

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**“YEŞİL DEVLET” KAVRAMI VE TÜRKİYE’DEKİ YENİLENEBİLİR ENERJİ
POLİTİKASI**

Doktora Tezi

KUTAY KUTLU

İstanbul, 2020

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**“YEŞİL DEVLET” KAVRAMI VE TÜRKİYE’DEKİ YENİLENEBİLİR ENERJİ
POLİTİKASI**

Doktora Tezi

KUTAY KUTLU

DANIŞMAN: PROF. DR. SEMRA CERİT MAZLUM

İstanbul, 2020

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Kutay KUTLU

Anabilim Dalı: Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

Programı: Uluslararası İlişkiler

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Semra CERİT MAZLUM

Tez Türü ve Tarihi: Doktora – 26 Kasım 2020

Anahtar Kelimeler: Çevre Politikası, Yeşil Devlet, Çevreci Devlet, Yenilenebilir Enerji, Jeotermal Enerji, Türkiye

ÖZET

“YEŞİL DEVLET” KAVRAMI VE TÜRKİYE’DEKİ YENİLENEBİLİR ENERJİ POLİTİKASI

“Yeşil devlet” veya “çevreci devlet” gibi kavramsallaştırmalar ekseninde gelişen akademik çalışmalar, devletlerin 1970’lerden itibaren çevre alanındaki kurumsal gelişiminden hareketle, çevre sorunlarının önlenmesinde etkin bir rol oynayabileceğini savunmaktadır. Bu bağlamda, devletlerin bir yandan normatif anlamda ekonomik faaliyetlerin muhtemel çevresel etkilerini gözetken katılımcı politikalar geliştirmesi, diğer yandan çevresel etkilerinin daha az olduğu kabul edilen yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını teşvik etmesi, yeşilleşme göstergeleri olarak ön plana çıkartılmaktadır. Buna karşılık, bazı çalışmalar ise modern devletlerin gerçek anlamda yeşil bir nitelik kazanamayacağını, akademik yazında yeşilleşme göstergesi olarak sunulan önlemlerin aslında çevre sorunlarının önlenmesi değil, en iyi ihtimalle mekânsal veya zamansal anlamda ötelenmesinden ibaret bulunduğunu öne sürmektedir.

Bu çalışma, yukarıda anılan farklı bakış açılarından yola çıkarak devletlerin gerçek anlamda yeşil bir karaktere kavuşamayacağını, çevre ve yenilenebilir enerji politikalarının aslında meşruiyet temini, enerji arzının çeşitlendirilmesi ve yeni sermaye birikimi alanlarının oluşturulması gibi işlevlere hizmet ettiğini savunmaktadır. Ayrıca, Türkiye’de izlenen çevre ve enerji politikaları göz önünde bulundurulduğunda devletin yeşilleşme yönünde bir dönüşümden geçmediğini tartışmaktadır. Devletin hegemonik bir kalkınma ideolojisi doğrultusunda politikalar geliştirdiği, mekanı yurttaşların rızasını temin etmeye dönük dağıtıcı mekanizmalar uygulamak ve sermaye birikimine olanak tanımak kaygılarıyla yönettiğini ortaya koymaktadır. Devletin yenilenebilir enerji politikalarında temiz enerji üretmek kaygısından ziyade, enerjide dışa bağımlılığı azaltmak ve bu alandaki uluslararası mali desteğin oluşturduğu elverişli ekonomik koşullardan istifade etmek amaçlarının baskın konumda olduğunu savunmaktadır. Bu kapsamda, Aydın ilindeki jeotermal enerji santrali projelerine dair yürütülen bir saha araştırmasından da faydalanarak Türkiye’deki yenilenebilir enerji politikasının katılımcı ve çevreci değil, dışlayıcı ve neoliberal niteliklere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, devletin jeotermal enerji santrallerinin etkileri ile ilgili denetimlerin yapılması, bilgilerin toplanması veya paylaşılması bağlamında sergilediği eylemsizlikle bu konuda belirsizliği egemen kıldığı ve böylelikle projelere dönük muhalefeti güçleştirdiğini savunmaktadır. Devletin gri alanlar yaratarak enerji politikasını sürdürmesinden hareketle, Türkiye’de devletin durumunu betimlemek üzere “yeşil devlet” yerine gri devlet nitelemesini önermektedir.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname: Kutay KUTLU

Major: Political Science and International Relations

Programme: International Relations

Supervisor: Prof. Dr. Semra CERİT MAZLUM

Degree Awarded and Date: PhD – 26 November 2020

Keywords: Environmental Politics, Green State, Environmental State, Renewable Energy, Geothermal Energy, Turkey

ABSTRACT

THE CONCEPT OF “GREEN STATE” AND RENEWABLE ENERGY POLICY IN TURKEY

The scholarly works developing around the concepts such as “green state” or “environmental state” argue that the states might assume an effective role in prevention of environmental problems, based on the institutional developments they have achieved since the 1970s. In this context, the development of participatory policies with due regard of possible environmental impacts of economic activities in the normative sense on the one hand, and incentivization of use of renewable energy resources that are assumed to have lesser environmental impacts on the other by the states are regarded as indicators of greening of the states. However, some scholarly works claim that the modern states cannot acquire a genuinely green quality, and that the measures cited as greening indicators in academic literature are in fact confined to spatial or temporal displacement of environmental problems rather than their prevention.

Based on the abovementioned different perspectives, this study argues that the states cannot obtain a genuinely green character, and that the environmental and renewable energy policies in fact serve the functions such as diversification of energy supply, and constitution of new fields of capital accumulation. Moreover, it argues that the state in Turkey is not undergoing a transformation towards greening, bearing in mind the environmental as well as energy policies pursued in the country. It demonstrates that the state develops policies in line with a hegemonic development policy, governing the space with concerns oriented around distributive mechanisms for obtaining the consent of citizens, and providing opportunities for capital accumulation. It defends that the dominant objective underlying the state's renewable energy policies is reduction of the dependency on energy imports, as well as benefitting from the convenient economic conditions generated through the international financial support offered in this field, rather than production of clean energy. In this scope, it stresses that the renewable energy policy in Turkey has exclusionary and neoliberal, instead of participatory and environmentalist characters, benefiting from a field research on the geothermal power plant projects in Aydin province. Moreover, it discusses that the state renders opposing the geothermal projects difficult by allowing the reigning of obscurity in this field through its inaction in the context of conducting of inspections, as well as collection and sharing of information on the impacts of geothermal power plants. Based on the fact that the state sustains its energy policy through the creation of gray zones, it proposes the qualification of gray state instead of "green state" towards describing the situation of the state in Turkey.

***Bu çalışmanın yazım süreci esnasında aramızdan ayrılan
sevgili dedeciğim Aziz KARUL'un kıymetli hatırasına...***

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkışında bana araştırma sürecinin başlangıcından bugüne değin destek olan pek çok insanın payı vardır. Onlar olmasaydı çalışmayı bu noktaya getirebilmem mümkün olmazdı.

Öncelikle, sabrı, anlayışı, öneri ve eleştirileri ile bana her daim yardımcı olan ve yol gösteren değerli tez danışmanım Prof. Dr. Semra CERİT MAZLUM'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Kendisi bu çalışmadaki kıymetli katkısının ötesinde, doktora öğrenimimin ders aşamasından itibaren tavsiye, yardım ve teşvikleriyle, akademik ilgi alanlarımla ilgili ufkumu açan pek çok etkinlik, konferans ve zirveye katılarak bilgi birikimimi geliştirmeme vesile olmuştur.

Ayrıca, tez izleme komitemde yer alan, bana araştırma sürecimde düzenli olarak zaman ayıran ve değerli yorumları ile çalışmanın gelişiminde büyük pay sahibi olan Dr. Öğr. Üyesi Sezgi DURGUN ve Doç. Dr. Hande PAKER'e minnetlerimi dile getirmeyi isterim. Tez savunması jürisinde bulunmayı kabul ederek tavsiyeleri ile çalışmanın son halini almasına önemli katkılar sunan Doç. Dr. Nurşen GÜRBOĞA ve Prof. Dr. Gökhan ORHAN'a görüş ve önerileri için teşekkürü bir borç bilirim.

Tez çalışması kapsamında gerçekleştirdiğim saha araştırması çerçevesindeki görüşmelere katılarak bana zaman ayırmayı ve sorularımı yanıtlamayı kabul eden tüm katılımcılara nezaket ve katkıları için teşekkür ederim.

Doktora öğrenimimin ve bu çalışmanın gerçekleşmesinde TÜBİTAK-BİDEB'in 2211-A Yurt İçi Genel Doktora Burs Programı kapsamında aldığım bursun katkısı büyüktür. TÜBİTAK'a sağladığı bu olanaktan dolayı teşekkür ederim.

Son olarak, sevgi ve desteklerini benden esirgemeyen sevgili aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
TABLolar LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Konusu	1
1.2. Çalışmanın Amacı	17
1.3. Çalışmanın Yöntemi	23
1.4. Çalışmanın Sunuş Sırası	27
2. “YEŞİL DEVLET” YAKLAŞIMINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ	29
2.1. Devlet Sorunsalı ve Ekoloji	29
2.1.1. Modern Devlet, Rasyonelleşme ve Doğa	30
2.1.2. Altyapısal İktidar ve Mekan	32
2.1.3. Çevre Politikası Yazınında Devlet	33
2.2. Normatif “Yeşil Devlet” Yaklaşımları	39
2.2.1. Müzakereci Demokrasi, Ekolojik Rasyonalite ve “Yeşil Devlet”	39
2.2.2. “Yeşil Devlet” Düşüncesinin Hayata Geçirilmesindeki Güçlükler	43
2.2.2.1. Uluslararası Sistemin Anarşik Niteliği	44
2.2.2.2. Küresel Kapitalizm ve Sermaye Birikiminin Olumsuz Etkileri	50
2.2.2.3. Liberal Demokratik Devletteki Demokrasi Açığı Sorunu	54
2.2.3. Çevre - Vatandaşlık İlişkisine Dair Yaklaşımlar	61
2.2.3.1. Liberalizm ve Çevreci Vatandaşlık	62
2.2.3.2. Medeni Cumhuriyetçilik ve Çevreci Vatandaşlık	66
2.2.3.3. Feminizm, Kozmopolitanizm ve Ekolojik Vatandaşlık	69
2.3. Çevreci Devletlerin Varlığını Savunan Ampirik Yaklaşımlar	76
2.3.1. Refah Devleti ile Çevreci Devleti Bağdaştıran Çalışmalar	76
2.3.2. Devlet – Sivil Toplum İlişkileri ve Çevre	85
2.3.3. Ekolojik Modernleşme ve Çevreci Devlet	91
2.4. “Yeşil Devlet” Yaklaşımlarına Dönük Eleştiriler	101
2.4.1. Devletin Sermaye Birikimine Bağımlılığı	102
2.4.2. Neoliberal Hegemonyanın Aracı Olarak “Yeşil Devlet” Söylemi	117
2.4.3. Yönetimsellik, Denetim ve “Yeşil Devlet”	126

2.4.4. Ekolojik Paylaşım İhtilafları, Çevresel Adalet, Enerji Demokrasisi ve Yenilenebilir Enerji	136
2.4.4.1. Ekolojik Paylaşım İhtilafları	136
2.4.4.2. Çevresel Adalet Tartışmaları	139
2.4.4.3. Enerji Demokrasisi Hareketi	142
2.4.4.4. Yenilenebilir Enerji Projeleri, Arazi Gaspı ve Paylaşım, Adalet, Demokrasi Sorunları	148
3. TÜRKİYE’DE DEVLET VE ÇEVRE POLİTİKASI	156
3.1. Türkiye’de Devlet, Kalkınma, Coğrafya ve Nüfus	156
3.1.1. Osmanlı İmparatorluğu’ndan 1950’lere: Modernleşme ve Ulus Devlet İnşası	159
3.1.2. 1950’lerden 1980’lere: Patrimonyal Devletin Gözetiminde Kalkınma	171
3.1.3. 1980’lerden Günümüze: Neoliberalleşme ve Mekanda Metalaşma	176
3.2. Türkiye’de Çevre Alanındaki Kurumsal ve Hukuksal Gelişmeler	187
3.2.1. Kurumsal Gelişmeler	188
3.2.2. Hak Temelli Düzenlemeler	195
3.2.3. Koruma Altındaki Doğal Varlıklara İlişkin Düzenlemeler	220
3.2.4. Enerjide Liberalleşme ve Piyasacı Düzenlemeler	228
3.3. Türkiye’de Devlet, Çevre ve Toplum	235
3.3.1. “Asıl Çevreci Biziz”: Çevrecilik Alanında Hegemonya Mücadelesi	237
3.3.2. Ağaçlandırma Kampanyaları: Çevreci Vatandaşlık İnşası ve Tahrifatın ‘İkamesi’	245
3.3.3. ‘Çevreciyiz Ama Özel Koşullarımız Var’: Hegemonik Kalkınma İdeolojisi ve Çevre	253
3.3.4. Pasif ve Aktif Dışlama Arasında: Türkiye’de Devlet ve Çevre Hareketleri	261
4. TÜRKİYE’DEKİ YENİLENEBİLİR ENERJİ POLİTİKASI	267
4.1. Yenilenebilir Enerji ve Teşvik Politikaları	268
4.2. Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Politikaları	276
4.2.1. Türkiye’de Yenilenebilir Enerji: Çevre mi Arz Güvenliği mi?	277
4.2.2. Yenilenebilir Enerji Teşvikleri: Kamu Yararı mı Özel Sektör Kârı mı?	294
4.2.3. Uluslararası Finans Kuruluşları, İklim Finansmanı Mekanizmaları ve Türkiye	304
4.3. Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Bağlamında Jeotermal Enerji Santrali Projeleri	328
4.3.1. Türkiye’de Jeotermal Enerjinin Yaygınlaşması	329
4.3.2. Jeotermal Enerji Mevzuatının Gelişimi	344
4.3.3. Jeotermal Enerji Santrallerinin Çevresel Etkileri	354
4.3.4. Jeotermal Enerji Santrallerinin Toplumsal Etkileri	368
4.4. Jeotermal Enerji Santrali Projeleri ve “Yeşil Devlet” Paradigmasının Türkiye’deki Kısıtları	382
4.4.1. Devlet – Çevre İlişikisine Dair Farklı Algılar: Eksik Olan Siyasi İrade mi Kurumsal Kapasite mi?	387
4.4.2. Dışlayıcı Devletin Emareleri: Şeffaflık, Katılım ve Tanınma Sorunları	390
4.4.3. Eylemsizlik ve Belirsizlikten Beslenen Denetimsizlik: Gri Devlet	403

SONUÇ	416
KAYNAKÇA	432
EK – I: SAHA ARAŞTIRMASINDA KULLANILAN MÜLAKAT SORULARI	482
EK – II: SAHA ARAŞTIRMASI KAPSAMINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN GÖRÜŞMELER	489

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Türkiye’deki Elektrik Üretim Lisansına Sahip Jeotermal Enerji Santralleri.	340
Tablo 2: Jeotermal Enerji Santrali Projeleri Kapsamında Gerçekleştirilen Acele Kamulaştırmalar.....	375
Tablo 3: Saha Araştırması Kapsamında Gerçekleştirilen Görüşmeler	489

KISALTMALAR

AB: Avrupa Birliği

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ADB: Asian Development Bank (Asya Kalkınma Bankası)

AFD: Agence Française de Développement (Fransa Kalkınma Ajansı)

age.: Adı geçen eser

AIIB: Asian Infrastructure Investment Bank (Asya Altyapı Yatırım Bankası)

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

A.Ş.: Anonim Şirket

Bkz.: Bakınız

BMİDÇS: Birleşmiş Milletler İklim Değışikliği Çerçeve Sözleşmesi

BSTDB: Black Sea Trade and Development Bank (Karadeniz Ticaret ve Kalkınma Bankası)

CB Kararnamesi: Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi

CEDB: Council of Europe Development Bank (Avrupa Konseyi Kalkınma Bankası)

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

CIF: Climate Investment Funds (İklim Yatırım Fonları)

CTF: Clean Technology Fund (Temiz Teknoloji Fonu)

ÇED: Çevresel Etki Değerlendirmesi

ÇŞB: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı

DB: Dünya Bankası

DPT: Devlet Planlama Teşkilatı

DSİ: Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü

EBRD: European Bank for Reconstruction and Development (Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası)

EIB: European Investment Bank (Avrupa Yatırım Bankası)

EPDK: Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu

ETKB: Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı

EÜAŞ: Elektrik Üretim A. Ş.

GAP: Güneydoğu Anadolu Projesi

GES: Güneş Enerjisi Santrali

HES: Hidroelektrik Santrali

HSYK: Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu

IBRD: International Bank for Reconstruction and Development (Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası)

IEA: International Energy Agency (Uluslararası Enerji Ajansı)

IMF: International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)

İDDK: Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu

İDEP: Türkiye İklim Değişikliği Ulusal Eylem Planı

JBIC: Japan Bank for International Cooperation (Japonya Uluslararası İşbirliği Bankası),

JES: Jeotermal Enerji Santrali

KHK: Kanun Hükmünde Kararname

NATO: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)

NGS: Nükleer Güç Santrali

ODTÜ: Ortadoğu Teknik Üniversitesi

OECD: Organization for Economic Cooperation and Development (İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı)

REN21: Renewable Energy Policy Network for 21st Century (21. Yüzyıl için Yenilenebilir Enerji Politikası Ağı)

RES: Rüzgar Enerjisi Santrali

R. G.: Resmi Gazete

s.: Sayfa

SCF: Strategic Climate Fund (Stratejik İklim Fonu)

SÇD: Stratejik Çevresel Değerlendirme

STK: Sivil Toplum Kuruluşu

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

T. C.: Türkiye Cumhuriyeti

TEAŞ: Türkiye Elektrik Üretim İletim Anonim Şirketi

TEDAŞ: Türkiye Elektrik Dağıtım Anonim Şirketi

TEİAŞ: Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi

TETAŞ: Türkiye Elektrik Taahhüt ve Ticaret A. Ş.

TKB: Türkiye Kalkınma Bankası

TL: Türk Lirası

TMMOB: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği

TSKB: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası

TÜBİTAK: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu

UN: United Nations (Birleşmiş Milletler)

UNDP: United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)

UNEP: United Nations Environment Programme (Birleşmiş Milletler Çevre Programı)

UNIDO: United Nations Industrial Development Organisation (Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü)

USD: United States dollar (Amerikan doları veya Amerika Birleşik Devletleri doları)

WWF: World Wildlife Fund (Doğal Hayatı Koruma Vakfı)

YEKA: Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanı

YEKDEM: Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Desteklenmesi Mekanizması

Yİ: Yap-İşlet

YİD: Yap-İşlet-Devret

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu

2016 yılında İstanbul’da düzenlenen “1. Kömür Eylem Planı Çalıştayı”nda konuşan dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı, ülkedeki yerli kömür rezervlerinin enerji üretiminde kullanılmasını savunurken, bu politikaya yönelik çevresel kaygılarla getirilen eleştirileri şu sözlerle yanıtlamaktadır (Erdil, 2016):

Biz bu kaynakları sonuna kadar kullanacağız. ‘Nasıl kullanacaksınız?’ diye sorarsanız, her noktada en iyisini, en doğrusunu yaparak kullanacağız. Burada Çayırhan’da çevre kriterlerine bakmalarını rica ediyorum. Birçok değerinde Avrupa’nın, batının kriter kabul ettiği değerlerin neredeyse iki katından fazla daha kaliteli hava kriterleri koyduk. Şimdi soruyorum, kim daha çevreci? Dünyayı daha az kirletmesine rağmen, AB’den çok daha ileri kriter koyan biz mi? Herkesten daha çevreciyiz. Çünkü biz ceddimizi de neslimizi de biliyoruz. Ecdadımız insan haklarında, çevrecilikte yüzlerce yıllardır hep en önlereydi. Bizler de torunları olarak onların önünde olacağız. Tüm canlıları, doğayı, tabiatı, yaradılanı yaradandan ötürü seviyoruz. Sloganik değil. Hem eylemler, hem sloganlar. E dünyayı en çok siz kirletiyorsunuz. Kimse kusura bakmasın Türkiye emisyon noktasında dünyayı en az kirleten ülkelere bir tanesidir. Birileri boş boş konuşmasın. Eylem yapmaya yeltenen birileri enerjilerini en çok kirleten ülkelere götürsünler, orada yapsınlar.

Dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı’nın 2017 yılında Milli Enerji ve Maden Politikası çerçevesinde düzenlenen “Akademisyenlerle İstişare Toplantısı”nda çevrecilik vurgusunu yinelerken bu defa yenilenebilir kaynakları da yerlilik teması bağlamında ele aldığı basına şu şekilde yansımaktadır (Temizer vd., 2017)¹:

Bu kadar rezervin olduğu bir ülkede, yılda 40 milyon ton civarı kömür ithal ediyorsanız düşünmek lazım. ‘Yerli kaynaklardan yapalım’ dediğinizde de birileri ortalığı ayağa kaldırıyor, ‘ithal kömürden yapalım’ dendiğinde kimse ses çıkarmıyorsa buna da bir bakmak lazım. (...) Türkiye’nin çevre standartları [AB standartlarından] çok daha ileride. Yerli istihdam, yerli ekonomi ama en çevreci bir şekilde bunu yapacağız. Birileri bundan rahatsız oluyor, olabilir. Kolay değil, sadece ithal kömüre ödediğimiz para yıllık 3-5 milyar doları buluyor.

¹ Köşeli parantez içindeki açıklama tarafımca eklenmiştir.

Yenilenebilirde de birileri yapamaz dedi ama çalıştık, koşturduk, özellikle güneş ve rüzgarda devrim niteliğinde adımlar attık.

Bu iki alıntının ortaya koyduğu gibi Türkiye’de devlet, çevre ile ilgili olarak çelişkili bir tutum izlemektedir. Bir taraftan, olumsuz çevresel etkileri en yoğun olan fosil yakıt türü niteliğindeki kömür kaynaklarının, sürdürülebilirlik veya ölçek kaygıları da gözetilmeksizin “*sonuna kadar*” tüketilmesinden bahsedilirken, diğer taraftan yalnızca hava kalitesinin korunması bağlamında alınması planlanan birtakım önlemlerden bahisle çevrecilik iddiasında bulunulabilmektedir. 2016 yılı itibarı ile bazı Avrupa Birliği (AB) üyesi ülkelerin kömürlü enerji santrallerini kapattığı, bölgedeki kimi diğer devletlerin de ilerleyen yıllarda bu yolu izlemek için yol haritaları açıkladığı bir ortamda (Mandel, 2016) kömürden elektrik enerjisi üretimi miktarını artırma planları yapan Türkiye’de devlet, “*Herkesten daha çevreci*” olduğunu ileri sürebilmektedir.

Bakanın sözleri, Türkiye’de devletin çevresel kaygılarını dile getiren yurttaşlar ve örgütlenmelere dönük bakış açısına yönelik de ipuçları içermektedir. Öncelikle, geçmişten, gelenek ve inançlardan gelen bir birikim iddiasıyla çevrecilik alanında “*sloganik*” değil, gerçek yetkinliğe ve çevre bakımından neyin iyi neyin kötü olduğunu belirleme tekeline devlet yöneticilerinin sahip olduğu savının söz konusu olduğu görülmektedir. Bu tavır, cumhuriyetin ilk yıllarındaki Tek Parti Dönemi’nde Ankara Valisi olarak görev yapan Nevzat Tandoğan’ın eylem yapan gençlere söylediği rivayet edilen “*Size ne oluyor! Bu memlekete komünizm gerekirse onu da biz getiririz.*” sözlerinde cisimleşen ülke için neyin en doğru olduğunu belirleme tekeline devletin elinde bulundurma arzusunu (Sirmen, 2015) anımsatmaktadır. Bu tutumla uyumlu olarak çevre hareketlerine “*boş konuşmaları*” ve tepkilerini gelişmiş ülkelere yönlendirmeleri salık verilerek bu husustaki toplumsal muhalefetin siyaset alanından dışlandığı görülmektedir. Bu dışlayıcı söylemin, çeşitli çevrelerin yerli kaynakların daha fazla kullanılmasından rahatsızlık duyduğu ve bunu önlemeye çalıştığına dönük iddialarla da birleştirilerek düşmanlaştırıcı bir alt metinle tahkim edilmesi de devletin çevre hareketlerine dönük tutumuna dair bir diğer belirgin özelliğe örnek oluşturmaktadır.

Devlet yetkililerinin bir yandan çevre üzerinde olumsuz etkiler doğuracak ekonomik faaliyetlerin önünü açan bir siyaset izlerken, diğer yandan kendilerini çevreci

ilan etmeleri ÷lkemize özg÷ bir durum gibi de görünmemektedir. Söz gelimi, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Başkanlığı döneminde çevre mevzuatını zayıflatan pek çok değişiklikte imzası bulunan ve Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin (BMİDÇS) uygulanmasına dönük olarak imzalanan Paris Anlaşması'ndan ÷lkesinin çekilmesi yönünde adım atan Donald Trump, kendisini çevreci bir lider olarak tanımlayabilmektedir. Trump'ın çevreden söz ederken meseleyi yalnızca hava ve su temizliği ile sınırlı bir olgu gibi ele alması, Türkiye bağlamında dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı'nın biraz önce alıntılanan sözlerindeki tutumla uyumluluk göstermektedir. Ayrıca, biraz önce Türkiye'deki yetkililerin söylemlerine dair işaret edilen çevreci toplumsal muhalefeti dışlama veya düşmanlaştırma dili, Trump'ın *"Solun gündemi çevreyi korumakla ilgili değil. Amerika'yı cezalandırmakla ilgili."* sözlerinde (Karni ve Friedman, 2020) de yansımasını bulmaktadır. Öte yandan, Kanada'da Justin Trudeau'nun, başbakanlığı döneminde devletin Trans Mountain (Petrol) Boru Hattı'nı, projenin genişletilmesindeki sıkıntıların aşılması gayesiyle, satın almasına dönük çevre hareketlerinin eleştirilerine cevaben, seçim kampanyası esnasında Boru Hattı'nın gelirleriyle iklim değişikliğiyle mücadele amacıyla gelecek on yıl zarfında 2 milyar ağaç dikileceğini vaat ettiği dikkat çekmektedir (Lowrie, 2019). Ekonomik faaliyetlerin ve altyapı projelerinin olumsuz çevresel etkilerinin ağaç dikmek suretiyle telafi edilebileceği yönünde algı oluşturmaya dönük beyanlar (Subaşı, 2016) ve ağaçlandırma faaliyetlerine dayalı olarak çevrecilik iddiasında bulunulması (T24, 15 Kasım 2013), ÷lkemizdeki siyasetçilerin de dönem dönem başvurduğu bir yöntemdir².

Görüldüğü gibi devletler açısından kitleler nezdinde çevre meselelerine duyarlı bir görünüm sergilemek, yurttaşları ikna ederek siyasi destek elde etmek ve meşruiyetlerini muhafaza etmek yönünden önem arz etmektedir. Öte yandan, Kanada hükümetinin Trans Mountain Boru Hattı bakımından izlediği tutumda örneklendiği gibi devletler, öncelikli gördükleri meseleler söz konusu olduğunda arzu ettikleri neticeleri elde edebilmek için, yatırımlarını hayata geçirmekte kârlılık kaygısı nedeniyle dönem dönem duraksamalar yaşayabilen özel şirketlerden farklı olarak, kaynaklarını seferber etme kapasitesine de sahiptir. Bu iki durumdan hareketle, bazı akademik çalışmalarda devletlerin toplumlar nezdinde meşruiyetlerini muhafaza etme ihtiyacı nedeniyle çevre

² Bkz. bu çalışmada 3.3.2. Ağaçlandırma Kampanyaları: Çevreci Vatandaşlık İnşası ve Tahrifatın 'İkamesi'

hareketlerinin baskısıyla ekolojik kaygıları daha fazla önceliklendirecek bir dönüşüm geçirebileceği, böyle bir durumda sahip oldukları siyasi, kurumsal ve finansal kapasiteden ötürü çevrenin korunmasında şirketler, STK'lar veya diğer faillere göre daha etkin rol oynayabileceği öne sürülmektedir (Barry ve Eckerlsey, 2005, s. x). Kimi çalışmalar ise 1970'lerden bu yana başta gelişmiş ülkeler olmak üzere devletlerin çevresel alanda tesis ettiği kurumlar, yasal düzenlemeler ve izlediği politikalar sayesinde böylesi bir değişimin halihazırda gerçekleşmiş olduğunu iddia etmektedir. Devletlerin çevreci olduğu savunulurken başvuru parametrelerden biri de enerji üretimini olumsuz çevresel etkilerden ayırttığına inanılan yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaştırılmasına dönük politikalar (Duit, 2016; Sommerer ve Lim, 2016; Koch ve Fritz, 2014).

Bununla birlikte, devletlerin izlediği kalkınma siyasetleri yakından incelendiğinde ya söylemlerde dile getirilen çevreci hassasiyetlerin uygulanan ekonomik politikalarla örtüşmediği ya da devletin “çevreciliğinin” çerçevesinin söylemsel düzlemde de kalkınma anlayışı ile çelişmeyecek bir biçimde sınırlandırıldığı göze çarpmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu çelişkili durumun doğurduğu devletlerin gerçek anlamda çevreci bir nitelik kazanıp kazanamayacağı sorusuna yanıt aranmaktadır. Ayrıca, Türkiye'nin çevre konusunda geçirdiği kurumsal dönüşümler ve izlediği politikalar değerlendirilerek, devletin yetkililerce ileri sürdüğü gibi “herkesten daha çevreci” olup olmadığı ele alınmaktadır. Bu kapsamda, biraz önce değinildiği gibi yenilenebilir enerji politikalarının devletlerin çevreci hale geldiğine dair bir gösterge olarak benimsenmekte olmasından hareketle, ülkede bu alanda izlenen siyaset ve uygulamalar çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır.

Modern devletler, yönetsel ve ekonomik faaliyetleri bakımından üzerinde egemenlik kurdukları coğrafya ve nüfus üzerinde dönüştürücü etkileri bulunan kurumlardır. Devlet kavramına dair en çok bilinen tanımlamalardan birinin müellifi olan Weber, kurumu belirli bir egemenlik bölgesi üzerinde meşru şiddet kullanma tekeli üzerinden tarif etmekle (Weber, 1994, s. 309-310) birlikte, Batı toplumlarındaki rasyonelleşme sürecinin modern devletin oluşumundaki etkisini de göz ardı etmemektedir. Weber, bu kapsamda bilimsel alandaki gelişmelerin doğaya dönük olarak

birey ve kurumlarca üzerinde denetim kurulabilecek bir nesne algısının oluşumuna zemin hazırlaması üzerinde durmaktadır (Afzaal, 2012, s. 250-251).

Devletin doğa üzerindeki etkisine dair bu erken dönem farkındalığa karşın, çevre politikası yazını, uzun süre bir kurum olarak devlete odaklanmak yerine daha yerel ölçekli bir metodolojiyi tercih etmiştir (Robertson, 2015). Bununla birlikte, 1960'ların sonlarından bu yana gelişmiş ülkelerdeki sanayileşmenin olumsuz ekolojik etkilerine dair farkındalığın oluşmasını takiben endüstrileşme, ekonomik kalkınma ve kimi unsurları merkeziyetçi devlet yapılarına muhalif bir düşünsel iklim egemen olmaya başlamıştır (Cerit Mazlum, 2011). Bu dönemde merkezi devlet örgütlenmesine temelden karşı çıkan eko-anarşist yaklaşımlar (Bookchin, 2013) olduğu gibi, daha ziyade ekonomik büyüme ve nüfus artışını sorunsallaştırarak çözümü bu iki olguyu denetim altında tutabilecek daha da güçlü bir devlette arayan eko-otoriter bakış açıları (Ophuls, 1977) da söz konusudur. Çevre politikası yazınının kayda değer bir bölümünde devletin ekolojik yıkımın çözümü değil, kaynağı olduğu, zira bu sorunların çıkış noktası olan ekonomik sistemle birbirine sıkı sıkıya bağlı bir durumda bulunduğu kanısı belirli ölçüde kendisini korumaktadır (Bäckstrand ve Kronsell, 2015).

Öte yandan, 1960'lardan itibaren başta gelişmiş ülkeler olmak üzere farklı devletlerin çevre sorunlarına yanıt vermek üzere yasal düzenlemelerde bulunduğu ve kurumlar oluşturduğu görülmektedir. Bu gelişmelere işaret eden çalışmalar, çevre politikasının devletin düzenleyici faaliyetlerinin temel bir parçası haline geldiğini savunmaktadır (Meadowcroft, 2005). Bu çerçevede özellikle gelişmiş ülkelerdeki devletlerin, çevre sorunlarının etkilerini belirli ölçüde de olsa gidererek kitlelerin nezdindeki meşruiyetlerini muhafaza etmekte başarılı oldukları ifade edilmektedir (Hausknost, 2020). Bu gelişmelere 1980'lerin sonlarında ortaya çıkan sürdürülebilir kalkınma söyleminin ekonomik kalkınma ile doğa arasındaki ilişkiye dair 1970'lerdeki karşıtlık algısını değiştirmesi ve çevre ile ilgili uluslararası rejimlerin tesisi (Cerit Mazlum, 2011) de eklenince devletlerin ekolojik problemlerin yönetiminde oynayacağı role dair daha iyimser bakış açıları ortaya çıkmıştır.

Bu kapsamda, gerek biraz önce anılan devleti çevre sorunlarından sorumlu tutan eleştiriler, gerekse küreselleşme süreci ve devlet dışı faillerin ağırlığının arttığı yönetim

paradigması nedeniyle devletlerin öneminin azaldığına dair yaklaşımlara bir yanıt olarak özellikle siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler yazınından devlete odaklanan çalışmalar ortaya çıkmıştır (Death, 2016, s. 22-30). Bu bağlamda, daha önceden devletlerin çevreyi koruma anlamındaki rolüne şüpheyle yaklaşanlar içerisinde dahi iklim krizi gibi çevre sorunlarının aciliyeti karşısında devletlerin sahip oldukları otorite ile bu problemlere dönük çözümler geliştirmesinde sorumluluk üstlenebileceği düşüncesi gelişmiştir (age., s. 30). Karbon piyasaları gibi özel sektör mekanizmaları ile iklim değişikliği rejimi gibi uluslararası müzakerelerin küresel iklim değişikliği gibi çevre sorunlarına yönelik beklendiği ölçüde hızlı ve etkin çözümler üretilmediğine dair algılar da yalnızca ulus devlet biriminin ekolojik problemlere yönelik politikaları örgütlemek için gerekli iktidara ve kapasiteye sahip olduğu düşüncesinin doğmasında rol oynamıştır (Bäckstrand ve Kronsell, 2015, s. 2). Öte yandan, 1980’lerden bu yana yaygınlaşan neoliberal politikalara eleştirel yaklaşan yazın içerisinde de neoliberalleşmenin ilk evrelerindeki devletin pek çok siyaset alanından çekilmesi sürecinin, yerini devletin neoliberal reformların hayata geçirilmesi ve sürdürülmesinde etkin rol oynadığı bir seyre bıraktığı kanısı oluşmuştur (Peck ve Tickell, 2001’den aktaran Gledhill, 2007, s. 334). Bu itibarla devlet, bu alandaki yazın bakımından da doğal varlıkların metalaştırılması sürecindeki düzenleyici müdahaleleri bağlamında daha yakından izlenen bir fail haline gelmiştir (Castree, 2008).

Devletlerin çevre sorunları ile ilgili sorumluluk üstlenmesine dair akademik tartışmaların özellikle 1980’li yıllardan itibaren yoğunlaştığı görülmektedir. Bu kapsamda Dryzek (1983), politika yapım süreçlerinde benimsenen rasyonalitenin ekonomik önceliklerden ziyade ekolojik kaygılar temelinde dönüştürülmesine yönelik normatif önermelerde bulunmaktadır. O dönemde Britanya Yeşilleri’nden olan Irvine ve Ponton (1988, s. 31’den aktaran Barry, 1994, s. 380), çevrenin korunması, çevre sağlığı, arazi kullanımı, kaynak muhafazası ve planlaması ile ilgilenecek birimlere sahip bir “yeşil devlet” tahayyülünden söz etmektedir. 1990’lı yıllarda meseleyi ele alan yazarlardan Eckersley (1995a), sürdürülebilir kalkınma paradigmasının ekonomik kalkınma ile çevre arasındaki çelişme algısını ortadan kaldırdığına, devlet – kapitalizm ilişkisine determinist bir mercekten yaklaşılmaması gerektiğine ve devletlerin çevre alanındaki tavırlarının ekonominin dinamiklerince önceden belirlenmiş bir nitelik arz etmeyip bir mücadele alanı olduğuna değinmektedir. Barry (1994, 369-371) ise derin ekoloji ve ekomerkezci

düşünce ile yeşil politika arasında derin ve sık ekoloji hareketi biçiminde hiyerarşik bir sınıflandırma yapılmasının sakıncalarına dikkat çekmektedir. Yazar, yeşil felsefeye ve insan merkezilik eleştirisine öncelik verilmesinin, siyasal ve kurumsal dönüşüm ihtiyacını karşılamaya dönük yeşil siyasi teori tartışmalarından dikkatleri uzaklaştıracağını ileri sürmektedir. Barry (age., s. 382-385), derin ekolojinin metafizik niteliğinin yeşil politikanın siyasi ve normatif amaçlarıyla bağdaşmadığını, derin ekolojinin bakış açısının somut toplumsal ve kurumsal değişim için çözümler önermeye elverişli olmadığını savunmaktadır. Eckersley (1995b) ise 1990’larda liberal demokrasi ve hakların ekolojik bir doğrultuda dönüştürülmesi üzerine çalışmalarıyla ön plana çıkmaktadır.

Bu çerçevede, “yeşil devlet” (Eckersley, 2004), “çevreci devlet” (Gough, 2016; Duit, 2016), “ekolojik devlet” (Lundqvist, 2001) gibi kavramlar altında geliştirilen yaklaşımlarla devletlerin, şirketler ve diğer toplumsal failerin ekolojik sonuçlar barındıran davranışlarını düzenlemek bakımından, diğer yapılara göre daha avantajlı bir konumda olduğu düşüncesi (Barry ve Eckersley, 2005, s. x) dile getirilmiştir. Bu kapsamdaki çalışmalardan bir bölümü, devlet ve vatandaşlığa dair normatif anlamda dönüşümler üzerinde durmaktadır. Bir diğer çalışma öbeği ise konuya daha ampirik bir perspektiften yaklaşarak, devletlerin özellikle 1970’lerden bu yana çevre alanında tesis ettiği kurumlar, hayata geçirdiği mevzuat ve uygulamalar sayesinde halihazırda çevreci hale geldiğini savunmaktadır.

Devlet – çevre ilişkisine dair çalışmaların benimsediği perspektiflerdeki farklılık, kavramsallaştırmalarında başvurdukları söylemsel tercihlere de yansımaktadır. Ampirik bakış açısının temsilcilerinden Duit (2016, s. 72), ideal tip konumundaki henüz var olmayan “ekolojik devletler” ile gerçek dünyadaki “çevreci devletler” arasında kavramsal bir ayrıma gidilmesi gerektiğini savunmaktadır. Yazara göre, ekolojik devlet, çevresel sürdürülebilirlik ile ekonomik kaygıların birbiriyle çeliştiği durumlarda, düzenlemelerinde ve yeniden dağıtım mekanizmalarında tutarlı bir şekilde ilkine öncelik tanınmasıyla günümüzdeki devlet biçiminden ayrılmaktadır. Duit (age.), en iddialı çevre politikalarına sahip devletlerin dahi çevreyi istikrarlı bir şekilde ekonomik büyümenin önünde tutmanın uzağında olduğunu, ancak halihazırda mevcut olan çevreci devletlerde

ekolojik kaygıların her zaman olmasa bile bazen ekonomik endişelere göre daha öncelikli olarak ele alınabildiğini öne sürmektedir. Nitekim normatif çalışmalarıyla bilinen Eckersley (2020, s. 55) de genellikle ekolojik sürdürülebilirliğin nasıl devletin temel amacı haline geleceğini inceleyen normatif çalışmalarda “yeşil devlet” kavramının, devletin çevresel işlevlerine dair ampirik çalışmalarda ise “çevreci devlet” veya “ekodevlet” kavramının kullanıldığını vurgulamaktadır. Bu çalışmanın başlığı ile metninde de “yeşil devlet” kavramının gerçek dünyada henüz karşılığı bulunmayan ve hayata geçirilmesi güç niteliğinden kaynaklı olarak tırnak işareti içerisinde kullanılması yoluna gidilmiştir.

Biraz önce anıldığı gibi, devlet – çevre ilişkisine dair yaklaşımlardan bir bölümü normatif nitelikli çalışmalardan oluşmaktadır. Bu doğrultuda, bazı yazarlar, devletin çevre mevzuatındaki katılımcı ve müzakereci düzenlemeleri daha da ilerleterek, ekolojik bir demokrasiyi ve rasyonaliteyi hayata geçirebileceğini ileri sürmektedir (Eckersley, 2004; Dryzek, 1983). Bu bağlamda, söz gelimi İsveç gibi ülkelerin liberal demokrasinin belirli ölçüde ötesine geçerek yeşil demokratik bir devlet olma yönünde ilerleme kaydettiği dile getirilmektedir (Eckersley, 2006, s. 267-270). Bununla birlikte, bu çalışmalarda başvuru “yeşil devlet” kavramı, uygulamada henüz somut karşılığı bulunmayan ve ileride daha ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere gerçekleşebileceği kuşkulu bir aşamayı tarif etmektedir ve dolayısıyla bu çalışmanın başlık ve metninde tırnak işareti içerisinde kullanılmaktadır. Bazı çalışmalarda ise devletlerin vatandaşlık paradigmasını oluşturan hakları daha geniş yorumlamak (Hayward, 2005), onları ekolojik anlamda ortak iyiye hizmet etmek bağlamında ödevlerle dengelemek (Slaughter, 2005) veya daha kozmopolit bir bakış açısıyla yeniden inşa etmek (Dobson, 2003) yoluyla daha çevreci bir çizgiye erişebileceği iddia edilmektedir.

Buna karşılık, bazı çalışmalar, birtakım ampirik değerlendirmelerden hareketle, bazı devletlerin halihazırda çevreci bir yapıya kavuştuğunu öne sürmektedir. Bunlardan bir kısmı, kapitalist devletlerde refah devletinin gelişim sürecinin bir benzerinin söz konusu devletlerin çevreci devlete de dönüşmesi biçiminde gerçekleşmekte olduğunu ileri sürmektedir (Gough, 2016). Bazı yazarlar, çevreci sivil toplum unsurlarının kendi ekolojik kaygılarını, devletin iç düzenin korunması, güvenlik, ekonomik büyüme gibi

gereklilikleri (*imperatives*) ile ilişkilendirerek devletteki politika yapım süreçlerine nüfuz edebilmeleri halinde devletin çevreyi daha fazla önceliklendiren bir yapıya kavuşabileceğini savunarak, buna dair geçmişten bazı örnekler sunmaktadır (Dryzek vd., 2003). Bazı çalışmalar ise devletlerin enerji verimliliği yüksek veya yenilenebilir enerji gibi ekolojik etkisi düşük kabul edilen bazı teknolojilerin geliştirilmesi ve kullanılması yönünde yapacağı müdahalelerden aldığı destekle piyasaların ekonomik faaliyetleri olumsuz çevresel etkilerden ayıştıran (*decoupling*) bir yapıya kavuşabileceğini iddia ederek bazı gelişmiş ülkelerin bu süreçten geçerek halihazırda çevreci devletler haline geldiği öne sürülmektedir (Mol, 2002). Ampirik çalışmalarda devletlerin çevreci hale geldiği savunulurken başvuru gösterge arasında çevre alanında konulan vergilerin miktarı, yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen elektriğin toplam üretim içerisindeki payı, yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen elektriğin oranının artırılması için mali teşvik mekanizmalarının varlığı yer almaktadır (Duit, 2016; Sommerer ve Lim, 2016; Koch ve Fritz, 2014).

Öte yandan, devletlerin gerçek anlamda çevreci bir nitelik kazanabileceğine şüpheyi yaklaşan pek çok çalışma da mevcuttur. Bunlardan bir bölümü, devletlerin kapitalizmin sermaye birikimi paradigması ile sıkı sıkıya bağlantılı olması bakımından, ekonomik faaliyetlerin mekan ve dolayısıyla doğal varlıkları metalaştırarak sürekli genişlemesi olgusunu dizginleme iradesi sergileyemeyeceğine dikkat çekmektedir (O'Connor, 1988; 1991; 1994). Kimi yazarlar, devletlerin çevre politikalarının, kitleleri Gramscigil anlamda ikna ederek neoliberal hegemonyanın devamlılığına hizmet ettiğini (Hatzisavvidou, 2020) ve neoliberal ekonomik ön kabullerin devletlerin yeşilleşme sürecinin önünde bir cam tavan niteliğinde olduğunu iddia etmektedir (Hausknost, 2020). Foucault'nun yönetsellik kavramsallaştırmasından ilham alan bazı çalışmalar ise “yeşil enerji” ve “çevreci vatandaşlık” gibi olguların, devletin coğrafya ve nüfusu ekolojik riskleri gerekçe göstererek ekonomik bir rasyonaliteyle yönetmesi işlevi gördüğünü ileri sürmektedir (Rutherford, 2007; Dunlap ve Fairhead, 2014; Konak, 2019).

“Yeşil devlet” paradigmasına geçişin göstergelerinden biri olarak sunulan devletlerin yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını yaygınlaştırmasına dönük politikalar incelendiğinde bunların normatif “yeşil devlet” çalışmalarının öngördüğü

katılımcı ve ekolojik rasyonaliteyi içermediğine dair emareler ortaya çıkmaktadır. Pek çok örnekte bunların çevre adaleti ve enerji demokrasisi kavramlarında somutlaşan katılım, tanınma ve toplumsal yararın gözetimine değil, büyük enerji şirketlerinin ekonomik çıkarları lehine sonuçlar doğurduğu ve ekolojik paylaşım ihtilaflarına yol açtığı gözlemlenmektedir.

Türkiye’de devletin kuruluş ve gelişim çizgisi incelendiğinde dünyadaki modernleşme ve ulus-devlet oluşumu süreçleriyle paralel olarak devletin doğal kaynaklar ve mekan üzerinde yasal düzenlemeler, altyapı projeleri, inşa edilen söylem ve bilgi vasıtası ile egemenlik kurarak coğrafya ve kitlelere nüfuz ettiği görülmektedir. Osmanlı modernleşmesinden başlayarak, Batılı ulusların gelişmişlik düzeyine erişmenin ve bunun başat yolu olarak ekonomik kalkınmanın, farklı siyasi görüşlerin üzerinde uzlaştığı hegemonik bir hedef olarak benimsendiği ifade edilmektedir (Arsel, 2005). Bu çerçevede, başta barajlar olmak üzere enerji projeleri, devletin gelişmişlik düzeyinin sergilenmesi ve erişilmesi güç coğrafyalara nüfuz edilmesi anlamında sembolik değer taşımaktadır (Stahl, 2019). Türkiye’de devletin mekanın yeniden dağıtımına dönük politikaları, ekonomik büyümenin temini kadar, dönem dönem bundan kaynaklanabilecek hoşnutsuzlukların önüne geçilerek devletin meşruiyetinin muhafazası işlevini de yerine getirmektedir.

Öte yandan, 1970’lerden itibaren gerek dünyadaki gelişmelerin etkisi, gerekse devletin meşruiyet gerekliliğinin ve Batılılaşma ülküsünün bir parçası olarak Türkiye’de de çevre alanında yasal ve kurumsal düzlemde gelişmeler olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, özellikle Avrupa Birliği ile üyelik müzakerelerinin etkisiyle çevre alanında pek çok yasa ve yönetmelik yayımlanmıştır. Ancak, çağdaşlaşma hedefinin bir diğer yüzü olan Batılı ülkelerin zenginlik ve refahına ulaşma kaygısı, devletin gerekli gördüğü takdirde ekonomik büyüme için olumsuz çevresel etkileri de göze alan bir bakış açısıyla hareket etmesine yol açmaktadır (Akbulut vd., 2014). Bu itibarla, devlet yetkililerinin zaman zaman ekonomik kaygılarla çevre düzenlemelerinin etrafından dolanma biçimindeki davranış kalıpları, 2000’li yıllarda neoliberalleşmenin iyiden iyiye yerleşikleşmesiyle birlikte giderek daha sistemli bir biçimde yeni düzenlemeler ile eskiden yayımlanan yasa ve yönetmeliklerin etkisizleştirilmesi yönünde bir seyir almıştır (Adaman vd., 2016).

Bununla birlikte, resmi politika belgeleri ile yetkililerin beyanlarına yansıyan söylemler incelendiğinde, devletin kendisini çevreci olarak sunma doğrultusunda bir çabanın söz konusu olduğu dikkat çekmektedir. Bu eğilimin, özellikle 2000’li yıllarda hızlanan ekonomik büyümenin yarattığı olumsuz ekolojik etkilere karşı toplumsal muhalefetin yaygınlaşması ile birlikte daha da ağırlık kazandığı izlenimi doğmaktadır. Devletin, çevre hareketlerinin olumsuz eleştirilerine karşılık, kitleler nezdinde meşruiyetini muhafaza etmek amacıyla başvurduğu bu söylemler, özellikle büyük kentlerdeki kimi çevre sorunlarının kentlileri doğrudan etkileyen olumsuz sonuçlarının ortadan kaldırılması ve çevresel sağlık hizmetlerinin sağlanması hakkındaki vurgular üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca, çeşitli ağaçlandırma çalışmaları ile bir yandan ekonomik faaliyetlerin olumsuz çevresel etkilerinin telafi edildiği algısının inşa edilmesi amaçlanmaktadır. Diğer yandansa, bunların bir bölümünün “ağaçlandırma seferberliği” gibi başlıklar altında bireyler, kamu kurumları, özel kuruluşlar ve sivil toplum kuruluşlarının katılımı ile icra edilmesi, devletin kendi sorumluluklarını diğer faillere devretmesi üzerinden bir çevreci vatandaşlık anlayışını kurgulama gayreti içinde olup olmadığına dair soruları gündeme getirmektedir. Ancak, yine devlet yetkililerinin politika ve söylemlerinde Türkiye’nin gelişmekte olan bir ülke olduğuna dair vurgular üzerinden devletin çevresel kaygıları gelişmiş ülkeler kadar gözetemeyeceğine dair mesajlara da rastlanmaktadır. Ayrıca, enerji ve diğer altyapı projelerinin olumsuz ekolojik etkilerine dönük tepkilerini dile getiren toplumsal hareketler ile sivil toplum kuruluşlarına yönelik dışlayıcı söylem ve eylemlerin söz konusu olduğu görülmektedir.

Türkiye’de devletin kendisini çevreci olarak sunma doğrultusunda başvurduğu referans noktalarından bir diğerini ise yenilenebilir enerji kaynaklarından yararlanma anlamındaki kapasitesini artırmaya dönük faaliyetler oluşturmaktadır. Resmi belge ve söylemler mercek altına alındığında, ülkede bu kaynakların kullanımının, dünyadaki gidişata paralel bir biçimde öncelikle 1970’lerdeki petrol bunalımları ve enerji arz güvenliği çerçevesinde “alternatif enerji kaynakları” başlığı altında gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Ancak, daha yakın geçmişte “yenilenebilir enerji” kavramının kullanımının ve bu kaynakların “çevre dostu” olduğu ve “yeşil büyüme” sağladığı ön kabulleri temelindeki söylemlerin belirli bir yaygınlık kazandığı görülmektedir. Türkiye’nin elektrik enerjisi alanındaki kurulu gücü, 1980-2000 döneminde 5.118,7

MW'tan 27.264,1 MW'a yükselmiştir (TEİAŞ, t.y.a). 2000-2018 döneminde ise 27.264,1 MW'tan 88.550,8 MW'a yükselen kurulu gücün (age.), Temmuz 2020 itibarı ile ulaştığı seviye ise 92,884,5 MW'tır (TEİAŞ, 2020). Yenilenebilir enerji kurulu gücünün (hidrolik kaynaklar dahil) toplam elektrik üretimi kurulu gücündeki payı ise 2006-2018 döneminde % 32,5'ten % 47.7'ye yükselmiş olup (TEİAŞ, t.y.b), bu artışta kurulu gücü 2003-2015 döneminde neredeyse iki katına çıkan hidroelektrik santrallerin (HES) (Erensü vd., 2016) önemli bir pay oynadığı görülmektedir. Türkiye'deki yenilenebilir enerji projeleri, çok taraflı kalkınma bankaların temin ettiği sürdürülebilirlik finansmanlarından yararlanmak ve gönüllü karbon piyasalarında yer almak (Dalkır ve Şeşen, 2011'den aktaran Harris ve Işlar, 2014, s. 72) suretiyle uluslararası sermaye birikim rejimlerine de eklenmiş durumdadır.

Bununla birlikte, ülkenin enerji alanında gerek genel anlamda, gerekse yenilenebilir enerji özelinde izlediği bu agresif büyüme politikası, pek çok olumsuz çevresel etkiyi de beraberinde getirerek enerji projelerinin inşa edildiği coğrafyalarda toplumsal muhalefete yol açmıştır. Özellikle HES projeleri bakımından Anadolu'nun dört bir yanında çevre eylemleri söz konusu olup, bunların ne denli çevreci olarak değerlendirilebileceği hususunda tartışmalar mevcuttur (Erensü 2011; 2017; Işlar, 2012a; 2012b). Yakın geçmişte rüzgâr enerjisi santrallerinin (RES) de Karaburun gibi belirli yerelliklerde yoğunlaşmasının etkisiyle bunlara ilişkin halkın kaygıları akademik çalışmalara yansımaktadır (Özcan Cive ve Arslan Avar, 2019; Özçam, 2019).

Yenilenebilir enerji başlığı altında değerlendirilen ve son dönemde oldukça hızlı bir yaygınlaşma gösteren bir diğer projeler kümesini jeotermal enerji santralleri (JES) oluşturmaktadır. Jeotermal enerji, fosil yakıtların yakılmasıyla değil, yeraltındaki kaynaklarda biriken akışkan veya buharın ısısından yararlanılarak üretim yapılması ve kullanılan akışkanların üretim sonrası kaynağa geri gönderilerek yeniden değerlendirilebilmesi nedeniyle temiz ve yenilenebilir bir enerji kaynağı olarak kabul edilmektedir (International Renewable Energy Agency, t.y.). Ayrıca, diğer yenilenebilir kaynaklardan farklı olarak, hava koşullarındaki değişimlerden etkilenmemesi ve daha yüksek bir kapasite faktörüne sahip olması sebebiyle, JES'lerin elektrik şebekelerindeki baz yük ihtiyacını belirli ölçüde karşılayabilme avantajı sunduğu ifade edilmektedir

(age.). JES'ler, iklim değişikliği bağlamında enerji üretiminden kaynaklı salımların azaltımı amacıyla başvurulacak yatırımlar olarak da sunulmaktadır. Bu kapsamda 2015'te Paris'te düzenlenen BMİDÇS 21. Taraflar Konferansı'nda (COP 21) Küresel Jeotermal İttifakı (*Global Geothermal Alliance - GGA*) kurulmuştur (Global Geothermal Alliance, 2015). GGA bünyesinde üye olarak jeotermal kaynaklar bakımından zengin devletler ile ittifakın faaliyetlerini desteklemek arzusundaki diğer ölkeler yer almaktadır. İttifakın ortakları olarak ise uluslararası kalkınma örgütleri, uluslararası finans kuruluşları, küresel, bölgesel ve ulusal jeotermal yatırımcı dernekleri, jeotermal enerji alanında araştırma ve eğitim faaliyetlerinde bulunan kurumlar öne çıkmaktadır (age., s. 2). GGA'nın kuruluş belgesinde jeotermal enerjiden “*temizliği kanıtlanmış bir enerji teknolojisi*” olarak söz edilirken, 2030 yılına gelindiğinde küresel jeotermal enerji üretimi kurulu gücünü beş, jeotermal ısıtmayı iki katına çıkartma hedefine yer verilmektedir (age., s. 1).

Türkiye'de jeotermal kaynakların elektrik üretimine dair ilk sondaj çalışmaları 1960'larda başlamış, 1974'te Buharkent'te deneme amaçlı küçük ölçekli bir pilot JES kurulmuş, 1984'te ise yine aynı sahada ölkede faaliyete geçen ilk JES olarak bilinen santral devreye alınmıştır (Aksoy, 2019, s. 16). Ancak, ölkemizdeki JES'lerin yaygınlaşması ancak özel sektörün elektrik üretiminde rol oynamaya başlamasından sonra gerçekleşmiştir (age.). Bu anlamda, 2001'de yayımlanan 4628 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu³ ile elektrik üretimi ve iletimi hizmetlerinin özel şirketlerce üstlenilmesine zemin hazırlanması, 2005'te yayımlanan 5345 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun⁴ ile getirilen Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Desteklenmesi Mekanizması (YEKDEM), 2007'de yayımlanan 5686 sayılı Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu⁵, devletin jeotermal kaynakların piyasacı mekanizmalarla değerlendirilmesinin önünü açması bakımından önemli kırılma noktalarını oluşturmaktadır. Bu yasal düzenlemelerin yapılmasında ve sonraki süreçte JES'ler için finansman sağlanması başta Dünya Bankası olmak üzere çeşitli uluslararası finans kuruluşlarının yürüttüğü projeler rol

³ Resmi Gazete (R. G.) Tarih: 3 Mart 2001, Sayı: 24335-Mükerrer

⁴ R. G. Tarih: 18 Mayıs 2005, Sayı: 25819.

⁵ R. G. Tarih: 13 Haziran 2007, Sayı: 26551.

oynamış olup buna çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı olarak değinilecektir⁶.

2006'da özel sektörcce inşa edilen ilk JES faaliyetlerine başlamış, 2007'de ise 1984'ten bu yana devletin işletmekte olduğu JES özelleştirilmiştir. 2013'te basına yansıyan bir haberde ise inşaatı tekstile pek çok değişik sektörde faaliyet göstermekte olan bazı büyük şirket topluluklarının, Ege Bölgesi'nde JES kurmak amacıyla o dönemki adıyla Ekonomi Bakanlığı'ndan yatırım teşvik belgesi aldığı görülmektedir (Doğan, 2013). Haberde *“jeotermal su, milyonlarca dolarlık yatırımların önünü açıyor”* denilirken, jeotermal kaynaklardan elektrik üretimi için *“çevreci yatırım”* nitelemesi kullanılmaktadır (age.). JES'lere dayalı kurulu gücünü 2005 yılındaki 15 MW'lık düzeyinden (TEİAŞ, t.y.b) Temmuz 2020 itibarı ile 1.514,7 MW'a çıkaran (TEİAŞ, 2020) Türkiye, jeotermal enerjiden elektrik üretimi alanında kurulu güç bakımından ABD, Endonezya ve Filipinler'in ardından dördüncü sıraya yerleşmiş durumdadır (Çağatay, 2019). Türkiye, 2018 ve 2019 yılları içerisinde de dünyada jeotermal enerjiden elektrik üretimi yönünden kurulu gücünü en çok artıran ülke konumundadır (REN21, 2020, s. 20).

JES'lerin bu denli hızlı yaygınlaşması ve Aydın, Manisa ile Denizli illerinde yoğunlaşması, projelerin kaynak arama, inşaat ve işletme aşamalarında gözlemlendiği öne sürülen olumsuz çevresel etkiler ve denetimlerin yetersizliği iddialarıyla birleşince projelere karşı toplumsal muhalefet ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda öncelikle 1984 – 2007 döneminde devletin işletmekte olduğu Kızıldere'deki ilk JES'ten üretim sonrası reenjekte edilmek yerine Büyük Menderes Nehri'ne salınan akışkanların yol açtığı kirlilik ile ilgili kimi tepkilerin söz konusu olduğu basına yansımaktadır (Milliyet, 16 Ekim 2000). Bununla birlikte, JES'lerle ilgili yerel halktaki hoşnutsuzluğun özellikle tesislerin özel sektörden firmalar tarafından daha yaygın bir şekilde kurulmaya başlanmasını izleyen yıllarda yoğunlaşarak toplumsal bir harekete dönüştüğü gözlemlenmektedir.

Kapsamı çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılandırılacak olan saha araştırması çerçevesinde görüşülen Aydın'ın Efeler ilçesi sakini bir avukat, Aydın'da ilk

⁶ Bkz. bu çalışmada 4.2.3 Uluslararası Finans Kuruluşları, İklim Finansmanı Mekanizmaları ve Türkiye bölümü.

jeotermal kaynak ihalesinin 2009 yılında yapıldığını aktarırken, bu dönemde söz konusu yatırımların Aydın için iş olanaklarını ve refah düzeyini artıracak bir nimet olarak takdim edildiğini belirtmektedir (Görüşme 10, 14 Kasım 2019). Bu yıl gösterime giren bir belgesel kapsamında görüşülen Germencik Çevre ve Doğa Derneği Başkanı da *“İlk önceleri bize temiz enerji yenilenebilir enerji kaynağı, istihdam sağlanacak diye bizi aldattılar, en temiz enerji dediler”* ve *“Son beş yıldır her yıl bir öncekini arar duruma geldik”* sözleriyle JES'lere ilişkin toplumdaki algının dönüşümünü ortaya koymaktadır (Yüksel ve Yıldırım, 2020).

Gerçekten de geçmişe dönük olarak haberler incelendiğinde JES'lere ilişkin kamuoyu tepkisinin özellikle 2015 yılından itibaren yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. 2015 yılında Aydın'ın Germencik ilçesinde JES'lerin tarıma ve insan sağlığına etkilerinin Ziraat Mühendisleri Odası Aydın ili ve Buharkent ilçesi şubeleri ile Aydın Tabip Odası tarafından düzenlenen bir panelde tartışıldığı ve panel öncesinde akışkanların çevreye denetimsizce salınmasına karşı bir imza kampanyası başlatılmıştır (Ceyhan, 2015). Söz konusu kampanya kapsamında toplanan 2500 imza ile Germencik ilçesindeki jeotermal kuyuları ve enerji santrallerinin faaliyetlerinin halk sağlığına ve tarıma dönük olumsuz etkileri sebebiyle durdurulması talebiyle Aydın Cumhuriyet Başsavcılığı'na suç duyurusunda bulunulmuştur (Haber46, 20 Nisan 2015). Aynı yıl yayınlanan bir diğer haberde Aydın ilindeki incir üreticilerinin yaşadıkları verim kaybından JES'lerin denetimsizce çevreye saldırdığı gaz ve akışkanları sorumlu tuttukları görülmektedir (Erdil, 2015). 2016 yılında Türk Tabipleri Birliği, Aydın Tabip Odası, Aydın Ziraat Mühendisleri Odası ve Aydın Çevre ve Kültür Platformu tarafından Aydın Çevre Kurultayı düzenlenmiş, etkinlikte JES'lerin yeraltı suları, tarım ve çevre üzerindeki olumsuz etkileri tartışılmıştır (Türk Tabipleri Birliği, 2016). Kurultayın sonucunda ortaya çıkan değerlendirme raporunda *“Aydın'da yaşayan halk enerji ve daha fazla kazanç adına, sağlıklarını, tarımını, tarım ürünlerini, gıda güvenliğini, suyunu, toprağını, temiz havasını, ekosistemini, geleceğini, gelecek güvencesini kaybetme süreci yaşamaktadır”* tespiti yer almaktadır (Aydın, 2017, s. 28). 2017 yılında Aydın'da bir yurттаş, 450 kovan arısının JES'lerden salınan gazlar nedeniyle telef olduğunu öne sürerek yeni bir JES projesine dair ÇED toplantısında kendini yakmaya teşebbüs etmiştir (Akdemir, 2017a). 2018'de Aydın Kızılcaköy'de (Aydın Denge, 4 Ekim 2018), 2019'da Aydın

Pamukören’de (Evrensel, 10 Eylül 2019) yerel halkın bir bölümü çadır kurarak yaşam alanlarının yakınlarında gerçekleştirilmesi planlanan jeotermal enerji faaliyetlerine karşı nöbet tutmaya başlamıştır.

JES’lere karşı toplumsal muhalefetin bu denli ciddi boyutlara ulaşması, konu ile ilgili kimi haber ve belgesel çalışmalarının yapılmasına zemin hazırladığı gibi, JES’lerden bazılarına finansman sağlayan Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası’nın (EBRD) Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile birlikte projelerin kümülatif etkilerinin tahliline dönük bir projenin yürütülmesini de beraberinde getirmiştir (EBRD ve T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, t.y.). Ancak, Türkiye’de jeotermal kaynaklardan yararlanılmasına ve bunun etkilerine dair çalışmalara bakıldığında bunların jeoloji ve çevre gibi mühendislik disiplinleri ile ziraat gibi fen bilimleri dalları altında yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çerçevede jeotermal kaynakların bulunduğu bölgelerin jeolojik özellikleri nedeniyle içerdiği yoğunlaşmayan gazlar ve bunların çevresel etkileri (Aksoy vd., 2015), jeotermal akışkanların içerdiği ağır metallerin bu kaynakların yakınında yer alan arazilerdeki etkileri (Aslan, 2010), JES’lerin yakın çevrelerinde yer alan incir bahçeleri üzerindeki etkileri (Dağ, 2015) gibi konularda çalışmalar gerçekleştirildiği gözlemlenmektedir. Buna karşılık, meselenin sosyoekonomik ögeler barındırması, bölgedeki yerel halkın bir bölümünde JES’lerin yaşamları ve geçimleri üzerindeki etkilerine dair gelişen ciddi kaygılar ve bunun neticesinde oluşan toplumsal muhalefete rağmen sosyal bilimler perspektifi ile günümüze değin yeterince ele alınmadığı dikkati çekmektedir.

Öte yandan, Semerci’nin (2019) “jeotermal karşıtı hareket” olarak adlandırdığı jeotermal enerji santrallerine karşı Aydın ilinde gelişen çevre hareketini yeni toplumsal hareketler kavramsallaştırmasının merceğinden incelediği yüksek lisans tezi çalışmasının, sosyal bilimcilerin bu konuya önümüzdeki dönemde daha fazla ilgi göstermeye başlayacağının bir emaresi olduğu umulmaktadır. Semerci, çalışmasında hareket içinde daha aktif olan küçük bir grupta nitel derinlemesine görüşmeler ve daha geniş kesimlere dönük nicel anket çalışmasının yanı sıra, basında jeotermal enerji santralleri karşıtı eylemlilik üzerine haberlerden faydalanmaktadır. Yazar, jeotermal karşıtı hareketin, devlet ile şirketlerin ekonomik getiri kaygısıyla hukuki düzenlemelere

yeterince riayet etmemesine karşılık, yaşam alanlarının yok edilmesine direnmekte olduğunu savunmaktadır (age., s. 108). Semerci, jeotermal karşıtı hareketin, JES’lerin olumsuz çevresel etkilerinin önlenmesinde başat sorumluların devlet ile yatırımcılar olduğu kanısında olmakla birlikte, bu faillere bu bağlamda güven duymadığını öne sürmektedir (age., s. 112). Yazara göre, jeotermal karşıtı hareket, köktenci söylem ve önerilerden ziyade, davalar açmak ve var olan düzenlemelerin etkin bir biçimde uygulanmasını talep etmek, dernekleşme ve şiddet içermeyen eylem biçimleri gibi sistem içinde halihazırda var olan bazı fırsatları değerlendirerek sonuç almaya çalışmaktadır (age., s. 116).

JES’lere karşı toplumsal muhalefetin, devlet, vatandaş ve çevre ilişkilerine dair sorunları gündeme getiren bir nitelikte olması, “yeşil devlet” kavramı üzerindeki farklı yaklaşımlardan yola çıkılarak Türkiye’deki devletin durumunun belirlenmesini konu alan bu çalışmada meselenin ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Zira çalışmanın amacının ele alınacağı bir sonraki başlıkta dile getirildiği gibi JES’lere ilişkin planlama, karar alımı, kaynak arama, inşaat ve işletme aşamalarındaki ekolojik etkilerin önüne geçilmesine dönük politika ve müdahalelerin devletçe yeterince hayata geçirilmemesi, aslında Türkiye’de devletin “yeşil devlet” olmanın ne denli uzağında bulunduğu dair güçlü bir fikir vermektedir.

1.2. Çalışmanın Amacı

“Yeşil devlet” yaklaşımları, çoğunlukla gelişmiş ülkelerdeki çevre alanındaki kurumsallaşma ve politikaları ele almakta olup, gelişmekte olan ülkelerin bu kavramsal çerçeve ışığında ele alınmasına dair yazında belirli ölçüde bir boşluğun söz konusu olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, yakın dönemde gelişmekte olan ülkeleri bu teorik perspektif ile inceleyen bazı çalışmaların da yapıldığı gözlemlenmektedir. Bu kapsamda Duit (2016), farklı ülkelerdeki çevre yönetişimi rejimlerini karşılaştırmalı olarak ele aldığı çalışmasındaki 28 ülkelik örnekleme Meksika ve Arjantin gibi gelişmekte olan ülkeleri de dahil etmektedir. Death (2016), Afrika ülkelerini “yeşil devlet” teorileri merceğinden incelediği çalışmasında, “yeşil devlet” yazınının gelişmiş ülkelere odaklanarak kıtadaki devletleri ihmal ettiğini ileri sürmektedir. Yazara göre, bu tercihin gerekçesi, “yeşil devlet” alanında çalışanların, çevresel değerlerin ancak temel

ihtiyaçların karşılanmasının ardından benimsenebileceğine dair modernleşmeci n kabullere sahip olmasıdır (age., s. 10-11).

“Yeşil devlet” yaklaşımını ele alan çalışmalarda gelişmekte olan ülkeler üzerinde yeterince durulmaması, Türkiye’nin bu bağlamda ele alındığı çalışmalar bakımından da bir eksikliği doğurmaktadır. Koch ve Fritz (2014), farklı ülkelerdeki refah devleti ve vreci devlet rejimlerini karşılaştırmalı olarak ele aldıkları çalışmalarının rnekleminde Türkiye’ye de yer vermektedir. Bununla birlikte, ileride daha ayrıntılı olarak değinileceği gibi, çalışmanın temel aldığı vresel vergi miktarları ve yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik üretimindeki oranı gibi ampirik verilerin, ilgili vergilerin nasıl bir maliye politikası bağlamına oturduğundan ve yenilenebilir kaynaklara dair projelerin sosyo-ekolojik etkilerinden yalıtılmış bir biçimde değerlendirilmesi, Türkiye ile ilgili varılan sonuçları sorgulanmaya açık hale getirmektedir⁷.

“Yeşil devlet” yazınına Türkiye’deki çalışmalarda da henüz ilgi gösterilmemesi, bu alanda Türkçe alışmalar yönünden bir eksikliği gündeme getirmektedir. Bu alandaki istisnalardan birini Tan Gülcan’ın (2016) ekolojik krizin çözümüne dönük olarak doğal varlıkların özel mülkiyete konu edilmesini öneren eko-liberal savları eleştirdiği doktora tezi çalışması bünyesinde yer alan devletin rolüne dair tartışmalar oluşturmaktadır. Yazarın, ilgili çalışmada devletin kamu yararından değil, egemen sınıfın çıkarlarından yana tavır aldığı savını desteklemek için başvurduğu örnekler arasında Türkiye’deki HES projeleri, meraların maden, enerji ve turizm yatırımlarına tahsisi, genetiği değerştirilmiş organizmaların piyasaya denetimsizce sürülmesine imkan verecek ve geleneksel tohumculuğun devamlılığını tehlikeye atacak yasal düzenlemeler çıkartılması gibi olgular yer almaktadır (age., s. 67-70). Bununla birlikte, Türkiye’nin “yeşil devlet” tartışmaları çerçevesinde nasıl ele alınabileceği ilgili çalışmanın odak noktasını oluşturmamaktadır. Tan Gülcan’ın (2018) ekolojik kriz bağlamında devletin oynayabileceği role dair değerlendirmelerinin yer aldığı çalışma da bazı “yeşil devlet” yaklaşımlarına değinerek bunları Türkiye’deki ilgililere Türkçe bir makale ile tanıtması bakımından oldukça

⁷ Bkz. bu çalışmada 4.2.2. Yenilenebilir Enerji Teşvikleri: Kamu Yararı mı zel Sektör Kârı mı? bölümü.

değerlidir. Ancak, söz konusu çalışmada da Türkiye’de devletin ilgili bakış açıları çerçevesinde nasıl konumlandırılabilceğine dair bir tartışmaya yer verilmemektedir.

Bu çalışma, literatürde “yeşil devlet” kavramı üzerine Türkiye’ye odaklanan Türkçe çalışmalara dair boşluğu belirli ölçüde gidermeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda, akademik yazındaki farklı yaklaşımlardan hareketle, devletlerin literatürde betimlendiği anlamda ekolojik eksenli bir niteliğe kavuşup kavuşamayacağını Türkiye’deki yenilenebilir enerji politikası üzerinden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Zira yeşil devlet yazınında yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaştırılmasının devletlerce teşviki, gerek normatif anlamda devletlerin ekonomik faaliyetlerinin çevresel etkilerini gözetken bir rasyonalite ile hareket ettiğinin, gerek ampirik bağlamda üretimin ekolojik etkilerden ayrıştırılmasına dönük bir siyasi iradenin varlığının göstergesi olarak kabul edilmektedir. Çalışmada yenilenebilir enerji kaynakları arasında jeotermal enerjiye odaklanılmasının gerekçesi ise, bir önceki başlık altında işaret edildiği gibi bu alanda sosyal bilimler disiplininin çalışmalara dair yazında söz konusu olan boşluğa bir yanıt verebilme amacıdır.

Bu çalışma, iki ana varsayımdan yola çıkmakta ve bunların çeşitli bulgular ışığında sınanmasını amaçlamaktadır. Bunlardan ilki, devletlerin normatif “yeşil devlet” yaklaşımlarında öngörüldüğü biçimiyle gerçek anlamda “yeşil” hale gelebilmesinin mümkün olmadığıdır. İkincisi ise Türkiye’de çevre politikası genelinde ve yenilenebilir enerji politikası özelinde yaşanan gelişmelerden hareketle, devletin “yeşilleşme” doğrultusunda bir dönüşümden geçtiğinden söz edilemeyeceğidir. Çalışmada sınanan varsayımlardan ilki, kapitalist ekonomik düzen çerçevesinde kurulmuş bulunan modern devletlerin, çevrenin korunmasını ekonomik kaygılardan daha öncelikli olarak ele alma doğrultusunda bir dönüşüm geçiremeyeceğidir. Devletler, gerek güvenlik ve düzeni sağlamak, gerek vatandaşlara çeşitli hizmetleri sunarak meşruiyetlerini muhafaza etmek amacıyla gelir temin edebilmek için sermaye birikimi gerekliliğine tabidir. Bu doğrultuda kendisini sermaye birikiminin devamlılığını sağlayacak koşulları oluşturmakla yükümlü görmektedir. Üstelik neoliberalleşme ile birlikte belirli devlet işlevlerinin özel şirketlere devri ve kâr odaklı bakış açısının giderek yaygınlaşması da söz konusu olmuştur. Ancak bu süreç, devletlerin edilgenleşmesi anlamına gelmemiş, bilakis devletler düzenleme ve

güç kullanma iktidarlarını özel şirketlerin faaliyetlerini kolaylaştırmak doğrultusunda daha fazla seferber etmeye başlamıştır. Öte yandan, devletlerin kitleler nezdinde meşruiyetlerini muhafaza etme gerekliliğinin farklı yüzlerinden birini de çevre sorunlarının olumsuz etkilerini sınırlandırmak oluşturmaktadır. Bu sebeple, öncelikle sanayileşme sürecini daha erkenden yaşayan gelişmiş ülkeler, sonrasında diğer ülkelerde devletlerin çevre alanında çeşitli kurumlar oluşturduğu ve hukuki düzenlemeler yaptığı görülmektedir. Bu sürecin son dönemdeki yansımalarından bir diğeri de geçmişte Petrol Bunalımı yıllarında enerji arzını çeşitlendirme bağlamında alternatif kaynaklar olarak görülen yenilenebilir enerji kaynaklarının bu defa iklim değişikliği kaygıları ve sera gazı salımlarının azaltımı söylemleriyle ambalajlanarak teşvik edilmesidir.

Bununla birlikte, devletlerin çevre alanında geliştirdiği politikalar yakından incelendiğinde, bunların gerçekte çevre sorunlarını önlemeye değil, etkilerini zamansal veya mekansal olarak ötelemeye dönük sınırlı önlemler niteliğinde olduğu görülmektedir. Üstelik çevre alanında hayata geçirilen pek çok politika, tasarlanış ve uygulanış biçimi itibarı ile aslında sermaye birikiminin daha yeşil görünümler altında sürdürülmesine yönelik kaygılar taşımaktadır. Aslında biraz önce dile getirildiği gibi bazı devletlerin halihazırda çevreci hale geldiğinden söz eden ampirik çalışmalarda da çevreci olarak nitelendirilen devletlerin dahi pek çok konuda ekonomik kaygılara öncelik verdiği kabul edilmektedir. Bu çalışmaların bir bölümünde yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artırılması devletin çevreci hale geldiğinin göstergelerinden biri olarak kabul edilmekle birlikte, gerçekte yenilenebilir enerji adı altında hayata geçirilen projelerin tümünün çevreci kaygıları gözeterek planlandığı ve uygulandığının söylenmesi güçtür. Ayrıca, yalnızca enerji üretim kaynaklarının değiştirilmesi, buna tüketim yönündeki köklü dönüşümler eşlik etmeksizin, ekonomik faaliyetlerin olumsuz ekolojik etkilerden arındırılması için yeterli değildir. Piyasaya halihazırda egemen konumdaki belli başlı enerji firmalarının denetiminde, merkeziyetçi bir biçimde ve kâr odaklı bir zihniyetle gerçekleştirilen büyük ölçekli yenilenebilir enerji projeleri, sermaye birikiminin şimdiye kadar metalaştırılmamış konumdaki doğal varlıkları da soğurarak genişlemesi ve nihayetinde çevreye daha da fazla yük olacak bir yapıya evrilmesine hizmet etmektedir.

Çalışmanın ikinci temel varsayımı, Türkiye'nin çevre ve yenilenebilir enerji politikalarının devletin yeşilleşmesinin bir göstergesi niteliğinde olmadığıdır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de ayrıntılı olarak inceleneceği gibi Türkiye'de devlet, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren çağdaşlaşma ve ekonomik kalkınmayı birbiriyle bağlantılı hedefler olarak ele alan bir zihniyet yapısına sahiptir. Bununla birlikte, çağdaşlaşma ülküsünün görünümlerinden birini de Batı ülkelerinin yasal ve kurumsal yapılarını örnek alarak yapılan reformlar ve yurttaşlara gelişmiş ülkelerdeki bireylerin yaşam standartlarını belirli ölçüde de olsa sunmak suretiyle meşruiyet temin etmek oluşturmaktadır. Bu kapsamda, devletin Avrupa Birliği müktesebatı ile uyum sağlamak ve yurttaşlar nezdinde çevreye duyarlı bir görünüm sağlamak amaçlı bazı söylem ve faaliyetleri söz konusudur. Ancak, bu alanda yürürlüğe konulan mevzuat ve uygulamalar incelendiğinde, devletin çevre alanında öngördüğü koruma rejimleri ve katılımcılık mekanizmalarının, böylesi tedbirlerin var olduğuna dair biçimsel bir görünüm oluşturmaktan öteye geçmediği dikkati çekmektedir. Zira bu yapıların gerçek anlamda korumacı veya katılımcı bir işlev sergileyecek bir şekilde kurgulanmadığı, pek çok istisna ve muafiyetle zayıflatıldığı, üstelik yetkililerin çalışmanın ilerleyen bölümlerinde incelenen söylemlerine yansıdığı üzere bu görece etkisiz haliyle bile ayak bağı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Devletin ekonomik kalkınma gerekliliğini ekolojik kaygılara nazaran her daim ön planda tuttuğu ve çevre ile ilgili toplumsal talepleri politika yapım süreçlerinden dışladığı bir ortamda, Türkiye'nin normatif “yeşil devlet” paradigmasının oldukça uzağında olduğu savı öne çıkmaktadır.

Türkiye'deki devlet – çevre ilişkilerine dair temel varsayımın sınanması amacıyla çalışmada üzerinde durulan bir diğer sav da ülkedeki yenilenebilir enerji politikalarının ekolojik değil, ekonomik bir rasyonalite ile hazırlandığı ve uygulandığıdır. Ülkede yenilenebilir enerji başlığı altında harekete geçirilen projelerin planlama, inşa ve işletme evreleri incelendiğinde, enerji üretimi esnasında çevresel etkileri asgari düzeye indirme hassasiyetinin gözetilmediği görülmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının devlet tarafından enerji arzını çeşitlendirme ve sermaye birikimi gerekliliği çerçevesinde özel sektördeki şirketlere yeni kazanç alanları sağlama merceğinden ele alındığı dikkat çekmektedir. Bu projelerin uluslararası finans kuruluşlarınca da sürdürülebilir enerji

üretimi adı altında destekleniyor olması, devlete bu alanda şirketlere çeşitli finansal teşvikler sunma ve projeleri kitleler nezdinde meşrulaştırma olanakları sağlamaktadır.

Çalışmada Türkiye'nin yenilenebilir enerji politikalarına dair bu savların, jeotermal enerji santrallerine dair mevzuat ve uygulama incelenerek sınanması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmanın ilgili bölümlerinde, JES'lere ilişkin karar alım süreçlerinde çevresel ve toplumsal etkilerin yeterince dikkate alınmadığı, süreçlerin katılımcı bir şekilde yürütülmediği, tesislerin kaynak arama, inşaat ve işletme sürecindeki olumsuzluklara dair halkın geri bildirimlerinin de gereğince göz önünde bulundurulmadığı bulgularla ortaya konulmaktadır. Yerel halkın, tesisler nedeniyle geçimlik faaliyetlerinin, yaşam alanlarının, sağlıklarının ve hayat tarzlarının olumsuz etkilenmesi suretiyle JES'lerin çevresel maliyetlerine tek yanlı olarak katlanan taraf olduğu görülmektedir. Buna karşılık, yatırımcı firmalar, uluslararası finansman kuruluşlarından ve devletin teşvik mekanizmasından edindikleri finansmanlar ile devletin tanıdığı diğer mali ve bürokratik kolaylıklar vesilesiyle JES'lerden kazanç sağlayan taraf konumundadır. Böylelikle, diğer yenilenebilir enerji projelerinin büyük çoğunluğunda olduğu gibi, JES'lerde de temiz enerji üretimi değil, yeni bir sermaye birikimi alanından olabildiğince faydalanma kaygısının baskın endişe olduğu vurgulanmaktadır. Buradan hareketle, JES'ler özelinde karşılaşılan bulguların, Türkiye'de devletin "yeşil devlet" olmanın oldukça uzağında olduğu biçimindeki temel varsayımı onaylar nitelikte olduğu sergilenmektedir.

Öte yandan, JES'ler yönünden diğer yenilenebilir enerji projelerinden farklı olarak, santrallerin çevresel etkilerinin kapsam ve şiddeti ile ilgili daha yoğun bir belirsizliğin söz konusu olduğu gözlemlenmektedir. Bu çalışmada, saha araştırması ve ikincil kaynaklardan elde edilen bulgulardan yola çıkılarak, devlet kurumlarının, gerek söz konusu etkilerle ilgili sürekli ve etkin denetim ve ölçümler yapmaktaki eylemsizliği, gerek başka kuruluş veya araştırmacıların elde ettiği bulguların tartışılmasını önlemek veya bunları itibarsızlaştırmaktaki eylemliliği ile bu muğlaklığın sürmesinde rol oynadığı vurgulanmaktadır. Böylelikle, devletin JES'lerin olumsuz çevresel etkilerinin bulunduğu dair geçerli bir tespitin söz konusu olmadığını ileri sürerek, bir yandan kamuoyu nezdinde meşruiyetini belirli ölçüde muhafaza edebildiği, diğer yandan

sermaye birikimi gerekliliğine yanıt verecek ekonomik faaliyetlerin devamlılığına olanak sağladığı savunulmaktadır. Bu şekilde devletlerin izledikleri belirsizlik politikası ile gri alanlar oluşturarak, kendilerini ekolojik muhalefetin taleplerinden yalıtarak ekonomik faaliyetlerini sürdürdüğü ve bunun sonucunda çevre performansı anlamında da gri bir görünüm arz ettiği durumlar bakımından, gri devlet nitelendirmesinin kullanılması önerilmektedir.

1.3. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmaya hazırlık süreci esnasında yazın taraması yapılırken, biraz önce değinildiği gibi “yeşil devlet”, “ekolojik devlet”, “çevreci devlet”, “yeşil vatandaşlık” gibi kavramlar etrafında gelişen pek çok farklı kavramsal yaklaşımın bulunduğu gözlemlenmiştir. Bunların her birinin, devlet-çevre ilişkilerinin farklı yön ve boyutlarına temas ettiği dolayısıyla içlerinden yalnızca belirli birini yalıtarak çalışmanın odak noktası haline getirmenin isabetli olmayacağı sonucuna varılmıştır. Bunların arasından “yeşil devlet” kavramının çalışmanın başlığında öne çıkartılmasının gerekçesi, gerek bu çalışmanın varsayımı ile uyumlu olarak henüz somut anlamda karşılığı bulunmayan normatif bir ideale karşılık gelmesi, gerek “yeşil devlet” kavramını kullanan yazarların eserlerinde hem normatif hem ampirik çalışmalarda vurgulanan unsurları kuşatan bir devlet betimlemesinin söz konusu olmasıdır. Öte yandan, benzer şekilde devlet-çevre ilişkisine dair Marksist, Gramscici, Foucaultcu bakış açılarından çeşitli çalışmaların bulunduğu görülmüştür. Dolayısıyla, her ne kadar yazarın bu çalışma alanına ilk adım atarkenki ilham kaynağı Türkiye’ye ilişkin kimi çevre politikası çalışmalarında (Işlar, 2012a) başvurulmuş mülksüzleştirme yoluyla birikim gibi Marksist kavramsal çerçeveler olsa da, araştırmaya içkin olan öğrenme sürecinde bu perspektifin kimi sınırlılıklarının bulunduğu dair bir farkındalık oluşmuştur. Bu kapsamda, söz gelimi devletlerin kendilerini çevreci olarak sunmak için başvurdukları ikna yöntemlerini ele almakta Gramscici çalışmaların daha aydınlatıcı olduğu tespit edilmiştir. Bunun dışında, ekonomik bir rasyonalite doğrultusunda çevreye dair bilgi üretimi ve kurumların inşasını açıklamakta Foucaultcu yaklaşımların daha öncelikli olarak göz önünde bulundurulması gerektiği takdir edilmiştir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında, bu çalışmada tek başına belirli bir kuramsal çerçeveden hareket edilerek tümdengelim yoluyla verilerin değerlendirilmesi yerine, teorinin bulgulardan yola çıkarak tümevarımsal bir biçimde inşasını esas alan bir inceleme biçimi izlenmektedir. Bu çerçevede, “yeşil devlet” yaklaşımları ile bunlara eleştirel olarak yaklaşan perspektiflerin tartışıldığı kavramsal bölümde bu alandaki yazın taranarak, konu ile ilgili pek çok farklı kuramsal çerçeveden faydalanılmıştır. Türkiye’nin “yeşil devlet” kavramı bağlamındaki konumu ele alınırken, elde edilen bulgular ile kavramsal bölümdeki farklı yaklaşımların örtüştüğü veya ayrıştığı noktalar tespit edilerek, bunlardan hareketle kuramsal çıkarımlara varılması biçiminde bir yöntem izlenmiştir.

Hatzisavvidou (2020), Birleşik Krallık’ta hükümetin çevre alanında geliştirdiği söylemleri ele alarak ülkede inşa edilen çevreci devlet retoriğinin neoliberal içeriğini ve bundan kaynaklı ekolojik anlamdaki sınırlılığını ortaya koymaktadır. Yazar, bu bağlamda yetkililerin beyanlarında ve resmi politika belgelerinde kullanılan dile odaklanarak gerek siyasetçiler gerekse kurumları söylem geliştiren failer olarak mercek altına almaktadır (age.). Bu çalışmanın Türkiye’ye ilişkin bölümünde de benzer bir yöntem izlenmekte, hem devletin çevre mevzuatı ile farklı kurumlarının resmi politika belgelerindeki dil hem de yetkililerin basına yansıyan söylemleri analiz edilmektedir. Böylelikle, devletin kendini çevreci olarak sunarak kitleler nezdinde meşruiyet temin etme çabaları, eş zamanlı olarak bu çevreciliği ekonomik kalkınma gibi farklı önceliklere işaret ederek sınırlama gayretleri ve bu çelişkilerin Türkiye’nin yeşil bir devlet haline gelebilmesi yönünden nasıl kısıtlılıkları ortaya çıkardığı değerlendirilmektedir. Ayrıca, devletin çevre alanındaki kurumları ve çevre mevzuatının gelişim seyri incelenerek, kurumların yapısı ve mevzuatın içeriğinden hareketle devlet – çevre ilişkilerinde yeşil doğrultuda bir dönüşümün söz konusu olup olmadığı ele alınmaktadır. “Yeşil devlet” veya çevreci devlet başlıkları altındaki çalışmalarda devletlerin dönüşüm süreci incelenirken, yöntemsel olarak yalnızca belirli bir zaman kesitine odaklanan bir dönemleştirmeye gidilmediği görülmektedir. Dolayısıyla, Türkiye bağlamı ele alınırken de değerlendirmeyi yalnızca yakın dönemdeki gelişmelerle sınırlayan katı bir zamansal kısıta başvurulmamaktadır. Kurumsal gelişmeler açısından hükümet bünyesinde çevre başlıklı ilk örgütlenmelerin ortaya çıktığı 1970’lere, mevzuattaki belirli başlı yenilikler yönünden Anayasada çevre

hakkına yer verildiği ve Çevre Kanunu'nun yayımlandığı 1980'lere uzanan bir değerlendirme söz konusudur.

Bu çerçevede, devletin çevre, kalkınma ve enerji politikalarını yansıtan belgeler niteliğindeki Kalkınma Planları, Hükümet Programları, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın (ETKB) Stratejik Planları ve Faaliyet Raporları, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın İklim Değişikliği Stratejisi ve İklim Değişikliği Eylem Planı, ulusal mevzuat gibi geniş bir birincil kaynaklar yelpazesinden yararlanılmıştır. Bunun haricinde, devletin mekan, çevre ve enerji politikaları alanında daha önceden yapılmış akademik çalışmalar, basına yansıyan haber ve değerlendirmeler gibi ikincil kaynaklardan da istifade edilmiştir. Devletin yenilenebilir enerji alanındaki politikalarının gelişiminin incelenmesi yönünden, Milliyet gazetesinin çevrimiçi olarak erişilebilen arşivinde haber taraması yapılarak burada elde edilen bulgulara çalışmada yer verilmiştir. Devlet yetkililerinin çevre, kalkınma ve enerji konulu söylemlerinin değerlendirilmesi açısından, ayrıca çevre bürokrasisinde görev alan iki ismin kitap çalışmaları ile basında yayımlanan konuşma metinleri başvuru başlıca kaynaklar olmuştur. Ülkenin elektrik enerjisi alanındaki kurulu gücünün dönüşümü ve kaynaklara göre dağılımı ile ilgili olarak, Türkiye Elektrik İletim Anonim Şirketi (TEİAŞ) ve Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK) gibi kuruluşların istatistiklerine başvurulmuştur. Enerji projelerinin arazi kullanımında yarattığı değişim ve kamulaştırmalara dair veriler yönünden Millî Emlak Genel Müdürlüğü'nün verileri referans noktası oluşturmuştur.

Türkiye'nin yenilenebilir enerji politikası ele alınırken özellikle ülkedeki jeotermal enerji santrali (JES) projelerine odaklanılması yönünde bir tercihte bulunulmuştur. Bu yönelimde, biraz önce dile getirildiği gibi HES ve RES projelerine dair sosyal bilimler perspektifinden daha önceden yapılmış akademik çalışmalar söz konusu iken, JES'ler ile ilgili bu alanda bir boşluğun söz konusu olması etkili olmuştur. JES'ler son yıllarda oldukça hızlı bir biçimde yaygınlaşan bir nitelik arz etmekte olup, bunların toplumsal ve çevresel etkilerinin etraflı bir biçimde değerlendirilmesine dair bir gereksinim ortaya çıkmıştır.

Jeotermal enerji, meseleye dışarıdan bakan bir kişi yönünden kolaylıkla anlaşılması mümkün olmayan teknik bilgileri barındıran bir konu başlığıdır. Jeotermal

kaynakların yapısı, JES’lerin çalışma biçimi ve olası çevresel etkileri ile ilgili bilgilerin edinilmesi için konu ile ilgili jeoloji ve çevre mühendisliği gibi disiplinlerden akademik çalışmalar ve çeşitli sivil toplum kuruluşları ile odaların raporları önemli birer referans kaynağı oluşturmıştır. Jeotermal kaynakların Türkiye’deki yaygınlaşma süreci incelenirken, Milliyet gazetesinin çevrimiçi arşivinde konu ile ilgili yapılan haber taramasının bulgularından faydalanılmıştır. Ayrıca, JES’lerin çevresel ve toplumsal etkilerine dair iddialar yönünden, bazı diğer ulusal yayın organları ile JES’lerin büyük çoğunluğunun yer aldığı Aydın ilindeki kimi yerel basın kuruluşlarının konu ile ilgili haberleri gibi ikincil kaynaklara başvurulmuştur. Jeotermal enerji mevzuatının gelişimi ele alınırken yasa ve yönetmelik metinleri gibi birincil kaynakların yanı sıra, meslek odaları, finansman sağlayan kurumlar ve sivil toplum kuruluşları gibi oyuncuların hazırladığı bazı raporlardan da faydalanılmıştır.

JES’lerle ilgili bir önceki paragrafta değinildiği gibi pek çok farklı kaynaktan veri derlenmiş olmakla birlikte, konu ile ilgili farklı paydaşlardan birinci ağızdan bilgi edinilmesinin de daha nesnel ve ayrıntılı bir tahlil bakımından gerekli olabileceği takdir edilmiştir. Bu gerekçe ile tez çalışması kapsamında bir saha araştırması yapılması uygun görülmüştür. Bu araştırma ile JES’lere ilişkin karar alım süreçlerinin ne denli içermeci olduğu, JES’lerin faaliyetleri esnasında gözlemlenen çevresel ve toplumsal etkiler ile yetkili mercilerin bunlara dair yakınmalara ne ölçüde yanıt verdiği gibi özel başlıklara dair bulgulardan hareketle Türkiye’de devletin “yeşil devlet” kavramı karşısındaki konumuna dair çıkarımlara varılması amaçlanmıştır. Ayrıca, araştırmada gerçekleştirilen yarı-yapılandırılmış derinlemesine nitel görüşmelerde, devlet – çevre ilişkilerine dair algıları doğrudan ölçmeye yönelik sorulara da yer verilmiştir.

Araştırmanın mekansal kapsamı tayin edilirken, Türkiye’de faaliyet göstermekte olan JES’lerin büyük bölümünün Aydın ilinde yer alması göz önünde bulundurularak bu ile odaklanması yoluna gidilmiştir. Bu bağlamda, başlangıçta bölgedeki JES projelerine ilişkin farklı tarafları temsil gücüne sahip bir örneklem oluşturulmasına dönük olarak temasa geçilebilecek kişi ve kurumları içeren bir liste hazırlanmıştır. Daha sonra bu liste içerisinde yer alan isimlerden biri ile gerçekleştirilen pilot görüşme sonrasında, kısmen araçlar vasıtasıyla listedeki diğer isimlere erişilmesi, kısmen görüşülen isimlerin önerdiği

diğer kişilerle görüşülmesi yoluyla araştırmanın kartopu örneklem yöntemiyle zenginleştirilmesi biçiminde bir yöntem izlenmiştir. Araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerden elde edilen bulguların sınıflandırılması ve yorumlanmasında, gerek çalışmada ele alınan kuramlar ile örnek olaylar arasındaki örtüşme ya da çelişmeler, gerek farklı görüşmelerde yinelenen konu başlıkları referans noktalarını oluşturmuştur. Araştırmanın kapsamına, bulguların ele alınmasında başvuru yöntemlere ve araştırmanın kısıtlarına daha ayrıntılı olarak çalışmanın ilgili bölümünde değinilecektir⁸.

1.4. Çalışmanın Sunuş Sırası

Önceki başlıklarda betimlenen kapsam, amaç ve yöntem doğrultusunda çalışma üç ana bölüm olarak kurgulanmıştır. Bu çerçevede öncelikle “yeşil devlet” kavramı üzerine farklı yaklaşımlar kapsamlı bir şekilde mercek altına alınarak, Türkiye’deki yenilenebilir enerji politikası bu bakış açıları çerçevesinde tahlil edilmiştir.

Çalışmanın İkinci Bölüm’ünde “yeşil devlet” kavramı üzerine akademik yazındaki normatif ve ampirik yaklaşımlar incelenmiştir. Bu şekilde, tezdeki tartışmalara temel oluşturacak kavramsal çerçeve, okuyucuya kapsamlı bir şekilde sunulmuştur. Sonrasında ise “yeşil devlet” paradigmasına eleştirel bir mercekten bakan akademik çalışmalara değinilmiştir. Böylelikle, çalışmanın araştırma sorularından biri niteliğindeki devletlerin genel anlamda “yeşil” hale gelip gelemeyeceği hususuna dair bir yanıt geliştirilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü Bölüm’de Türkiye’de devletin çevre alanında izlediği politikalar incelenmiştir. Bu çerçevede, öncelikle devletin izlediği modernleşme ve kalkınma politikaları ile bunun mekan ve nüfus üzerindeki etkileri hakkında tarihsel bir bilançoya yer verilmiştir. İkinci olarak, Türkiye’de çevre alanındaki kurumsal ve hukuksal gelişmeler ele alınmıştır. Üçüncü olarak, devlet yetkililerinin kendilerini ve kurumlarını çevreci olarak sunarak kitleler nezdinde meşruiyet kazanmak yönünden başvurdukları söylemler ile çevre hareketlerine dönük tutumları değerlendirilmiştir. Bu bölümdeki

⁸ Bkz. bu çalışmada 4.4. JES Projeleri ve “Yeşil Devlet” Paradigmasının Türkiye’deki Kısıtları

mercek altına alınan hususlardan hareketle, Türkiye’de devletin “yeşil devlet” tartışmaları bağlamındaki konumu tayin edilmeye çalışılmıştır.

Dördüncü Bölüm’de, Üçüncü Bölüm’de gerçekleştirilen tartışmalar ışığında Türkiye’de devletin doğa ile ilişkisine dair varılan yargıların, yenilenebilir enerji ve özellikle jeotermal enerji alanında izlenen politikalar üzerinden sınaması yapılmıştır. Bu çerçevede, öncelikle dünyada yenilenebilir enerjinin politika yapıcılarının gündemine oturma süreci ve bu kaynakların kullanımının devletlerce teşvikine dair farklı stratejiler incelenmiştir. İkinci olarak, Türkiye’de yenilenebilir enerji politikalarının tarihsel gelişimi, devletin siyaset belgeleri ve basına yansıyan haberlerden hareketle kapsamlı bir biçimde ele alınmıştır. Ayrıca, yenilenebilir enerji projelerine dönük olarak devletçe sağlanan farklı teşvikler değerlendirilmiştir. Böylelikle, devletin yenilenebilir enerji politikalarında ekolojik ve ekonomik kaygılardan hangisinin ne denli rol oynadığına dair sorulara yanıt aranmaya çabalanmıştır. Sonrasında, yenilenebilir enerji başlığı altında ele alınan jeotermal enerji santrallerine (JES) dair Türkiye’deki mevzuat ve uygulama masaya yatırılmıştır. Bu çerçevede JES’lerin ekolojik ve sosyal etkilerine dair iddialar, saha araştırmasından ve geniş bir yelpazedeki ikincil kaynaklardan elde edilen bulgular ışığında tartışılmıştır.

Son olarak, sonuç bölümünde tezin tümündeki tartışmaların rehberliğinde ulaşılan bulguların tezin araştırma sorularına dair nasıl yanıtlara ulaşılmasını sağladığı üzerinde durularak varılan neticeler sıralanmıştır.

2. “YEŞİL DEVLET” YAKLAŞIMINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

“Yeşil devlet” yaklaşımı, devletlerin ekolojik sorunların yönetiminde etkin bir rol üstlenebileceğini savunmaktadır. Bu yaklaşımı savunan farklı perspektiflere göre devletlerin, karar alım süreçlerinde ekonomik veya idari değil ekolojik bir rasyonalite ile hareket edecek surette bir dönüşümden geçme potansiyeli mevcuttur (Eckersley, 2004). Bu düşüncedeki yazarların savlarını incelemeden önce, modern devletlerin sahip olduğu rasyonaliteye ve bunun ekolojik meseleler üzerindeki yansımalarına dair geçmişteki başka çalışmalara kısaca temas etme ihtiyacı bulunmaktadır. Böylelikle, “yeşil devlet” yaklaşımının çerçevesini çizdiği devlet tahayyülünün devlet doğa ilişkisine dair yazındaki diğer kanaatler karşısındaki konumu daha iyi anlaşılabilir. Dolayısıyla, bu bölümde öncelikle devlet sorunsalı ve ekolojiye dair teorik tartışmaların kısa bir özeti sunulacak, sonrasında “yeşil devlet” kavramına dair farklı yaklaşımlar ayrıntılı olarak incelenecek ve son olarak bunlara yöneltile eleştiriler ele alınacaktır.

2.1. Devlet Sorunsalı ve Ekoloji

Modern devletler, kuruluş ve işleyiş süreçleri dolayısıyla doğa üzerinde dönüştürücü etkiye sahip olan oluşumlardır. Bununla birlikte, akademik yazında devletlerin bu rolünü merkeze alan çalışmalara uzun süre yer verilmemiştir. Öte yandan, doğrudan “devlet ve ekoloji” başlığı altında bulunmasa da devletlerin sahip oldukları rasyonaliteye ve modern devletlerin oluşum süreçlerine dair teorik yaklaşımların devletlerin doğa ile ilişkilene biçimlerine dair aydınlatıcı olacağı tartışmasızdır. Devletlerin coğrafya ve nüfus üzerinde tahakküm kurma ve kitleler nezdinde meşruiyet kazanma amaçlı olarak başvurduğu altyapı projeleri, doğa üzerinde kaçınılmaz olarak etkiler yaratmaktadır. Ayrıca, politik ekoloji yazını, başlangıçta devleti başlı başına bir özne olarak ele almamış olmakla birlikte, mercek altına aldığı olgularda devlet kurumlarının izlerine rastlamak mümkündür. Nitekim bu alandaki çalışmaların da çevre sorunlarının daha fazla gündeme geldiği 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren devlet sorunsalına giderek daha fazla temas ettiği gözlemlenmektedir. Tüm bu veriler karşısında

çalışmanın bu bölümünde devlet rasyonalitesi, altyapısal iktidar ve politik ekoloji yazınındaki devlete bakış açıları incelenecektir. Böylelikle, “yeşil devlet” yaklaşımlarının devlet tartışmalarında nasıl bir bağlama oturduğunun daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır.

2.1.1. Modern Devlet, Rasyonelleşme ve Doğa

Modern devletlerin oluşumuna giden yoldaki önemli kilometre taşlarından birini yönetim süreçlerinin rasyonelleşmesi oluşturmaktadır. Weber’e (1947, s. 156) göre modern devletin temel niteliklerinin biri, yasal düzenlemeler yoluyla tesis edilen ve değiştirilebilen idari ve hukuki bir düzene sahip olmasıdır. Söz konusu düzen, sadece devletin vatandaşları bakımından değil, onun yetki alanındaki tüm eylemler bakımından bağlayıcılık iddiası taşımakta, bu da devletin temelinde ülkesellik unsurunun yattığını göstermektedir. Weber, modern devletin üzerinde egemenlik iddia ettiği ülke içerisinde güç kullanma tekeli sağlamanın yargı yetkisinin bağlayıcılığı ve örgütlenmesinin devamlılığı bakımından hayati önemde olduğunu savunmaktadır. Weber, bunu bir babanın hanedeki çocuk ve köleler üzerindeki disiplin sağlama ve gerektiğinde onların yaşamı üzerinde dahi söz sahibi olabilme olgusuna benzetmektedir (age.).

Weber (1994), devletin sosyolojik olarak tanımlanmasında fiziksel şiddetin önemli bir yer tuttuğunu, zira bunun devletçe her zaman ve tek başına kullanılmamakla birlikte devlete özgü bir araç olduğunu savunmaktadır. Yazar, devleti “*belirli bir ülke dahilinde meşru fiziksel şiddet tekeline sahip insan topluluğu*” olarak tanımlamakta, ülkenin de devletin temel unsurlarından biri olduğunu savunmaktadır (age., s. 309-310). Yazar, eskiden pek çok farklı birey veya topluluğun kuvvet kullanımına başvurması olağanken, artık böylesi bir hakkın başkalarına tanınmasının ancak devletin izin verdiği ölçüde mümkün olduğunu vurgulamaktadır (age.).

Weber (age., s. 311), siyaseti “*devletler arasında veyahut tek bir devletin içerisindeki insan grupları arasında iktidar veya iktidarın dağılımında etkiden pay alma mücadelesi*” olarak tanımlamaktadır. Ona göre egemenlik kavramının kaynağında geleneksel, karizmatik ve rasyonel hukuksal olmak üzere üç tip rasyonelizasyon süreci yer alır. Geleneksel egemenlik, isminin de düşündüreceği üzere kaynağını egemenin

toplumun rutinleri ve gelenekleri ile örtüşen söyleminden alır. Karizmatik egemenlikte ise geleneğin desteğini arkasına almasa bile otorite kurabilen, hatta çoğu zaman geleneği karşısına alarak toplumu dönüştürebilen bir karizmatik lider söz konusudur. Rasyonel hukuksal egemenlik türü, meşruiyetini konulan kuralların yasallığına ve bu yasalar gereğince egemenlik konumuna getirilenlerin buyruk verme hakkı olduğuna dair inançtan alır (age., s. 311-312).

Weber’e göre rasyonel olarak eğitilmiş bir yetkili, kapitalizm ve modern devletin direği olup Batı toplumlarındaki rasyonelleşme süreci, öncelikle başta dünyayı bilme ve anlama biçimlerinin rasyonelleşmesi ile mümkün olmuştur (Ulmen, 1985, s. 29). Bu süreçte belirli bir amacın nasıl elde edileceğine odaklı olan pratik, teorik ve resmi rasyonalite türleri, değer odaklı olan maddi rasyonaliteye nazaran daha fazla ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede, Weber’e göre bilim alanındaki ilerlemeler teorik anlamdaki rasyonelleşmenin en önemli parçasını oluşturmakta olup, çevrenin insanca bilinebilir ve denetlenebilir bir nesne olarak algılanmasında da rol oynamıştır (Afzaal, 2012, s. 250-251).

Weber, bilimin insanın doğaya bakış açısını dönüştürmesini “büyü yitimi (*disenchantment*)” kavramıyla açıklamaktadır. Buna göre, bilimdeki ilerlemeler ve gelişen teknoloji sonucunda eski devirlerdeki gizemli ve öngörülemez doğa algısı, yerini teknik hesaplamalar yoluyla bilinebilir ve denetlenebilir bir doğa anlayışına bırakmıştır (Weber, 2008’den aktaran age., s. 251). Bunun sonucunda, halen pek çok bilinmeyen olmakla birlikte, bilim ve teknoloji bir gün yeterince ilerlediğinde doğaya dair her şeyin açıklanabileceği ve çözümlenebileceği inancı giderek yaygınlaşmıştır. Dünyanın içkin bir anlam ve değere sahip olduğu kanısı ise buna koşut olarak zayıflamıştır (age., s. 251-252). Matematik ve rasyonel deneylere dayalı doğa bilimlerinin beraberinde getirdiği hesaplanabilirlik, kapitalizmin örgütlenmesi ve işleyişinin de dayanak noktasını oluşturmuştur (Ulmen, 1985, s. 29).

2.1.2. Altyapısal İktidar ve Mekan

Weber'in devleti, sınırları belirli bir mekan üzerinde tahakküm oluşturan merkezi bir kurum olarak tanımlaması, kendisini izleyen bazı devlet kuramcıları bakımından da ilham kaynağı oluşturmıştır. Bu teorisyenler, devletin belirli bir kurumsallaşma düzeyine ulaşmak suretiyle iktidarını egemenlik iddiasında bulunduğu ülke zeminine nüfuz ettirebilme yetisini ifade eden devlet kapasitesi kavramı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu teorisyenler içinde önde gelen isimlerden Mann'a (1984, s. 114'ten aktaran Genç Yılmaz, 2013, s. 45) göre devlet kapasitesi, devletin bürokratik kurumlarının sosyal özneler ile ilişkilenebilirliği çerçevesinde sahip olduğu coğrafi ve sosyal nüfuz alanını tarif etmektedir.

Mann'ın da aralarında bulunduğu Neo-Weberyen devlet kuramcıları, devletle toplum arasındaki ilişkileri, yönetici seçkinler, toplum ve elitlerin kitleler üzerindeki denetimini sağlayan kurumlardan oluşan üçlü bir çerçevede ele almaktadır. Bu üçlü ilişkide devletin, şiddet tekeli, ülkesi, merkezden yön verdiği politik ilişkiler ve kendine özgü bürokratik personeli ile diğer taraflara nazaran görece bir özerkliğe sahip olduğunu savunmaktadır. Mann, devletin toplumla ilişkilerini tahlil ederken, despotik ve altyapısal iktidar adları altında iki ideal tipolojiye başvurmaktadır. Buna göre despotik iktidar, yönetici seçkinlerin, kitleler üzerinde devletin baskıcı kapasitesinden yararlanarak tesis ettiği, tek yönlü niteliği baskın bir ilişkidir. Buna karşılık, altyapısal iktidar, devletin üzerinde egemenlik kurduğu coğrafya ile burada yaşayanlara nüfuz etmek suretiyle ve kitlelerle belirli bir ilişkisellik çerçevesinde kararlarını hayata geçirmesini ifade etmektedir (age., s. 46).

Altyapısal iktidar, devletin bilgi edinme, gözetleme ve kayıt altına alma gibi lojistik teknikler ile sosyal alana nüfuz etmesini sağlayarak, salt despotik iktidarın uygulandığı durumlara nazaran, daha uzun vadeli bir denetimi mümkün kılma ve kendini sürekli geliştirme niteliklerine sahiptir. Zaten gündelik hayatta altyapısal ve despotik iktidarı birbirini dışlayan değil, geçişken bir bağlamda bir arada var olabilen kategoriler olarak düşünmek daha yerindedir. Devlet, altyapısal iktidar vasıtasıyla sınırları dahilindeki sosyal ilişkileri tanzim edebilmekte ve kendi iktidarının devamlılığı için Gramscigil anlamda bir rıza inşa edebilmektedir (age., s. 46-47).

Altyapısal iktidarın tesisinde çeşitli siyasal kontrol lojistiği tekniklerinin hayata geçirilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Bunlardan ilki, devletin merkezden idare ettiği bürokratik bir görev dağılımıdır. İkincisi, devletin talimatlarının ve mevzuatının yaygınlaştırılmasını ve kayda geçirilmesini olanaklı kılan eğitim ve okur-yazarlıktır. Üçüncüsü, devletin parasal ve diğer ölçüm birimlerini, meta değişimini kolaylaştıracak biçimde standartlaştırmasıdır. Sonuncusu, devletin iletişim ve ulaşım altyapısını, meta, birey ve düşüncelerin iletimini hızlandıracak şekilde geliştirmesidir (Jacoby, 2010, s. 22-23'ten aktaran age., s. 48). Devletin altyapısal ve sembolik iktidarlarının arasında karşılıklı bir ilişki olup, meşruiyet algısı altyapı projelerinin hayata geçirilmesini ve kitlelere nüfuzunu kolaylaştırırken, altyapı yatırımları da devletin kitleler nezdindeki meşruiyetini artırabilmektedir (age., s. 50).

2.1.3. Çevre Politikası Yazınında Devlet

Ekoloji yazınının farklı dalları arasında devlete bakış açısından nüanslar bulunmakla birlikte hepsinin üzerinde uzlaştığı nokta, doğanın devletin politikalarının şekillendirdiği pasif bir nesne değil, bu stratejilere içkin aktif bir niteliğe sahip olduğu savıdır. Küresel ekonomiyi devletler ölçeğinde ele almanın sorunlu bir yaklaşım olduğunu savunan erken dönem çevre politikası yazını, bu sebeple devletin bazı politikalarını incelemekle birlikte bizi bu kurumu betimleme çabasına girişmemiştir (Robertson, 2015, s. 457). Erken dönem çevre politikası yazınının devlete mesafeli tutumunda, devlet gibi soyut toplumsal örgütlenmelerden ziyade farklı yerelliklerdeki toprak ve kaynaklarla maddi ilişkileri mercek altına alma yönünde yöntemsel tercihleri olan Sauer (1941'den aktaran age., s. 458) gibi araştırmacıların etkisinin bulunduğu ifade edilmektedir.

1960'ların sonlarından itibaren özellikle gelişmiş ülkelerde endüstriyel faaliyetlerin olumsuz etkilerinin görünürlüğünün artmasıyla, sanayileşme, ekonomik büyüme ve merkezi devlet paradigmalarına karşı eleştirel bir siyasal iklim oluşmaya başlamıştır. Bunda Rachel Carson'ın tarım ilacı DDT'nin insan sağlığına etkilerini ortaya koyduğu Sessiz Bahar kitabı ile Roma Kulübü'nün, doğal kaynakların sınırlılığı karşısında mevcut kalkınma anlayışının sürdürülebilir olmadığını vurgulayan Büyümenin Sınırları raporu gibi yayınların da etkisi olmuştur (Cerit Mazlum, 2011, s. 213-214). Bu

dönemde oluşan siyasi hava, etkisini çevre politikası yazınında da farklı şekillerde göstermiştir. Bu bağlamda, bazı çalışmalar, devlet ve temsil ettiği büyük ölçekli hiyerarşik yapılara karşı tavır alırken, diğerleri tam aksine kaynak kıtlığının önünün alınmasının ancak merkezi ve güçlü bir otoritenin gözetimi ile mümkün olacağını savunmuştur.

Devlete karşı mesafeli duran yazarlar içinde yer alan Murray Bookchin, insanın doğayı sömürmesinin kökenlerini, insanın insanı sömürmesinin önünü açan toplumsal mekanizmalarda aramaktadır. Bunların arasında toplumu sömüren devlet ve bireyleri sömüren bürokrasi de yer almaktadır (Bookchin, 1980, s. 62'den aktaran Cudworth, 2003, s. 43). Bookchin'e (1990, s. 44'ten aktaran age., s. 44) göre derin ekoloji akımının bazı temsilcilerinin, öncelikli toplumsal tahakküm biçimi olarak insanın doğa üzerinde tahakkümüne işaret eden ve bundan tüm insanları kolektif olarak eşit derecede sorumlu tutan yaklaşımları isabetli değildir. Aksine, insanın doğa üzerindeki tahakkümü, onun diğer insanlar üzerindeki tahakkümünün bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bookchin (2013), toplumsal hiyerarşi ve tahakküm ilişkilerinin yazı öncesi topluluklarda bulunmayıp daha sonradan ortaya çıktığını savunmaktadır. Statü farklarının ihmal edilebilir düzeyde olduğu ve herkesin yaşamını idame ettirebilecek asgari düzeyde kaynağı kullanma hakkının bulunduğu yazı öncesi toplulukları organik topluluklar olarak adlandırmaktadır. Bu tip toplumlarda bireysel mülkiyet anlayışı değil, kolektif bir düşünce biçimi ve bireylerin ihtiyaçları ölçüsünde kaynakları kullanma hakkı söz konusudur. Yazar, öncelikle topluluklar içerisindeki yaşlı erkekler veya ruhbanların ön plana çıkmasıyla ilk emareleri görülmeye başlanan hiyerarşikleşme sürecinin, kentleşme, tarıma geçiş ve mülkiyet düşüncesi ile giderek kök saldiğını, modernleşme ve devletlerin bunun tamamen kurumsallaşmış bir halini oluşturduğu görüşündedir. Ona göre bu süreç içerisinde insanların gelişmek için doğa ve bunun bir yansıması olarak diğer insanlar üzerinde tahakküm kurması gerektiğı biçimindeki yanlış düşünüş yaygınlaşmıştır (age.).

Bookchin (1990), doğa ile insanı yeniden barıştırmmanın yolunun, hiyerarşinin ve böylelikle tahakküm yapılarının ortadan kaldırıldığı ekolojik topluma erişmek olduğunu ileri sürmektedir. Yazar, böylesi bir toplum için katılımcılık ve doğrudan demokrasinin esas olduğu küçük ölçekli komünler ve bunlardan oluşan bir konfederasyon şeklinde bir

örgütlenme öngörmektedir. Yazar, hiyerarşinin oluşumunun devletlerden çok önce olduğunu ve devletsiz bir toplumda da hiyerarşinin söz konusu olabileceğini kabul etmekle birlikte, devletlerin hiyerarşinin kurumsallaşmasındaki rolünün göz ardı edilmemesi gerektiğinden yanadır. Ona göre merkezi devlet ile önerdiği konfederal örgütlenme birbirine tezdır. Ulus devletlerin geliştirdiğı yerel hükümet veya eyalet tarzı ara yollar da yerel denetim yanılması yaratmanın ötesinde bir anlam ifade etmemektedir (age.).

Ophuls (1977) ise ekolojik krizin çözüm adresi olarak güçlü bir merkezi otoritenin birey ve şirketlerin davranışlarına getireceğı kısıtlamaları göstermektedir. Yazar, modern devletlerin temelinde yatan toplumsal sözleşme doktrininin, Yeni Dünya'nın keşfi ve Endüstri Devrimi'nin getirdiğı bolluk döneminde şekillendiğini ve bu nedenle doğayı siyasetin dışında konumlandırıdığını belirtmektedir. Böylelikle, bu yaklaşım, aslında tüm yönetim teorilerinin dikkate alması gereken kısıtlı kaynakların dağıtımını meselesinin üzerinde yeterince durmamıştır. Hatta modern dünyada izlenen siyasetin temellerini oluşturan John Locke ve Adam Smith gibi düşünürlerin geliştirdiğı politik ve ekonomik yaklaşımlar, kalkınma adına doğal kaynakların sömürülmesine kısıtlama getirmek şöyle dursun, bunu teşvik eder niteliktedir. Öte yandan, 1970'lerde kaynakların kısıtlılığı sorununun kendini göstermesi ile ekolojik ve toplumsal sorunların, ekonomik pastanın büyümesi ile giderilemeyeceğı gerçeğı ortaya çıkmıştır. Yazara göre, bu yeni gerçekliği göz önüne alan bir ekolojik sözleşme doktrininin oluşturulması gereklidir (age.).

Ophuls (1973), insanların bakış açıları ve davranışlarının değıştiğı kitlesel bir paradigma dönüşümü yaşanmadıkça ekolojik sorunların üstesinden gelinemeyeceğini savunmaktadır. Ona göre, doğal kaynaklar ile bunlardan yararlanan nüfusun taleplerinin uzun vadeli bir dengeye ulaştığı bir durağan durum toplumuna (*steady-state society*) erişilmesi gerekmektedir. Ophuls, Hobbes ve Hardin'e atıfla, müştereklerin kapasitesinin sınırlarına yaklaşılmaması ve insanların çoğunlukla bencil davranması olguları karşısında, kitleler üzerinde otorite sağlayacak bir Leviathan'a ihtiyaç bulunduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, çevreye zarar verilmesi, nüfus artışı ve savaşlar gibi kısıtlı kaynaklar

üzerinde baskı oluşturan olguları sınırlayan düzenlemeler getiren merkezi bir otoriteye gereksinim vardır (age., s. 51-52).

İkinci kuşak çevre politikası yazını, devlet üzerinde görece daha çok durmakla birlikte, onu bizatihi bir çalışma nesnesi değil, başka iktidar ilişkilerinin bir yansıması olarak ele almıştır. Bu bağlamda, devletin kavramsallaştırılması ve sivil toplumla ilişkilerinin ortaya konulması hususunda ana akım ekonomi politik yazınına atıfla yetinilmiş, daha çok devletin ne olmadığı üzerinde durulmuştur (Robertson, 2015, s. 461). Yereldeki toprağa dayalı üreticilerin nasıl bir devletle karşı karşıya olduğu sorusunu açıkça yanıt arayan ilk araştırmacılardan biri Piers Blaikie olmuştur. Blaikie (1985'ten aktaran age., s. 461), Ralph Miliband'ın yapısalcı olmayan devlet kavramsallaştırmasından yola çıkarak, bir bütün olarak devlete tutarlı bir misyon atfetmektense bürokratik teşkilatlanmada farklı düzeylerde yer alan bireylerin çıkar ve davranışlarına odaklanılması gerektiğini savunmuştur.

Öte yandan, Blaikie ve Brookfield (1987'den aktaran age., s. 459-460), devlet iktidarını, yereldeki mekan ve özneleri, kırsal kalkınma ve kaynak dağılımı politikalarıyla marjinalleştiren bir unsur olarak ele almıştır. Raymond Bryant ve Sinéad Bailey (1996'dan aktaran age., s. 460), siyasi ve iktisadi güçlerin devlette toplandığını, bu sebeple politik ekoloji yazınının şu ana değin izlediği yerel odaklı tavrı terk ederek devlet ölçekli analizler geliştirmesi gerektiğini savunmuştur. Peet ve Watts (1996'dan aktaran age., s. 460-461) ise post-yapısalcı Marksist bir bakış açısıyla yereldeki toprağa dayalı üreticilerin yoksulluğunun, ulusal ve küresel düzeylerle karşılıklı ilişkiler çerçevesinde nasıl yeniden üretildiğini incelemiştir. Yazarlar, çevre politikası yazınının aslında yerelin ötesine tamamen sırt çevirmemiş olduğunu ve fakat yerel ile bu farklı düzeylerin birbirini nasıl belirlediğine temas etmeyi ihmal ettiğini savunmuştur (age.).

James Scott'un (1998) 1990'ların sonunda yayımlanan "*Devlet Gibi Görmek*" başlıklı kitabı, modern devlet politikaları ile doğa arasındaki ilişkilere dair en çok yankı uyandıran çalışmalardan biri olmuştur. Yazara göre devletlerin göçebe toplulukları belirli alanlara yerleştirmesi, aslında vergilendirme, silah altına alma, isyanları önleme gibi klasik devlet işlevlerinin yerine getirilmesini kolaylaştırmak amacıyla toplumun daha bilinebilir kılınmasına yönelik genel bir basitleştirme çabasının parçasıdır (age.). Kalıcı

soyadlarının yaratılması, ölçü birimlerinin standartlaştırılması, kadastro kayıtları ve nüfus sayımları, hep karmaşık, bilinmesi güç ve yerel uygulamaların bir standarda bağlanarak merkezi olarak kayıt altına alınması ve izlenmesi amacına yöneliktir. Modern devlet idaresinin verili temellerini oluşturan bu basitleştirmeler, özetlenmiş haritalar gibidir. Konu aldıkları toplumun etkinliklerini yalnızca resmi gözlemcileri ilgilendirdiği kadarıyla, gerçeği mutlak bir biçimde yansıtmaya kaygısı olmaksızın betimler. Ayrıca, harita niteliğinin ötesinde devlet iktidarıyla bir araya geldiğinde resmettiği gerçekliğin yeniden inşasına da elveren bir özellik arz eder (age., s. 1-3).

Yazar, erken dönem modern devlet yönetimine dair geliştirdiği bu bakış açısından hareketle, yirminci yüzyılda özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki kimi kalkınma ve toplum mühendisliği tasarılarının nasıl başarısızlıkla sonuçlandığını açıklamak amacındadır. Ona göre bu başarısızlıklarda dört unsurun bir araya gelmesi rol oynamaktadır. Bunlardan ilki, önceden söz edilen basitleştirmeler yoluyla doğa ve toplumun idari olarak tanzimidir. Bu yöntem, özgürlük ve refahı beraberinde getirebileceği gibi modern bir despotizm için de işlevsel olma riskini taşımaktadır. İkincisi, toplumsal düzenin doğa yasalarına dair bilimsel anlayışlar doğrultusunda rasyonel olarak düzenlenebileceğine, insan yerleşimi ve üretiminin kapsamlı bir şekilde planlanabileceğine dair iyimser ve sorgulamaya kapalı bir inancı ifade eden yüksek-modernist ideolojidir. Söz konusu zihniyet, devlet yöneticilerinin inançlarının yanı sıra çıkarlarına da hitap etmekte, bu sebeple büyük barajlar, ızgara formunda planlanmış şehirler gibi devlet yetkililerinin siyasi çıkarlarını da karşılayan planlama ve toplumsal örgütlenme biçimleri daha çok tercih edilmektedir (age., s. 3-5).

Bu iki unsurun tehlikeli hale gelmesi için onlara eşlik etmesi gereken üçüncü unsur, genellikle savaş, devrim, bunalım, ulusal bağımsızlık mücadelesi gibi olağanüstü koşulların ürünü olan ve cebri iktidarını yüksek-modernist tasarılar için kullanmaya eğilimli otoriter bir devlettir. Dördüncü ve son unsur da yine bu tür olağanüstü koşullar gerekçesiyle zayıflayarak direngenliği azalan bir sivil toplum ile yeni bir düzen önerisine daha açık hale gelen nüfustur. Kısacası, toplumun bilinebilirliği, büyük ölçekli toplum mühendisliği yetisini, yüksek-modernist ideoloji bu doğrultudaki arzuyu, otoriter bir devlet bu arzu doğrultusunda harekete geçmek için gereken iradeyi, zayıflamış bir sivil

toplum da yeni tasarıların uygulanabilmesi için muhtaç olunan pürüzsüz zemini sağlamaktadır. Toplumsal düzene dair tasarılar, gerçek anlamda işleyen bir nizamın tüm ayrıntılarına hakim olmaktan uzak ve şablon düzeyinde kalmaktadır. Resmi şablon, bünyesinde yer vermediği ama aslında toplumun işleyişinde işlevsel olan gayriresmi uygulamalar ve yerel bilgiyi baskılamaya çalıştığı ölçüde başarısız olmaktadır (age., s. 5-6.).

2000'lerin başında, o döneme değin daha çok gelişmekte olan ülkelerde kalkınma sürecinin ekolojik etkilerine değinen yazın, gelişmiş ülkelerdeki ekolojik ihtilaflara da değinir olmuştur. Çevre politikası yazınının kurumsal kapasiteleri gelişmiş addedilen ülkeleri de mercek altına alması, bu alanda çalışanları devlet üzerinde daha fazla kafa yormaya sevk etmiştir. Bu bağlamda, modern anlamda kurumsallaşmasını tamamlamamış, sivil toplumla ilişkileri ve nüfus üzerindeki hegemonyası zayıf olan devletlere dair kalkınmacılık yaklaşımı yerine düzenleme yaklaşımı (*Régulation Approach*) ön plana çıkmıştır. Buna göre devlet, tüketim ve sermaye birikiminin devamlılığını sağlayan düzenlemeler vasıtasıyla kapitalizmin dönemsel kriz eğilimleri ile baş eden kurumlardan oluşmaktadır (Robertson, 2015, s. 462-463). Bu dönemde ön plana çıkan bir diğer eğilim, devlet kurumlarının adeta farklı bir yerellik düzeyi gibi etnografik incelemeye tabi tutulmasıdır. Böylelikle devlet kurumlarının faaliyetlerinin de bünyelerinde çalışan bireylerin değişken davranışları çerçevesinde şekillendiğine dair bir kavrayış mümkün olmuştur. Devlete etnografik bir mercekla bakılması, beraberinde Foucault'nun bireylerin devlet iktidarı ile ilişkilennmelerini konu alan yönetimsellik kavramının politik ekoloji yazınındaki önemini artırmıştır (age., s. 463).

Öte yandan, 1970'lerden itibaren başta gelişmiş ülkeler olmak üzere pek çok devletin çevre üzerine yasal düzenlemeleri yürürlüğe koyması ve kurumlar tesis etmesi, akademik yazının bir bölümünde devlete dair daha iyimser bakış açlarına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, gelişmiş ülkelerdeki devletlerin, çevre sorunlarının etkilerini belirli ölçüde gidererek kitlelerin nezdindeki meşruiyetlerini muhafaza etmekte ve 1970'lerde belirli toplum kesimlerindeki sistem karşıtı havayı belirli ölçüde dağıtmakta başarılı oldukları ifade edilmektedir (Hausknost, 2020). 1980'lerin sonlarında ortaya çıkan sürdürülebilir kalkınma söyleminin ekonomik kalkınmanın doğa ile barışık bir

şekilde devam ettirilebileceği algısını yaratması ve çevre ile ilgili uluslararası işbirliğinin artması (Cerit Mazlum, 2011) da devletlerin rolüne dair bakış açısını dönüştürmekte etkili olmuştur. Bu doğrultuda, devletin çevre sorunlarının yönetimi ve çözümünde önemli bir rol oynayabileceğine dair normatif ve ampirik bakış açılarına sahip çalışmalar ortaya çıkmış olup, bunlar bu çalışmanın devamında sırasıyla ele alınacaktır.

Çalışmanın izleyen başlıklarında ele alınacak “yeşil devlet” yaklaşımları, çevre politikasını incelerken, bu başlıkta ele alınan önceki dönemlerdeki kimi çalışmalardan farklı olarak devlet ölçeğini esas almaktadır. Bu çalışmalar, devletin içerisindeki farklı kurum ve yapıların çevre politikasına ilişkin bakış açılarında nüanslar olabileceğini tamamen inkar etmemekle birlikte, bu içsel çelişkilerin sonucunda baskın konum elde eden politika eğilimlerine odaklanan bir soyutlamadan hareketle, devleti büyük ölçüde yekpare bir yapı olarak ele almaktadır. Dolayısıyla, bu çalışmada da bulgular değerlendirilirken, “yeşil devlet” ile ilgili kuramsal perspektiflerin devlete yönelik bu bakış açısıyla uyumlu bir bakış açısı benimsenmiştir.

2.2. Normatif “Yeşil Devlet” Yaklaşımları

Devlet – doğa ilişkisine dair normatif yaklaşımlar, modern devletlere egemen olan liberal demokrasi anlayışının, ekolojik kaygıları da karar alım sürecinde kapsayacak bir şekilde müzakereci bir dönüşümden geçmesi ile karar alıcıların ekonomik değil, ekolojik bir rasyonalite ile hareket etmesi, devletin vatandaşlık anlayışında çevreci doğrultuda reformlar gibi normatif değişimler vasıtasıyla devletlerin yeşil bir nitelik kazanabileceğini savunmaktadır. Bu yaklaşımlar, gerçek yaşamda henüz bir karşılığı bulunmayan, ideal bir “yeşil devlet” tipolojisinden söz etmektedir. Gerek başvurdukları kavramsallaştırmanın bu niteliği, gerek ileride gerçekleşmesi olasılığına dair ileride de değinilecek kuşkucu yaklaşımlar sebebiyle çalışma başlığı ve metninde “yeşil devlet” kavramı tırnak işareti içerisinde kullanılmaktadır.

2.2.1. Müzakereci Demokrasi, Ekolojik Rasyonalite ve “Yeşil Devlet”

“Yeşil devlet” kavramına başvuran normatif çalışmaların bir bölümü, liberal demokrasi ile onun temelini oluşturan ekonomik rasyonalitenin, müzakereci ve ekolojik doğrultuda bir dönüşümden geçmesi olasılığı üzerinde durmaktadır. Bu başlık altındaki

alışmalar içerisinde Robyn Eckersley'in (2004) *The Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty* adlı kitabı önemli bir yer tutmaktadır. Yazar, bu eserdeki amacını, klasik liberal devlete, yine büyümeyle dayalı refah devletine ve yükselişte olan neoliberal rekabet devletine bir alternatif olarak bir "yeşil devlet"i nasıl inşa edilebileceğinin yollarını araştırmak olarak ifade etmektedir (age., s. xi). Normatif yaklaşımlar öneren bir başka isim Dryzek'e (1994) göre, çevre sorunlarının yaygınlığı ve ciddiyeti karşısında her tür siyasi veya ekonomik programın bunların nasıl giderileceğine dair öneriler getirmesi bir zorunluluk haline gelmiştir. Kapitalizm, liberal demokrasi ve idari devlet sacayağı şeklinde tasavvur edilebilecek mevcut kurumsal yapı ekolojik meydan okumayla başa çıkmakta yetersiz olduğundan söylemsel ve demokratik alternatifler doğrultusunda bir dönüşüme ihtiyaç vardır. Yazar, böylesi bir sürecin nihai hedefinin ekolojik rasyonaliteyi esas alan bir düzenin tesisi olduğunun altını çizerek, başka müzakereci demokrasi yanlılarından farklı olarak iletişimsel rasyonaliteyi bu yönde bir uğrak noktası şeklinde konumlandırmaktadır (age., s. 176-177).

Eckersley, devlet meşruiyetinin temelini geçmişte öncelikle askeri ve iç güvenliğinin sağlanması ile sözleşme ilişkilerinin düzenlenmesi ve icrası etrafında şekillendiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, yazara göre günümüzde devletlerin büyük bölümü, öncelikle demokrasiye, özellikle liberal demokrasinin bir türü olarak temsili demokrasiye atıfla meşruiyetlerini temellendirmektedirler (Eckersley, 2004, s. 1). Yazar, "yeşil devlet"ten kastının var olan liberal demokratik devletin yeşil bir parti iktidarıyla idaresinden ibaret olmadığına altını çizmektedir. Ona göre "yeşil devlet", düzenleyici idealleri ile demokratik usullerinin ilhamını liberal değil, ekolojik demokrasiden alan bir devlettir. Bu doğrultuda devlet, kendi toprak ve kaynaklarını kıskançlıkla koruyup diğer yabancı toprakların ihtiyaçlarını göz ardı eden bencil bir özne olmaktan çıkarak sınır aşırı demokrasinin destekçisi olan ekolojik bir emanetçi (*steward*) rolüne bürünecektir (age., s. 2-3).

Eckersley (2004), yeşil politika yaklaşımları arasında devlete olumlu bir rol atfedenlerin sayısının çok az olduğunu kabul etmektedir. Bu doğrultuda özellikle çevre sorunlarının sınır aşan niteliğinin bunlara tanımlı sınırlara sahip birimlerce yanıt verilemeyeceği şeklinde yorumlara yol açtığının farkındadır. Küresel politik

ekolojistlerin, devletin ekoloji alanında herhangi bir rol oynayabileceğinden şüphe duymanın ötesinde, genel anlamda dünya siyasetine devlet merkezli yaklaşılmasına da soğuk baktıklarını da not etmektedir. Söz konusu görüştekilerin, devletçi ve sınırlı bir ülkesel idare modeli yerine, alternatif siyasi kimlik, otorite ve yönetim biçimleri önermekte olduklarına değinmektedir (age., s. 4-5). Eckersley (2007, s. 688-689) ise dünya vatandaşlığı veya anayasal vatandaşlık gibi alternatif kavramsallaştırmalardan hareket etmek yerine, dış politika yapımına vatandaşların katılım düzeyinin artırılmasının onların dünyanın geri kalanı ile ilişkilerinde kolektif ve kozmopolit bir kimliği inşa etmelerinde kolaylaştırıcı rol oynayabileceğini savunmaktadır. Bunun için dış politika yapımını daha fazla demokratik müzakereye açmak ve ulusal kurumları kozmopolit adalet arayışına yönlendirebilecek kozmopolit bir ulusal kültürü inşa ve tesis etmek gerekmektedir (age.).

Eckersley (2004, s. 5), uluslararası ilişkiler alanındaki İngiliz Okulu'nun önde gelen temsilcilerinden Hedley Bull'un (1979, s. 112) savlarından yararlanarak kendi konumunu savunmaktadır. Buna göre Bull, devletin hoşumuza gitse de gitmese de varlığını sürdüreceğini, bu nedenle devleti arzu edilen yönde geliştirmek yerine onu reddeden değerlendirmelerin umutsuzluk vermekten öteye gidemeyeceğini ileri sürmektedir (aktaran Eckersley, 2004, s. 5). Barry ve Eckersley (2005, s. x) de devlete dönük karamsarlığın, zayıf ve etkisiz devlet fikrine ve ekolojik yıkımın kaçınılmaz olduğu düşüncesine siyaseten teslim olmak düşüncesini doğuracağını ileri sürmektedir. Eckersley (2004, s. 5), devletlerin en azından belirli bir dönem daha var olmaya devam edeceğini, devletçi çerçeveyi eleştirmenin, devletin sahip olduğu kimi özgürleştirici potansiyelleri göz ardı etmeyi gerektirmediğini ifade etmektedir. Barry ve Eckersley'e (2005, s. xii) göre küreselleşmenin beraberinde getirdiği güçlüklerle karşı demokratik devletler, şirketler ve diğer toplumsal failerin davranışlarını düzenlemek yönünden başka alternatiflerden daha fazla sevk etmek kapasitesi (*steering capacity*) ve meşruiyete sahiptir. Poggi'ye (1990, s. 18'den aktaran Eckersley, 2004, s. 6) göre devletin bünyesinde toplanan siyasi iktidar, *"Diğer toplumsal iktidar biçimleriyle birlikte, daha büyük toplumsal gerçeklikleri inşa etmek ve şekillendirmek, daha geniş ve kalıcı tüm bütünlükleri tesis etmek, şekillendirmek ve muhafaza etmek için vazgeçilmez bir ortam*

oluşturmaktadır.” Eckersley’nin (age., s. 6) alıntılacağı bir diğer kişi ise Lennart Lundqvist’tir (2001, s. 457):

[Devlet,] bireylerden köyler, bölgeler ve uluslar vasıtasıyla küresel örgütlere kadar uzanan yapıcı hiyerarşide emsalsiz bir konuma sahiptir. Devlet, daha aşağısındaki siyasi ve idari düzeyler bakımından içerici, kendi bütün toprakları ve nüfusu bakımından dış dünyaya karşıysa dışlayıcıdır.

Eckersley (age., s. 7), Weber’in amaçlardan ziyade güç kullanma tekeli gibi araçlara, olması gerekenden çok olanla ilgilenen devlet tanımından farklı olarak, normatif ve amaç odaklı bir tahayyülü önerme gayretinde olduğunu ileri sürmektedir. Bu doğrultuda, devletin cebri gücünün, siyasi katılımı bastırmak için kullanılabileceği gibi insan hakları ihlallerini önlemek, şirketlerin gücünün aşırılıklarını törpülemek ve çevreyi korumak gibi amaçlarla da kullanılabileceği görüşündedir. Devletlerin siyasi özerkliğinin azaldığına dair yaygın bir kanaate karşın, toplumları ve ekonomileri ekolojik açıdan daha sürdürülebilir bir hatta çekmek hususunda devletler kadar kapasiteye ve potansiyel meşruiyete sahip olan pek az toplumsal kurum olduğunu iddia etmektedir (age.).

Eckersley (age.), çalışmasında eleştirel inşacılık yaklaşımı üzerinden gelişen eleştirel politik ekoloji bakış açısını benimsemektedir. Yazara göre eleştirel teori, tarihsel öznelerin düşünömsel (*reflexive*) olmayan kavrayışlarının ve bunları verili olarak kabul eden davranışçı toplumsal araştırma geleneğinin ötesine geçen, statükoyu kabul etmeyi reddederek tahakküm yapılarını deşifre eden bir niteliğe sahiptir. İnşacılıksa eleştirel teorinin pozitivizme, “değerlerden bağımsız” teorilere ve insan doğasına dair rasyonel tercih yaklaşımına getirdiği eleştirilerin üstüne koyarak ilerlemektedir. Eckersley, bu ortaklıklardan hareketle, bileşik bir terim niteliğindeki “eleştirel inşacılık”ı kullanmaktadır. Eleştirel politik ekolojiyse eleştirel inşacılığın tahakküm ilişkilerine dair değerlendirmelerini, insanlar dışındaki varlıkları da dahil ederek genişleten bir disiplindir. Yazara göre eleştirel politik ekolojinin devlet ve çevre siyasetine dönük bakış açısı, toplumsal ve çevresel adalet talebini, daha geniş anlamdaki iletişimsel adalet talebine eklemek yönündedir. Çevresel adaletle kastettiğinin öncelikle toplumsal işbirliğinin fayda ve risklerinin adil dağılımını, sonrasında daha geniş anlamdaki ahlaki topluluk bakımından risklerin asgariye indirgenmesi olduğunu ifade etmektedir. İletişimsel adaletiyse refah ve risklerin üretimi ile dağıtımına dönük kararların alındığı

iletişimsel bağlamların etkilenebilecek tüm farklı konumlanan ötekiler veya temsilcilerince düşünömsel olarak kabul edilebilir şekilde tezahür etmesi olarak tarif etmektedir (age., s. 8-10).

Eckersley (age.), yeşil demokratik devletin gerçekçi olmadığı ve önünde aşılamaz engeller bulunduğı yönündeki eleştirileri de göz önünde bulundurarak yanıtlamaya çalışacağı itirazları üç maddede toplamaktadır. Bunlardan ilki, egemen devletlerden oluşan uluslararası sistemin anarşik niteliğidir. İkincisi, kapitalist (sermaye) birikimin(in) gerek devlet, gerek küreselleşmeyle birlikte devletin hareket alanını daraltan diğer öznelerce teşvik edilmesidir. Üçüncüsüyse, liberal demokratik devletin demokrasi açığıdır (age., s. 14). Yazar, buna karşılık saydığı bu itirazların olumsuz etkisini dönüştürebilecek veya en azından hafifletebilecek üç gelişmeye de değinmektedir. İlk olarak, çevresel sözleşmeler, bildirgeler ve uluslararası çevresel standartlarda örneklerini bulan çevresel çok taraflılığın yükselişi önemli bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. İkincisi, sürdürülebilir kalkınma ve ekolojik modernleşmenin devletler ile şirketlerin rekabetçi stratejileri olarak ön plana çıkmasıdır. Son olarak, sivil toplum içerisinde çevre savunuculuğunun, idari devlet bünyesindeyse bilgi edinme hakkı, çevresel etki değerlendirmesi gibi yeni demokratik söylemsel tasarımların doğuşu da kayda değer bir ilerleme olarak ele alınmalıdır (age., s. 15).

2.2.2. “Yeşil Devlet” Düşüncesinin Hayata Geçirilmesindeki Güçlükler

“Yeşil devlet” kavramına dair teorik yaklaşımların temsilcileri, henüz gerçek hayatta yansıması bulunmayan ideal bir tipolojiden söz ettiklerini ve bunun somut hayatta karşılığının ortaya çıkmasının önünde çeşitli engeller bulunduğunun farkındadır. Bu sebeple, kendilerine yöneltilebilecek olası eleştirileri de öngören bu yazarlar, bu çerçevede “yeşil devlet” idealinin gerçekleşmesinin önündeki olası güçlükleri belirleyerek, bunların nasıl aşılabileceğine dair fikir yürütmektedir. Çalışmanın bu bölümünde, “yeşil devlet” idealinin pratiğe yansımasını zorlaştıracabilecek uluslararası ilişkilerin doğası, küreselleşme ve sermaye birikimi, liberal demokrasinin açmazları gibi olgulardan kaynaklı engeller üzerine akademik yazındaki değerlendirmeler ele alınacaktır.

2.2.2.1. Uluslararası Sistemin Anarşik Niteliği

Eckersley (age., s. 19), uluslararası sistemin anarşik niteliğinin yeşil devlet tasarısı önünde ciddi bir engel oluşturacağına yönelik savları açıklarken öncelikle Michael Saward'ın (1998, s. 345) görüşlerine başvurmuştur. Buna göre çevrenin korunması, ekonomik istikrar ve büyümeyi güvence altına almak, toplumsal düzeni muhafaza etmek ve “*düşmanca bir dünyada su üstünde kalmak*” gibi devletleri oluşturan temel zorunluluklarla çelişen bir olgudur (age.). Eckersley (age., s. 20), özellikle de “*düşmanca bir dünyada su üstünde kalmak*” ifadesinde vücut bulduğunu belirttiği realist uluslararası ilişkiler yaklaşımına odaklanmaktadır. Yazar, realizmin hem uluslararası ilişkilere ve devlet yönetimine yön vermiş olması, hem de yeşil devletin gerçeğe dönüşme olasılığına en kötümser bakan teori olması bakımından öncelikli olarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir (age.).

Realist ve neorealist uluslararası ilişkiler teorilerinin tarihsel gelişim sürecine bakıldığında, bu yaklaşımların ne denli güç ve güvenlik odaklı olduğunu görüp Eckersley'nin tespitlerine hak vermek mümkündür. Uluslararası ilişkileri devletler arasındaki güç mücadelesi biçiminde okumasının, dolayısıyla çağdaş anlamdaki realist yazının kökenleri Antik Yunan'a kadar uzanır. Bu dönemde Atina ile Sparta arasında yaşanan Peloponnessian Savaşı'na dair anlatılarında Thucydides, savaşın oluşmasında güç kavramının rolüne temas eder. Atina'nın gücünün Sparta'da yarattığı kaygı ve onu daha fazla güçlenmeden durdurma isteğinin savaşın temel sebebi olduğunu belirtir (Dougherty ve Pfaltzgraff, Jr., 2001, s. 69). Thucydides'in bu analizinin çağdaş uluslararası ilişkiler literatürünün önemli unsurlarından “güç dengesi” kuramına paralel olduğu söylenmektedir (Yurdusev, 2011, s. 34). Gücün önemi Hobbes'un görüşlerinde daha da somutlaşır. İnsanın anarşik doğasına vurgu yapan düşünür, insanın güce erişmek noktasında sınırsız bir tutkusu bulunduğunu, güçle desteklenmeyen anlaşmaların insana güven sağlamayacağını, üstün ve güçlü bir otoritenin bulunmadığı bir durumda bireylerin kendi güçlerine dayanarak istediklerini elde etmeye yöneleceğini ve böylelikle kaos ve şiddetin doğacağını savunur (Dougherty ve Pfaltzgraff, Jr., 2001, s. 69). Hobbes'un insan doğasını açıklarken kullandığı anarşi kavramı, 20. yüzyıldaki realist uluslararası kuramcılarının uluslararası sistemin anarşik doğasına ilişkin tezlerine ilham kaynağı

oluşturacaktır. Zira realist teoriye göre devletler, anarşik bir sistemde etkinlik gösterirler ve güçle desteklenen bir ulusal çıkar siyaseti izlerler (age., s. 72).

Tarihsel süreçte realist teoriye esin veren düşüncelere farklı kaynaklarda rastlamak mümkün olmakla birlikte realizm, gerçek anlamda bir uluslararası ilişkiler disiplini olarak Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmış ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında da güç kazanarak etkinliğini sürdürmüştür. Realizm, Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan, uluslararası hukuk ve uluslararası örgütlerin belirleyici rolüne dair idealist savlara karşı çıkarak uluslararası ilişkilere güç temelli ve “olması gereken” yerine “gerçekte olan” bağlamında yaklaşılması gerektiğini savunmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşturulan ve idealistlerin büyük önem atfettiği Milletler Cemiyeti gibi uluslararası yapıların İkinci Dünya Savaşı’nı önlemekteki yetersizliği de realistlerin tezlerini güçlendiren bir etmen olmuştur (Bozdağlıoğlu ve Özen, 2004, s. 60). Bu çerçevede savaşın ardından oluşturulan Birleşmiş Milletler’in Milletler Cemiyeti’ne benzemekle birlikte onun gibi idealist bir bakış açısını yansıtmadığı, aslında güç ilişkileri temel alınarak oluşturulan bir yapı olduğu ileri sürülmektedir (Eralp, 2011, s. 71). Gerçekten de özellikle Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin yapısına bakıldığında güç ilişkilerinin dikkate alındığı ve büyük güçlerin belirleyici konumda olduğu bir sistemin öngörüldüğü söylenebilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası ilişkiler alanında gücün kavramsallaştırılmasına dair çalışmalarda Hans J. Morgenthau’nun görüşleri merkezi bir öneme sahip olmuştur. Morgenthau (1967, s. 25’ten aktaran Bozdağlıoğlu ve Özen, 2004, s. 61), Hobbes’un birey – devlet düzleminde yaptığı değerlendirmeleri uluslararası düzleme taşıyarak, tıpkı bireyler gibi devletlerin de güç edinme isteğiyle hareket ettiğini, dolayısıyla uluslararası ilişkilerin de bir güç mücadelesi olduğunu savunmuştur. Bu çerçevede siyasi liderler güç üzerinden tanımlanan ulusal çıkarlar temelinde hareket ederler ve bu çıkarlar arasında birincil olanı ulusun varoluşudur (Dougherty ve Pfaltzgraff, Jr., 2001, s. 76). Ona göre güç, bir aktörün diğerinin düşünce ve eylemleri üzerindeki kontrolü olup, bu kontrol ilişkisi, güç uygulayanın uygulananın düşünceleri üzerinde etki oluşturarak eylemlerinde değişikliğe yol açtığı psikolojik bir ilişkidir. Morgenthau, gücün kaynakları olarak coğrafya, doğal kaynaklar, endüstri, askeri

hazırlıklılık, nüfus, ulusal karakter, ulusal moral, diplomasi ve hükümetin etkinliği unsurlarını belirtir (Tanrısever, 2011, s. 56). Görüldüğü gibi coğrafya ve doğal kaynaklar, ekolojik bakımdan muhafaza edilmesi gereken değerler olmaktan ziyade rekabetçi bir uluslararası sistemde stratejik olarak kullanılması gereken silahlar gibi kavramsallaştırılmaktadır.

Realist geleneğin klasik realizmden sonra gelişen bir diğer önemli kolu da neorealist teori olmuştur. Neorealistler, klasik realizmin etkisinde kalmakla birlikte bazı varsayımlarını terk etme, bazılarını da geliştirerek benimseme yoluna gitmişlerdir. Neorealizm, klasik realizmde olduğu gibi gücü vazgeçilmez bir değişken olarak ele almakta; ancak onun bizatihi bir amaç olmaktan ziyade siyasi ilişkilerin bileşenlerinden biri olduğunu savunmaktadır. Neorealist yazın içerisinde geliştirdiği “yapısal realizm” teziyle Kenneth Waltz önemli bir yer tutar. Waltz, uluslararası sistemin onu oluşturan ulusların politikalardan ve diğer aktörler arasındaki dengeden ibaret olmadığını, sistemin kendisini oluşturan unsurlardan bağımsız bir yapısı ve uluslararası ilişkileri şekillendirici etkisi olduğunu savunur (Dougherty ve Pfaltzgraff, Jr., 2001, s. 81-82). Buna göre devletler, merkezi bir otoritenin bulunmadığı anarşik bir uluslararası sistemde var olmak için mücadele verirler ve kendilerinden başka güvenebilecekleri bir şey yoktur. Bu çerçevede her bir devlet, ayrı ayrı da olsa temelde aynı davranış biçimleri ile yaşamlarını idame ettirmeye yarayacak işlevleri görmeye çalışırlar. Farklılığı yaratan şeyse, devletlerin bu işlevleri yerine getirmekteki yetkinlikleridir ki, bu da devletlerin kapasite ve güçleriyle ilintilidir. Neorealistler, güvenliğe verdikleri önem sebebiyle uluslararası güvenlik meselelerini “yüksek siyaset”, ekonomik münasebetleri ise “alçak siyaset” olarak adlandırmış, ekonomik güce ancak askeri güce dönüştürülebildiği ölçüde önem atfetmişlerdir (Bozdağlıoğlu ve Özen, 2004, s. 63).

Ekonomik meselelerin bile “alçak siyaset” düzeyinde konumlandırıldığı realist bir zihniyetin etkilediği siyaset alanında ekolojik sorunların kendisine yer bulabilmesi haliyle oldukça güç olmuştur. Eckersley’nin bu durumu örneklerken Britanya’nın eski başbakanlarından Margaret Thatcher’ın Falkland Savaşı üzerine konuşurken kullandığı bir cümleye yaptığı atıf çarpıcıdır (Partington, 1992, s. 691’den aktaran Eckersley, 2004, s. 21): “*Siyasi hayatınızın yarısını çevre gibi yavan meselelerle uğraşarak geçirmişken,*

elinizde gerçek bir kriz olması heyecan verici.” Eckersley’e göre realizm, uluslararası ilişkilerin etik yönleriyle ilgilenmediği, yalnızca ‘nesnel’ bilimsel inceleme yaptığı iddiasındadır. Bu bakımdan, çevre sorunlarının doğrudan ülkenin varlığı, toprak bütünlüğü ve ekonomik çıkarlarına yönelik tehditler oluşturduğu haller haricinde devletler, kendilerini küresel çevreyi korumak için işbirliği rejimlerine girmek, girdiklerinde de kendi stratejik çıkarlarından feragat etmek durumunda hissetmeyeceklerdir. Hatta, iklim değişikliği gibi kimi ada ülkelerinin varlığını tehdit eden ekolojik sorunlarda dahi realistler, devletlerin işbirliğine gitme olasılığı konusunda karamsardır. Böyle durumlarda da devletlerin ekonomik ve altyapısal kapasiteleri arasındaki eşitsizlikler, bencil rekabet koşulları, ülkeleri mutlak değil, en fazla göreceli kazanımlar peşinde koşmaya itecektir. Öte yandan, Eckersley (age., s. 21-24), realistlerin doğanın ve türlerin sınırsızca sömürülmesini kaçınılmaz ve doğal olarak değerlendirmesinin, siyaset yapıcılarının zihninde de bu algıyı güçlendirdiğini, bu itibarla ‘nesnellik’ iddiasında bulunmalarına rağmen gerçekte ekolojik yıkımdan onların da sorumlu olduğunu savunmaktadır.

Realist geleneğin, ekolojik sorunları tali bile denemeyecek bir konuma indirgeyen güç odaklı değerlendirmelerine karşılık, neoliberal kurumsalcılar çevre gibi karmaşık konularda uluslararası işbirliğine dair daha iyimser değerlendirmelerde bulunmaktadır. Neoliberal kurumsalcılar da uluslararası sistemin anarşik yapısını ve güç etmenini tamamen göz ardı etmemekle birlikte, çevresel rejimlerin yalnızca bunlarca şekillendirilmediğini savunmaktadır. Bu bağlamda, realist ve neorealistlerin güç temelli, neoliberal kurumsalcılarınsa çıkar temelli analiz yaptıkları söylenebilir. Eckersley’e (age., s. 28-29) göre neorealist ve neoliberal yaklaşımlar arasındaki temel fark, uluslararası ilişkileri neorealistlerin Hobbesçu, neoliberallerinse Lockeçu bakış açısıyla ele almalarıdır. Bu çerçevede devletler, araçsal hesaplamalar yapan rasyonel ve bencil özneler olarak konumlandırılmaktadır. Neoliberaller için uluslararası toplumdaki pazarlıklardan doğan anlaşmalar, kendi faydalarını azami düzeye çıkarmak için çabalayan devletlerin doyumluğa eriştiği koşulların kümelenmesinden başka bir şey değildir. Yine de bu şekilde oluşan uluslararası rejimler, belirli seviyede güven ve karşılıklı tanınmayı içeren basit düzeyde ahlaki topluluklar meydana getirmektedir. Bu karşılıklılık hali de,

merkezi bir uluslararası hükümetin yokluğuna rağmen uluslararası yönetişimin işleyişine olanak sağlamaktadır (age.).

Eckersley'e (age., s. 30-32) göre uluslararası ilişkiler yazınındaki neoliberal akım, realizmden farklı olarak, uluslararası çevre sözleşmelerini ulus devletlerin egemenliğine yönelik bir tehdit olarak algılamamaktadır. Bunun yerine, klasik liberalizmdeki sözleşmecilik ilkesinden ilhamla, devletlerin de tıpkı bireyler gibi egemenliklerini gönüllü olarak kullandığı görüşü hakimdir. Öte yandan, Eckersley'e (age.) göre neoliberal kuramsalcılık, faydacı bir perspektifi benimsediğinden, araçsal, maddeci hesaplamaların ötesine geçen koruyucu uluslararası rejimlerin oluşumunu açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Yazar, çevresel müzakerelerde çıkar ve stratejilerin devrede olduğunu inkar etmemekle birlikte, neoliberal kurumsalcıların ihmal ettiği ahlaki bir bağlamın varlığına işaret etmektedir. Sözgelimi, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi müzakerelerinin yalnızca basit bir çıkar mücadelesine indirgenemeyeceğini, bunun dünyanın iklimini hakkaniyetli bir şekilde korumak olarak zikredilen sözleşmenin normatif amacını gözden kaçırmak anlamına geleceğini iddia etmektedir (age.).

Neorealist ve neoliberal uluslararası ilişkiler geleneğinin kabullerini eleştiren Eckersley (age., s. 34-35), eleştirel inşacı okulun bu alanda getirdiği açıklamaları daha isabetli bulmaktadır. Yazara göre söz konusu yaklaşımın getirdiği önemli bir yenilik, devletlerin değişen kimlik ve çıkarları, ahlaki normların rolü, kültür ve söylemin belirleyiciliği gibi neorealizm ve neoliberal kurumsalcılığın göz ardı ettiği, ama uluslararası politikada etkili olan etmenlere analizlerinde temas etmesidir. Anaakım rasyonalist bakış açıları, devlet sisteminin yapısını sabit, devletlerin çıkar ve kimliklerini a priori ve dışsal olarak verili kabul etmektedir. Eleştirel inşacılar ise bu unsurları tarihselleştirmekte, rasyonel özne modelinin atomcu ontolojisi yerine sosyal öğrenme modelini içeren ilişkisel bir ontolojiyi benimsemektedir. Buna göre, uluslararası siyasette özneler, daha önceden formülleştirilmiş belirli stratejileri bire bir izlememekte, özneler arası ilişkilene süreçleri içerisinde her bir öznenin anlayışları değişime uğrayabilmektedir (age.).

Eckersley (age., s. 43-46) neorealistlerin Hobbesçu, neoliberal kurumsalcıların Lockeçu bir uluslararası anarşi varsayımından hareket ettiğinin; ama uluslararası ilişkilerin tek değil çok kültürlü bir karakteri olduğunun altını çizmektedir. Bu konudaki görüşlerini desteklemek için Alexander Wendt'in (1999, s. 43; 298-306) farklı anarşi kültürleri üzerine savlarına başvurur. Wendt, farklı anarşi kültürlerini Hobbesçu, Lockeçu ve Kantçı olarak sınıflandırmaktadır. Hobbesçu anarşi kültüründe devletler birbirleriyle düşmanca ilişkilendirilir ve ancak cebir marifetiyle işbirliğine gidebilirler. Lockeçu anarşi durumunda devletler birbirlerine rakip gözüyle bakarlar; ama kendi çıkarları gerektirdiğinde işbirliğine gidebilirler. Kantçı anarşi kültüründe ise devletler birbirleriyle dostane ilişkiler kurarlar, müşterek ve içselleştirilmiş anlayışlar temelinde işbirliğine giderler. Wendt, uluslararası sistemde devletlerin davranışlarının Hobbesçudan ziyade Lockeçu bir eğilim izlediğini; ancak Kantçı yaklaşımların da giderek yaygınlaşmakta olduğunu belirtmektedir. Daha da önemlisi, tek bir kültürün münhasıran egemenliğinden ziyade, farklı kültürlerin iç içe geçtiği bir durumun söz konusu olduğunu vurgulamaktadır (age.).

Eckersley'nin (age., s. 45-46) atıfta bulunduğu bir diğer isim olan Andrew Linklater (1998, s. 166-169) de çoğulcu, dayanışmacı ve post-Vestfalyan kültürlerden söz etmektedir. Bunlardan ilk ikisi, Wendt'in Lockeçu ve Kantçı kategorileriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Bununla birlikte, post-Vestfalyan kültürde Kantçılığın da ötesine geçen eğilimler göze çarpmaktadır. Bu sınıflandırmaya giren devlet davranışlarında, işbirliğini derinleştirmek için devletin bazı ayrıcalıklı güçlerinden feragat etmesi söz konusu olabilmektedir. Eckersley'e göre bu da egemenlik, vatandaşlık ve ülkesellik arasındaki örtüşmeye dair geleneksel ve mutlak varsayımları kırmaktadır (age.). Yazar, neorealist ve neoliberallerin, farklı olasılıkları yadsıyarak Hobbesçu ya da Lockeçu kültürü verili, doğal ve değişmez olarak gördüklerini belirtmektedir. Kendisinin savunduğu eleştirel ekoloji perspektifiyse var olan kültürel anlayışları Kantçı veya post-Vestfalyan bir çizgiye çekmenin yollarını aramaktadır. Eckersley, günümüzde Avrupa Birliği'nin yeşil ve Kantçı bir kültüre en yakın örneği teşkil ettiğini, hatta yer yer post-Vestfalyan hattan izler de taşıdığını savunmaktadır. Bunu Birliği oluşturan devletlerin coğrafi yakınlıkları ile güvenlik ve ekoloji sorunlarına dair ortak geçmişlerine bağlamaktadır. Avrupa Birliği'nin bu kimliğinin, iklim değişikliği gibi küresel ekolojik sorunlara ilişkin uluslararası

müzakerelerde dönem dönem liderlik rolü oynamasında da pay sahibi olduğunu ileri sürmektedir (age., s. 47-48).

2.2.2.2. Küresel Kapitalizm ve Sermaye Birikiminin Olumsuz Etkileri

Eckersley (age., s. 55), devletin ekoloji eksenli bir siyaset izlemesinin ekonomik koşullar nedeniyle çok zayıf bir olasılık olduğuna dönük yaklaşımlardan söz ederken öncelikle 1970'lerdeki yazına temas etmektedir. Bu yıllarda dile getirilen eleştirilere göre devletin birbiriyle çelişkili iki görevi vardır. Bunlardan ilki, devletler özel sermaye birikiminin sağladığı gelir akışına işlevsel olarak bağımlı olduğundan bunu sağlayan sermaye kesiminin çıkarlarını korumaktır. İkincisiyse özel sermaye birikiminin olumsuz toplumsal ve ekolojik “yan etkilerini” telafiye yönelik kamuoyu baskısına yanıt vermektir. Öte yandan, devletin bu olumsuzlukları hafifletici adımları atarak meşruiyetini koruma kapasitesi de yine özel sermaye birikimini sürdürülebilir kılmasına bağlıdır. Bu çelişkili durumsa, yalnızca daha verimli ve etkin bir ekonomi yönetimi ile giderilemez (age.).

James O'Connor (1973'ten aktaran age., s. 56), Claus Offe (1975, s. 125-144 ve 1984'ten aktaran age.) ve Jürgen Habermas (1973'ten aktaran age.) gibi önde gelen teorisyenlerin erken dönem çalışmalarında benimsedikleri sistemler teorisi yaklaşımı, kapitalist devletle ekonomi arasındaki işlevsel karşılıklı bağımlılıklara odaklanmaktadır. Yani, bu çalışmaların temel birimi tarihsel ve bağımsız bir özne olarak devlet değil, devlet(ler) kapitalist sistemidir. Bu işlevsel karşılıklı bağımlılıklar, kapitalist devletin siyasi sınırlılık ve başarısızlıklarını ön plana çıkarmak ekseninde ele alınmaktadır. Sistemler teorisinin temel varsayımı, ekonomik büyüme ile çevrenin korunması arasındaki ilişkinin “sıfır toplam oyunu” niteliğinde olduğudur. Eckersley (age., s. 56-57), bu gibi kabullerin 1970'lerde yaşanan petrol krizi, neo-Malthusçu ekolojik felaket senaryoları ve büyümenin sınırları tartışmalarının etkisiyle ortaya çıktığını savunmaktadır.

Öte yandan, 1980'ler ve sonrasında 1970'lerdeki egemen düşünüş biçimini zayıflatacak birtakım gelişmeler de yaşanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma kavramında kendisini gösteren ekonomik büyüme ile çevrenin korunmasının birbirini dışlayan

süreçler olmadığı savı yaygınlık kazanmıştır. 1987’de yayımlanan Brundtland Raporu, çevre ile ekonomiyi birbiriyle rekabet halinde gören ve çevreye tali önem atfeden geleneksel anlayışın yerine, bu iki alan arasındaki karşılıklı bağımlılıkların dikkate alındığı ve telafi edici eylemler yerine çevresel zarar oluşmadan alınacak önlemlere ağırlık verildiği bir paradigmaya geçişe önyak olmuştur (Eckersley, 1995a, s. 8). Eckersley (age., s. 9), bu dönemde ekonomik ve ekolojik kaygıların nasıl bir rasyonalite çerçevesinde barıştırıldığını “1980’lerin yeni çevre politikası söylemi, harekete geçmeyi derhal izleyen ekonomik maliyetler kadar, harekete geçmemenin uzun vadeli toplumsal, ekolojik ve ekonomik maliyetlerinin de altını çizmiştir.” diyerek açıklamaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma söyleminin yaygınlaşmasına paralel olarak, kalkınma sürecinde bu döneme değin çevrenin korunmasında neden başarısız olunduğuna dair farklı açıklamalar ortaya atılmıştır. Çevre sorunlarına dair tartışmalarda piyasa ve devletin toplumu çözüme sevk etmekteki başarısızlığına dair neoklasik çevreci refah iktisatçıları (*environmental welfare economists*) piyasanın, serbest piyasa çevrecileri devletin başarısızlığına dikkat çekerken, ekolojik iktisatçılar, bizatihi piyasa rasyonalitesinin başarısızlığından söz etmektedirler. Neoklasik çevreci refah ekonomisi yaklaşımı, çevresel mal ve hizmetlerin fiyatlandırılmaması ile piyasalarda sapmalara yol açan devlet sübvansiyonlarının piyasanın çevreye dair maliyet ve faydaları göz önüne almakta başarısız olmasına sebep olduğunu savunmaktadır. Bu sorunu gidermek için ekonomik faaliyetlerin çevreye zararlarına dair hesaplamalardan hareketle kimi vergilerin getirilmesini ve çevre sömüren faaliyetleri teşvik eden devlet sübvansiyonlarının kaldırılmasını önermektedir. Serbest piyasa çevreciliği yaklaşımını benimseyenler, çevre sorunlarının devletlerin çevre siyasetinde merkeziyetçi ‘emir ve denetim’ yaklaşımını benimsemesi ve çevresel varlıkların piyasa ve mülkiyet haklarına tabi kılınamamasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Buna göre çevresel müştereklerin yönetimini verimsizlik, çıkarıcılık ve yolsuzluğun hüküm sürdüğü siyaset alanından çıkarmak ve özel mülkiyet haklarının tesisi suretiyle piyasanın ademimerkeziyetçi tercihlerini üstün kılmak gerekmektedir (age., s. 12-16).

Ekolojik ekonomi, diğer ekonomik yaklaşımlardan farklı olarak, analizini kaynakların dağıtımıyla sınırlı tutmayarak, kaynak kullanımının ölçeğini de

sorunsallaştırmaktadır. Buna göre, ekonominin ekosistemin taşıma kapasitesi çerçevesinde işlemesi gerekmektedir (age., s. 17). Eckersley, ekolojik iktisatçıların bu çerçevede devlete biçtiği rolü şu şekilde özetlemektedir (age., s. 18, vurgu özgün metinde):

*O halde devlet için uygun olan rol, ekonominin ekosistemlerin taşıma kapasitesi dahilinde güvenli bir şekilde işlemesi için madde-enerji girdi-çıktı oranını sınırlayacak yollarla piyasa muamelelerini **kontrol altına almak ve kanallize etmek** üzere tavanlar, taban çizgileri, minimal standartlar ve genel sürdürülebilirlik sınırları getirmektir.*

Bununla birlikte, 1980'lerden itibaren getirilen bu yeni açılımlar, kapitalist devletin iç çelişkilerine dönük eleştirileri dindirmemiştir. Bunların içerisinde James O'Connor'ın (1998, s. 235-247'den aktaran Eckersley, 2004, s. 57-59) kapitalizmin temel çelişkilerine dikkat çektiği ekososyalist teorisi ön plana çıkmaktadır. O'Connor'a (age.) göre bu çelişkilerden ilki, toplumsal üretim ile özel öznelerin buna el koyması arasında yaşanan gerilimdir. İkincisi de doğa, emek ve altyapı gibi üretim koşullarını ilgilendirmektedir. Bu iki çelişkinin neticesinde, işsizlikten dolayı azalan talep ve üretim koşullarının sınırlı arzından dolayı artan fiyatların üstesinden gelmek isteyen sermaye, yatırım için finansal piyasalara yönelmekte, bu da ekonominin kırılganlığını artırmaktadır. Bunun neticesinde ortaya çıkan resesyon ve depresyon gibi olumsuz etkiler, bolluk dönemlerinde dahi ekolojik kaygılar beslemesine yönelik anlamlı teşviklerle karşı karşıya olmayan sermayeyi, doğayı daha da fazla sömürmeye itmektedir. O'Connor'a (age.) göre kapitalist devlet ve toplumun daha çevreci hale gelmesi ancak emek ve çevre hareketleri gibi yeni toplumsal hareketlerin oluşturduğu bir demokratik ittifakın, hem devlet hem sivil toplumu yeni bir ekososyalist devlet ve toplum oluşturmak üzere harekete geçirmesi ile mümkündür. Bununla birlikte yazar, analizinde bu ekososyalist devletin biçimi ve rasyonalitesine dair yeterince ayrıntı vermemektedir (age.).

Buna karşılık Dryzek (1994, s. 184-185), egemen kurumların ekolojik rasyonalite temelinde dönüştürülmesi için devrimsel değil, evrimsel bir süreç üzerinde durmaktadır. Yazar, bu bağlamda çoğulluk ve iletişimsel rasyonalite çerçevesinde hayat bulacak kamusal alanlar ile söylemsel demokratik tasarımların önemine dikkat çekmektedir. Dryzek'e (age.) göre kapitalizm, liberal demokrasi ve idari devlet

kurumlarından yakınanlar devrim seçeneği üzerinde durmuşlarsa da tarihsel olarak devrimlerin sonuçları faillerinin niyetleriyle uyuşmamıştır. Başarılı devrimlerin sonucunda ortaya çıkan daha güçlü idari devletler ise yalnızca idari merkezileşme yanlılarını memnun edecek niteliktedir. Dryzek (age.), bu bakımdan köklü ve büyük yapısal değişimlerden, ekonomi politik düzenin kırılma noktalarında değişim ve alternatif bir kurumsal düzene geçiş olasılıklarını aramaktan yanadır. Ona göre bu imkanlar, baskın durumdaki yapılar ve onların gereklerine karşı belirgin bir muhalefetin söz konusu olduğu veya baskın yapıların bünyesindeki çelişki ve karmaşanın bunları kırılma kıldığı durumlarda ortaya çıkmaktadır (age.).

Eckersley (2004, s. 61-64) ise devlet ve kapitalizm ilişkisine dair işlevselci yaklaşımlara yanıt olarak, bunların fazla determinist çıkarımlara yol açabileceğine dikkat çekmektedir. Bu tür akıl yürütmelerin kendi kendini doğrular nitelikte kanıtlanması ya da çürütülmesi güç neden sonuç ilişkilerinin kurulmasına yol açabileceği kaygısını dile getirmektedir. Yazara göre işlevsel limitler, objektif sınırlamalardan ziyade farklı toplumsal öznelerin düşüncelerinden süzülen şeyler olarak düşünülmelidir. Ekonominin öznelerin hareket alanına belirli sınırlar çizdiğini kabul eden yazar, bununla birlikte bunların katı değil geçirgen olduğunu, siyasetin tamamen ekonominin kişisel olmayan dinamiklerine indirgenemeyeceğini ileri sürmektedir (age.). Eckersley'e (age.) göre, devletin ekoloji meselelerindeki tutumu, objektif gerekliliklerce önceden belirlenmiş olmaktan ziyade siyasi ve söylemsel bir mücadele alanı olarak görülmelidir.

Eckersley (1995a, s. 21), kapitalizm ve devlet ilişkisi ile ilgili ekonomi yazınında öne çıkan devletçilik-piyasacılık ikiliğine de eleştirel bir gözle yaklaşmaktadır. Yazara göre çevre politikası araçlarına dair tartışmalar, çoğunlukla iktisatçılar tarafından bürokratik emir ve denetim düzenlemeleri ile esnek piyasa temelli araçlar veya daha basit ifadeyle 'cebir ile tercih arasında' bir ikilik olarak sunulmaktadır. Buna göre ilk grubu oluşturan katı düzenlemeler, öznelere hem ekonomik maliyetleri hem çevreci amaçları gözeten kendi en iyi çözümlerini geliştirmek konusunda yeterince hareket alanı bırakmamakta, bu durum kimi zaman yeni ve temiz teknolojilerin yaygınlaşmasını dahi önleyebilmektedir (age.).

Bununla birlikte, kavramlar ve sınıflandırmaların tarafsız değil, belirli bakış açılarıyla yüklü olduğu düşünöldüğünde bu ikiliğin ötesine geçen kategorilerin inşası mümkündür. Söz gelimi, bu konudaki seçeneklerden biri, çevreye ilişkin karar alım süreçlerindeki demokratik hesap verebilirlik düzeyini sorunsallaştırmak olabilir. Hukuki ve mali araçları bir ikilik veya karşıtlık içerisinde ele almaktan ziyade bunları devletin çevre düzenlemelerinin farklı görünömleri olarak düşünmek daha isabetlidir. Her iki durumda da devletin kimi düzenlemeler getirmesi, bunların bürokratlarca yönetilmesi ve belirli amaçlar doğrultusunda öznelerin davranışlarında değişiklikler meydana getirilmeye çalışılması söz konusudur. Burada belirleyici olan, kararların alınması ve uygulanması hususunda devletin nihai denetimini ne derece muhafaza edebildiğidir (age., s. 22-24).

2.2.2.3. Liberal Demokratik Devletteki Demokrasi Açığı Sorunu

Liberal demokratik devletin yeterince düşünömsel olmadığına yönelik yeşil düşünceden gelen eleştiriler iki temel soruna odaklanmaktadır. Bunlardan ilki devlet formu ile ilgili olup tüm devletlerin doğaları gereğı kimi yönlerden düşünömsel olmayan yapılar olduğunu ifade etmektedir. Zira devletler, *“yeşil katılımcı demokrasi vizyonu ve yeşil kamusal alan ideali ile temelde uyuşmayan güvenlik, disiplin, gözetim ve/ya idari gerekler kümesine sahip cebri, oldukça merkezileşmiş ve bürokratik iktidar merkezleridir”* (Eckersley, 2004, s. 86). Liberal demokratik devlete dair ikinci bir sorun ise devletin liberal niteliğı ile ilgilidir. Liberalizmin bazı temel varsayımları, yeşil düşüncenin gerektirdiğı kamusal bir ahlak ve müşterek çıkar anlayışının gelişimini kitlemektedir (age., s. 86-87).

Devletin formuna ilişkin eleştirilerde devletin liberal olup olmamasından bağımsız olarak, sistematik bakımdan sürdürülebilirliğı öncelemeye uygun bir birim olmayabileceğı görüşü ön plana çıkmaktadır. Theda Skocpol’un (1979, s. 29-31’den aktaran age. s. 88-89) “örgötsel realist” yaklaşımına göre devletlerin tek başına toplumsal mücadeleler, kapitalist üretim tarzı veya kapitalist toplum ile açıklanamayacak kendine

özgü örgütsel çıkarları vardır. Buna göre devletlerin niteliği ne olursa olsun, her zaman toprakları ve insanları denetleme yönleri baskındır. Dolayısıyla, devlete dair teorilerin, devletin toplum veya kapitalizmden bağımsız, özerk bir iktidar odağı olması ihtimalini göz ardı etmemeleri gerekmektedir. Bu özerk iktidar, kaynakların çıkarılması (vergilendirme dahil), idari ve cebri denetim gibi faaliyetler aracılığıyla devşirilmektedir (age.). Devlet, bu süreçte merkezi, hiyerarşik ve artan şekilde uzmanlaşmış bir bürokratik iktidar yapısı halini almaktadır. Sorunları parçalara ve uzmanlık dallarına ayırarak farklı farklı önelere havale eden bu yapı, ekolojik meseleler gibi çok boyutlu problemlere etkin bir çözüm getirmekten uzaktır. Devlet, ekolojik sorunların varlığını bir noktada kabul etse dahi yine de onu inkar ederek, hafifseyerek, doğallaştırarak yokmuş gibi davranmayı sürdürmektedir (age., s. 89-90).

Dryzek (1994, s. 181-182), idari devletin ekolojik açmazlarını üç ana başlıkta ele almaktadır. Birincisi, bu sistemlerin kendi içsel doğaları gereği sorunlara yanıt verme kapasitesi oldukça sınırlıdır. Hiyerarşinin alt kısımlarında yer alanların üstlerinin belirlediği hedeflere kendiliğinden uyması söz konusu olmadığı gibi bu tip örgütlenmelerin çevre sorunları gibi karmaşık ve değişken konularda bir rutin geliştirebilmesi de güçtür. Bunun dışında, büyük ve örgütlenmelerin sorunlara geliştirdiği çözümler de aynı nitelikte olmakta, bu da herhangi bir aşamada meydana gelebilecek bir yanılmanın sonuçlarının çok daha ağır olmasını beraberinde getirmektedir. İkincisi, idari rasyonalitenin gerçek anlamda karmaşık sorunların üstesinden gelebilmesi mümkün değildir. İdarenin bünyesindeki işbölümü çerçevesinde sorunların yapay bir şekilde parçalarına ayrılması, belirli bir birimin kendi payına düşen alanda geliştirdiği “çözümlerin” gerçekte yalnızca sorunun mekansal, ortamsal veya zamansal olarak yer değiştirmesinden ibaret olması sonucunu doğurmaktadır. Sorunun idare bünyesinde parçalara ayrılması, her bir birimin farklı değer ve bakış açılarına sahip uzmanlardan oluşması göz önüne alındığında tarafsız uzmanlık iddialarını da zayıflatmaktadır. Üçüncüsü, alışlagelmişin dışında sorunların çözümünde kritik öneme sahip olan özgür bilgi akışı, hiyerarşik sistemlerin doğası gereği kesintilere uğramaktadır. Hiyerarşi rutin görevlerin ifasında başarılı bir görüntü çizmekle birlikte, karmaşık sorunların etkin çözümünde ideal model, merkezi olmayan ve hiyerarşik konumun değil, iyi fikirlerin ön plana çıktığı bir sorun çözüm mekanizmasıdır. Bu tespitler karşısında idarenin ekolojik

rasyonalite iddiasına temel oluşturan çözüm dayatma irade ve yetkisinin de katkı sağlamayacağı görülmektedir (age.).

Öte yandan, yeşil hareketlerin devletin formu ve doğasına yönelik şüpheleri ile devlet karşıtı tutumları Eckersley'e (2004) göre eleştiriye açıktır. Yazar, şiddet, tahakküm, doğa sömürüsü gibi olguların Hedley Bull'un (1979, s. 114'ten aktaran age., s. 91) da savunduğu gibi devletler sisteminden önce de var olan, dolayısıyla devletlerin ortadan kalkması durumunda da sürebilecek şeyler olduğunu ileri sürmektedir. Yazar, biyobölgeciler ve yeşil ademimerkeziyetçilerin savunduğu gibi daha demokratik ve ademimerkeziyetçi küresel bir siyasi yapının ekoloji sorunlarını azaltabileceğini kabul etmektedir. Bununla birlikte, daha derinlemesine demokratikleştirilmiş bir devletler sisteminin de benzer bir başarıyı yakalayabileceği görüşündedir (age.). Eckersley (age.), ekolojik sorunların ciddi ve acil olduğunu, dolayısıyla sil baştan yeni bir sistem inşa etmek yerine var olan kurumsal yapıyı geliştirmenin daha makul ve etkili olacağını iddia etmektedir. Ayrıca, devletin örgütlü cebri iktidarının tamamen denetimsiz olmadığını, hukuk devleti ve demokratik denetim gibi kavramlar ışığında geliştirilen sınırlayıcı mekanizmalar bulunduğunu ifade etmektedir. Bunun ekoloji alanındaki kanıtları, bilgi edinme hakkı mevzuatı, çevresel ve teknolojik etki değerlendirmesi, yasa yapım süreçlerine halkın katılımına dönük düzenlemeler gibi adımlardır. Bu bakımdan devlete dair yeşil eleştiriler, esasen bizatihi devlete değil, iktidarın gayrimeşru kullanımına yönelik olarak anlaşılmalıdır (age., s. 91-93).

Liberal demokratik devlete ilişkin kaygıların bir başka kaynağı, liberalizmin temel varsayımlarının kamusal çevresel çıkarların korunmasındansa belirli özel çıkarların lehine sistematik bir yanlılık içermesidir. Liberalizm, tercih özgürlüğü ve evrenselcilik iddialarında bulunsa da gerçekte bazı özgürlükleri diğerlerine öncelerken tarafsız değildir. Siyasi liberalizmin altında yatan felsefeye göre temel medeni ve siyasi haklar bireyin özerkliğinin korunması açısından teminat altına alınmalı iken ekosistem bütünlüğü, haktan ziyade bir tercih olarak görülüp farklı seçeneklerle birlikte fayda maliyet analizine konu edilebilmektedir (Eckersley, 2006, s. 274). Bu doğrultuda, çevre hukuku ve idaresi, bağlayıcı değil tavsiye niteliğiyle sınırlı kalmakta, mülkiyet hakkıyla

çatıştığı için yasama ve yargı tarafından oldukça çekingence ele alınmaktadır (Eckersley, 2004, s. 98-100).

Liberal demokratik devlet savunusuna esas oluşturan bireysel tercih özgürlüğüne dair varsayımlar, pek çok bakımdan sorunludur. Öncelikle tüm bireyler, bağımsız tercihler yapabilmelerini elverecek eşit bilgi, özgürlük ve maddi rahatlık düzeyine sahip değildir. İkincisi, bireysel tercihlerin kamusal düzlemde doğurduğu olumsuz sonuçlar bakımından herhangi bir eleştiriye tabi tutulabilmesi siyasi tesadüflere bırakılmıştır. Üçüncüsü, vatandaş olmayanlar, gelecek nesiller ve insan dışındaki türler gibi kendi tercihlerini bildirme olanağı bulunmayıp başkalarının seçimlerinden etkilenenler liberal demokratik sistem nezdinde yapısal olarak dezavantajlı konumdadır (Eckersley, 2006, s. 275). Liberal demokrasi, bencil bireyler arasında ‘kimin neyi, ne zaman, nasıl alacağına’ dair bir rekabetin varlığı varsayımından hareket etmekte, bu da örgütlenme ve kaynak bakımından daha iyi konumdaki grupları kayıran bir ortam doğurmaktadır. Buna modern devletin mali anlamda sermaye birikimine bağımlılığı da eklendiğinde çevrenin korunmasına yönelik uzun vadeli çıkarların, sermaye ve emeğin kısa vadeli taleplerine nazaran geri planda bırakılması şaşırtıcı olmamaktadır (Eckersley, 1995b, s. 170). Bu durum karşısında eleştirel ekolojistler liberal özerklik idealinin ve benlik ontolojisinin temel sorununun (hem insan hem de insan olmayan) ‘öteki’leri bireysel kendini gerçekleştirme yolunda faydalanılacak araçlara veyahut aşılması gereken engellere indirgemesi olduğunu altını çizmektedir (Eckersley, 2004, s. 104).

Dryzek (1994, s. 179-180), liberal demokrasinin ekolojik sorunlara yanıt vermekteki yetersizliğini beş etmenle açıklamaktadır. Ona göre her şeyden önce, liberal demokrasilerde iktidarın dağılımında finansal kaynakları elinde bulunduran ve hükümetin politikalarını uygularken işbirliğine muhtaç olduğu iş dünyası lehine bir asimetri söz konusudur. İş dünyası da ekolojik hassasiyetlerden ziyade kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmekte, istihdam gibi hususları öne sürerek konumunu tehdit eden çevresel farkındalık dalgalarını savuşturmaktadır. İkincisi, liberal demokrasiler çevre sorunlarını farklı kimlik ve çıkarlara göre sınıflandırarak parçalarına ayırmakta, bütünleşik ve genel bir ekolojik çıkarın oluşmasını güçleştirmektedir. Üçüncüsü, liberal demokrasinin işleyişi, tanımlanabilir çıkarlara karşılık gelen somut ödüller üzerinedir. Bu

da büyük ölçekli ve karmaşık ekolojik sorunlar karşısında yetersiz kalmasına yol açmaktadır. Dördüncüsü, tıpkı piyasalarda olduğu gibi liberal demokrasilerde de kısa vadeli bir bakış açısı hakimdir. Beşincisi, liberal demokrasi, ekonomik büyümenin kesilmesi halinde dağılımdaki adaletsizliklerin daha belirginleşeceğine dair kaygıların etkisiyle tıpkı piyasalar gibi ekonomik büyümeye bağımlıdır (age.).

Liberalizmin temel varsayımlarındaki sorunlu yanlar, liberal demokratik devletin çevre sorunlarına bakışına da yansımaktadır. Liberal demokratik devletler, çevreci tepkilerin dile getirilmesine uygun özgürlükçü bir ortam ve çevre sorunlarını giderecek teknolojilerin geliştirilmesine elveren bir serbest piyasa düzeni sunmakla birlikte etkin ve sistematik bir şekilde ekosistemleri koruma ve çevresel adaleti gözetme yeteneğine sahip değildir. Bu, hükümetlerin çevre siyasetine dair tercihlerinin ötesinde liberal demokrasi ile kapitalist piyasa arasındaki gerilim ve bunun neticesinde çevrenin korunmasıyla kapitalist ekonomik büyüme arasında ikincisinin lehine kurulan hiyerarşik ilişkiyle ilgilidir. İyimser bir liberal, İsveç gibi ülkeleri örnek göstererek, liberal demokratik devletlerin sürdürülebilirliğe erişmek üzere olduğunu ileri sürebilir. Bununla birlikte söz konusu ülkeler, aslında liberal demokratik devlet paradigmasının ötesine geçmiş, çevreci refah devleti özelliklerinin pek çoğuna sahip ve post-liberal yeşil demokratik devlet olma yolunda olan devletlerdir. Daha şüpheli bir liberal ise liberal demokrasilerin sürdürülebilirliği tam anlamıyla egemen kılamayacağını, ama bu durumun bir kusurdan ziyade liberal demokrasinin bireysel tercihlere ve çoğulculuğa saygısının işareti olarak ele alınması gerektiğini ileri sürebilir. Oysa bireysel ve siyasi tercihlerin sorgulanmadan kabulüne dayalı bu varsayım sorunludur ve liberal demokrasinin çevresel yıkımdan nemalananlara karşı bundan zarar görenlerin yanında yer alabilecek denli demokratik olmadığını göstermektedir (Eckersley, 2006, s. 267-270).

Eckersley'e (age.) göre liberal demokrasinin sorunlu varsayımlarına çare olacak ekolojik bir demokrasi, bireysel tercihlerin ekolojik olarak aydınlatılmış bir şekilde yapılmasının ötesinde söz konusu seçimlerin şekillendiği bağlam ve çerçeveler bakımından kolektif ve ekolojik rasyonalitelere imkan veren demokratik müzakere ortamının sağlanmasını da gözetmelidir. Liberalizm, sürdürülebilirliği (bazı) bireylerin özerkliği ve sermaye birikimi önünde bir sınırlama olarak kodlayarak, bireysel iyilik

anlayışlarının toplumsal arka planını ve çevreye dönük kolektif bağımlılığımızı görmezden gelmektedir. Oysa özgürlük ve haklara dair ilişkisel bir bakış açısı, söz konusu bağımlılık ilişkilerinin seyrine uygun olarak hakların kapsamının da yeniden müzakere edilmesi gerektiğinin, özgürlüklerin onlara zemin oluşturacak koşulların teminini de kapsadığının altını çizmektedir. Radikal ekolojik eleştiri perspektifi, ekosistem bütünlüğünün özerkliğinin bir koşulu, insan olmayan türler ile gelecek nesillerinse bu doğrultuda hak sahipleri olarak görülmesi gerektiğini savunmaktadır (age., s. 275-276).

Eckersley (2004, s. 111-113), ekolojik demokrasinin, liberalizmin özgürlük, hak ve katılım hususlarındaki zayıflıklarını giderirken “kapsam(a) iddiası (*ambit claim*)” temelinde yeni bir tahayyülden yola çıkacağını ifade etmektedir. Söz konusu ilke, ekolojik risklerden etkilenmesi muhtemel herkesin, söz konusu riskleri yaratan siyaset veya kararların belirlenmesinde katılım veya temsil yoluyla söz sahibi olmasını öngörmektedir. Yazar, bunun ilk bakışta Jürgen Habermas’ın ideal iletişim topluluğu ve David Held’in kozmopolit demokrasi kavramsallaştırmalarına benzer görülebileceğini, ancak esasen bu iki düşünürün önerilerinden de daha kapsayıcı olduğunu ileri sürmektedir. Ekolojik demokrasinin kapsam(a) iddiasını yeni ve ekolojik yapan şey, katılım veya temsil fırsatının toplumsal sınıf, coğrafi konum, uyruk, nesil veya türünden bağımsız olarak herkese tanınmasıdır. Bu şekilde “demos” artık belirli bir nüfus ve toprak parçasına sabitlenmiş olarak kavramsallaştırılmayacak, varlıkları bir araya getiren, ortak kimlik, köken veya inançlar değil, belirli bir siyasetten zarar görme potansiyeli olacaktır (age.).

Eckersley (age., s. 115-117), sorunlu yönleri bulunmakla birlikte müzakereci demokrasinin, ekolojik demokrasinin kapsam(a) iddiasına en iyi hizmet edebilecek yol olduğunu savunmaktadır. Yazara göre müzakereci demokrasinin temel avantajı, liberalizmin kendi çıkarlarını düşünen öznelerin stratejik pazarlığı olarak resmettiği siyaset yapımını, değerler ve müşterek amaçlar üzerine sınırlandırılmamış eşitlikçi bir müzakere olarak tahayyül etmesidir. Bu paradigmanın dayandığı üç temel sütun, sınırlandırılmamış diyalog, içermecilik ve sosyal öğrenmedir. Sınırlandırılmamış diyalog, gibi açık ya da örtülü kuvvet, aldatmaca, rüşvet, katılımcıların statüleri gibi rasyonel olmayan etkilerin değil, yalnızca temellendirilmiş savların tartışmaya yön

vermesini ifade etmektedir. İçermecilik, katılımcıların birbirlerini dışlamamaları, birbirlerinin kaygılarına ve özerkliklerine saygı göstermeleri anlamındadır. Sosyal öğrenme ise katılımcıların gerekçelendirilmiş savlar karşısında kendi konumlarını sorgulamaya ve gerekirse dönüştürmeye açık olmalarına işaret etmektedir (age.).

Dryzek (1983, s. 5) ise çevreci bir devletin normatif temelini siyaset yapımı süreçlerinde araçsal rasyonalite yerine ekolojik ussallığın esas alınmasının oluşturacağını savunmaktadır. Yazar, her politika önerisinin altında ona ikna gücünü veren bir mantıksal temel yer aldığını, bunun rasyonalite olarak adlandırıldığını belirterek, Paul Diesing'in (1962'den aktaran age.) çeşitli rasyonalite türlerine ilişkin sınıflandırmasına atıfta bulunmaktadır. Buna göre farklı rasyonalite türleri, teknik rasyonalite (politika yapıcılarının tercihleri doğrultusunda araçsal), ekonomik rasyonalite (net fayda azamileştirmesi), siyasi rasyonalite (ilgili siyasi aktörler arasında konsensüs), hukuki rasyonalite (hukuki hakların yapısı), ve toplumsal rasyonalite (toplumsal ahenk) olarak sıralanabilmektedir (age.).

Dryzek (age., s. 5), kamu politikasına dair tartışmalarda ekonomik ve siyasi rasyonalite ön plana çıktığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, Diesing'in ve siyaset analizcilerinin üzerinde hemen hemen hiç durmadığı bir diğer mantıksal temelin de ekolojik rasyonalite olduğunu vurgulamaktadır. Yazara göre ekolojik rasyonalite, Mannheim'ın işlevsel rasyonalite olarak sınıflandırdığı mantıksal biçimlerin bir türü olarak görülebilir. Bu çerçevede; *“bir örgüt, belirli bir faydayı istikrarlı ve güvenilir bir surette üretebilecek veya artırabilecek veya muhafaza edebilecek bir şekilde yapılandırılmışsa (...) işlevsel olarak rasyoneldir”* (Diesing 1962, s. 3'ten aktaran age., s. 6). İşlevsel rasyonalitenin varlığı, sistemin değişik bölümleri arasındaki koordinasyon düzeyine bakılarak tespit edilebilir. Bu bağlamda işlevsel rasyonalite, bireysel kararlardan ziyade bir bütün olarak yapının rasyonelliğine odaklı olup ekolojik olarak rasyonel bir yapı da bünyesindekilere yaşam desteği faydasını üretebilen bir yapıdır. Buna göre, ekolojik bakımdan rasyonel davranış, ekosistemlerin işlevsel rasyonalitesini yani istikrar veya dengeleşimini (*homeostasis*) koruyan veya destekleyen davranış olarak tanımlanabilir. Bunun kamu politikasına karar alım kuralı olarak yansımaysa

ekosisteme etkisi olan herhangi bir kararda ekosistemin düşük entropisinin başat kaygı olmasıdır (age., s. 6).

2.2.3. Çevre - Vatandaşlık İlişkisine Dair Yaklaşımlar

Devletlerin çevre alanında kurumsallaşması ile birlikte, vatandaşlık ve temel hakların da ekolojik bir mercekten yeniden ele alınması gündeme gelmiş, bu kapsamda birazdan ele alınacağı gibi bazı gelişmiş ülkelerde çevreci vatandaşlık düşüncesi bizatihi devlet kurumlarınca gündeme getirilmiştir. Dolayısıyla, devlet – çevre ilişkisine dair bakış açılarından bir bölümü, vatandaşlık anlayışı üzerine odaklanarak, bu alanda yaşanabilecek olası dönüşümlerin devletleri nasıl çevreci bir doğrultuda değiştirebileceğine dair fikir yürütmektedir.

Çevreci vatandaşlık fikrinin ilk nüvelerini Kanada Çevre Bakanlığı'nın 1990'lardaki bir yayınında aramak mümkün olup, izleyen yıllarda kavramın UNEP'in de aralarında bulunduğu uluslararası örgütler, çeşitli ulusal hükümetler ve sivil toplum kuruluşlarınca da sahiplenildiği görülmüştür. Çevreci vatandaşlık, çevresel hak ve sorumluluklarla ilgili tartışmaları yeni bir bağlama oturtmak amacıyla ortaya atılan, davranışlarının çevre üzerindeki etkileri hakkında duyarlı bir birey tipolojisi olarak değerlendirilebilir (Bell, 2014, s. 347). Kanada Çevre Bakanlığı'nın çevreci vatandaşlık tanımı şu şekildedir (Macgregor ve Szerszynski, 2003, s. 8'den aktaran Bell, 2005, s. 181):

Çevreci vatandaşlık, çevre hakkında daha çok şey öğrenmek ve sorumlu çevreci eylemde bulunmaya yönelik kişisel bir adanmışlıktır. Çevreci vatandaşlık, bireyler, topluluklar ve örgütleri, Dünya gezegeninin sakinleri olarak hep birlikte sahip olduğumuz çevresel hak ve ödevler üzerine düşünmeye teşvik eder. Çevreci vatandaşlık, Dünya ile ilgilenmek ve Kanada ile ilgilenmek anlamına gelir.

Bell (age.), bu tanımdaki “*kişisel adanmışlık*” ifadesi, gönüllülük esaslı izlenimi uyandırır da, sonraki cümledeki hak ve ödev söylemiyle birlikte ele alındığında aslında kişisel bir tercihten ziyade bir yükümlülüğün söz konusu olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca, çevreci vatandaşlığın özünün belirli bir çevrenin vatandaşı olma olgusu olduğunu, Dünya gezegeni ve Kanada vurgularından hareketle, bunun hem küresel çevreyi hem de yerel çevreleri kapsayabildiğini belirtmektedir (age.).

Bell (2013, s. 349), çevreci vatandaşlığı pratik bir ideal olarak sunan ulusal ve uluslararası kurumların tanımlarında ön plana çıkan ortaklıkları üç ana başlıkta ele almaktadır. Buna göre, ilk olarak, çevreci vatandaşın kaygıları yerel düzeyin ötesine geçmeli, küresel çevre sorunlarını da kapsamalıdır. İkincisi, çevreci vatandaş, en az çevresel haklar kadar ödev ve sorumluluklarla da ilgilenmelidir. Üçüncüsü, çevreci vatandaş için vatandaşlık faaliyetleri, kamusal alandakilerle sınırlı kalmayıp, kendi özel alanındaki gündelik tercih ve davranışlarını da içermelidir (age.).

Yeşil düşüncenin vatandaşlık tartışmalarına etkisi, hak anlayışına çevresel kaygıların eklenmesi, küresel ekolojik farkındalığın vatandaşlığın potansiyel kapsamını genişletmesi ve ekolojik kaygıların vatandaşlığın beraberinde getirdiği sorumluluklara dair bakış açılarına yeni bir boyut eklemesi gibi farklı biçimlerde olmuştur (Dean, 2001, s. 491). Bu çerçevede, çevrenin haklar vasıtasıyla korunmasına ağırlık veren liberal ve hakların yanı sıra ödev, sorumluluk ve erdemlere vurgu yapan medeni cumhuriyetçi yaklaşımların yanı sıra vatandaşlığın kapsamının genişletilmesinden yana olan feminizm ve kozmopolitanizm ilhamlı bakış açıları gündeme gelmiştir.

2.2.3.1. Liberalizm ve Çevreci Vatandaşlık

Dobson (2003, s. 40-41), vatandaşlığa dair tartışmalarda hak sahipliği olgusunun ağır bastığını, bunun da T. H. Marshall'ın (1950) ortaya attığı vatandaşlık kavramsallaştırmasının rehberliğinde gelişen teorik gelenekten kaynaklandığını belirtmektedir. Marshall (1950'den aktaran age.), vatandaşlığın gelişimini, sırasıyla medeni, siyasi ve toplumsal hakların kazanılmasıyla açıklamıştır, vatandaşlığın hak ve yetkilere sahip olmakla ilişkilendirilmesi uzun süre yazında rağbet görmüştür.

T. H. Marshall'ın önerdiği hak temelli vatandaşlık anlayışı, çevresel hakları da kapsayacak şekilde genişletilmeye elverişlidir. Aslında çevre hakları temelli bir vatandaşlık anlayışının izlerini, Britanya'da 19. yüzyılda kamu sağlığı ve doğal mirasın korunması odaklı çevrecilik anlayışının şekillendiği ve mevzuata yansıdığı döneme kadar sürmek mümkündür. Benzer şekilde, hijyen, su arzı, gıda kirliliğinin önlenmesi, endüstriyellemeye bağlı sağlık risklerinin giderilmesi, arazi kullanımı konulu yasaların

beraberinde getirdiği kimi haklar da uzun süredir yürürlüktedir. Temiz suya erişim gibi insan gereksinimlerini düzenleyen sosyal hakların, çevre hakları şeklinde yeniden sınıflandırılması da mümkündür (Dean, 2001, s. 491-492).

Liberal vatandaşlığın haklar söyleminin çevreci bir doğrultuda genişletilmesi hususunda Dinah Shelton (1991'den aktaran Dobson, 2009, s. 259) üç alternatif önermektedir. Buna göre, ilk olarak çevre, yaşam, kişi güvenliği, sağlık hakları gibi var olan insan haklarının kapsamında görülebilir. Diğer iki seçenek olarak, yaşanabilir ve sürdürülebilir bir çevre hakkının insan hakları listesine dahil edilmesi veya bizzat çevrenin hak öznesi kılınması üzerinde durulabilir. Dobson (2003, s. 260), pek çok ülkede çevreyle ilgili haklara anayasalarda yer verilmesini önemsiz bulmamakta, ayrıca ABD'deki çevresel adalet hareketi örneğinde olduğu gibi, resmi belgelerde yer almasa dahi hak söyleminin siyasi potansiyelinin büyük olduğunu kabul etmektedir.

Hayward (2005, s. 141), günümüzde, en az 30'unda çevre hakkı adı altında olmak üzere, 70'in üzerinde devletin anayasasında çevreyi korumaya dönük düzenlemelerin yer aldığına dikkat çekmektedir. Yazar, çevreye anayasal düzeyde koruma getirmenin getirilerini, meselenin öneminin en yüksek siyasi ve hukuki düzeyde tanınması, yeni düzenlemeler için yeknesaklaştırıcı ilkeler oluşturulması imkanını doğurması ve çevresel karar alım süreçlerine demokratik katılım olanaklarını artırması olarak sıralamaktadır. Özellikle hak biçiminde bir tanınmanın, başta ekonomik kalkınmaya dair olanlar olmak üzere hak statüsüne sahip diğer toplumsal değerler karşısında, çevreye en azından eşit ağırlık verilmesinin önünü açabileceği belirtilmektedir (age.). Dobson'a göre, çevre düzenlemelerinin anayasalarda yer almasının önemi hafifsenmemelidir, zira bunlar, birey ve kurumların eylemlerinin sorgulanması bakımından birer ölçüt işlevi görebilmektedir (Dobson, 2003, s. 92).

Öte yandan, çevreci düzenlemelerin uygulamada kendilerinden beklenen verimi sergileyememeleri olasılığı gözden kaçırılmamalıdır. Hayward (2005, s. 141-142), böylesi bir durumun üç gerekçeyle ortaya çıkabileceğini ifade etmektedir. İlk olarak, insan merkezli bir çevre hakkı, çevreyi yalnızca insan sağlığı ve iyiliğine katkısı ile ele alacağı için tüm ekolojik kaygıları kapsamayabilir (age.). Bu noktada, çevrenin korunması için anayasal hakların oynayabileceği role vurgu yapan liberalizmin temel

varsayımlarının ekolojik bakımdan sorunlu yönlerinin anımsanmasında fayda vardır. Bu doğrultuda, liberalizmin temelinde yatan özerklik ideali ve benlik ontolojisinin, gerek insan, gerek insan olmayan ‘öteki’leri bireysel kendini gerçekleştirme yolunda faydalanılacak araçlara veyahut aşılması gereken engellere indirgediğinin altı çizilmektedir (Eckersley, 2004, s. 104). Araçsal rasyonalite, insan zihnini özne, diğer insanlar da dahil olmak üzere geride kalan tüm doğayı nesne olarak konumlandıran Kartezyen bir ikilikten hareket ederek insanın doğayı faydacı saiklerle tahakküm altına almasını meşrulaştırmaktadır (Dryzek, 1990, s. 196).

Çevreye yönelik hak ve düzenlemelerin belirgin bir getirisi olup olmayacağına dair bir diğer tereddüt unsuru, bu tür kuralların devletin halihazırda yüksek bir çevre koruma ve insan hakları standardına bağlı olduğu varsayımına dayanmasıdır. Oysa böylesine güçlü bir bağlılığın söz konusu olması durumunda aslında bizatihi çevreye özgülenmemiş düzenlemelerin bile çevrenin korunmasında işlevsel olabileceği, ayrıca bir çevre hakkına ihtiyaç duyulmayabileceği düşünülmelidir. Hayward’ın (2005, 142-143) bununla bağlantılı olarak dikkat çektiği son nokta da bazı devletlerin, anayasal düzenleme ve haklara, bağlayıcı taahhütlerden ziyade temenni ifadeleri olarak bakan bir siyasal kültüre sahip olmasıdır. Hatta hakları bağlayıcı olarak gören ülkelerde bile uygulama, anayasal düzenlemenin taşıdığı normatif niyetle örtüşmeyebilmektedir.

Bell (2005, s. 182-183), bu eleştirilere karşılık, liberal vatandaşlığın eleştirilmesi gereken yönünün, siyasal topluluğun fiziksel bir çevrede yaşayan ve cisimleşen bireyler olduğunun göz ardı edilmesi değil, bunların tatmin edici olmayan bir şekilde kavramsallaştırılması olduğunu ileri sürmektedir. Yazar, bu savını Marshall’ın liberal vatandaşlığın evrelerine dair açıklamalarına dayandırmaktadır. Buna göre, adını medeni hakların tanınmasından alan medeni vatandaşlık evresinde fiziksel çevre, sahiplenilebilecek mülk olarak görülmüş, buna karşılık vatandaşın cisimleşmesi ihmal edilmiştir. Siyasi hakların tanındığı siyasal vatandaşlık evresinde, çevrenin mülkiyete konu edilmesi ve vatandaşın cisimleşmesinin gündeme alınmamasına yönelik ilk evredeki bakış açısı sürekliliğini korumuştur. Sosyal vatandaşlık evresine gelindiğindeyse, vatandaşın vücudunun hayatta kalmasına yönelik gıda ve barınma gibi toplumsal haklar tabloya dahil olmakla birlikte, çevrenin insandan ayrılığı ve ikincilliği

konusunda bir devamlılık söz konusudur. Yazara göre, cisimleşen birey ile çevre arasındaki ayrım, fırsat eşitliği ve dağıtıcı adalet eksenindeki çağdaş liberal yaklaşımlarda dahi varlığını sürdürmektedir (age.).

Bell (age., s. 183), çevre ve bireyin onun bünyesindeki yerine dair liberal yaklaşımlardaki kavramsallaştırmaların aslında liberalizmin temel ihtiyaçların karşılanması hakkı ile makul çoğulculuk olgusu ilkeleri bakımından bir içsel tutarsızlık oluşturduğu kanısındadır. İlk olarak, şimdiki ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarının karşılanması hakkını tanıyan bir yaklaşımın, çevreye mülk değil, hayatta kalma aracı olarak bakması ve en azından belirli çevre parçaları bakımından mülkiyet hakkının önüne geçebilecek bir çevresel sürdürülebilirlik ilkesine bağlı olması gerekmektedir. Bireylerin tercih özgürlüğünün kısıtlanması ile liberal demokratik değerlerin muhafazası arasında bir çelişki varmış görüntüsü olsa da uygulamada azınlıkları çoğunluğun tahakkümünden korumak veya çocuklar gibi kırılgan grupları gözetmek için birtakım kısıtlamaların halihazırda söz konusu olabildiği bilinmektedir. Benzer bir şekilde evrensel ekolojik değerlerin dar insan merkezli değerler karşısında korunmasına yönelik yeni bir değerler hiyerarşisi oluşturulması paternalist görünse de gereklidir (Christoff, 1996a, s. 160-161).

Bell (2005, s. 184), ikinci olarak, siyasi adalet ilkelerinin, tartışmalı metafizik veya ahlaki yaklaşımlara dayandırılmasının makul olmadığına dair makul çoğulculuk olgusu esasını mercek altına almaktadır. Hailwood'a (2005, s. 195-196) göre liberalizm ile çevreciliği çevreci vatandaşlık çatısı altında uzlaştırmak, öncelikle liberalizmin makullük anlayışını, doğanın ötekiliğine saygı ile devamlılık içinde düşünmeyi gerektirmektedir. Geleneksel manada kamusal makullük anlayışı, insan mantığının, herhangi bir zorlama olmaksızın tek bir düşünce tarzı doğrultusunda hareket etmeyeceğini, dolayısıyla devletin de herhangi bir iyi yaşam tarzının değil çoğulculuğun ifadesi olması gerektiğini öğütlemektedir. Dolayısıyla, doğanın kutsanması veya içkin olarak değerli görülmesi gibi yaklaşımlar, böylesi bir çoğulculuğa aykırı bir surette tek yanlı bir bakış açısının dayatılması gibi algılanabilmektedir.

Bununla birlikte, meseleye farklı bir açıdan bakıldığında, doğanın mülkiyet olarak görülmesi, insan doğa ilişkisine dair pek çok yaklaşımdan biri olup, doğanın içkin değeri veya dinsel önemine dair ahlaki yaklaşımlar kadar tartışmalı niteliktedir.

Dolayısıyla, böyle bir yaklaşımın, diğerleri karşısında orantısız şekilde öne çıkarılmasının da makul çoğulculuk esası karşısında savunulabilecek bir tarafı bulunmamaktadır (Bell, 2005, s. 184). Ayrıca, doğaya içkin bir değer atfetmeksizin de yalnızca ötekiliğine saygı duyularak, daha sürdürülebilir bir tutum geliştirilmesi mümkündür. Bu çerçevede doğa, insan dışı varlıkları, saygı duymak ise doğayı insanın amaçlarıyla özdeşleştirmeksizin, bunlardan bağımsız bir var oluşa sahip bir öteki olarak düşünmeyi ifade etmektedir (Hailwood, 2005, s. 198).

2.2.3.2. Medeni Cumhuriyetçilik ve Çevreci Vatandaşlık

Medeni cumhuriyetçi vatandaşlık yaklaşımları, kökenleri Antik Yunan şehir devletlerine kadar uzanan bir siyasal geleneğin ürünüdür. Bu anlayışta, liberalizmdeki müdahale etmeme biçiminde ortaya çıkan negatif özgürlük anlayışından farklı olarak, özgürlüğün kamu gücünün uygulanması yoluyla inşası düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Devlet müdahalesinin, keyfi olmadığı sürece, özgürlüklere zarar vermeyeceği, aksine bunların tesisine yardımcı olabileceği görüşü hakimdir. Bu çerçevede ayrı ayrı bireysel çıkarların ötesinde ortak bir iyinin varlığı ve bunun savunulması doğrultusunda siyasi alanın farklı seslere olabildiğince açılmasının tahakkümü önlemenin yegane yolu olduğu, bu anlayışın temelini oluşturmaktadır (Slaughter, 2005, s. 212). Ortak iyinin savunulması bakımından erdem ve ödev fikri medeni cumhuriyetçilikte önemli yer tutmaktadır. Aristo, vatandaşların, toplumsal veya siyasi davranış bakımından, bulundukları şehir devletinin (*polis*) anayasasına uyması anlamında iyilik veya erdem (Antik Yunanca'da *aretē*) sahibi olması gerektiğinden söz etmiştir (Heater, 1999, s. 45'ten aktaran Dobson, 2003, s. 59). Vatandaşların, parçası oldukları yapının ortak amacı doğrultusundaki çabalara katılım ödevi, Machiavelli'nin yapıtlarında da kendisine yer bulmuştur (age.).

Slaughter (2005, s. 212-214), Machiavelli'nin görüşlerini merkeze alan neo-Roma cumhuriyetçilik anlayışının, üç ana tema etrafında şekillendiğinin altını çizmektedir. Bunlardan ilki, tahakküm karşıtlığı düşüncesi ile devlet arasında yapısal ilişkidir. Bu çerçevede, özgürlüğün liberal doğal hak anlayışındaki gibi kendiliğinden var olan değil, devletin etkin müdahalesiyle inşa edilip gözetilen bir olgu olduğu belirtilmektedir. Tahakküm karşıtlığının bireylerin hem devlet tahakkümü (*imperium*), hem de toplumdaki güçlü çıkarların tahakkümünden (*dominium*) özgürleştirilmesi

hedeflenmektedir. Devletin bu konudaki müdahale gücünün, ortak iyi parametrelerince denetlendiği, böylelikle keyfi nitelik alamayacağı savunulmaktadır. İkinci ana tema olan ortak veya kamusal iyi düşüncesi ile ilgili altı çizilmesi gereken husus, bunun siyaset öncesi bir iyi yaşam kavramsallaştırması veya bireysel çıkarların toplamı değil, bireysel olarak elde edilemeyenler üzerinde ortak bir çıkar niteliğinde olduğudur. Üçüncü olarak, kamusal iyinin savunusu ve tahakkümden kaçınmak için vazgeçilmez olarak görülen siyasal katılım ve aktif vatandaşlık hususu önem arz etmektedir (age.).

Dobson'a göre medeni cumhuriyetçi vatandaşlık yaklaşımı, müşterek iyiye odaklı olması, haklar karşısında sorumlulukları yüceltmesi, siyasi erdem vurgusu ve etkin vatandaş düşüncesi gibi özellikleriyle liberal vatandaşlığa nazaran yeşil düşünceye daha yakın bir nitelik arz etmektedir. İlk olarak, medeni cumhuriyetçi bakış açısının temel fikrini oluşturan vatandaşların, bireysel çıkarlarının öncesinde müşterek iyiyi desteklemesi ödevi, ekolojik düşüncenin sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrenin muhafaza edilmesi gereken kamusal bir mal olduğu görüşüyle örtüşmektedir. Yeşil politikanın bireylere gündelik yaşamdaki davranışlarının ekolojik sonuçlarını sorgulamayı öğütlemesi, cumhuriyetçi vatandaşlığın sorumluluk vurgusuyla paralellik arz etmektedir. Ayrıca, yeşil düşünce çevrenin sürdürülebilirliği, cumhuriyetçi vatandaşlık cumhuriyetin bekası için bireyleri fedakarlığa davet etmektedir. Son olarak, her iki akımda da materyalizm karşıtlığı ve sadeliğe övgü ön plana çıkmaktadır (Dobson, 2006a, s. 222-223). Barry (1996, s. 123), vatandaşlığa dair geleneksel liberal anlayışın, hak temelli dar bir bakış açısına sahip olduğunu, buna karşılık devletin taleplerinin vergi ödenmesi ve kanunlara uyulmasıyla sınırlı kaldığını ifade etmektedir. Bu sınırlı ve resmi devlet vatandaş ilişkisinden farklı olarak, yeşil demokratik teorinin vatandaşlık anlayışının, vatandaşların eylem ve tercihlerinin sorumluluğunu alması ödevi ile sürdürülebilirliğe erişmekte kendi payına düşeni yapması yükümlülüğü ekseninde şekillendiğini belirtmektedir. Bu da vatandaşlık ödevlerinin, geri dönüşüm ve enerji tasarrufu gibi etkinlikleri de kapsayacak şekilde resmi siyasal alanın ötesine taşındığı, medeni erdem odaklı bir perspektifi düşündürmektedir (age.).

Cumhuriyetçi vatandaşlıkla ekolojik düşüncenin ikinci kesiştiği nokta, yüce bir amacın gerçekleştirilmesi doğrultusunda erdemli davranışlar sergilemeye verilen

önemdir. Bu bağlamda erdem, ekolojik düşünce için çevresel sürdürülebilirlik, medeni cumhuriyetçiler bakımındansa cumhuriyetin koşullarını iyileştirmekle ilgilidir. Her iki akım da vatandaşların, özellikle de gelecekte söz sahibi olacak gençlerin, bu erdemler doğrultusunda eğitilmesinden yanadır (Dobson, 2006a, s. 223-224). Öte yandan, sürdürülebilirlik erdeminin kapsamının nasıl tanımlanacağı ve bunun uygulamaya nasıl yansıtacağı, bu erdemi esas alacak rejimin demokratik meşruiyet sahibi olabilmesi bakımından belirleyici bir nitelik taşımaktadır. Barry'ye (1996, s. 115) göre sürdürülebilirlik, toplum ile doğa ilişkilerine dair maddi ve ahlaki tüm yönleri kuşatan bir kavram olup, sürdürülebilir kalkınma bunun yalnızca bir alt kümesini oluşturmaktadır. Yazar, geniş anlamda sürdürülebilirliğin etik ve normatif yönlerinin ihmal edilmesi ve salt iktisadi bir sürdürülebilir kalkınma bakış açısına odaklanması, antidemokratik ve teknokrat karar alım süreçlerine yol açabileceği uyarısında bulunmaktadır (age.).

Barry (age., s. 116-117), yeşil düşünceyle uyumlu bir demokrasinin, siyaset yapımının bireyler ile kurumlar arasındaki iletişimsel süreçler vasıtasıyla şekillendiği, söylemsel ve müzakereci bir demokrasi niteliğinde olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu doğrultuda, tıpkı diğer normatif ilkeler bakımından olduğu gibi, sürdürülebilirliğin de uygulanması uzmanlara havale edilecek verili kuralları bulunmayıp, içinin kamusal tartışmayı ihtiva eden demokratik müzakereci süreçlerle doldurulması gerekmektedir. Şimdiki kuşağın tercihlerinin, gelecek nesillerin refahı ve yaşam koşulları üzerinde ne denli belirleyici olduğu göz önüne alındığında, şu anda sahip olunan yeti ve bilginin beraberinde ahlaki bir sorumluluğu da getirdiği açıklığa kavuşmaktadır. Bununla birlikte, ne denli uzun vadeli bir programla hareket edilmesi ve ne gibi fedakarlıklarda bulunulması gerektiği gibi pek çok konuya dair belirsizlikler, bilimsel veya metafizik yolla değil, ancak siyasi müzakereyle giderilebilecek niteliktedir. Bu siyasi sürecin demokratik olması gereği üzerinde durulması, salt hayatta kalma kaygısıyla demokratik ilkelerden taviz vermeyi öğütleyen eko otoriter yollara sapılmaması bakımından önemlidir (age.).

Üçüncü olarak, bireyin belirli hakların pasif alıcısı konumunda olduğu liberal vatandaşlıktan farklı olarak, yeşil düşünce ve medeni cumhuriyetçi vatandaşlık yaklaşımları, aktif vatandaşlık tahayyülünde birleşmektedir. Cumhuriyetçiler, siyasi

yaşama katılmayan bireylerin kendi insani potansiyellerini tam anlamıyla değerlendirmemiş olacağına dair Aristotelyen perspektiften yola çıkarken, ekoloji siyasetinin de yerelliğe ve katılıma yaptığı vurgu dikkat çekmektedir. Cumhuriyetçiler bakımından şehir, yeşil düşünce açısından köy, siyaset mekanı ve erdemlerin hem kaynağı hem de ortaya çıkacağı alanlar olarak ön plandadır. Her iki akım da amaçlarının gerçekleştirilebilmesi doğrultusunda siyasal katılımı kilit önemde görmektedir (Dobson, 2006a, s. 224). Barry'e (1996, s. 121-123) göre, sürdürülebilirliğe erişilmesi, liberal demokrasilerde köklü kurumsal değişimler ile yerel ve bireysel düzeyde bunu destekleyecek dönüşümleri gerektirdiğinden, aktif vatandaşlık pratiği bu sürecin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu anlamda vatandaşlık faaliyeti ve aktivizmi, sürdürülebilirliğe dair normatif iddiaların, sosyal öğrenmeyi barındıran bir kamusal tartışma süreciyle bireylerin gözünde geçerlilik kazanması için gereklidir. Yazar, sürdürülebilirlik söylemlerinin müzakereci platformlarda tartışılmasına imkan verecek, demokratik ve ademimerkeziyetçi bir devlet veya benzeri bir kurumsal yapıya ihtiyaç olduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte, dünyada pek çok devlet ve küresel bir pazarın varlığı karşısında tek bir devletin tüm toplumsal, ekonomik ve siyasi uygulamaları denetlemesi imkansızlaşmakta, vatandaşların bireysel ve toplu olarak çevreyle ilgili üzerlerine düşeni yapmasının önemi de bu noktada ortaya çıkmaktadır (age.).

2.2.3.3. Feminizm, Kozmopolitanizm ve Ekolojik Vatandaşlık

Vatandaşlık tartışmalarında liberal yaklaşım haklara, medeni cumhuriyetçi bakış açısı ödev ve sorumluluklara vurgu yapmaktadır. Bununla birlikte, vatandaşlığın barındırdığı hak ve sorumluluklar dışında, liberal ve cumhuriyetçi vatandaşlık yaklaşımlarının genellikle birbiriyle örtüşen kabullere sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, her ikisi de özel değil kamusal alandaki faaliyetlere siyasallık atfetmekte, vatandaşlığı ulus devlet birimi düzeyinde ele almakta ve ulus devlet aidiyetiyle vatandaşlık topluluğuna üyeliği birbiriyle bağlantılı görmektedir. Buna karşılık, feminist ve kozmopolit eleştirmenler, liberal ve cumhuriyetçi vatandaşlık yaklaşımlarının üzerinde uzlaştığı bu noktalara ilişkin farklı görüşler ileri sürmektedir. Bu çerçevede feministler, özel alanın da kamusal alan kadar politik olduğunu vurgularken, kozmopolitlerse vatandaşlığın yalnızca ulus devlet düzeyinde anlamlı olduğu savına karşı

çıkılmaktadır. Ancak, vatandaşlık teorisyenleri, vatandaşlığın tanımı gereği kamusal siyasal alana dair bir olgu olması ve ancak ulus devlet veya benzeri bir siyasi oluşum bünyesinde anlamlı hale gelmesi sebebiyle feminist ve kozmopolit yaklaşımların gerçek manada bir vatandaşlık yaklaşımı oluşturmadığını öne sürmektedir (Dobson, 2006a, s. 217-218). Dobson'ın (age.) savunduğu ekolojik vatandaşlık yaklaşımı ise geleneksel bakış açılarına dair feminist ve kozmopolit eleştirilerden yararlanmakla birlikte, çeşitli bakımlardan bu alternatiflerin de ötesine geçtiğini savunduğu post-kozmpolit bir kavramsallaştırma sunmak iddiasındadır.

Feminist yaklaşımların liberal ve medeni cumhuriyetçi vatandaşlık kavramsallaştırmalarına yönelttikleri eleştiri, her iki bakış açısının da kamusal ve özel alan arasında kesin bir ayrım bulunduğu şeklindeki kabulüne yöneliktir. Ayrıca, medeni cumhuriyetçi yaklaşımda üzerinde durulan erdemlerin eril niteliği de feminist yazarlarca sorunlu bulunmaktadır. Öncelikle, Aristo'dan bu yana vatandaşlık, kamusal ve özel alanlar arasında katı bir ayrıma ve kamusal alandaki faaliyetlerin özel alandakilere karşı üstünlüğü düşüncesine dayanmaktadır. Dobson (2003, s. 51-52), gerçekte bunun analitik olmaktan ziyade siyasi ve ideolojik bir tanımlama olduğunu ve Shafir (1998'den aktaran age.) gibi feminist düşünürlerin, vatandaşlık tanımının erkek yanlısı niteliğini ifşa ettiğini vurgulamaktadır.

Yazar, özel alanda da iktidar ilişkilerinin varlığının tanınması ve özel alanın siyasileştirilmesi suretiyle, vatandaşlıkla özel alan arasında bir köprü kurulabileceği düşüncesindedir. Bu doğrultuda, Clarke'ın (1996, s. 117'den aktaran age., s. 54) vurguladığı gibi, özel alandaki eylemlerden bir bölümünün, erdemli kamusal neticeler doğurabileceğinin kabulü gerekmektedir. Özellikle çevre siyaseti söz konusu olduğunda, Kymlicka ve Norman'ın (1994, s. 360'tan aktaran age., s. 55). ifade ettiği gibi vatandaşların özel yaşamlarında çevreci tavırlar izlememesi halinde tek başına devletin çevreyi koruması mümkün değildir.

Vatandaşların, parçası oldukları yapının müşterek amacı doğrultusundaki çabalara katılım ödevi, Machiavelli'nin yapıtlarında da kendisine yer bulmuştur. Öte yandan, Machiavelli ve diğer pek çok düşünür, erdemi askerlik gibi erkeksi karakterlerle özdeşleştirmiş, bu da yeni bir vatandaşlık tahayyülünde bu kavrama yer verilmesiyle ilgili

tereddütlere yol açmıştır. Bununla birlikte, Dobson’a göre, bu kaygı aşırı genelleyici nitelikte olup, savaşçılık referansları içermeyen bir erdem tasavvuru ihtimalini hemen devre dışı bırakmamak gerekmektedir (age., s. 59-60).

Birbirleriyle savaş halindeki Antik Yunan şehir devletlerinden esinlenen erdem tarifini, günümüzde savaşçı havasından uzaklaştırmak isteyenlerin başvurdukları yollardan biri, askerlikle sınırlı olmayan bir toplum hizmeti fikri üzerinde durmak olmuştur. Post-kozmpolit vatandaşlık, medeni cumhuriyetçilikle müşterek iyi düşüncesini paylaşmakla birlikte, bunu başarmak için önerdiği erdemler, barışçıl niteliktedir. Ayrıca, iki akım arasındaki önemli bir fark da, post-kozmpolit vatandaşlıkta erdemlerin vatandaşlar arası, medeni cumhuriyetçi vatandaşlıktaysa vatandaşla siyasi otorite arasındaki ilişkilerle bağlantılı olmasıdır (age., s. 61-62).

Post-kozmpolit vatandaşlıkla feminist yaklaşımlar arasındaki ortak yön, her ikisinin de geleneksel bakış açılarından farklı olarak, vatandaşlar arasındaki ilişkilere odaklanmasıdır. Werbner, Latin Amerika’daki ‘anne hareketleri’ üzerine Jennifer Schirmer’in çalışmalarına atıfla yaptığı değerlendirmede, bu hareketlerin şefkat, merhamet ve zarar görebilirliği olana karşı sorumluluk gibi insanlar arası ilişkilerde gözlemlenen erdemlere yaptığı vurguya dikkat çekmektedir. Bu erdemlerin, özel alandan kamusal alana ihraç edilerek, vatandaşlık erdemleri haline getirilmesi, vatandaşlığa dair pek çok feminist bakış açısında paylaşılan bir görüştür. Bu bağlamda, genellikle cinsiyetli erdemler olarak sunulan bu davranış biçimlerinin, gerçekte vatandaşlığa dair erdemler olduklarının altının çizilmesi önem taşımaktadır (Werbner, 1999’dan aktaran age., s. 62-65). Dobson (age., s. 65), merhamet ve şefkat gibi erdemlerin, tanımı gereği kamusal alanla ilgili olan vatandaşlık kapsamında ele alınamayacağına dönük iddialara, yükümlülüklerin doğasıyla kaynağının karıştırılmaması gerektiğini vurgulayarak yanıt vermektedir. Buna göre herhangi bir ödev, insancıl olmaktan ziyade siyasi nitelikli ise, onu yerine getirmek için gerekli erdemler de vatandaşlık bağlamında düşünülebilir.

Vatandaşlık fikrini ulus devletten ayrıştırmanın mümkün olup olmadığı sorusuna üç farklı şekilde yanıt aranmıştır. İlk olarak, 17 ve 18. yüzyıllarda seküler doğal hukuk teorisyenlerince devletçi bir yaklaşım geliştirilmiştir. Buna göre, sınırları belirli bir egemen devlet, zayıf nitelikli ahlaki hak ve ödevlerin, daha güçlü bir karaktere sahip

olan hukuki hak ve ödevlere dönüştürülebilmesi için uygun ortamı sağladığı için gereklidir. Bu bağlamda, vatandaşların birbirlerine karşı olan hukuki sorumlulukları, yabancılara karşı olan ahlaki sorumluluklarıyla karıştırılmamalıdır (Linklater, 1998, s. 25).

Kantçı dünya vatandaşlığı görüşünden yola çıkan ikinci bir bakış açısı, vatandaşların, insanlığın geri kalanına karşı, birbirlerine karşı sorumluluklarının ötesine geçen, etik yükümlülükleri bulunduğu savını öne sürerek, topluluğun siyasi değil, ahlaki sınırlarını genişletme fikrine yönelmiştir. Buna karşılık, söz konusu yaklaşım, herhangi bir siyasi topluluk bulunmaksızın, belirsiz ve gönüllü yükümlülüklerden yola çıkarak, Aristocu medeni katılım idealinin uzağına düştüğü için eleştirilmiştir. Özellikle cumhuriyetçi perspektiften yöneltilen bu eleştirilere göre, kozmopolit vatandaşlık fikri, hak ve ödevleri somutlaştıramamanın ötesinde, vatandaşları etkin bir ortak düzen biçimi etrafında birleştirmekte de başarısızdır (age., s. 26-27). Bu noktada, kozmopolitler ile cumhuriyetçiler arasındaki görüş ayrılığının, etkilenmişlik ile aidiyet veya üyelik ilkeleri arasındaki gerilimin bir uzantısı olduğu ileri sürülmektedir. Kozmopolitler, belirli bir karardan etkilenme olasılığı olan herkesin, bunun belirlenme sürecinde anlamlı bir katılım veya temsil edilme fırsatına sahip olması gerektiğini savunmaktadır. Oysa aidiyet veya üyelik ilkesi, siyasi katılımı belirli bir topluluk veya demosa üye olanlarla kısıtlamaktadır. Demos sözcüğünün Antik Yunan'daki kökeni olan deme ise belirli bir topluluğun mesken tuttuğu bölge anlamına gelmekte, bu da aidiyet ilkesinde ülkesellik unsurunun halen belirli ölçüde yer tuttuğunu düşündürmektedir (Eckersley, 2004, s. 173).

Dünya vatandaşlığına dair üçüncü yaklaşımı benimseyenlere göre, tıpkı 17. yüzyılda vatandaşlığın şehirlerden ulus devlet düzeyine taşınması gibi, günümüzde de vatandaşlığın devletten ayrıştırılması olasıdır ve ahlaken gereklidir. Bu doğrultuda, Avrupa üzerine çalışan çeşitli yazarlarca, ulus devletin yerini almak hedeflenmese de ona ilaveten, ulus altı ve aşırı düzeylerde farklı siyasi otorite birimlerinin oluşturulması savunulmuştur. Bu şekilde Avrupa Birliği'nin mevcut yapısının ötesine geçerek, kıta düzleminde ulus aşırı bir vatandaşlık tesisini savunanlar, devletçi yaklaşımlara karşı çıktığı gibi, Kantçıların, yabancılara merhamet ve yaşam tarzı tercihleriyle ilgili sorumluluk çağrısıyla sınırlı yaklaşımını da yetersiz bulmuştur. Dünya vatandaşlığına

yönelik diyalojik bir yaklaşımı savunanlara göre, küreselleşmenin ulus devletlerin vatandaşlarının haklarını koruma yetisini aşındırdığı bir ortamda, yeni bir Avrupalı uluslararası topluluğun oluşturulması, ulusal vatandaşlık evresinin kazanımlarının korunması açısından gereklidir. Bununla birlikte, Linklater'e (1998, s. 28-30) göre, ulus devlet olgusunun belirli bir coğrafyada aşılması, kozmopolit vatandaşlığın yayılması açısından bir aşama olarak görülebilmekle birlikte, diğer coğrafyaların dışlama ve adaletsizliğe maruz bırakılması riskini de barındırmaktadır.

Öte yandan, Dobson (2003, s. 9-10), feminist ve kozmopolit yaklaşımların liberal ve medeni cumhuriyetçi bakış açılarına yönelttiği eleştirilere büyük ölçüde katılmakla birlikte, özellikle kozmopolit yazarların bazı düşüncelerinde bazı sorunlu yönler bulunduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda yazar, feminist ve kozmopolit yazından esinlenen; ancak bazı yönleriyle bu iki perspektifin ötesine geçtiğini iddia ettiği post-kozmpolit ekolojik vatandaşlık kavramsallaştırmasını ortaya koymaktadır. Dobson (age.), küreselleşme ve kozmopolitizm kavramları üzerindeki belirli anlayışlara katılmadığını, küreselleşmeye dair kendi bakış açısındaki asimetric niteliğin, kozmopolitizmin diyalojiclik ve dağıtıcılık iddialarını da eleştiriye açık hale getirdiğini belirtmektedir. Dobson (age.), devletlerin karşılıklı bağımlılığına ve birbiriyle bağımlılığına dayalı bir küreselleşme algısının, devletlerin düzene kabaca eşit ölçülerde etki edebildiği izlenimi verdiği ve eşitsizlikleri gizlediği için karşı çıkılması gerektiği görüşündedir.

Çevre sorunlarının önemli bir özelliği, bunların kapsam ve etkilerinin sınırları aşması olup, Stoacılar bu yana belediye, şehir, devlet gibi sınırlı siyasi birimlere alternatif siyasi mekan tahayyülleri üzerinde duran kozmopolitlik, politik ekoloji için uygun bir ilham kaynağı olarak görünmektedir. Bununla birlikte Dobson, (2006a, s. 228-229) kozmopolitliğin yeşil düşünce ile uyum sağlamakta güçlükler doğurabilecek bazı yönleri de bulunduğunu savunmaktadır. İlk, kozmopolitlerin sınır aşırı bağlama odaklanması, çevre sorunlarının salt sınırları aşan değil, sınırlar içerisindeki yerelliklerde de ortaya çıkan etkilerine temas etmekte yetersizliğe yol açabilmektedir. İkinci olarak, kozmopolit düşüncedeki ödev anlayışı, kaynağını müşterek insanlığa üyelikten alan ve simetri, müteakiliyet ve karşılıklı bağımlılık kavramlarından esinlenen bir niteliğe sahipken, çevre sorunları, sebep ve etkileri yönünden asimetric karakterlidir. Dolayısıyla,

çevreci vatandaşlığın ödevleri tasarlanırken, bu hususun göz önünde bulundurulması gerekmektedir (age.). Dobson'a (2003, s. 17-19) göre, çevre politikası, küreselleşme olgusunun asimetrik karakterini en iyi örnekleyen alanlardan birisidir. Bu çerçevede ABD'nin, diğer ülkelere nazaran küresel iklim değişikliğine yol açan gazların salımında asimetrik şekilde ön sıralarda olmasına rağmen, Kyoto Protokolü'ne taraf olmamasına ve bunu belirli bir yaşam tarzının muhafazası kaygısıyla açıklamasına değinen yazar, bunun küreselleşmenin doğasını yansıttığını belirtmektedir. Ona göre, küreselleşmenin ayrıştırıcı, katmanlaştırıcı ve eşitsiz niteliğini görebilmek için, onu farklılaştırılmamış ağ, süreç ve karşılıklı bağımlılıklar biçiminde algılamaktan vazgeçmek gerekmektedir (age.).

Dobson (2006b, s. 167-168), kozmopolitlerin görüşlerini, bu alandaki yaklaşımların, siyasi ödevlerin kapsam, doğa ve kaynağı hakkındaki değerlendirmeleri üzerinden ele almaktadır. Buna göre, kozmopolitler, siyasi ödevlerin kapsamının evrensel olduğu üzerinde uzlaşmış durumdadır. Buna karşılık, siyasi ödevlerin doğası üzerinde farklı görüşler bulunmakta, bu da onların kaynağı üzerine bakış açılarına yansımaktadır. Dobson (age.), Linklater'in (1998) evrensel düzeyde bağlar oluşturmaktan söz ederken bu bağların niteliğine atıfla yoğun (*thick*) ve zayıf (*thin*) sıfatlarına başvurduğunu ifade etmektedir. Buna göre Linklater (1998'den aktaran age.), sabit ve nihai bir gelecek tahayyülü içermeyen, zayıf bir kozmopolitizm kavramsallaştırmasından yanadır. Bu çerçevede, Linklater'in devletin ötesinde toplumsal bağ oluşturmaya elverişli gördüğü etmenlerden biri, açık diyaloga bağlılıktır. Dobson (2003, s. 22-26), buna yönelik öne sürülen diyalogun ailevi veya kültürel bağlar kadar birleştirici olamayacağı savına katılmamakla birlikte, gerçekte daha fazla diyaloga gereksinim olup olmadığını sorgulamaktadır. Buna göre, dünyada söz konusu olan bazı asimetriler hakkında belirli bir düzeyde bilgi sahibi olunmasına rağmen, harekete geçilememektedir, dolayısıyla daha fazla diyalog yerine halihazırdaki veriler ışığında adaletsizlikleri giderecek eylemlere öncelik verilmesi yerindedir.

Dobson'a (age., s. 27-28) göre diyalojik topluluğun yanı sıra Linklater'in önerdiği bir diğer aidiyet unsuru, insan topluluğuna üyeliktir ve bunun, insanlığın geri kalanına merhamet besleme ödevi yüklediği savunulmaktadır. Yazar, Linklater'in bu tespitiyle siyasi ve ahlaki ödevleri birbirine karıştırdığını ve vatandaşlık kavramından

uzaklaştığını ileri sürmektedir. Buna göre ilk olarak, Linklater'in merhamet vurgusu, adaletten ziyade yardımseverlik eksenli bir ödevi akla getirmekte, bu da zayıf ve paternalist bir ödev ilişkisi doğurmaktadır. İkincisi, yardımseverlik görünümündeki bir ödev, insanlar arasındaki ilişkilerde söz konusu olabilmekle birlikte, vatandaşlık kavramının doğasına uzak düşmektedir. Dobson (2006a, s. 229-230), ekolojik ayak izinin, vatandaşlığın erdemlerine has mekânsal ve ödev doğuran ilişkileri barındırması itibarı ile daha isabetli bir seçenek olacağı görüşündedir. Buna göre, işgal edilen ekolojik alanda azaltıma gitmek ödevin doğasını, bu alandan haksız oranda bir pay almanın yol açacağı adaletsizliğin giderilmesi ödevin kaynağını oluşturacaktır.

Dobson'ın (2007, s. 280) ortaya koyduğu ekolojik vatandaşlık kavramsallaştırması, geleneksel vatandaşlık anlayışının aksine kendisini ulus devlet ülkeselliğiyle sınırlamadığı; bununla birlikte, uluslararasılık ve kozmopolitlik ile de yetinmediği iddiasındadır. Yazara göre, ekolojik vatandaşlık, toplum yanlısı, doğruluk ve erdem temelli yaklaşımları doğurmaya elverişli bir siyaset seçeneğidir. Yazar, ekolojik vatandaşlığın, her şeyden önce tek tek bireylerin çıkarlarının ötesinde müşterek bir iyinin de var olduğunun tanınması ve çevre gibi kamusal malların korunmasını beraberinde getireceğini belirtmektedir. İkinci olarak, daha çok haklara odaklanan liberal vatandaşlık kavramının aksine, cumhuriyetçi bir karakteri olan çevreci vatandaşlığın haklarla birlikte gelen, topluluğa dönük ödev ve sorumlulukları da esas alacağının altını çizmektedir. Bu doğrultuda, doğal adalet kapsamında çevre haklarına çevresel sorumluluklar da eşlik edecektir (age.).

Dobson (age., s. 280-281), vatandaşlığın kamusal sonuçlar doğuran her eylemi ilgilendiren bir kavram olduğunu ve çevreci bir bakış açısıyla aslında her davranışın bu kapsama girebileceğini belirtmektedir. Eylemlerimizin çevre üzerinde etkilerini somutlaştıran ekolojik ayak izi gibi ölçütlerden yararlanarak her çevreci vatandaşın adil bir miktarda çevresel alan işgal etmesi yönünde bir sorumluluk kavramını gündeme getirmektedir (age.). Buna göre, ekolojik vatandaşlık tasavvurundaki siyasal mekan, gerçekliği bulunmayan bir ideal konuşma durumu veya müşterek insanlığın parçası olmaktan ileri gelen erdeme değil, ekolojik ayak izinde somutlaşan tarihsel ödev temelli bir bakış açısına dayanmaktadır (Dobson, 2003, s. 260-261). Wackernagel ve Rees'e

(1996, s. 158'den aktaran age., s. 261) göre, ekolojik ayak izi *“tanımlı bir insan nüfusu ve maddi standardı süresiz olarak desteklemek için gerekli olacak arazi (ve su) alanı”* olarak tanımlanabilmektedir.

Sonuç olarak, yeşil, çevreci veya ekolojik vatandaşlık gibi kavramsallaştırmalar altındaki tartışmaların gerek Kanada Çevre Bakanlığı örneğinde olduğu gibi devletlerce, gerek farklı bakış açılarına sahip araştırmacılarca gündeme getirildiği gözlemlenmektedir. Özellikle devletlerin bu tartışmalarda belirli ölçüde rol oynamakta olması, bu çalışma yönünden önem arz etmektedir. Ayrıca, çevreci vatandaşlığa dair akademik yazında gündeme getirilen, hak ve ödev temelli bakış açılarının, Türkiye gibi anayasasında halihazırda çevre hakkına dair düzenlemeler barındıran devletler bakımından, uygulamada bunlardan daha etkin bir şekilde nasıl yararlanılabileceğine dair daha ileri tartışmalar için ilham kaynağı oluşturması umulmaktadır. Ancak, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de ele alınacağı gibi, çevreci vatandaşlık kavramsallaştırmasının, ekolojik sorunların arkasındaki yapısal gerekçeleri perdeleyerek, önlem alma yükümlülüğünü hakkaniyetsiz ve orantısız bir şekilde bireylerin omuzlarına yüklemek biçiminde bazı yaklaşımlar tarafından araç olarak kullanılması riski de bulunmaktadır.

2.3. Çevreci Devletlerin Varlığını Savunan Ampirik Yaklaşımlar

Normatif “yeşil devlet” yaklaşımları, böylesi bir devletin sahip olması gereken rasyonalite, devletin demos ve ülkesellik anlayışları ile vatandaşlığa bakış açısı gibi başlıklar altında teorik yönü ağır basan çalışmalar ortaya koymaktadır. Öte yandan, bazı çalışmalar ise devletlerin geçmişte geçirdiği bazı dönüşümlerden ve bunlarda rol oynayan öznelerle dair ampirik bakış açılarından hareketle, bazı devletlerin halihazırda belirli ölçüde çevreci hale geldiğini veya en azından belirli dönemlerde bu niteliği taşıdığını ileri sürmektedir. Bu bölümde işte bu ikinci kategorideki çalışmalardan bazıları ele alınacaktır.

2.3.1. Refah Devleti ile Çevreci Devleti Bağdaştıran Çalışmalar

Meadowcroft'a (2005, s. 4-5) göre ekolojik devlet, *“çevresel sistemlerin uzun vadeli toplumsal refah için önemli olduğu ve korunup geliştirilmelerinin bilinçli ve devamlı kamu gücü düzenlemesine dayandığı kabulüne dayanmaktadır”*. Meadowcroft (age., s. 6), devletlerin ekolojik bir devlet tahayyülünü desteklemek için dört varsayım

ileri sürmektedir. İlk olarak, yazara göre modern dünyada siyasi iktidarın önemli odakları olmayı sürdürmekte olup, yakın gelecekte de refah ve çevrenin korunmasında başat bir rol oynamayı sürdürecektir. İkincisi, devlet çevre açısından sorunun değil, çözümün parçası olup, onun failliği yoluyla çevre sorunlarının yönetiminde ilerleme sağlanması mümkündür. Üçüncüsü, tıpkı refah devleti gibi ekolojik devletin de ani ve köklü bir kurumsal değişikliğe gerek olmaksızın kademeli bir reformla doğması mümkündür. Nihayet, gelişmiş ülkelerde 1980'lerin ortasından bu yana çevre yönetişimi alanında ekolojik devletin tesisine dönük adımlar atılagelmektedir (age.).

Refah politikaları ile çevre siyasetini birlikte düşünmek, aralarındaki bazı farklılıklar sebebiyle güç bir tasavvur olarak görülebilmektedir. Bu ayrımlardan söz eden yazarlardan Gough'a (2016, s. 26-27) göre ilkin, çevre politikası, ağırlıklı olarak iç dinamiklerin tesirinde şekillenen refah politikasından farklı olarak, iklim değişikliği gibi çok taraflı süreçleri barındıran küresel tehditlerden etkilenebilmektedir. İkincisi, devletin çevre alanındaki müdahaleleri, refah önlemlerinde olduğu gibi, düzenleyici niteliğin ötesine geçip ticari, mali ve finansal alana yeterince sirayet etmemiştir. Üçüncüsü, refah siyasetinin karşı karşıya olduğu problemler, çevre sorunları kadar karmaşık ve belirsiz karakterde değildir. Dördüncüsü, bilimsel verilerin çevre siyasetindeki belirleyicilik düzeyinin, refah politikalarında benzer bir izdüşümü söz konusu değildir (age.). Meadowcroft'a (2005, s. 10) göre ise refah devleti ve ekolojik devlet paradigmaları arasında çelişki oluşturabilecek etmenlerden ilki, ekolojik devletin refah devleti gibi işçi sınıfı, sendikal hareket ve sosyal demokrat partilerden oluşan örgütlü bir desteğe sahip olmamasıdır. Yazara göre hatta refah devletini savunan kesimlerin ekonomik kaygılarla ekolojik devlete mesafeli durma riski mevcuttur (age.). İkincisi, refah devleti ekonomik büyümeyi destekleyen bir paradigma olarak görülürken ekolojik devletin iktisadi değil, çevresel önceliklere sahip olacak olmasıdır. Üçüncüsü, refah devleti temelde ulus devlet sınırları çerçevesinde oluşturulan bir paradigma iken, ekolojik devletin çevre sorunlarının uluslararası işbirliği çerçevesinde çözümü gereğinden yola çıkacak olmasıdır. Dördüncüsü, refah devleti vergilendirme yoluyla toplanan gelirlerin yeniden dağıtımına dayalı iken çevre yönetiminin bu denli büyük bir bütçe harcaması ile değil, çeşitli düzenleme ve yasaklar vasıtasıyla siyasi alana müdahale etmesidir. Sonuncusu, refah devletin tarihsel olarak evrensel oy hakkının sonucunda yoksul ve işçilerin taleplerine

daha duyarlı hale gelmesi ve ekolojik devlete nazaran demokratikleşme ile daha yakından ilişkili olmasıdır (age., s. 11-15).

Bununla birlikte, bazı yazarlar modern çevresel devlet ile refah devletinin doğuşu arasında tarihsel paralellikler bulunduğunu savunmaktadır. Meadowcroft'a (2012, s. 63-64) göre refah devleti, endüstrileşme ve şehirleşme gibi uzun erimli toplumsal ve ekonomik değişimlerle bunu izleyen demokratikleşme çerçevesinde siyasi hakların genişlemesinin ürünüdür. Çevresel devlet de benzer şekilde endüstriyel uygarlığın etkilerine bir yanıt olmakla birlikte, ekolojik etkilerin birikimi ve bilimsel olarak ortaya konulması uzun süre aldığından ancak yakın geçmişte ortaya çıkabilmiştir. Meadowcroft'a (2005, s. 8-9) göre refah devleti ile ekolojik devlet arasındaki paralelliklerden ilki, her ikisinde de devlet iktidarının toplumsal yaşamın yeni alanlarına uzanması veya mevcut müdahalelerin daha da yoğunlaşmasıdır. İkincisi, her ikisinin de piyasalar ve gönüllü eylemin başarısızlığına dair bir kabule yanıt niteliğinde olmasıdır. Üçüncüsü, her ikisinin de olağan kabul edilen ekonomik ilişkilene biçimlerini belirli ölçüde değiştirmeleri, ama yine de müesses iktisadi ve siyasi ilişkilerin kısıtlılıkları çerçevesinde hareket etmesidir. Dördüncüsü, her ikisinin de yönetim faaliyetlerini yeni sorunlar karşısında uzun vadeli ekonomik, toplumsal ve siyasi kalkınma için yeniden düzenlenmesi işlevini üstlenmesidir. Sonuncusu, her ikisinin de eşitlik, adalet, istikrar, verimlilik, vatandaşlık gibi insan sağlığı ve refahını korumak ve riskleri önlemeye yönelik karmaşık ve tartışmalı normatif esaslardan yola çıkmasıdır (age.).

19. yüzyıldan başlayarak, endüstrileşme ve ona eşlik eden kentleşme, bir yandan geleneksel toplumsal koruma mekanizmalarını yıkarken, diğer taraftan beraberinde getirdiği ekonomik ve bilimsel gelişmelerle yoksulluk ve sağlık sorunlarının hafifletilmesi için gerekli olanakları sağlamıştır. Bu gibi gelişmeler devletin toplumsal alanda sorumluluk alması düşüncesini gündeme getirmiş ve 20. yüzyılda bu sorumlulukların kapsamı giderek genişlemiştir (Gough, 2016, s. 27-28). Meadowcroft (2005, s. 15-16), refah devleti paradigmasına dönük ilk adımların 1880'lerde atıldığını, ancak bunun konsolidasyonunun 1930 – 1950 döneminde gerçekleştiğini savunmaktadır. Gough'un (2016, s. 27-29) bakış açısına göre ise kurumsal bakımdan, refah devletinin gelişimi, kapasite geliştirme, veri toplama ve vatandaşlık inşası yoluyla iktidarın

devletlerin elinde toplanması sürecinin bir parçası olarak görülmektedir. İlk olarak Bismarck dönemi Almanya'sında bürokratik hukuk devleti ile sigortacılık arasındaki bir ittifakın neticesinde doğan bu kurumsal yapı, daha sonra kıtadaki başka devletler için de örnek oluşturmuştur. Refah devletinin yaygınlaşmasında belirleyici olan dış faktörler içerisinde, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçları ile komünizmin yayılmasından duyulan endişeler ön plana çıkmaktadır. Endüstrileşme süreci neticesinde, işçi sınıfının şehirlerde barınma ve sosyal güvenlik, yönetici elitlerin ise toplumsal düzen ve nitelikli nüfustan yana çıkarları arasındaki örtüşme, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında refah devleti modellerinin yaygınlaşması bakımından açıklayıcıdır (age.).

Refah devleti, mal ve hizmetlerin dağıtımındaki belirleyici rolü piyasanın elinden alıp siyasete aktarmıştır (Gough ve Meadowcroft, 2011, s. 491). 1970'lerde endüstrileşme tepe noktasına ulaşırken, hizmet sektörü büyümüş, ailelerin değişen doğasıyla kamu hizmeti talepleri artarken, ekonomik büyümenin düşmesi, bir çelişki yaratmıştır. Küreselleşme ve sermayenin yapısal gücünün artışı karşısında, sendikaların üye sayısı ve pazarlık gücündeki düşüş, çıkarlar arasındaki dengeyi değiştirmiş, iş çevreleri, doğrudan baskı uygulamaksızın hükümet politikaları üzerinde belirleyici olma ve devletin müdahale alanını sınırlama olanağına kavuşmuştur. Kurumsal düzlemde, neo-korporatist pazarlık mekanizmaları ve kitlelerin siyaset yapımındaki etkinliği zayıflayarak, yerini ticari çıkar gruplarının ekonomik ve sosyal meselelerde oldukça belirleyici olduğu bir ortama bırakmıştır. 1980'lerden bu yana, refah politikaları ve devlet müdahaleciliğine yönelik eleştirileri içeren neoliberal fikirler, giderek daha baskın hale gelmiştir (Gough, 2016, s. 30-31). Bununla birlikte, refah devletlerinin toplumsal çıkar, kurum ve hareketleri şekillendirerek devamlılığını sağlayacak siyasi ve toplumsal koşulları oluşturması sayesinde 1970'lerdeki petrol krizi ve stagflasyona karşı ayakta kalabildikleri gözlemlenmiştir (Gough ve Meadowcroft, 2011, s. 492).

Modern çevresel yönetimin gelişimini iki ayrı dönemde incelemek mümkündür. Bunlardan ilkinde gelişmiş ülkelerdeki endüstriyel kirlilikle mücadele etmek amacıyla açıkça çevreyle ilgili merkezi hükümet kurumları kurulmuş; düzenleyici müdahalelerin kapsam ve karmaşıklığı artmıştır. 1980'lerin sonlarında başlayan geçiş sürecini izleyen ikinci dönemdeyse uzun süreli çevresel sıkıntıları idare etmeye dönük daha sistemli

abalar gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda evre ve ekonomi alanındaki karar alım süreçlerinin eklemelenmesi, politika araçlarının daha fazla çeşitlendirilmesi, evre siyaseti sürecinde daha geniş bir toplumsal ortaklar yelpazesine yer verilmesi ve uluslararası işbirliğinin giderek artan ölçüde tesis edilmesi gibi yeni gelişmeler gözlemlenmiştir (Meadowcroft, 2012, s. 64). Bu çerçevede bir dizi dönüşüm ve geçişten söz edilmesi mümkündür. Bunlar arasında hava, su, toprak gibi belirli fiziki ortamlara odaklı düzenlemelerden entegre kirlilik denetimine; arıtma ve kirliliği temizleme gibi önlemlerden kirliliğin üretimin dönüştürülmesi suretiyle nlenmesine; komuta ve kontrol tarzı düzenlemelerden piyasa temelli ve müzakereye dayalı yaklaşımlara geçilmiştir. evre, tek bir bakanlığın sorumluluğuında olmanın ötesine geçip tüm bakanlıkların çalışmalarına eklemelenmiştir. Salt hükümetin inisiyatifine dayalı olmaktan çıkıp iş dünyası ve sivil toplumun daha çok müdahil olduğu bir alan haline gelmiştir. Aynı şekilde ulusal düzenlemelerin dışında uluslararası girişimler de ön plana çıkmaya başlamıştır (age., s. 65).

Öte yandan, refah devletindeki duruma tezat olarak, çevreci kaygıların işçi sınıfından ziyade, daha varlıklı kesimlerde yoğunlaştığı gözlemlenmekle birlikte, evre hareketinin kapsamı da iklim değişikliği gibi küresel sorunların etkisiyle giderek genişlemektedir. Ancak, ticari çıkar sahiplerinin evre siyaseti üzerindeki etkisi, refah politikalarına nazaran daha belirgin olmuştur (Gough, 2016, s. 33). Bu bağlamda, refah devletlerine sınıflar arası, çevreci devletlere kirli ve yeşil ticari çıkarlar arası bir denge arayışının damga vurduğu ifade edilmektedir (age.). Bununla birlikte, iki dönem arasında pek çok devamlılık da göze çarpmaktadır. Öncelikle, ilk dönemde tesis edilen düzenleyici sistem sonrasında yaşanan gelişmelere temel oluşturmuş, pek çok düşünce ve kurum ikinci döneme de taşınmıştır. İkinci olarak, siyaset geliştirme sürecinin ilk döneminde karşılaşılan sorunlar, ilerleyen dönemdeki rota değişikliklerini tetiklemiştir. ncs, ikinci dönemin unsurlarının izlerini 1972 Stockholm Konferansı ile 1969 ABD Ulusal evre Politikası Yasası gibi erken dönemdeki gelişmelere değin sürmek mümkündür. Dördüncüsü, 1990'larda evre yönetişimindeki dönüşüm, aslında siyaset dilindeki değişimin düşündürdüğü kadar dramatik olmamıştır. Son olarak, gelişmeler endüstrileşmiş dünyanın farklı ülkelerinde aynı hızda olmamış, ulusal düzeydeki yansımaları belirli Kuzey Avrupa lkelerinde ABD'ye nazaran daha belirgin görülmüştür

(Meadowcroft, 2012, s. 65). Bu bağlamda, fosil yakıt kaynaklarınca zengin bazı ülkelerde çevresel önlemlere karşı bir direnç gözlemlenirken, hizmet ekonomisinin yoğun olduğu ve ihraç fazlasına sahip ülkelerin bu tür düzenlemelere daha açık olduğu görülmektedir (Gough, 2016, s. 33).

Refah devletlerinin, çeşitli sosyal hizmet ve güvenceler yoluyla toplumsal maliyetlerin dışsallaştırılmasının önüne geçmesi gibi çevreci devletlerin de çevre düzenlemeleri, çevresel vergi ve teşvikler gibi araçlarla doğal kaynakların aşırı kullanımının önüne geçebileceği savunulmaktadır (Duit, 2016, s. 71). Koch ve Fritz (2014, s. 682), sosyal demokrat refah devletlerinin, muhafazakar ve liberal refah rejimlerine göre yeşil politikaların oluşturulması ve geliştirilmesi yönünden daha uygun bir kurumsal altyapı oluşturduğu görüşüne ‘sinerji hipotezi’ adını vermektedir. Bu bakış açısının temsilcilerinden Dryzek’e (2008, s. 333-335’ten aktaran age., s. 681-682) göre sosyal demokrat bakış açısına sahip devletler, piyasanın kendi kendini düzenleyeceği varsayımına güvenmek yerine, çevreci ve eşitlikçi kaygılar doğrultusunda planlı politikalar izlemeye daha yatkındır. Duit (2016, s. 71) ise Esping-Andersen’in (1990) refah devletini incelerken dikkat çektiği emeğin meta olmaktan belli ölçüde çıkartılması (*decommodification*) olgusunun, çevreci devletlerde de görülebileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda, bazı doğal alanların veya türlerin koruma altına alınması, vergilendirme ve kısıtlamalar yoluyla kaynak tüketimine yönelik caydırıcılık oluşturulması, müştereklerin kullanımına düzenlemeler getirilmesi gibi yollarla devletin yenilenebilir olmayan kaynakları piyasaca metalaştırılmaktan belirli ölçüde koruyabileceği belirtilmektedir (age.). Meadowcroft (2005, s. 16-19), refah devletine geçişin pürüzsüz değil, gelgitlerle dolu bir sürecin ürünü olduğunu belirterek, var olan refah devletlerinde de birbiriyle örtüşen düzenleme ve kurumlar kadar birbiriyle çelişen pek çok unsurun da bulunduğunu ve bunun kademeli gelişim ve müzakerelerin sonucu olduğunu iddia etmektedir. Yazara göre refah devleti, bir defada inşa edilip tamamlanan bir yapı olmayıp sabit değil, sürekli dönüşen bir nitelik arz etmektedir. Yazar, ekolojik devlet yönünden de 1970’ler başlangıç noktası olarak alındığında henüz dönüşüme açık bir paradigmadan söz edildiğini ve burada da dönemsel olarak yenilikler ve duraklamalarla seyreden bir sürecin söz konusu olacağını öne sürmektedir (age.).

Öte yandan, bazı çalışmalar ise refah devleti ile “yeşil devlet” arasında doğrudan paralellikler kurma düşüncesine temkinli yaklaşmaktadır. Christoff (2005, s. 26), başlangıç noktasını refah devletinin oluşturduğu, ekolojik devlet doğrultusunda tarihsel bir ilerleme ya da evrimden söz etmenin sorunlu olduğunu ileri sürmektedir. Yazara göre, devletlerin çevresel kaygılara yanıtlar aramasının bir asrı aşan bir geçmişi olup, bu alandaki gelişmelerin bazıları refah devletinin oluşum sürecinin parçası, kimileri ise onunla eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir (age.). Christoff (age., s. 45), Avustralya örneği ele alındığında sosyal refah devletinin oluşumuyla devletin çevresel refahla ilişkili ve ekolojik niteliklerinin ortaya çıkışı arasında yakın bir tarihsel bağın bulunmadığını iddia etmektedir. Yazar, devletlerin çevre alanındaki politikalarına göre farklı paradigmalardan oluşan devlet tipolojileri önermektedir. Buna göre yeşil devletler, var olmaları halinde güçlü ekolojik modernleşmeyi hedefleyen, devletin güçlü bir çevresel kapasiteye sahip olduğu, ekolojik değerlerin kültürel ve siyasi anlamda kurumsallaştığı, devletin oldukça içermeci olduğu bir nitelik arz edecektir. Ekofaşist bir devletin ortaya çıkacak olması halinde ise bu paradigma, güçlü ekolojik modernleşmeye bağlı olmakla birlikte, bunu çevreci ve katılımcı bir ekolojik vatandaşlık anlayışıyla değil, dışlayıcı ve otoriter bir tutumla hayata geçirecektir (age., 41-43). Christoff (1996b, s. 490), güçlü ekolojik modernleşmeyi, ekolojik değerleri esas alan, kurumsal ve sistemsel dönüştürücülüğe sahip, hareket noktası iletişimsel bir rasyonalite olan, müzakereci demokrasiye açık bir yapı olarak tanımlamaktadır.

Christoff (2005, s. 41-43), güçlü ekolojik modernleşmeye dayalı bu iki ideal tipolojinin yanı sıra halihazırda var olduğunu savunduğu zayıf ekolojik modernleşme temelli çevreci devlet türlerini çevreci refah devleti ve çevreci neoliberal devlet olarak sınıflandırmaktadır. Yazara göre, İsveç ve Hollanda’nın örneklerini oluşturduğu çevreci refah devletlerinin ayırt edici yönleri, zayıf ekolojik modernleşme düzeyi, devletin orta düzeyde içermeci ve çevreci kapasiteye sahip bulunması, ekolojik değerlerin kurumsallaşmasının zayıf ve insan refahını temel alan bir çevreciliğin egemen olmasıdır (age.). Christoff’un (age.) Avustralya ve ABD’nin dahil olduğunu savunduğu çevreci neoliberal devlet ise çok zayıf ekolojik modernleşme düzeyi, zayıf çevreci kapasite, dışlayıcı devlet, çevreci değerlerin yeterince kurumsallaşmamış olması niteliklerine sahiptir. Yazara göre zayıf ekolojik modernleşme, ekonomik değerleri temel alan,

teknolojik dönüşümlerle yetinen, araçsal rasyonaliteye sahip, katılıma kapalı teknokratik ve neo-korporatist zihniyeti benimseyen bir paradigmadır (Christoff, 1996b, s. 490).

Bailey'e (2015, a. 794) göre, toplumsal politikalar ile çevre siyaseti arasında her zaman birbirini besleyen bir ilişki bulunduğu varsayımlar, sanıldığı kadar isabetli olmayabilir. Zira refah devletlerinde kamu harcamalarının kaynağını oluşturan vergiler, ekonomik büyüme ile temin edilmektedir. Dolayısıyla, bu devletlerdeki toplumsal hizmetlerin mali anlamdaki sürdürülebilirliği, çevresel anlamda sürdürülebilir olmayan bir büyüme olgusuna dayanmaktadır (age., s. 795). Bu itibarla Bailey (2020, s.6), yeşil hareketin büyümenin gereksiz bir koşullanma olduğuna dair görüşlerinin kamudan ziyade özel sektöre odaklanarak yapılan değerlendirmeler olduğunu ve “yeşil devlet” yazınının ekonomi politik yönünün yeterince gelişkin olmadığını öne sürmektedir. Yazara göre bir yandan çevrenin korunması için devletin daha müdahaleci bir tutum izlemesi savunulurken, diğer yandan yeni işlevler üstlenerek büyüyecek bir devletin bunları yerine getirirken ekonomik faaliyetlerin vergilendirilmesinden istifade etmesi gereğinin göz ardı edilmesi bir çelişki oluşturmaktadır. Yazar, Batı ülkelerinde refah devletlerinin, nüfusun yaşlanması gibi sosyal güvence maliyetlerini artıran demografik güçlüklerle karşı vergi oranları yükseltilmeksizin kamu harcamalarını karşılayabilmelerini ekonominin genişlemesine borçlu olduğunu iddia etmektedir. Bu sebeple, bir yandan refah harcamaları yükselmeyi sürdürürken, diğer yandan çevresel kaygıların gerektirdiği büyüme sonrası bir paradigmaya hızlı bir geçişin muhtemel olmadığını savunmaktadır (Bailey, 2015, s. 797-798).

Bununla birlikte Bailey (2020, s. 11), devletin finansman yönünden başvurduğu para yaratma ve borçlanma gibi araçların eleştirel bir mercekten yeniden siyasetleştirilmesi (*re-politicisation*) yoluyla geliştirilecek yeni politikalarla bahsettiği bu finansman sorununun aşılabileceğini savunmaktadır. Bu çerçevede gündeme getirdiği dönüşümlerden ilki, devletin halihazırda büyük ölçüde özel bankalarca yerine getirilen para yaratımı işlevini daha fazla üstlenerek bu yeni yaratılan parayı düşük karbonlu altyapı yatırımlarına yönlendirmesidir. Bir diğeryse, siyaset dışı bir biçimde sunulan kamu borçlanmasının ardında yatan iktidar ilişkileri ve hakkaniyetli olmayan sosyo-

ekonomik ilişkilerin deşifre edilerek, bu alanın kamu harcamaları önünde bir kısıt oluşturmaktan çıkartılmasıdır (age., s. 11-14).

Bailey (2017), refah devletinin mali kaynaklarındaki daralmanın yanı sıra, karbonsuzlaşmayı sağlamak amaçlı başvurulmuş yeşil vergi gibi araçların da halihazırda yoksul olanların durumunu daha da kötüleştirme riski barındırdığını iddia etmektedir. Gough (2013, s. 206-209) ise karbonsuzlaşma politikalarının yaratabileceği toplumsal eşitsizliklere karşı ise üç yöntem önermektedir. Bunlardan ilki, vergilendirme konusunda önceliğin başta yüksek emisyonlu havayolu yolculuğu gibi tüketim türleri olmak üzere tüketime ve lüks mallara verilmesidir. İkincisi, bireylere ticareti yapılabilecek kişisel karbon izinleri tanınarak onların düşük emisyonlu tüketime yönlendirilmesidir. Üçüncüsü ise mesai saatlerinin azaltılmasıdır (age.).

Koch ve Fritz (2014, s. 683-684), Esping-Andersen'in (1990) oluşturduğu refah devleti rejimlerini liberal, muhafazakar ve sosyal demokrat olarak gruplandıran sınıflandırmaya Doğu Avrupa ile Akdeniz ülkeleri kategorilerini de ekleyerek refah devleti ile “yeşil devlet” arasındaki sinerji hipotezini ampirik verilerle sınayan bir çalışmaya imza atmıştır. Bu çerçevede yazarlar, refah devletinin belirleyicileri olarak gelir eşitsizliğini ölçen Gini katsayısı ile sosyal güvence harcamalarının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) içindeki payını mercek altına almaktadır. “Yeşil devlet” göstergeleri olarak ise yenilenebilir kaynaklardan üretilen elektriğin toplam üretimdeki payı, kişi başı karbon emisyonu, kişi başı ulusal ekolojik ayak izi ve çevre vergilerinin GSYH içindeki payını göz önünde bulundurmaktadır (age., s. 684-685). Bu çerçevede 1995 ve 2010 yılının verilerini inceleyen yazarlar, 1995 yılı yönünden toplumsal harcama ve çevre vergilerinin yüksekliğinin bazı devletlerde bir arada görülmesi sinerji hipotezini doğrular gibi gözükse de aslında yeşil vergilerden temin edilen gelirin devletlerin ekolojik performansına yansımadığını vurgulamaktadır. Yazarlar, 2010 verilerinde ise yalnızca yenilenebilir enerjiden elektrik üretimi ile yüksek yeşil vergilendirme arasında bir bağlantının söz konusu olduğunu, ancak GSYH ile ekolojik ayak izi arasında bir ayrışmanın söz konusu olmadığını ifade etmektedir (age., 686-688). Ayrıca Koch ve Fritz, gelişkin refah devletlerinin çevresel anlamda daha iyi performans göstereceğini savlayan sinerji hipotezinin incelenen verilerde İsveç ve Avusturya örnekleri haricinde

doğrulanmadığının, hatta kimi hallerde bazı muhafazakar refah devletlerinin kimi sosyal demokrat refah devletlerine göre daha iyi bir ekolojik performans çizdiğini ileri sürmektedir (age., 688-690).

2.3.2. Devlet – Sivil Toplum İlişkileri ve Çevre

Erken dönemde devletlerin dahili düzenin muhafazası, uluslararası alanda rekabet edebilirlik ve bu ikisinin yerine getirilebilmesini elverecek finansmanın vergilendirme yoluyla temini gibi üç temel gerekliliği (*imperative*) mevcuttu. Sonradan ekonomik büyümenin vergiler artırılmaksızın vergi gelirlerinde artış sağlanmasına olanak sağladığı anlaşılnca, bunlara ekonomik büyümenin sürdürülmesi gerekliliği eklendi ve günümüzdeki anlamıyla kapitalist ya da liberal devlet doğmuş oldu. Bununla birlikte, kapitalizmin gelişimine paralel olarak büyüyen örgütlü işçi sınıfı muhalefeti, onların çıkarlarının da belirli ölçüde devlet yapılanmasında yer bulmasını ifade eden meşruiyet sağlama gerekliliği ve refah devletini ortaya çıkardı. Liberal devletin doğumunda burjuvanın, refah devletinin doğumunda işçi sınıfının toplumsal muhalefedinin rolü incelendiğinde toplumsal hareketlerin devletin temel gerekliliklerinden birisiyle bağ kurup kuramamasının devletin çekirdeğine erişip erişememekte belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Çevre hareketi de benzer bağlantılar kurarak liberal ve refah devletinde söz konusu olduğu gibi yeşil devlet doğrultusunda tarihsel bir dönüşüme öncülük edebilecektir. Beş temel gereklilikle çerçevelenen devletin çekirdeği, demokratik denetime en kapalı alanı oluşturmaktadır. Bunun dışında devletin çeperlerinde yer alan ve sivil toplumun etkisine daha fazla açık siyaset alanları da vardır; ancak salt buralarda etkin olan toplumsal hareketlerin başarısı ve bıraktığı iz sınırlı olacaktır (Dryzek vd., 2003, s. 1-3).

Dryzek ve diğerlerine (2003, s. 12) göre devlet, belirli sınırlar dahilinde yaşayan bir toplum için bağlayıcı kararlar almaya yönelik hukuki bir yetkiyle donatılmış birey ve örgütlerden oluşan bir yapı olarak basitçe tanımlanabilir. Bu tanımın uzantısı olarak, devletin farklı unsurlarının kolektif ortak çıkarlar doğrultusunda birlikte ve tutarlı bir şekilde hareket ettiği söylenebilir. Bununla birlikte, bu çıkarların daima egemen sınıfların çıkarlarını yansıtmayacağı, devletin kimi hallerde özerk olabileceği akılda tutulmalıdır. Kolektif çıkarların içeriği hususunda daha ziyade daha önce anılan devletin temel

gereklikleri belirleyici olmaktadır. Yazarlar, devlet ele alınırken çekirdek ve çeper alanlar arasında bir ayrıma gidilmesinden yana olup devlet kavramını eleştirenlerin aradıkları iç tutarlılığı devletin çekirdeğinde bulabileceklerini savunmaktadır. Bununla birlikte, gerekliklerin tek bir çözüme işaret etmediği, birbiriyle rekabet içerisine girdiği, ağırlıklarının değiştiği hallerde devletin çekirdeğinde de esnekliğe açık bir durum ortaya çıkabilmektedir. Devletin çekirdek ile çeperini birbirini tamamen dışlayan iki ayrı siyaset alanı olarak görmemek gerekir, zira devletin gereklikleriyle ilgili eşikleri yeterli derecede ilgilendiren her konu, devletin çekirdeğinin ilgisine mazhar olabilmektedir (age., s. 12-14).

Hunold ve Dryzek'e (2005, s. 76) göre her devlet belirli gerekliklerle sınırlanmış bir çerçevede hareket etmekle birlikte, devletlerin sivil topluma karşı tavırlarındaki farklılaşmalar, çevrecilerin kendi amaçlarıyla devlet gereklikleri ile bağlantı kurmaktaki olası başarısında belirleyici olmaktadır. Dryzek ve diğerlerine (2003, s. 4) göre devletler, farklı çıkarlara siyasal alanda temsil olanağı tanıyıp tanımamalarına göre içerici veya dışlayıcı olarak sınıflandırılabilir. İçerici devletler, toplumsal hareketlerin kamu politikalarına etki etmesinin önüne fazla engel koymayan, hatta kimi durumlarda hareketin devlet bünyesinde örgütlenmesine izin veren devletlerdir (age.). Buna karşılık, dışlayıcı devletler, bazen yalnızca iş insanları dernekleri veya işçi federasyonlarının liderleri gibi oldukça kısıtlı bir sivil toplum katılımına açık, kimi zamansa dışarıya tamamen kapalı bir idari bürokrasi niteliğindedir (Hunold ve Dryzek, 2005, s. 76). Bununla birlikte, içerici bir devletin her zaman demokrasiye ve toplumsal hareketlerin hedeflerine yakın sonuçlar doğurmayabileceğinin akılda tutulması gerekmektedir. Burada belirleyici olan içermenin toplumsal hareketin iç yapısı veya devletin gereklikleri üzerinde nasıl etkiler doğurduğudur. Devletin dışlayıcı bir tutum izlemesi, bazı durumlarda sivil toplum için yıkıcı olabilirken, kimi zaman da beklenmedik bir şekilde demokratik getiriler doğurabilmektedir (Dryzek vd., 2003, s. 4-7). Devletlerin sınıflandırılması yönünden bir diğer ölçüt ise sivil toplumdaki çıkarlarla ilişkilenecek bunlara etkin bir biçimde yön verme gayreti içinde olup olmamalarıdır. Bu çerçevede aktif bir devlet, hangi siyasi çıkarların sivil toplum alanında örgütlenerek siyasi güç elde edeceğini tayin etme gayreti içerisindedir. Pasif bir devlet ise sivil toplum alanındaki

örgütlenmelere karşı edilgen bir konumda olup bunları ne destekleme ne de önleme yönünde bir çaba göstermektedir (Dryzek vd., 2002, s. 660).

Bu iki ölçütten hareketle dört farklı devlet tipinden söz edilebilir. Pasif içerici devletler, her tür çıkara ve harekete açıktır. Bunların yasama organında lobicilik yapması, parti kurup seçimlere katılması veya yargı alanında birlikte haklarını aramasının önünde engel yoktur (Dryzek vd., 2003, s. 7). Bu, çoğulculuk kavramı ile nitelendirilebilecek ve Amerika Birleşik Devletleri'nin durumunda somutlaşan bir olgudur (Hunold ve Dryzek, 2005, s. 76). Aktif içerici devletler, çıkar gruplarının şekillenip girişimde bulunmasını beklemek yerine bunların ortaya çıkışını öngörüp zaman kaybetmeksizin bunların devletin bünyesinde örgütlenmesi için çaba harcamaktadır (Dryzek vd., 2003, s. 8). Hunold ve Dryzek'e (2005, s. 76) göre bu kategoriye en iyi örneği Norveç oluşturmaktadır. Norveç, geleneksel olarak yürütme, sermaye ve emek gruplarının üçlü sacayağı üzerinde yükselip diğer toplumsal güçleri dışlamasıyla bilinen korporatizmin, diğer çıkar gruplarını da içerecek bir formuna ev sahipliği yapmaktadır. Ülke bu yönüyle İsveç, Hollanda, Avusturya, Almanya gibi pasif dışlayıcı korporatist devletlerden ayrılmaktadır (Dryzek vd., 2003, s. 8). Pasif dışlayıcı devletler, toplumsal çıkarların politikalarını etkilemesi için olanaklar sunmamakla birlikte sivil toplum örgütlenmelerine herhangi bir müdahalede de bulunmamaktadır (Hunold ve Dryzek, 2005, s. 76). Aktif dışlayıcı devletler, toplumsal muhalefetin oluşmasını önlemeye yönelik etkin tutumlarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu olgu, görece gelişmiş ülkeler içerisinde serbest piyasa ideolojisini benimseyen devletlerde kendisini göstermektedir (Dryzek vd., 2003, s. 9). Buna örnek olarak, Birleşik Krallık'ın 1980'lerde Margaret Thatcher yönetiminde izlediği politikalar gösterilmektedir (Hunold ve Dryzek, 2005, s. 77).

Dryzek ve diğerlerine (2003, s. 57) göre, bir toplumsal hareketin devlet tarafından soğurulmaksızın (*cooptation*) ona eklemlenebilmesi için kendi tanımlayıcı çıkarlarıyla devletin yerleşik veya gelişmekte olan çekirdek gereklilikleri arasında bağlantılar kurması gereklidir. Öte yandan, bu ilişkilenebilirliği düzeyi kalıcı bir niteliğe sahip olmayabilmekte ve dönemsel gelişmelere göre değişkenlik arz edebilmektedir. Yazarlar, bu sürece örnek olarak ABD'de yaşanan gelişmeleri örnek göstermektedir. Buna göre,

ABD’de 1970’lerin başlarında Çevre Koruma Ajansı’nın kurulması ve Ulusal Çevre Politikası Yasası, Temiz Hava Yasası ve Su Kirliliği Denetimi Yasası gibi düzenlemelerin çıkarılması, çevreciliğin devletin meşruiyet gereği ile bağlantılandırılması yoluyla gerçekleşmiştir. Yazarlara göre ülkede 1960’ların sonunda Vietnam Savaşı, ırkçılık, kadın hakları, çevrecilik gibi pek çok konuda bazı unsurları radikal ve sistem karşıtı eğilimler içeren pek çok toplumsal hareketin ortaya çıkması karşısında o dönemki Nixon yönetimi, çevre hareketini kendi yanına çekme çabasına girmiştir (Dryzek vd., 2002, s. 665). Dolayısıyla, çevre hareketinin devletin ekonomik gerekleriyle çelişen taleplerine rağmen bu gelişmelerin gerçekleşebilmesi, o dönemde devletin meşruiyet gereğine yönelen pek çok meydan okumayla karşı karşıya olmasının sonucudur. Bununla birlikte, meşruiyete yönelik tehdidin zayıflaması ve 1970’lerde yaşanan petrol krizleri, devletin çevre alanındaki etkinliğinin azalması ve çevre hareketine verilen vaatlerden geri adımlar atılması sonucunu doğurmuştur (Dryzek vd., 2003, s. 58-60). Hunold ve Dryzek’e (2005, s. 89) göre ABD’de çevre hareketi, canlı ve büyük bir muhalif kamusal alan oluşturma fırsatı bulamadan devletçe içerildiği için daha sonraki dönemlerde yaşanan gelişmelere karşı güçlü bir direnç gösterememiştir.

Dryzek ve diğerlerine (2003, s. 81-82) göre, toplumsal hareketlerin devletçe içerilmesi, genellikle hareketin çıkarları ve devletin demokratiklik düzeyi bakımından olumlu bir gelişme olarak algılanmaktadır. Bununla birlikte böylesi bir süreçte söz konusu grupların toplumsal hareket niteliğinin zayıflamasına yol açabilecek çeşitli dönüşümlere uğradığı görülmektedir. Bu bağlamda ilk olarak bu gruplar, görüşlerini devlet gerekleriyle uyumlu bir çizgiye çekerek ılımlılaşabilmektedir. İkinci olarak, dahili hiyerarşi, işbölümü ve çok sayıda personelin istihdamını da içeren daha profesyonel ve bürokratik bir niteliğe bürünebilmektedir (age.). Söz gelimi ABD’de yasama alanındaki lobicilik faaliyetleri örneğinde somutlaşan katılım mekanizmalarının kurumsal nitelikte olması, sivil toplum alanında uzmanlaşma, merkezi ve hiyerarşik örgütlenme eğilimlerini güçlendirmiştir. Ayrıca, Avrupa’daki gruplar amaçları kadar kimlik ve değerlerine de vurgu yaparken, ABD’deki örgütler daha araçsal ve hedef odaklı bir yaklaşıma sahiptir. Ülkede 1970’lerin sonuna değin çevre hareketleri lobicilik ve aktivizmi yan yana yürütürken, 1980’lerle birlikte uzmanlaşma ve çıkar grubu siyaseti baskın hale gelmiştir (age., s. 28-33). Öte yandan, özellikle Clinton’ın başkanlığı döneminde çevre

gruplarından belirlenen kimi isimler devlet kurumlarında önemli mevkilere atansa da bu devlete erişim görüntüsü, çevre politikaları üzerinde etkiye dönüşmemiştir. Araçlardaki akaryakıt standartları, enerji tüketimi, zararlı tarım ilaçlarının kullanımı gibi pek çok başlıkta önerilen kimi yeni düzenlemeler, şirketlerin karşı lobicilik faaliyetleri neticesinde engellemelerle karşılaşmıştır (Dryzek vd., 2002, s. 666).

Dryzek'e (1996, s. 486) göre gerçek anlamda içermeci bir devlet, sivil toplumun canlılığında bir aşınmaya yol açacak ve demokratikleşmenin devamlılığının koşullarını ortadan kaldıracıdır. Bu anlamda pasif dışlayıcı bir devletin bulunması, bu devletçe dışlanan grupların gelecekte devletin daha fazla demokratikleşmesi yönünden baskı unsuru oluşturmaya olanak vermektedir. Bu bakımdan, Hunold ve Dryzek'e (2005, s. 89) göre Almanya gibi pasif dışlayıcı devletler, çelişkili gibi görünse de aslında içerici devletlere göre özerk bir yeşil kamusal alanın doğuşu ve sürekliliği yönünden daha elverişli bir konumdadır. Almanya'da çevre hareketinin doğuşu, 1960'larda yükselen öğrenci hareketi, nükleer karşıtı ve barış hareketi ile ilişkili olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla hareketin devlete karşı tutumu Norveç ve ABD'dekine nazaran daha muhaliftir (Dryzek vd., 2003, s. 36). Almanya'da devlete bilgi edinme hakkı taleplerine kapalı, pederşahi bir tutum izleyen bir bürokrasi ile devlet ve toplumu çıkar uyumsuzluklarının bulunmadığı organik bir bütün olarak gören, kamu yararını soyut hukuk kuralları üzerinden tanımlayan korporatist bir bakış açısı hakimdir (Dryzek vd., 2002, s. 670-671). Geleneksel lobicilik kanallarının neredeyse kapalı olduğu, teknokrat hükümetin toplumsal hareketleri dışladığı ve büyük siyasi partilerin nükleer karşıtı talepleri benimsemediği bir ortamda çevre hareketinin odak noktasını nükleer santrallere karşı eylemler oluşturmuştur. Nükleer karşıtı hareketin dışlanması, kimlikle ilgili talepleri ve alternatif eylem biçimlerini de kapsayan daha geniş bir toplumsal muhalefet tabanının oluşmasına zemin hazırlamıştır (Dryzek vd., 2003, s. 36-37). Daha sonra bu gruplar, Çevrenin Korunması Amaçlı Yurttaş İnisiyatifleri Federasyonu (BBU), Yeşiller (*Die Grünen*) ve Alman Çevre ve Doğa Koruma Federasyonu (BUND) gibi kuruluşlar altında örgütlenmiştir (Hunold ve Dryzek, 2005, s. 86-87).

1980'de Alman Yeşiller Partisi'nin kuruluşu ve izleyen yıllarda meclise girmesi hareketi bir yol ayrımıyla karşı karşıya bırakmıştır. Her ne kadar başlangıçta parti, çevre

hareketi için alternatif araçlardan biri olarak kendisini konumlandırırsa ve meclisteki temsilcileri giyim ve hareket tarzlarıyla diğer partilerden ayrılrsa da zamanla hareketin pragmatik ve ideolojik kanatları arasındaki ayrım derinleşmiştir. Partinin bünyesinde pragmatist Realoların, görece daha radikal olan Fundilere karşı baskın gelmesi ve ikinci grubun önde gelenlerinin partiden ayrılması ile parti daha ılımlı ve reformist bir çizgiye oturmuştur (Dryzek vd., 2003, s. 37-38). Dryzek ve Hunold'a (2005, s. 87) göre, bu süreçte çevre hareketinin özellikle ekolojik modernleşme paradigmasını destekleyen kesimlerin devlete erişiminin artışıyla birlikte pasif dışlama tutumunu zayıfladığını belirtmektedir. Ancak yazarlar, BBU gibi radikal grupların devlete yönelik muhalif tavırlarını koruduğunu ve pasif dışlamanın bazı alanlarda halen sürdüğünü vurgulamaktadır (age.). Dryzek ve diğerleri (2002, s. 674), Almanya'daki Yeşiller Partisi mensubu siyasetçiler ile çevre aktivistlerinin, şu ana kadarki başarılarını sivil toplumdaki eylemliliklerinin oluşturduğu baskıya borçlu olduklarına dair farkındalığa sahip olduğunu aktarmaktadır. Dolayısıyla ilgili grupların devletçe belirli ölçüde içerilmelerinin ardından da, Norveç, ABD ve Birleşik Krallık örneklerine nazaran daha güçlü bir ekolojik modernleşme gündeminin geliştirilmesi mümkün olabilmektedir.

Dryzek ve diğerlerine (2003, s. 193) göre, çevre hareketlerinin devletçe tamamen içerilmesi arzu edilebilir bir durum olmamakla birlikte, ekolojik değerlerin devletin ekonomi ve meşruiyet gerekleriyle bağlantılandırılması, doğayı koruma gereğine sahip bir yeşil devletin tesisine kapı aralayabilecektir. Bu çerçevede ılımlı anaakım gruplar, çevresel kaygıların sadece devletin ekonomi gereği ile bağlantılandırılmasından, ABD'deki çevre adaleti hareketi gibi daha radikal gruplarsa meşruiyet üzerinde daha fazla durulmasından yana tavır alacaktır (age.). Dryzek ve diğerlerine (2002, s. 668) göre, ekolojik modernleşme paradigması, çevresel kaygıların devletin ekonomik gerekleriyle ilişkilendirilmesine daha uygunken, ekolojik risklerin yönetimine dair sorunlar devletin meşruiyet gereği ile birlikte ele alınmaya daha elverişlidir. Hunold ve Dryzek (2005, s. 84-85), yalnızca teknolojik çözümlerle yetinmeyip köklü bir ekonomik dönüşümü içeren güçlü bir ekolojik modernleşme için canlı ve muhalif bir yeşil kamusal alanın varlığının gerekli olduğunu savunmaktadır. Bu sebeple, Dryzek ve diğerlerine (2003, s. 194) göre yeşil bir devletin tesisi halinde dahi çevre hareketi, burjuvazinin liberal kapitalist devletin,

işçi sınıfının refah devletinin oluşumu sürecindeki devletçe içerilmesi ölçüsünde bir eklemlenme deneyimlemeyecektir.

2.3.3. Ekolojik Modernleşme ve Çevreci Devlet

Ekolojik modernleşme, 1970’li yıllarda çevre hareketi ile neo-Marksist akademik yazında egemen olan, merkezi devlet, kapitalist ekonomik örgütlenme ile endüstriyel üretim sisteminde köklü değişiklikler olmadıkça sürdürülebilirliğin mümkün olmadığı savına tepki olarak ortaya çıkan bir yaklaşımdır (Mol ve Spaargaren, 2000, s. 18-19). Ekolojik modernleşme kavramı, ilk olarak endüstrileşmiş Batı ülkelerinin ekolojik sorunların üstesinden nasıl geleceğine dair Almanya ve Hollanda’da yapılan tartışmalarda ortaya çıkmıştır. Ekolojik modernleşme, hem bir teorik kavram hem de bazı Batı Avrupa ülkelerinin çevre politikalarında uygulanmaya başlanan bir siyasi program olarak ele alınabilmektedir (Spaargaren ve Mol, 1992, s. 334).

Ekolojik modernleşme yazınının ilk ortaya çıktığı evrelerde, özellikle Joseph Huber’in (1982; 1985’ten aktaran Mol ve Sonnenfeld, 2000, s. 4-5) çalışmalarında bürokratik devlete eleştirel, piyasanın rolüneysel iyimser yaklaştığı, çevre alanındaki reformların hayata geçirilmesinde bireysel veyahut toplumsal öznelerden ziyade teknolojik yeniliklere büyük önem atfettiği görülmektedir⁹. Ekolojik modernleşmeyi teorik bir kavram olarak kullananlar arasında önde gelen isimlerden Huber (1985, s. 174’ten aktaran Spaargaren ve Mol, 1992, s. 335), ekolojik modernleşmeden söz ederken *“Ekotoplumsal sistem değişikliğinin merkezi ekonomik teması, üretim ve tüketim döngülerinin yeni ve daha akıllı teknolojilerle ekolojik modernleşmesi olacaktır.”* demektedir. Huber (1982; 1985; 1989’dan aktaran age., s. 335-336), ekolojik modernleşmeyi, endüstri toplumu teorisi çerçevesinde, endüstri atılımı ve endüstri toplumunun inşası evrelerini izleyen, süperendüstrileşme ile sistemin çevreci doğrultuda yeniden yapılandırılması sürecinin parçası olarak ele almaktadır. Huber, modern toplumun teknosfer (endüstri sistemi), sosyosfer (yaşam dünyası) ve biyosfer (doğa) olmak üzere üç birimden oluştuğunu, yaşanan sorunların ilk birimin diğer iki alanı

⁹ Huber, J. (1982), Die verlorene Unschuld der Ökologie. Neue Technologien und superindustriellen Entwicklung, Frankfurt am Main: Fisher Verlag. Huber, J. (1985), Die Regenbogengesellschaft. Ökologie und Sozialpolitik, Frankfurt am Main: Fisher Verlag. Aktaran Arthur P.J. Mol & David A. Sonnenfeld (2000) Ecological modernisation around the world: An introduction, , 9:1, s. 4-5.

sömürgeleştirmesinden ileri geldiğini savunmaktadır. Bununla birlikte, yazar, modernleşme karşıtı yaklaşımlar gibi modernleşmeyi ya da neo-Marksist teoriler gibi üretim ilişkilerini ve kapitalist üretim tarzını sorunsallaştırmamakta, yalnızca endüstrileşmeye odaklanarak ekolojik sorunların çözümünü hiper veya süperendüstrileşme yoluyla daha fazla endüstrileşmekte aramaktadır (age.).

Ekolojik modernleşme yaklaşımının ilk evresinin, diğer endüstri toplumu teorilerinde olduğu gibi, toplumsal gelişmelere dair evrimci ve belirlenimci bir bakış açısı vardır. Bu bağlamda, teknolojik gelişmelerin, toplum ve öznelerden adeta özerkmişçesine meydana geldiği ve gerek endüstriyel yapıları gerekse toplumu şekillendirdiğine dair bir inanç söz konusudur. Bu doğrultuda, ekolojik modernleşme, çevre sorunları ile sosyosfer arasındaki bağlantı üzerinde durmamakta, doğal kaynakların tüketilmesi veya kirletilmesini yalnızca teknoşfer alanındaki süreçlerin geçim kaynakları üzerindeki olumsuz etkisi bağlamında ele almaktadır. Endüstri sisteminin teknolojik yeniliklerle gelişmesi özerk bir süreç olarak ele alınmakta, devletin burada merkezi bir rolünün olmadığı vurgulanmaktadır. Hatta, Huber'e (1989'dan aktaran age., s. 336-337) göre, devletin ekolojik modernleşmeyi desteklemek için yapacağı müdahaleler, teknolojik inovasyonların seyrini olumsuz etkileyebilecektir.

1980'lerin sonundan 1990'ların ortalarına uzanan ikinci kuşak ekolojik modernleşme literatürü, ilk döneme nazaran teknolojik yeniliklerin yanında kültürel ve kurumsal dinamikleri de ön plana çıkaran, devlet ile piyasanın rollerine daha dengeli yaklaşan bir seyir izlemiştir (Mol ve Sonnenfeld, 2000, s. 5). Kapitalizmin, büyümenin sınırları söyleminin aksine teknolojik yeniliklerle sınırları genişlettiği iddiasının yerini, kapitalizme karşı kayıtsız şartsız iyimserlik içermeyen bir tavır almıştır. Bu bağlamda, öncelikle kapitalizmin sürekli değişen bir olgu olduğu ve bunun ardındaki etmenlerden birinin çevreye dair kaygılar olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte, her üretim tarzının kendisine yönelik bir çevresel program geliştirmesi ve üretim ilişkilerinin dönüştürülmesiyle ekolojik olarak makul üretim ve tüketimin mümkün olduğunun altı çizilmektedir. Ayrıca, mevcut ekonomik düzen yerine önerilen farklı seçeneklerin ekonomik, çevresel veya toplumsal bakımdan elverişli olmadığı ileri sürülmektedir (Mol ve Spaargaren, 2000, s. 22-23; 45). 1990'ların ortalarından itibaren ise ekolojik

modernleşme yaklaşımı, üretimin yanı sıra tüketim süreçlerini de içeren ve gelişmekte olan ülkelerdeki uygulamalara da eğilen bir evrim geçirmiştir (Mol ve Sonnenfeld, 2000, s. 5).

1990'larda ekolojik modernleşme üzerine çalışma yürütenlerin, özellikle ilk kuşak ekolojik modernleşme yazınına dönük teknolojik iyimserlik ve teknokrasi yanlılığı eleştirilerine karşılık, bu yaklaşımın temsilcilerinden bazılarının ekolojik modernleşmeyi bu niteliklerin baskınlığına göre sınıflandırdığı görülmektedir. Bu bağlamda Hajer'in (1995) tekno-korporatist ve düşünümsel ekolojik modernleşme, Christoff'un (1996b) zayıf ve güçlü ekolojik modernleşme tipolojileri arasındaki ayrımlar dikkati çekmektedir (aktaran Mol ve Spaargaren, 2000, s. 20). Bu dönemdeki ekolojik modernleşme yazını, insanın doğayla ilişkisinin yalıtılmışlık üzerinden değil, düşünümsel bir bakış açısıyla analiz edilmesi konusunda insan ekolojisi yaklaşımı ve postmodern yazınla ortaklaşmaktadır. Bununla birlikte, insan ekolojisi yaklaşımından farklı olarak, doğanın ihmal edilmesini önleme arayışında varılacak noktanın biyolojizm veya ekolojizm olmaması gerektiğini savunmaktadır. Ekolojik rasyonaliteye diğer rasyonaliteler karşısında mutlak bir öncelik tanınması yerine, çevreci muhasebe, yeşil gayrisafi milli hasıla, çevresel verimlilik gibi birimler vasıtasıyla farklı rasyonalitelerin birbiriyle bağlantılı ele alınmasından yanadır (age., s. 25-28).

Farklı ekolojik modernleşme yaklaşımlarının üzerinde uzlaştığı noktalardan ilki, ekolojik sorunları sanayileşmenin kaçınılmaz sonuçları olarak gören felaketçi yaklaşımların yerine, bunları toplumsal, teknik ve iktisadi reformla üstesinden gelinebilecek meseleler olarak görmektir. İkincisi, bilim, teknoloji, piyasa, üretim, tüketim, siyaset, yönetim gibi modernitenin temel toplumsal kurumlarının dönüştürülmesine yapılan vurgudur. Son olarak, ekolojik modernleşme yanlıları kendilerini, neo-Marksist, post-modernci veya toplumsal inşacı, endüstrileşme karşıtı yazından ayrı bir yerde konumlandırmaktadır (Mol ve Sonnenfeld, 2000, s. 5). Mol ve Spaargaren'in de dikkat çektiği gibi ekolojik modernleşme yaklaşımları, kapitalizme köklü çevresel reformun ne ön koşulu ne de başat önleyicisi olarak bakmaktadır (Mol ve Spaargaren, 2002, s. 38). Bu bakış açısının temsilcileri, kapitalist üretimin ekolojik anlamda sürdürülebilir olduğu iddiasında olmamakla birlikte, sistemin sürekli değişen bir

niteliğe sahip bulunduğu ve bunun tetikleyicileri arasında çevresel kaygıların da yer aldığını göz önünde bulundurarak, serbest piyasa kapitalizmini daha sürdürülebilir bir çizgiye yönlendirmenin olanakları üzerinde durmaktadır (age.).

Bu çerçevede ekolojik modernleşme yazınının bir bölümü, ampirik değişimlere odaklanarak, Almanya, Japonya, Hollanda, İsveç ve Danimarka gibi bazı gelişmiş ülkelerde, 1980'lerin ortasından itibaren iktisadi ve maddi akışların birbirinden ayrıştığı (*decoupling*) ve doğal kaynakların tüketimi azalmasına rağmen ekonomik büyümenin sürdüğü üzerinde durmaktadır (Mol, 1992, s. 93). Ayrıca, bu dönemde iktisadi alanda normatif anlamda da ekolojik rasyonalitenin baskın ekonomik rasyonaliteye meydan okumaya başladığı, bunun uygulamaya çevre yönetimi sistemleri, eko-vergiler gibi araçlarla çevresel malların fiyatlandırılması, hukuki sorumluluk ve sigorta düzenlemelerine çevre boyutunun eklenmesi, kaynakların tasarruflu kullanımı ve geri dönüşümün kamu sektörü ile özel sektörde teşviki gibi kurumsal dönüşümler olarak yansıdığı dile getirilmektedir (age., s. 94).

Ekolojik modernleşmeye dair çalışmalar, çoğunlukla toplumsal ve kurumsal alanlardaki dönüşümlere odaklanmaktadır. Bu doğrultuda öne çıkan temalardan ilki, bilim ve teknolojinin çevresel zararın telafisine değil, önlenmesine dönük çözümler geliştirecek şekilde dönüşmesidir. İkincisi, devlet kurumları ve yeni toplumsal hareketlerin yanı sıra piyasa dinamikleri ve ekonomik öznelerin de çevre alanındaki reformlarda rol oynamaya başlamasıdır. Üçüncüsü, ulus devletlerin merkezi emir ve denetim tarzı çevresel düzenlemelerinin yerini daha esnek ve ademimerkeziyetçi yönetim usullerine bırakmasıdır. Dördüncüsü, toplumsal hareketlerin modernleşme karşıtı düşünceler yerine reform odaklı stratejileri benimsemeye ve karar alım süreçlerinde daha fazla yer almaya başlamasıdır. Sonuncusu, çevresel ve iktisadi çıkarları birbiriyle karşıtlık içinde konumlandıran veya ekolojik kaygıları tamamen ihmal eden söylemlerin meşruiyetini yitirmesidir (Mol ve Sonnenfeld, 2000, s. 6-7).

Mol (2002, s. 102-103), ekonomik alanda çevresel kaygıları gözeterek dönüşümlerin serbest piyasa düzeninde kendiliğinden ortaya çıkmayacağını kabul etmekte, bu alandaki oyuncuların siyasi kararlar, sivil toplum baskısı ve tüketici tercihlerince baskı altına alınmasının belirleyici olduğunun altını çizmektedir. Yazara

göre, çevrenin tamamen ekonomik kurum ve oyunculara havale edilebileceğine dair neoliberal anlayış isabetli olmayıp, bu alandaki failler, çevre kurumları ve hareketlerince izlenip teşvik edilmediği sürece daima öncelikle ekonomik bir rasyonaliteyi takip edecektir (age., s. 103-104). Bu anlamda, piyasalar ve ekonomik oyuncuların çevresel bakımdan arzu edilen doğrultuda hareket etmelerini sağlamak için daima siyasi desteğe gereksinim bulunmaktadır (age., s. 105).

Mol'e (2018, s. 120) göre çevreci devlet, 1950'ler ve 1960'larda OECD ülkelerinde ortaya çıkarak daha sonraki yıllarda başka ülkelere de yayılmış ve süreç içerisinde nitelik değiştirmiştir. Söz konusu dönüşümle ortaya çıkan kurum, eylem ve örgütlenmelerin form, boyut, görünüm ve işlevleri zamansal ve mekânsal olarak değişken olup bu itibarla çevreci devlet, ahistorik biçimsel bir sınıflandırma olmayıp maddi ve tarihsel temelleri bulunan bir nitelik arz etmektedir (Mol, 2016, s. 49). Mol'e (2018, s. 121) göre OECD ülkelerinde çevreci devlet, tarihsel süreçte en az dört evreden geçmiştir. Bu bağlamda ilk aşamada, 1950'lerin sonuna, hatta 1960'ların başlarına değin gelişmiş ülkelerde doğal güzelliklerin korunması ve halk sağlığının içme suyu, atıkların toplanması, işyeri sağlığı ve güvenliği gibi bazı unsurlarına dönük çoğunlukla yerel bazı kurumlarla sınırlı olan, endüstriyel ve tarımsal kirlilik gibi çevrenin sürdürülebilirliğine dönük modern tehditlere çözümler getirmeyen bir yönetsel anlayış mevcuttur (Mol, 2016, s. 50). 1960'lardan 1980'lerin başına kadarki dönemi kapsayan ikinci evre ise kamusal eylemler ve çevre STK'lerinin etkisiyle çoğu OECD ülkesinde çevre alanında ulusal kurumlar ve mevzuat oluşturduğu ve böylelikle çevreci devletlerin kurularak kurumsallaştığı aşamadır (Mol, 2018, s. 122). Bu dönemde çevre alanında ulus devlet düzeyinde yasa ve düzenlemeler, bakanlıklar, çevresel etki değerlendirmesi gibi planlama ve politika araçları, çevresel denetim ve cezalar gibi bu alanda devlet kapasitesini inşa etmeye dönük yeni oluşumlar ortaya çıkmıştır (Mol, 2016, s. 50).

Mol'e (2018, s. 122) göre 1980'lerde çevreci devlet, birbiriyle bağlantılı iki sebepten ötürü geçici bir duraklama yaşamıştır. Bunlardan ilki ABD ve Birleşik Krallık'ın başını çektiği neoliberalleşme tartışmaları ve baskısı nedeniyle devletlerin çevre alanında yeni kurumsal kapasite geliştirmekte yaşadığı isteksizliktir. İkincisiyse, çevreci devlet kurumlarının çevre sorunlarını gidermekte başarısız olduğu algısının, ulus devletler

temelli bir çevre yönetimi stratejisinin iyi sonuçlar vermediği savlarını gündeme getirmesidir (Mol, 2016, s. 51). Jänicke'ye (1996'dan aktaran Mol ve Spaargaren, 2002, s. 45) göre bu başarısızlığın ardında yatan sebeplerden biri, bürokratik devlet ile sermaye arasında yalnızca geleneksel sermaye birikimine hanel getirmeyecek çevresel önlemler üzerinde bir çıkar ortaklaşması bulunmasıdır. Mol ve Spaargaren ise bu başarısızlık algısının ekolojik modernleşme yazınındaki yansımalarından birinin, inovasyonlara engel olduğu öne sürülen bürokratik bir Leviathan niteliğindeki çevreci devlet fikrinden uzaklaşarak kuralsızlaşma, özelleştirme ve ademimerkeziyetçilik temelli çevre politikalarının savunulması olduğunu vurgulamaktadır (age., s. 46). Bununla birlikte Mol (2018, s. 122), bu gelişmelere ve o dönemde çevre alanında kuralsızlaşma ve özelleştirmenin yaygınlaştırılması iddialarına karşın, gerçekte gelişmiş ülkelerde çevreci kurumsal kapasitede kayda değer bir gerileme yaşanmadığını ileri sürmektedir. Mol ve Spaargaren (2002, s. 46-47), ekonominin örgütlenme biçimi ile toplumsal ve diğer maliyetlerin devlet piyasa ilişkilerindeki köklü değişimler bakımından bir kısıt oluşturduğunu, ancak bu durumun devletlerin çevresel performansında önemli iyileşmelerin önünde bir engel oluşturmadığını iddia etmektedir. Bununla birlikte yazarlar, bu dönüşümün istikrarlı ve ilerlemeci bir niteliğe sahip olmayıp, devlet içi ve dışında farklı grupların süregelen bir mücadelesine konu olduğunu da anımsatmaktadır (age.).

Mol'e (2018, s. 122-123) göre, 1990'larda iki gelişme sayesinde çevreci devletin yeniden tanımlanarak meşruiyet kazanması, kurumsal güç ve kapasitesinin artması mümkün olmuştur. Bunlardan ilki, çevreci devletin, ekonomi ve toplum kesimleri ile ilişkilerinin artışı ve devlet dışı oyuncuların da çevre yönetişimine katılması ile devletin bu alandaki operasyonel gücünün pekişmesidir (age.). Mol ve Spaargaren (2002, s. 47), bu dönemden itibaren çevre STK'leri, ulus altı hükümetler, ulusüstü (*supranational*) örgütler gibi yeni kurumların geleneksel anlamda ulus devletlerin yerine getirdiği çevre politikası alanındaki kimi sorumlulukları kısmen üstlendiğine dikkat çekmektedir. Yazarlar, ayrıca gelişmiş ülkelerin çevresel düzenlemelerinin meydana gelen yeniliklerle, 1970'ler ve 1980'lerde ilgili devletlerin başvurduğu düzenleyici yöntemlere nazaran, değişen toplumsal koşullara daha iyi yanıt veren bir nitelik kazandığını iddia etmektedir (age.). Bu dönemde yaşanan ikinci gelişme ise, 1987 Brundtland Raporu, 1992 Rio

Konferansı ve izleyen yıllarda oluşan uluslararası çevre rejimleri ile ulus devletlerin kendi aralarında işbirliğine giderek küresel çevre sorunlarını çözebileceklerine dair gelişmelerin devletlere bu alanda sağladığı meşruiyettir (Mol, 2018, s. 123). Mol'e (2016, s. 51) göre çevre alanındaki uluslararası örgütler, ağlar, programlar ve destek mekanizmalarının geliştirilmesi, denetimi, finansmanı ve uygulamasının temel olarak uluslararası devlet sistemi aracılığıyla gerçekleştirilmesi, ulus devletlerin çevre alanındaki iktidarının daha fazla genişlemesi ve meşruiyet kazanmasına vesile olmuştur.

Mol'e (2018, s. 123) göre şu anda halen içinde bulunduğumuz dördüncü evre ise OECD ülkelerindeki çevreci devletlerin güç, kapasite ve etki bakımından duraklamaya hatta yer yer gerilemeye girdiği bir dönemdir. Bu bağlamda, ulusal çevre kurumlarının politika ve müdahalelerinin sayısını ifade eden yoğunluk (*density*) ve bu müdahalelerin katılık ve sertliğine karşılık gelen şiddet (*intensity*) yönünden bir azalmadan söz edilmektedir (Knill vd., 2009'dan aktaran age., s. 123-124). Mol'e (2016, s. 52) göre devletin çevre politikasının yoğunluk ve şiddetinin göstergeleri olarak devletin çevre kurumlarına ayırdığı personel ve bütçe düzeyi, çevre alanında güçlü mevzuat, etkili çevre politikası araçları ve iddialı çevre planlarının devreye alınması, çevre alanındaki devlet kurumlarının diğer kamu kurumları ve özel kuruluşlar karşısındaki gücü gibi unsurlar ön plana çıkmaktadır. Mol (age., s. 53), gelişmiş ülkelerin çevreci devlet kapasitesindeki gerileme yönünden çeşitli değişkenlikler gösterdiğini vurgulamaktadır. Buna göre, ABD, Japonya, Finlandiya, İsveç ve Norveç'te ulusal çevre kurumlarındaki personel sayısında durgunluk yaşanırken, Birleşik Krallık, Hollanda, Danimarka, Kanada ve Avustralya'da ise bu alanda keskin düşüşler meydana gelmiştir. Dünya Ekonomik Forumu'nun farklı ülkelerin önde gelen iş insanları arasında gerçekleştirdiği ankete göre çevre alanındaki kamu personeli sayısı azalan ülkelerin algılanan çevresel düzenleme katılımı düzeyinin, bu sayının durağan seyrettiği devletlere nazaran sistematik olarak daha düşük olduğu tespit edilmiştir (WEF, 2014'ten aktaran age.). Öte yandan, devletlerin çevre alanındaki kapasitesindeki gerilemelerde nicel etmenler kadar nicel değişkenler de belirleyici olabilmekte, çevre alanındaki konu veya sorun başlıklarına göre devletlerin performans düzeyi farklılık arz edebilmektedir. Mol (2018, s. 124-125), devletlerin özellikle iklim değişikliği, biyoçeşitlilik kaybı gibi 1990'lar ve sonrasında gündeme gelen çevre

sorunlarını yönetmekte başarısız olduğu, hatta bu alanlarda gerilemeden değil, hiç kapasite oluşturulamadığından söz edilebileceğini iddia etmektedir.

Mol (2018, s. 125), çevreci devletler yönünden son 20 yılda deneyimlenen gelişmeleri açıklamak için otorite kavramına başvurmaktadır. Weber'in (1947 [1915]'ten aktaran age.) otorite teorisine değinen yazar, bu bağlamda otoritenin cebri gten farklı olarak, ortak normlardan oluşan inanç sistemine vasıtasıyla meşru toplumsal denetim uygulayan ve belirli ölçüde gönüllü itaati içeren bir nitelik de barındırdığının altını çizmektedir. Buna karşılık Mol (age., s. 126-127), son dönemlerde otoritenin Weberyen yorumunda öngörüldüğü gibi yalnızca kamu alanıyla sınırlı olmasının sorgulanır hale geldiğini belirterek, özellikle 1990'lardan itibaren özel piyasa otoritesinin de geleneksel anlamda kamu otoritesinde yönetilen alanlara nüfuz ettiğini vurgulamaktadır. Ona göre bunun sebepleri, özel sektörün belirli faaliyetleri kamuya göre yüksek verim ve düşük maliyetle yerine getirebilmesi, özel piyasa otoritesinin mimarı olan ulus aşırı şirketlerin gücü ve ekonomik küreselleşme ve ulus devletlerin egemenlik kaybı ile özel otoritenin söz sahibi olduğu alanların genişlemesidir (age.). Mol (age.), 1980'lerde tamamen kamu alanına ait olan ve devletlerce kullanılan vresel otoritenin de küreselleşme ile birlikte artık hem yeniden konumlandırıldığını hem de dönüşüme uğradığını iddia etmektedir. Bu bağlamda vresel otoritenin ulus aşırı ekonomik ağlar bağlamında özel alanda konumlanması, yeni kamu-özel ortaklıkları çerçevesinde yeniden şekillendirilmesi, Avrupa Birliği gibi ulus aşırı siyasi otoriteler veya vre STK'leri, bireysel ve örgütlü yurttaşlar ve 'gayriresmi' siyasi oyunculara aktarılması gibi olguların söz konusu olduğunu savunmaktadır (age., s. 127-128).

Mol (2016, s. 57), çevreci devletlerin son dönemlerde yaşadığı gerileme için dört açıklama getirmektedir. Bunlardan ilki, sürdürülebilir kalkınma fikri çerçevesinde önceden özerk konumdaki vre kurumlarının, diğer alanlardaki kamu kuruluşlarıyla işbirliği içerisinde çalışmasıdır. Yazara göre 1990'larda vresel kaygıların daha fazla etkili olduğu dönemlerde vresel kaygıların ekonomi ve enerji politikalarını belirli ölçüde etkilemesine olanak veren bu dönüşüm, 1990'ların sonunda vrenin gündemdeki ağırlığını yitirmesi neticesinde diğer alanlardaki kurumların kendi çevreci olmayan gündemlerine dönmeleri ve vre kurumlarının kıyılaştırılmasıyla neticelenmiştir (age.).

İkinci olarak, 1990’larda devletlerin uluslararası çevre rejimleri vasıtasıyla edindikleri artan meşruiyet, daha sonraki dönemlerde başta iklim değişikliği rejimi olmak üzere çeşitli konularda ulus devletlerin işbirliğinde yaşadığı sıkıntılara karşılık, belediyeler, STK’ler ve özel şirketlerin daha etkin bir biçimde sorumluluk alması ile zayıflamıştır (age., s. 58). Üçüncüsü, küreselleşme ile çevreye zarar veren faaliyetler kadar, onun muhafazasına dönük girişimler de giderek sınır aşan ağlarca yerine getirilmeye başlanmış, ortaya çıkan küresel yönetim ağları, devletlerin bu alandaki inisiyatif alma veya eşgüdüm oluşturma rollerini kaybetmesiyle sonuçlanmıştır (age., s. 58-59). Daha önceden de var olmakla birlikte ulus devletlerin çevre alanındaki baskın otoritesi altında faaliyet gösteren devlet dışı failer, küreselleşme ile birlikte devletin bu alandaki tekelinin sona ermesiyle daha çok önem kazanmıştır (Mol, 2018, s. 128-129). Dördüncüsü, devletlerin çevre alanındaki iktidarlarında yaşadıkları zayıflamaya karşılık, halen çevre sorunları sebebiyle hesap vermesi gereken başat oyuncular olarak ön plana çıkmaları da çevreci devletin gerilediği algısını pekiştirmiştir (Mol, 2016, s. 59).

Mol (2018, s. 129), devletlerin çevresel otoritesindeki duraklama veya azalma eğilimi konusunda üç değerlendirmede bulunmaktadır. İlkin, bu olgunun ne denli kalıcı olduğunun izlenmesi gerektiğini, 1980’lerdeki gibi geçici bir durum olabileceğini ifade etmektedir. İkincisi, Mol (age.) yıllardır süregelen çevresel kurumsallaşma geleneği sayesinde günümüzde yaşanan duraklamaya karşın, devletlerin çevre kurumlarının tamamen etkisiz hale gelmeyeceğini vurgulamaktadır. Yazara göre, devletlerin çevre alanında on yıllardır süregelen kurumsallaşma geleneği, çevreci devletin belirli düzeyde de olsa devamlılık arz edeceğinin teminatı niteliğindedir (Mol, 2016, s. 60). Son olarak, ulus devletlerin çevresel otoritesindeki azalmanın doğrudan bir çevresel sürdürülebilirlik sorunu olarak yorumlanmaması gerektiğini, devlet kurumlarının bu alandaki rollerini özel şirketler, yerel yönetimler ve STK’ler gibi çok çeşitli oyuncuların üstlendiğini belirtmektedir (Mol, 2018, s. 129-130). Weidner ve Jänicke (2002’den aktaran Mol, 2016, s. 60) de bu eğilime gönderme yaparak, *“ulusal çevresel kapasitenin, ulus devlet çevresel kapasitesinden daha fazlasına karşılık geldiğini”* savunmaktadır. Mol (2018, s. 130) ise OECD ülkelerinin çevresel performanslarına ilişkin Yale Üniversitesi’nin Çevresel Performans Endeksi örneğindeki gibi ampirik incelemelerde, çevre kirliliğinin azaltılması, kaynak verimliliği ve geri dönüşümün azami düzeye yükseltilmesi ve yüksek

evre kalitesinin muhafazası anlamında yeterli ilerleme sağlanamadığı kanısının hakim olduğuna ve fakat adı geçen alanlarda çevresel performansta bir gerilemeden de söz edilemeyeceğine dikkat çekmektedir. Yazar, devletlerin rolünü üstlenen oyuncular sürdürülebilirlik anlamında ideal durumun uzağına düşse de devlet kurumlarının daha aktif olduğu bir durumda daha iyi sonuçlar edinilebileceğine dönük tarihsel bir kanıt da bulunmadığını ileri sürmektedir (age.).

Mol, 1980’lerin ardından evre yönetiminde yaşanan dönüşümlerin, küresel ekonomik değişim ve küreselleşmeye bir yanıt niteliğinde olduğunu, bu itibarla eskiden olduğu gibi devlet merkezli bir evre yönetişimine dönüşün ne muhtemel ne de arzu edilebilir olduğunu ileri sürmektedir (age., s. 135). Bununla birlikte yazar,  gerekçeyle çevreci ulus devlet kavramının kısmen de olsa yeniden merkezi konuma getirilmesinin faydalı olabileceğini savunmaktadır. Mol, ilk olarak evre alanında müdahaleci, önleyici ve ihtiyatlı olmayan bir devlet yapısına geçişin, koşulların gerektirdiği bir dönüşüm kadar, bazı toplumsal ve ideolojik çevrelerin bu yöndeki siyasi tercihlerinin de bir sonucu olabileceğine, böylelikle yeterince güçlü olmayan evre politikalarının benimsenmesi yönünde bir bahane oluşturabileceği uyarısında bulunmaktadır (age., s. 135-136). Yazar, devletlerin terör, güvenlik, ekonomik teşvik ve finansal krizler gibi meseleler söz konusu olduğunda müdahaleci veya önleyici davranmaktan kaınmazken, evre alanında aksi yönde bir tutum izlemesindeki çelişkiye dikkat çekmektedir (Mol, 2016, s. 62).

İkincisi, Mol (2018, s. 136), devlet dışı çevresel otoritelerin, her anlamda devletin yerini almaya uygun olmaması sebebiyle çevreci ulus devlet kavramının muhafazasının gerekli olduğunu öne sürmektedir. Yazar, devletlerin özellikle “evresel hesap verebilirlik, ülkenin denetimi, kural değiştiren davranış, demokrasi ve vatandaşlık ve çıkarları dengeleme” gibi alanlarda diğer (zel) fail ve otoritelerden kökten farklı olduğunun altını çizmektedir (age.). Bu çerçevede devletler, Fukuşima’daki nükleer facia gibi çevresel felaketlerle başa çıkma, çevresel risklerin yerel ve küresel anlamda kırılgan azınlıklar aleyhine bir dağılıma konu olmaması için gerekli dengeleyici düzenlemeleri yapma, toksik atıkların yasadışı olarak doğaya bırakılması gibi ciddi evre suçlarını nleme ve cezalandırma gibi başlıklarda kritik role sahiptir (Mol, 2016, s. 63). Üçüncüsü, Mol, (2018, s. 136) evreci devletin yeniden merkezi konuma gelmesi durumunda otuz

yıl öncesinden farklı olarak içe dönük, dar ve milliyetçi bir çevre koruma politikası değil, sınıraşırı devlet sistemine uygun, dışa dönük ve kozmopolit bir bakış açısı izlemesi gerekeceğini savunmaktadır. Yazar, çevreci ulus devletlerin, çevre politikalarını kendi sınırları ile kısıtlamayıp, halihazırda finans, güvenlik ve terör gibi başlıklar altındaki davranış biçimini çevre politikasında da uygulayarak, küresel çevresel akışların yönetildiği ağlarla ilişkili olarak hareket etmesi icap ettiğini, zira söz konusu küresel ağların birbiriyle bağlantılandırılması veya programlanması işlevinin yalnızca özel kurumlara bırakılamayacağını iddia etmektedir (Mol, 2016, s. 64).

2.4. “Yeşil Devlet” Yaklaşımlarına Dönük Eleştiriler

“Yeşil devlet” yaklaşımlarını kuşkuyla ele alan çalışmalar, modern devletlerin kurulduğu ve halen içerisinde faaliyetlerini sürdürdüğü ekonomik sistem ve yapısal koşullardan kaynaklı olarak gerçek anlamda ekolojik kaygıları önceleyen bir yaklaşım içerisinde bulunamayacağı savı üzerinde uzlaşmaktadır. Bu çalışmalara göre devlet, sermaye birikimi gerekliliği doğrultusunda hareket etmek durumunda olduğundan, çevresel kaygılara yönelik olarak ancak meşruiyet gerekliliğini asgari düzeyde sağlayabilmek ölçüsünde önlem almaktadır. Hatta son dönemlerde, kimi uluslararası örgütler ve STK’lerin de dahil olduğu bir süreç çerçevesinde, çevreci vatandaşlık gibi kavramları neoliberal özne inşası doğrultusunda kullanarak, çevre politikası alanında kendi sorumluluklarından bir bölümünü bireylere havale etmektedir. Bunun sonucunda, çevre sorunlarının gerçek anlamda ortadan kaldırılmadığı, yalnızca etkilerinin zamansal veya mekânsal olarak ötelendiği bir tablo karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde de değinildiği gibi, bu çalışmada belirli bir kavramsal yaklaşımın tek başına öne çıkartılmasına dönük bir yöntem izlenmemektedir. Bunun yerine, çalışma konusuna dair farklı bulgulara dair açıklayıcı unsurlar içeren çeşitli yaklaşımlardan yola çıkılarak sonuçlara varılmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın bu bölümünde, gerek devletlerin gerçek anlamda yeşil bir nitelik kazanamayacağı, gerek Türkiye’de devletin çevreci bir karaktere sahip olmanın uzağında bulunduğu varsayımlarına dair aydınlatıcı savlar içeren üç eleştirel bakış ele alınmaktadır. İlk olarak, kapitalist bir sistemde kurulup gelişen devletlerin sermaye birikimi gerekliliğinin dayatmaları altında politikalar geliştirdiğini ve ekonomik düzenin sermayenin sürekli

olarak genişlemesine dayalı olduğu bir ortamda enerji verimliliği veya yenilenebilir kaynaklara yönelme gibi önlemlerin ekolojik sürdürülebilirliği sağlama imkanı bulunmadığını dile getirmesi bakımından Marksist bakış açısına başvuran çalışmalara değinilecektir. Bu çalışmalar, aynı zamanda kapitalist sistemde sermayenin krizleri yeni sektörler yaratma ve yeni mekanlar üzerinden birikimi sürdürme ile aşma eğilimlerini de sergilemeleri bakımından yenilenebilir enerjinin bu bağlamda tartışılması olanağını sunmaktadır. İkinci olarak, siyaset yapıcılar tarafından “yeşil devlet” veya sürdürülebilir kalkınma gibi kavramlara başvurularak hayata geçirilen politikaların, aslında devletlerin meşruiyet gerekliliğini karşılamak amaçlı ikna araçları olduğunu ortaya koyması itibarı ile Gramsci’nin hegemonya kavramından ilham alan bakış açılarına yer verilmektedir. Bu kapsamda yer verilen çalışmalar, aynı zamanda neoliberal hegemonyayı tahkim eden söz konusu siyasetlerin güdümünde şekillenen çevre politikalarının ekolojik krizin gerçek anlamda giderilmesinin önünde bir cam tavan oluşturduğunu da vurgulamaktadır. Son olarak, ekolojik krize karşı geliştirilen politikaların risklerin giderilmesinden ziyade yönetilmesine dönük olduğunu, çevre sorunları konusunda üretilen bilginin iktidar odaklarının etkisinden bağımsız olmadığını, bireylere çevreci vatandaşlık başlığı altında ekolojik krizle mücadele bağlamında ödevler yüklenmesinin bir neoliberal özne inşası niteliğinde olduğunu ortaya koyarak sunduğu katkı sebebiyle yönetimsellik kavramını merkezine alan çalışmalar değerlendirilmektedir. Böylelikle, tek başlarına ele alındığında sorunun belirli yönlerine odaklanan çalışmalar, hep birlikte sunulduğu ve ilerleyen bölümlerdeki bulgularla beraber değerlendirildiğinde resmi bütünüyle ortaya koyma olanağı tanımaktadır.

2.4.1. Devletin Sermaye Birikimine Bağımlılığı

“Yeşil devlet” ve ekolojik modernleşme düşüncelerine yöneltelen eleştirilerin bir bölümü, Marksist bakış açılarından ilhamla, kapitalist sistemin bir parçası olarak modern devletlerin sermaye birikimine bağımlılığına ve bu çerçevede iktidar sahiplerinin özel şirketlerle karşılıklı çıkar ilişkilerine dikkat çekmektedir. Kapitalizm, sermaye birikiminin devamlılığı ve genişlemesi etrafında örgütlenmiş bir sistem olup, kendi içerisinde bu süreci kesintiye uğratarak krizlere yol açabilecek eğilimleri barındırmasıyla tanımlanmaktadır (McCarthy, 2015, s. 2486). Bu bağlamda sistemin kriz eğilimine dair klasik Marksist açıklamalar, işçilerin kendi ürettiklerini satın alma güçlerinin

bulunmaması ve üreticiler arasındaki rekabet sebebiyle karlılık oranlarının giderek düşmesinin yarattığı çelişkilere odaklanmaktadır. Buna karşılık, daha yakın dönemde gelişen eleştirel coğrafya yazını, mekanın ve coğrafi ilişkilerin yeniden kurgulanmasının bu kriz eğilimlerini nasıl somutlaştırdığı ve bunlara ne tür geçici çözümler getirdiği üzerinde durmaktadır (age., s. 2486-2487).

Ekolojik problemleri Marksist bir açıdan ele alan yazarlardan bir bölümü, klasik Marksist analizlerden yola çıkan ve bunları yeniden yorumlayarak genişleten bakış açıları sunarak sistemin içsel çelişkilerini ortaya koymaktadır. Bu anlamda kapitalizmin ekolojik anlamda sürdürülebilir olmayan niteliğini ve bunun doğuracağı toplumsal sonuçları gündeme getiren ilk düşünürlerden biri Karl Polanyi olmuştur. Polanyi (2001, s. 187), piyasa ile doğa ilişkisinden söz ederken toprağın salt ekonomik işlevinin bulunmadığının, aynı zamanda insan için barınma, hayata istikrar kazandırma ve fiziksel güvenlik sağlama gibi pek çok fonksiyonu yerine getirdiğinin altını çizmektedir. Yazar, buna karşılık, piyasa ekonomisinin insanları topraktan kopararak toplumu emlak piyasasının ihtiyaçlarına dönük olarak yeniden örgütlediğini savunmaktadır (age.). Bunun yanı sıra, Sanayi Devrimi bağlamında gelişen bir süreç içerisinde ilk etapta toprağın ticarileştirilmesi suretiyle feodal ilişkilerin çözülmesi ve topraktan elde edilen gelirin piyasaya eklemlenmesi söz konusu olmuştur. İkinci aşamada, toprak endüstrileşmeyle birlikte giderek büyüyen kentli nüfusun gıda ve organik hammadde gereksinimlerinin karşılanmasına dönük üretime özgülenmiştir. Son olarak, sömürgecilik ve uluslararası serbest ticaret vasıtasıyla başlangıçta ulusal ölçekte gerçekleşen ikinci aşamanın etkileri uzak coğrafyalara ve endüstrileşmiş ülkelerdekilere nazaran daha korunmasız durumdaki halklara uzanmıştır (age., s. 188-192).

Karl Polanyi (age., s. 136-137), insan ve doğanın meta muamelesi gördüğü piyasa sisteminde “*insanın emek adı altında, doğanın arazi adı altında satışa sunulduğunu*”, ancak bu meta kurgusunun toprak ve insanları piyasanın insafına terk etmenin onları imha etmekle eşdeğer olduğunu ihmal ettiğini ifade etmektedir. Yazar, bu çelişkinin, toplumdaki iki örgütleyici ilke olarak tanımladığı ekonomik liberalizm ve toplumsal koruma üzerinden tanımladığı çifte hareket (*double movement*) olgusunu doğuracağını savunmaktadır. Buna göre olan ekonomik liberalizmin serbest piyasacı

öğretisinin insanlar ve doğa üzerindeki yıkıcı sonuçlarının, buna karşıt olarak toplumsal koruma ilkesini gündeme getireceğini ve koruyucu mevzuat, kısıtlayıcı örgütlenmeler ve diğer müdahale araçları ile piyasaya müdahaleler söz konusu olacaktır (age., s. 138-139).

Kapitalizmin içsel çelişkilerini ve bunun ekolojik sonuçlarını gündeme getiren bir diğer isim olan James O'Connor (1994, s. 152-153), sürdürülebilir bir kapitalizmin mümkün olup olmadığını sorgularken, sürdürülebilirlik kavramının pek çok farklı anlama geldiğini bu nedenle ekolojik ve ekonomik olmanın öncesinde ideolojik ve siyasal nitelikli bir sorunsal olduğunu vurgulamaktadır. Yazar, kendi bakış açısıyla sürdürmek sözcüğünün uygulamada pek çok anlamı aynı anda barındırdığını, bu bağlamda *“küresel olarak kapitalist birikimin “gidişatını idame ettirmek”; dünyanın halkları için “yaşamın gerekliliklerini sağlamak”; ve maaş ve meta biçimlerinde bozulan yaşam tarzlarının “teslim olmadan dayanması””* durumlarına karşılık gelmekte olduğunu vurgulamaktadır (age., s. 153). Ayrıca, sürdürmek sözcüğünün *“ekolojik sürdürülebilirliğe”* karşılık gelen dördüncü bir anlamının daha bulunduğunu, ancak bunun anlam ve kapsamına ilişkin olarak da ekoloji alanında çalışan bilim insanları arasında bir uzlaşının söz konusu olmadığını ifade etmektedir (age.).

James O'Connor (age., s. 159), ekonomik bir bakış açısıyla sürdürülebilir kapitalizmin sistemi genişletmeyi gerektirdiğini, var olanı idame ettirmenin kapitalist kârlılık anlayışıyla bağdaşmadığını, kâr ve ekonomik büyümenin birbirini besleyen olgular olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Kapitalizm modeline göre düşük veya negatif bir kârlılık oranının ekonomik sorun olarak algılandığını, piyasaların genişlemesine engel olan her durumun sistemin sürdürülebilirliğine dönük bir tehdit ve ekonomik kriz olarak tanımlandığını savunmaktadır (age.).

O'Connor (1988, s. 14-15), Marx'ın analizlerinde üretimin, üretim tarzına tamamen dışsal olan fiziksel koşullardan etkilenmesiyle ekonomik krizlerin ortaya çıkabileceğini ve kapitalist tarımla ormancılığın doğaya zararlı olduğunu gündeme getirdiğini belirtmektedir. Ancak yazar, Marx'ın bu iki savı birleştirerek bizatihi kapitalizmin bu dışsal fiziksel engelleri üretebileceğine değinmeyi ihmal ettiğini savunmaktadır (age.). O'Connor, geleneksel Marksist ekonomik kriz teorisinin yalnızca kapitalist üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki bir çelişkiye temas ettiğini, oysa

ekolojik Marksist teorinin kapitalist üretim ilişkileri ve üretici güçler ile kapitalist üretim koşulları arasındaki bir çelişkiyi esas aldığını belirtmektedir (age., s. 15-16).

O'Connor'a (1991, s. 108) göre kapitalizmin ilk çelişkisi, karlılık amacıyla maliyetlerin düşürülmesi çabasının istenmeyen bir sonucu olarak piyasadaki ürünlere dönük talebin düşmesi ve nihayetinde karların azalması biçiminde ortaya çıkmaktadır. Geleneksel Marksist teorinin sistemin kendine içkin kriz eğilimlerinden söz ederken üzerinde durduğu bu çelişkide, emekçilerin sömürülme düzeyinin artışıyla ortaya çıkan fazladan artı değer, piyasada metalara dönük talep bakımından karşılığını bulamaması söz konusudur (O'Connor, 1988, s. 19). Başka bir anlatımla, bireysel sermaye daha az işçiye daha düşük maaşlar ödeyerek daha fazla üretim gerçekleştirmek ve bu sayede karları artırmak çabasında iken, artık daha uzun süre çalışan ve daha az kazanan işçilerin ürünleri tüketebilme olanağı kalmaması neticesinde talepler ve dolayısıyla karlar azalmaktadır. O'Connor'a (1994, s. 160-161) göre pek çok devlet, bu çelişkiden kaynaklı bunalımları ihracat gelirleri yoluyla aşmaya çalışmakta, ancak işçi hakları ve çevreye yönelik küresel ölçekte düzenlemeler yapabilecek kurumların yokluğunda bu artan ölçüde rekabetçi ve zararlı bir ticaret politikasına yol açmaktadır.

O'Connor (1988, s. 20), kapitalizmin, krizleri aynı zamanda emek sömürüsü ve sermaye birikimi kapasitesini yenilemek için işlevsel bir ekonomik disiplin mekanizması olarak gören, bu itibarla krizlere eğilimli olduğu denli onlara bağımlı bir sistem olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre kapitalizm, krizleri kendi lehine çözümlemek için, bireysel sermayelerin kendi arasında veya devletle işbirliğinden yararlanarak, üretici güçler ve üretim ilişkilerinde değişikliklere gitmektedir (age.). Üretici güçlerdeki değişiklikler, üretimi daha verimli ve esnek hale getirecek teknolojilerin kullanımı yoluyla birim üretim maliyetini düşürecek veya işyerlerinde işbirliği ile kar paylaşımını artıracak dönüşümler biçiminde ortaya çıkmaktadır. Üretim ilişkilerindeki değişiklikler, üretim ve dolaşım süreçleri üzerinde daha fazla denetim ve planlamayı öngören, dolayısıyla piyasalar üzerinde daha fazla devlet müdahalesini de içerebilen biçimlerde tezahür etmektedir. O'Connor (age., s. 21-23), bu dönüşümleri sistemin krizler vesilesiyle kendini tasfiye ederek sosyalizme yakınsaması biçiminde yorumlama düşüncesi gündeme gelebilecek olsa da bunun sistemin sosyalizme dönüşme doğrultusundaki doğal bir eğilimi olarak

değil, süregelen bir mücadele alanının parçası olarak görmek gerektiğinin altını çizmektedir.

O'Connor'a (1991, s. 108) göre kapitalizmin ikinci çelişkisi ise bireysel sermayelerin maliyetleri düşürme gayesiyle maliyetleri doğa, emek gücü, kent gibi üretim koşullarına dışsallaştırmasının arzu edilmeyen bir neticesi olarak diğer sermayeler ve nihayetinde bir bütün olarak sermayenin üzerindeki maliyetlerin artması ve karlılığın düşmesi şeklinde tezahür etmektedir. Marx'a (1962, s. 25; 1973, s. 533'ten aktaran, O'Connor, 1988, s. 16; 1994, s. 163) göre üretim koşulları, piyasa kanunları çerçevesinde meta olarak üretilmeyen ve fakat meta muamelesi gören, bu itibarla kurgusal fiyatları olan kurgusal emtiadır. Bu bağlamda üretim koşulları, emek gücüne karşılık gelen bireysel üretim koşulları, sabit veya değişken sermayeye giren doğal unsurları ifade eden dışsal fiziksel koşullar, kentsel altyapı veya iletişim araçları gibi komünal, genel toplumsal üretim koşulları olmak üzere üç kategori altında toplanmaktadır. O'Connor'a (1994, s. 165) göre doğa başta olmak üzere üretim koşullarının sermayeleştirilmesi, iki temel gerekçeyle maliyetleri artırmaktadır. Bunlardan ilki, özellikle sistemin yarattığı ekonomik darboğazlar söz konusu olduğunda, bireysel sermayeleri üretim koşullarını sürdürülebilir şekilde kullanmaya teşvik edecek bir etmenin bulunmamasıdır. İkincisi, başta emek ve çevre alanındakiler olmak üzere toplumsal hareketlerin talepleriyle sermayenin emek gücü, çevre ve kentsel veya kırsal mekan üzerindeki denetimine meydan okumasıdır (age.).

O'Connor'a (1988, s. 23-24) göre üretim koşullarının, kapitalist sistemce üretilmiş olmamakla birlikte meta muamelesi görmeleri özelliklerinden dolayı, arz koşullarının devlet veya devlet gibi davranan sermayelerce düzenlenmesi gerekmektedir. Bu noktada devlet, sermaye ile doğa arasında bir aracılık rolü üstlenmekte, kapitalist üretim koşullarının gerekli miktar ve nitelik ile doğru yer ve zamanda sermayece erişilebilir olması, sermaye ile toplumsal hareketlerin siyasi güçleri ve bu ikisi arasındaki mücadelelerde aracılık konumunda bulunan devlet yapılarına bağlı siyasi bir mesele haline gelmektedir (age.). Yazara göre bu doğrultuda devletin görevi, üretim koşullarını üretmek veya sermayenin bunlara erişimini düzenlemek olup, devletin her tür kurumu ve bütçe kalemi dahil olmak üzere tüm devlet faaliyetleri, sermayenin demek gücü, doğa

veya kent mekanı ve altyapısına erişimini sağlamakla ilişkilidir (O'Connor, 1994, s. 166). Yazar, devletin emek gücünü çalışma saatleri, koşulları ve iş güvenliğine dair düzenlemelerle, çevreyi kamu arazilerine erişim, kıyı yönetimi, kirlilik gibi alanlardaki mevzuatla, kentsel altyapı ve mekanı imar hukuku, trafik planlaması ve arazi kullanımı düzenlemeleriyle tanzim ettiğini belirtmektedir. Ona göre devletlerin parasal ve askeri alanlardaki kurumları bile bu bağlamın dışında olmayıp, sermayenin ihtiyaç duyduğu pazar ve kaynaklara erişimini sağlama işlevini üstlenmektedir (age.).

O'Connor'a (1988, s. 28-29) göre tıpkı birinci çelişkiden kaynaklı krizlerde olduğu gibi burada da sermayenin devletin yardımıyla üretici güçler ve üretim koşullarını yeniden düzenleme ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Yazar, bu anlamda üretici güçlerdeki değişikliklere tarım ilaçları yönetimindeki koordinasyon veya AIDS gibi salgınlara karşı önleyici sağlık teknolojilerinin geliştirilmesi örneklerini göstermektedir. Toplumsal üretim ilişkilerindeki değişiklikler bağlamında ise hava ve su kirliliğine karşı mücadelede siyasi işbirliği ve planlamanın rolünden söz etmektedir (age.). Bununla birlikte O'Connor (1994, s. 168), devlet yönetimi veya bürokrasinin tabandan çevre veya diğer meselelere dair gelen taleplere karşı hassas olmayan ve kendi kendini genişleten sermayenin ekoloji, kent ve toplum karşıtı nitelikleri karşısında kapitalizmin ikinci çelişkisine yönelik sistem içi bir çözüm üretmenin uzak bir ihtimal olduğunu vurgulamaktadır. Öte yandan, gerçek anlamda bir ekonomik bunalımın, düşük bir olasılıkla da olsa genel bir çevresel restorasyon programının yürürlüğe konulmasına vesile olabileceğini savunmaktadır. Buna örnek olarak, 1930'lardaki Yeni Düzen programının bir parçası olarak, ABD'deki Büyük Ovalar'daki (*Great Plains*) bozulan toprak niteliği ile ülkenin güney ve batısındaki zarar gören otlakları düzeltme çabalarını göstermektedir. Ancak, aynı program çerçevesinde hız verilen büyük baraj, köprü ve tünel projelerinin, ülkede günümüzde hüküm süren bireyci tüketim ve otomobil kültürünün zeminini hazırladığını da kabul etmektedir (age., s. 169).

O'Connor (age.), gelecekteki bir ekonomik krizin çevre açısından daha yıkıcı sonuçlar doğurması ya da bireysel ve toplumsal tüketimde köklü değişikliklere zemin hazırlamasının siyasi mücadeleler, kurumsal uyum ve teknolojik yenilikler doğrultusunda belirleneceğini savunmaktadır. Yazara göre bu mücadelelerin, üretim koşullarını yani

yaşam yollarını sermayenin aşırılıkları ve yok ediciliğinden korumak ile sermaye ve devletin üretim koşullarını yeniden yapılandırma sürecindeki değişikliklerin biçim ve içerikleri olmak üzere iki ana eksen olacaktır (O'Connor, 1988, s. 34). O'Connor (1994, s. 172), sürdürülebilir bir kapitalizm ihtimalinin zayıflığına karşın, ekoloji ile birlikte feminizm, ırkçılık karşıtlığı ve genel anlamda toplumsal adalet ve eşitlik meselelerini de göz önünde bulunduran bir tür ekolojik sosyalizm umudunun var olduğunu savunmaktadır. Yazara göre bunun için emek, toplumsal cinsiyet, kent, çevre hareketleri ile diğer toplumsal hareketlerin ekonomik ve siyasi anlamda birleşerek tek bir demokratik güç haline gelmesi ve mevcut düzene ekonomik ve ekolojik alternatifler geliştirmesi gerekmektedir. Yazar, bu hareketin liberal demokrasinin kabuğuna ekolojik ve ilerici unsurların dahil edilebilmesi için gerek işyeri, gerekse devlet idaresini demokratikleştirmeye dönük mücadeleler örgütlemesi ihtiyacının da altını çizmektedir (age.).

Yazar, ABD örneğinde eyalet hükümetleri ve yerel yönetimlerin sermayeyi kendilerine çekme rekabeti içerisinde çevreyi ihmal ettiğini, federal mevzuattaki korunan alan ve türlere dair tanımların daraltıldığını vurgulamaktadır. Ayrıca, sürdürülebilirliğin sağlanmasında rol oynayabilecek, kirlетici ürünlere ek vergiler getiren, üretim, dağıtım ve tüketim süreçlerinde gerçek anlamda yeşil ürünleri destekleyen ve alternatif enerji üretim biçimlerini teşvik eden yeşil bütçe politikalarının, dünyadaki siyasal kurumlar nezdinde destek bulmadığının altını çizmektedir (age., s. 155-156). Öte yandan, çevre hareketinin şirketlere dönük üretim süreçleri, teknoloji, geri dönüşüm ve enerji verimliliği gibi başlıklar altındaki taleplerinin şirketlerce yalnızca ekonomik getiri sağladığı ve müşteriler nezdinde yeşil bir firma izlenimi oluşturduğu ölçüde dikkate alındığını savunmaktadır. Ayrıca, şirketlerin çevreye yaklaşımının doğayı kaynak ve yutak olarak daha fazla erişim sağlayacak biçimde yeniden inşa ederek karlılık ve sermaye birikiminin sürdürülebilirliğini temin etmek yönünde olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda yaygınlık kazanan biyoçeşitliliğe zararlı tek tip ağaçlandırma ve içerdiği riskler bilinmeyen genetiği değiştirilmiş ekinler gibi örneklerden hareketle artık doğanın metalaştırılmasından bir sonraki evre olarak onun sermayenin kendi suretinde biyolojik, fiziksel, siyasi ve ideolojik olarak yeniden inşasının (*remake ... in its own image*) söz konusu olduğunu vurgulamaktadır (age., s. 157-158).

Ekososyalizm akımının temsilcilerinden Joel Kovel (2007, s. 38) de sermayenin tanımını itibariyle ekolojik olmayan eğilimler barındırdığını ve toplumsal üretimi örgütleyen faktör olmayı sürdürdükçe bu durumun değişmeyeceğini şu tespitlerle açıklamaktadır:

1. *Sermaye, kendi üretim koşullarını aşınmaya uğratma eğilimindedir.*
2. *Sermaye, var olabilmek için sonsuzca genişlemek durumundadır.*
3. *Sermaye, ekolojik krize yeterli şekilde çözüm üretemeyen, zenginler ve yoksullar arasında artan şekilde kutuplaşmış, kaotik bir dünya sistemine yol açmaktadır.*

Yazar, kapitalist sistemde üretimin kullanımdan ziyade kâr amaçlı olarak yapıldığını, ürünlerin değişim değerinin kullanım değerinden daha önemli olduğunu, karlılığın sağlanması için de fiyatların azami, maliyetlerinse asgari düzeyde tutulması gerektiğinin altını çizmektedir. Fiyatların rekabet nedeniyle belirli bir düzeye kadar artırılabilmesi karşısında temel kaygının maliyetleri düşürmek haline geldiğini, maliyetleri oluşturan etmenler arasında hammadde ve üretim araçları gibi metalar kadar aslında meta olmamakla birlikte o muameleyi gören ve aralarında doğanın da bulunduğu üretim koşullarının yer aldığını belirtmektedir. Yazar, doğanın özelleştirilmesinin onun bir mülkiyet olarak gerekli özeni görmesini sağlayacağını ileri süren çevre ekonomisi uzmanlarının aksine, kendine özgü bir var oluş ve işleyişe sahip ekosistemlerin parasallaştırma ve değişime tabi tutularak bu özgüllüğünü kaybetmekte olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre kâr elde etmeye dönük rekabetçi dürtüler karşısında aralarında doğanın da yer aldığı üretim koşullarının zarar görmesi kaçınılmazdır (age., s. 39-41).

Foster ve Magdoff (2014, s. 114-116), kapitalist sistemin kendini betimlerken başvurduğu “serbest piyasa” ve “serbest ticaret” söylemlerine karşın, gerçekte şirketlerin devletlerin desteği sayesinde ekonomide etkin hale gelebildiğini savunmaktadır. Yazarlar, bu desteğin bazen fosil yakıt şirketleri bakımından olduğu gibi sübvansiyonlar, bazen de Britanya’nın, kendi şirketlerinin önünü açmak için 19. yüzyılda Çin’i gümrük vergilerinin kaldırılmasına zorlaması örneğindeki gibi siyasi hamlelerle somutlaştığını ifade etmektedir. Yazarlar, ABD’de şirketlerin lobicilik ve bağış faaliyetleri üzerinden siyasette kayda değer bir etki sahibi olduklarının altını çizmektedir. Hatta pek çok durumda lobiciliğin ötesinde, özel sektörden bireylerin bizzat siyasi mevkilerde görev

aldıkları ve bunun ardından da şirketlerde görevlerine devam ettikleri döngüsel bir durumun söz konusu olduğunu belirtmektedir (age.). Kapitalist sistem bünyesinde yetişen ve belirli mevkilere gelen siyasi liderler, şirketlerin lehine olan politikaların aynı zamanda ülkenin de avantajına olduğuna yönelik bir inancı içselleştirmiştir. Bu bağlamda şirketlerin önünü açan düzenlemeler, salt siyasi çıkarlarla değil, çoğu zaman bunların gerçekten de kitlelerin yararına olduğu kanısıyla hayata geçirilmektedir (age., s. 118).

Marksist yazın, sivil toplumun devleti daha ekolojist bir çizgiye çekmek konusundaki potansiyeline dair savlara temkinli yaklaşmaktadır. Başat çevreci örgütlerin kurumsallaşmanın neticesinde faaliyetlerini sürdürmek için ciddi anlamda maddi kaynağa muhtaç olduğu, bunun tamamının üyelerden temininin mümkün olmaması sebebiyle bu STK'ların da belirli ölçüde özel sektör fonlarına bağımlı hale gelebildiği gözlemlenmektedir. Bu bağımlılık ilişkisi, söz konusu örgütlerin, çevresel krizin kökenindeki sistemsel sorunlara karşı politikalar geliştirmek yerine daha sınırlı reform önerileriyle yetinmelerine yol açabilmektedir (age., s. 119-120).

Marksist yazın bünyesinde ekolojik modernleşme düşüncesine yönelik eleştiriler içerisinde koşu bandı üretim (*treadmill of production*) teorisi de önemli bir yer tutmaktadır. 20. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan iki gelişme, 1980'de söz konusu teorinin gündeme gelmesinde etkili olmuştur. Bunlardan ilki, ekosistemler üzerinde üretim süreçlerinin oluşturduğu etkide görülen büyük değişim, ikincisiye buna dönük toplumsal ve siyasi tepkilerin değişkenliğidir. Kimileri bu yeni üretim yöntemlerine şiddetle karşı çıkarken, bazılarıysa bu teknolojik gelişmelerin çevre sorunlarının giderilmesi için en iyi çare olduğunu ileri sürmüştür. Schnaiberg ve diğerleri (2002, s. 15-16), üretim süreçlerinde çevresel kaygıların artan ölçüde dikkate alındığını ileri süren ekolojik modernleşme yaklaşımının aksine, üretim ve tüketimin tasarımı ve değerlendirilmesi süreçlerinin temelinde halen öncelikli olarak ekonomik kriterlerin yer aldığını savunmaktadır. Onlara göre, devletler de kendi siyasi çıkarlarıyla çelişmesine rağmen, bu yaklaşımı benimsemekte ve şirketler lehine kendi iktidarından ödün vermektedir (age.).

Schnaiberg ve diğerlerine (age., s. 16-19) göre İkinci Dünya Savaşı'nın ardından üretim sürecinin daha fazla hammadde, enerji ve kimyasal madde girdisi gerektirir şekilde

dönüşmesi, bir yandan ekosistemden daha fazla kaynak alınmasını, diğer yandan ekosisteme daha fazla kirlletici salınmasını beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede gelişen ekonomi politik, ekonomik genişleme, artan tüketim, toplumsal ve ekolojik sorunların koşu bandının hızlandırılması suretiyle çözüleceği inancı, büyük şirketler önderliğinde ekonominin genişlemesi, sermaye, emekçiler ve hükümet arasında karşılıklı çıkarlar temelinde işbirliği esasları üzerinde kurulmuştur. Bununla birlikte, 1960'lardan itibaren, üretim sürecinin enerji ve kimyasal yoğun hale gelişiyile insan emeği ile basit makinelerle gereksinimin azalması, üretim sürecinde yer alan işçi sayısının düşüşü ve kalanların da üretimi makinelerle gerçekleştiren vasıfsız işçiler olması, koşu bandının işleyişinin toplum ve doğa aleyhine gelişmesini beraberinde getirmiştir (age.).

Bu doğrultuda ekolojik ve toplumsal alanlarda iki koşu bandı işleyişinden söz edilmesi mümkündür. Ekolojik açıdan, daha verimli teknolojilerin gelişmesiyle birlikte artan kâr kullanılarak daha da etkin üretim yöntemlerinin kullanımı suretiyle doğal kaynakların daha çok tüketilmesi ve kirlletilmesi söz konusu olmuştur. Toplumsal alandaysa, işçiler, daha verimli üretim metotlarının geliştirilmesi doğrultusunda emek sarf ettikçe, aslında üretim süreçlerinden giderek daha da dışlanmalarının zeminini hazırlamış, bu seyirden yalnızca vasıflı işçiler bir nebze korunabilmiştir. Yazarlara göre koşu bandı üretimi yaklaşımının, üreticiler kadar onların içinde yer aldığı toplumsal bağlama da odaklanması ve toplumsal dağılıma dair modellemeleri, onu ekolojik modernleşme teorisinden ayırmaktadır. Koşu bandının toplumsal dağılıma dair özellikleri, hükümetlerin koşu bandı kuruluşlarına artan mali ve siyasi bağımlılığı karşısında bunların hükümetten giderek özerkleşmesi, toplumsal ve çevresel eşitsizlikler arasındaki bağ gibi olguları içermektedir (age., s. 19-20).

Yazarlar, çevreci devlet kavramının, ekonomik karar alımında şirketlerin kâr ve devletin vergi kaygıları kadar ekolojik etkilerin de göz önünde bulundurulmasını düşündürdüğünü, oysa endüstrileşmiş devletlerde bunun tam tersine çevre politikalarının ekonomik çıkarlara hâlel getirmeyecek biçimde yürütüldüğünü savunmaktadır. ABD'deki geri dönüşüm düzenlemelerine yönelik süreçten hareketle çevre politikasını inceleyen yazarlar, koşu bandı kuruluşlarının çevre düzenlemelerine yönelik yaklaşımını, öncelikle bunların yapımına tüm olanaklarıyla direnmek, STK baskısı sebebiyle bunda

başarısızlığa uğramaları halinde ise düzenlemenin etkisini zayıflatacak stratejiler izlemek biçiminde özetlemektedir. Yazarlar, ABD'nin ve diğer devletlerin çevre koruma politikasının sınırlı belirli bölgeler haricinde kaynakların çıkarılmasına değil, kirleticilerin salınmasına dönük kısıtlamalarda bulunmaktan ibaret olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda, devletler ile koşu bandı kuruluşları arasında taraflardan biri mütevazı atık denetimi düzenlemeleriyle meşruiyetini korurken, diğerinin ekosisteme dileğince erişim olanağına sahip olabileceği örtük bir uzlaşının söz konusu olduğunu savunmaktadır (age., s. 21-23).

Yazarların ABD'deki çevre politikasına dair değindikleri bir diğer örnek, 1990'larda ABD Başkan Yardımcısı Al Gore'un, kamu, çevre STK'leri ve özel sektörü bir araya getirmek için oluşturduğu Sürdürülebilir Kalkınmadan Sorumlu Başkanlık Konseyi'dir (*President's Council on Sustainable Development – PCSD*). Yazarlara göre, başlangıçta PCSD'nin kendi faaliyetlerini kısıtlayıcı politika önerileri çıkabileceğinden endişelenerek toplantılara katılan özel sektör temsilcileri, durumun böyle olmayacağını fark edince sürece ilgisini kaybetmiştir. Bu arada, çevre hareketinin de özel sektörün dahil olmadığı bir süreçte, devleti anlamlı bir reforma zorlayacak potansiyele sahip olmadığı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde hayata geçirilen sınırlı sayıda proje de akıllı büyüme gibi gerçekte koşu bandı kuruluşlarının ekonomik çıkarlarına ters düşmeyen stratejiler olmuştur. Ayrıca daha sonrasında seçim sürecine girildiğinde, Başkan Yardımcısının sürdürülebilir kalkınma yerine yaşanabilirlik veya yaşam kalitesi gibi kavramları kullanmaya başladığı görülmüştür. Yazarlara göre, geri dönüşüm yasaları ile PCSD tecrübeleri, ekolojik modernleşme teorisyenlerinin savlarının aksine, çevre hareketinin siyaset yapımında önemli ölçüde söz sahibi olmadığını ve çevrenin ekonomik alandan azade hale gelmediğini göstermektedir (age., s. 24-25).

Yazarlar, ekolojik modernleşme teorisyenlerinin, geçmişteki olumsuz tabloyu esas alarak şirketlerin çevreci kaygıları tamamen göz ardı ettikleri döneme nazaran oldukça mesafe kat ettiğini savunduğunu ileri sürmektedir. Oysa onlara göre, gelecekte ekolojik ve ekonomik kaygıların eşit değer gördüğü ideal bir çevreci devlet durumu referans alındığında, bu yolda çok sınırlı ilerleme kaydedildiği göze çarpmaktadır. Ekolojik modernleşme yaklaşımına göre

devletler, endüstrisizleşmeyi değil, ekonomik kalkınmayı doğal kaynakların kullanımından ayırıştırarak süper-endüstrileşme biçimlerini desteklemelidir (age., s. 26-27).

Yazarlara göre koşu bandı perspektifinin ekolojik modernleşmeden ayrılan yönleri, örneklem seçimi ile gelecekteki değişime dair öngörülerde yatmaktadır. Bu kapsamda, ekolojik modernleşmecilerin en iyi uygulamalara sahip sanayi dallarını ön plana çıkardığı, oysa sınırlı sayıdaki örneğin çok fazla dillendirilmesinin, bu yolla oluşabilecek algının aksine genel tabloda bir dönüşüm olduğu anlamına gelmediği savunulmaktadır. Ayrıca, üretimin ekolojik kaynaklardan ayrıştırılması olarak nitelenen süreçler, gerçekte yalnızca ekonomik verimliliği amaçlayan değişikliklerden ya da üretimin küreselleşme vasıtasıyla sınır ötesine kaydırılmasından ibaret olabilmektedir. Yazarlar, ekolojik modernleşme teorisyenlerinin şirketlerin üretim süreçlerindeki ekolojik iyileştirmelerin gelecekte başka şirketlere de yayılması konusunda iyimser olduğunu, oysa gerçekte bunların göz boyamadan ibaret olabileceği ve ABD'deki geri dönüşüm politikaları örneğinde olduğu gibi kalıcı olmayabileceğini savunmaktadır. Yazarlara göre, ekolojik iyileştirmeler yapan firmalar, bunu ya yasal düzenlemeler veya toplumsal hareketlerin baskısıyla ya da güvenli bir ekonomik zemine sahip olduklarında yapmakta, kimileriye faaliyetlerine dair yanlış bilgiler paylaşarak bir ilerleme varmış algısı yaratmaktadır (age., s. 27-29).

Öte yandan, Foster ve Magdoff (2014, s. 138-139), enerji verimliliğine dönük teknolojiler kaynakların kullanımında tasarrufa izin veriyor gibi görünse de gerçekte bunların tüketim artışına ve otomobil ile buzdolabı örneklerindeki gibi ürünlerin ölçeğinin büyümesi ile artan verimlilikten kaynaklı tasarruf etkisinin azalmasına yol açtığını savunmaktadır. Yazarlar, kaynak kullanımında verimliliğin artışının, kapitalizmin daha fazla büyümesi ile neticelendiğini, bunun da üretimde sağlanan tasarrufu etkisizleştirdiğini vurgulamaktadır (age., s. 142). Buna örnek olarak William Stanley Jevons'un *The Coal Question* adlı eserinde açıkladığı ve sonrasında Jevons Paradoksu olarak anılan durumu göstermektedir. Buna göre, teknolojik ilerleme ile buhar makinelerinin daha verimli hale gelmesi, beraberinde üretim hacminin artışını doğurduğundan, her bir makinenin tükettiği kömür azalmakla birlikte toplamdaki kömür

tüketimi artmıştır (Jevons, 1865'ten aktaran age., s. 142). Yazarlar, daha temiz enerji üretimi için önerilen yenilenebilir enerji ve biyoyakıtların da çevresel maliyetlerden arı olmadığını vurgulamaktadır (age., s. 138-141).

Klasik Marksizmden yola çıkan yazarlar, kapitalizmin içsel çelişkilerine ve bunların yaratması muhtemel krizlere değinirken, yakın dönemde eleştirel coğrafya perspektifinden meseleye yaklaşan isimler ise sistemin bu paradoksları aşmakta başvurduğu mekansal stratejilere ve bunların ekolojik ve sosyal anlamdaki neticelerine odaklanmaktadır. Bu alanda öne çıkan isimlerden David Harvey (2003), kapitalizmin pek çok krize rağmen egemen ekonomik paradigma olma özelliğini korumasını mekansal çözüm (*spatial fix*), bir başka deyişle zamansal-mekansal çözüm (*spatio-temporal fix*) kuramı ile açıklamaktadır. Harvey (age., s. 74-75), bu tezinin esin kaynağı olarak, Marx'ın kapitalizmin kâr oranındaki düşüşler ve aşırı birikim nedeniyle krizler yaşayabileceğine dair tespitlerini göstermektedir. Buna göre, tıpkı Marx'ın da belirttiği gibi sermaye fazlalarının birikmesi ve bunların kazançlı yatırımlara çevrilme olanaklarının tükenmesi, en ünlüsü 1929'daki Büyük Buhran olan, krizleri doğurmaktadır. Kapitalist ekonomilerin bu krizlerden çıkış reçetesi ise, artan sermayenin kârlı bir biçimde değerlendirilebileceği yeni coğrafyalara akışının temini olmaktadır.

Kapitalizmin evrimi, sermayenin akışının önündeki zamansal ve mekansal kısıtların giderek daraldığı bir gelişimi ifade etmektedir. Bu esnada gerek mekanlar arası dolaşımı kolaylaştıracak altyapı yatırımları, gerek bu ulaşım ağlarının ve finans merkezlerinin stratejik yerlerde konumlandırılması, sermayenin mekanlara sabitlenmesi sürecini oluşturmaktadır. Ekonomik faaliyetler bu mekanlarda rahat bir şekilde sürdürülebildiği sürece buralara sabitlenen sermaye, sahiplerine kar getirmeye devam etmektedir. Öte yandan, sermayenin daha elverişli mekanlar arayışı süreklilik arz eder, dolayısıyla, belirli bir zamanda önceden yaratmış olduğu mekanı ortadan kaldırarak kendisini farklı bir coğrafyada yeniden konumlandırır. Harvey, bu döngüyü “yaratıcı yıkım” olarak tarif etmektedir (age., s. 83-86).

Harvey (age.), sermaye ve devletin birbiriyle kader ortaklığı içerisinde bulunduğunu tarihsel bir bakış açısıyla ortaya koymaktadır. Buna göre, devletler ve imparatorlukların ortaya çıkışı ve etki alanlarının şekillenişinde belirli coğrafyalarda

meydana gelen sermaye birikimlerinin azımsanmayacak bir rolü vardır. Yazar, Endüstri Devrimi esnasında Britanya’da oluşan sermaye adacıklarının zamanla bir araya gelerek Birmingham, Manchester gibi şehirleri oluşturmasını ve bu bölgesel dinamiklerin giderek Britanya’nın siyasi kararlarına yön verici hale gelmesini bu duruma örnek olarak göstermektedir. Ona göre bu, yalnızca Britanya’ya özgü bir durum değildir; pek çok devletin ekonomi politikalarında ülke içerisindeki egemen bölgeler belirleyici haldedir. Harvey, devletin bu süreçte tamamen edilgen konumda görülmemesi gerektiğini, siyasi otoritenin de altyapı yatırımları, yasama yetkisi, idari düzenlemeler, kurumsal örgütlenmeler gibi çeşitli araçlarla sermayenin akışına yön verici bir rol oynayabildiğini ileri sürmektedir. Bu doğrultuda, devletin egemenliği altındaki mekanlar üzerinde sahip olduğu tasarruf tekeli, sermayeye çeşitli tekeli ayrıcalıklar tanıyarak ülkesini cazibe merkezi haline getirmek yönünde işlevsel kılması sıklıkla rastlanan bir olgudur (age., s. 86-90).

David Harvey, mülksüzleştirme yoluyla birikim savını geliştirirken, Marx’ın ilkel birikim mekanizmalarıyla ilgili düşüncelerinden yola çıkmaktadır. Harvey (age., s. 120-121), bu mekanizmalar ile devletin bunların hayata geçirilmesindeki rolünü şöyle ifade etmektedir:

Toprağın metalaştırılması ve özelleştirilmesi, köylülerin zorla topraklarından çıkarılması, çeşitli mülkiyet haklarının (ortak, kolektif ve devlet mülkiyeti) münhasıran özel mülkiyet haklarına dönüştürülmesi, avama tanınan hakların daraltılması, işgücünün metalaştırılması, alternatif (yerli) üretim ve tüketimin bastırılması, varlıkların (doğal kaynaklar da dahil olmak üzere) sömürgeci, yeni sömürgeci ve emperyal yöntemlerle talan edilmesi, mübadele ve vergilendirmenin parasallaşması, köle ticareti, ilkel birikimin radikal araçları olarak tefecilik, ulusal borç ve nihayetinde de kredi sisteminin yaygınlaşması bu süreçlerden bazılarıdır. Şiddet kullanma ve meşru olana karar verme tekeli elinde bulunduran devlet bu süreçleri destekleyici bir rol oynamaktadır.

Harvey (age.), bu yöntemlerin, kimileri çeşitli biçimsel değişikliklere uğramakla birlikte, varlığını günümüze dek sürdürdüğünü savunmaktadır. Bu tezini desteklemek için gelişmekte olan ülkelerde köylülerin topraklarından çıkarılarak proleterleşmesi, Dünya Bankası’nın su gibi doğal kaynakların özelleştirilmesine önayak olması, köleliğin insan ticareti gibi formlarda devam etmesi gibi örnekleri sıralamaktadır. Bunun dışında,

geçmişte de var olan bazı piyasa mekanizmaları, onları mülksüzleştirme yoluyla birikime daha da elverişli hale getiren evrimler geçirmiştir. Kredi ve hisse senetleriyle piyasalarda yapılan finansal manipölasyonlar yoluyla halkın varlıklarına el konulması buna bir örnek oluşturmaktadır. Ayrıca, mülksüzleştirmeyi kolaylaştıracak birtakım yeni mekanizmalar da devreye sokulmuştur. Sözgelimi, Dünya Ticaret Örgütü bünyesinde geliştirilen fikri mülkiyet hakları rejimi ile tıp ve tarım alanlarını ilgilendiren genetik materyaller, patente konu hale gelmiş, bu şekilde çok uluslu ilaç ve gıda oligopolleri, doğanın biyolojik birikimine el koyma imkanı bulmuştur (age., s. 121-123). Özetle, mülksüzleştirme yoluyla birikim, verilen örneklerdeki gibi pek çok varlığın, yok pahasına, hatta bazen tamamen bedelsiz olarak, sermaye birikiminin hizmetine sunulmasıdır. Sermaye, son derece uygun koşullarla edindiği bu varlıklar üzerinde çeşitli yatırımlarla bulunarak büyük kârlar elde etmekte, böylelikle daha önceden birikmiş bulunan sermaye fazlası, yeniden kazanç getirecek bir şekilde değerlendirilmiş, sistemin yaşadığı tıkanıklık sermayeyi memnun edecek bir yoldan çözülmüş olmaktadır (age., s. 123-126).

Sonuç olarak kapitalist sistemde üretim, kâr temini ve sermaye birikimi kaygıları ekseninde şekillenmektedir. Böylesi bir sistem bünyesinde kurulup gelişen modern devletler, işlevlerini yerine getirebilmek amacıyla vergi geliri elde edebilmek için sermaye birikiminin önünü olabildiğince açık tutan politikalar izlemektedir. Üretimde enerji verimliliğinin artışı veya yenilenebilir kaynakların kullanımı gibi teknolojik gelişmeler, ekolojik modernleşme yazınının ileri sürdüğü gibi ekonomik faaliyetlerin ekolojik etkilerden ayrıştırılması sonucunu doğurmamaktadır. Aksine, böylesi gelişmeler, sermaye tarafından üretim hacmini daha da genişletmek adına fırsat pencereleri olarak görülmekte, böylelikle ekonomik faaliyetlerde görülen artıştan kaynaklı fazladan tüketim, birim üretimde tüketilen kaynak miktarındaki azalmanın olumlu etkisini aşan bir nitelik arz etmektedir. Yakın dönemli çalışmalarda dikkat çekilen bir diğer husus ise sermayenin ekonomik bunalımları aşmakta başvurduğu yeni mekanlara el konulması ve buralara yatırım yapılması yoluyla birikim stratejisidir. Bu durumun yenilenebilir enerji projeleri bakımından ne tür sonuçlar doğurduğu ve

bunlardan kaynaklı ekolojik paylaşım ihtilaflarına çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı olarak değinilecektir¹⁰.

2.4.2. Neoliberal Hegemonyanın Aracı Olarak “Yeşil Devlet” Söylemi

Gramsci’nin 1920 ve 1930’ların kapitalist toplumları ile ilgili yaptığı tespitlerde yer verdiği pasif devrim ve hegemonya kavramları, sonrasında pek çok sosyal bilimciye analizlerinde esin kaynağı olmuştur. Gramsci’ye (1977’den aktaran Cox, 1983, s. 164-167) göre Batı toplumlarında Rusya’daki gibi bir devrimin meydana gelmemesinin nedeni, burada yalnızca devletin değil, burjuva hegemonyası altındaki sivil toplumun da oldukça kökleşmiş olmasıdır. Dolayısıyla güç kullanıp devleti ele geçirmek beklenen sonucu sağlamayacak, bunun yerine yavaş ve uzun vadeli bir mücadele ile sivil toplumu dönüştürmek, ardından nihai hedefe yönelmek gerekecektir. Öte yandan burjuva, tüm Batı toplumlarında hegemonyasını tam anlamıyla tesis etmemiş olup eski güç odaklarıyla yenilerinin bir arada varlığını sürdürdüğü devletler de mevcuttur. Bunlarda dönüşüm, Gramsci’nin “pasif devrim” adını verdiği bir süreç vasıtasıyla gerçekleşecektir. Bu, ya güçlü bir liderin baskı uygulayarak tikanıklığı aşmasıyla (Sezarcılık) ya da *transformismo* isimli bir ideolojik dönüştürme yöntemi kullanılıp aykırı fikirlerin evcilleştirilerek anaakım düşünce tarzının içinde eritilmesi ile olacaktır (age.). Gramsci (1971, s. 323’ten aktaran Hatzisavvidou, 2020), dilin rıza üretimi vasıtasıyla siyasi projelerin yaygınlaşmak ve meşruiyet kazanmak suretiyle hegemonik hale gelmesinde başat rol oynadığına dikkat çekmektedir. Yazara göre rıza üretiminin meydana geldiği alan olan ortak akıl, her bireye kendiliğinden dahil olduğu toplumsal gruplar tarafından dayatılan, eleştirel ve tutarlı olmayan bir dünyayı algılayış biçimidir (age.).

Devlet-çevre ilişkilerini Gramscici bir bakış açısından ele alan Thomas Wanner’a (2015) göre, yeşil devlet, ekolojik modernleşme, yeşil ekonomi ve sürdürülebilir kalkınma gibi kavramlar neoliberal kapitalizmin ekonomik büyümenin devamlılığına rıza üretmek için kullandığı söylemlerdir. Yazara göre, kaynakların ve büyümenin sınırlılığı konusunda güçlü çevreci meydan okumalarla karşılaşan kapitalist hegemonya, ekonomik büyüme ile ekolojik tahribat arasındaki çelişkileri örtbas etmek

¹⁰ Bkz. Bu çalışmada 2.4.4 Ekolojik Paylaşım İhtilafları, Çevresel Adalet, Enerji Demokrasisi ve Yenilenebilir Enerji bölümü.

için sürdürülebilir kalkınma söylemi ile bir pasif devrim etkisi yaratmıştır. Wanner, gerek kavramın ilk ortaya atıldığı Brundtland Raporu, gerekse yeşil ekonomi temasının işlendiği OECD ve UNEP raporları üzerinden yaptığı söylem analizleri ile sürdürülebilir kalkınmanın önceliğinin başından beri ekolojik dengenin değil, ekonomik büyümenin korunması olduğunu ortaya koymaktadır. Yazara göre bu raporlar, meseleyi ekonomik büyümenin yarattığı ekolojik olumsuzluklar üzerinden değil de bunların ekonomik büyüme üzerinde oluşturduğu tehditler üzerinden ele almaktadır. Ayrıca, ekonomik büyüme ile ekolojik yıkımın, teknolojideki gelişme ve dönüşümler vasıtasıyla birbirinden ayırıştırılabileceği (*decoupling*) algısını inşa ederek, tartışmanın tamamen ekonomik büyümenin yöntemlerine indirgendiği, piyasacı ekonomi ve mühendislik bilgisinin hegemonyasında depolitize bir düşünce dünyası oluşturmaktadır (age.).

Wanner (age., s. 29), yeşil ekonomi paradigması vasıtasıyla tedavüle sokulan ekonomi odaklı bakış açısının devlet ve sivil toplum ile bu iki failin piyasa ile ilişkilerini, eko-vergi reformu, sürdürülebilir altyapı, sürdürülebilir tüketim gibi piyasa ve politika yapımı temelli araçların bileşimine başvurarak “yeşil tüketicilik” bağlamında yeniden şekillendirdiğini iddia etmektedir. Böylelikle aynı zamanda, kapitalist sisteme egemen olan toplum-doğa ve insan-doğa ilişkilerine meydan okumayan ‘piyasanın vatandaşı’ olarak tanımlanabilecek, çevresel olarak bilinçli ve ekonomik bakımdan rasyonel bir birey tipolojisinin inşa edildiğini öne sürmektedir. Yazar, neoliberal çevreci devletin, doğa ile toplum arasındaki ilişkileri düzenlemek sureti ile doğanın neoliberalleştirilmesinde kilit bir işlev üstlendiğini savunmaktadır (age., s. 34-35). Yazar, yeşil ekonomilerin yaratılmasında devletlere biçilen rolü vurgulamak için Birleşmiş Milletler ve Asya Kalkınma Bankası’nın (ADB) “*yeşil büyümeyi harekete geçirmek için hükümet eylemine gereksinim bulunduğu*” biçimindeki tespitini aktarmaktadır (UN ve ADB, 2012, s. 64’ten aktaran age., s. 34).

Turhan ve Gündoğan (2016), neoliberalizmin çevre sorunlarına dair siyasi tartışma olanaklarını kısıtlayan post-politik bir zemini nasıl inşa ettiğini ortaya koyarken Mouffe’un (2010) açıklamalarından yararlanmaktadır. Mouffe (2010, s. 9-10; 11; 19; 61; 89’dan aktaran Turhan ve Gündoğan, 2016, s. 96-97), liberal düşünceye içkin bireyciliğin kolektif kimlikleri ve bunların oluşturduğu siyasi tahayyülü göz ardı ederek, karşıtlıkları

sağ ve sol gibi siyasi ayrımlar yerine doğru ve yanlış gibi ahlaki yargılar üzerinden okuma eğilimi yarattığını savunmaktadır. Yazar, böylelikle neoliberalizme yönelik muhalefetin gelenekçi veya köktenci olarak damgalanarak ya müzakere yoluyla sisteme eklemelenmesi ya da dışlanması gereken düşmanca unsurlar olarak konumlandırıldığını belirtmektedir (age.). Mouffe'tan ilham alan bir başka isim olan Chris Paul Methmann (2010) ise dünya siyasetinde iklimin korunmasının anaakımlaştırılarak mevcut düzenin ufak değişikliklerle idamesine izin veren bir boş gösteren halini aldığını ileri sürmektedir.

Turhan ve Gündoğan'a (2016, s. 98) göre çevre politikasının post-politikleştirilmesi, kamusal meselelerin siyasi nitelikleri reddedilerek, uzmanlar ve teknoloji vasıtasıyla yönetilecek teknik sorunlara indirgenmesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Hatzisavvidou (2020, s. 108) da Birleşik Krallık'taki siyasetçilerin çevre politikası söylemlerinde bilimsel bilgiye yapılan vurgunun, neoliberal devletin politikalarını meşrulaştıracak tartışmaya kapalı nicel verilerin üretimi gereksinimini karşılamak bakımından araçsal olduğunu savunmaktadır. Böylelikle, devlet idaresinin siyasi niteliği de azalmakta, karar alım sürecini farklı uzmanlar ve teknolojiler arasında tercih yapmaktan ibaret sayan ve farklı sosyo-politik anlatıları dışlayan teknokratik idari yaklaşımlar benimsenmektedir (Zizek, 2002, s. 303; Swyngedouw, 2010, s. 213-232'den aktaran Turhan ve Gündoğan, 2016, s. 98). Wanner'ın (2015, s. 35) da ifade ettiği gibi *“ekonominin siyaset ve piyasanın devlet üzerindeki artan tahakkümü, ekonomik süreçler üzerindeki siyasi, demokratik denetim ve bu süreçlerin hesap verebilirliği bakımından sorunlara yol açmaktadır”*.

Ekolojik modernleşme ve yeşil ekonomi yaklaşımlarını inceleyen Ulrich ve Wissen (2015, s. 520-521), bu tür siyasi yol haritalarında sorunsallaştırılanın yalnızca kaynakların aşırı tüketimi olduğunu, buna eşlik eden toplumsal eşitsizlikler ve tahakküm ilişkilerinin göz ardı edildiğini ileri sürmektedir. Hatzisavvidou'ya (2020, s. 107) göre de verimlilik mantığı, hem önceden belirlenen bazı amaçların ölçümünü öngörerek demokrasi anlayışıyla çelişmekte, hem de teknoloji ve piyasa temelli çözümler üzerinde durarak, çevre sorunlarının çeşitli boyutlarının göz ardı edilmesi ve yalnızca kaynak tüketimi ve atık salımı ile ilgili kaygılara indirgenmesine yol açmaktadır. Yazara göre neoliberalizm, insanlara seçme özgürlüğü veriyormuş ve değişime açkımış izlenimi

vermekle birlikte gerçekte kendi lehine olanlarla varlığını tehdit eden alternatifleri birbirinden ayıran bir cam tavan işlevi görmektedir. Hegemonik nitelikteki yeşil büyüme söylemi çevreci devletin temellerini oluşturmayı sürdürdükçe gerçek anlamda dönüşüm bir ütopya olarak kalacak olduğundan, bu cam tavanı kırarak alternatif dönüştürücü bir dil ve bakış açısının geliştirilerek kurumsallaştırılması gerekmektedir (age., s. 109-111).

“Yeşil devlet” yaklaşımlarının uygulamadaki sınırlılıklarını meşruiyet ve ikna perspektifinden ele alan bir diğer isim olan Hausknost (2020, s. 21-22), Dryzek ve diğerlerinin (2003) devlet gerekliliklerine (*state imperatives*) toplumsal hareketlerin etkisiyle çevreyi koruma gerekliliğinin de eklenmesi suretiyle yeşil bir devletin ortaya çıkmasının mümkün olabileceğine dair anlatısına¹¹ iki gerekçeyle karşı çıkmaktadır. İlk olarak, yazara göre devlet gerekliliklerinin çoğalmasına yönelik anlatı, yeni gerekliliklerin var olanlarla çelişmediği ölçüde onlara eklenmesine, yani mevcutların yerini almaktan ziyade onların işlevini genişletmesine dayanmaktadır. Bu anlamda genişlemeye konu olan, aynı zamanda toplumların fosil enerji ve doğal kaynak girdi-çıkı hacmini ifade eden metabolizmaları olmuş, modern devlet, ucuz, yoğun, bol ve kolay erişilebilir enerji kaynakları sayesinde önceki dönüşümleri başarması itibarı ile fosil enerji sistemi ile paralel bir evrimsel çizgi izlemiştir. Halihazırdaki devlet gereklilikleri arasındaki dönemsel çelişkilerin aşılması mümkünken, bunların tarihsel çizgisine tamamen aksi yönde bir gerekliliğin mevcut yapıyla uyum sağlaması oldukça güçtür (age., s. 21-22). Hausknost’un (age., s. 24) devlet gerekliliklerine güçlü sürdürülebilirliğin de eklenebilme ihtimaline karşı çıkmasının ikinci gerekçesi, demokratik meşruiyet gerekliliğinin, kendisinden sonra gelebilecek her tür içerikte talebi kapsayabilecek tüketici bir nitelik arz etmesidir. Yazara göre, bundan sonra toplumsal hareketlerden gelecek yeni talepler, yeni bir gereklilik değil, demokratik meşruiyet gerekliliği çerçevesinde ele alınacak bir mesele olacaktır (age.).

Hausknost (2014, s. 364-365), meşruiyet gerekliliğinin, liberal demokrasinin nitelikleri sebebiyle aynı zamanda devletin çevreci yönde dönüşümünün önünde bir sınır oluşturduğunu iddia etmektedir. Yazara göre liberal demokrasi, farklı değerler arasında tercihler yapılmasını gerektiren meseleleri rejimin yapısal istikrarını bozmaksızın

¹¹ Bkz. bu çalışmada 2.3.2. Devlet – Sivil Toplum İlişkileri ve “Yeşil Devlet” bölümü

çözmek için iki yola başvurmaktadır. Bunlardan ilki, kitlelerce siyasi değil verili olarak algılanacak, piyasa temelli değerler üzerinde bir toplumsal gerçeklik inşa edilmesidir (age.). Habermas’a (1988, s. 69’dan aktaran age., s. 365) göre devletin toplumsal gerçekliği kurgularken anonim piyasa mekanizmalarını referans alması, izlenen politikalardan bire bir sorumlu tutulmasının ve meşruiyet krizinin önüne geçmek yönünden işlevsel olmaktadır. Hausknost’a (age., s. 365-366) göre liberal demokrasinin ikinci stratejisi, siyaseti piyasa tarafından oluşturulan bir gerçekliğin yönetilmesi olarak kurgulamaktır. Böylelikle karar alım süreçleri, bir ekonomik kriz karşısında Keynesyen veya neoliberal politikaların tercih edilmesinde olduğu gibi sınırları belirli katı bir rasyonalite içerisinde farklı çözümlerin tercih edilmesine indirgenmektedir. Hausknost (age., s. 366), liberal demokrasinin bu niteliklerinin, çevre politikası alanında da sorunların faillik üstlenerek dönüştürücü değişimler yaratacak kararlar alınması yoluyla değil, dönüştürücü gücü zayıf ancak rejim çerçevesinde kabul edilmesi daha kolay tercih veya çözümlerle giderilmesine dönük bir eğilime yol açtığını ileri sürmekte ve bu olguya “faillisel açmaz (*agentic deadlock*)” adını vermektedir.

Hausknost’a (2020, s. 24-26) göre, 20. yüzyılın ikinci yarısında çevreci devletin ortaya çıkışı da bağımsız bir gerekliliğin emaresi değil, meşruiyet gerekliliğinin bir sonucu olarak değerlendirilmelidir. Yazar, bunu yaşam dünyası sürdürülebilirliği (*lifeworld sustainability*) ile sistem sürdürülebilirliği (*system sustainability*) arasındaki ayrıma dayanarak açıklamaktadır. Buna göre yaşam dünyası, bizim maddi ve kültürel yaşam alanımız olup, aynı zamanda devletin meşruiyet temini eylemlerinin gerçekleştiği alandır. Sistem sürdürülebilirliği ise belirli bir sosyo-ekonomik düzenin varlığını uzun vadede devam ettirebilmesi için nesnel olarak gerekli biyofiziksel gezegen koşullarını ifade etmektedir. Yazara göre devletler, temel olarak yaşam dünyasındaki koşullarla ilgilenip, sistem sürdürülebilirliği alanındaki problemlere ancak bunların etkisi yaşam dünyasına sirayet ettiği ve alınacak önlemler yaşam dünyasındaki refah koşullarını olumsuz etkilemediği ölçüde müdahale etmektedir. Böylelikle, sistem sürdürülebilirliğini sağlama amaçlı önlemleri, seçmenlerin kendi yaşam kalitelerine dönük tehdit olarak algılama eşiği, devletlerin yeşil doğrultuda dönüşümünün cam tavanını oluşturmaktadır (age.).

Hausknost'a (2017, s. 64) göre 1950'lerden beri anaakım tüketici – vatandaşın önceliği kendi maddi yaşam standardını azami düzeye yükselterek, çevre sorunlarına teknolojik ve düzenleyici çözümler getirilmesi konusunda devlete güvenmek olmuştur. Bu bakımdan, sisteme eleştiri getiren toplumsal hareketlerin en etkin olduğu dönemlerde dahi nüfusun büyük çoğunluğunda eko-politik gereklilikler doğrultusunda yaşam tarzlarını değiştirmek yönünde bir irade söz konusu olmamıştır. Hausknost (2020, s. 26-27), çevreci devletin, olumsuz çevresel etkileri stratejik toplumsal kesimlerden uzaklaştırarak yoksullara, azınlıklara veya yerli halklara yönelttiğini, böylelikle kendi üzerindeki meşruiyet baskısını hafiflettiğini savunmaktadır. Yazara göre bu bağlamda çevreci devlet, adı ile çelişkili olarak gerçekte endüstriyel kapitalizmin etkilerini belirli ölçüde görünmez kılıp, üretim ve tüketimin daha fazla genişlemesine hizmet ederek, onun sistemsal sürdürülemezliğini daha fazla tahkim etmiştir (age.).

Hausknost (age., s. 27-28), bağımsız bir ekolojik gerekliliğin değil, meşruiyet gerekliliğinin bir sonucu olarak ele aldığı çevreci devletin gelişimini üç evrede incelemektedir. İlk evre, çevre sorunlarının gelişmiş ülkelerde belirginleştiği ve endüstriyel kapitalizme eleştiriler getiren çevre hareketlerinin siyasi bir güç olarak ortaya çıktığı 1960'lardır. Bu dönemde devletler, yaşam dünyasındaki çevre sorunlarını gidermeye dönük, kirlilik önleme ve teknolojik reformlar odaklı yasal düzenlemeler ve kurumlar vasıtasıyla demokratik meşruiyet sorununun üstesinden gelmekte başarılı olmuştur. Böylelikle çevre kirliliğinin gündelik yaşamı etkileme düzeyinin düşmesiyle sürdürülebilirliğin sistemsal boyutu giderek siyasal tartışma alanı dışında kalmış ve pek çok çevre örgütü dahi siyasi etkilerini sürdürebilmek maksadıyla yaşam dünyasındaki çevre meselelerine somut çözümler getirme odaklı bir dile kaymıştır (age.). Hausknost'a (2017, s. 64) göre, çevre hareketinin 1980'lerde gelişkin kapitalist demokrasilerde süregelen etkinliği de devlete kategorik ekolojik gereklilikler dayatma gücü veya bunları toplumun kabul etmeye istekli olmasının değil, o dönem devletin meşruiyetini zayıflatır hale gelen yerel çevre sorunlarını gündeme getirmelerinin sonucudur. Hareketin yola çıkış aşamasında sanayi eleştirisi ve sistem karşıtlığı bulunmakla birlikte, devletin buna verdiği karşılık, çevre sorunlarının yönetimini idari çekirdeğinin bünyesine almak biçiminde sistem içi bir yanıt olmuştur. Bu problemler, toplumun davranışlarında önemli

değişiklikler gerektirmeksizin, ekolojik modernleşme başlığı altında ele alınan, teknolojik alandaki düzenleyici önlemlerle giderilebilmiştir (age.).

Hausknost'a (2020, s. 28-29) göre, ikinci aşamada 1980'lerin sonunda insan kaynaklı iklim değişikliği, ozon tabakasındaki delinme ve Çernobil faciası gibi çevresel risklerin devam ettiğine dair gelişmeler, bu defa devletleri sistemsel meydan okumaları insan uygarlığının tümü ölçeğindeki sorunlar olarak konumlandıran bir dil kullanmaya yöneltmiştir. Bu çerçevede geliştirilen sürdürülebilir kalkınma söylemi, bir devlet gerekliliği değil, gezegen üzerindeki tüm insanları ve faaliyetleri ilgilendiren etik bir gereklilik olarak devreye sokulmuştur. Bu dönemde de devletler, ekonomik büyümeyi dizginlemek yerine, kurumsal, teknolojik ve piyasaya dayalı inovasyonlarla mevcut düzenin sürdürebileceği inancına dayalı ekolojik modernleşme ekseninde gönüllülük, teşvikler ve vergilendirmeyi temel alan, tüketicilerin bilinci tercihleriyle çevreci ürünlere yönelmelerine vurgu yapan bir strateji izlemiştir (age.).

Bununla birlikte, Hausknost'a (2014, s. 369) göre ekolojik modernleşme ve teknik çözümler, hava ve su kirliliği gibi gelişmiş ülkelerdeki yerel nitelikli çevre sorunlarının giderilmesinde sonuç vermekle birlikte, küresel iklim değişikliği gibi yapısal, sistemsel ve toplumsal değişim gerektiren küresel çevre sorunlarının çözümünde yetersiz kalmaktadır. Dolayısıyla, bu dönemde ekolojik modernleşmenin, ekonomik faaliyetlerin olumsuz çevresel etkilerden ayrışması tezi gerçeğe dönüşmemiş, mutlak ayrışma çevresel maliyetleri dünyanın farklı coğrafyalarına dışsallaştıran gelişmiş ülkelerdeki çevre kalitesi ile gezegenin ekolojik durumu arasında söz konusu olmuştur. Zira yerel çevre sorunları küresel ölçeğe aktarıldığında artık devletler yönünden doğrudan bir meşruiyet problemi ortaya çıkmamaktadır (Hausknost, 2020, s. 29). Tüketici – vatandaş, çevresel sorunların olumsuz etkilerine maruz kalmaksızın tüketim düzeyini artırabilmektedir (Hausknost, 2017, s. 64).

Hausknost'a (2020, s. 29) göre bu dönemde yaşanan bir diğer gelişme, çevre örgütlerinin sorumluluğu kolektifleştirerek toplumsal, özel ve kamusal alanların tümüne dağıtan çevre yönetişimi paradigmasına dahil olmuştur. Yazara göre bu sorumluluk paylaşımı, devletin tek başına çözmek için çok karmaşık bulduğu, sistematik doğaya sahip ve devletin yapma olanağı olmayan veya kendisini hazır görmediği müdahalelerde

bulunmasını gerektiren problemlerde devreye girmektedir (Hausknost, 2014, s. 370). Öte yandan, Hausknost (age.), yönetim yoluyla devletin failliğini kamusal alana doğru genişletmesinin, sivil toplum toplumun hükümet üzerindeki etkisini artırmaktan ziyade devletin idari rasyonalitesinin hegemonyasını sivil topluma doğru yayması ile sonuçlandığını iddia etmektedir. Zira yönetim paradigmasına katılan paydaşlardan tekno-idari davranış kurallarına uymaları, yani ‘olanaksız’ kararlar talep etmektense devletin idari rasyonalitesi doğrultusunda geliştirilen çözümlere katkıda bulunmaları beklenmektedir. Hausknost (2017, s. 64), kapitalist demokratik devletlerin ekolojik krize dönük geliştirdiği sistem içi yanıtın, çevre hareketinin sistem karşıtı boyutunu ortadan kaldırarak onu katılımcı problem çözümüne odaklı bir uyum rolüne zorladığını ileri sürmektedir.

Hausknost’a (2020, s. 30-31) göre, üçüncü evrede 2000’li yıllarda iklim değişikliği sorununun aciliyet düzeyinin artışıyla birlikte siyaset belgelerinde sürdürülebilir kalkınmanın yerini düşük-karbon geçişi, enerji geçişi veya sosyo-ekolojik dönüşüm gibi kavramlar almaya başlamıştır. Artık uzun vadede değil, kısıtlı bir zaman dilimi içerisinde sosyo-ekolojik dönüşümü hayata geçirme baskısı altında bulunan devletler, bu noktada yine cam tavana çarpıp ekonomik büyüme ve refahın korunmasıyla sistemsel sürdürülebilirlik için harekete geçilmesi arasında ikilemde kalmaktadır. Bu durum, devletleri fosil yakıtlara dayalı ekonominin ömrünü uzatabilecek karbon tutma ve yakalama teknolojileri ile Yeşil Yeni Düzen örneğindeki gibi ekolojik ekonomik teşvik paketlerine yönlendirmektedir (age.). Zira Hausknost’un (2014, s. 371) da dikkat çektiği gibi liberal demokratik hükümetler, tamamen yeni bir gerçeklik tasarlamaya değil, kendilerinden bağımsız olarak var olduğu kabul edilen bir gerçekliği yönetmeye programlıdır. Bu itibarla devletler, ancak iklim değişikliğini önlemek için çok geç kalınıp ekolojik kriz hali gerçekliğin bir parçası olduğunda bu yeni gerçekliği yönetmeye dair hamleler yapacaktır. Zira iklim değişikliğini erken bir evrede kontrol altına almak ve düşük karbonlu bir ekonomiye geçiş için alınması gereken önlemler, beslenme, ulaşım ve tüketim alışkanlıklarına dönük ciddi müdahaleler gerektireceğinden meşruiyet ve sermaye birikimi gereklilikleri yönünden sorunlar yaratabilecektir (Hausknost, 2020, s. 30).

Hausknost (2014, s. 371), devletlerin yakın gelecekte ekolojik kriz karşısında alacağı tutumlar açısından farklı ihtimallerden birinin, iklim değişikliğinin etkilerinin tehlikeli bir boyut almasından kaynaklı olarak eko-otoriter devletlere dönüşmek olduğunu ileri sürmektedir. Zira gelecekte sistemsel sürdürülebilirlik yönünden yaşanabilecek sıkıntıların, yaşam dünyasında da artık etkisini artan ölçüde hissettirmesi sonucu devletler, sistemsel sürdürülebilirliğe dair daha ciddi önlemler almak durumunda kalabilecektir (Hausknost, 2020, s. 31). Böylesi bir durumda acil tedbirlerin alınmasına dönük gereklilik bulunduğu düşüncesinden hareketle süresiz bir olağanüstü hal dönemi söz konusu olabilecektir (Hausknost, 2014, s. 371). Ancak Hausknost (2020, s. 31), bu aşamada iklim değişikliğinin önüne geçebilmek için alınması gereken azaltım önlemlerinin artık daha da radikal nitelikli hale gelmesi sebebiyle kitleler nezdinde bunlara dönük yeterli meşruiyet sorunu ortaya çıkabileceğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla, yazar, bu evrede alınacak tedbirlerin de ilk etapta azaltımdan ziyade iklim değişikliğinin kitlelerin yaşam dünyasına dönük doğrudan etkilerini gidermeye yani uyuma yönelik olabileceğini savunmaktadır. Yazar, köklü dönüşümün seçmenler nezdinde de meşru görülebileceği bir evreye gelindiğinde iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden kaçınmak için çok geç kalınmış olabileceğine dikkat çekmektedir (age.).

Yazar, bir diğer olasılık olarak, meşruiyet ile büyüme gerekliliklerini birbirinden ayırarak, düşük karbonlu geçiş stratejilerinin aynı zamanda yaşam dünyasında maddi büyümeye dayalı olmayan iyileştirmeler sağlayacağı algısını yerleştirecek alternatif çalışma, refah ve sosyal güvenlik anlayışlarının geliştirilmesini göstermektedir. Ancak, bunun modern kapitalist devlet yapısı ve liberal demokrasiyle uyumlu olmayabileceği ve daha ziyade yeni ve cumhuriyetçi bir demokrasi anlayışını gerektirebileceğini savunmaktadır (age., s. 32). Yazar, son olarak temsili demokrasinin yerine, bireylerin belirli kaynak ve üretim süreçlerine yönelik kararlara müzakereci ve doğrudan katılımına dair yeni bir anlayışın hayata geçirilebileceğini ve böylelikle bireylerin kendi yaşam dünyalarını doğrudan etkilemeyen ama çıkar grupları tarafından engellenen bazı değişimlere destek verebileceğini belirtmektedir (age., s. 32-33).

2.4.3. Yönetimsellik, Denetim ve “Yeşil Devlet”

İktidar-çevre ilişkilerine dair tartışmalarda sıklıkla başvurulan referans noktalarından bir diğeri Foucault’nun (2006) yönetimsellik (*governmentality*) kavramıdır. Söz konusu kavramın özelliklerinden ilki, iktidar teknikleri ile bilgi biçimlerinin, yönetim (*govern*) ile düşünce tarzları (*mentality*) arasındaki karşılıklı bir ilişki yoluyla tesis edildiğini göstermesidir. Bu bağlamda, terim, bir yandan kavramlar tarif etmek, nesne veya sınırlar tanımlamak gibi tekniklerle, iktidar kullanımının rasyonalize edildiği söylemsel bir alan oluşturduğu bir temsil biçimine işaret etmektedir. Diğer yandan, bu rasyonalite doğrultusunda başvurulacak, faillikler, kurumlar, yasalar gibi müdahale biçimlerinin yapılandırılmasını içermektedir. Yönetimsellik kavramının ikinci önemli yanı, yönetim sözcüğünü, 18. yüzyıl öncesine kadar sahip olduğu, öz denetim, aile ve çocukların yönlendirilmesi, hanenin idaresi gibi olguları da kapsayan daha geniş anlamıyla ele alarak, iktidar ilişkileriyle öznelleştirme (*subjectification*) süreçleri arasındaki yakın bağa işaret etmesidir. Foucault’nun yönetimsellik kavramına başvurmakta temel gayesi, modern egemen devlet ile modern özerk bireyin, birbirlerinin ortaya çıkışındaki belirleyiciliğini ortaya koymaktır (Lemke, 2001, s. 191).

Foucault (2006, s. 131-134), yönetimselliğin günümüzdeki anlamıyla ortaya çıkışı ile sonuçlanan sürecin, 16. yüzyılda yaşanan yönetim krizi ile başladığını belirtmektedir. Bu krize yol açan, bir taraftan feodalizmin yerini merkezi devletlere bırakması, diğer taraftan da dinsel alanda görülen reform ve karşı-reform hareketlerinin getirdiği çift yönlü değişim olmuştur. Bu çerçevede, bireyin kendisini nasıl yöneteceği, nasıl yönetileceği, başkalarını nasıl yöneteceği, kimler tarafından yönetilmeye rıza göstereceği gibi yönetimin pek çok katmanını içeren pek çok soru ortaya atılmıştır. Dönemin düşünürleri, Machiavelli’nin Prens adlı eserinde tarif edilen, prensliğin dışında, tekil ve aşkın bir şekilde konumlandırılan prensi merkezine alan yönetim anlayışını eleştirmiş, prens sorunsalının dışında ve ötesinde bir yönetim sanatı kavramsallaştırması geliştirmeye çabalamışlardır. Egemenin iktidarının, kamusal infazlarla somutlaşan, cezalandırma yetkisi aracılığıyla inşa edildiği 16. yüzyıl öncesi yönetim anlayışının, bu iktidar biçiminin görünürlüğü ve baskıcılık eleştirilerine karşı kırılganlığı nedeniyle dönüştürülmesi gereksinimi ortaya çıkmıştır (Rutherford, 2007, s. 293).

Foucault, 18. yüzyıla değin, yönetim kavramının salt siyasi değil, felsefi, dini, tıbbi ve pedagojik bağlamlarda da kullanıldığına dikkat çekmektedir (Lemke, 2001, s. 191). Machiavelli’yi eleştiren düşünürler de bununla paralel olarak, ailedeki reisten, sınıftaki öğretmene, prensten imparatora pek çok farklı iktidar sahibini kapsayan çok katmanlı bir yönetim tanımı geliştirmişlerdir. Bunlardan La Mothe Le Vayer, bireyin özyönetimi sanatı (ahlak), aile/hanenin yönetimi sanatı (ekonomi) ve devletin yönetimi sanatı (politika) olmak üzere üç temel yönetim tipi olduğunu belirtmektedir (Foucault, 2006, s. 134). Bu da Foucault’ya (age.) göre Machiavelli doktrini ve yargısal egemenlik teorisinden farklı olarak, yönetimin unsur ve kademelerinden birini ön plana çıkarmaktan ziyade bunlar arasındaki devamlılıklara işaret etmektedir. Bu devamlılık çerçevesinde merkezi konuma sahip olan ise ekonomidir. Yönetim sanatının tesis edilmesine dair esas sorun, aile düzeyindeki yönetimin nasıl devlet geneline yayılacağı, aile reisinin hane üzerindeki denetiminin bir benzerinin makro ölçekte nasıl uygulanacağı olmuştur.

18. yüzyıldan itibaren, başlı başına egemenliğe odaklı ve bu doğrultuda tek bir genel yarar belirleyen bir yönetim zihniyetinin yerine, şeylerin her biri için uygun olan farklı farklı amaçlar doğrultusunda düzenlenmesini öngören bir yönetim paradigması yerleşmeye başlamıştır. Egemenlik odaklı bakış açısında önem sahibi olan kanunların aksine, artık çok çeşitli biçimler alabilen taktikler ön plana çıkmıştır ve yasalar artık yalnızca bu taktiklerden bir tanesidir. Bu dönemde nüfus artışı, sermaye bolluğu ve tarımsal üretimdeki artış ile birlikte, aile düzeyine indirgenemeyecek fenomenleri ile nüfus sorunsalı ortaya çıkmıştır (Foucault, 2006, s. 139). Bunun sonucunda, bireyi ölçülebilir ve yönetilebilir bir nüfusun parçası bağlamında ele alarak bir bilgi nesnesi haline getiren demografi, istatistik ve sigortacılık gibi iktidar ve bilme biçimleri ortaya çıkmıştır (Foucault, 1991; 1994; 2003’ten aktaran Rutherford, 2007, s. 293). Ayrıca, o ana kadar hane düzeyindeki yönetimle sınırlı olan geleneksel ekonomi anlayışının yerini, nüfus-ülke-zenginlik üçlüsü arasındaki çok çeşitli ilişkileri inceleyen modern ekonomi politik bilimi almıştır. Nihayetinde yönetimsellik, egemenlik-disiplin-yönetim ekseninde hareket eden, ‘hedefi nüfus, birincil bilme biçimi ekonomi politik, asli teknik aracı güvenlik aparatları olan karmaşık bir iktidar biçimi’ olarak ortaya çıkmıştır (Foucault, 2006, s. 142). Foucault (1980’den aktaran Konak, 2019, s. 123), güvenlik aparatını / aygıtını (*dispositif*) söylemler, kurumlar, hukuki düzenlemeler, idari kararlar gibi

unsurlardan oluşan ve belirli bir dönemde bir gerekliliğe yanıt verme fonksiyonunu yerine getiren yapı olarak tanımlamaktadır.

Liberal yönetimsellik, bireylerin özgürlük-tehlike-güvenlik üçgeninde konumlandırılması ve onların karşı karşıya olduğu kabul edilen bireysel ve toplumsal risklerin denetim altında tutulmasını içeren bir yönetim rejimidir. Bu çerçevede, risklerin önceden alınan önlemlerle tamamen bertaraf edilmesi değil, durumun gereklerine göre yönetilmesi ve süregelen risklerden beslenen bir güvenlik anlayışı söz konusudur. Hatta risk yönetimi sürecinin, koşullara göre yönetilen nüfusun belirli bölümünün feda edilmesine de olanak veren bir doğası vardır. Dolayısıyla, yaşamın güvenliği iktidarın düzenleme alanına girdikçe çelişkili bir biçimde hayat, güvenlik aygıtlarının tehditlerine o denli açık hale gelmektedir. Neoliberal yönetimsellik de liberal yönetimselliğin bu temelleri üzerinde yükselmiş olup, arz ettiği farklılık ise serbest piyasa rasyonalitesinin iktidarın kurgulanmasında tam anlamıyla belirleyici hale gelmesidir (Foucault, 2007; 1991'den aktaran age., s. 118).

Foucault, neoliberal yönetimselliğin doğuşunu açıklarken, İkinci Dünya Savaşı sonrası Alman liberalizmi ile onu daha radikal bir düzeye götüren Chicago Okulu'nu mercek altına almaktadır. Foucault'nun incelediği savaş sonrası Alman liberalizmi akımı, aslen 1920'lerin sonunda Freiburg Okulu'nun parçası olan ve çıkardıkları derginin ismi nedeniyle Ordo liberaller olarak da adlandırılan hukukçu ve iktisatçıların fikirlerinden esinlenmektedir. Kendileriyle aynı dönemde ortaya çıkan Frankfurt Okulu'ndan farklı olarak, Freiburg Okulu, kapitalizmin içsel çelişkilerinin onu ortadan kaldırarak değil, yeniden tanımlayarak giderilebileceği görüşündedir. Ayrıca faşizmin yükselişini Frankfurt Okulu gibi kapitalizme değil, piyasa ekonomisinin gerektiği gibi işlemesini önleyen liberalizm karşıtı politikalara bağlamaktadır (Foucault, 1979'dan aktaran Lemke, 2001, s. 192-193).

Ordo liberaller, ekonomiyi kendi doğal akışı içerisinde işleyen özerk bir alan olarak değil, iyi işlemesi için toplumsal müdahaleleri, siyasi düzenlemeleri ve hukuki önlemleri gerektiren bir düzen olarak görmektedir (age., s. 193-194). Foucault (1979'dan aktaran age., s. 196), Ordo liberallerin görüşlerinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'daki siyasi konjonktürün ihtiyaçlarına yanıt veren yönlerine dikkati

çekmektedir. Buna göre, 18. yüzyıl liberallerinden farklı olarak, halihazırda var olan bir devletin ekonomi alanına müdahalesinin önlenmesi değil, tarihi veya milliyetçi referanslar yerine ekonomik büyüme ve refah ortamını sağlama vaadi üzerinden meşruiyet sağlayacak yeni bir devletin inşası söz konusudur.

Ekonominin işleyişinin siyasi düzenlemeler ve toplumsal müdahalelerle desteklenmesini savunan Ordo liberallerden farklı olarak, Chicago Okulu, ekonomik karar alımı ile ilgili parametreleri, yaşamın diğer alanlarının tahliline de uygulayarak, ekonomik ve toplumsal alanlar arasındaki ayrımı birincisinin lehine ortadan kaldırmayı şiar edinmektedir. Bu çerçevede yönetim, meşruiyetini ve sınırlarını rasyonel-ekonomik eylem modelinin çizdiği, rekabeti evrenselleştirmek doğrultusunda hareket eden, bizatihi bir şirket görünümündedir (age., s. 197). Foucault'ya göre neoliberalizmin klasik liberalizmden ayrıldığı iki temel noktadan ilki, devletin piyasa özgürlüğünü tanımlayan ve gözetten bir özne olmaktan çıkarak, piyasaca örgütlenen ve düzenlenen bir konuma gelmesidir (age., s. 200). İkincisiyse, yönetimin temelini oluşturan referans noktasının, *homo oeconomicus* olarak anılan, mesleki hayattan aile yaşamına varana dek her alanda kararlarını fayda-maliyet analizleri ve piyasa kıstasları doğrultusunda veren bireyler olmasıdır. Klasik liberalizmdeki *homo oeconomicus* nosyonundan farklı olarak burada verili bir insan doğası değil, yapay olarak yaratılan, rekabetçi ve girişimci bir davranış biçimi söz konusudur (age.).

1970'lerin sonlarında Foucault'nun verdiği dersleri inceleyen Senellart (2007, s. 388'den aktaran Paterson ve Strippel, 2010, s. 345), yönetimsellik kavramının içeriğinin belirli bir dönemdeki tarihsel gelişmeleri açıklamamanın ötesinde iktidar ilişkilerini tahlil etmeye yarayan bir analiz birimi haline geldiğini savunmaktadır. Foucault'nun yönetimsellik yaklaşımı, iktidarı belirli rasyonaliteler ve bunlar doğrultusunda şekillenen amaçlar ekseninde işleyen bir olgu olarak ele almakta, kimin / neyin, hangi amaçla, nasıl yönetileceği sorularına yanıt aramaktadır. Bu çerçevede, yönetimi devlet gibi tek bir birimde toplanan değil, farklı katman, yer ve amaçlar altında değişik otoritelerce yerine getirilen bir işlev olarak ele almaktadır (Rose vd., 2006, s. 84-85).

Öte yandan, Foucault'nun yönetim ve siyasete ilişkin değerlendirmelerinde başvurduğu bir diğer kavram, disiplindir. Foucault (1995 [1977], s. 168'den aktaran

Dunlap, 2014, s. 56), siyaseti kitlelerin askeri bir nizamı andırır bir şekilde disiplin altına alınması suretiyle icra edilen bir iç barış ve düzen tekniği olarak tarif etmektedir. Düşünür, bu tanımını daha da çarpıcı bir biçimde somutlaştırmak için Prusyalı General Clausewitz'in tespitindeki kavramların yerini değiştirerek 'Siyaset, savaşın başka araçlarla sürdürülmesidir' demektedir (Foucault, 2003 [1997], s. 15-16'dan aktaran age.). Foucault, bu sözle, toplumsal ilişkilerin belirli bir tarihsel anda savaş yoluyla tesis edilmiş bulunduğu ve bu güç ilişkilerinin bireysel ve kurumsal ölçeklerde yeniden üretilmesi için süregelen sessiz bir savaşın söz konusu olduğunun ifade edilmek istendiğini savunmaktadır (age.). Foucault'nun (1995 [1977]) disiplin teknikleri çerçevesinde gündeme getirdiği, daha sonra Cohen (1985) ile Cook ve Kothari'nin (2001) de başvurduğu içermeci denetim (*inclusionary control*) kavramı, devlet ve diğer iktidar katmanlarının muhalifler üzerinde kontrolü temin etmek çabalarının bir diğer yüzünü oluşturmaktadır (yazarlardan aktaran Dunlap ve Fairhead, 2014, s. 945-946). Buna göre, muhalif bireylerin iktidar politikalarına katılımcılık kisvesi altında eklemlenmesinin sağlanması, iktidar yapılarını belirli ölçüde gizleyerek bireylerin toplumsal eşitsizlik ve hiyerarşilere karşı çıkmasını güçleştirmektedir (age.). Neoliberalizmin 1980'lerden itibaren yaygınlaşma sürecini ele alan Gill (1995'ten aktaran Konak, 2008, s. 108) ise bu süreçte devletlerin piyasacı değerler ve disiplinlerin toplumsal yaşama nüfuzunda yasal ve kurumsal düzenlemelerle rol oynadığını ifade ederek bu politikaları disiplinci neoliberalizm (*disciplinary neoliberalism*) olarak adlandırmaktadır.

Foucault (1995, s. 104'ten aktaran Rutherford, 2007, s. 295), iktidar analizinde, iktidarın disiplin ve denetime başvurduğu doğru olmakla birlikte, geleneksel anlayışların aksine, iktidarın başat niteliğinin tahakküm veya baskı değil, üretkenlik olduğunu belirterek "*Aslında, iktidar üretir; gerçeklik üretir; nesne alanları ve doğruluk ritüelleri üretir.*" demektedir. Ayrıca, iktidarın yöneten – yönetilen ikiliği çerçevesinde belirli bir odağın sahip olabileceği ve yukarıdan aşağı yönelen bir olgu olarak değil, farklı beden, söylem, kurum ve eylem ağları üzerinden işleyen ve bunları üreten döngüsel bir fenomen olarak algılanması gerektiğini savunmaktadır. Bu doğrultuda, iktidarın belirli amaçları bulunmakla birlikte, bunların belirli bireylerin arzularına bire bir atfedilemeyeceğinin altını çizmektedir. Son olarak, iktidarın mevcut olduğu yerlerde buna karşı bir direnişin de söz konusu olacağını ve fakat bu direnişi de aslında iktidar olgusunun dışında değil,

onun bir bileşeni olarak görmek gerektiğini ileri sürmektedir. Biyoiktidar, disiplinler iktidardan farklı olarak, bireyin değil, nüfusun düzenleyici denetimlere tabi tutulmasıyla işlemektedir. Bu bağlamda, yöneticiler, sağlık, yaşam süresi, doğum oranları gibi nüfusa dair veriler üzerinden nüfusu ilgili yönetimin sürekliliğine en iyi hizmet edecek şekilde kendini idare etmeye sevk etmektedir. Disipliner iktidar ve biyoiktidar, bireyin ve nüfusun davranışları üzerinde kurdukları denetimle birbirlerini tamamlamaktadır. Yönetimselliğin işleyişinin önemli bir diğer unsuru, iktidarın amaçları doğrultusunda eylemlerde bulunacak öznelliklerin oluşturulmasıdır. Bu doğrultuda, bireylerin çeşitli gelişim tekniklerini uygulayarak, daha erdemli özneler olmayı tercih etme yollarını ifade eden kendilik teknolojileri önemli bir rol oynamaktadır. Kendilik teknolojileri, bireylere, kendi hayatlarını değiştirebilecek özerk özneler oldukları mesajını vermekte, daha iyi insanlar olma ve dünyada daha iyi şeyler yapma arzusunu aşılama ve bunların hayata geçirilebilmesi için atılması gereken adımları içeren yol haritaları sunmaktadır (age., s. 295-299).

Foucault, çalışmalarında ekolojik kaygılara dönük özel bir odaklanma içerisinde olmamakla birlikte, yazarın biyopolitika ve yönetimsellik üzerine değerlendirmeleri, doğa, çevre ve ekoloji gibi kavramların, bilimsel uzmanlar, bürokratlar, iş çevreleri ve kentli nüfuslar eliyle inşa edilmiş niteliğinin anlaşılmasında yol göstericidir (Luke, 2016, s. 463). Yeşil yönetimsellik yazınına göre biyoiktidar tüm yaşamı kapsayacak şekilde düşünüldüğünde, kavramın doğaya dair söylemlerin üretilmesi ve yayılmasını açıklama potansiyeli daha iyi anlaşılacaktır. Bu süreçte çevreye dair hakikatlerin üretiminde özellikle bilimin rolü önem kazanmaktadır (Rutherford, 2007, s. 297). Küresel iklim değişikliğinin gezegen ölçeğinde yönetimini irdeleyen yeşil yönetimsellik yaklaşımı, nüfusun yönetimine odaklı biyoiktidarın ötesinde, insan dışı doğanın da yönetimini içeren bir ekopolitikayı ve ekoiktidarı gündeme getirmektedir. Konak’a (2019, s. 121) göre, *“ekopolitikayı, doğa bağlamında, doğanın yaşamına özgü olguları tasnif, ayarlama ve yönetmeyi amaçlayan tekniklere, uygulamalara ve prosedürlere dayanan güç teknolojileri olarak tanımlayabiliriz”*. Foucault (1991’den aktaran Luke, 2016, s. 461), yönetime konu olan şeyi *““ülke”den ziyade “insanlar ve şeylerden oluşan bir kompleks”* olarak tanımlamaktadır. Geleneksel siyaset teorisinin insanlara, hatta onların içinde ayrıcalıklı bir zümreye faillik atfeden tutumunun aksine, yönetimsellik yaklaşımı,

yönetme faaliyetini toplumun her kesiminden insan, insan dışı varlıklar, yapılı veya yapılı olmayan doğanın da içinde bulunduğu bir karşılıklı ilişkiler bütünü çerçevesinde okumaktadır. Çevresel yönetimsellik kavramı, bu bütünün yönetilmesinde rol alan kurumların görevlerinin sınıflandırılması ve tanımlanması doğrultusunda başvurulacak bilgiye kaynaklık eden gerçeklik alanlarının betimlenmesi işlevini üstlenmektedir (age.).

Uluslararası zirveler, konferanslar ve Dünya Günü gibi etkinlikler, ekoloji biliminin meşruiyeti ve gerekliliği algısının güçlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Bu faaliyetler bağlamında üretilen söylemler vasıtasıyla önceden bilinmeyen bir alan olan doğa ve ona dair riskler, anlaşılır, ölçülebilir ve dolayısıyla yönetilebilir hale gelmektedir. Böylelikle ekoloji ve yer bilimlerini, nesnel ve siyasetten yalıtılmış bir bilim dalı olarak değil, aksine doğanın belirli uzmanlarca yönetilmesi gereken bir alan olarak betimlenmesine imkan veren bir iktidar ve bilgi rejimi işlevi gören disiplinler olarak görmek gerekmektedir (Rutherford, 2007, s. 298). Gerek bilim çevreleri, gerek Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası iktidar odaklarınca üretilen söylemler çerçevesinde ekolojik sorunlar, özellikle de küresel iklim değişikliği, gezegen ölçeğinde yönetilmesi gereken meseleler olarak sunulmaktadır (Konak, 2019, s. 120).

Konak'a (2019, s. 124) göre küresel iklim değişikliği krizinin üstesinden gelme gerekliliğine cevap olarak sunulan güvenlik aygıtı, neoliberal bir ekosistem hizmet ekonomisinin inşasını öngören yeşil ekonomidir. Yazar, yeşil ekonomi kavramının inşasında başta Birleşmiş Milletler olmak üzere uluslararası kuruluşların oynadığı role dikkat çekmektedir. Buna göre 2008'deki küresel ekonomik krizi izleyen dönemde UNEP (2009, s. 14-16'dan aktaran age.), yeşil ekonomiyi hem ekonomik hem de ekolojik krize çözüm reçetesi olarak sunmuştur. Rio + 20 zirvesinde alınan kararlar çerçevesinde ise yeşil ekonomiden sürdürülebilir kalkınmanın hayata geçirilme yöntemi olarak söz edilmiş, böylelikle hem toplumsal hem de çevresel sorunları ortadan kaldıracabilecek bir yol haritası olduğu ileri sürülmüştür (UN, 2012, s. 56'dan aktaran age.). UNEP (2009, s. 14'ten aktaran age., s. 124-125), ekonomik büyüme olgusunu sorgulamaksızın bunun yöntemini, yani fosil yakıtlara dayalı olarak gerçekleştirilmesini sorunsallaştırmakta, yatırımların temiz ve yeşil olarak tanımlanan teknolojilere yönlendirilmesiyle iklim krizine karşı güvenliğin temin edilebileceğini savunmaktadır. Yeşil ekonomi, liberal

iktisadın kaynakların sınırlılığıyla baş etmenin en uygun yönteminin bunların serbest piyasa koşullarında dolaşıma açılması olduğu varsayımından hareket eden doğanın metalaştırılmasına dönük bir yol haritası içermektedir. Bu doğrultuda Dünya Bankası (2012) ve UNEP (2009), ekosistem hizmetleri ve karbon emisyonlarının fiyatlandırılmasını önermektedir (aktaran age., s. 125).

Güvenlik paradigmasının risklerin önünü alma veya tamamen ortadan kaldırma değil, onları kabul edilebilir bir düzeyde tutma hatta onlardan beslenme eğilimi, yeşil ekonomi politikalarında da kendisini göstermektedir. Bu bağlamda sera gazı emisyonlarının tamamen ortadan kaldırılması gibi köktenci yaklaşımlar yerine, belirli bir düzeye kadar azaltılması yönünde bir yol haritası öngörülmektedir. Böylelikle, bir yandan yeşil ekonomi doğrultusunda yenilenebilir enerji kaynakları teşvik edilerek ekonomik büyümenin sürekliliğinin altyapısı oluşturulurken, diğer yandan karbon salımlarının da sürmesi normalleştirilmektedir. Öte yandan, küresel iklim değişikliğinden kaynaklı riskler öncelikli olarak tanımlanırken, yenilenebilir enerji yatırımlarının gerçekleştirildiği bölgelerdeki doğa ve nüfus üzerinde yaratacağı ekolojik ve sosyal riskler üzerinde durulmadığı dikkat çekmektedir. Böylelikle, yeşil yönetimselliğin nezdinde bazı riskler kabul edilebilir, bazı coğrafya ve nüfus parçalarıysa feda edilebilir olarak sınıflandırılmaktadır (age., s. 125-127).

Söz konusu kategoriler ve sınıflandırmalar, çevreci veya sürdürülebilir vatandaşlık örneğinde olduğu gibi belirli bir uzmanlık söylemi çerçevesinde temellendirilen yeni öznellik biçimlerinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan iktidarlar üretmektedir. Çevresel yönetim yetkilileri, bu uzmanlık söyleminin ürünü olan bilgi kodları vasıtasıyla başka özneleri, belirli mekanların veya sürdürülebilirlik sistemlerinin gözetimini yapmak biçiminde bir “stratejik disiplinci mekansal zabıtalık (*strategic disciplinary spatial policing*)” konusunda seferber etmek için iktidar sahibi kılmaktadır (Luke, 2016, s. 461-463). Sözelimi, Greenpeace (t.y.), WWF (t.y.) gibi çevre STK’ları, bireylere yönelik olarak çeşitli sorumlu tüketicilik rehberleri hazırlamaktadır (aktaran Rutherford, 2007, s. 299). Bu türden tavsiyelerin yaratabileceği etkiler önemsiz olmamakla birlikte bunlar, hükümetler ve endüstriyel kirleticiler gibi çevre sorunlarında daha büyük rol oynayan öznelerin sorumluluğunu gözden kaçırarak, neoliberal düzene

meydan okumayan bir çevrecilik biçimi inşa etmektedir. Çevreci vatandaşlık ya da tüketicilik gibi bireylerin kendi davranışlarını düzenlemesine dönük inşa edilmiş rejimlerin, masum ve iktidara karşıt bir kimliğe bürünmek suretiyle kitlelere daha çekici gelebildiği savunulmaktadır (age., s. 299-300).

Goldman (2005, s. 181-220), Laos Demokratik Halk Cumhuriyeti'nde Dünya Bankası ve küresel ölçekli çeşitli 'çevreci' STK'lerin ekolojik modernleşme ve sürdürülebilir kalkınma adı altında yürüttükleri projeleri Foucault'nun yönetimsellik kavramından hareketle eko-yönetimsellik başlığı altında değerlendirmektedir. Mekong Nehri üzerinde planlanan dev barajlar çevre dostu enerji başlığı altında desteklenmekle birlikte gerçekte pek çok endemik türü barındıran bir coğrafyayı sular altında bırakma riskini barındırmaktadır. Bir başka sorunlu uygulama da doğayı muhafaza etmek gerekçe gösterilerek yerli halkların doğal yaşam alanları olan ormanlık bölgelerden devlet şiddetine başvurularak edilmesidir. Planlara göre Mekong üzerindeki hidroelektrik santrallerde üretilen elektrik, Laos'a komşu enerji tüketimi daha yoğun ülkelere ihraç edilecek, muhafaza altına alınan ormanlar ise uluslararası piyasalarda karbon sertifikası olarak tedavüle girecektir. Bu mübadeleden Laos'un edineceği mali kazanımlar, ülkenin kalkınmasına hizmet edecektir. Ayrıca, bu projelerin yürütülmesi çerçevesinde Dünya Bankası ve STK'ler Laos'un bürokrasisini ekolojik modernleşme ilkeleri çerçevesinde yeniden yapılandıracak, bu doğrultuda gerek kendi teknokratları gerek yerel bürokrasiden seçilip yetiştirilecek kişiler Laos'un devlet kademelerinde görev alacaktır. Öte yandan, Goldman (age.) ormanlık alanlardaki yerli halkların farklı yerleşimlere göç ettirilmesinin, Laos devletinin bu halkları asimile etme siyasetine de hizmet ettiğini; fakat bu durumun uluslararası kamuoyu tarafından göz ardı edildiğini savunmaktadır. Özetle, gerçekte toplumsal ve ekolojik boyutları da olan sürdürülebilirlik kavramının yanıltıcı bir taktik olarak kullanıldığı, temelini ekonomi politik bilginin oluşturduğu, ulusal ve uluslararası düzeylerde farklı ve çok katmanlı amaçlara hizmet eden bir yönetimsellik hüküm sürmektedir (age.).

Yönetimselliğin nüfus ve coğrafya üzerinde güvenlik aparatları ile kurduğu denetim, Dunlap ve Fairhead'in (2014), ekonomik büyüme odaklı söylemin, ekolojik sorunları güvenlikleştiren çevresel güvenlik yaklaşımı ile birleşmesi neticesinde Küresel

Güney’de ‘doğayı koruma’ adı altında izlenen siyasetin, sömürgecilik sonrası bağımsızlıklarını kazanan kimi ülkelerdeki devlet inşası sürecinde başvuru kimi kontrgerilla stratejileri ile benzerliklerini ortaya koymaktadır. Buna göre, merkezi çevre ve/ya orman idareleri, devletlerin merkezden bağımsız hareket etme olasılığı bulunan yerli halkların mekanlarına ve yaşam biçimlerine müdahale ederek, doğa parçalarını - barındırdığı insanlarla birlikte- ehlileştirmelerinin vasıtası olmuştur. Bu doğrultuda bazı ormanlık bölgeler, milli park haline getirilip insansızlaştırılırken, o zamana değin dağınık halde olan yerleşimler de belirli köylerde yoğunlaşacak şekilde yeniden tanzim edilmiştir. Bu süreç, sömürgeleşme süreci ile eş zamanlı olarak gelişen Soğuk Savaş konjonktürü bağlamında, Güneydoğu Asya’daki kırsal nüfusun komünizm etkisine girmesi endişesini taşıyan ABD tarafından da mali yardımlarla desteklenmiştir. Dunlap ve Fairhead’e (age.) göre iklim değişikliği siyaseti çerçevesinde geliştirilen kimi piyasa mekanizmaları da geçmişte doğa üzerinde izlenen militarist siyasetin izlerini taşımaktadır. Atmosferdeki karbonu azaltmak veyahut artmasını önlemek amacıyla geniş doğa parçaları karbon yutağı olarak belirlenmekte, buraları muhafaza etmesi için devletlere finansman sağlanmaktadır. Bu süreçte yerli halklar, çitlenip güvenlik güçlerince denetim altına alınan doğal alanlardan göç etmek durumunda bırakılmaktadır. Bu surette piyasa, hem yeni doğa parçalarına, hem de önceden kendi kendine yetebiliyorken yaşam alanından edilince işgücüne eklenilen yeni insanlara nüfuz etmektedir (age.).

Dunlap (2016), yeşil ekonomi ve yenilenebilir enerji politikaları çerçevesinde başvuru denetim taktiklerini Meksika’daki büyük ölçekli rüzgar enerjisi uygulamaları üzerinden ele almaktadır. Yazar, geniş arazileri etkileyen bu projelere yerel halkın rızasının katılımcılık görüntüsü altında teminini içermeci denetim (*inclusionary control*) kavramı ile açıklamaktadır. Buna göre Birleşmiş Milletler’in yerel halkları etkileyecek kalkınma projelerine ilişkin Özgür, Önceden ve Bilgilendirilmiş Rıza (*Free, Prior, and Informed Consent*) prosedürü, halkların elini güçlendirecek bir araç olarak görülebilirse de şirket ve devletlerce halkları uysallaştırma yönünde kullanılma potansiyelini de taşımaktadır. Bu tür ‘katılımcılık’ mekanizmaları, projenin tamamen reddinin önünü kapatarak, tartışmayı projenin yöntemine indirgemektedir. Halkların bu sınırlı çerçevede, kendilerine göre daha güçlü konumdaki devlet ve şirket karşısında, çoğu kez projeye ilgili yeterli ve isabetli bilgi sahibi olmadan verdikleri rızanın ne denli meşru kabul

edilebileceği tartışmalıdır (age.). Martinez ve Davila (2014) da Meksika'daki rüzgar enerjisi projelerini değerlendirirken, pek çok örnekte bölge sakinlerinin, katılımcılık adı altında yapılan çeşitli toplantılarda yanıltıcı bilgiler veya sonradan yerine getirilmeyen vaatlerle aldatılıp mülksüzleştirildiğini savunmaktadır.

2.4.4. Ekolojik Paylaşım İhtilafları, Çevresel Adalet, Enerji Demokrasisi ve Yenilenebilir Enerji

Yenilenebilir enerji türlerinin kullanımının yaygınlaştırılması yolunda politikalar izlenmesi, devletlerin yeşil bir nitelik kazanmasının önemli unsurlarından biri olarak görülmektedir. Bununla birlikte, yenilenebilir enerji projelerinin de ekolojik paylaşım ihtilaflarına yol açabildiği gözlemlenmektedir.

2.4.4.1. Ekolojik Paylaşım İhtilafları

Ekolojik paylaşım ihtilafları (*ecological distribution conflicts*) kavramsallaştırması, sosyologlarca benimsenen çevre ihtilafları (*environmental conflicts*) terimine alternatif olarak Joan Martinez-Alier ve Martin O'Connor gibi ekolojik ekonomi disiplininin meseleyi ele alan yazarların gündeme getirdiği bir yaklaşımdır (Martinez-Alier, 2004; O'Connor ve Martinez-Alier, 1998). O'Connor ve Martinez-Alier (1998, s. 33-34), söz konusu kavramsallaştırmanın, ekonomik faaliyetler ile bunlardan kaynaklı ekolojik kayıpları ekonomik ve doğal sermaye başlıkları altında parasallaştırıp karşılaştırmaya tabi tutmaya dayalı “zayıf sürdürülebilirlik” bakış açısına bir yanıt olarak ortaya koymaktadır. Yazarlar, böylesi bir denkleştirme çabasının, her şeyin ikame edilebileceği varsayımından yola çıktığı ve paylaşım boyutunu ihmal ettiğini savunmaktadır (age.). Martinez-Alier (2004, s. 14), ekolojik paylaşım ihtilaflarında belirleyici sorunun, “Hangi değerlendirme dillerinin belirleyici olacağını tayin etme iktidarına kim sahiptir?” olduğunun altını çizmektedir.

O'Connor ve Martinez-Alier'e (1998, s. 36) göre¹²:

ekolojik paylaşım terimi, (...) yaban ve tarımsal biyoçeşitlilik gibi çevresel kaynaklar ve hizmetlerin insanlarca kullanımındaki ve kirlilik gibi külfetlere

¹² Vurgu özgün metinde.

maruz kalmadaki toplumsal, mekânsal ve zamansal asimetrilere veya eşitsizliklere atıfta bulunmak üzere gündeme getirilebilir.

Martinez-Alier (2002, s. 1), çevrecilik akımlarını yaban hayatı kültürü (*cult of wilderness*), eko-verimlilik öğretisi (*gospel of eco-efficiency*) ve yoksulların çevreciliği (*environmentalism of the poor*) olarak üç kategori altında ele almaktadır. Buna göre yaban hayatı kültürü, kökenleri ABD’de bir asır önceki doğa korumacılığı akımına dayanan, sonrasında koruma biyolojisi ve derin ekoloji gibi bilimsel ve felsefi ekoller çerçevesinde varlığını sürdüren, biyoçeşitliliğin ve el değmemiş doğal alanların muhafazasını savunan bir yaklaşımdır. Bu akımın temsilcileri, ekonomik büyümeye doğrudan karşı çıkmamakla birlikte, henüz sanayileşmeden etkilenmemiş durumdaki doğal alanların kendine içkin bir değeri olduğu ve korunması gerektiği düşüncesindedir (age., s. 1-3). Ronald Inglehart (1977; 1990; 1995’ten aktaran age., s. 3), bu akımın gelişmiş ülkelerdeki yaygınlığını, maddi ihtiyaçların karşılandığı toplumlarda post-materyalist toplumsal değerlere geçişle açıklamaktadır. İkinci akım olan eko-verimlilik öğretisi, ekonomik büyümenin ve üretim süreçlerinin el değmemiş doğal alanlardan ziyade sanayi, tarım ve kent ekonomisi üzerindeki etkileri ile ilgilenmektedir. Bu akımın çoğunlukla mühendis ve ekolojik ekonomi disiplinleri mensuplarından oluşan temsilcileri, ekonomik büyümeye karşı çıkmamakla birlikte, kaynakların bilgece kullanımı, ekolojik modernleşme ve sürdürülebilir kalkınmayı savunmaktadır. Eko-verimlilik yanlıları, doğaya içkin bir değer atfetmemekte ve ondan daha ziyade doğal sermaye, çevresel hizmetler gibi ekonomik terimlerle söz etmektedir (age., s. 5-6).

Yoksulların çevreciliği akımı ise diğer iki yaklaşıma karşı çıkararak ekonomik büyümenin, çevresel olumsuz etkilerin artışı anlamına geldiği ve bunların bazı toplumsal gruplarca orantısız bir şekilde daha fazla hissedildiğine dikkat çekmektedir. Bu akımın içinde de yerli halklar gibi doğanın kutsallığına vurgu yapan gruplar bulunmakla birlikte, temsilcileri çoğunlukla çevreye bir geçim kaynağı olarak önem veren ve yoksulların durumunu gözetecek insanlararası bir sosyal adalet talebinden hareket eden bireylerden oluşmaktadır (age., s. 10-11). Martinez-Alier (age., s. 12), yoksulların çevreciliği akımının özellikle ekonominin ölçeğinin büyümesine paralel olarak artan ekolojik paylaşım ihtilafları üzerinde durduğunun ve bu tür hareketlerin dünya çapında

büyüdüğünün altını çizmektedir. Yazar, bu kapsamdaki hareketlerin oluşumunda devletler veya şirketlerin doğal kaynaklara el koymasına dönük bir muhalefetin rol oynadığını ve bu itibarla bunların gerek şirketlerin iktidarına, gerekse devletin cebri gücüne karşı çıkmakta olduğunu vurgulamaktadır (Martinez-Alier, 2009, s. 59). Latin Amerika'daki ekolojik paylaşım ihtilaflarını mercek altına alan Pérez-Rincón ve diğerleri (2019, s. 81), bunların kaynağında bölgedeki devletlerin, doğal kaynakların özel şirketlerce ya da kamunun denetiminde işlenmesine yönelik kalkınma politikalarının bulunduğunu savunmaktadır. Yazarlar, özellikle Peru ve Kolombiya örneklerinde devletin çevre hareketlerini baskı, kolluk gücü, suçlulaştırma, eylemcilere dönük tehditler gibi devlet şiddeti biçimlerine başvurarak bastırma yolu izleme eğilimi bulunduğunu iddia etmektedir (age., s. 88).

Öte yandan, Sinop'un Gerze ilçesinde yapılması planlanan bir kömürlü termik santrale karşı yürütülen çevre mücadelesini inceleyen Arsel ve diğerleri (2015), ekoloji hareketlerinin zenginlerin ve yoksulların çevreciliği ikiliğine indirgenmemesi gerektiği görüşündedir. Yazarlar, çevreye bir geçim kaynağı olarak çiftçiler kadar doğrudan bağımlılığı bulunmayan ve fakat zenginlerin çevreciliği sınıflandırmasına girebilecek denli post-materyalist bir konumda da yer almayan, doğrudan orta sınıf olarak adlandırılmayacak olsa da bu kategorinin birçok özelliğini barındıran, çoğunlukla kentli eylemcilerin de kırsaldaki aktivistlerle ittifak içerisinde hareket edebildiğini savunmaktadır (age., s. 372). Yazarlar, bu duruma örnek olarak Gerze'deki çevre hareketinin bileşenlerinden olan Yeşil Gerze Platformu'nu (YEGEP) oluşturan, çoğu 12 Eylül 1980 darbesi öncesi sol aktivizm içerisinde yer almış, kentli ve maddi durumu köylülere göre daha iyi olan kişileri göstermektedir. Bu gruptaki bireylerin çevresel kaygıların ötesinde devletin toplumla ilişkilerinde ve kalkınma politikalarının planlanmasında izlediği dışlayıcı tutuma dönük genel bir tepkisinin söz konusu olduğunu savunan yazarlar, bu olguyu 'hoşnutsuzların çevreciliği' olarak adlandırmaktadır (age., s. 375-376).

2.4.4.2. Çevresel Adalet Tartışmaları

Çevresel adalet kavramının ortaya çıkışı, Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Carolina eyaletinin en yoksul yerleşimlerinden olan ve nüfusunun çoğunluğu Afrikalı-Amerikalılardan oluşan Warren kasabasında tehlikeli atılar için bir depolama alanı oluşturulmasına karşı protestolara dayandırılmaktadır (Schlosberg, 2007, s. 47). Söz konusu eylemler, sivil haklar hareketi ile çevre aktivistlerinin birlikte hareket etmesinin ilk örneklerinden birini oluşturmuş, sonrasında yapılan pek çok çalışmada da yoksullar ve azınlıkların çevresel risk oluşturan faaliyetlerden orantısız bir şekilde daha fazla etkilendiği belgelenmiştir (USGAO 1983; UCC 1987; Bullard 1990; Bryant ve Mohai 1992'den aktaran age.). İlerleyen dönemlerde çevresel adalet kavramı üzerinden yapılan tartışmaların bağlamı daha da genişlemiş, bu çerçevede örneğin madencilik gibi olumsuz çevresel etkiler doğuran yatırımların Küresel Kuzey'den Güney'e taşınması biçiminde bir eğilimin bulunduğu dile getirilmektedir (Bridge, 2004'ten aktaran Urkidi ve Walter, 2011, s. 684). Ayrıca, küresel iklim değişikliğinin etkileri ve alınması gerekli önlemlere dair fayda, maliyet ve sorumlulukların mekan, zaman ve taraflar bağlamındaki dağılımı ile karar alım süreçlerinin adillğine dair çevresel adalet tartışmaları da iklim adaleti başlığı altında süregelmektedir (Klinsky ve Dowlatabadi, 2009; Okereke, 2010; Roberts ve Parks, 2007).

Çevresel adalet tartışmalarında, genel anlamda adalet kavramı üzerine olan değerlendirmelerde olduğu gibi kavrama ilişkin farklı unsurlar gündeme gelmektedir. Bu doğrultuda öne çıkan boyutlardan biri, dağıtıcı adalettir. Bu çerçevede, çevresel adalet hareketinin ABD'de ortaya çıkışına neden olan eylemliliğin de işaret ettiği gibi çevresel risklerin sınıfsal ve ırksal bağlamda adaletsiz dağılımı üzerinde durulan temel konu olmaktadır (Schlosberg, 2007, s. 55). Schrader-Frechette (2002, s. 24-25'ten aktaran age., s. 56), dağıtıcı adalet yaklaşımının çevresel fayda ve maliyetlerin sınıf, eğitim durumu, ırk temelli ayrımcılık yapılmaksızın hakkaniyetli bir şekilde dağılımını gerektirdiğini vurgulamaktadır. Öte yandan Iris Young (1990, s. 15), salt dağıtıcı adalet paradigmasına odaklı bir yaklaşımı sorunlu bulmaktadır. Yazara göre bunun sakıncalarından ilki, toplumsal adaletin kaynaklar, refah, gelir, istihdam gibi maddi faydaların dağıtımına indirgenerek, dağıtım sürecinde belirleyici olan usuller, işbölümü, kültür gibi toplumsal

yapı ve kurumsal bağlama dair faktörlerin ihmal edilmesidir. İkincisi ise dağıtıcı yaklaşımı kıyas yoluyla maddi olmayan faktörleri de kapsayacak şekilde genişletmeye dönük girişimlerin, bunlara toplumsal ilişki ve süreçlerin bir işlevi olmaksızın statik olgular olarak muamele etmesidir. Yazar, dağıtım boyutunu tamamen önemsiz görmemekle birlikte, adalet tahlillerinin merkezine kurumsallaşmış tahakküm ve baskının konulması gerektiği görüşündedir (age., s. 15-16).

Dağıtıcı adalet yaklaşımlarının tek başına çevresel adalet sorunsalını kuşatıcı nitelik taşımadığı görüşleri, meselenin tanınma (*recognition*) boyutuna ilişkin bakış açılarının gündeme gelmesini beraberinde getirmektedir. Bu alanda Nancy Fraser'ın (1997) adaletin yeniden dağıtım yönüne ek olarak tanınma boyutunun da analizlere dahil edilmesine dönük çağrılarını yol gösterici olmuştur. Yazar, ekonomik ve kültürel adaletsizliği iki ayrı kategori altında ele alarak, bunlardan ilkinin yeniden dağıtıma dönük önlemlerle giderilebileceğini, ikincisinin telafisininse o ana kadar yeterince saygı gösterilmeyen kimliklerin tanınmasına dönük kültürel veya sembolik bir değişim gerektirdiğini vurgulamaktadır (age., s. 15). Bununla birlikte yazar, ideal tipleri ifade eden ve analitik amaçla kullanılan bu sınıflandırmaya karşı gündelik yaşamda toplumsal cinsiyet ve ırk gibi hem ekonomik hem de kültürel yönlerden dezavantajlı grupların her iki türden adaletsizliğe eş zamanlı olarak maruz kalabileceğinin de altını çizmektedir (age., s. 15-33).

Honneth (2001, s. 43-44), 1980'lerin sonuna değin dağıtım boyutunun ön plana çıktığı sosyal demokrasi eksenli adalet anlayışından farklı olarak, yakın geçmişte birey ve grupların onurunun tanınmasının adalet kavramının önemli bir parçası olarak algılanmaya başlandığının altını çizmektedir. Yazar, bu bağlamda fiziksel zarar verme ile haklardan yoksun bırakma ve toplumsal dışlamanın haricinde kişinin yetenekleri ve yaşam tarzına saygı gösterilmemesi şeklinde bir tanınma sorununun da söz konusu olabileceğini vurgulamaktadır (age., s. 48-50). Yazar, adaletin dağıtım ile tanınma boyutlarının birbiriyle karşıtlık içinde olmadığını, aksine dağıtım mücadelelerinin temelinde hangi toplumsal grupların statü ve değerlerine göre belirli maddi faydalara erişimi olacağını belirleyen kurumsallaşmış değerler hiyerarşisine dair bir uzlaşmazlığın yattığını vurgulamaktadır (age., s. 54). Çevresel adaletin tanınma boyutu, belirli birey ve

toplulukların, olumsuz çevresel etkilere daha fazla maruz kalmalarının, onların değer ve kimliklerinin tanınmamasından kaynaklı olduğu düşüncesinden hareket etmektedir (Schlosberg, 2007, s. 59-60). Bu boyut, özellikle kendi kültürleri, geçimlik faaliyetleri ve arazi haklarının tanınması ve korunması talepleriyle mücadele yürüten yerli (*indigenous*) halklar bakımından önemlidir (Urkidi ve Walter, 2011, s. 685). Bu kapsamda söz konusu toplulukların yaşam alanlarına duydukları aidiyet ve bu mekanlara zarar veren çevresel etkilerin aynı zamanda onların kimliklerine dönük bir tehdit oluşturduğu kaygısı ön plana çıkmaktadır (Peña, 1999; 2002; 2003'ten aktaran Schlosberg, 2007, s. 62-63).

Çevresel adaletin bir diğer boyutu, özellikle karar alım süreçlerine katılımı ilgilendiren usuli adalettir. ABD'deki çeşitli çevresel adalet hareketlerini inceleyen Cole ve Foster (2001, s. 103), pek çok durumda başlangıçta aktivistlerin yaşam alanlarının yakınlarında kurulan kirlletici tesislere tepkisi ile gelişen hareketlerin çoğu durumda kendi hayatlarını etkileyen karar alım süreçlerinden dışlanmalarına ve bunların meşruiyetine dair bir mücadeleye evrildiğinin altını çizmektedir. Yazarlar, çevre mevzuatında kamusal katılıma dair pek çok düzenleme yer almakla birlikte, bunların bu sürecin tarafları arasındaki güç farklılıklarına ve bunların altında yatan toplumsal ilişkilere temas etmekten uzak olduğunu vurgulamaktadır (age., s. 103-104). Buna göre, söz konusu katılım süreçleri, mesele ile ilgili tüm tarafların katılım sağlayarak kendi çıkarlarını savunabileceği ve nihayetinde farklı çıkarların dengelendiği bir sonuca varılabileceği yönünde bir hukuki çoğulculuk varsayımına dayanmaktadır. Oysa uygulamada düşük gelirli veya azınlık topluluklarının mensupları, kamu yetkilileri nezdinde çıkarlarını şirketler kadar etkili savunarak eşdeğer baskı oluşturabilecek güç, bilgi ve kaynaklardan yoksun olduğundan, sürece fiiliyatta eşit bir şekilde katılım sağlayamamaktadır (age., s. 107-109).

Çalışmanın yeşil devlete dair normatif tartışmalara değinilen bölümünden hatırlanacağı üzere, müzakereci karar alım süreçlerinin çevresel konulardaki kararlardan etkilenecek tüm tarafları kapsamak yolunda önemli bir potansiyeli olduğu ve böyle usullerin ekolojik demokrasi idealinin gerçekleşmesinde önemli rol oynayacağı savunulmaktadır (Eckersley, 2004, s. 115-117). Gerçekten de yakın geçmişte hukuki çoğulculuğa dayalı modellerin yerine gündeme gelen müzakereci karar alım süreçleri,

önceden çerçevesi belirlenen çıkarların tartışılması yerine önerilerin müzakere süreci içerisinde şekillendirileceğine dönük varsayımı ve dezavantajlı grupların bilimsel komitelerden danışmanlık alabilmesine dönük düzenlemeleriyle daha eşitlikçi bir karar alım süreci izlenimi vermektedir (Cole ve Foster, 2001, s. 112-114). Bununla birlikte, Cole ve Foster (age., s. 115), uygulamada bazen müzakere kurullarının yeterince temsiliyetçi bir şekilde hazırlanmadığı veya taraflara teknik konularda destek verilmediği durumlar olduğuna dikkat çekmektedir. Yazarlar, temsiliyet ve maddi kaynaklara dair eksikliklerin daha katı düzenlemelerle giderildiği durumlarda bile statü farklılıkları ve bununla bağlantılı karşılıklı saygı sorununun aşılması daha güç meseleler olarak ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Lynn Sanders'ın (1997'den aktaran age.) dikkat çektiği gibi doğuştan belirli biçimde tanımlanan Latin ve Afrikalı-Amerikalılar gibi bazı grupların sistematik olarak göz ardı edildiği bir ortamda yalnızca belirli beceri ve kaynakların dağıtılması suretiyle daha eşitlikçi ve demokratik bir tartışma ortamı yaratılması mümkün olmamaktadır.

2.4.4.3. Enerji Demokrasisi Hareketi

Enerji demokrasisi, yenilenebilir enerjiye geçiş sürecini, toplumsal adalet ve ekonomik hakkaniyet temelinde köklü siyasi, iktisadi ve toplumsal değişim imkanlarıyla bağlantılandırmaya çalışan dünyanın farklı bölgelerindeki toplumsal hareketlerin başvurduğu bir kavramdır (Burke ve Stephens, 2017, s. 35). Angel (2016, s. 10), enerji demokrasisi kavramının kökenlerinin Alman iklim adaleti hareketinde olduğunu savunarak, 2012'de Lasistz İklim Kampı'nda farklı grupların şu tanım üzerinde uzlaştığını dile getirmektedir:

Enerji demokrasisi, herkesin yeterli enerjiye erişiminin temini anlamına gelmektedir. Bu itibarla enerji üretimi ne çevreyi kirletmeli ne de insanlara zarar vermelidir. Daha somutça bu, fosil yakıt kaynaklarının yerin altında bırakılması, üretim araçlarının toplumsallaştırılması ve demokratikleştirilmesi ve enerji tüketimine dönük genel tutumumuzu yeniden düşünmemiz gerektiği anlamına gelmektedir.

2012'de Enerji Acil Durumu – Enerji Geçiş başlıklı yuvarlak masa toplantısı için bir araya gelen Enerji Demokrasisi için Sendikalar için hazırlanan tartışma belgesinde Sean Sweeney, enerji demokrasisine dair sendikaların yaklaşımının direnme

(*resist*), geri kazanma (*reclaim*) ve yeniden yapılandırma (*restructure*) esasları üzerinden şekillendirilebileceğini ifade etmektedir. Buna göre, büyük enerji şirketlerinin politikalarına direnmek, özelleştirilen veya piyasalaştırılan enerji ekonomisinin kamusal mülkiyetini geri kazanmak ve enerji sistemini yenilenebilir enerji, enerji tasarrufu ve yerel refahı yaygınlaştıracak ve toplumsal ve demokratik denetimi egemen kılacak şekilde yeniden yapılandırmak gerekmektedir (Sweeney, 2012, s. 31).

Burke ve Stephens (2017, s. 37), kavramın ABD ve Avrupa’da çeşitli örgütlerce 2012’den itibaren artan bir şekilde kullanıldığını, ancak köklerinin yerel, katılımcı ve doğrudan demokrasi talepleriyle bilinen geçmişteki nükleer enerji karşıtı ve barış yanlısı hareketlere değin uzandığını savunmaktadır. Yazarlar, gelişmekte olan ülkelerde de benzer taleplerin enerji adaleti veya enerji egemenliği gibi farklı başlıklar altında ileri sürülmekte olduğunu dile getirmektedir. Angel (2016, s. 12) de enerji egemenliği kavramının emperyalizm ve sömürgeciliği reddi dillendirmesi yönüyle Latin Amerika’da daha çok terci edildiğini, Birleşik Krallık’taki Platform adlı kampanya grubunun ise özelleştirme ve tepeden inme devletçiliğe karşı kolektif ve katılımcı denetimi vurgulamak amacıyla enerji müşterekleri ifadesini benimsediğini aktarmaktadır. Burke ve Stephens’a (2017, s. 37) göre enerji demokrasisi eylemcileri, farklı coğrafyalardaki hareketlerin “*siyasi ve ekonomik iktidarın daha hakkaniyetli dağıtımı ve enerjiyle birlikte gıda, su ve arazi üzerinde daha fazla sosyal ve kamusal denetim*” üzerinde birleşen taleplerinin taşıyıcısı olma gayesindedir. Angel (2016, s. 12) de enerji demokrasisi hareketinin Avrupa merkezli bir siyasi proje gelmemesine özen gösterilmesi ve başka coğrafyalardaki mücadelelerin kaygılarını da dikkate alması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

Enerji demokrasisi üzerine çalışan çeşitli araştırma kuruluşları ve sivil toplum örgütlerinin konu ile ilgili oluşturduğu bir internet sitesinde enerji demokrasisinin ilkeleri, (enerjiye) evrensel erişim ve toplumsal adalet, yenilenebilir, sürdürülebilir ve yerel enerji, kamusal ve toplumsal sahiplik, adil ödeme ve yeşil işlerin yaratılması, demokratik denetim ve katılım olarak sıralanmaktadır (Energy Democracy, t.y.). Evrensel erişim ve toplumsal adalet ilkesi, enerji tüketimi düşürülürken yoksulluğun önlenmesi boyutu da gözden kaçırılmayarak, herkesin yeterli ve maliyeti karşılanabilir enerjiye erişiminin temin edilmesi, özellikle dezavantajlı grup ve toplulukların gereksinimlerine öncelik

verilmesi gerektiğini ifade etmektedir (age.). Nitekim Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) ve Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü'nün (UNIDO) hazırladığı rapora göre, 2009 yılı itibarı ile dünyada 1,438 milyarı gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere 1,441 milyar insanın elektriğe erişimi bulunmamakta, tamamı gelişmekte olan ülkelerde yaşayan 2,679 milyar insan ise yemeklerini pişirmek için geleneksel biyoyakıt kullanımına mahkum konumdadır (UNDP, IEA ve UNIDO, 2015, s. 9). Öte yandan, enerji yoksulluğunu yalnızca Küresel Güney ile sınırlı bir olgu olarak görmemek gerekmektedir. Nitekim Angel, Birleşik Krallık'ta her kişi 10,000 insanın konutlarını ısıtamamaktan ötürü yaşamlarını yitirdiğini, 4 milyon hanenin enerji tedarikçilerine borçlu olduğunu, 4.7 milyon kişinin elektriğinin borçlar nedeniyle birkaç ayda bir kesildiğini aktarmaktadır (Angel, 2016, s. 21).

Sweeney (2012, s. 27-28), enerji yoksulluğunu kamusal sahiplikle de bağlantılandırarak, devletlerin enerjiye erişimi öncelikli bir mesele olarak ele alıp enerji üretimini kamusal mülkiyet altında bulundurduğu Güney Afrika ve Vietnam gibi ülkelerde geride bırakılan on yıllar içerisinde elektrik enerjisine erişim oranlarında kayda değer artışlar gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Buna karşılık, Dünya Bankası'nın enerji yoksulluğunun giderilmesi için elektrik piyasalarının özelleştirilmesi ve serbestleştirilmesi tavsiyelerini izleyen ülkelerde devlet tekelinin sonlandırılmasını izleyen dönemde hizmetleri devralan farklı şirketler, zamanla birleşme ve devralma yoluyla birbirine eklemlenerek, elektrik oligarşileri oluşturmakta ve nihayetinde halkın enerjiye erişim maliyetleri artmaktadır (age.). Angel (2016, s. 22), gelişmiş ülkelerde toplumsal hareketlerin enerji yoksulluğunun giderilmesi ile enerji demokrasisi taleplerini birbiriyle bağlantılandıran söylemler kullandığından söz etmekte ve Birleşik Krallık'taki *Fuel Poverty Action* (Yakıt Yoksulluğu Eylemi) hareketi örneğini vermektedir. Yazar, söz konusu girişimin, “*ısınmak için ihtiyaç duyulan enerji, çevreye zarar vermeyen enerji ve bizim çıkarlarımız adına demokratik olarak işletilen bir enerji sistemi hakkı*” gibi bazı haklar öneren bir “Enerji Hakları Bildirgesi” (*Energy Bill of Rights*) oluşturduğunun altını çizmektedir (age.). Öte yandan, enerji demokrasisi yanlıları, toplumsal adalet bağlamında küresel eşitsizlikleri göz önünde bulunduran bir yaklaşımla enerji politikalarının ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi temelinde şekillendirilmesi gerektiği, ancak bunun büyük gelişmekte olan ülkelerdeki siyasi ve ekonomik seçkinlere gelişmiş

Ülkelerin izlediği yıkıcı kalkınma stratejisini yineleme izni anlamına gelmediğini vurgulamaktadır (Sweeney, 2012, s. 30).

Enerji demokrasisinin ikinci ilkesi olan yenilenebilir, sürdürülebilir ve yerel enerji, fosil yakıt kaynakları yerin altında bırakılarak yenilenebilir enerji kullanımının yaygınlaştırılması ve yerel yenilenebilir enerji sistemlerinin oluşturulmasını öngörmektedir. Yerel ve ulusal kurumların kamusal kaynakları fosil yakıtlara yatırmayı terk ederek bunları yenilenebilir enerji projelerine yönlendirmeleri gereğine işaret edilmektedir (Energy Democracy, t.y.). ABD’deki yerel bir temiz enerji inisiyatifinin temsilcilerinden Al Weinrub (2012’den aktaran Sweeney, 2012, s. 44-45), özel şirketlerin kar temin etme odaklı merkezietçi ve büyük ölçekli yenilenebilir enerji projelerine nazaran ademimerkezieti üretim seçeneğinin, kazanç ve birikim yerine toplumsal ve çevresel ihtiyaçlara öncelik vermek ve daha fazla istihdam yaratmaya daha elverişli olduğunu savunmaktadır. Almanya’da 2009-2012 döneminde çoğunluğu evlerin çatılarına olmak üzere dağınık sistemle 10.000 MW kurulu gücün üstünde güneş paneli yerleştirilmiş olup, güneş enerjisinin dörtte üçü, rüzgar enerjisinin ise yarısı yerel halkın mülkiyetindedir (age., s. 47).

Kamusal ve toplumsal mülkiyet ilkesi, enerji sistemlerinin mülkiyetinin kar odaklı büyük şirketler veya merkezietçi devlet rejimleri yerine, çoğunlukla kooperatifler gibi kamusal mülkiyet biçimleri altında örgütlenen belediyeler, vatandaş kolektifleri ve işçilerde olması gerekliliğini savunmaktadır (Energy Democracy, t.y.). Enerji demokrasisi yanlıları, “-metalaştırma, kar ve sınırsız büyümeye dayanan- mevcut enerji iş modelinin ortadan kaldırılması gerektiğini” savunmaktadır (Sweeney, 2012, s. 30). Kamusal mülkiyetin hayata geçirilmesinin yollarından ilki, belirli bir katkı payı ile ye olarak yenilenebilir enerji kurulumunu finanse eden, bununla tükettiği enerjiyi üreten ve artan enerjiyi ulusal şebekeye satan bireylerin yönetimindeki enerji kooperatifleridir. Öte yandan, bunların gelişebilmesi için genellikle Almanya örneğindeki gibi devlet tarafından alım garantileriyle desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca, katılım paylarının düzeyinin kooperatiflere üyelikte sınıfsal engel oluşturmaması da dikkate alınması gereken bir meseledir (Angel, 2016, s. 13-14). Yenilenebilir enerjiye kamusal ve toplumsal nitelik kazandırılmasında uygulanan bir diğer model, kent ölçeğini odağına alan yeniden

belediyeleştirmedir (*re-municipalisation*). Bu modelin başarılı bir örneğini oluşturduğu ifade edilen Almanya’da 1990’lardaki özelleştirme dalgasının ardından 2007-2012 döneminde 190’ın üzerinde şebeke dağıtım imtiyazı yeniden belediyelerin eline geçmiş ve *Stadtwerke* adıyla anılan belediyeler mülkiyetinde 60 yeni arz şirketi kurulmuştur (age., s. 15).

Bununla birlikte, Angel (age., s. 16) enerji demokrasisine geçişin yalnızca yerel veya belediyeler ölçeğinde gerçekleşmesinin güç olduğunu, bu sürecin gerektirdiği büyük ölçekli koordinasyon, yeniden dağıtım ve yatırımı yerine getirebilecek kurumsal kapasiteye sadece merkezi devletlerin sahip olduğunu savunmaktadır. Sweeney (2012, s. 19) de yenilenebilir enerji projelerinin en büyük atılım ve istihdamı, piyasaların daha az serbestleştiği ve devletlerin öncülük üstlendiği Çin ve Almanya gibi ülkelerde gerçekleştirdiğine dikkat çekmektedir. Ancak, devlet mülkiyeti modeli, yatırımları yenilenebilir enerjiye yönlendirme potansiyeline sahip olsa da kamu şirketlerinin yönetiminde demokratik katılım zayıf kalabilmektedir (Angel, 2016, s. 16). Ayrıca, Sweeney’in (2012, s. 41-42) dikkat çektiği gibi sadece mülkiyetin kamuya geçmesi başlı başına yeterli bir ölçüt olmayıp, neoliberal dönemde pek çok kamu mülkiyetindeki şirketin de kamu yararı doğrultusunda değil özel şirket gibi kar kaygısıyla veya devlet kapitalizmi çizgisiyle kaynak milliyetçiliği çerçevesinde hareket edebilmektedir. Dolayısıyla asıl olan, halihazırdaki kamu şirketlerinin rasyonelitesinin de gerçek anlamda sürdürülebilirlik ve kamusal öncelikler ekseninde yeniden tanımlanmasıdır. Angel (2016, s. 17), böylesi bir değişimin, devlet süreçlerinin rekabetçi birikime dayalı toplumsal ilişkiler temelinde şekillendiği kapitalist sistemde köklü bir dönüşüm olmaksızın güç olduğunu ileri sürmektedir.

Adil ödeme ve yeşil işlerin yaratılması ilkesi, adil geçiş gündemi çerçevesinde yenilenebilir enerji alanında adil ödeme koşullarına sahip sendikalı istihdamın temin edilmesi gerekliliğini savunmaktadır (Energy Democracy, t.y.). Angel (2016, s. 31), yenilenebilir enerji sektöründeki işlerin genellikle güvencesiz, düşük ödemeli ve sendikasız olmasının, sendikalar arasında enerji dönüşümüne muhalefet doğurabildiğine dikkat çekmektedir. Yazara göre bu itibarla, gerçek anlamda adil bir dönüşümden söz edilebilmesi için sadece bu alanda daha fazla istihdam çağrısında bulunmak değil, çalışma

koşullarının da iyi olması üzerinde durmak gerekmektedir (age.). Söz gelimi, daha kısa çalışma saatlerinin hem ekolojik anlamda olumlu hem de enerji ile diğer kaynakların yönetimine dair demokratik süreçlere katılım için emekçilere zaman tanınması bakımından gerekli olduğu dile getirilmektedir (age.).

Demokratik denetim ve katılım ilkesi, enerji politikalarında yerel toplulukların gereksinimlerinin öncelikli olarak ele alınması için vatandaş ve emekçilerin süreçlere daha fazla katılımı ile mutlak şeffaflık ve hesap verebilirliği öngörmektedir. Kamusal ve toplumsal mülkiyetin söz konusu olduğu enerji sistemlerinin demokratik karar alım düzeneklerini hayata geçirme olasılığının daha yüksek olduğu değerlendirildiğinden, bu ilke kamusal ve toplumsal mülkiyet ilkesi ile de yakından bağlantılıdır (Energy Democracy, t.y.). Öte yandan, kamusal mülkiyet de başlı başına katılımcılığı temin etmemekte, toplumsal hareketlerin bu doğrultuda baskı unsuru işlevi üstlenmesi gereksinimi doğabilmektedir. Angel, bu bağlamda elektrik dağıtım şebekesinin yeniden belediyeleştirilmesi için örgütlenen *Berliner Energietisch* hareketinin yönetimi demokratikleştirmek için ileri sürdüğü aşağıdaki talepleri örnek göstermektedir (Angel, 2016, s. 15):

1. *1/3'i siyasetçiler, 1/3'i işçiler ve 1/3'i seçilmiş vatandaşlardan oluşan bir yönetim kurulu*
2. *Şirketin ilerlemesini tartışmak, eleştirmek ve önerilerde bulunmak üzere yıllık mahalle meclisleri*
3. *Vatandaşların kaygılarını iletme amaçlı bağımsız bir ombudsman*
4. *Varsayılan bir mutlak şeffaflık yükümlülüğü*

Sweeney (2012, s. 3; 17), demokratik denetim ve katılımın önemini vurgulamak açısından karbon piyasaları ve vergileri gibi düzenleyici ve piyasa temelli yaklaşımların, enerji talebi ve fosil yakıt tüketimindeki artışı dizginleyememiş olmasına değinmektedir. Yazara göre, bu başarısızlığın temelinde bunların şirketlerin iktidarı ve enerji kaynakları, alt yapısı ve piyasaları üzerindeki denetimine karşı çıkan nitelikte olmaması yatmaktadır. Bu yaklaşımların başarısızlığını açıklamakta kullanılan siyasi irade eksikliği savı, gerçekte fosil yakıt şirketlerinin siyasi gücü ve kar odaklı enerji üretimi paradigması gibi doğası itibarı ile sistemsel sorunları görmezden gelen yüzeysel bir ifadedir (age.). Sweeney (age., s. 19), büyük ölçekli yenilenebilir enerji projelerinin özel sektörün mülkiyetinde olduğunu, kâr amacıyla daha fazla elektrik enerjisi üretip satmaya dayalı

mevcut iş modelini yeniden ürettiğini, yerel topluluklar ve çevreye zarar verdiğini ve enerji tasarrufu ya da topluluk ölçekli yenilenebilir enerji üretimine ayrılacak kamu kaynaklarını tükettiğini savunmaktadır.

Sweeney'e (age., s. 22; 28-29) göre yenilenebilir enerjinin anlamlı ölçüde yaygınlaşması, toplumsal ve çevresel gereksinimlerin kazancın önüne konulmasını, bu da enerji üretimi, aktarımı ve tüketiminin demokratik ve topluluk ölçeğinde denetimini gerektirmektedir. Zira enerji kaynakları, alt yapısı ve seçenekleri üzerinde demokratik denetimi içermeyen politikalar, fosil yakıt şirketlerinin siyasi ve ekonomik gücü ile mevcut üretim ve tüketim paradigmasının varlığını büyük ölçüde eskisi gibi sürdürmesi anlamına gelecektir (age.). Enerji demokrasisi yanlıları, enerji alt yapısı bağlamında merkeziyetçi şebeke yönetiminin büyük ölçekli enerji kurumlarını kayırdığı ve yenilenebilir enerji sektörünün demokratikleştirilmesine engel oluşturduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla, buna alternatif olarak, yerel toplulukların mülkiyetinde ve yönetiminde olan dağıtık haldeki yenilenebilir enerji kurumları ve depolama birimlerini birbirine bağlayan mikroşebekelerin oluşturulmasını önermektedir. Mikroşebekelerin kullanımına dönük girişimlerin San Francisco'nun belirli bölgelerinde ve Hawai'i'de söz konusu olduğu aktarılmaktadır (Burke ve Stephens, 2017, s. 42).

2.4.4.4. Yenilenebilir Enerji Projeleri, Arazi Gaspı ve Paylaşım, Adalet, Demokrasi Sorunları

Ekolojik paylaşım ihtilafları ve çevresel adalet çerçevesinde üzerinde durulması gereken önemli konulardan biri, son yıllarda arazi gaspı (*land grabbing*) kavramı etrafında gelişen akademik tartışmalardır. Söz konusu kavram, genellikle mülkiyet veya kullanım haklarının aktarımı vasıtasıyla büyük miktarlarda tarım arazilerinin el değiştirmesine değinmek amacıyla kullanılmaktadır (Borras ve Franco, 2010; Cotula vd., 2009'dan aktaran Scheidel ve Şorman, 2012, s. 589). Bununla birlikte, Zoomers (2010'dan aktaran age.), yalnızca tarım arazilerine el konulmasıyla sınırlı bir arazi gaspı tartışmasının yeterli olmadığını, büyük ölçekli altyapı projeleri, koruma altındaki alanların genişletilmesi ve eko-turizm gibi pek çok farklı olgunun arazi gaspına yol açabildiğini savunmaktadır. Fairhead ve diğerleri (2012), biyoyakıt üretimi, biyoçeşitliliğin muhafazası, ekosistem hizmetlerinin korunması, karbon yakalama gibi

‘çevresel’ amaçlarla arazilere el konulmasını tarif etmek amacıyla arazi gaspı (*land grabbing*) kavramından uyarlanan yeşil gasp (*green grabbing*) kavramına başvurmaktadır. Sweeney (2012, s. 3) de bazı dünya liderleri ve büyük şirketlerin yeşil geçiş tahayyülünün parçası olan doğanın metalaştırılmasına karşı çıkarak bunun sorunların kökenindeki sistemsal unsurlara yanıt vermekten uzak olduğunu savunmaktadır. Yazar, doğal varlıklara fiyat biçmenin, yeşil bir dönüşüm değil, mevcut sürdürülebilir olmayan ekonomiyi yeni alanlara yaymanın ve çitlemenin yeni bir evresini teşkil ettiğini savunmaktadır (age.).

Scheidel ve Şorman (2012, s. 588-589) şu ana kadar arazi gaspı tartışmalarında yeterince gündeme getirilmemekle birlikte, fosil yakıtlardan yenilenebilir enerjiye geçişin de arazi kullanımı üzerinde önemli etkiler yaratacağını savunmaktadır. Yazarlar, Georgescu-Roegen’in (1971’den aktaran age., s. 589-590) üretim süreçleri üzerine sınıflandırmasından hareketle enerji üretimini enerjinin oluşumuna aracılık eden ve fakat kendisi bu süreçte tükenmeyen fonlar ile doğrudan tüketilen stoklara dayalı üretim olarak ikiye ayırmaktadır. Buna göre, sanayileşme öncesi toplumlarda gıda ve enerji gereksinimleri, güneş enerjisinin biyokütleyle dönüşümüne aracılık eden fonlar niteliğindeki araziler üzerinden ademimerkeziyetçi bir biçimde karşılanmaktadır. Buna karşılık, endüstrileşme ve fosil yakıtların kullanımı ile birlikte enerji üretimi arazi gereksiniminden görece bağımsızlaşarak fosil yakıt stoklarına dayalı ve merkeziyetçi bir nitelik kazanmıştır (age.).

Öte yandan, günümüzde fosil yakıtlara bağımlılık, fosil yakıt üretiminin belirli bir noktada zirve yapıp (*peak oil*) ardından giderek azalmaya başlayacağı beklentisi ve küresel iklim değişikliği gibi iki önemli kısıtlılıkla karşı karşıyadır (Ariza-Montobbio, 2013, s. 18). Bu duruma çözüm geliştirme çabaları çerçevesinde yaygınlık kazanmaya başlayan yenilenebilir enerji projeleri, fosil yakıt kullanan enerji santrallerine göre birim arazi başına daha düşük enerji üreten, farklı bölgelere yayılmış bir niteliğe sahip olup, bu durum 1990’larda bile akademik yazında tartışma konusu olmuştur (Walker, 1995a, s. 3-4). Scheidel ve Şorman (2012, s. 590-591) da aynı konuyu Smil’in (2003; 2008) birim alan başına üretilen enerji miktarını ifade eden güç yoğunluğu kavramsallaştırmasından hareketle ele alarak, fosil yakıt kaynaklarının güç yoğunluğunun hidrolik ve güneş

enerjisine göre iki basamak, biyokütle ve rüzgar enerjisine göre üç basamak daha büyük olduğunu vurgulamaktadır. Yazarlar, bu veriler ışığında arazi gaspı tartışmaları daha çok biyoyakıtlar ekseninde yürütülmekle birlikte, önümüzdeki dönemde diğer alternatif enerji türleri bakımından da büyük ölçekli arazi talebinin söz konusu olacağına dikkat çekmektedir (age., s. 592-593). Ayrıca, yenilenebilir enerji kaynakları, enerjinin temini için harcana arazi ve kaynaklara karşılık elde edilen enerji miktarını ifade eden yatırım başına enerji getirisi (*energy return on investment - EROI*) oranı yönünden de genel anlamda fosil yakıtlara göre daha dezavantajlı konumdadır (Ariza-Montobbio, 2013, s. 21).

Ariza-Montobbio (age., s. 26-27), yenilenebilir enerjiye geçişin gerekliliği konusunda toplumlarda, özellikle de çeşitli çevrecilik akımları arasında bir uzlaşının mevcut olduğunu, ancak bunun nasıl hayata geçirileceği üzerine neoliberalizm ve ekolojik modernleşmenin önerdiği yeşil büyüme ile çevresel adalet, planlı ekonomik küçülme (*degrowth*), gıda egemenliği gibi ilkelerin savunucuları arasında görüş farklılıkları bulunduğunu vurgulamaktadır. Yazar, Amory Lovins'in enerji arzında başvurulacak teknolojilere yönelik sert ve yumuşak patikalar ayrımını yenilenebilir enerji alanına uyarlayan Szarka'nın (2007'den aktaran age., s. 27) görüşlerine başvurmaktadır. Buna göre sert patika, ekonomik çıkarları önceleyen, yenilenebilir enerji üretiminin büyük oligopolistik şirketlerin kontrolündeki merkezîyetçi iletim ağlarına dayalı anaakım arz biçimine eklenmesine karşılık gelmektedir. Buna karşılık, yumuşak patika, toplumsal ve çevresel meseleleri önceleyen, yenilenebilir enerjinin yereldeki birey veya toplulukların sahipliğinde küçük ölçekli tesislerde üretimini öngören bir modeldir. Ariza-Montobbio (age.), yenilenebilir enerjiye geçiş hakkında egemen olan uzlaşıyla destekli ve olumlu algının, yumuşak patikanın uygulanmasını tehlikeye atabilecek, toplumsal anlamda görüşlerin çoğulluğunu ve teknik anlamda çok boyutlu, çok ölçekli karmaşık sistemlerin tek bir ölçüye indirgenemezliğini göz ardı edebilecek yaklaşımlara karşı savunmasız bıraktığına dikkat çekmektedir. Sweeney (2012, s. 32), özel yenilenebilir enerji şirketlerinin genellikle yenilenebilir enerjiye de kâr odaklı yaklaşarak büyük ölçekli projeler için yıkıcı arazi gaspı faaliyetlerinde bulunduklarını savunmaktadır. Yazara göre yerel topluluklar, emekçiler ve doğal kaynakların kar amaçlı sömürüsü niteliğinde olan

ve yerel halka getirisi sorgulanabilir düzeyde bulunan bu pratikler, “enerji sömürgeciliği” veya “enerji emperyalizmi” olarak adlandırılmaya uygundur (age.).

Yenilenebilir enerji başlığı altında hayata geçirilen pek çok proje, devletler ve yatırımcıların çevre adaleti ve enerji demokrasisi yönünden gerekli hassasiyetlerin göz önüne alınmaması sebebiyle ekolojik paylaşım ihtilaflarına konu olabilmektedir. Hidrolik enerji, yenilenebilir enerji kategorileri içerisinde elektrik enerjisi üretiminde en büyük paya sahip kaynaktır (IEA 2012a’dan aktaran Ariza-Montobbio, 2013, s. 20). Bunda elektrik üretimi alanında diğer yenilenebilir enerji türlerine göre daha önceden yaygınlık kazanmış olmasının payı bulunmaktadır ve dolayısıyla yol açtığı ekolojik paylaşım ihtilaflarına dair daha güçlü bir hafıza mevcuttur. Sözgelimi, İskandinavya’daki ulus devletlerin yirminci yüzyıldaki hidrolik enerjiye dayalı kalkınma politikalarının, barajların kurulduğu havzalarda yaşayan Sami halkının yerleşim alanlarını ve ren geyiği besiciliği yaptıkları meraları kaybetmeleriyle sonuçlandığı, bazı havzaların ardışık barajlarla tamamen etkilenmesi neticesinde balıkçılık imkanlarının da ciddi ölçüde sınırlandığı ifade edilmektedir (Borchert, 2001, s. 36-37). O dönemde İsveç’in baraj projelerini, enerjisini büyük ölçüde Birleşik Krallık’tan ithal edilen kömürden karşılayan ülkenin dışa bağımlılığını giderecek önemli bir ulusal öncelik olarak gördüğü belirtilmektedir (Össbo ve Lantto, 2011, s. 325). Öte yandan, son yıllarda gerek sera gazı emisyonu azaltım çabaları, gerekse gelişmekte olan ülkelerdeki enerjiye erişim ihtiyacı çerçevesinde hidroelektrik santral projelerinin yeniden yaygınlık kazandığı, bu bağlamda özellikle Güneydoğu Asya ve Afrika’da büyük barajların planlandığı dile getirilmektedir (Siciliano ve Urban, 2017, s. 130). Bununla birlikte, baraj inşaatları sonucunda bu bölgelerde yaşayan yerli toplulukların arazi, su ve orman gibi yaşamlarını idame etmeleri için gerekli olan doğal kaynaklara erişimlerinin azaldığı belirtilmektedir (age.). Büyük barajlar nedeniyle, çoğunlukla görüşlerine gerçek anlamda danışılmadan ve rızaları alınmadan farklı yerlere iskan edilen insanların, çoğunlukla eski yaşam alanlarından uzakta hayatlarını sürdürmek, dolayısıyla o ana dek var olan toplumsal bağları, kültürel gelenekleri ve geleneksel ekonomik modellerini değiştirmek durumunda kaldıkları vurgulanmaktadır (Terminski, 2015’ten aktaran, age., s. 132).

Rüzgar enerjisi, elektrik üretimi alanında 2000-2010 döneminde yaşadığı % 27'lik büyüme ile yaygınlık kazanma ivmesi bakımından önde gelen kaynaklardan birisidir (IEA 2012a'dan aktaran Ariza-Montobbio, 2013, s. 20). İngiltere'deki rüzgar enerjisi projelerine dönük yerel halkların görüşlerini mercek altına alan Jones ve Eiser, ülkede bu enerji türüne dönük genel kamuoyu eğilimi çoğunlukla olumlu olmakla birlikte yerelliklerde projenin konumu ve karar alım süreçlerine bağlı olarak görüşlerin farklılaşabildiğine dikkat çekmektedir (Jones ve Eiser, 2010). Yazarlar, rüzgar enerjisi projelerine muhalefetin ardında arka bahçemde istemiyorum (*not in my backyard – NIMBY*) saiki olduğu yorumlarını eleştirel bir gözle ele alarak, Sheffield bölgesinde gerçekleştirdikleri anketlerde bireylerin bire bir yaşam alanlarında olmamakla birlikte görüş alanlarında yer alan projelere karşı da mesafeli olabileceğini tespit etmektedir (age., s. 3113-3116.). Ayrıca, projelerde karar alım süreçlerinin yukarıdan aşağı ve katılımcı olmayan nitelikte olması durumunda da muhalefetin söz konusu olduğunu, dolayısıyla bir projeyi yerel halka sunup görüş almak yerine yerel halkın nasıl bir gelişim modelini benimsediğiyle ilgili görüşlerin derlenmesi suretiyle projelerin hazırlanmasının daha isabetli olduğunu vurgulamaktadır (age.).

Dunlap (2017), Meksika'nın Oaxaca bölgesindeki büyük ölçekli rüzgar enerjisi projelerini devletin özel şirketlerle işbirliği halinde yerli halkların doğal kaynaklarına el koyarak bunları metalaştırmasına vesile olduğunu iddia etmektedir. Yazar, Meksika'da devletin bir yandan çevre ve iklim değişikliği alanında çıkardığı mevzuatla gelişmekte olan ülkeler arasında ilerici bir görünüm verdiğini, diğer yandan ise Uyuşturucu ile Savaş adı altında yerli, yoksul ve muhalif kesimlere dönük devlet şiddetini meşrulaştırdığını savunmaktadır (age., s. 483-484). Dunlap (age.), doğal kaynakların işlenmesine dayalı endüstriler için devletin kolluk desteğinin gerekli olduğunu, ancak yatırımlar için arazileri güvence altına almak için tek başına cebre dayanmanın maliyetli olması nedeniyle kurumsal sosyal sorumluluk, özgür ve önceden bilgilendirilmiş rıza gibi alternatif muhalefeti bastırma prosedürlerine de başvurulduğunu ileri sürmektedir. Yazar, bunların yerel halka projeye tamamen karşı çıkma değil, yalnızca yapılış koşullarını belirli ölçüde müzakere etme olanağı tanıdığına dikkat çekmektedir (age.). Dunlap (age., s. 487-488), Meksika'da devletin yenilenebilir enerjiyi yerli halklara dönük baskı ve şiddet politikalarına eklemleyerek izlediği siyaseti çevre dostu gibi gösterdiğini, ancak gerçekte

devlet kurumları ve hukukun işbirliğiyle yürütülen bir yeşil arazi gaspı sürecinin söz konusu olduğunu öne sürmektedir.

Jeotermal enerji projelerinin yerel toplulukların geçim kaynakları üzerindeki olumsuz etkileri, sağlık sorunları, su ve gürültü kirliliği, artan sismik aktivite, ormansızlaşma, flora ve fauna ekosistemlerinin bozulması gibi gerekçelerle toplumsal muhalefetle karşılaştığı ifade edilmektedir (Santoso ve Kusumasari, 2019, s. 67). Bu bağlamda, özellikle yeraltındaki potansiyelin önemli düzeyde olduğu ve yerel arazi ihtilaflarının söz konusu olduğu hallerde büyük ölçekli projelerin tepkilere yol açabildiği dile getirilmektedir (Walker, 1995b, s. 52). Sözgelimi, Hawaii’de 1970’lerden itibaren başlayan jeotermal enerji faaliyetleri çerçevesinde inşa edilmesi planlanan 500 MW kurulu güçteki büyük jeotermal enerji santralinin, başta turizm olmak üzere hizmet sektörü ve tarıma dayalı yerel ekonomi üzerinde yarattığı olumsuz etki, yerel halkça kutsal sayılan arazilerdeki sondaj faaliyetleri ve pilot santralin koku, gürültü gibi etkileri sebebiyle 18 yıla yayılan protestolarla karşılaşmıştır (age.). Canan (1986’dan aktaran age.), Hawaii’deki yerel halkın görüşleri alınarak ve uygun bir ölçek tercih edilerek daha az ihtilafla hayata geçirilebilecek projelerin, hükümet ve enerji sektörünün yerel halkın çıkarlarını göz ardı etmesi sonucunda sorunlu hale geldiğini savunmaktadır.

Endonezya’da Slamet Dağı’nın eteklerindeki, bölgedeki beş yerleşimin su kaynaklarını barındıran ve yerel halk için ekolojik, ekonomik ve sosyokültürel öneme sahip tropikal yağmur ormanları bölgesinde planlanan jeotermal enerji santrali, yerel halkın direnişiyle karşılaşmıştır. Bu bağlamda, santral projesi çerçevesinde gerçekleşen yol inşaatı esnasında yaşanan toprak ve inşaat malzemesi kaymaları, bölgedeki nehirde kirliliğe sebep olarak yerel halkın turizm faaliyetlerine zarar vermiş, aynı zamanda yaşam alanına müdahale edilen vahşi hayvanların beslenme amacıyla yerel toplulukların ekinlerine yönelmesine yol açmıştır (Santoso ve Kusumasari, 2019, s. 69). Nehirdeki kirlilik, suyu evsel ve tarım, balıkçılık gibi ekonomik amaçlarla kullanan yerel halkın yaşamında da olumsuz etkilere sebep olmuştur (age., s. 77). Projeye karşı gelişen toplumsal hareket, çevresel adaletin katılım, dağıtım ve tanınma boyutlarını gündeme getirmiştir. Bu çerçevede projeye dair karar alım sürecine yerel toplulukların dahil

edilmemesi ve endüstriyel bir faaliyet için geçimlerini doğadan sağlayan yerel halkın orman ve su kaynaklarına zarar verilmesi gibi sorunlar ön plana çıkmaktadır (age., s. 83).

Bu bölümde ele alınan yaklaşımların gösterdiği gibi devletlerin çevreci hale geldiğine dair göstergeler olarak sunulan yasal ve kurumsal gelişmeler ile politikalar, esasen ekolojik sorunlara gerçek anlamda bir çözüm sunmaktan uzaktır. Bu anlamda şu ana kadar ele alınan tartışmalar, çalışmanın devletlerin gerçek anlamda yeşil hale gelemeyeceğine dair varsayımını teyit eder niteliktedir. Öncelikle devletler, ekonomik büyüme gerekliliği ile hareket etmekte olup bu nedenle sermayenin sürekli genişlemesi ve kârlılığa olanak sağlayacak politikalar uygulamaktadır. Bu anlamda enerji verimliliği veya yenilenebilir enerji kaynaklarının fosil yakıt kullanımının yerini alması, ekonomik faaliyetlerin çevresel etkilerden ayrıştırılmasını sağlamamakta, zira bu gelişmelerin görece olumlu etkileri, üretim hacminin sürekli genişlemesinin doğal kaynaklar üzerinde oluşturduğu baskıyı hafifletmekte yeterli olmamaktadır.

İkinci olarak, devletlerin çevre alanında geliştirdiği söylem ve politikalar, devlet gerekliliklerine bağımsız ve yeni bir ekolojik gerekliliğin eklenmesinden ziyade, devletlerin meşruiyet gerekliliğini yerine getirmek amacıyla başvurduğu hegemonik ikna araçları niteliğindedir. Bu anlamda devletler, özellikle 1970'lerde radikal çevre hareketlerinin sistemsal meydan okumalarına karşılık olarak oluşturdukları kurumlar, düzenlemeler ve çevre sorunlarının olumsuz etkilerini belirli toplumsal kesimlerden uzaklaştırmaktaki başarıları ile meşruiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Ancak, bunun sonucunda aslında sistemsal ve büyük ölçekli ekolojik sorunlar çözümlenememiş, sadece bunların maliyetleri gelişmiş ülkelerdeki yoksul ve kısıtlandırılmış nüfuslar ile gelişmekte olan ülke coğrafyalarına ötelenmiştir.

Üçüncü olarak, yeşil ekonomi ve çevreci vatandaşlık gibi başlıklar altında inşa edilen söylem ve bilgi rejimleri, aslında doğanın neoliberal ekonomik bir rasyonalite ile yönetilmesi ve bu zihniyet çerçevesinde bireysel sorumluluklar üzerinde durularak sistemin yapısal anlamda sürdürülebilir olmayan niteliğinin gizlenmesi işlevlerini görmektedir. Ayrıca, yeşil enerji adı altında hayata geçirilen kimi projeler, aslen bazı devletlerin kimi coğrafya ve kitleler üzerinde daha fazla denetim sağlamasına hizmet

etmekte, bu çerçevede katılım mekanizması olarak sunulan bazı olanaklar da aslında toplumsal muhalefetin iktidar odaklarınınca soğurulması ile sonuçlanmaktadır.

Son olarak, yenilenebilir enerji alanında uygulanan politikalar da devletlerin çevre politikalarına dair genel tespitlerle örtüşmeler arz etmektedir. Bu bağlamda, yenilenebilir enerji adı altında hayata geçirilen projelerin pek çoğu, temiz enerji üretimine dönük ekolojik bir rasyonaliteden ziyade, sermayenin o ana kadar fazla dokunulmamış durumdaki doğal varlıklara el koyarak bunlardan kâr elde etmesine dönük bir kaygıyı yansıtmaktadır. Dolayısıyla, bu projelere dair mülkiyet rejimleri ve karar alım süreçleri de sermayenin ve merkezi devlet iktidarının temel söz sahibi olduğu ve yerel halkların endişe, kimlik ve yaşam tarzlarının nihai kararlarda yeterince göz önünde bulundurulmadığı bir niteliktedir. Bundan ötürü, pek çok yenilenebilir enerji projesi, ekolojik paylaşım ihtilafları, çevresel adalet sorunları ve enerji demokrasisi ilkelerinden uzağa düşen pratikler ile gündeme gelmektedir. Projelerin kamu mülkiyetinde olması da doğrudan doğruya bu sorunların yaşanmayacağı anlamına gelmemekte, zira bazı devletler bünyesindeki kurumlar, enerji politikalarını özel sektör rasyonalitesiyle yürütmektedir. Bu nedenle, yenilenebilir enerji kullanımının yaygınlaşması, çevreci devletlerin varlığını savunan ampirik çalışmalarda ileri sürülen savların aksine, başlı başına devletin çevreci hale geldiğini kanıtlamaya yeterli bir gösterge değildir. Zira çoğu durumda yenilenebilir enerji projeleri, normatif “yeşil devlet” yaklaşımlarının vurguladığı katılımcılık ve ekolojik rasyonaliteden yoksun bir şekilde hayata geçirilmektedir.

3. TÜRKİYE’DE DEVLET VE ÇEVRE POLİTİKASI

Çalışmanın bu bölümünde Türkiye’de devletin doğaya bakışı ve bunun çevre politikası alanındaki yansımaları ele alınacaktır. Bu bağlamda öncelikle devletin mekanı ve üzerinde yaşayan nüfusu güvenlik, sermaye birikimi, meşruiyet temini gibi farklı gerekçelerle nasıl bir rasyonalite ile yönettiği üzerine bir muhasebe yapılacaktır. Ardından daha özgül olarak çevre politikasına odaklanılarak bu alandaki kurumsal ve hukuksal gelişmelere değinilecektir. Son olarak, devletin toplum nezdinde çevreye duyarlı bir görünüm çizmek amacıyla başvurduğu farklı söylemler, önceki bölümlerde değinilen farklı kavramsal bakış açılarından yola çıkılarak eleştirel bir mercekten değerlendirilecektir.

3.1. Türkiye’de Devlet, Kalkınma, Coğrafya ve Nüfus

Modern devlet, idari bölünüş, doğal kaynakların kullanımı, kimlik inşası gibi süreçler vasıtasıyla oluşturduğu denetim ile iktidarını kurmakta ve sürdürmektedir. Bu düzenekler, güvenlik ve koruma fonksiyonunu da yerine getirmekte olup, bu bağlamda muhafazaya konu olan, salt ülkenin sınırları değil, aynı zamanda ülke dahilindeki sosyokültürel yapıdır. Devletlerin bu yapıyı kurmak amacıyla başvurduğu vatan inşası stratejisi, dış mekanın belirlenmesi, iç mekanın vatanlaştırılması (*internal territorialization*) ve vatan kavramının genç kuşaklara aktarımı süreçlerinden oluşmaktadır. Ulus-devlet inşası, ülkenin sınırlarının belirlenmesinin ötesinde o toprak parçası dahilindeki mekanın da toplumsal olarak dönüştürülmesini içeren ve bu itibarla süreklilik arz eden dinamik bir süreçtir (Durgun, 2011, s. 14-15; 23-24). Bu süreçte devletin başvurduğu önemli araçlardan biri de ulaşım, iletişim, enerji gibi farklı alanlardaki altyapı yatırımlarıdır. Devletin coğrafyaya ve nüfusa nüfuzunu bu bağlamda okuyan Mann’ın (1984 s. 113-114’ten aktaran Genç Yılmaz, 2013, s. 44) çalışmanın ilk bölümünde de değindiğimiz altyapısal iktidar kavramı, “*devletin sivil toplumu çevreleyebilme ve lojistik olarak siyasal kararları uygulayabilme yeteneği*” olarak tanımlanmaktadır.

Türkiye’de devlet, geçmişten bu yana modernleşme ve ekonomik kalkınmayı, kitleleri sadece zor yoluyla değil, aynı zamanda geniş tabanlı bir rıza temin ederek yönetebilmek doğrultusunda Gramscici bağlamda hegemonik bir ideoloji olarak kullanagelmıştır (Adaman vd., 2016, s. 297). Kalkınma düşüncesi, Türkiye siyasi yaşamında görüş ayrılıklarından bağımsız olarak baskın bir konuma sahip olagelmış, siyasi tartışmalar kalkınma yerine tercih edilebilecek farklı seçenekler değil kalkınmanın hangi yollarla gerçekleştirileceği üzerinde yoğunlaşmıştır (Arsel, 2005, s. 19). Böylelikle ekonomik büyümenin gerekliliği düşüncesi toplumdaki farklı kesimleri etrafında birleştiren siyaset üstü bir görünüme bürünerek değişen siyasi iktidarlardan bağımsız olarak varlığını sürdürebilmiştir (Adaman vd., 2016, s. 297). Öte yandan, korporatizm ve mekanın yeniden dağıtımına dönük siyasetin de cumhuriyet tarihi boyunca bir devamlılık arz ettiği belirtilmektedir (Çavuşoğlu, 2016a, s. 81). Bu çerçevede korporatizm, kalkınma hedefleri karşısında bireysel hakları ve sınıfsal farklılıkları önemsizleştiren, “*sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış bir kitleyiz*” gibi söylemlerle kitleleri iknaya yönelik, “*devleti amaç bireyi araç olarak kuran*” bir nitelik arz etmektedir. Mekan siyaseti ise toplumsal hoşnutsuzlukların giderilmesinde başvurulan bir araç olarak ön plana çıkmaktadır (age.).

Öte yandan, devletin mekan üzerine müdahaleleri ekonomik kalkınmanın ötesinde çeşitli amaçlara eş zamanlı olarak hizmet edebilmektedir. Tunceli’de devletin geçmişten günümüze coğrafyaya müdahalelerini inceleyen Göner ve Rebello (2017, s. 33-34), altyapı projeleri bağlamındaki mekana el koyma pratiklerini yalnızca 1970’lerdeki ekonomik krizlere karşı geliştirilen neoliberal bir reçete olarak okumanın, mülksüzleştirmenin farklı yerelliklerde nasıl deneyimlendiğini yeterince iyi değerlendirememekle sonuçlanabileceğini ileri sürmektedir. Yazarlara göre, mülksüzleştirme ve yerinden etme uygulamalarının ekonomik amaçlara hizmet edebileceği kadar, devletin nüfus üzerinde denetim sağlamak için ekonomik gerekçeleri kullanabileceği ihtimalini de hesaba katmak gerekmektedir (age.). 1975’te tamamlanan Keban Barajı üzerine siyasetçiler, mühendisler, gazeteciler gibi farklı kesimlerin söylemlerini tahlil eden Stahl (2019, s. 31) ise projenin toplumsal, siyasi, teknik ve ekolojik eşiklerden oluşan “teknopolitik bir sınır” olarak konumlandırıldığını savunmaktadır. Yazara göre, bu anlatı projeyi Doğu Anadolu Bölgesi’nin merkezi yönetime direnen ve devlet elitleri nezdinde geri kalmış veya vahşi olarak görülen bir

bölgedeki halkların ehlileştirilmesi ve gereksinim duyduğu sosyopolitik değişime teknoloji vasıtasıyla kavuşturma imkanı olarak sunmaktadır (age.). Yazar, Keban Barajı'nın siyasetçi ve mühendisler nezdinde aynı zamanda daha fazla benzer projenin hayata geçirilmesi suretiyle bölgenin çevresel ve toplumsal olarak yeniden şekillendirilerek kalkındırılması için de bir ilk eşik olarak görüldüğünden söz etmektedir. Yazar, Keban Barajı'nın bu tasavvura uygun olarak gerçekten de nihayetinde bölgede dokuz farklı ilde toplamda 22 barajın inşasını öngören ve 12 milyar dolardan fazla bütçeye sahip Güneydoğu Anadolu Projesi'nin öncüsü olduğunu belirtmektedir (age., s. 31-34). Timothy Mitchell (2002, s. 36'dan aktaran Stahl, 2019, s. 33) barajların *“doğal ve toplumsal çevreyi yeniden tanzim etmek”* ve *“modern devletin bir tekno-ekonomik iktidar olarak gücünü göstermek”* işlevlerini yerine getirdiğini savunmaktadır.

Tunceli ve Keban örneklerinde barajların mekana müdahale vasıtaları olarak ön plana çıkması, enerji projelerinin devlet, coğrafya ve nüfus ilişkileri bağlamındaki önemini göstermesi bakımından çarpıcıdır. Bu bakımdan, Türkiye'nin yenilenebilir enerji politikalarının incelendiği bu çalışmada da devletin kalkınma ve mekan siyaseti ile bunun çok yönlü etkilerinin ele alındığı bir muhasebeye yer verilmesi gerekli görülmektedir. Bu bağlamda Türem'in (2017) toprak mülkiyetinin, Erder'in (2018) ise iskan kurumunun tarihsel dönüşümleri üzerine yaptıkları incelemeler göz önüne alınarak Türkiye'de devletin mekan ve bireylerle ilişkisini üç dönem çerçevesinde ele almak mümkündür. Bunlardan ilki, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminden başlayarak, 1950'lere değin uzanan dönemdir. Bu dönem, Osmanlı'nın geleneksel dönemindeki uygulamaların terk edilmesi suretiyle, modern anlamda bir ulus devletin inşası doğrultusunda bir taraftan özel mülkiyet rejiminin tesisi, diğer yandan nüfusun homojenleştirilmesi yönünde adımlara tanıklık etmiştir. İkinci dönemdeyse, 1950'lerle birlikte, kalkınmacı bir endüstrileşme hamlesinin yapılması, tarımın ağırlığının giderek azalması ve bu alanın emek gücü yönünden doygunluğa ulaşması neticesinde devlet, kırdan kente göçü teşvik edici bir tutum izlemeye başlamıştır. Bu dönemde bireyleri topraklara yerleştirilmesinin yerine onların bulundukları topraklardan kopuşu ve mülkiyet rejiminin muğlaklığından faydalanarak inşa ettikleri gecekondualarda barınmaları olgusu yaygınlık kazanmıştır. 2000'li yıllardaysa kentsel alanın ranta tahvil edilerek yeniden dağıtımına konu olması ve önceki dönemde kente yerleşen yoksulların bulundukları yerlerden

edilmesi söz konusu olmuştur. Özel mülkiyet rejiminin daha yerleşikleştiği ve fakat kentsel rantın yeniden dağıtımı söz konusu olduğunda hak sahipliğinin bile göz ardı edilerek bireylerin borçlandırılmak suretiyle yeni konutlara yerleştirilebildiği, iskan kurumunun inşaat sektörü lehine işletildiği bu dönem için Erder (2018), “post kentleşme” kavramını kullanmaktadır.

Öte yandan, Çağlar’ın (1998) Türkiye’de ormancılık rejiminin tarihsel seyrine dair aktardıklarına da bu çizilen dönemsal çerçeve ile büyük ölçüde uyum göstermesi ve devletin doğa ile mekana bakışını yansıtmaları açısından değinilecektir. Yazar, Osmanlı Devleti döneminde 1840’lı yıllarda başlayan modern anlamdaki ormancılık faaliyetlerinin uzun yıllar ormanlara hammadde kaynağı gözüyle bakarak büyük ölçekli bir ormansızlaşmaya yol açtığını, ancak bundan bir asır sonra başlatılabilen ağaçlandırma çalışmalarının da öncelikle tüketime dönük nitelik arz ettiğini vurgulamaktadır (age., s. 97). Çağlar (age., s. 97-98), gelişmekte olan ülkelerde ormanlara ekonomik rasyonaliteyle yaklaşılmasının altında iki gerekçe bulunduğunu savunmaktadır. Buna göre bunlardan ilki, kendi ülkelerinde böylesi bir zihniyetin yol açtığı yaygın doğa tahribatını erken bir dönemde fark eden gelişmiş ülkelerin, hammadde gereksinimini geliştirmekte olan ülkelere karşılama yönündeki politikalarıdır. İkincisi ise, geliştirmekte olan ülkelerin, ekonomik ve toplumsal sorunlarını, ormanları feda ederek çözme girişimleridir. Bu çerçevede, topraksız köylülerin sosyal bir istikrar problemine dönüşmesini istemeyen devletler, bu kesimlere orman arazilerini dağıtma yoluna gitmektedir. Aynı şekilde, çok uluslu şirketlerden yatırım çekerek ekonomik darboğazlarını hafifletmek amacıyla ormanlarını bunların yatırımlarına açmaktadır.

3.1.1. Osmanlı İmparatorluğu’ndan 1950’lere: Modernleşme ve Ulus Devlet İnşası

Osmanlı İmparatorluğu’nun gerileme dönemi ile başlayan ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ile devam eden modern ulus devlet inşası sürecinin önemli aşamalarından birini arazi mülkiyeti rejiminde ve mekanın dağılımında yaşanan dönüşümler oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda 1858 Arazi Kanunnamesi’ne değin, devletin toprağın mülkiyetini elinde bulundurduğu ve fakat bunun kullanım haklarını geçimlik tarım yapan bağımsız çiftçilere devrettiği bir arazi düzeni söz konusu

olmuştur (Türem, 2017, s. 23-25). Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme dönemlerinde toprağın kimlerce kullanılacağını belirlenmesi ve devletin nüfusu yönetmesinde iskan uygulamaları önemli bir rol oynamıştır. İskan politikalarının Osmanlı'dan günümüze barındırdığı devamlılık ve farklılaşmaları inceleyen Erder (2018, s. 28), söz konusu uygulamaları, iktidarın tahakkümünü tesis etmek için mekana ve üzerinde yaşayanlara nüfuz etmesindeki işlevselliği sebebiyle Foucault'nun yönetimsellik kavramı bağlamında ele almaktadır. Bu çerçevede yazar, Osmanlı'nın kuruluş ve gelişme dönemindeki nüfusu kozmopolitleştiren iskan uygulamalarını *“yönetmek için karıştırmak”*, İmparatorluğun gerileme dönemi ve bunu izleyen modern ulus devletin benimsediği nüfusu homojenleştiren yerleştirme yöntemlerini ise *“yönetmek için ayıklamak”* başlıkları altında incelemektedir (age.).

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme dönemlerinde iskan kurumuna başvurulmasında, diğer geleneksel toplumlarda olduğu gibi tarımsal emek gücünün sınırlı olması ve eldeki bu kısıtlı kaynağı üretimi sürdürülebilir kılma amaçlı olarak tanzim etmek kadar çeşitli güvenlik kaygıları da rol oynamıştır. Bu bağlamda devlet, yeni ele geçirdiği topraklara başta Müslümanlar olmak üzere kendisine yakın toplulukları iskan ederken, buralardaki farklı dinlerden yerli nüfusu Anadolu'ya yerleştirmiştir. Ayrıca, konar göçer grupların yerleşik hale getirilerek tarımsal üretime dahil olması yönünde iskan uygulamaları da söz konusu olmuştur. Gerek konar göçer gruplar, gerek yönetim açısından sakıncalı olarak kodlanan bazı diğer toplulukların iskanında, söz konusu gruplara liderlik edebilecek kişilerin topluluğun geri kalanından farklı yerlere yerleştirilmesi biçiminde tedbirlere de başvurulmuştur. Bu evredeki yerleştirme uygulamalarında, imparatorluğun dinsel ve etnik açıdan farklı toplulukları birbiriyle karıştırarak onlar üzerinde daha kolay bir denetim sağlama kaygısı güttüğü savunulmaktadır. Öte yandan, bu dönemdeki iskan uygulamalarının, devletin nüfus üzerindeki denetim imkanlarının modern çağa nazaran zayıflığı göz önüne alındığında, özellikle güvenlik tehdidi olarak görülmeyen topluluklar bakımından, daha esnek bir nitelik arz ettiği ifade edilmektedir (Erder, 2018, s. 23-42).

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme döneminde, yönetici seçkinlerin mekan ve nüfusa dönük olarak *“köyüyle, köylüsüyle, hayvanıyla, bağla, her şeyiyle onun*

mülkü” olduğu bakışına sahip olduğu bir “*mülk devlet*” anlayışı hüküm sürmüştür (Çelik, 2009, s. 26’dan aktaran age., s. 33). Öte yandan, 17. yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı Devleti’nde modernleşme ve bürokratikleşme eğilimleri baş göstermiş olup merkezin farklı yerellikle hakkında bilgi toplamaya başladığı ve 1693 yılında saray bünyesinde bir İskân Dairesi’nin kurulduğu gözlemlenmektedir (Kasaba, 2012, s. 89’dan aktaran age., s. 45). Bürokratikleşme, özellikle 19. yüzyılda daha da yerleşik bir hal almıştır. Osmanlı’da başlayarak cumhuriyetin kuruluşuyla devam eden modernleşme sürecini umumi müfettişlikler üzerinden okuyan Yılmaz, Osmanlı Devleti’nin yerele dair bilgi edinmek ve böylelikle devletin taşraya nüfuz etmesini sağlamak amacıyla ilk umumi müfettişlikleri II. Abdülhamid döneminde kurduğunu ifade etmektedir. Yazar, bu dönemde modernleşme ve merkezileşme doğrultusunda okullaşma, ulaşım ve iletişim altyapısını geliştirme gibi devlet kapasitesini artırmaya yönelik faaliyetlerin yoğunluk kazandığını belirtmektedir (Genç Yılmaz, 2013, s. 51).

Koçak (2010, s. 32-33’ten aktaran age., s. 51-52), umumi müfettişliklerin “*asayişçi, nizamcı, medeniyetçi, terakkiyatçı*” bir perspektifle görev yaptığını, bu yaklaşımın cumhuriyetin kuruluş döneminde de etkisini sürdürdüğünü öne sürmektedir. Yazar, umumi müfettişliklerin sorumluluk alanları içerisinde kuruldukları bölgelerdeki “*orman, maden ve ziraat alanlarının işletilmesi ve korunması*”nın da bulunduğunu belirtmektedir (age.). Bu da modern devlet açısından, doğal kaynakların yönetiminin de mekana nüfuz etme sürecinin önemli bir parçası olduğunun bir göstergesidir. Bu dönemde mekanın yönetimine dair önemli kırılma noktalarından biri, 1858’de çıkartılan Arazi Kanunnamesi ile toprakta devlet mülkiyetinden özel mülkiyete geçişe dönük bir adım atılmasıdır. Bununla birlikte, 1858 Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyet rejimine geçildikten sonra bile İmparatorluk, çiftçilerin mülksüzleşmesi ve arazilerin dar bir çevrenin elinde toplanmasının önüne geçecek önlemler almıştır. İmparatorluk, özel mülkiyet düzenini getirerek dini vakıflar gibi yerel iktidar odaklarını devreden çıkararak vergilendirme konusunda yegane otorite sahibi konumuna gelmek istemişse de yerele yeterince nüfuz edemediğinden bu standartlaşma arayışından tavizler vermek durumunda kalmıştır (Türem, 2017, s. 23-25).

Çağlar (1998, s. 41), “*Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk kapitalist ve daha sonra da emperyalist ilişkilerin ortaya çıktığı sektörlerin arasında ormancılığın da bulunduğunu*” ileri sürmektedir. Yazar, 1800’lerde Osmanlı İmparatorluğu’nda başlayan modern anlamdaki ormancılık teşkilatlanmasının arka planındaki Fransız ormancılık uzmanlarının tavsiyelerinin, o dönemki yöneticilerin zihniyetini ormanlara ekonomik bir kazanç kaynağı olarak bakma yönünde şekillendirdiğini ortaya koymaktadır (age., s. 99). 1856 yılındaki Kırım Savaşı bağlamında Batılı ülkelerle gelişen ilişkiler çerçevesinde, doğal kaynakların değerlendirilmesi ve ulaşım altyapısının geliştirilmesi konusunda önerilerde bulunmak üzere Avrupa’dan gelen uzmanların çalışma alanlarından birini ormancılık faaliyetlerinin oluşturduğu göze çarpmaktadır. Söz konusu uzmanlar, devletin orman envanterinin çıkarılması, ormancı yetiştirecek eğitim kurumlarının kurulması ve ormancılık alanında yasal düzenlemeler yapılması tavsiyelerinde bulunmuştur. 1870’te çıkarılan Orman Nizamnamesi ile bu alanda modern anlamdaki ilk hukuki düzenleme yürürlüğe girmiştir (Gülen ve Özdönmez, 1981, s. 3-4). Akgül (2019), bu düzenlemenin küresel kapitalizmin 18 ve 19. yüzyıllardaki uzamsal genişlemesi ve siyasi – askeri gücünü pekiştirerek coğrafyalara nüfuz etme gayretindeki Osmanlı İmparatorluğu’nun kaynak ihtiyacının Kırım Savaşı’nı izleyen mali krizin de buna eklenmesiyle doğal varlıkların değere tahvil edilmesi ve bunun vergilendirilmesinden karşılanmaya çalışması yönündeki eşzamanlı iki dönüşümün ürünü olduğunu savunmaktadır. Yazar, bu süreçte ormanlar üzerinde devlet kontrolünün artırılmasını meşrulaştırmak amacıyla bilimsel ormancılık söylemine başvurulduğunu ve Orman Nizamnamesi çerçevesinde getirilen kurallar ile o döneme değin ortak yararlanmaya açık konumdaki cibâl-i mübâha ormanlarının, yerel halkın bilinçsiz kullanımını önlemek gerekçesi ileri sürülerek devletin mülkiyetine alındığını vurgulamaktadır. Buna karşılık, Nizamname’nin diğer maddeleri ile devlete ormanlardan ticari amaçlı ağaç kesimine dönük izin verme olanağı tanındığını aktarmaktadır (age., s. 55).

Çağlar (1998), Orman Nizamnamesi ile bu dönemde kurulan Orman Mektebi’nde Fransız uzmanların etkili olduğunu ve o dönemde Kuşadası – İskenderun kıyı hattındaki ormanların bu kişilerin önerileri doğrultusunda işletmeye açılması çalışmalarının başlatıldığını vurgulamaktadır. Ayrıca, o dönemde Fransa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticari ilişkilerin canlılığına ve bu ticarete dönemin ormancılık

bürokrasisindeki kimi yetkililerin bağlantılarının da rol oynadığına dikkat çekmektedir (age., s. 99-100). Yazar, Bağdat Demiryolu'nun yapımı için Alman şirketle imzalanan sözleşmede ise şirkete “*hattın iki yanındaki on kilometrelik alan içinde kalan devlet madenleri, taş ocakları ile ormanları*” işletme hakkı verildiğini belirtmektedir (age., s. 100). Gümüş (2018, s. 22), devletin borçlarının ödenmesi için ormanların değerlendirilmesine dönük politikaların, dış borçların ödendiği 1930'lara değin sürdüğünü ve ancak ondan sonra yeni bir ormancılık rejiminin tesis edilebildiğini dile getirmektedir.

Çevre tarihine ilişkin yakın dönemde yaygınlaşan çalışmalarla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinde orman arazilerinin ticari amaçlı kullanıma açılmasıyla birlikte bölgede bu kaynaklardan geleneksel olarak yararlanan halkla devlet ve tüccarlar arasında ekolojik paylaşım ihtilafları yaşandığı ortaya çıkmaktadır. Söz gelimi, Akgül (2019), 1892'de Batı Anadolu'daki Beylerli ormanında İstanbullu bir tüccara kereste ihracatına yönelik tanınan ağaç kesimi imtiyazı ve odunların orman alanından kereste fabrikasına nakli için yapılması planlanan dekovil usulü demiryolu hattı üzerinden gelişen ihtilafı nakletmektedir. Akgül (age., s. 52-53), yetkililerin bölgedeki tapulu arazi maliklerinin zararının giderileceği gerekçesiyle hattın inşasında bir sakınca görmediğini, oysa köylülerin hattı tek başına değil bölgedeki geleneksel usullerle yararlandıkları müşterek doğal kaynakların ticarete açılması yönündeki dönüşümün bir parçası olarak görüp muhalefet ettiğini vurgulamaktadır. Meselenin Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmesi esnasında köylüler lehine oluşan çoğunluk görüşüne karşılık yazılı itirazlarında Orman ve Maâdin ve Ziraat Nazırı'nın köylülerin eylemini “*menafi-i memleket hilafına (memleket menfaatlerine karşı)*” olarak nitelemesi (age., s. 53), çevre hareketlerine dönük devlet yetkililerinin başvurduğu söylemde izleyen tarihsel dönemlerde de devamlılık arz edecek bir üslubun izlerini taşımaktadır. Nihayetinde ihtilaf, Meclisi Vükela'da yapılan görüşmeler neticesinde hattın yapımı lehine karara bağlanmıştır (age., s. 54).

19. yüzyıldan itibaren artan milliyetçi hareketler ve savaşlar sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği topraklardan yaşanan kitlesel göçler, devletin nüfus politikalarında değişikliklere yol açmıştır. Nüfus hareketlerinin büyüklüğü karşısında

eski dönemlerdeki yerel ve esnek iskan uygulamaları yetersiz kalmış, kurumsallaşma ve merkezileşme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda öncelikle 1860 yılında Muhacirîn Komisyonu, ardından 1914'te Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti Umumisi kurularak iskan kurumunun, cumhuriyetin kuruluşundan sonra da koruyacağı, merkezi ve bürokratik niteliğinin temelleri atılmıştır (Erder, 2018, s. 49-52). Çağlar (1998, s. 151), Osmanlı İmparatorluğu'nun yitirdiği topraklardan göç edenlerin bir bölümünün o dönemlerde, ovalardaki daha verimli ve büyük araziler yönünden bir paylaşım ihtilafı yaşanmaması kaygısıyla, bizzat devlet eliyle ormanlık arazilere iskan edildiğini belirtmektedir. Yazar, ayrıca geçmişte Anadolu'da farklı sebeplerle açığa çıkan siyasal şiddetten kaçanların ulaşımı görece güç ve dolayısıyla korunaklı görülen orman arazilerine kendi istekleriyle yerleştiğini ve çeşitli sebeplerle topraksızlaşan veya göçerliği terk etmek durumunda kalanların da yeni yaşam alanı olarak bu bölgelere yöneldiğini aktarmaktadır. Yazara göre bu nüfus hareketleriyle orman alanları içerisine veya çevresine yerleşen kitleler, ilerideki dönemlerde iktidar sahiplerinin orman köyleri olarak anılan bu arazilere dönük popülist politikalar izlemesine zemin oluşturacaktır (age.).

Öte yandan, toprak kayıpları ve kitlesel göçlerin dönüştürücü etkisinde, göç eden nüfusun büyüklüğü olduğu kadar kimliği de rol oynamıştır. Osmanlı'nın kalan topraklarına gelen sığınmacıların büyük bölümünün Müslüman olması, imparatorluk bünyesindeki nüfusun giderek türdeşleşmesi ve geleneksel millet sisteminin muhafazasının güçleşmesine yol açmıştır. Bu durum, milliyetçilik akımlarının yarattığı siyasi ortamla birleşince, devletin kuruluş ve gelişme döneminde uygulanan “*yönetmek için karıştırmak*” politikaları, yerini “*yönetmek için ayıklamak*” stratejisine bırakmıştır. Özellikle İttihat ve Terakki yönetiminde iskan kurumu, savaş koşulları bağlamında eski dönemlerdeki kozmopolit işleyişini tamamen yitirerek, dini kimlik vurgusunun da ötesinde Türkçü bir nitelik almıştır (Erder, 2018, s. 53-60).

İttihat ve Terakki iktidarının ve Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının uyguladığı tehcir, asimilasyon ve zorla din değiştirme gibi nüfus mühendisliği politikalarını ele alan Fuat Dündar (2017), Türkiye için Birinci Dünya Savaşı'nın gerçekte ana akım tarih yazımında belirtilen tarih olan 1918'de değil, 1939'da nihayete erdiğini ileri sürmektedir. Yazara göre, ülke sınırlarına ve içerisinde yaşayan nüfusa dair uzlaşmazlıklar, devletin

bakış açısı doğrultusunda ancak bu tarihte belirli ölçüde ‘çözüme’ kavuşturulmuştur (age.). Yazarın bu ‘süregelen savaş’ tespiti, Foucault’nun (2003, s. 15-16’dan aktaran Dunlap, 2014, s. 56) devlet iktidarının uyguladığı disiplin taktiklerini tarif etmek amacıyla Prusyalı General Clausewitz’in sözündeki kavramların yerini değiştirerek ortaya koyduğu “*Siyaset, savaşın başka araçlarla sürdürülmesidir*” tanımlamasını anımsatmaktadır. İttihat ve Terakki iktidarı döneminde yürürlüğe konulan nüfus mühendisliği politikaları, Anadolu’daki gayrimüslim nüfusun tehciri, yeniden iskan ve Müslümanların onlardan boşalan bölgelere yerleştirilmesi yoluyla coğrafyanın Müslümanlaştırılması ve Türkleştirilmesi suretiyle daha homojen ve sadık bir nüfus yapısının tesisini öngörmektedir. Bu süreçte Müslüman nüfus içerisindeki etnik farklılıklar da gözden kaçırılmamış, 1916 yılında Doğu Anadolu’da yaşayan 1 milyon civarı Müslümanın Anadolu’nun çeşitli yerlerinde yeniden iskanında Kürt nüfus Türklerin, Türkler de Kürtlerin yoğun yaşadığı yerlere yerleştirilmiştir (Dündar, 2017).

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde devlet ile askeri-sivil bürokrasinin vesayeti altında bir ulusal kapitalist kalkınma siyaseti izlenmiştir (Arsel, 2005, s. 19). Yönetici seçkinler, endüstrileşmiş ve gelişmiş Batı ülkelerinin düzeyine erişmeyi temel amaç olarak tayin edip, bu doğrultuda hızlı dönüşümleri içeren bir çağdaşlaşma siyasetini halktan kopuk bir şekilde geliştirip yukarıdan aşağı ve paternalist bir tarzda uygulamaya çabalamıştır (Akbulut vd., 2014, s. 283-284). Kemalist modernleşmeciler, Avrupa’nın ilerlemesini, çağdaş bilim ve teknolojinin ekonomik süreçlerde değerlendirilmesinin sonucu olarak görmüş, bu nedenle özellikle doğanın buyruk altına alınması suretiyle gerçekleşen ekonomik kalkınmanın Türkiye’nin çağdaşlaşma siyasetinin temelini oluşturmuştur (Arsel, 2005, s. 19). Bu dönemde topluma dönük bakış açısı, sınıfsal farklılıkların inkarı ve değişik işlevleri yerine getiren toplumsal kesimlerin işbölümü temelinde bir halkçılık anlayışı ve milli bir burjuvazinin yaratılması ile “*sosyal ve siyasal değişimin ve ilerlemenin düzen ve birlik içinde olması*” esasları üzerine kurulu korporatist bir nitelik arz etmektedir (Parla, 1993, s. 151-156). Bora (2017), Türkiye’de vatan coğrafyasına dönük bakışın iç ve dış tehdit algıları doğrultusunda şekillendiğini, dolayısıyla mekanın fiziki ve insani unsurlarının bu perspektifte tamamen araçsal bir konuma indirgendiğini savunmaktadır. Yazar bu durumu “*Vatan, peyzajıyla ve ekolojik envanteriyle değil, "Edirne'den Kars'a/Ardahan'a" uzanan hacimsel varlığıyla ve "tek bir*

çakıl taşından bile" vazgeçilemeyecek milli mülkü teşkil ediyse önemlidir" sözleriyle açıklamaktadır (age., s. 245).

Cumhuriyetin ilk dönemindeki zorla yerleştirme uygulamalarında devletin güvenlik ve meşruiyet temini ile ekonomik kaygılarının iç içe geçtiği gözlemlenmektedir. Osmanlı'nın göçebe nüfusu yerleşik hale getirme ve bunları birbirinden uzak köylere yerleştirerek kolay denetlenebilir kılma stratejisi, cumhuriyet dönemindeki iskan ve yerleşik tarıma özendirme uygulamaları ile devam etmiştir (Harris, 2002, s. 751). Bu bağlamda, devletin kurulduğu, savaş yıllarını izleyen nüfusun az, üretimin tarım ağırlıklı olduğu 1950 öncesi dönemde insanları topraklara zorla yerleştirme, üretimin sürekliliğinin temini bakımından işlevsel olarak görülmüştür (Erder, 2018, s. 251-253). Öte yandan, İkinci Meşrutiyetin ilanı ile başlayan ve Cumhuriyetin ilanı ile daha da kalıcılaşan kurumsal değişimler ve bu süreçte gayrimüslim burjuvazinin devre dışı bırakılması, merkezi devletin iktidarını ve yetilerini artırmıştır. Arazi paylaşımına dair yerelde müzakere ve mücadeleler bu dönemde de etkisini göstermekle birlikte, devletin dağıtım sürecinde koşulları belirleyen ve uzlaşmazlıkları çözen bir muhatap olarak kabul gördüğü ve meşruiyet temin ettiği değerlendirilmektedir. Böylelikle 19. yüzyılın ortalarında başlayan bir sürecin sonunda merkezi devlet, tahakküm ve çağdaş yönetim alanı olarak ön plana çıkmış bulunmaktadır (Türem, 2017, s. 26-27).

Devlet, bir yandan soyut anlamda adalet dağıtıcısı olarak meşruiyet sağlarken, diğer yandan somut anlamda mülkiyetin yeniden dağıtımı ve bu yolla toplumsal huzursuzlukların giderilmesi işlevini de üstlenmiş, bu bağlamda gayrimüslim nüfustan kalan mülklerin dağıtımı ulusal ekonominin ve geniş bir toplumsal uzlaşımın tesisinde özel bir paya sahip olmuştur. Devletin bu anlamda başvurduğu iki araçtan ilki, muhacirlerle yurtiçindeki nüfusun, İskan Kanunu gibi düzenlemeler ve kimi zaman doğrudan zor kullanmayı da içeren tedbirlerle, belirlenen yerlere iskanı olmuştur. Bir diğer strateji ise 1945 tarihli Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi düzenlemelerle hayata geçirilen, topraksız küçük ve bağımsız üreticilere arazi vererek onların merkezi devlete bağlılığını pekiştirmek olarak şekillenmiştir (age., s. 27-28).

Cumhuriyetin ilk yıllarında, savaşlar sonrası yer değiştiren nüfusun yerleştirilmesi ve ülkenin imarı, devletin gündem maddeleri arasında ilk sıralarda yer

almıştır. Bu doğrultuda, 13 Ekim 1923'te yürürlüğe giren 352 sayılı yasa ile Mübadele, İmar ve İskân Vekaleti kurulmuş, bakanlığın yetkilerinin düzenlenmesi amacıyla 8 Kasım 1923'te 368 sayılı Mübadele, İmar ve İskan Kanunu çıkarılmıştır. Bu yasa ile bakanlığa gerek mübadeleyle gelen nüfusun yerleştirilmesi, gerek savaş döneminde hasar gören yerleşimlerin yeniden imarıyla ilgili yetkiler verilmiştir (Emek İnan, 2014, s. 85-86). İmar ile iskanın idari teşkilatlanmada aynı çatı altında konumlandırılması, mekan ve nüfusu yönetmenin devletin merceğinde birbiriyle yakından bağlantılı faaliyetler olduğuna dair bir işaret olarak dikkat çekicidir.

Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen dönemde iktidar, coğrafya ve nüfus arasındaki bağları dönüştüren bir diğer önemli gelişme, 17 Şubat 1925 tarihli bir düzenlemeyle aşar vergisinin kaldırılmasıdır. Resmi söylemde bu verginin kaldırılmasında köylülerin vergi ödeme külfeti altına girmeden tarım yapmasını özendirmek gerekçesi ön plana çıkarılmakla birlikte, bu değişiklikte devletin yereldeki iktidarı Osmanlı'daki iltizam sisteminden bu yana aşar vergisiyle güç kazanan bölgesel elitlerle daha fazla paylaşmama kaygısının da rol oynadığı savunulmaktadır (Erder, 2018, s. 76). Aynı dönemde Tapu Umum Müdürlüğü'nün kurulması ve bu kurumun bünyesinde kadaastro faaliyetlerine başlanması, toprakta özel mülkiyet rejiminin tesisine dönük adımlar olmakla birlikte, geleneksel kullanım biçimlerinin gerçek anlamda dönüşümü uzun yıllar almıştır. Yine de aşar vergisinin kaldırılması ve özel mülkiyet rejiminin yaygınlaştırılmasına yönelik hamleler, iskan kurumunun köylülerin tarım faaliyetleri üzerindeki kontrolünü zayıflatıcı sonuçlar doğurmuştur. İskan, zamanla güvenliği zor kullanma yoluyla sağlama yönü daha baskın olan bir uygulama niteliğine bürünmüştür (age., s. 77-78). 17 Ocak 1924'te yürürlüğe giren bir yasayla İmar ve İskân Vekaleti'nin kaldırılarak, iskan kurumu konusundaki yetkilerin Dahiliye Vekaleti'ne devredilmesi, iskanın öncelikli olarak bir güvenlik meselesi olarak ele alınmaya başlanmasının işareti olarak yorumlanmaktadır (Emek İnan, 2014, s. 88-89). 1926'da yayımlanan 885 sayılı İskân Kanunu da bu yoğunlaşan güvenlikçi tonun bir uzantısı olarak, 2. maddesinde "*Türk harsına dâhil olmayanların, frengililerin, cüzzamlıların, anarşistlerin, Çingenelerin ve memleket haricine çıkarılmışların*" ülkeye alınmayacağı hükmünü içermektedir (Erder, 2018, s. 97).

Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet, topraklarındaki farklı kökenlerden toplulukların ortak bir Türk kimliği ve yaşam biçimi çatısı altında kaynaştırılmasını hedefleyen bir siyaset izlemiştir. Bu çerçevede ülkenin doğusunda yaşayan göçebe aşiretler, Osmanlı döneminde olduğu gibi zorunlu yerleştirme uygulamasına tabi tutulurken, bölgedeki Kürtler ve Alevilerin geleneksel ve dini bağlılık ilişkilerinin yerine merkezi ve bürokratik bir yapının tesisi için çaba gösterilmiştir. Bu dönemde izlenen asimilasyon politikalarında güvenlik kaygısının yanında bölgedeki toplulukları uygarlaştırma misyonundan da söz edildiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, ilkel veya gerici olarak nitelendirilen bir hayat süren bireylerin, etkisi altında bulundukları ağa ve şeyhlerden kurtarılarak özgürleştirildiklerine dair bir anlatıya başvurulmuştur. Bununla birlikte, devletin bölgedeki kültürel ve yönetsel pratikleri dönüştürme gayreti, bunların yerine tesis etmeyi amaçladığı alternatif düzeni benimsemeyen yereldeki toplulukların direnciyle karşılaşmıştır. Buna karşılık olarak devletin bölgenin coğrafya ve nüfusunu kendi arzuladığı biçimde dizayn etmek için giderek daha fazla zora başvurması, tepkilerin dozunu da artırmış, bölgede 1920'ler ve 1930'larda pek çok ayaklanma meydana gelmiştir (age., s. 105-111).

Devletin bu dönemde bireylerin inanç, yaşam tarzı ve doğayla ilişkilenmelerine dönük bakışı ve bunları dönüştürme gayretine dair çarpıcı örneklerden birini Tunceli coğrafyasında yaşananlar oluşturmaktadır. Tunceli yöresi, gerek nüfusunun Alevi, Kürt ve Ermeni gibi öteki addedilen gruplardan oluşması, gerek coğrafi olarak dağ sıralarının içinde konumlanmış bulunması yönünden devlet tarafından sorunlu bir bölge olarak kodlanmıştır. Devlet öncelikle bölgedeki küçük köylerin nüfusunu vadilerde toplayarak mekan üzerinde denetimi sağlamaya çalışmış, bunda başarılı olamayınca 1937-39 dönemini kapsayan şiddet ve zorla göç ettirme pratiği devreye girmiştir. Bunu 1940'lar ve 50'lerde yöreye devlet kurumları ile okulların inşası izlemiştir (Göner ve Rebello, 2017, s. 41-42). 1930'ların milliyetçi söylemi, bir taraftan Ermeni, Kürt ve Alevileri dışlarken, diğer yandan onların varlığını inkar edip yeterince modernleşmemiş dağ Türkleri kategorisine dahil ederek söz konusu toplulukları içermek gibi çelişkili bir tutum sergilemiştir. Bu çerçevede, yöre insanının doğa ile ilişkisi ve özellikle dağ, nehir gibi doğal varlıkların kutsallığına olan inanışları, her ne kadar çağdaşlıkla uyumlu bulunmayıp

kınansa da, aynı zamanda eski Türk inanışlarına benzerliği vurgulanarak Türklerin kadim bir medeniyet olduğu tezine hizmet etmek amacıyla kullanılmıştır (age., s. 42-43).

Dünya tarihinin uygar ve barbar ya da vahşi toplulukların karşıtlığı üzerinden anlatılmasında başvurulmuş Batı medeniyeti ve modernleşme eksenli söylemsel inşa, ulus devletlerin tarih yazımında da bir hareket noktası olmuştur (Guha, 2006, s. 62; Huggan ve Triffin, 2010, s. 134'ten aktaran Karaosman, 2015, s. 13). Benzer bir şekilde, Tunceli yöresi ile ilgili 1930'larda hazırlanan rapor ve resmi belgelerde, bölgedeki kadınların, doğal varlıklara kutsallık atfeden inanışlarının medeni olmadığı, Sünni İslam'ı kabul etmeleri yoluyla onları çağdaş Türk kadınları haline getirecek dönüşümün gerçekleşeceği ve böylelikle ulus ile ulusal mekana dahil olacakları belirtilmiştir. Bölgedekilerin farklı bir dil konuşması da oradaki dağ, mağara ve nehirlerin oluşturduğu güç coğrafi koşulların olumsuz etkisine yorulmuştur. Zaman zaman Türklüğün yeniden üretiminde başvurulmuş Tunceli'nin coğrafi ve kültürel özellikleri, ulus mekanının oluşturulması yönünden güçlükleri de barındırmaktadır. İlk olarak, yörenin dağlık coğrafyası ve dağınık nüfusu, devletin oraya nüfuz etmesini zorlaştırmıştır. İkincisi, devletin güvenlik güçleri, yerel halkın arazi bilgisi karşısında dezavantajlı konumda kalmıştır. Nihayet, devletin ulusal din olarak tayin ettiği Sünni İslam'ın dışında bir seçenek sunan ve doğayı merkezine alan inanç ve kültür sistemi, önemli bir farklılık olarak ön plana çıkmıştır (age., s. 43-44).

1930'larda Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan bir yazı dizisinde, Everest Dağı gibi örneklerden hareketle, şu ana kadar yeterince erişilemeyen doğa parçalarına nüfuz edebilme ve altyapı projeleri ile onlar üzerinde hakimiyet kurabilmenin önemi üzerinde durulmuştur. Devletin Tunceli'ye nüfuz etmek amacıyla yol çalışmalarına başlamasına rağmen, bölgenin coğrafi koşulları nedeniyle bunların ilerlemesinin güç ve maliyetli olduğu, bu nedenle yerel halkın başka yerlere taşınması seçeneğinin ön plana çıktığı ifade edilmektedir. 1938 sonrasında Tunceli'deki nüfusu Türk geleneklerini özümseyecekleri bölgelere nakletmek üzere 1934 tarihli İskan Kanunu'ndan yararlanılmış, hatta iskan edilenlerin yerleştirilecekleri yerdeki nüfusun en fazla yüzde onunu oluşturabileceği yönündeki koşul, yalnızca bir ailenin iskanına olanak verecek şekilde ağırlaştırılmıştır (age., s. 44-45).

Devletin Tunceli’de coğrafya ile burada yaşayan nüfusun özellikleri arasında kurduğu ilişkiler dikkat çekicidir. Bölgeye dair hazırlanan raporlardan birinde Kazım Karabekir, yöredeki coğrafyanın yabaniliğinin burada yaşayan insanların kişiliklerine de yansıdığını, onları insanlıktan uzak ve vahşi kıldığını ileri sürmektedir (age., s. 43-44). Böylesi bir paralelliği Cumhuriyetin kuruluş yıllarında devletin çekirge salgınları ve Ağrı’daki Kürt ayaklanmaları karşısındaki tutumları üzerinden inceleyen Karaosman’a göre modern devletin doğa ve topluma bakışı arasında kayda değer benzerlikler söz konusudur. Buna göre, devlet doğa ve toplumdaki belirli unsurları zararlı ya da zararsız olarak kodlamakta ve ilk gruptakileri bir şekilde ortadan kaldırmaya dönük politikalar izlemektedir. Ayrıca, bu dönemde yapılan bilimsel çalışmalar, bir yandan devlet nezdinde zararlı olarak kodlananların görünür kılınması, diğer yandan devletin bunlarla ilgili atacağı adımlara meşruiyet sağlanması bakımından önem arz etmektedir (Karaosman, 2015, s. 1-4).

Devletin kuruluş aşamasında coğrafya üzerinde egemenlik kurma çabaları çerçevesinde ormancılık alanında yeni bir rejimin tesisi de gündeme gelmiş, ancak bu değişim, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinden miras kalan ormancılık anlayışı ile çıkar sahibi haline gelen kesimlerin direnci nedeniyle kolay olmamıştır. Çağlar (1998, s. 101-102), Osmanlı İmparatorluğu’nun son ve Cumhuriyetin ilk dönemlerinde pek çok ormanın yerli ve yabancı şirketlere satıldığını, bunların pek çok ormanlık alanın yok ettiğini belirtmektedir. Bu yıkımın 1930’da yayımlanan İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor isimli resmi belgede de “*Kısa zamanda azami menfaat elde etmek hırsı ile hareket eden müteahhitlerin ormanları tahrip ettikleri tahakkuk etmiştir*” sözleriyle aktarıldığını vurgulamaktadır. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde gerek ormanları işletme hakkına sahip yerli ve yabancı şirketler, gerek ormanların içi veya yakınlarında yaşayanlar, ormanların kullanımına dair kısıtlamalara uzun süre direnmiş, bu nedenle ilk olarak 1924’te gündeme gelen ormanların devletçe işletilmesine dönük düzenlemenin yasalaşması 1937’yi bulmuştur (age.). 1937’de Mustafa Kemal Atatürk’ün de girişimleriyle “*devlet ormanlarının devlet tarafından işletilmesi*” esasına dayalı bir ormancılık rejimi oluşturulmuş, bu doğrultuda sonraki yıllardaki çabalarla 1945’te ülke sathındaki tüm ormanlar devletleştirilmiştir. Ancak, 4785 sayılı kanunla tüm ormanların devletleştirilmesinin ardından 1945 ve 1946’da düzenlemeden etkilenen özel orman

maliklerinin kışkırtmasıyla 3 milyon dönüm ormanın yakıldığı ifade edilmektedir (age., s. 39; 101-102).

3.1.2. 1950'lerden 1980'lere: Patrimonyal Devletin Gözetiminde Kalkınma

Bu dönemde iktidara gelen Demokrat Parti, ülkedeki siyasal yaşama ilerleyen dönemlerde de damgasını vuracak olan merkez sağ geleneğin ilk temsilcisi konumundadır. Bora'ya (2017, s. 241-242; 265) göre, merkez sağ siyaset bünyesindeki liberal-muhafazakar damarın söylem repertuarında *“kalkınmacı-medeniyetçi bir milliyetçilik”* de yer almaktadır. Ekonomik kalkınma ve büyüme verileri üzerinden milli gurur devşirme eğilimi, merkez sağ geleneğe mensup siyasi iktidarların ekonomik refah açısından olumlu bir tablo çizdikleri dönemlerde muhafazakarlıktan bir nebze uzaklaşarak daha liberal bir milliyetçilik söylemi geliştirme çabaları çerçevesinde hakim olmuştur (age.). Bora'ya (2016, s. 13) göre, iktidarları döneminde imar ve inşaaatı önem veren Menderes, Demirel ve Özal'ın şahıslarında cisimleşen *“Büyük Sağ gelenek (...) refah ve zenginleşme arzusunu, medeniyetin ana motoru olarak görür; modernliğe Aydınlanmadan, müspet ilimden daha garantili erişme yolunun iktisadiyattan geçtiğinin, kısacası kapitalizmin bilincindedir”*. Türkiye’de merkez sağa sosyal ve siyasal sorunların çözümünü ekonomik kalkınma ve refah artışında arayan bir bakış açısı egemendir. Bu siyasal geleneğin kalkınmacılık yönünden benzerlikler içerdiği erken dönem Cumhuriyetçi modernist söylemden ayrılma noktası, devletten ziyade bireylerin ve özel sektörün girişimciliğine vurgu yapan daha liberal bir tona sahip olmasıdır (Bora, 2017, s. 538-539; 546).

Cumhuriyeti kuran seçkinlerin iktidarının zayıfladığı bu yeni dönemde devletin sosyal uyumsuzlukların giderilmesi ve rıza temini için toplumla ilişkilendirken patronaj ağlarına başvurmaya başladığı görülmektedir (Paker vd., 2013, s. 763). Toplumsal muhalefetin yönetilmesini sağlayan bu ilişkiler, halkın istemlerinin yetkililere iletiildiği mecralar işlevini de üstlenerek yolsuzluk veya rüşvet gibi tanımlamaların ötesinde bir anlam ve devamlılık kazanmıştır (Akbulut vd., 2014, s. 283-284). Bununla paralel olarak, bu dönemde toprağın yeniden dağıtımında belirleyici olan, piyasa mekanizmaları değil, ailevi veya toplumsal bağlar olmuştur (Türem, 2017, s. 31). Demokrat Parti iktidarındaki toprak dağıtımı siyaseti, araziler üzerlerinde kullanım hakkı iddia eden çiftçilerin

mülkiyet hakkını tanımak biçiminde gelişmiştir. Gerçekte bunun uygulamadaki yansıması, önceden Hazineye ait olan arazilere bir şekilde el koymasına göz yumulan köylülerin, bu davranışlarına sonradan meşruiyet kazandırılması olmuştur (age., s. 29). Arazilerin bu şekilde devlet kontrolünden çıkmasına artan nüfusla emek gücünün çoğalması eklenince devletin iskan uygulamalarına bireyleri toprağa bağlı kılmak amaçlı olarak başvurma sıklığı azalmıştır. Bunu izleyen dönemlerde iskan, milli güvenlik, doğal afetler, baraj gibi büyük ölçekli altyapı projeleri nedeniyle yerinden edilmeler gibi sebeplerle devreye alınmaya başlanmıştır (Erder, 2018, s. 207-210).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin NATO üyeliği ve Marshall Yardımı, tarımda makineleşme ve karayollarının yapımı gibi ABD'yi model alan kalkınma stratejilerinin yürürlüğe girmesine önayak olmuştur (Evren, 2016, s. 274). Marshall Yardımları çerçevesinde ülkemizi ziyaret eden ABD'li uzmanlar, Türkiye'ye savaş sonrası nüfusunu beslemekte güçlük yaşayan Avrupa'ya dönük tarımsal üretim yapma rolünü biçmiş, bu nedenle uluslararası yardımların tarım ve bununla ilintili alt yapı yatırımlarına yönlendirilmesi önerisini getirmiştir (Tozoğlu, 2020, s. 8-9). Bu yol haritasının etkileri, birazdan ele alınacak baraj projelerinde de kendisini gösterecektir. Öte yandan, 1950'lerin ortalarına gelindiğinde devlet, tarım yerine ithal ikameci sanayileşmeye dayalı bir kalkınma modeli geliştirmekte karar kılmıştır. Bu yol haritasını hayata geçirmek için tarımdaki makineleşme nedeniyle halihazırda iş arayışında olan kırsaldaki emek gücünün büyük kentlere göç ederek buraların çeperlerindeki Hazine arazilerine inşa ettikleri gecekonduarda barınmalarına göz yumulmuştur. Kentlere göç edenlerin kira ödemek durumunda kalmaksızın barınabilmeleri, sanayi işletmelerinde düşük ücretlere istihdam edilmelerine olanak sağlamış ve bu anlamda devletin bu fiili duruma göz yumması endüstrileşmeye dönük bir teşvik niteliğini kazanmıştır. Devletin fiili duruma hukukilik kazandırmakta başvurduğu yasal araç, 1948-1984 döneminde toplamda on kez çıkartılan imar affi düzenlemeleri olmuştur. Bunlardan özellikle sonuncusunun, Türkiye'nin küresel pazara entegre olma çabasında olduğu 1980'lerin başındaki yapısal uyum programları sebebiyle maaşlarda belirgin bir düşüşün yaşandığı bir dönemde yasalaşması anlamlıdır. Bununla birlikte, devletin gecekonduara dönük uzun yıllara dayanan bu siyasetinde, ekonomik etkinlik kadar, toplumsal ve siyasi

kaygıların da rol oynadığı ve imar aflarının seçimlerde oy almaya dönük popülist bir araç işlevi de gördüğü gözden kaçırılmamalıdır (Türem, 2017, s. 29-31).

Kentsel alanda imar aflarıyla uygulanan popülist mekan politikaları, kırsalda da orman arazilerine dönük düzenlemelerde cisimleşmiştir. Çağlar (1998), 1950’lerde çok partili yaşama geçişin ardından, farklı siyasi geleneklerden gelen birçok liderin, ormancılık politikalarından siyasi rant amaçlı yararlanmakta birleştiğini savunmaktadır. Yazar, orman arazilerinin ve ormancılık faaliyetlerinin, o yıllarda nüfusun önemli bir kesimini oluşturan köylülerin gereksinimlerinin, devlete ek bir maliyet oluşturmaktan kaçınılması açısından siyasiler nezdinde kullanışlı görüldüğünün altını çizmektedir (age., s. 103). Çağlar (age., s. 102; 106)), orman arazilerine dönük popülist politikaların ormanları tahribata karşı kırılgan kıldığını vurgulamak amacıyla, Orman Genel Müdürlüğü’nün (1998, s. 6) ülkedeki orman yangınlarının ortalama % 28’inin kasıtlı olarak çıkarıldığına dair açıklamasını anımsatmaktadır. Yazar, 1950-1977 döneminin, başta 6831 sayılı Orman Kanunu’nun ormanı tanımlayan 1. maddesi ile orman statüsü dışına çıkarılacak arazilere dair 2. maddesi olmak üzere, orman mevzuatına dair değişikliklerin gündemde olduğu 14 yıllık diliminde, bunların tartışma konusu olmadığı diğer senelere nazaran orman yangınlarının sayısı ve etkilediği alanın çok daha fazla olduğunu aktarmaktadır (age.). Ayrıca, 1970 yılında Anayasada yapılan bir değişiklik ile maddeye bazı arazilerin orman vasfı dışına çıkartılmasına olanak veren ve daha sonraki dönemlerde yapılacak benzer düzenlemeler için de emsal teşkil eden aşağıdaki ifadeler eklenmiştir¹³:

Anayasa’nın yürürlüğe girdiği tarihten önce bilim ve fen bakımından orman niteliğini tam olarak kaybetmiş olan tarla, bağ, meyvalık, zeytinlik gibi çeşitli tarım alanlarında veya hayvancılıkta kullanılmasında yarar bulunan topraklarla şehir, kasaba ve köy yapılarının toplu olarak bulunduğu yerler dışında orman sınırlarında hiçbir daraltma yapılamaz.

Devletin kentlere göç ve işçileşme sürecinin görece yumuşak bir geçişle gerçekleşmesi yönünden başvurduğu bir diğer uygulama, köylerdeki tarımsal üretimi belirli ölçüde desteklemeyi sürdürmek olmuştur. Bu şekilde, kente göç edenlerin gerektiğinde kırdan belirli ölçüde destek alması ve buna karşılık kentte elde ettikleri

¹³ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 131’inci maddesinin değiştirilmesine dair Kanun, R. G. Tarih: 22 Nisan 1970, Sayı: 13478.

gelirin bir bölümünü oradaki tarımsal üreticilere aktarmaları gibi bir tür güvenlik ağı mekanizması işlerlik kazanmıştır (Şengül, 2017, s. 69-70). Bununla birlikte, 1960’lardan itibaren devletin kalkınma siyaseti çerçevesindeki çeşitli büyük ölçekli altyapı projeleri nedeniyle bireylerin artan şekilde yerinden edilmeye başlandığı da gözlemlenmektedir. Altyapı projeleri nedeniyle yerinden edilenlerin iskanında hak sahipliğinin esas alınması, modern hukuka değil, geleneksel uygulamalara dayalı olarak toprak üzerinde “kullanım hakkı” bulunan toplulukların mülksüzleşmesiyle sonuçlanmaktadır. Bu durumdakiler, hem yeniden iskan hem de kamulaştırma durumunda ödenen bedel gibi telafi mekanizmalarından da yoksun kalmaktadır. Modern hukuk sistemi ve mülkiyet hakkının kalıpları, özel mülkiyetin henüz tam anlamıyla tesis edilemediği yerelliklerde asırlardır hüküm süren geleneksel sosyal üretim ve dayanışma ilişkilerini kapsamaktan uzaktır (Erder, 2018, s. 234-238).

Baraj projeleri, ABD tarafından Soğuk Savaş döneminde teknik ve ekonomik kaynaklarını müttefik ve tarafsız ülkelere aktarma vesilesi olarak görülmüş, Dünya Bankası farklı ülkelerdeki büyük baraj projelerinin başat finansörlerinden olmuştur. Ayrıca, baraj projeleri gerek bağımsızlığına kavuşan sömürgelerin ulus inşası süreçlerinin, gerekse Sovyetler Birliği ve Çin’in kırsal kalkınma stratejilerinin gözde unsurlarını teşkil etmiştir. Barajların bu ideolojiler üstü popülerliği, doğa bilincinin yükselişe geçtiği 1970’lerle birlikte başlayan baraj karşıtı toplumsal hareketlere değin sürmüştür (Tozoğlu, 2020, s. 6-7). Bu bağlamda, ülkemizde de 1950’lerde ortaya çıkan ve izleyen dönemlerde de daha belirgin bir biçimde devamlılık arz eden eğilimlerden bir diğeri, su kaynaklarının değerlendirilmesi ve baraj inşaatlarının kalkınma aracı olarak görülmesidir (Evren, 2016, s. 274). Barajlar, devlet nezdinde çağdaşlaşmanın kentsel alandan kırsal alana doğru yaygınlaştırılması yolunda bir eşik olarak görülürken, bölgedeki doğa yönündense geri dönülmez ve yıkıcı bir dönüşüme yol açmıştır (Tozoğlu, 2020, s. 2). Bu çerçevede, baraj projelerini yerine getirmek üzere özerk bir kurumun oluşturulması yönünde yabancı uzmanların tavsiyeleri doğrultusunda 1953’te Bayındırlık Bakanlığı bünyesindeki su işleri birimi ayrı bir kurum haline getirilerek Devlet Su İşleri (DSİ) kurulmuştur (age., s. 11). İzleyen yıllarda, ABD, Fransa, Almanya gibi gelişmiş ülkelerin şirketleri ile ülkemizdeki firmaların ortaklığında Sarıyar, Damsa, Elmalı, Kemer, Hirfanlı, Ayrancı, Demirköprü ve May barajları inşa edilmiştir. Ayrıca, ABD’nin

nl Hoover Barajı'nı inşa eden konsorsiyumun üyelerinden birinin de ortaklığı ve Dünya Bankası'nın finansmanı ile Seyhan Barajı projesi hayata geçirilmiştir (age., s. 5; 10-13).

Eğitim amacıyla ABD'de bulunduğu dönemde Hoover Barajı'nın sembolik ve ekonomik değerinden etkilenerek bu tip ulusal kalkınma projelerine daha da fazla önem atfetmeye baladığı söylenen Süleyman Demirel, DSI'deki görevinden itibaren bu kalkınma modelini daha da fazla sahiplenerek isim olarak ön plana çıkmış ve bu sebeple "barajlar kralı" olarak anılmaya balamıtır (Evren, 2016, s. 274-275). Demirel, Seyhan Barajı projesindeki rolü nedeniyle izleyen yıllarda kendisine siyasi kariyeri için de zemin oluşturacak DSI Genel Müdürlüğü görevine atanmıştır (Tozoğlu, 2020, s. 19). Demirel, bu vazifeyi yürütmekte iken "mamur ve mreffe bir vatan yapmak" lksnden söz etmekte, "milletlerin birbiriyle yarışması da medeniyet eserleri üzerinden olacaktır" sözleriyle "kalkınmacı-medeniyetçi bir milliyetçilik" vizyonu ortaya koymaktadır (Bora, 2017, s. 241). 1977'de Demirel, artık aktif siyasetin içinde bir isim olarak kalkınmacı popülizm ekseninde bir milliyetçilik tarifi yapmaktadır (age.):

Bir bardak içecek suyu olmayan Urfa'nın, Mardin'in köylüsüne su götürmek milliyetçiliktir. Onu ıstıraptan kurtarmak, ona daha iyi i imkanları açmak milliyetçiliktir. Okuma yazma bilmeyen, Ağrı dağının eteğindeki Köprü köyüne okul götürmek milliyetçiliktir. Diyarbakır'da niversite açmak, Edirne'nin ve Kırklareli'nin köylerini ışığa kavuşturmak milliyetçiliktir.

Yetkililerin barajlar gibi altyapı projeleriyle ilgili olumluylaıcı söylemlerine karşılık, bunlardan bazılarının hayata geçirildiği coğrafyalarda yaşayanların refahını artıran değil, onları var olan imkanlarından yoksun hale getiren sonuçlara yol açtığı iddia edilmektedir. Söz gelimi, Silier'in (1976'dan aktaran Erder, 2018, s. 235-238) Keban Barajı hakkında yaptığı araştırmada baraj nedeniyle yerinden edilen otuz bin kişi içerisinde iskan talep eden altı bin altı yüz ailenin yalnızca yüz otuz dokuzunun isteminin karşılandığını ortaya koymaktadır. Keban Barajı için yapılan kamulatırmalarla ilgili çalışmada proje sonucunda yerinden edilenlerin büyük bölümünün tarıma elverişli arazilerde iskanının söz konusu olamadığı ve şehirlere göç etmek durumunda kaldıkları ifade edilmektedir. Ayrıca baraj nedeniyle bazı önemli arkeolojik alanlar ile Elazığ ilini diğer kentlere bağlayan karayollarının su altında kaldığı belirtilmektedir (Stahl, 2019, s. 45). Buna karşılık, projeye dair rapor ve söylemler incelendiğinde barajın olumsuz çevresel ve toplumsal etkilerine hemen hemen hiç değinilmediği, aksine baraj ve sulama

alanındaki altyapı yatırımlarının Doğu Anadolu’da söz konusu olduğu varsayılan geri kalmışlık ve bununla bağlantılı sosyal problemlerin bir çözümü olarak sunulduğu gözlemlenmektedir (age., s. 45-47).

3.1.3. 1980’lerden Günümüze: Neoliberalleşme ve Mekanda Metalaşma

Neoliberalizmin devlet, toplum ve piyasa ilişkilerine verdiği yeni biçime bakıldığında, devletin sahneden çekilmesinden ziyade, devlet otoritesi ve hukuk kurallarının piyasa lehine aktif bir biçimde devrede olduğu bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Ahmet İnsel, neoliberalizmin gerçekte devleti küçülterek aşamalı olarak ortadan kaldırmayı değil, onu toplumsal hareketlerin etki alanının dışında yeni bir konumda güçlü bir biçimde yeniden kurumsallaştırmayı amaçladığını iddia etmektedir. Bu savını desteklemek için Wendy Brown’un neoliberalizmi ‘tırmanan bir devletçilik’ olarak tarif etmesine atıfta bulunan İnsel, burada sözü edilenin eskisi gibi piyasa ile devletin karşıt konumlarda bulunduğu bir devletçilikten ziyade devletin piyasa lehine müdahalelerde bulunduğu bir düzen olduğunu vurgulamaktadır (İnsel, 2013, s. 10).

İnsel (age.), Hayek’in de gerçek anlamda rekabetçi bir ekonominin söz konusu olabilmesi için, devlet gücüne sahip belirli kurumların rekabeti gözetten müdahalelerine ihtiyaç olduğunu savunduğunu hatırlatmaktadır. Hatta daha da ileri giderek, Hayek’in neoliberal devlet tahayyülünün Carl Schmidt gibi otoriter devlet savunucularınıninkiyle benzerlikler içerdiğini iddia etmektedir. Buna göre, her iki yaklaşımda da demokratik tartışma süreçleri ile kuvvetler ayrılığı gibi ilkeler, hızlı karar alıp uygulamanın önünde engel oluşturan ayak bağları olarak görülmektedir. Sosyal demokrasiyi konstrüktivizmle suçlayan Hayek’in tahayyülündeki neoliberal devlet de esasında piyasa ekonomisinin aklını kurum ve bireylerde kökleşmesini amaçlayan yoğun bir kurumsal ve ideolojik inşayı ihtiva eden konstrüktivist bir projedir (age., s. 11-13).

İnsel (age., s. 14), Christian Laval ve Pierre Dardot’nın (2012) görüşlerinden de yararlanarak, neoliberalizmin sıklıkla tekrarlanan reformlar yoluyla oyunun kurallarını sürekli değiştirip güncelleme özelliğine dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, kapsamlı reformlara yönelik gerçekte varlığı kuşkulu bir ihtiyacın toplumca sorgulanmadan içselleştirilmesi sağlanmaktadır. Reformlara karşı çıkanlar statükoculukla suçlanmakta,

var olanla yeni önerilenleri uzlaştırmaya çalışan üçüncü yol yaklaşımları da uzun vadede neoliberalizmin tahakkümüne rıza üretilip onu pekiştirmekten başka bir işe yaramamaktadır. Zaten reformlara karşı toplumun kendini savunması da oldukça güçtür, zira büyük bir hız ve sıklıkla gündeme gelen ve yürürlüğe konulan reformlar fırtınası içerisinde toplumsal muhalefetin de düzenlemelerdeki değişiklikleri izleyerek bunlara karşı savlar geliştirmesi ve örgütlenmesi olanaksızlaşmaktadır (age.).

Neoliberalizmin sıklıkla tekrarlanan reformlarla kendini yeniden üretmesi ve muhalefeti çaresizleştirmesinde hukukun araçsallaştırılmasının önemli bir rolü vardır. Hukuk normları, esasen siyasal süreçlerin ürünü olup doğası itibarı ile siyasal içerikli olmasına rağmen, siyasal tercihler hukuk diline tercüme edildikten sonra bunlara siyasetten yalıtılmış kurallar gözüyle bakılmaktadır. Hukuk alanı, gerek normlar gerekse ihtilafları karara bağlayan yargı mensupları bakımından dış müdahalelerden arı, kendi kendine işleyen bir düzen olarak ele alınmaktadır. Akbaş'a (2012, s. 9-10) göre bu, liberalizmin kendi kendine işleyen piyasa fikriyle paralellik arz etmekte, hatta bunun hayata geçirilmesinde önemli bir işlev üstlenmektedir. Zira hukukun siyaset alanı dışına taşınması, ekonomik alanın siyasal alanın dışında tutulup düzenlenmesi ve bu haliyle meşruiyet kazanması tasavvuruna hizmet etmektedir.

Neoliberal dönemde daha da ileri gidilerek hukuk nosyonu ile birlikte hukukun yapısını da siyaset alanı dışına taşımaya yönelik reformlar göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda, bileşenleri içerisinde şirket temsilcilerinin dikkat çektiği 'bağımsız' kurullar ile tahkim örneğindeki gibi uyuşmazlık çözümünü devletin yargı alanı dışına taşıyan alternatif mekanizmalar dikkat çekmektedir. Öte yandan, toplumsal pek çok mesele de giderek daha fazla yargı alanına taşınmaktadır. Akbaş (age., s. 11-16), bu durumu, siyasetin tıkanıklıklarının yargı yoluyla aşmaya çalışma eğilimi ve yargının meseleleri kesin bir çözüme bağlayabilmesinin cazibesi ile açıklamaktadır. Buna göre, siyasal alanın esnek koşullarında toplumsal muhalefetle müzakere edilmek istenmeyen meseleler yargıya havale edilmekte, yargının 'tarafsız, bağımsız, dış müdahalelere kapalı' ve siyasete nazaran daha fazla kesinlik içeren iklimi içerisinde toplumsal muhalefetin suçlulaştırılarak devreden çıkartılması sağlanmaktadır (age.).

Neoliberalleşmenin düşünsel etkileri, Türkiye’de halihazırda baskın ve öncelikli konumda olan ekonomik kalkınma ideolojisinin daha da pekişmesine yol açmıştır. Bora’ya (2017, s. 265) göre geçmişte Adnan Menderes ve Süleyman Demirel’in başbakanlıkları esnasında gözlemlenen iktisadi kalkınma ve büyüme verileri üzerinden milli gurur devşirme eğilimi, 1980’lerde küresel ekonomiyle eklemlenme ve ekonomi ideolojisinin hegemonik bir nitelik kazanması ile daha da belirginleşmiştir. Bu söylemde Kemalizmin muasır medeniyet seviyesine erişme, hatta onun ötesine geçme ülküsüne benzer bir şekilde ulusal kimliğin, Batılı gelişmiş ülkelerin ekonomik gücüne ulaşma kabiliyeti üzerinden tanımlandığı görülmektedir (age.). Bora’ya (age., s. 266-267) göre kendisini “*slogan milliyetçiliği*” karşısında konumlandırın ve 2000’li yıllarda AKP iktidarınca zaman zaman müspet milliyetçilik kavramıyla tarif edilen paradigmanın da büyük ölçüde örtüştüğü ekonomist liberal milliyetçilik söylemi, “[h]akiki milliyetçiliği *“proje üretmek, ekonomiyi geliştirmek, yol yapmak, okul açmak, hastane-konut inşa etmek, şehirleri doğalgazla buluşturmak, hızlı tren hatları döşemek, Türk liramızın itibarını yükseltmek”* ile tanımlamaktadır.

Mekanın yeniden dağıtımı, 1980’li yıllardan itibaren ekonominin neoliberalleşmesinin toplumsal dengeler üzerinde yol açtığı hasarı gidermenin bir yöntemi olarak görülmüştür. Özellikle kentlerde mekanın yeniden üretimi, kitleler yönünden çağdaşlaşma imgeleminin tatmini, sermaye sahipleri yönünden vergiye tabi olmayan bir kazanç kaynağı, arazi malikleri yönünden sermaye birikimi işlevlerini yerine getirmektedir (Çavuşoğlu, 2016a, s. 82; 85). Bu dönemde inşaat sektörü, pek çok başka sektörün ürünlerini kullanan bir faaliyet alanı olması itibarı ile gerek ülkemiz gerekse dünyada ekonomik büyümenin temininde öncü rol oynama potansiyeline sahip bir sektör olarak algılanmış ve hükümetlerce desteklenmiştir. Söz gelimi Japonya’da 1990’larda iktisadi durgunluğun üstesinden gelinebilmesi amacıyla Tokyo’da devlet arazileri yatırımcılara tahsis edilmiş, imar düzenlemeleri gevşetilmiş ve bazıları kentsel dönüşüm projeleri olmak üzere pek çok imar faaliyeti gerçekleştirilmiştir (Balaban, 2016, s. 18-19; 21).

Türkiye’de de inşaat sektöründe 1980 sonrasında ekonomide yaşanan neoliberal dönüşümü izleyen 1982-1988 dönemi ile 2001 ekonomik bunalımını izleyen evre olmak

üzere iki büyüme çağı yaşanmıştır. Devlet, kimi zaman doğrudan yatırımcı kimliğiyle, kimi zaman da düzenleyici rolü çerçevesinde hayata geçirdiği hukuki ve idari değişikliklerle dolaylı olarak inşaat sektöründeki büyümeyi desteklemiştir (age., s. 23-24). 1980’den önceki ithal ikameci kalkınma döneminde endüstrileşmeye özgülünen kamu kaynakları, 1980 sonrasında değişen politikalarla birlikte yapılı çevre üretimine yönlendirilmiştir. Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) ile Toplu Konut Fonu 1980’lerde tesis edilmiş, devlet bu oluşumlar vasıtasıyla kentlerde konut inşaatlarına mali destek ve dar gelirli için konut temini işlevlerini yerine getirmiştir. Devletin inşaat sektörünün lehine 1980’lerde yürürlüğe koyduğu diğer düzenlemeler, 1984’teki imar affı ile imar ve planlama yetkilerini merkezi yönetimlerden belediyelere aktaran 3194 sayılı İmar Kanunu’dur (age., s. 25-26).

1980’lerin ardından gelişen neoliberal politikaların, Türkiye’de devletin mekanın yeniden dağıtımına dair politikalarında bir dönüşüme yol açtığı göze çarpmaktadır. Anımsanacağı gibi Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde devletin, müşterek arazilere, onların yoksullarca geçimlik amaçlı kullanımına olanak sağlamak amacıyla el koyması biçiminde toplumsal adalet bileşeni olan bir yeniden dağıtım siyaseti söz konusudur (Atasoy, 2017, s. 663). 1950’lerle 1980’ler arasındaki kalkınmacı ve popülist dönemde de toprak, ticari bir metadan ziyade, devletin meşruiyetini temin veya sağlamlaştırma amacıyla kullanımına izin verebileceği müşterek bir kaynak olarak görülmüştür. Buna karşılık, 2000’lerle birlikte devletin oldukça merkezîyetçi ve tepeden inme bir kentsel dönüşüm yaklaşımıyla kent arazilerinin mülkiyetini kıskançlıkla koruduğu bir dönem başlamıştır. Bu bağlamda, toprak artık patrimoniyal bir bakış açısıyla, bireylerce el konulmasına göz yumulabilecek bir kaynak olmaktan çıkarak, alınıp satılan bir meta haline gelmiştir. Devlet, toprağın dağıtımındaki söz sahipliğini korusa da süreçte piyasa mekanizmaları belirleyici bir konum kazanmıştır (Türem, 2017, s. 32). Bu bağlamda, 2000’li yıllarda izlenen arazileri ticari kullanıma açma eksenli siyasette Dünya Bankası’nın tarımın ticarileştirilmesi, gecekonduların ortadan kaldırılması ve arazi kullanımının rasyonelleştirilmesi gibi politikalarının da etkili olduğu dile getirilmektedir (World Bank, 2007’den aktaran Atasoy, 2017, s. 663).

Bu yeni arazi anlayışının hayata geçirilmesinde, kadastro işlemlerinin yaygınlaşması ve devletin, özellikle yürütme erkini güçlendiren çeşitli hukuki araçlara başvurusu kolaylaştırıcı işlev görmüştür. Gecekondu aflarının söz konusu olduğu eski dönemden farklı olarak bu evrede toprak kullanımına sonradan meşruiyet kazandıran düzenlemelerden ziyade, arazilerin özel mülkiyete konu edilmesi ve metalaştırılmasına zemin hazırlamaya dönük yasal faaliyetler söz konusu olmaya başlamıştır. Öte yandan, gecekondu aflarıyla 1970'lerin sonlarından başlanarak bir dönem yoksulların sığındığı arazilerin artık çok katlı yapılaşmaya ve ranta açılması da izleyen yeni döneme uygun koşulları sağlayan etmenlerden biri olmuştur. 1984'te gecekondu affının yanı sıra Toplu Konut Kanunu'nun da yasalaşması ve bununla kurulan Toplu Konut İdaresi'nin gelecekte hukuksal değişiklikler yoluyla mekan ve rantın yeniden dağıtımına dönük geniş yetki ve sorumluluklarla donatılmış devasa bir emlak kurumuna dönüşmesi de anlamlıdır (Türem, 2017, s. 32-33). 1987'de yasalaşan 3402 sayılı Kadastro Kanunu¹⁴ ile o ana değin ayrı kanunlara tabi olan kentsel ve kırsal alanlar, ormanlık alanlar hariç tutulmak üzere aynı hukuki rejim şemsiyesi altında toplanmıştır (Atasoy, 2017, s. 661). Ayrıca, 1995'te çıkarılan Hazineye Ait Tarım Arazilerinin Satışı Hakkında Kanun¹⁵ da kullanılmayan veya ekilmeyen arazilerin mülkiyetinin devlete ait olduğuna dair bir düzenleme getirerek onların köylülerce geleneksel olarak kullanımının önüne geçen bir nitelik arz etmektedir (age., s. 662).

1980'lerden itibaren hüküm süren neoliberalleşmenin görünümlerinden bir diğeri ise şimdiye dek metalaşmamış mekanların ekonomiye dahil edilmesidir. Bu çerçevede, doğal varlıkların sermaye birikimine açılması, kamu arazilerinin özelleştirilmesi, kentsel dönüşüm ve acele kamulaştırma gibi hukuki düzenlemelerden yararlanarak taşınmazlara el konulması ve tekrardan bölüştürülmesi, belirli arsalarla ayrıcalıklı imar hakları ve finansman olanakları tanınarak rantının artırılması yöntemlerine başvurulmaktadır (Çavuşoğlu, 2016b, s. 139-140). Doğal varlıkların yatırımlara tahsis edilmesine dönük olarak 1980 sonrası dönemdeki düzenlemelere değinen Çağlar (1998, s. 106; 108), 1956'da yasalaşan 6831 sayılı Orman Kanunu'nun, beşi 1980'lerde olmak üzere, dokuz defa değiştirildiğini ve giderek ormanların yok

¹⁴ R. G. Tarih: 9 Temmuz 1987, Sayı: 19512.

¹⁵ R. G. Tarih: 19 Şubat 1995, Sayı: 22207.

edilmesine olanak veren bir içerik kazandığını ileri sürmektedir. Yazar, bu çerçevede Orman Kanunu'nun 17. maddesi ile orman arazilerinin eğitim, turizm ve dinlenme tesisi gibi başlıklar altındaki yatırımlar için ilk etapta 49 ve nihayetinde 99 yıllığına tahsisine olanak verdiğini belirtmektedir (age.). Ayrıca 1987-1992 döneminde 2 milyon dönümlük orman arazisinin “31.12.1981 tarihinden önce orman niteliğini tam olarak kaybetmiş yerlerden” olmasından bahisle bu statünün dışına çıkarıldığına değinmekte ve aslında bizzat bu yerlerin orman niteliğini tartışmalı hale getirenlere teslim edildiğini iddia etmektedir (age., s. 107).

Çalışmanın daha önceki bölümlerinde temas edilen altyapısal iktidar kavramsallaştırmasının yansıttığı gibi büyük altyapı projeleri, devletin çeşitli coğrafyalara nüfuz ederek oradaki mekanı dönüştürmek suretiyle orada yaşayan nüfus üzerinde egemenlik tesis etmesine hizmet etmektedir¹⁶. Ayrıca, yönetsellik kavramı da devletlerin hayata geçirdikleri kimi projelerde ekonomik bir rasyonalite kadar bireyler üzerinde daha fazla iktidar sahibi haline gelme ve belirli riskleri yöneten bir güvenlik aygıtı işlevi görme kaygısının da rol oynayabileceğini gündeme getirmektedir¹⁷. Türkiye’de bu bağlamda üzerinde durulması gereken altyapı projeleri içerisinde enerji projeleri, bunlar bünyesinde de özellikle baraj projeleri ön plana çıkmaktadır. Baraj projelerinin devlet tarafından eş zamanlı olarak farklı amaçlara hizmet etmek üzere yürürlüğe konulması anlamında önemli örneklerin başında ise Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) gelmektedir. GAP’ın planlanışı, projeye dair resmi belgelere göre 1930’larda Atatürk’ün Dicle ve Fırat nehirlerinin akışının, ülkenin daha endüstrileşmiş ve fakat kurak durumdaki batı bölgelerine yönlendirilmesi düşüncesine değin uzanmaktadır (GAP-RDA, 1998; 2001’den aktaran Harris, 2002, s. 748). Bu tasarı, yıllar içerisinde, salt su kaynaklarına ilişkin olmaktan sıyrılarak, Güneydoğu Anadolu coğrafyasını toplumsal, ekonomik ve fiziksel bakımdan dönüştürecek çok yönlü bir bölgesel kalkınma projesi halini almıştır (age.). Özok-Gündoğan (2005, s. 93-94), projenin bu şekilde çehre değiştirmesini birbiri ile ilintili iki gelişme üzerinden ele almaktadır. Buna göre, GAP bünyesindeki toplumsal kalkınma çabaları, öncelikle, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından ortaya çıkan ve 1980’lerle birlikte neoliberal bir dönüşüm

¹⁶ Bkz. bu çalışmada 2.1.2 Altyapısal İktidar ve Mekan bölümü

¹⁷ Bkz. bu çalışmada 2.4.3 Yönetimsellik, Denetim ve “Yeşil Devlet” bölümü

geçiren küresel kalkınma söylemi çerçevesinde ele alınmalıdır. Yazar, bu kapsamda kalkınmanın, ulus devletlerin kendi ülke ve nüfusları üzerinde denetim kurmalarına elverişli bir küresel hegemonlaştırma söylemi oluşturduğunu savunmaktadır. Ona göre, GAP'ın sosyal kalkınma unsuruna dair dikkat çekilmesi gereken ikinci nokta, mekansal olarak Kürt nüfusun yoğun olduğu Güneydoğu Anadolu'da, zamansal olarak da devlet ile PKK arasındaki mücadelenin şiddetlendiği bir dönemde devreye sokulmasıdır (age.).

GAP çerçevesinde su kaynakları, devletin ekonomi, kaynaklar, siyaset ve güvenliğe ilişkin çıkarları arasında bağlar kurarak uzun süredir var olan çatışmaları çözümleyebilecek bir unsur olarak görülmektedir (Harris, 2002, s. 752). GAP'ın devlet nezdinde ekonomik kalkınmanın sağlanması ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasına toplumsal açıdan ve ulusal güvenlik yönünden nüfuz edilmesi bakımından taşıdığı anlamları, Süleyman Demirel'in projeye dair söylemlerinden de okumak mümkündür. Demirel, projeyi *"GAP sevgisi, Türkiye sevgisidir. GAP, Türkiye Birliği'nin çimentosudur; Cumhuriyetin en büyük projesidir. Dünyada bugün yürütülmekte olan projelerin en büyüğüdür."* sözleriyle tarif etmektedir (Sabah, 30 Mayıs 1997). Böylelikle projeyi milliyetçi – güvenlikçi bir bağlama oturtan Demirel, sözlerinin devamında ise meseleyi daha kalkıncı – popülist bir perspektiften ele almaktadır (age.):

Bir mühendislik projesini aşan bir olaydır. (...) İnsanları, mutlu yapma kavgası vardır. Olay, sadece suları ırmaklardan alıp, ovalara götürme olayı değildir. O, olayın bir parçasıdır. Bunun içerisinde, insanların eğitilmesi vardır; insanların yeni bir dünyaya, yeni dünyanın şartları için hazırlanması vardır. Bereket vardır, tokluk vardır, refah vardır.

Demirel'in DSİ Genel Müdürü olarak taşıdığı teknokratik kimliğin bakış açısındaki etkisi siyasal yaşamında da sürmüştü olup, 1994'te cumhurbaşkanlığı görevindeyken sarf ettiği *"Ben mühendisim, benim işim, yapmaktır"* sözleri de bunun bir yansıması niteliğindedir (Bora, 2017, s. 545-547)¹⁸. Bora'ya göre bu sözler aynı zamanda *"sadece konuşup duranlara" karşı yapmanın-eylemenin moral üstünlüğü* ne dair bir göndermeyi de içermektedir (age., s. 547).

¹⁸ Vurgu özgün metinde.

2018 yılı itibarı ile GAP'ın son durumunu aktaran resmi belgede, proje kapsamında 13 hidroelektrik santrali ile 18 barajın yapımının tamamlandığı, böylelikle enerji üretimi alanındaki hedeflerin % 76 oranında gerçekleştiği, Ilısu ve Cizre Barajlarının da inşasıyla birlikte bu sayının % 93'e ulaşacağı belirtilmektedir (T. C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2019, s. 58). Projede son geline aşamada, Ilısu Barajı'nın da ilk türbininin enerji üretimine başladığı görülmektedir (TRT Haber, 19 Mayıs 2020). Söz konusu baraj, en az 10.000 yıllık geçmişe sahip olduğu belirtilen Hasankeyf kentini, 30-50 yıllık ömrü olan bir barajdan dolayı sular altında bırakacak olması nedeniyle eleştirilmiş (Aykan, 2018, s. 11; 14) ve uzun soluklu bir toplumsal muhalefete konu olmuştur. Bu çerçevede, yerel ve uluslararası sivil toplum ağlarının dayanışmasının ürünü olarak oluşturulan kamuoyu baskısıyla bazı uluslararası finans kuruluşlarının projeye verdikleri mali desteği geri çekmeleri sağlansa da sonradan Türkiye'deki özel bankalardan finansman temin edilerek proje gecikmeyle de olsa sürdürülmüştür (Eberlein vd., 2010, s. 295-296). Ilısu Barajı ile elde edilecek enerji ve sulama faydalarının, havzada daha küçük birden fazla baraj inşa edilerek, Hasankeyf sular altında bırakılmadan da temin edilebileceğine dair öneriler getirilse de (Yalçın ve Tigrek, 2016) projede bu yönde revizyona gidilmemiştir. Devletin tek bir büyük baraj inşası tercihi için gösterdiği resmi gerekçe bunun ekonomik bakımdan daha verimli olduğu yönündedir, ancak Hommes ve diğerleri, bu seçimin ardında güvenlik kaygılarının da bulunabileceğini savunmaktadır. Yazarlara göre, baraj inşaatına eşlik eden altyapısal genişleme, bölgeyi devlet idaresi ve güvenlik güçleri açısından daha erişilebilir kılacak, bölgenin sular altında bırakılması PKK unsurlarını sığınaklarından mahrum bırakacaktır (Hommes vd., 2016, s. 14).

Türkiye, geri kalmış addedilen bir nüfusu kalkındırma adına devletçe uygulanan tepeden inme ekonomik politikalarının damga vurduğu bir geçmişe sahip olup, AKP döneminde de hızlı kalkınma yoluyla modernleşmeyi öngören bu yol haritasına sadık kalınmıştır. AKP döneminin ayırt edici özelliği, enerji ve inşaat başta olmak üzere çeşitli sektörlerde ahbap-çavuş neoliberalizmi ile hareket etmesinin toplumsal kesimler nezdinde yarattığı mağduriyet ve tepkidir (Adaman vd., 2017, s. 1-2). Bu bağlamda 2000'li yıllarda izlenen kalkınma politikalarında enerji yatırımları özellikle ön plana çıkmıştır zira bunlar, salt maddi anlamda güç sağlamanın ötesinde, coğrafyaları

dönüştürmek, siyaset ve iş çevreleri arasında bağlantılar oluşturmak suretiyle aynı zamanda simgesel anlamda da iktidar üretmektedir (Erensü, 2017, s. 122). 2008-2015 döneminde Türkiye'nin elektrik enerjisi alanındaki kurulu gücü, 31.800 MW'tan 69,500 MW'a çıkmıştır (age.). Bu artışta hidroelektrik enerji santrallerinin (HES) yaygınlaşması önemli rol oynamıştır. Türkiye, HES kurulu gücü artışında 2014 yılında dünya dördüncüsü olmuş, 2003-2015 arasında iki katına çıkardığı HES kurulu gücünü, 2023 yılında 2015 rakamlarının iki katına çıkarmayı hedeflemekte olan bir ülkedir (age., s. 123). Bu durumda, Türkiye'nin yerel su kaynaklarını değerlendirme doğrultusunda geçmişten bu yana resmi politika belgelerine yansıyan ulusal siyaseti¹⁹ ile uluslararası finans kuruluşlarının özellikle küçük ölçekli HES projelerini iklim finansmanları ile destekleme yönündeki politikaları arasındaki örtüşme rol oynamıştır. İklim finansmanı mekanizmalarının Türkiye'de başta küçük ölçekli HES'ler olmak yenilenebilir enerji projelerinin yaygınlaşması üzerindeki etkisine çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı olarak değinilecektir²⁰.

2000'li yıllarda devletin kitleler üzerindeki hegemonyasını pekiştirmek amacıyla başvurduğu bir diğer araç, mega projeler olarak da adlandırılan büyük ölçekli alt yapı projeleridir. Parker, AKP döneminde hayata geçirilen mega projelerin, devlet iktidarıyla doğrudan bağlantılı olup, hegemonya inşasının ve farklı görüşlerin kıyıya itilmesinin araçları olarak işlev gördüğünü savunmaktadır (Paker, 2017, s. 104). Bora (2016, s. 14), muhafazakâr siyaset geleneğinden gelen siyasi partiler ve onları izleyen kitleler yönünden inşaat projelerinin önemini *"İnşaat, sözü bitiren türden icraattır. Hükümetin, belediyenin, partinin çalıştığı en sağlam alameti, odur."* sözleriyle ifade etmektedir. Parker'e (2017, s. 111) göre de mega projelere eşlik eden kalkınmacı söylem ve özellikle hizmet vurgusu, bunlara karşı çıkmayı güçleştirmekte ve muhaliflerin insanların iyiliğini ve ülkenin gelişmesini istemeyen hainler olarak damgalanmasını kolaylaştırmaktadır.

Çavuşoğlu (2016a, s. 82-85), AKP'nin Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki kalkınmacı ideolojiyi, dini ve tarihsel referanslarla da tahkim ederek sürdürdüğünü

¹⁹ Bkz. bu çalışmada 4.2.1 Türkiye'de Yenilenebilir Enerji: Çevre mi Arz Güvenliği mi? bölümü.

²⁰ Bkz. bu çalışmada 4.2.3 Uluslararası Finans Kuruluşları, İklim Finansmanı Mekanizmaları ve Türkiye bölümü.

vurgulayarak, iktidarın “*Durmak yok yola devam*” mottosu ile Cumhuriyetin 10. yılına ait “*Durmayalım düşeriz!*” sloganı arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Yazara göre, bu söylemdeki durmama vurgusu, inşaat sektöründeki bir duraklamanın, siyasi iktidarı destekçilerini yitirme riskiyle karşı karşıya bırakmasına dönük bir alt metni de içermektedir (age., s. 92). Öte yandan, Parker’ın (2017, s. 114) de altını çizdiği gibi söz konusu projelerin devletin yönetme yetisi üzerinde çelişkili etkileri olmakta, bunlar bir yandan kalkınmacı bir söylem vasıtasıyla bazı kitlelerin rızasını temin ederken, diğer taraftan başka kesimleri dışlayarak onlar nezdindeki hoşnutsuzluğu artırmaktadır. Çavuşoğlu’na (2016a, s. 93-94) göre Gezi Parkı Eylemleri ile ODTÜ kampüsündeki yapılaşma faaliyetlerine karşı protestolar, iktidarın hegemonyasındaki çatlakları temsil etmekte, devletin bunlara dönük katı ve uzlaşmaz tutumu da inşaat temelli ekonomik gelişme modelinden sapmaya tahammülünün bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmanın Türkiye’de devlet, kalkınma, coğrafya ve nüfus arasındaki ilişkilerin ele alındığı bu bölümünde Osmanlı İmparatorluğu’ndan günümüze mekanın yeniden dağıtımına dair politikaların bir yandan kitlelerin ihtiyaçlarının giderilmesi yoluyla iknası, diğer yandan devletin sermaye birikimi gerekliliği yönünden işlevsel olduğu üzerinde durulmuştur. Bu anlayışın çevre politikasındaki yansıması, bu siyaset alanının da devletin meşruiyet ve birikim gereklilikleri yönünden ele alındığı ikili bir bakış açısının egemen olması yönündedir. Öte yandan, özellikle 1980’lerden itibaren mekana bakışta yaşanan dönüşüme paralel bir biçimde çevre politikasında da sermaye birikimi gerekliliğinin meşruiyet gerekliliği karşısındaki ağırlığının giderek arttığı gözlemlenmektedir.

Adaman ve diğerlerine (2016 vd., s. 294) göre, Türkiye’de devletin çevreye bakışında, uzun yıllardır görev yapan farklı iktidarlara karşın devamlılık arz eden kendi içerisinde çelişkili ikili bir yaklaşım söz konusudur. Bu bağlamda devlet, bir yandan gerek AB’ye uyum sürecinin etkisi, gerekse çevreciliği kendi denetim ve tekeline alma amacıyla tepeden inme bir biçimde çevre alanında çeşitli yasal düzenlemeleri yürürlüğe koymaktadır. Diğer yandansa, ekonomik büyüme isteğiyle, toplumsal ve ekolojik etkileri gerekli gördüğünde göz ardı edebilen bir bakış açısıyla hareket etmektedir. Akbulut ve diğerleri (2014, s. 284-287), bu çelişkiyi hem çevrenin korunması, geliştirilmesi ve bu

alandaki kurumlar tesisi, hem de gerektiğinde toplumsal ve çevresel kaygılar da göz ardı edilerek ekonomik büyümenin sağlanmasının devletin Batılılaşma ve çağdaşlaşma hedefinden doğan öncelikler olması ile açıklamaktadır. Yazarlara göre, her ne kadar karar alım süreçlerinde kalkınmacılığın önceliklendirilmesi söz konusu olsa da Türkiye’de devletin çevre politikasının salt iktisadi saiklerle izahı yeterli değildir. Zira çevrenin korunması ve iyi işleyen çevre kurumları da aslında devlet nezdinde yurttaşlardan meşruiyet ve rıza temin etmek bakımından önemlidir (age.).

Öte yandan, Adaman ve diğerlerine (2016, s. 292-296) göre, son on yılda neoliberal siyasetlerin etki alanını genişletmesiyle birlikte devletin yaklaşımı, giderek çelişkili niteliğini yitirerek daha ziyade ekonomik büyüme arzusu doğrultusunda çevre mevzuatının çeşitli değişikliklerle giderek etkisizleştirildiği bir seyir izlemektedir. Bu bağlamda yazarlar, koruma altındaki doğal alanların farklı sektörlerin ekonomik faaliyetlerine açıldığı ve çevre ile ilgili karar alım süreçlerini giderek merkezileştiren düzenlemelerin yapıldığını iddia etmektedir. Onlara göre, eskiden iktidarlar, uygulamada çevre mevzuatını etrafını dolaylı yoldan dolanma eğiliminde iken, son on yılda bu alandaki düzenlemelerin doğrudan etkisizleştirilmesi saikiyle hareket etmektedir (age.).

Türkiye’de son yıllarda yaşandığı savunulan bu dönüşüm, dünyadaki neoliberal politikaların doğa üzerindeki etkilerine dair değerlendirmelerle de paralellik içermektedir. Castree’nin (2008, s. 143) dikkat çektiği gibi neoliberalizm, piyasa, devlet ve sivil toplum arasındaki sınırların bireylerin yaşamının daha fazla veçhesinin iktisadi bir rasyonaliteyle yönetilmesi doğrultusunda yeniden tanzim edildiği bir toplumsal, çevresel ve küresel bir projedir. Bu bağlamda devlet ve sivil toplum grupları, aralarında doğanın da bulunduğu biyofiziksel gerçekliğin farklı unsurlarının özelleştirilmesi ve piyasalaştırılmasında kolaylaştırıcı rol oynamaktadır. Devletin bu süreçte başvurduğu yöntemler arasında çevreye dair düzenlemeleri zayıflatma anlamında kuralsızlaştırma (*deregulation*) veya özelleştirme ve piyasalaştırma süreçlerinin önünü açacak yeni kurallar koyma (*reregulation*) yer almaktadır (age., s. 142-143). Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere devlet, neoliberal politikaların hayata geçirilmesinde edilgen değil, düzenleyici iktidarıyla etkin bir konumdadır. Adaman ve diğerleri (2016, s. 298) de neoliberalizmle birlikte devletin ekonomik faaliyetlere müdahil olmaktan çıkmaya

başladığı izlenimi doğmakla birlikte gerçekte Türkiye’de başta madencilik, enerji ve savunma olmak üzere pek çok sektörde devletin önemli bir rol oynamaya devam ettiğini vurgulamaktadır.

3.2. Türkiye’de Çevre Alanındaki Kurumsal ve Hukuksal Gelişmeler

Çalışmanın önceki bölümlerinde de değinildiği gibi özellikle 1970’lerden itibaren devletlerin çevre alanında tesis ettiği kurumlar ve yaptığı hukuksal düzenlemeler, devletlerin daha çevreci bir çizgide konumlanabileceği veyahut halihazırda çevreci bir nitelik kazandıklarına dair çalışmalara esin kaynağı olmuştur. Bununla birlikte, “yeşil devlet” yaklaşımlarına eleştiriler yönelten bakış açılarının da dikkat çektiği gibi başlı başına birtakım düzenlemeler yapılması, devletlerin gerçek anlamda çevreci bir karaktere bürünebileceği yolunda bir çıkarıma ulaşılması bakımından yeterli değildir. Bu düzenlemelerde başvurulan söylemler ve bunların uygulanması evresinde izlenen tutum, ilgili devletin niteliğinin tayininde daha belirleyici olmaktadır. Nitekim Türkiye’de devletin bu bağlamdaki gelişim seyrini ele alan Orhan’ın (2013, s. 19) şu ifadeleriyle dikkat çektiği gibi, çoğunlukla salt söylemsel bir değerlendirme gerçek anlamda bir dönüşümün söz konusu olup olmadığının belirlenmesi açısından yeterli olmayıp nihai bir sonuca varılabilmesi uygulamaların incelenmesi ile mümkün olabilmektedir:

Her ne kadar sürdürülebilirlik ve sürdürülebilir kalkınma önemli ve etkili politika söylemleri olarak gündeme gelse ve bu söylemler yasal çerçevede karşılık bulsalar da bu söylemlerin nihai etkisi kalkınmacılık söylemi ve sermaye birikimi kaygıları karşısında yetersiz kalmaktadır.

Bu başlıkta Türkiye’de çevre alanındaki kurumsal ve hukuksal gelişmeler ile bunların uygulamada ne ölçüde dönüştürücü olabildiği ele alınacaktır. Bu çerçevede öncelikle ülkede çevre alanındaki kurumların gelişim sürecine değinilecektir. Sonrasında başta Anayasa olmak üzere mevzuatımızda çevre ile ilgili hak temelli düzenlemeler, bunların uygulamadaki etkinliğine dair sorunlar ve bunlara dair devletin farklı erklerinin bakış açılarındaki farklılıklar değerlendirilecektir. Son olarak, yalnızca çalışmanın konusunu yenilenebilir enerji politikalarının oluşturması yönüyle değil, aynı zamanda her tür enerji projesinin doğa üzerinde kaçınılmaz etkiler doğurması bakımından da çevre politikası ile yakından ilişkili olan enerji alanındaki mevzuatın geçirdiği dönüşüme temas edilecektir.

3.2.1. Kurumsal Gelişmeler

20. yüzyılın ilk yarısında dünyadaki genel eğilim, bütünleşik bir çevre sorunsalı kavrayışı ışığında doğanın korunmasına dönük olarak düzenlemeler yapılmasından ziyade, sanayileşmenin özellikle insan yaşamı üzerindeki olumsuz etkilerini gidermek üzerine yoğunlaşmak biçiminde şekillenmiştir. Doğal kaynakların kirlenmesine karşı düzenlemelerde insan sağlığı, çeşitli doğal alan ve türlerin koruma altına alınmasına dönük yasal ve kurumsal faaliyetlerde ekonomik kaygılar ön planda olmuştur. Gerçek anlamda çevre alanında düzenlemelerin yapılması için, bu konuda uluslararası farkındalığın oluşmaya başladığı 1960'ların sonundan itibaren açığa çıkan süreci beklemek gerekecektir (Turgut, 2012a, s. 33-34).

Dünyadaki eğilimle uyumlu olarak, Türkiye'de de cumhuriyetin kuruluşundan 1983 yılında Çevre Kanunu'nun²¹ yasalaşmasına değin, çevre ile ilgili doğrudan bir düzenlemeye gidilmesinden ziyade, çevrenin korunmasının sağlık politikası başlığı altında değerlendirildiği bir döneme tanık olunmuştur. Bu çerçevede, 839 sayılı Sıtma Mücadelesi Kanunu²², 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu²³, 4871 sayılı Sıtma Savaş Kanunu²⁴ ve 7402 sayılı Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun²⁵ gibi halk sağlığının korunmasına dair yasama faaliyetlerinde çevreyi dolaylı yoldan ilgilendiren düzenlemelere yer verildiği gözlemlenmektedir. Öte yandan, 3116 sayılı Orman Kanunu²⁶, 5516 sayılı Bataklıkların Kurutulması ve Bundan Elde Edilecek Topraklar Hakkında Kanun²⁷ ve 167 sayılı Yeraltı Suları Hakkında Kanun²⁸ gibi ekonomik değer olarak ele alınan doğal kaynaklar üzerindeki tasarrufları düzenleyen yasalarda çevreye dair dolaylı düzenlemeler bulunmaktadır. 1980'li yıllara değin çevrenin korunmasına dair bütünleşik bir yaklaşımdan ziyade, çevrenin değişik unsurlarının çeşitli dolaylı düzenlemeler altında yer alması, bunlardan bazıları üzerinde birden çok koruma

²¹ 2872 sayılı Çevre Kanunu, R. G. Tarih: 11 Ağustos 1983, Sayı: 18132.

²² R. G. Tarih: 29 Mayıs 1926, Sayı: 384.

²³ R. G. Tarih: 6 Mayıs 1930, Sayı: 1489.

²⁴ R. G. Tarih: 21 Şubat 1946, Sayı: 6238.

²⁵ R. G. Tarih: 11 Ocak 1960, Sayı: 10402.

²⁶ R. G. Tarih: 18 Şubat 1937, Sayı: 3537.

²⁷ R. G. Tarih: 23 Ocak 1950, Sayı: 7413.

²⁸ R. G. Tarih: 23 Aralık 1960, Sayı: 10688.

şemsiyesi yer alırken, kimilerinin tamamen korunmasız kalmasıyla sonuçlanmıştır (Karakuzu, 2010, s. 109-115).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında artan bir hızla devam eden sanayileşmenin çevresel anlamdaki olumsuz etkilerinin daha da belirginleşmesi, 1970'lere gelindiğinde bu alanda uluslararası bir farkındalığın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda önemli bir dönüm noktası, 1972'de Stockholm'de düzenlenen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı (Stockholm Konferansı) ve bunun sonucunda ortaya çıkan Stockholm Bildirgesi ile Eylem 21 belgeleri olmuştur. Bu metinlerde, çevreye dair insan merkezli bakış açısı, insanın ekosistemin bir parçası olduğu ve çevresel varlıkların sonraki nesiller için korunması gerektiği gibi vurgularla bir nebze olsun yumuşatılmıştır (Turgut, 2012a, s. 34-35).

Stockholm Konferansı'nın çıktılarında yer alan ilkeler, izleyen süreçte pek çok ülkenin ulusal politik belge ve mevzuatlarında kendisine yer bulmuştur. Öte yandan bu gelişmeler, tüm ülkelerde aynı hızda yaşanmamış olup, bu konuda ABD, Almanya ve Japonya gibi gelişmiş ülkeler daha ön planda yer almıştır. Bununla birlikte, yapılan düzenlemelerde halen geleneksel insan ve ekonomi merkezli perspektifin izleri ve sorunları kökeninde çözümlemekten ziyade farklı alanlardaki etkilerini gidermeye dönük parçalı bir düzenleme tekniği görülmektedir (age., s. 35-36). Türkiye de bu dönemde Stockholm Konferansı'nın yarattığı etkilerden nasibini almış olmakla birlikte, 1970'lerde bu etkinin daha sınırlı bir düzeyde kaldığı söylenebilir. Bu kapsamda, konferansı izleyen yıl, gerek uluslararası siyasi konjonktürde çevrenin gündeme oturması, gerek hava kirliliği gibi çevre sorunlarının ulusal düzeyde ön plana çıkmasının etkisiyle, 12.02.1973 tarih ve 7/5836 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı'nın başkanlığında altı bakandan oluşan Çevre Sorunları Koordinasyon Kurulu oluşturulmuştur (Baykal, 2010). 1973-1977 dönemini kapsayan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, öncekilerden farklı olarak, kalkınma sürecinde çevrenin de korunmasını gözetecek yasal düzenlemelerin yapılması önerisi yer almıştır (Karakuzu, 2010, s. 107). Bununla birlikte, bunun bizatihi planın hazırlayıcılarınca *“uluslararası ilgi düzeyinin arması ve Devletler Hukuku içinde düzenleme teşebbüslerinin ortaya çıkması”* ile gerekçelendirilmesi, çevresel kaygıların samimi biçimde içselleştirilmiş olup

olmadığına dair soru işaretleri yaratmaktadır (DPT, 1972, s. 182'den aktaran Turgut, 2012a, s. 43). Öte yandan, 1974'te Türkiye tarihinde bir ilk olarak çevre kavramına o dönemki 1. Ecevit Hükümeti'nin programında yer verilmiştir (Erim, 1992'den aktaran Somersan, 1993, s. 28).

1978 yılına gelindiğinde, 1973'te oluşturulan Çevre Sorunları Koordinasyon Kurulu'nun beklentileri karşılayamadığı kanaatinden hareketle, Bakanlar Kurulu Kararı ile Başbakanlık Çevre Örgütü'nün kuruluşuna tanık olunmaktadır. Bir çatı kuruluş niteliğinde yapılandırılan örgütün bünyesinde Yüksek Çevre Kurulu, Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı ve Teknik İnceleme Komisyonu yer almaktadır (Baykal, 2010)²⁹. Çevre Müsteşarlığı'nın oluşturulmasında o dönem Ankara'daki hava kirliliği sorununa çözüm üretmekle görevlendirilen Başbakan Yardımcısı Faruk Sükan'ın etkili olduğu, nihayetinde müsteşarlığın da onun sorumluluk alanına bağlandığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte, müsteşarlığın başına getirilecek kişi tercihinde, çevre alanındaki uzmanlıktan ziyade kişisel bağlantılar gibi unsurların rol oynadığı anlaşılmaktadır. Söz gelimi, 12 Eylül döneminde Devlet Bakanı olan Nimet Özdaş, Çevre Kanunu'nun hazırlanmasında yardımcı olacağı düşüncesiyle, müsteşarlığa TÜBİTAK'ta görev yaptığı esnada tanıdığı hukukçu Refet Erim'i getirmiştir (Somersan, 1993, s. 19-20). Orhan (2013, s. 16), modern anlamdaki çevre kurumlarının oluşturulmaya başlandığı bu dönemde politika yapıcılar nezdinde egemen olan söylemin “*çevre koruma ve ekonomik kalkınma ilişkisinin sıfır toplamı bir oyun olarak görüldüğü*” bir çizgide bulunduğunu belirtmektedir. Yazar, o dönemde çevre ve kalkınma ilişkisine bakış açısının, bu iki olgunun “birbirini dışlayan kategoriler” olduğu algısı ve önceliği kalkınmaya tanıma kaygısı ekseninde şekillendiğini ifade etmektedir (age., s. 17). Ayrıca, Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı'nın kuruluşu aşamasında görev yetki ve sorumluluklarının, Müsteşarlığın farklı kurumlar arasında eşgüdümü sağlayıcı bir işlev üstlenmesine dönük olarak tasarlandığını, ancak bunun uygulamaya yansımadığını aktarmaktadır (age.).

1983'te yayımlanan Çevre Kanunu ile önceki dönemlerde oluşturulmuş bulunan kurullara benzer bir şekilde Başbakan veya onun tarafından görevlendirilecek

²⁹ Bakanlar Kurulu, Başbakanlık Çevre Örgütü Örgütlenme Biçimi ve Görevlerine İlişkin Karar (7/16041), Resmi Gazete, 12.08.1978, sayı:16375.

bir Devlet Bakanı'nın başkanlığında bir Yüksek Çevre Kurulu'nun oluşturulması öngörülmüştür. Kurulda ilgili Bakanın yanı sıra, İçişleri, Sağlık ve Sosyal Yardım, Ulaştırma, Tarım ve Orman, Sanayi ve Teknoloji, Enerji ve Tabii Kaynaklar, İmar ve İskan, Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanları ile Devlet Planlama Teşkilatı ve Başbakanlık Çevre Müsteşarı yer alacaktır. Kurul, temelde çevrenin korunması, çevre kirliliğinin önlenmesi ve çevrenin iyileştirilmesi doğrultusunda gerekli tedbirlerin alınmasıyla görevlendirilmiştir³⁰. Bununla birlikte bu dönemde çevre alanında zaman zaman geri adım niteliğinde düzenlemeler de söz konusu olmuştur. Söz gelimi, 1978'de Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile devlet örgütlenmesinde kendisine müsteşarlık düzeyinde yer bulan çevre, 08.06.1984 tarih ve 222 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile Çevre Genel Müdürlüğü'nün kurulması suretiyle hiyerarşide daha düşük bir kademede konumlandırılmıştır (Somersan, 1993, s. 20).

1989'da çevre alanındaki merkezi idari yapılanmada bir değişikliğe gidilmiştir. 1984'te oluşturulan Çevre Genel Müdürlüğü, 9 Kasım 1989 tarih ve 389 sayılı KHK ile yerini 1978'de olduğu gibi Çevre Müsteşarlığı'na bırakmıştır. Böylelikle çevre, devlet hiyerarşisindeki konumu belirli ölçüde yükselmiştir. Öte yandan, KHK'nin yayımlandığı dönemde 7 aydır Çevre Genel Müdürlüğü'nü yürüten, öncesinde Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) Sosyal Planlama Dairesi'nde çevre planlaması alanında 19 senelik deneyimi bulunan Zeynep Arat, görevini müsteşar olarak sürdürememiştir. Onun yerine müsteşarlığa dönemin Türkiye İktisat Bankası Genel Müdürü Halit Kara getirilmiştir (age., s. 21). Böylelikle, 1978-1984 döneminde olduğu gibi, çevre teşkilatına dair atamalarda konuya dair uzmanlık ve duyarlılığın pek de göz önüne alınmadığı, başka etmenlerin rol oynadığı görülmektedir. Bu anlamda özellikle çevre yönetiminin önceden bir bankanın başında bulunan bir kişiye tevdi edilmesi, devletin bu alana halen ekonomik bir bakış açısıyla yaklaştığını gösteren bir veri olarak ele alınabilir.

1990'lı yıllarda çevre alanında yaşanan önemli kurumsal gelişmelerden biri, 1991'de Çevre Bakanlığı'nın kurulmasıdır. 1978-1984 ve 1989-1991 dönemlerinde müsteşarlık, 1984-1989 yıllarında genel müdürlük düzeyinde örgütlenen çevre bürokrasisi, 21.08.1991 tarih ve 443 sayılı KHK ile nihayet bakanlık seviyesinde bir

³⁰ 2872 sayılı Çevre Kanunu, RG, 11.08.1983, Sayı: 18132.

yapılanmaya kavuşabilmiştir³¹. Orhan (2013, s. 17), çevrenin bakanlık düzeyinde bir teşkilatlanmaya kavuşmasında, 1980’lerden itibaren artan çevre duyarlılığı ve bu eksenle gelişen hareketlerin gündeme getirdiği talep ve tartışmaların etkisine dikkat çekmektedir. Önceki yapılanmalara ek olarak bakanlığın bünyesine Meteoroloji Genel Müdürlüğü ile Özel Çevre Koruma Bölgeleri Başkanlığı da dahil edilmiştir. Meteorolojinin çevre bağlamında ele alınmasının, uluslararası kamuoyunda ozon tabakasının incelenmesi ile küresel iklim değişikliği hakkında artan farkındalığın bir sonucu olduğu belirtilmektedir. Bu dönemde gelecek yıl Rio’da gerçekleştirilecek Uluslararası Çevre Zirvesi’ne hazırlık amacıyla Ulusal İklim Değişikliği Koordinasyon Grubu kurulmuştur. Kurulda Çevre, Sağlık, Tarım, Ulaştırma ve Enerji Bakanlıklarının yanı sıra DPT ve ilgili diğer kuruluşlardan temsilciler yer almıştır. Öte yandan, kurulun çalışmalarında şeffaflık ve katılımcılıktan ziyade gizliliğin esas olduğunu olumsuz bir not olarak düşmek gerekmektedir (Somersan, 1993, s. 21-22; OECD, 2008, s. 216). Çevre Bakanlığı’nın kuruluşuna ilişkin 443 sayılı KHK’nın 9. maddesinde Bakanlığın birimlerinden biri olan Çevre Kirliliğini Önleme ve Kontrol Genel Müdürlüğü’nün görevleri arasında “*Temiz enerjilerin kullanılmasını sağlayacak stratejileri belirlemek ve fosil yakıtların temiz kullanılabilmesi için gerekli önlemleri almak veya aldirmek*” da sayılmaktadır (443 sayılı KHK).

1999’da OECD’nin Türkiye’ye ilişkin Çevresel Performans İncelemesi raporunda, özellikle Çevre Bakanlığı’nın yetki ve kaynaklarının yetersizliği ile farklı kamusal kurumlar arasındaki koordinasyon eksikliğine dikkat çekilmiştir (aktaran Turgut, 2000, s. 504-505). 2003’e gelindiğinde ise bürokratik örgütlenmede yeniden değişikliğe gidilerek 4856 sayılı yasa ile Çevre Bakanlığı ve Orman Bakanlığı’nın Çevre ve Orman Bakanlığı olarak anılan tek bir bakanlık çatısı altında birleştirildiği görülmektedir³². Öte yandan, Turgut (2003, s. 527), bunun dışarıdan bir gözlemcinin umut edeceği gibi çevre alanındaki idari kapasiteyi geliştiren sonuçlar doğurmamış olduğunu savunmaktadır. 4856 sayılı yasada Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü’nün

³¹ 443 sayılı Çevre Bakanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, R. G. Tarih: 21 Ağustos 1991, Sayı: 20967.

³² 4856 sayılı Çevre ve Orman Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun, R. G. Tarih: 8 Mayıs 2003, Sayı: 25102.

görevleri arasında “Yenilenebilir enerji kaynakları başta olmak üzere temiz enerji kullanımını desteklemek” de sayılmaktadır (4856 sayılı Kanun).

2011’de bakanlık teşkilatlanmasında bir kez daha değişikliğe gidilmiş, 04.07.2011’de yayımlanan 644 ve 645 sayılı KHK’lerle, Çevre ve Orman Bakanlığı’nın kaldırılarak, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile Orman ve Su İşleri Bakanlığı’nın kurulmuştur³³. Devlet örgütlenmesinde böylesi köklü bir değişikliğin TBMM’de görüşülüp oylanan bir yasa yerine bir KHK ile yapılması, şeffaflık ve meşruiyet sorunu yaratması yönünden eleştirilmiştir (Cumhuriyet, 29 Temmuz 2011). Aykul (2015, s. 35), çevre yönetiminin önce ormancılık, daha sonra şehircilik gibi doğal kaynaklara yatırımcı merceğinden bakan yapılanmalarla birleştirilmesinin, devletin ekolojik önceliklere sahip olmadığının bir göstergesi olduğunu iddia etmektedir. Orhan (2014, s. 282-287) ise 2011’den itibaren başta bu iki Bakanlığın yeniden yapılandırılması, ardından Büyükşehir Belediyesi Kanunu’nda yapılan değişikliklerle belde belediyeleri ve köy muhtarlıklarının kaldırılması ile kamu yönetiminde merkezileşme yönünde bir dönüşüm yaşandığından söz etmektedir. Yazar, Bakanlık teşkilatlanmalarındaki değişikliklerin resmi metinlerde “yönetimde etkinliğin ve verimliliğin artırılması” gerekçesiyle savunulduğuna; Büyükşehir Belediyesi Kanunu’nun başlangıç metninde de “katılımcı, demokratik ve şeffaf yönetim” vurgusu bulunduğuna dikkat çekmektedir (age.). Bununla birlikte, kamuoyuna böyle bir söylemle sunulan değişikliklerin aslında daha fazla merkezileşme ve daha sınırlı katılımcılık neticelerini doğurduğunu vurgulamaktadır (age.).

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın kuruluşuna dair 644 sayılı KHK’da Bakanlığın görevleri arasında, daha önceki Bakanlık teşkilatlanmalarına dair biraz önce alıntılanan düzenlemelerden farklı olarak, “iklim değişikliği ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek” ile “Küresel iklim değişikliği ve bununla ilgili gerekli tedbirlerin alınması için plan ve politikaları belirlemek” de anılmaktadır (644 sayılı KHK). Ayrıca, KHK’da Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü’nün görevleri arasında “Yenilenebilir enerji kaynakları başta olmak üzere, temiz enerji kullanımını teşvik etmek” sayılmaktadır (age.). Öte yandan, bu düzenlemenin yanı sıra bir de Çevresel Etki Değerlendirmesi, İzin

³³ 644 sayılı Çevre ve Şehircilik Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, R. G. Tarih: 4 Temmuz 2011, Sayı: 27984 (mükerrer); 645 sayılı Orman ve Su İşleri Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, R. G. Tarih: 4 Temmuz 2011, Sayı: 27984 (mükerrer).

ve Denetim Genel Müdürlüğü'nün görevleri arasında “*Yenilenebilir enerji kaynakları başta olmak üzere temiz enerji kullanımını desteklemek*” ifadesinin yer alması ilgi çekicidir (age.). Esasen aralarında yenilenebilir enerji projelerinin de yer aldığı pek çok projeye dair ÇED, izin ve denetim süreçlerini yürütmekle yükümlü olan bir kurumun görev tanımında bu tür bir ibareye yer verilmesi düşündürücüdür. Bu husus, kurumun ÇED, izin ve denetim alanlarındaki görevlerini yerine getirirken ne denli nesnel davranacağına dair kuşku uyandırıcı ve düzenleme tekniği açısından tartışılması gereken bir durumdur.

Son olarak, 2017’de yapılan anayasa değişikliğini ve 2018’de yeni hükümet sisteminin devreye girmesini izleyen süreçte bakanlıklarla ilgili yeniden bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu çerçevede, Başbakanlık ve Bakanlar Kurulu kaldırılarak, yürütme erkinin işlevlerini Cumhurbaşkanlığı makamının tek başına icra edeceği yeni bir sisteme geçilmiştir. Değişikliğin ardından, Anayasanın “*Cumhurbaşkanı yardımcıları, Cumhurbaşkanına vekâlet ve bakanlar*” başlığını alan 106. maddesi, bakanların Cumhurbaşkanınca atanıp görevden alınacağı ve Cumhurbaşkanına karşı sorumlu olacağını düzenlemektedir (T. C. Anayasa Mahkemesi, 2019, s. 652). Ayrıca maddede “*Bakanlıkların kurulması, kaldırılması, görevleri ve yetkileri, teşkilat yapısı ile merkez ve taşra teşkilatlarının kurulması Cumhurbaşkanlığı kararnamesiyle düzenlenir*” denilmektedir (age., s. 653). Böylelikle, bakanlıkların, çerçevesini Cumhurbaşkanlığı makamının belirleyeceği sınırlar içerisinde faaliyetlerini yürüteceği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Nacak’ın (2020, s. 152) da dikkat çektiği gibi yeni sistemin bir parçası olarak oluşturulan Cumhurbaşkanlığı Politika Kurulları ile Cumhurbaşkanlığı Ofisleri vasıtasıyla, kamu politikalarının oluşturulmasında Cumhurbaşkanlığı makamının asli belirleyici haline geldiği ve bakanlıkların rolünün büyük ölçüde belirlenen bu politikaların uygulanmasıyla sınırlandırıldığı görülmektedir.

Bu bağlamda, yeni sistemde görev alacak bakanlıkların kurumsal yapısı ve görevleri, 10 Temmuz 2018’de yayımlanan Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi³⁴ ile belirlenmiştir. Kararnameye göre Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, aynı ad altında varlığını korumaktadır. Kararnamede Bakanlığın

³⁴ Kararname Numarası: 1, RG sayı: 30474.

görevleri arasında “*Küresel iklim değişikliği ve bununla ilgili gerekli tedbirlerin alınması için plan ve politikaların belirlenmesi amacıyla çalışmalar yapmak*” da sayılmaktadır (1 No’lu CB Kararnamesi). Aynı kararname ile Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile Orman ve Su İşleri Bakanlığı ise Tarım ve Orman Bakanlığı çatısı altında birleştirilmiştir (age.). Öte yandan, Türkiye Barolar Birliği ile İstanbul Barosu’nun Çevre ve Kent Hukuku Komisyonlarının dikkat çektiği gibi, yeni sistemde daha önceden Bakanlıklar veya Bakanlar Kurulu’nun tasarrufunda bulunan birçok konuda artık Cumhurbaşkanlığı makamı tek başına yetkili olacağı için diğer pek çok hususta olduğu gibi çevre üzerinde etkiler doğurabilecek pek çok karar da yalnızca Cumhurbaşkanının iradesiyle alınıp uygulanabilecektir (Türkiye Barolar Birliği ve İstanbul Barosu Çevre ve Kent Hukuku Komisyonları, 2017). Ayrıca, çevre ile ilgili bakanlık teşkilatlanması başta olmak üzere çevre mevzuatının farklı başlıklar altındaki pek çok düzenlemesi, Cumhurbaşkanı Kararnameleri ile kolaylıkla değiştirilebilecektir (age.).

3.2.2. Hak Temelli Düzenlemeler

Türkiye’de de dünyadaki gibi çevre alanında iki yönlü bir gelişim sürecinden söz edilebilir. Bir yandan, ülke 1980’lere, neoliberal politikaların temellerini atan 24 Ocak Kararları ve bunları toplumsal kesimleri baskı altına alarak yürürlüğe koyan 12 Eylül askeri rejimiyle girmiştir. Diğer yandan, söz konusu rejimin, diğer bazı sosyal ve ideolojik akımlar gibi kendisine yönelik bir tehdit olarak algılamadığı çevre hareketine daha hoşgörülü yaklaşmıştır (Duru, 2002, s. 182). Ayrıca, bu dönemde çevre alanında Anayasa ve yasalar düzeyinde pek çok düzenleme yapılmıştır. Bu kapsamda, ilk olarak, 1982 Anayasasında, pek çok ülkeden önce (Somersan, 1993, s. 329) çevreye ilişkin bir maddeye yer verilmiştir.

Anayasanın hazırlık sürecinde Danışma Meclisi’nde kabul edilen metin incelendiğinde, düzenlemenin “Sağlık Hizmetleri” ile “Çevrenin Korunması” başlıkları altında iki ayrı madde halinde yapılmasının benimsendiği ve “Çevrenin Korunması” ile ilgili maddede şu metnin benimsenmiş olduğu görülmektedir (T. C. Anayasa Mahkemesi, 2019, s. 328):

Herkes, dengeli ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Devlet, her türlü çevre kirlenmesini önleyici ve tabii çevreyi koruyucu, geliştirici ve ağaçlandırmayı teşvik edici tedbirleri alır.

Danışma Meclisi, maddenin gerekçesinde, sanayileşme sonucu artan çevre kirlenmesi ile bunun ülkemizde de hissedilmesi sonucu ortaya çıkan “*dengeli ve sağlıklı çevre bilinci*”nden söz etmektedir (age., s. 330). Danışma Meclisi’ne göre bu gelişmelerin sonucunda “*komşuluk ilişkileri içinde duman, toz ve gürültü çıkarmama gibi tabirler, ya da Umumî Hıfzıssıhha Kanunu tedbirlerinin yetmediği anlaşılmış, Devletin daha etkili tedbirleri alması gerekli olmuştur*” (age.). Gerekçede çevrenin korunması için “*mevzuat kadar eğitim ve Devlet denetimi*” ile “*çevreyi koruyucu fiilî tedbirler ve faaliyetler*”e de ihtiyaç bulunduğu ifade edilmektedir. Danışma Meclisi’ne göre “*Çevre korunmasının bu önemi ve son yıllarda kazandığı boyutlar, ferde Devlete karşı dengeli ve sağlıklı çevrede yaşama yolunda bir sosyal hak tanınmasını zorunlu kılmaktadır*” (age.).

Öte yandan, Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu ise Danışma Meclisi’nin iki ayrı maddede düzenlediği sağlık hizmetleri ile çevrenin korunması başlıklarının tek bir madde altında birleştirilmesinden yana tavır almıştır. Neticede kabul edilen ve günümüzde de geçerliliğini koruyan Anayasanın “*Sağlık Hizmetleri ve Çevrenin Korunması*” başlıklı 56. Maddesinin çevre teması ile ilgili ilk iki fıkrası şu şekildedir (age., s. 328):

Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.

Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.

Danışma Meclisi’nde benimsenen ve Millî Güvenlik Konseyi Anayasa Komisyonu’nda (MGK Komisyonu) kabul edilen düzenlemeler arasındaki farklılıklar dikkat çekicidir. İlk olarak, Danışma Meclisi çevreyi bağımsız bir madde altında düzenler ve gerekçesinde yalnızca komşuluk ilişkileri veya halk sağlığı çerçevesindeki önlemlerin çevrenin korunmasında yetersizliğini vurgularken, MGK Komisyonu, iki maddeyi birleştirerek çevreyi yine halk sağlığı merceğinden ele alan bir tutum izlemiştir. Kaboğlu da Anayasanın 56. maddesine dair değerlendirmesinde metinde çevre hakkı ifadesine yer verilmekle birlikte buna dair bir tanımlama yapılmamakta olduğuna, çevre kavramının

kapsamının, ekolojik denge, estetik bozulma gibi unsurlara değinilmeksizin kirliliğin engellenmesi ve çevre sağlığının korunması ile sınırlandırıldığına dikkat çekmektedir (Kaboğlu, 1996, s. 43-44). Çevrenin yalnızca bu yönleriyle ele alınması, Hausknost'un devletlerin sistemsal çevre sorunlarını değil, yalnızca seçmen tabanının yaşam dünyasını etkileyebilecek kendi meşruiyet gereklilikleri açısından sakınca doğurabilecek kentlerdeki kirlilik gibi daha yerel problemler üzerinde duran bir çevre okuması yaptığına dair değerlendirmelerini anımsatmaktadır (Hausknost, 2020, a. 24-30)³⁵. Çalışmanın Türkiye'de Devlet Çevre ve Toplum bölümünde bu bakış açısının yalnızca mevzuattaki düzenlemelere değil, devlet yetkililerinin söylemlerine de yansıdığına, kentlerdeki bazı çevre sorunlarının belirli ölçüde giderilmesi ile sınırlı bir çevrecilik anlayışının sunulduğuna değinilecektir³⁶. Anayasanın 56. Maddesine dönük bir diğer eleştiri ise çevrenin insan sağlığı bağlamında ele alındığı insan merkezli bir bakış açısına sahip olduğu ve bu itibarla doğanın kapitalizm marifeti ile metalaştırılmasına karşı etkin bir koruma sağlayamayacağı iddiasıdır (Güzel, 2010).

Danışma Meclisi ile MGK Komisyonu'nun benimsediği metinler arasındaki bir diğer önemli farklılık, metnin ilk halinde çevre hakkı, bireyler tarafından devlete karşı ileri sürülebilecek bir hak olarak düzenlenirken, nihai halinde çevrenin korunmasının hem bir hak hem de devlet ile yurttaşlar yönünden bir ödev olarak düzenlenmesidir. İyimser bir gözlemci, buradan hareketle, devletin medeni cumhuriyetçilikten esinlenen, hakların ötesinde ortak iyinin korunması için yurttaşların ödevlerini ve aktif katılımını gündeme getiren bir çevreci vatandaşlık paradigmasını (Slaughter, 2005)³⁷ benimseyip benimsemediği sorusunu gündeme getirebilir. Ancak gerek ilgili maddenin içeriği, gerek mevzuattaki diğer hak temelli düzenlemelere yönelik devletin tutumu ele alındığında böylesi bir çıkarımı destekleyecek bulgulara rastlanmamaktadır. Anayasa ve diğer düzenlemelerde çevreye dair maddelerin kapsamının dar tutulduğu veya sonradan yapılan kimi değişiklikler yoluyla zayıflatıldığı ve vatandaşların aktif katılımını zorlaştıracak düzenlemeler yapılması yoluna gidildiği gözlemlenmektedir. Nitekim Kaboğlu (1996, s. 44-46) da çevre hakkının Anayasadaki düzenleniş biçimine dair değerlendirmesinde devletin bu çerçevedeki ödevleri ile ilgili somut bir düzenlemeye veya bu hakkın

³⁵ Ayrıca bkz. bu çalışmada 2.4.2. Neoliberal Hegemonyanın Aracı Olarak "Yeşil Devlet" Söylemi bölümü

³⁶ Bkz. bu çalışmada 3.2. Türkiye'de Devlet, Çevre ve Toplum bölümü

³⁷ Ayrıca bkz. bu çalışmada 2.2.3.2. Medeni Cumhuriyetçilik ve Çevreci Vatandaşlık bölümü.

korunması ile ilgili sorumluluk ve yaptırım unsurlarına yer verilmediğini vurgulamaktadır.

Ayrıca, Danışma Meclisi'nde benimsenen metinde “*Devlet, her türlü çevre kirlenmesini önleyici (...) tedbirleri alır*” denilirken maddenin nihai halinde “*çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir*” ifadesi yer almaktadır (T. C. Anayasa Mahkemesi, 2019, s. 329-330). Böylelikle hem devletin ödevinin kapsamı belirli ölçüde zayıflatılmakta, hem de yükümlülükler devlet ile bireyler arasında paylaştırılmaktadır. Bunun dışında, MGK Komisyonu'nun son halini verdiği metinde devletin ağaçlandırmayı teşvik edici önlemler almak yükümlülüğüne de yer verilmediği görülmektedir (age., s. 330-331). Bu itibarla, metnin MGK Komisyonu'ndaki görüşmelerinde, çevre hakkı ile ilgili maddenin içeriğinin anılan tüm bu değişikliklerle devletin sorumluluklarını hafifletecek ve bunların bir bölümünü bireylere havale etme olanağı verecek şekilde yeniden düzenlendiği görülmektedir.

Öte yandan, çevre hakkına dair maddenin içeriğinin yanı sıra Anayasa sistematikteki yeri de çevrenin korunmasının devlet nezdinde ne denli öncelikli olduğuna dair fikir verir niteliktedir. İlgili madde, Anayasanın Kişinin Hakları ve Ödevleri bölümünde değil, Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler bölümünde yer almaktadır. Anayasanın “*Devletin iktisadî ve sosyal ödevlerinin sınırları*” başlıklı 65. maddesinde “*Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.*” denilmektedir (age., a. 354). Maddenin başlığında 3 Ekim 2001 ve 4709 Sayılı Kanun'la yapılan ve madde başlığını içeriğiyle uygun duruma getirme gerekçesiyle olduğu ifade edilen değişiklik öncesindeki başlığı “*Sosyal ve ekonomik hakların sınırı*” biçimindedir (age., s. 355-356). Düzenlemeye dair Danışma Meclisi'nin hazırladığı gerekçe metninde “*Madde, hiç kimseye Devletten sosyal ve ekonomik hakları gerçekleştirmesini isteme hakkı vermediğini, bu hakların devlete yüklenen ödevlerden ibaret olduğunu belirlemektedir.*” denilmektedir (age., s. 355). Gerekçede ayrıca devletin mali kaynaklarının zorlanması ekonomik istikrarı olumsuz etkileyeceği, bunun da devletin ekonomik ve sosyal ödevlerini yerine getirmesinde sıkıntılara yol açarak aslında hak sahibi bireylere zarar vereceği iddia edilmektedir (age.).

Bu bakımdan, Anayasada düzenlenen çevre hakkı, haklar sistematikteki sınıflandırılış biçimi ve içeriği itibarı ile çevreyi korumaya dönük etkin bir vatandaşlık paradigmasına olanak sağlamaya elverişli nitelikte değildir. Maddenin Anayasanın “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler” bölümünde yer alması, çevre hakkının aralarında mülkiyet hakkı gibi ekonomik kaygıları yansıtan düzenlemelerin de bulunduğu “Kişinin Hakları ve Ödevleri” bölümündeki düzenlemeler ölçüsünde korunma görememesi sonucunu doğurmaktadır. Nitekim Anayasanın sosyal ve ekonomik hakların sınırlarına dair 65. maddesi ve gerekçesi incelendiğinde devletin önceliğinin ekonomik istikrarın korunması olduğu ve buna zarar vereceğini iddia ettiği taleplere kapalı olduğu anlaşılmaktadır. Gerekçede benimsenen söylemin, devletin kuruluşundan beri etkisini sürdüren, kalkınma için toplumun tüm kesimlerinin uyum ve dayanışma içerisinde bulunması ile gerçekleşeceğini savunan ve hak taleplerini buna dönük tehdit olarak gören korporatist zihniyeti yansıttığını söylemek mümkündür³⁸. Bu itibarla, Türkiye’de devletin etkin vatandaşlık katılımını içeren medeni cumhuriyetçi vatandaşlıktan ziyade, Cerit Mazlum’un da dikkat çektiği gibi dışlayıcı niteliği ve düşük düzeyde vatandaş katılımıyla bilinen Christoff’un (2005, s. 41-43) neoliberal çevreci devlet paradigması³⁹ ile benzerlik gösterdiği tespitinde bulunulabilecektir.

Çevre hakkı ile ilgili dikkat çekici bir gelişme ise 2007’de iktidardaki siyasi partinin talebiyle anayasa hukuku alanında çalışan bir grup akademisyence hazırlanan yeni anayasa taslağında (Özbudun vd., 2007) çevreyi hak statüsünde ele almayarak yürürlükteki Anayasadaki konumundan daha da geriye götürecek bir düzenlemeye yer verilmiş olmasıdır. Her ne kadar ilgili taslak daha sonradan yasalaşmamış olsa da anayasanın yeniden tanzim edilmesi girişimleri çerçevesinde siyasi iktidarın tercihlerini ve devlete 2000’li yıllarda egemen olan zihniyeti yansıttığı gerekçesi ile bu çalışmada taslaktaki çevre ile ilgili düzenlemeye değinilmesinde fayda görülmektedir.

Taslakta yürürlükteki Anayasadan farklı olarak taslakta çevreye ilişkin düzenleme, “Sosyal ve Ekonomik Haklar” bölümünde değil, “Çevrenin Korunması ve Millî Servetlere İlişkin Hükümler” adı altında ayrı bir bölümde bulunmaktadır.

³⁸ Bkz. bu çalışmada 3.1 Türkiye’de Devlet, Kalkınma, Coğrafya ve Nüfus

³⁹ Ayrıca bkz. bu çalışmada 2.3.1. Refah Devleti ile “Yeşil Devlet”i Bağdaştıran Çalışmalar.

Düzenlemede sağlıklı ve dengeli çevrede yaşam hakkından söz edilmezken, sağlık hakkına taslağın Sosyal ve Ekonomik Haklar bölümünde ayrı bir maddede değinilmektedir. Taslağın gerekçesinde çevrenin bu yeni sınıflandırma ile yerine getirilmesi “devletin malî imkânlarıyla sınırlı olan” “Sosyal ve Ekonomik Haklar” bölümünden çıkartılarak özel bir bölüm altına alınarak daha etkili bir korumaya kavuşturulduğu savunulmaktadır. Ayrıca, düzenleme ile “vatandaşların bu konuda devlete yönelik taleplerinin hukukî zeminin pekiştirilmesi” hedefinin güdüldüğü ileri sürülmektedir (age.). Bununla birlikte, çevrenin bir hak konusu olmaktan çıkartılması ve Anayasadaki haklar sistematüğinden kopartılması karşısında nasıl daha etkili bir biçimde korunacağı ve vatandaşların bir hak statüsünün yokluğunda devlete yönelik taleplerinde nasıl bir hukuki zeminden hareket edeceği sorgulanması gereken hususlardır.

Taslağın “Çevrenin korunması” başlıklı 129. maddesi şu şekildedir (age.):

(1) Devlet herkesin, insanî gelişimini mümkün kılan sağlıklı bir çevrede yaşaması için gerekli tedbirleri alır.

(2) Çevrenin en üst düzeyde korunması ve çevre kalitesinin iyileştirilmesi, sürdürülebilir kalkınma ilkesiyle uyumlu olarak, herkesin ve Devletin görevidir.

Görüldüğü gibi, madde metninde devlet yönünden bireylerin sağlıklı bir çevrede yaşaması için gerekli tedbirleri alma yükümlülüğü söz konusu iken, yine devlet ve bireyler yönünden çevrenin en üst düzeyde korunması ve çevre kalitesinin iyileştirilmesi ödevleri söz konusudur. Bununla birlikte, ilgili fıkra da yer alan “sürdürülebilir kalkınma ilkesiyle uyumlu olarak” ibaresi, bu ödevi devletin kalkınma öncelikleri doğrultusunda sınırlamaya dönük bir iradenin mevcut olduğu izlenimini vermektedir. Ayrıca, çevrenin bireyler yönünden ileri sürülebilecek bir hak olmaktan çıkarılarak, yalnızca bir ödev niteliğinde düzenlenmesi, yeşil yönetimsellik yaklaşımına mensup yazarların (Luke, 2016, s. 461-463; Rutherford, 2007, s. 299-300)⁴⁰ değindiği devletlerin çevreci vatandaşlık adı altında kendi sorumluluklarını bireylere havale eden ve onları kendi davranışlarını düzenlemeye yönlendiren neoliberal bir öznellik inşası olgusunu akıllara getirmektedir.

⁴⁰ Ayrıca bkz. bu çalışmada 2.4.3. Yönetimsellik, Denetim ve “Yeşil Devlet” bölümü.

Sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı haricinde, yürürlükteki Anayasanın bazı diğer maddelerinde de doğrudan ve dolaylı biçimde çevre ile bağlantılı görülebilecek düzenlemelere yer verilmiştir. Söz gelimi Anayasanın mülkiyet hakkına dair 35. maddesinde kamu yararı, bu hakkın kullanımına yönelik sınırlayıcı bir unsur olarak anılmaktadır. 43. maddede ise yine kamu yararı, sahil şeritlerinden yararlanmada öncelikle göz önüne alınması gereken bir ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. 44 ve 45. maddeler, toprak, tarım arazileri, çayır ve meraların kendi amaçları çerçevesinde verimli bir şekilde kullanılması ve korunması gereğinden söz etmektedir. Çevre koşullarının gözetilmesi, 57. maddede düzenlenen konut hakkının hayata geçirilmesinde uyulması gereken bir esas olarak ön plandadır. Son olarak, 63. ve 169. maddeler, sırasıyla tarih, kültür ve tabiat varlıkları ile ormanların korunmasından söz etmektedir (Somersan, 1993, s. 29). Bununla birlikte, bu düzenlemelerin kimilerinin benzerlerine 1961 Anayasası'nda da rastlanmaktadır. İlgili anayasada da “*toplum yararı*” mülkiyet hakkının kullanımı, “*tarımsal gelişmeyi gerçekleştirme zorunluğu*” seyahat ve yerleşme hürriyeti bakımından bir sınırlama olarak ele alınmış; tarım arazileri, ormanlar ve kültür değeri olan eser ve anıtların korunmasına dair düzenlemelere yer verilmiştir (1961 Anayasası).

Kaboğlu (1996, s. 48-49), yürürlükteki 1982 Anayasası'nda çevre ile doğrudan veya dolaylı olarak ilgili düzenlemelerin birbiri ile bağlantısız çeşitli başlıklar altında yer almasının çevrenin korunmasına dair bütünlük bir bakış açısının oluşmasına mani olduğunu savunmaktadır. Ayrıca, Anayasanın ilk halinde söz konusu olan hak ve hürriyetlerin korunmasına dair kısıtlayıcı zihniyetin, çevre hakkının hayata geçirilmesi yönünden de kısıtlılık oluşturduğu düşüncesindedir (age.). Bununla birlikte, Türkiye’de 1980’lerden itibaren çevre alanında yasa ve yönetmelik düzeyinde pek çok düzenleme hayata geçirilmiş olup özellikle üyelik müzakereleri çerçevesinde mevzuatı AB müktesebatı ile uyumlu hale getirme çabaları bu alandaki yeniliklerin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır (Adaman ve Arsel, 2012, s. 318). Bu çerçevede, akademik yazında devletlerin ideal bir “yeşil devlet” haline gelmesi yönündeki sürecin emareleri arasında sayılan (Eckersley, 2004, s. 15) çevresel etki değerlendirmesi ve bilgi edinme hakkı gibi hak temelli düzenlemeler ülkemizde de yürürlüğe girmiştir.

Öte yandan, ilgili düzenlemelerin gerek sonradan yapılan değişikliklerle zayıflatıldığı, gerek başka bazı yollarla etkisizleştirildiği gözlemlendiğinde devletin bunları ekolojik bir rasyonaliteyle içselleştirmediği izlenimi oluşmaktadır. Bu anlamda daha ziyade AB süreci çerçevesinde diplomatik alanda ve demokratik meşruiyet gerekliliği çerçevesinde iç kamuoyuna dönük olarak çevreci bir tablo çizme kaygısının belirleyici olduğu kuşkusuz uyanmaktadır. Bu duruma dair aşağıda ele alınacak gelişmeler haricindeki önemli göstergelerden biri de Türkiye'nin Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Verme Sürecine Toplumsal Katılım ve Adalete Erişim Sözleşmesi'ne halen taraf olmamasıdır. 2014'te konu ile ilgili TBMM'de verilen bir soru önergesine dönemin Başbakan Yardımcısının yanıtında sözleşmeye taraf olma hususunun *“Avrupa Birliği üyelik müzakereleri sırasında ele alınabileceği”* şeklinde görüş bildirilmesi (Eroğlu, 2014), çevre alanındaki düzenlemelerin gerçek anlamda ekolojik kaygılarla hayata geçirilmediği kanısını pekiştirmektedir.

Çevre ile ilgili hak temelli düzenlemelere mevzuatta temel oluşturan metin, 1983'te yasalaşan 2872 sayılı Çevre Kanunu'dur⁴¹. Kanunun ilk metninde “İlkeler” başlıklı 3. maddenin a bendinde, Anayasa'nın hak ve ödev unsurlarını bir arada barındıran 56. Maddesinden farklı olarak, çevrenin korunmasının vatandaşlar yönünden salt bir görev olarak düzenlenmiş olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, yasanın 10. maddesi ile çevresel etki değerlendirmesi süreci ile ilgili bir yönetmelik hazırlanmasının hukuki altyapısı hazırlanmıştır (age.). Böylelikle, etkin bir şekilde uygulandığı takdirde halkın katılımına olanak verme potansiyelini barındıran bir hukuki aracın mevzuatımıza kazandırılması yolunda ilk adım atılmıştır. Ayrıca, Çevre Kanunu'nda 2006 yılında yapılan değişikliklerle yasanın “İlkeler” başlıklı 3. maddesi yeniden düzenlenmiş olup, yeni metnin e bendinde *“Çevre politikalarının oluşmasında katılım hakkı esastır. Bakanlık ve yerel yönetimler; meslek odaları, birlikler, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşların çevre hakkını kullanacakları katılım ortamını yaratmakla yükümlüdür.”* denilmektedir⁴². İlgili maddenin b bendinde ise çevrenin korunmasına dair çalışmalarda devletin gerekli hallerde STK'lar ile işbirliğine gideceği belirtilmektedir. 2006 yılındaki değişiklikle yasanın 10. maddesine çevresel etki değerlendirmesinin yanı sıra stratejik

⁴¹ 2872 sayılı Çevre Kanunu, R. G. Tarih: 11 Ağustos 1983, Sayı: 18132.

⁴² 5491 sayılı Çevre Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, R. G. Tarih: 13 Mayıs 2006, Sayı: 26167.

çevresel değerlendirme ile ilgili bir yönetmeliğin de çıkarılmasına zemin hazırlayacak bir ekleme yapılmıştır (age.).

Türkiye’de halkın çevreye ilişkin kararlara katılım hakkına dair önemli hukuksal araçlardan biri, ilk olarak 1993’te yayımlanan Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) Yönetmeliği’dir. Bununla birlikte, yönetmeliğin çıkarılacağına 1983’te yayımlanan Çevre Kanunu ile öngörülmüş olmasına karşın on yıl beklenmesi düşündürücüdür (Turgut, 2012a, s. 44). Aykul (2015, s. 35), AB ÇED Direktifi’nin 1985-2015 döneminde 5 defa değişikliğe uğramasına karşın, Türkiye’de ÇED Yönetmeliğinin 1993-2015 döneminde 6’sı bütünüyle yenilenme olmak üzere toplamda 17 kez değiştirildiğine dikkat çekmektedir. 2015 sonrasındaki dönemde de ÇED Yönetmeliğinde 6 değişiklik daha yapılmıştır⁴³. Pek çok çevre davasının avukatlığını yürüten Yakup Okumuşoğlu, yönetmelikteki değişiklikleri *“her değişiklik biraz daha yatırımcının önünü açacak bir değişiklik oldu”* sözleriyle değerlendirmektedir (Türkiye Barolar Birliği, 2008, s. 115). Parker ve diğerlerinin (2013) görüştüğü çevre STK’sı temsilcileri, Türkiye’de ÇED sürecinin büyük ölçüde bir formaliteye indirildiğini ileri sürmektedir. Nitekim resmi istatistikler de pek çok projenin ÇED süreci geçirmeksizin uygulamaya konulduğunu, sürece tabi tutulan azınlıktaki projelerin ise neredeyse tamamı hakkında “ÇED Olumlu” kararı verildiğini ortaya koymaktadır. Buna göre, ilk ÇED Yönetmeliği’nin yayımlandığı 1993 yılından 2019 yılı sonuna kadar yalnızca 54 proje yönünden “ÇED Olumsuz” kararı verilmiştir. Buna karşılık, 63.112 proje için “ÇED Gerekli Değildir”, 5.728 proje yönünden “ÇED Olumlu”, Yönetmeliğin Ek-II’sinde yer alan seçme ve eleme kriterlerine tabi 1.076 proje bakımından ise “ÇED Gereklidir” kararı verilmiştir (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2020).

ÇED süreciyle ilgili sorunları ele alan Özkaynak (2015, s. 22; 24), bunların projenin çevresel ve toplumsal etkileri göz önüne alınmayarak, ekonomik rasyonaliteyi temel alan bir fayda – maliyet tahlilinden ve iktisadi getirilerin diğer alanlardaki olumsuzlukları telafi edeceği varsayımından hareket edilmesinden kaynaklandığını savunmaktadır. Buna göre, önceden fayda – maliyet değerlendirmesi yapılarak projeye

⁴³ R.G. Tarih: 09.02.2016, Sayı: 29619; R.G. Tarih: 26.05.2017, Sayı: 30077; R.G. Tarih: 14.06.2018, Sayı: 30451; R.G. Tarih: 19.04.2019, Sayı: 30750; R.G. Tarih: 08.07.2019, Sayı: 30825 (Mükerrer); R.G. Tarih: 28.11.2019, Sayı: 30962.

dair bir getiri tespiti yapılmasının ardından ÇED sürecinin işletilmesi, ekolojik hassasiyetleri talileştirmektedir (age.). Özkaynak (age., s. 23), projelerin etki alanları değerlendirilirken, tarımsal zarar gibi ekonomik değeri hesaplanabilen bazı etmenler belirli ölçüde göz önünde bulundurulmakla birlikte, doğal kaynaklara erişim veya yaşam tarzındaki dönüşümler gibi kolaylıkla tespit edilemeyen sonuçların ihmal edilebildiğini vurgulamaktadır. Özkaynak (age., s. 23), ideal bir ÇED sürecinin *“kamusal bir konunun, hizmetin ya da sistemin belirleyici tüm niteliklerinin ve etkilerinin tek ve ortak bir boyutta ele alınamayacağı gerçeği”* olarak tanımladığı indirgenemezlik ilkesine uygun olarak yürütülmesi gerektiğinin altını çizmektedir.

Yazıcı Gökmen ve diğerleri (2015, s. 9-12) de Türkiye’deki ÇED uygulamalarına yönelik olarak çeşitli eleştiriler getirmektedir. Yazarlar, bu çerçevede ilk olarak yönetmelikte katılım, süreler, izleme/denetleme ve kapsamla ilgili hususlarda iyileştirmelere gidilmesi gerektiğini savunmaktadır (age.). Buna göre, öncelikle, katılım alanında Türkiye’nin Aarhus Sözleşmesi’ne henüz taraf olmaması eleştirilmektedir. Ayrıca, proje henüz hayata geçirilmeden daha etkin bir katılım sağlanarak uyuşmazlıkların giderilmesinin, salt ekolojik değil, aynı zamanda ekonomik getirilerinin de olduğu belirtilmektedir. Yazıcı Gökmen ve diğerleri (age.), ÇED mevzuatında yapılan değişikliklerle sürelerin kısaltılmasının uygulamanın etkin bir biçimde gerçekleştirilmesini önlediğini, bunun kısa vadede proje sahibinin yararına gibi görünse de aslında tüm paydaşlar üzerinde olumsuz etkiler doğuracağını savunmaktadır.

Yazıcı Gökmen ve diğerleri (age.), seçme eleme kriterlerine tabi projeler yönünden, yalnızca proje kapasitelerinin göz önünde bulundurulmasını eleştirerek, “projenin fiziksel/sosyo-ekonomik, doğrudan/dolaylı, uzun vadeli/kısa vadeli, niteliksel/niceliksel, kümülatif etkileri ile birlikte konumu”nun da değerlendirmeye katılması gerektiğinin altını çizmektedir. Ayrıca, ÇED sürecinin kapsamının, projenin yapılması önerilen bölgede halihazırda var olan ve planlanan diğer projelerle beraber değerlendirileceği kümülatif bir etki değerlendirmesini (KED) de içerecek şekilde genişletilmesi ihtiyacını vurgulamaktadır (age., s. 11). Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ÇED, İzin ve Denetim Müdürlüğü’nce düzenlenen Çevresel Etki Değerlendirmesi Çalıştay’ında da sağlıklı bir KED için projenin etkileyebileceği bölgede yer alan Değerli

Ekosistem Bileşenleri (DEB) olarak anılan doğal varlıkların belirlenmesinin gerekli olduğu ifade edilmektedir. Halihazırdaki ÇED Yönetmeliğinde KED ve DEB ile ilgili tanımlamalara yer verilmemesi ve KED faaliyetlerini yerine getirecek uzmanların bu alandaki bilgi ve deneyimlerinin gerekli düzeyde olmamasına dikkat çekilmektedir (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ÇED, İzin ve Denetim Müdürlüğü, 2019, s. 5-8).

ÇED sürecine ilişkin bir diğer sorun, bu uygulamanın yalnızca gerçekleştirilecek bir projenin olumsuz etkilerini hafifletmeye dönük bir mekanizma olarak ele alınmasıdır. Dönemin ÇED, İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü Endüstriyel Yatırımlar ÇED Dairesi Başkanı, ÇED ile ilgili bir çalıştayda gerçekleştirdiği sunumda *“Tabi kalkınmanın gereği bir takım faaliyetler, projeler gerçekleştirilmek zorunda. ÇED, bu projelerin olumsuz etkilerini baştan belirliyor, gerekli önlemlerin alınmasını sağlıyor.”* ifadeleri (Tatar, 2019 [2017], s. 13) ile bu anlayışı yansıtmaktadır. Öte yandan, ÇED sürecinde seçenekler ele alınırken, projenin şu ya da bu şekilde hayata geçirileceği ön kabulüyle hareket edilmesini de eleştiren Yazıcı Gökmen ve diğerleri ise, projenin yapılmaması seçeneğinin de üstün kamu yararına hizmet edip etmeyeceğinin değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca, projenin toplumsal ve sağlığa ilişkin etkilerinin de değerlendirilecek etmenler arasına dahil edilmesi ihtiyacına işaret etmektedir (Yazıcı Gökmen, 2015, s. 9-12).

Türkiye’de ÇED süreçlerinin yeterince etkin ve katılımcı bir şekilde işletilmediğine dönük algılar, önerilen projelerden etkilenme riski altındaki yerel halkları farklı direniş stratejileri geliştirmeye yönlendirmiştir. Bunlardan biri, prosedürün bir parçası olan halkın katılımı toplantısının, kaygılarının gereğince göz önünde bulundurulmayacağı düşüncesindeki yerel halkça yaptırılmaması suretiyle süreci durdurma çabasıdır (Bozoğlu, 2019, s. 3; TMMOB Çevre Mühendisleri Odası, 2019, s. 11). Bu çerçevede başvurulmuş bir diğer yöntem ise ÇED sürecinin sonucunda alınan “ÇED olumlu” veya “ÇED gerekli değildir” kararlarına karşı açılan iptal davalarıdır. Bu davalarda yurttaşları temsil eden avukatlardan Fevzi Özlüer, 2000’li yıllarda gerek yatırıma açılan arazilerin miktarındaki artış, gerek kentli nüfusun artışının getirdiği toplumsal dönüşüm ve duyarlılık nedeniyle çevre davalarının sayısında büyük bir artış

yaşandığına dikkat çekmektedir. Özlüer, bunun “*yargısal yolla karar alma süreçlerine katılma*” işlevine hizmet ettiğini belirtmektedir (Erensü, 2016, s. 451-454).

Bununla birlikte, çevre davalarının uzun sürmesi, nihayetinde bir durdurma veya iptal kararı alınsa dahi aradan geçen zamanda bölgedeki doğa tahribatının telafi edilemez noktaya gelmesine yol açabilmektedir. Kimi zaman da dava konusu proje hakkında tekrardan ÇED süreci başlatılması sureti ile yargı kararları etkisizleştirilebilmektedir (TMMOB Çevre Mühendisleri Odası, 2019, s. 11). Yurttaşların yargı yoluna başvurusu ile ilgili bir diğer güçlük ise dava masraflarıdır. Söz gelimi, Rize’de bir HES projesine karşı dava açmak isteyen bir vatandaş, davanın ve yargılama kapsamında yapılan iki bilirkişi incelemesinin masraflarını karşılamak için büyükbaş hayvanını satıp bir de bankadan kredi almak durumunda kalmıştır. Ancak, yerel mahkemece verilip Danıştay tarafından da onanan iptal kararına karşın aynı proje için yeniden ÇED Olumlu kararı verilmesi üzerine davacı yurttaş yeni bir davanın masraflarını ancak bankadan tekrar kredi çekerek karşılayabileceğini dile getirmiştir (Kaçar, 2015). Oysa Türkiye’nin henüz taraf olmadığı Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Vermede Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru Sözleşmesi (Aarhus Sözleşmesi), taraf devletleri “*caydırıcı derecede pahalı olmayacak yargılama yollarını sağlamakla*” mükellef kılmaktadır (Özkaya Özlüer, 2018, s. 16).

Avukat Fevzi Özlüer, ÇED kararlarının yurttaşlarca denetiminin güçleştirilmesi için gerek şirketler, gerek devletçe birtakım girişimlerin söz konusu olduğunu savunmaktadır (Erensü, 2016, s. 452). Buna göre şirketler, dava süreçlerini güçleştirerek vatandaşları bu yola başvurmaktan caydırmak amacıyla aynı projeyi parçalara bölerek ayrı ayrı ÇED onayları alma yoluna gidebilmektedir. Devlet ise iptal edilen bir ÇED kararının hızlıca yeniden alınabilmesine olanak tanıyan düzenlemeler yapmaktadır (age.). Altyapı, maden ve enerji projelerinin hukuki denetiminin güçleştirilmesi amacıyla yatırımcılarca ayrı parçalara bölünerek birbirinden bağımsız projelermiş gibi sunulmasının örneklerinden biri olan Karadeniz Sahil Yolu’na karşı açılan davalarda davacıları temsil eden avukatlardan biri, projenin 10-15 kilometrelik küçük bölümlere ayrılarak her biri için ayrı idari işlemler tesis edildiğini aktarmaktadır. Böylelikle, açılması gereken dava sayısının fazlalığından dolayı projeye karşı yeterince etkin bir

hukuki mücadele yürütülemediğini iddia etmektedir (Türkiye Barolar Birliği, 2008, s. 111-112). Nihayetinde yol tamamlanarak hizmete açıldıktan sonra bazı kesimlerine dair imar planları hakkında idari yargıdan iptal kararları verilse de bunların uygulanması mümkün olmamıştır (Hürriyet, 16 Kasım 2013). Benzer şekilde, Çanakkale Karabiga'daki bir termik santral projesi ile ilgili ÇED Olumlu kararının yürütmesinin durdurulmasını takiben yatırımcının, projenin denetimini güçleştirmek için tesisin farklı birimlerini ayrı projelermiş gibi göstererek toplamda dört ÇED başvurusu yaptığı basına yansımıştır (Eroğlu, 2018). Projeye ilişkin verilen pek çok farklı iptal ve yürütmeyi durdurma kararı bulunmasına karşın yatırımcı, idareden yeni ÇED Olumlu kararları alarak inşaatı sürdürmeyi ve santrali işletmeye almayı başarmıştır (age.). Devletin yürütme organı da düzenleyici gücünü kullanarak şirketlerin çevresel izin süreçlerini etkisiz kılmasını kolaylaştıracak tasarruflarda bulunmakta olup, bunların önüne zaman zaman yargı yoluyla belirli ölçüde geçilebilmektedir. Örneğin, 2017'de ÇED Yönetmeliği'nin eklerinde yapılan ve madencilik şirketlerinin, faaliyet alanlarını 25 hektarın altında parçalara bölerek ayrı ayrı yaptıkları başvurularla büyük maden sahaları yönünden ÇED sürecinin etrafından dolanmalarına olanak verdiği ileri sürülen değişiklikler Danıştay tarafından iptal edilmiştir (Ekoloji Kolektifi, 16 Nisan 2018).

Devletin iptal edilen bir ÇED kararının hızlıca yeniden alınabilmesi için yaptığı düzenlemeler arasında 2009 yılında o dönemki adıyla Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından ÇED süreçleriyle ilgili yayımlanan 2009/7 sayılı Genelge öne çıkmaktadır. Genelge, ÇED Olumlu kararları ile ilgili idare mahkemelerince verilen iptal veya yürütmeyi durdurma kararları sonucu ÇED sürecinin daha hızlı bir şekilde yeniden tamamlanmasına imkan vermektedir (T. C. Çevre ve Orman Bakanlığı Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Planlama Genel Müdürlüğü, 2009). Buna göre, idari yargının kararının ÇED Raporunun tamamen tekrar değerlendirilmesini gerektiren bir nitelik arz etmediği hallerde ÇED sürecinin tüm evreleri baştan itibaren yinelenmeyecektir. Bunun yerine, sadece yargı kararında işaret edilen bölümler düzeltilerek yeniden hazırlanan ÇED Raporunun İnceleme ve Değerlendirme Komisyonunca değerlendirilmesi ve buna göre Bakanlığın ÇED Olumlu ya da ÇED Olumsuz kararını alması söz konusu olacaktır (age.). Genelge, ekoloji ihtilaflarını konu alan mahkeme kararlarını etkisiz hale getirme kaygısı güttüğü ve halkın katılımı toplantısı gibi evreler tekrarlanmaksızın Bakanlık bünyesinde

yapılan bir toplantı ile yeni bir ÇED Olumlu kararı alınmasına imkan verdiği gerekçeleriyle eleştirilmektedir (Cangı, 2015).

Çevre davalarını etkili bir başvuru yolu olmaktan çıkaran bir diğer girişim, 2010'da kabul edilen Anayasa değişikliği paketi ile Anayasanın 125. maddesine eklenen hükümdür. Daha önce 2577 sayılı İdari Yargılama Usulü Kanunu'nda da daha ayrıntılı bir benzeri yer almakta iken bu defa anayasal statüye kavuşturulan ilgili düzenlemede *“Yargı yetkisi, idarî eylem ve işlemlerin hukuka uygunluğunun denetimi ile sınırlı olup, hiçbir surette yerindelik denetimi şeklinde kullanılamaz.”* denilmektedir (Güzel, 2010). Erensü (2018, s. 153), ilgili düzenlemenin idari yargının, kamu yararını gerekçe göstererek, başta enerji alanındakiler olmak üzere arazi kullanımını etkileyen projeleri iptal etmesinin önüne geçilmesini amaçladığını ileri sürmektedir. Avukat Güzel ise paket yasalaşmadan önce kaleme aldığı değerlendirmede bu değişikliği *““Sosyal Adalet” ya da “Kamu yararı” anlayışının karşısında “sermaye yararını” hukuksal düzlemde tek kıstas haline getirme girişimi”* olarak betimlemektedir (Güzel, 2010).

Vatandaşların çevre üzerinde etki doğurabilecek projeleri yargı yoluyla denetlemesini güçleştirmesine dönük bir diğer değişiklik ise, 2014 yılında idari davalar bakımından ‘ivedi yargılama usulü’ adı altında yeni bir mekanizmanın getirilmesi olmuştur. Buna göre, olağan idari yargı usulündeki 60 günlük dava açma süresi, ÇED kararları, Turizmi Teşvik Kanunu çerçevesinde gerçekleştirilen satış, tahsis ve kiralama işlemleri, acele kamulaştırma işlemlerinin de aralarında bulunduğu kimi davalar yönünden 30 güne indirilmiştir. Ayrıca, idari işlemin yargı sürecine gidilmeden hızlıca denetlenebilmesi ve telafisi güç zararların önlenmesi olanağını sunan üst makama başvuru yolu, bu davalar bakımından yürürlükten kaldırılmıştır. Bunun dışında ivedi yargılama usulünde yürütmeyi durdurma başvurularıyla ilgili alınan kararlara itiraz edilemeyecek, dolayısıyla yürütmeyi durdurma isteminin reddi tartışma konusu yapılamayacaktır (Özlüer, 2014a).

2000’li yıllarda ÇED sürecinin, devlet yetkililerince mega projeler olarak adlandırılan büyük ölçekli altyapı projeleri ile enerji ve maden projeleri gibi yatırımlar önünde bir engel veya geciktirici etmen olarak görüldüğü, bu nedenle bu alanlarda ÇED muafiyeti getiren veya süreci yatırımcı lehine kolaylaştıran mevzuat değişiklikleri

yapıldığı gözlemlenmektedir. Bu çerçevede, 2008’de ÇED Yönetmeliği’ne dahil edilen bir geçici madde ile ilk ÇED Yönetmeliği’nin yayımlandığı 07.02.1993 tarihi öncesinde yatırım programına alınan projeler, sonrasında yapımına hiç başlanmamış olsa dahi ÇED kapsamı dışında bırakılmıştır. Böylelikle, Üçüncü Boğaz Köprüsü, Gebze – İzmir Otoyolu, Sinop ve Akkuyu Nükleer Güç Santralleri, Ilısu ve Yortanlı Barajları gibi projeler ÇED sürecinden muaf tutulmak istendiği ileri sürülmektedir (TMMOB Çevre Mühendisleri Odası, 2011). İlgili düzenleme, Çevre Mühendisleri Odası’nın açtığı dava üzerine 2010’da Danıştay tarafından iptal edilmiş (age.), ancak bu defa da 2013’te bir torba yasa ile Çevre Kanunu’na eklenmiştir (TMMOB Mimarlar Odası, 2014). Yasaya eklenen madde, Anayasa Mahkemesi tarafından Anayasanın 56. Maddesindeki Devletin “çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek” ödevlerine atıfla iptal edilmiştir (age.). Ancak bu sefer de 25 Kasım 2014 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanan ÇED Yönetmeliği’nde benzeri içerikte bir düzenlemeye yer verilmiştir (TMMOB Şehir Plancıları Odası Yönetim Kurulu, 2014). 2015’te Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu, Danıştay 14. Dairesi’nin Üçüncü Boğaz Köprüsü projesine ÇED muafiyeti getirilmesine olanak tanıyan kararını bozarak Anayasa Mahkemesi’nin kararının dikkate alınması gerektiğine işaret etmiştir (Çapa, 2015). Buna karşın, Üçüncü Boğaz Köprüsü’nü de parçasını oluşturduğu Kuzey Marmara Otoyolu’nun inşaatı ÇED süreci gerçekleştirilmeden sürdürülmüştür (Bizim Yaka Kocaeli, 5 Temmuz 2017).

Aynı bağlamda bir diğer düzenleme ise öncelikle 26 Mayıs 2004 tarih ve 5177 sayılı Maden Kanununda ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile Çevre Kanunu’nun 10. Maddesine eklenen, daha sonra da 26 Nisan 2006 tarih ve 5491 sayılı Çevre Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile yeniden düzenlenen, petrol, jeotermal kaynaklar ve maden arama faaliyetlerini ÇED kapsamı dışında tutan hükümdür. Söz konusu düzenleme, Anayasa Mahkemesi’nce Anayasa’nın sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkını düzenleyen 56. Maddesine aykırı bulunarak iptal edilmiştir⁴⁴. Kararın gerekçesinde şu ifadeler yer verilmektedir (age., V/B/3 bölümü):

Anayasa’nın 56. maddesinin gerekçesinde, vatandaşın korunmuş çevre şartlarında, beden ve ruh sağlığı içinde yaşamını sürdürmesini sağlamanın Devletin ödevi olduğu, Devletin hem

⁴⁴ Anayasa Mahkemesi Kararı, 15.01.2009 tarih ve E: 2006/99, K: 2009/9 sayı. R. G. Tarih: 08 Temmuz 2009, Sayı: 27282.

kirlenmenin önlemesi hem de tabii çevrenin korunması ve geliştirilmesi için gereken tedbirleri alması gerektiği belirtilmiştir.

(...)

ÇED kapsamı dışında tutulan arama faaliyetlerinin, biyolojik çeşitlilik üzerinde ya da doğada değişiklikler meydana getirebileceği, bu değişikliklerin uzun dönemli etkilerinin olabileceği, bu nedenle çevre için riskler taşıdığı açıktır. Bu açıdan kural kapsamındaki arama faaliyetinde, mevcut risklerin ortadan kaldırılabilmesi ve önlenbilmesi için ÇED'in öngörülmesi, Anayasa'nın 56. maddesinde Devlete verilen çevrenin korunması yükümlülüğünün bir gereğidir.

ÇED sürecini ve çevre mevzuatının gerektirdiği diğer izinleri yatırımların önünde bir engel olarak gören ve kuralsızlaştırmadan yana tavır alan zihniyet, yalnızca bu yönde yapılan mevzuat değişikliklerinde değil, yetkililerin beyanlarında da yansımaları bulmaktadır. 2016 yılında dönemin Orman ve Su İşleri Bakanı, enerji ve maden yatırımları yönünden, gerekli izin süreçlerinin yarattığı bürokrasiden yakınırken, yatırımcıların önünü açmak açısından arazilerin ilgili prosedürler önceden devletçe yerine getirilerek ihale edilmesine dönük bir öneri getirmiştir (Aydemir, 2016):

HES'lerde ise süreler çok uzuyor. Yatırımcı, nereye gideceğini, işlemleri bilmiyor. Diyelim ki DSİ bütün işlemleri yürütsün, izinleri falan alsın ihaleye öyle çıksın. Biz şimdi ne yapıyoruz: Şurada bir HES var, bunu yapar mısın? Geliyor, izin alacak mı almayacak mı, orman izni var mı bilmiyor. ÇED raporu alınmamış. ÇED raporlarıyla ruhsatlarla neredeyse iki yıl uğraşıyor. Maden var orada kardeşim, maden çıkacak belli. İzinleri al, ÇED'i al, orman izinlerini al, işlemlerini yap. De ki 'şurada şu işlem var, kazmayı vur.' Yani kılçıksız şekilde ihaleye açılacak.

"Kılçıksız yatırım" önerisi, aynı yıl dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı tarafından da yerli kömürle çalışan termik santraller ile güneş ve rüzgar enerjisi projeleri bakımından gündeme getirilmiş, bu çerçevede yatırım yapmak isteyen firmalara tüm yasal izinleri tamamlanmış sahaların bedelsiz bir şekilde teslim edileceği ifade edilmiştir (Çiçek, 2016). Öte yandan, dönemin Çevre ve Şehircilik Bakanı ise "yatırımların önünü açmak ve yatırımları hızlandırmak" amacıyla yatırımcıların en çok yakındığı konu olan ÇED sürelerinin kısaltılacağını açıklarken "Biz çevreyi put haline çevirmişiz. Bu da yatırımları engellemiş. ÇED'de (Çevresel Etki Değerlendirme) milletin canına okumuşlar. ÇED kuralları deyip, zulme dönüştürmüşler" sözlerini sarf etmiştir (Milliyet, 18 Ağustos 2016).

Öte yandan, hukuki altyapısının 2006'da Çevre Kanunu'nda yapılan değişiklikle hazırlandığına biraz önce değinilen Stratejik Çevresel Değerlendirme Yönetmeliği (SÇD Yönetmeliği) 2017'de yayımlanmıştır⁴⁵. 1983'te yasalaşan Çevre Kanunu'nda yayımlanacağı ilan edilen ÇED Yönetmeliği'nin 1993'te yayımlanması gibi 2006'da Çevre Kanunu'na dahil edilen SÇD Yönetmeliği'nin yayımlanmasının 2017 yılını bulması dikkat çekicidir. Bu ciddi gecikmelerin, devletin çevresel karar alım süreçlerinde katılımcılığa olanak veren düzenlemeler getirmek konusundaki isteksizliğinin göstergeleri olarak değerlendirilmesi mümkündür. Yönetmeliğin gecikmeli olarak da olsa çıkarılmasında ise AB mevzuatına uyum kaygısının rol oynadığı yönetmelik metninden anlaşılmaktadır. Zira SÇD Yönetmeliği'nin 4. maddesinde, düzenlemenin AB mevzuatına uyum sürecinin bir parçası olarak, 27.06.2001 tarihli ve 2001/42/AT sayılı Belirli Plan ve Programların Çevre Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi Hakkında Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifi göz önünde bulundurularak hazırlandığı belirtilmektedir.

Yönetmeliğin 5. maddesinin j bendinde SÇD şu şekilde tanımlanmaktadır (SÇD Yönetmeliği, 2017):

Bu Yönetmeliğin kapsamında yer alan sektörler için kamu kurum/kuruluşlarınca hazırlanacak onaya/kabule tabi plan/programların planlama/programlama sürecinin başlangıcından itibaren, çevresel değerlerin plan/programa onayından/kabulünden önce entegre edilmesini sağlamak, plan/programın olası olumsuz çevresel etkilerini en aza indirmek, olumlu etkilerini de en üst düzeye çıkarmak ve karar vericilere yardımcı olmak üzere katılımcı bir yaklaşımla sürdürülen ve yazılı bir raporu da içeren çevresel değerlendirme çalışmaları

Yönetmelikteki tanımın da gösterdiği gibi SÇD, ÇED'den farklı olarak, ekonomik faaliyetlerin olası çevresel etkilerinin belirli projeler ölçeğinde değil, pek çok projeye zemin hazırlayacak planlama ve programlama faaliyetlerinin başlangıç aşamasında ele alınmasına olanak veren bir hukuki araçtır. Böylelikle, ÇED sürecine nazaran daha bütünlük bir bakış açısının söz konusu olabilmesi ve olası çevresel etkilere dair tartışmaların çok daha erken bir evrede yapılabilmesi imkanı doğmaktadır. Bu sayede, gerçekte aslında ÇED sürecinde de göz önünde bulundurulması gerektiği halde

⁴⁵ R. G. Tarih: 08 Nisan 2017, Sayı: 30032.

üzerinde yeterince durulmayan kümülatif etkilere ilişkin bir değerlendirme yapılabilmesi için yeni bir platform sunulmuş olmaktadır. Ayrıca, tanımdaki katılımcı yaklaşım vurgusuyla paralel olarak SÇD Yönetmeliği'nde sivil toplumun ve halkın katılımına dair bazı düzenlemeler göze çarpmaktadır. Söz gelimi, Yönetmeliğin 10. maddesinde SÇD raporunun kapsamının belirlenmesine dair toplantıya çevre ve sağlık alanında faaliyet gösteren STK temsilcilerinin de davet edilebileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte, sivil toplumun kapsam belirleme toplantısına katılımının bir norm değil, isteğe bağlı bir husus olarak düzenlenmekte olması eleştiri getirilebilecek bir konudur. Öte yandan, yine katılımcılığa dönük olarak, kapsam belirleme toplantısında diğer hususlarla birlikte *“SÇD sürecinde düzenlenecek istişare toplantısı için katılımın kapsamına ve uygulanacak halkın katılımı stratejisine; katılımın bireysel ve/veya kurumsal düzeyde olacağına ve hangi yöntemlerle halkın katılımının en etkin biçimde gerçekleştirilebileceğine”* dair de karar verileceği belirtilmektedir (SÇD Yönetmeliği, 2017).

SÇD Yönetmeliği, etkin bir şekilde uygulandığı takdirde Eckersley'in (2004) politika yapım süreçlerine çevresel anlamda etkilenmesi muhtemel tarafların katılımını öngören kapsama ilkesinin belirli ölçüde hayata geçirilmesine olanak verebilecek bir düzenlemedir. Bununla birlikte, Yönetmeliğin yayımlanmasındaki uzun süreli gecikmede cisimleşen siyasi irade eksikliği, Yönetmeliğin bazı sektörler yönünden yürürlük tarihini ciddi anlamda erteleyen Geçici Madde 2'de de kendisini göstermektedir. Buna göre, kıyı yönetimi, mekânsal planlama, su yönetimi, tarım ve turizm sektörleri Yönetmeliğin yayım tarihiyle birlikte SÇD'ye tabi hale gelmektedir. Ancak, balıkçılık ve ormancılık sektörleri için bu tarih 1 Ocak 2020 olarak belirlenmektedir. Öte yandan, atık yönetimi, enerji, sanayi, telekomünikasyon ve ulaştırma sektörlerindeki plan ve programlar ise ancak 1 Ocak 2023 tarihinden itibaren SÇD'ye tabi hale gelebilecektir (SÇD Yönetmeliği, 2017).

Bu düzenleme ile devletin büyük ölçekli altyapı projelerinin veya ciddi çevresel etkilere sahip faaliyetlerin söz konusu olduğu sektörleri, kendi kalkınma politikaları yönünden öncelikli görmesi ve toplumsal denetime olabildiğince kapalı tutma arzusu sebebiyle, uzun bir süre SÇD kapsamı dışında bırakarak ekolojik değil ekonomik bir

rasyonalite ile hareket ettiği izlenimi oluşmaktadır. Nitekim SÇD üzerine Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nca düzenlenen bir toplantıya Türk Tabipleri Birliği adına katılan Ahmet Soysal (2020), bu zamansal kademelendirmenin yetkililerce hazırlık süresine ihtiyaç bulunduğu ve AB ülkelerinde de uygulamanın bu şekilde başladığı iddialarıyla açıklandığını, ancak özellikle belirli sektörlerde yürürlüğün 2023'e kadar ertelenmesine tatmin edici bir açıklama getirilemediğini aktarmaktadır. Soysal (age.), ayrıca su yönetimi, mekânsal planlama ve kıyı yönetiminin de aralarında bulunduğu sektörler Yönetmeliğin yürürlüğe girdiği 2017'den beri SÇD kapsamında iken, Kanal İstanbul gibi bu başlıklarla ilgili ciddi etkiler doğuracak bir proje bakımından SÇD sürecinin işletilmesinin gündeme getirilmediğine dikkat çekmektedir.

Devletin SÇD Yönetmeliği'nde belirli sektörlerle uzun süreli muafiyet getirmesinden belki de daha vahim bir durum ise SÇD sürecine dair genel anlamdaki bakış açısıdır. ÇŞB'nin düzenlemenin yayımlanmasını duyurmak amacıyla resmi sitesinde yer verdiği haber metninde kullanılan dil, SÇD'nin devlet nezdinde çevresel izin ve değerlendirme süreçlerini bölgesel bir ölçekte yürüterek hızlandırmaya ve yatırımların önünü açmaya dönük bir hukuki araç olarak görüldüğü izlenimini vermektedir. İlgili metinde bu bağlamda özellikle şu ifadeler dikkat çekmektedir (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2017):

Stratejik Çevresel Değerlendirme uygulanan alanlarda yapılacak ÇED uygulamaları daha kısa sürede tamamlanacak.

Yatırım yapılacak alanlar belirleneceğinden ülkemiz yatırımları daha hızlı ve sağlıklı gerçekleşecek.

SÇD uygulanan alanlarda orman alanı, tarım alanı, korunan alanlar vb. gibi önceden dikkate alınacağından uygun yer seçimleri en erken aşamada belirlenmiş olacaktır.

Bu vaatlerden de anlaşıldığı gibi SÇD'nin adeta bölgesel ölçekli bir ÇED süreci gibi işletilmesi öngörülmekte, halihazırda etkin bir şekilde işletilmeyen ÇED sürecininse mevcut haline göre daha da zayıflatılması tasarlanmaktadır. Böylelikle, devlet yetkilileri halihazırda yatırımların önünde ayak bağı olarak gördüklerini ima ettikleri başta ÇED olmak üzere çevresel izin ve değerlendirme süreçlerine dönük olarak artık yatırımcılar lehine bölgesel ölçekte bir saha temizliği yapma ve böylelikle süreçleri kendi tabirleriyle daha da "kılçıksız" hale getirme olanağına kavuşmaktadır. Nitekim Soysal (2020) da SÇD

ile ilgili katıldığı toplantıda ÇŞB bürokratlarının yaptıkları sunumlarda “ÇED süreci kısılacak”, “Yatırımcı desteklenecek”, “Çevre, insan sağlığı, göç, sosyal unsurlar bölge geneli için değerlendirilecek” gibi maddelerin ön plana çıktığını aktarmaktadır. Sosyal (age.) ayrıca, ÇŞB’nin SÇD ile ilgili hazırladığı tanıtım broşüründe düzenlemenin hedefini “sürdürülebilir kalkınma hedef ve ilkelerini teşvik etmek ve yeşil ekonomiye geçiş çabalarını desteklemek” olarak sunmasının da asli amacın yatırımcının çıkarlarına hizmet etmek olduğunu gösterdiğini iddia etmektedir. Broşürde yer alan bu ifadeler, aslında devletin bir yandan doğal varlıkları giderek daha denetimsiz bir şekilde yatırımcıların faaliyetlerine açarken, diğer yandan halen söylemsel düzlemde çevrecilik veya yeşillik iddiasına başvurarak kendisine meşruiyet sağlamak çabası içerisinde bulunması bakımından da manidardır.

ÇED ve SÇD gibi düzenlemelerin yeterince etkin uygulanmamakta olmasının ardında yatan ve aslında salt çevre mevzuatına dair bir sorun olmanın ötesinde olan bir olgu, Türkiye’de devletin yürütme erkinin denge ve denetleme mekanizmalarına tabi olmaksızın icraatlerini sürdürme arzusudur. Türkiye’deki siyasal yaşamda geçmişte de farklı dönemlerde gözlemlenen bu eğilim, tek bir siyasi partinin yürütme ve yasama erklerinde yalnız başına belirleyici konuma gelmesiyle daha da belirginleşmiştir. Bu durumun ürünü olarak gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri ile devlet idaresinin genelinde olduğu gibi çevre yönetimi alanında da yargısal denetimin etkinliğinin giderek zayıflatılması söz konusu olmuştur. Sistemin genelinde yaşanan bu dönüşüm, çevre alanında vatandaşların hak arama olanaklarını daraltmakta olduğundan çalışmanın bu başlığında meselenin ele alınması gereği doğmuştur.

Çalışmanın bu bölümünde alıntılanan yüksek yargı kararlarının da gösterdiği gibi, devletin farklı erkleri arasında mevzuata dair bir bakış açısı farklılığı göze çarpmaktadır. Yargı erki, pek çok durumda yasamadaki çoğunluk ile yürütme erkinin yaptığı, çevre düzenlemelerini amaçlarıyla çelişkili bir biçimde zayıflatan veya bunların etrafından dolanılmasına olanak tanıyan değişikliklere karşı hak arayışındaki vatandaşlar ve sivil toplumun lehine kararlar almaktadır. Bu durumun bir diğer tezahürü, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Enerjide Liberalleşme ve Piyasacı Düzenlemeler başlığı altında değinilecek olan, geçmişte yüksek yargının enerji sektöründeki özelleştirme girişimlerine

dair düzenlemeler hakkında verdiği kararlardır. Buna karşılık yürütme erkindeki yetkililer, kuvvetler ayrılığını ve bunun bir parçası olan yargısal denetimi uygulayacakları projeler ve ülkede yapılacak yatırımların önünde bir engel olarak görmektedir. 2012 yılında dönemin başbakanı, bu yaklaşımı şu sözleriyle ortaya koymaktadır (T24, 17 Aralık 2012):

Sistem düzenli kurulmamış. Düzgün kurulmadığı içindir ki umulmadık yerde, umulmadık şekilde bakıyorsunuz bürokrasi karşımıza dikiliyor. Bürokratik oligarşi karşınıza çıkıyor.

Umulmadık yerde yargı ile karşı karşıya kalıyorsunuz. Yasama, yürütme, yargı bu ülkede öncelikle milletin menfaatini düşünmesi lazım. Ardından bu devletin menfaatini düşünmesi lazım. Eğer biz güçlü hale geleceksen böyle güçlü hale geleceğiz. Eğer benim yapacağım yatırım bir kelimedenden dolayı kalkar da 3 ay, 6 ay erteletirsen, bu 1 sene 2 seneye giderse, o zaman bu ülkenin kaybının bedelini, asla ne tarihe hesabını verebilirsiniz ne de bu toprağın altında yatanlara hesabını verebilirsiniz.

Ama dışarıdan bakanlar da zannediyor ki 'Yav işte 326 milletvekiliniz var, 326 milletvekiliyle hala mı bahane?' Ama işte bu kuvvetler ayrılığı denen var ya... O önünüze gelip engel olarak dikiliyor.

Yürütme erkinin temsilcisi, bu sözleriyle yargı erkinin hukuki denetim işlevini yerine getirmesini yatırımları geciktiren ve dolayısıyla maddi anlamda kayba yol açan bir durum olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Yargının, hukuk kurallarını titizlikle uygulamasına ayrıntılara takılarak yürütme erkine zaman kaybettirmek olarak baktığını ima etmektedir. Ayrıca, aslında çoğunlukla özel sektörün hayata geçirdiği yatırımlar bakımından, dönemin başbakanının başvurduğu yatırımların hızlıca gerçekleştirilmesinin milletin ve devletin çıkarına olduğu değerlendirmesi ve “benim yapacağım yatırım” ifadesi de dikkat çekicidir. Bu söylemle özel sektör ile devlet arasında adeta özdeşim kurulmakta, kamu yararı özel sektörün çıkarları üzerinden tanımlanmaktadır. Böylesi bir bakış açısının sonucunda, kamu yararı ekolojik bir rasyonalite ile ele alındığında korunması gerekli olduğu kanaatine varılacak doğal varlıklar, kamu yararının ekonomik bir rasyonalite ile yatırımcıların çıkarları ile özdeşleştirilmesine sebebiyle idare tarafından çevreyi olumsuz etkileyecek projeler için şirketlere tahsis edilebilmektedir.

Dönemin başbakanı, kuvvetler ayrılığı ile ilgili değerlendirmelerinin devamında yürütmenin politika yapım süreçlerini denetlemenin bir diğer ayağı olan yasama erkindeki denge ve denetleme mekanizmalarını da yargı erkine dair görüşlerine benzer

bir şekilde eleştiri konusu etmektedir. Bu çerçevede, anamuhalefet partisinin meclisteki görüşmelerde izlediği tutumu şu sözlerle değerlendirmektedir (age.):

Zaten yasama noktasında engel olabileceğin kadar engel oluyorsun. Bağırıyorlar, çağırıyorlar, 1 saatte bitecekse 2 saatte bitiyor. 1 günde bitecekse, 2 günde bitiyor. Onların zaman kaybının hesabını vermek gibi bir derdi yok. Çünkü onların sırtında küfe yok. Küfe bizim sırtımızda. Sorumluluk bizde, mesuliyet bizde.

2010 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri ile gerek yüksek mahkemelerin oluşumu, gerek hakim ve savcı atamalarında belirleyici olan o dönemki adıyla Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun (HSYK) bileşimi, mecliste çoğunluğa sahip konumdaki siyasi partinin ve onun temsilcilerinin oluşturduğu yürütme organının, ilgili kurumların üyelerinin çoğunluğunun seçiminde belirleyici olabileceği bir şekilde değiştirilmiştir (Türkiye Barolar Birliği, 2014). Farklı ülkelerdeki anayasal süreçleri karşılaştırmalı olarak inceleyen Arato (2016, s. 249-254), 2010'da Türkiye'de yapılan değişikliği, siyasal iktidarların başta yüksek mahkemeler olmak üzere yargı organlarının bileşimini kendi tercihleri doğrultusunda şekillendirmek için düzenlemeler yaptığı durumlar için başvurulan “mahkemeyi paketleme (*court packing*)” kavramıyla nitelendirmektedir. Öte yandan, Türkiye Barolar Birliği değişikliklerle HSYK'ya üye atamalarında yasama organında çoğunluğa sahip siyasi parti ile onun temsilcilerinin tek başına iktidarda bulunduğu yürütme organının etkili olmasının haricinde, hakim ve savcıların kendi aralarından seçtikleri üyelerin seçiminde de Adalet Bakanlığı'nın basına yansıyan resmi olmayan aday listesinin büyük ölçüde belirleyici olduğuna dikkat çekmektedir (Türkiye Barolar Birliği, 2014).

Yüksek mahkemelerin oluşumunun siyasal iktidarın etkisine açık hale gelecek bir biçimde değişmesi, diğer tüm yargılamalar gibi çevre davaları üzerinde de etkili olmuştur. Bilindiği gibi çevreyi etkileyen projelerle ilgili idarenin tesis ettiği ÇED kararları, çevresel izinler, yatırımlara verilen lisanslar gibi idari işlemler bakımından hukuki başvuru mercii idari yargı, bu alanda görev sahibi yüksek mahkeme ise Danıştay'dır. 2010'daki Anayasa değişikliklerini izleyen yıl yeni üye yapısı ile Danıştay'da yapılan başkanlık seçiminin sonucu ve kazanan hakime dair dönemin Başbakan Yardımcısının memnuniyetini bildiren ifadelerini kamuoyuyla paylaşması basında yankı uyandırmıştır. İlgili haberde dönemin Başbakan Yardımcısının Yargıtay Başkanlığı için yapılan seçimin

neticesine dair de benzer bir değerlendirmede bulunduğu görülmektedir (Bianet, 9 Haziran 2011). İdarenin eylem ve işlemelerini hukuken denetleyecek bir yüksek yargı organının başkanlık seçimine dair yürütme erkinin temsilcisinin böylesi bir yorumda bulunabilmesi, kuvvetler ayrılığı ilkesinin uğradığı aşınmayı gözler önüne sermektedir. Oluşan bu yeni durumun evre davalarında ne gibi yansımalarının olacağına dair ipuçlarını ise Akkuyu Nükleer Güç Santrali (NGS) projesine dair yaşananlar vermektedir. 2012 yılında Danıştay'ın 144. kuruluş yild n m  dolayısıyla TBMM'de düzenlenen kokteylde, dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı, Akkuyu NGS  zerine kendisine yöneltilen bir soruyu şu şekilde yanıtlamıştır (Habertürk, 11 Mayıs 2012):

Bu konuda yasamanın, yürütmenin ve yargının yeknesak bir halde olduğunu görüyoruz. Bu bizim için sevindirici bir durum. Bu Türkiye'nin meselesi, hepimizin meselesi. Sanayileşmeyle, elektrikteki çeşitlendirmeye alakalı önemli bir başlık. O yüzden yasama, yürütme ve yargının tüm mensuplarına teşekkür ediyoruz.

Bakanın bu sözleri, devlet yetkililerinin ülkenin kalkınması için gerekli gördükleri projeleri devletin tüm denge ve denetleme mekanizmalarının üzerinde olan bir milli mutabakat meselesi biçiminde konumlandırığını ortaya koymaktadır. Oysa normal koşullar altında bir hukuk devletinde farklı erklerin yeknesak bir şekilde hareket etmesinin herhangi bir şekilde övünç kaynağı olamayacağı açıktır. Durumu daha da vahimleştiren ise aynı etkinlikte, seçilmesi hakkında yürütme erkinin temsilcisinin yorumlarına biraz önce değinilen, dönemin Danıştay Başkanı'nın Danıştay'ın Akkuyu NGS projesinin yürütmesini durdurma olasılığına ilişkin bir soruya verdiği cevaptır (age.):

Ne varsa durduruyoruz. Yok, durdurma yok artık. İlerleme var. Ben espri yapıyorum siz ciddiye alıp yazıyorsunuz. Devletin, milletin lehine ne varsa yapılacak. Bunun lamı cimi yok. Öyle bir şey mi var? Onu durdur, bunu durdur. Durdurduk ne oldu? Bir şey görelim, beğenmezsek...

Bir yüksek yargı üyesinin, başkanlığını yaptığı mahkemenin görev ve yetki alanına giren bir mesele hakkında, iddia ettiği gibi "şaka mahiyetinde" dahi olsa, böylesi bir yorumda bulunabilmesinin doğuracağı sakıncalar açıktır. Bu sözler, Danıştay'da Akkuyu NGS ile ilgili bir başvuruyu değerlendirecek olan üyeler üzerinde etki oluşturma olasılığı barındırmakta olup, yüksek yargıya olan güveni ciddi ölçüde zedeleyecek

niteliktedir. Ayrıca, bu sözlerde, devletin ve milletin yararını öncelikle devletin temel niteliklerine ve hukuk normlarına uygun bir şekilde hareket etmek değil, ne pahasına olursa olsun ilerlemek üzerinden tanımlayan bir zihniyet dikkati çekmektedir. Nitekim nihayetinde Danıştay'ın 14. Dairesi, Akkuyu NGS'ye ilişkin ÇED olumlu kararının iptali talebiyle açılan davayı reddetmiş, Daire'nin bu kararı temyiz incelemesinin ardından Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu'nun (İDDK) kararı ile de kesin olarak onanmıştır (Türkiye Barolar Birliği, 20 Eylül 2018).

2010'da gerçekleştirilen değişiklik neticesinde o dönemki adıyla HSYK'nın üye bileşiminin, biraz önce değinildiği gibi iktidar partisinin etkisine açık hale gelmesi de çevre davaları üzerinde etki yaratmıştır. Zira HSYK, yargı mensuplarının görev yerlerine atanmasından sorumlu olması itibarı ile çevre davalarına bakan mahkemelerin heyetlerinin belirlenmesinde de söz sahibi konumdadır. Son yıllarda bazı çevre ihtilaflarında mahkeme heyetlerinde üye değişiklikleri yapıldığı ve bunu takiben mahkemelerin bazı çevre davalarında daha önceden verdikleri iptal kararlarını ihtilaf tekrardan kendilerine intikal ettiğinde değiştirdiği basına yansımaktadır. 2016'da yayımlanan bir HSYK Kararnamesi'ni değerlendiren çevre davalarına bakan avukatlar, çevre davalarında idarenin işlemleri aleyhine karar veren hakimlerin görev yerlerinin değiştirildiğini, buna karşılık yürütmenin işlem ve eylemleri lehinde hüküm verenlerin ise terfi ettirildiğini iddia etmektedir (Akdemir, 2016). Avukatlar, bu değişikliklerin ardından kimi çevre davalarında eskiden verilen kararları değiştirecek yeni kararların verilmeye başlandığını aktarmaktadır (age.). Nitekim yakın dönemde bazı çevre davalarında mahkemelerin heyet değişikliğini takiben aynı ihtilafların yeni idari işlemler neticesinde tekrar gündemlerine gelmesi sonucu önceki davalarda verdikleri iptal kararlarını değiştirdiklerine dair bazı haberler basına yansımaktadır. Söz gelimi, Artvin'in Cerattepe mevkiinde yapılması planlanan madencilik faaliyetlerine dair ÇED kararına ilişkin davada iptal kararı veren mahkeme heyetinin üyeleri değiştirilmiştir. Değişiklik ardından ilgili mahkeme, alınan yeni ÇED raporu doğrultusunda görülen yeni davada bu kez madencilik faaliyetlerinin gerçekleştirilmesine olanak veren bir karar almıştır (Akdemir, 2017b). Benzer bir şekilde Rize'nin Senoz Vadisi'nde yapılması planlanan bir HES projesinin ÇED süreci ile ilgili idarenin verdiği kararları daha önceden iptal eden yerel mahkeme, heyet üyelerinin değişmesinin ardından ilgili projeye dair yeniden

başlatılan ÇED sürecinde bu defa projenin hayata geçirilmesine olanak tanıyan bir karara hükmetmiştir (CNN Türk, 11 Aralık 2018).

Son olarak, 2017’de kabul edilen anayasa değişikliği ve 2018’de yapılan seçimler neticesinde yürürlüğe giren cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi, devletin erkleri içerisinde yürütmenin ağırlığını daha da fazla ön plana çıkaran ve iktidarı tek bir makamda merkezileştiren bir nitelik arz etmektedir. Sistem değişikliğinin henüz kamuoyunda tartışılma aşamasında olduğu 2015 yılında Cumhurbaşkanının yaptığı şu açıklamalar, getirilen yeni düzenin ardında yatan zihniyeti ortaya koymaktadır (Sputnik Türkiye, 15 Mart 2015):

Sizden benim bir istirhamım şudur: Yeni Türkiye’yi, başkanlık sistemini, yeni anayasayı her fırsatta milletimize anlatmanızdır. Sizler bir iş adamı gibi bu ülkenin yönetilmesini istemez misiniz? Benim derdim ne biliyor musunuz? Bir anonim şirket nasıl yönetiliyorsa, Türkiye de öyle yönetilmelidir. Yoksa bileklerine bağlıyorlar prangayı, yürü yürüyebilersen. Bu ülke bu şekilde sıçramaz.

Devletin başındaki ismin, devletin bir şirket gibi yönetilmesi gerektiğini açıkça beyan etmesi, Türkiye’de devlet yönetimine egemen olan neoliberal rasyonalitenin bir göstergesidir. Zira Ferguson’un (2010, s. 172’den aktaran Işlar, 2012b, s. 323) da dikkat çektiği gibi neoliberalizmin ayırt edici niteliklerinden biri, devletlerin en temel faaliyetlerinin dahi şirketlere devredilmesi veyahut adeta bir şirketin bünyesindeki işler gibi idare edilmesidir. Cumhurbaşkanının bakış açısına göre, devletin bir iş insanı edasıyla yönetilmesinin kararların hızlıca alınıp uygulanmasını sağlayacağı, parlamenter sistemdeki denge ve denetleme mekanizmalarının ise bu süreci yavaşlatan prangalar olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Böylesi bir rasyonalite ile tanzim edilen yeni sistemde, Türkiye Barolar Birliği ve İstanbul Barosu’nun Çevre ve Kent Hukuku Komisyonlarının (2017) dikkat çektiği gibi çevre mevzuatının tek bir makamın tasarruflarıyla çıkartılacak Cumhurbaşkanı Kararnameleri vasıtasıyla kolaylıkla şekillendirilebileceği ve yargısal denetimin büyük ölçüde etkisiz kılınabileceği bir rejim söz konusudur.

Özetle, normatif “yeşil devlet” yaklaşımlarının temsilcileri, devlet iktidarının şirketlerin gücünü dengeleyecek biçimde kullanılabileceğini ve bu bağlamda çevreye dair hak temelli düzenlemeler ve yargısal denetimin işlevsel olabileceğini savunmakta

(Eckersley, 2004, s. 136-137; Hayward, 2005) ise de Türkiye’de devletin bu yönde bir zihniyete sahip olduğundan söz edilmesi güçtür.

3.2.3. Koruma Altındaki Doğal Varlıklara İlişkin Düzenlemeler

1982 Anayasası’nda devletin yükümlülükleri arasında toprağın, kültür ve tabiat varlıklarının, ormanların, tarım arazileri ve meraların korunması yer almaktadır. Anayasanın yürürlüğe girişini izleyen yıllarda söz konusu varlıkların korunmasına dönük olarak yasa düzeyinde düzenlemeler de yapılarak Çevre Kanunu, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, Milli Parklar Kanunu, Kıyı Kanunu, Boğaziçi Kanunu ve Mera Kanunu çıkarılmıştır. Ayrıca, doğal varlıkların korunmasına yönelik çeşitli uluslararası sözleşmelere taraf olunmuştur. Bununla birlikte, özellikle 2000’li yıllardan itibaren, mevzuatta yapılan değişiklikler yoluyla bu koruma kalkanının, başta sanayi, madencilik ve turizm olmak üzere çeşitli sektörler lehine artan bir şekilde zayıflatıldığı görülmektedir (Erlat, 2011, s. 5).

Doğal kaynakların korunması başlığı altında ele alınabilecek düzenlemelerin mevzuattaki dayanaklarının başında 1983 yılında yasalaştırılarak yürürlüğe giren 2872 sayılı Çevre Kanunu gelmektedir. Kanunun amacı, metnin ilk yasalaştığı halindeki birinci maddesinde şu şekilde ifade edilmiştir (Çevre Kanunu – ilk metin)⁴⁶:

Bu Kanunun amacı, bütün vatandaşların ortak varlığı olan çevrenin korunması, iyileştirilmesi; kırsal ve kentsel alanda arazinin ve doğal kaynakların en uygun şekilde kullanılması ve korunması; su, toprak ve hava kirlenmesinin önlenmesi; ülkenin bitki ve hayvan varlığı ile doğal ve tarihsel zenginliklerinin korunarak, bugünkü ve gelecek kuşakların sağlık, uygarlık ve yaşam düzeyinin geliştirilmesi ve güvence altına alınması için yapılacak düzenlemeleri ve alınacak önlemleri, ekonomik ve sosyal kalkınma hedefleriyle uyumlu olarak belirli hukuki ve teknik esaslara göre düzenlemektir.

Çevre Kanunu’nun ilk metninde Madde 3/b’de çevrenin korunması ve kirliliğin önlenmesine dair karar ve önlemler bakımından göz önünde bulundurulacak bir etmen olarak “*alınacak önlemlerin kalkınma çabalarına olumlu ve olumsuz etkileri ile fayda ve maliyetleri*” anılmaktadır (age.). Madde 3/c’de ise arazi ve kaynak kullanım kararlarının

⁴⁶ 2872 sayılı Çevre Kanunu, R. G. Tarih: 11 Ağustos 1983, Sayı: 18132.

verilmesi yönünden “*kalkınma çabalarını olumsuz yönde etkilememe*” kıstasına yer verilmektedir (age.). Kaboğlu (1996, s. 50), yasakoyucunun kullandığı bu dille çevrenin korunması ile kalkınma arasında bir çatışmanın bulunduğu biçiminde bir ön kabulü dışa vurduğunu ve bu iki gaye arasında kalkınmadan yana tavır aldığını iddia etmektedir.

Bununla birlikte, Çevre Kanunu’nun 1983’te yasalaşan ilk metni 2006 yılında 5491 sayılı yasa ile önemli değişiklikler geçirmiş olup, yeni metinde Kanunun amacı “*bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamak*” olarak ifade edilmektedir (Çevre Kanunu – nihai metin)⁴⁷. Ayrıca, arazi ve kaynak kullanımı kararları bakımından da getirilen yeni kıstas, sürdürülebilir kalkınma ilkesidir. Kanunun 3/d maddesinde ise “*Yapılacak ekonomik faaliyetlerin faydası ile doğal kaynaklar üzerindeki etkisi sürdürülebilir kalkınma ilkesi çerçevesinde uzun dönemli olarak değerlendirilir.*” Denilmektedir (age.). Yapılan bu değişikliklerle Kanunun nihai metninin, ilk metindeki gibi açıkça kalkınmayı kayıran söylemden bir nebze arındırıldığı değerlendirilmesinde bulunulabilir. Ancak, bu noktada Wanner’ın (2015) sürdürülebilir kalkınma kavramının, kapitalist hegemonyanın kalkınma ideolojisine dönük çevreci eleştirilere karşı, ekonomik büyümenin devam ettirilmesine dönük bir rıza üretme aracı niteliğinde olduğuna dair iddialarının⁴⁸ anımsanmasında fayda vardır.

Öte yandan, gerek Çevre Kanunu’nda öngörülen yönetmeliklerin 1990’lara değin çıkartılmaması, gerek adli yargıdaki hakimlerin çevre sorunlarına genel yasaları tatbik etme alışkanlığını terk etmemeleri, bu alandaki düzenlemelerin bir süre uygulamaya gerçek anlamda yansımamasına yol açmıştır (Turgut, 2012a, s. 44). 1990’lı yıllarda, 1983 yılında yasalaşan 2872 sayılı Çevre Kanunu’nun uygulanması yönünden gerekli olan bazı yönetmelikler çıkartılmıştır. Bu kapsamda 1991’de Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği, 1993’te Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmeliği, Zararlı Kimyasal Madde ve Ürünlerinin Kontrolü Yönetmeliği, 1995’teyse Tehlikeli Atıkların Kontrolü Yönetmeliği çıkartılmıştır (age.).

⁴⁷ 2872 sayılı Çevre Kanunu (nihai metin) <https://www.mevzuat.gov.tr/> (21 Temmuz 2020).

⁴⁸ Ayrıca bkz. bu çalışmada 2.4.2. Neoliberal Hegemonyanın Aracı Olarak “Yeşil Devlet” Söylemi

Sulak alanların korunmasına dönük olarak Çevre Kanunu'nun 8 ve 9. maddelerinde getirilen düzenlemeler ile su havzalarının kirletilmesinin önlenmesinin amaçlandığı görülmektedir (Erlat, 2011, s. 7). Çevre Kanunu'na dayalı olarak 1988'de yayımlanan Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği ile su havzalarının korunmasına dönük olarak mutlak, kısa mesafeli ve orta mesafeli koruma alanlarının oluşturulması ve bu alanlarda yapılaşmaya dönük kısıtlamalar öngörülmüştür⁴⁹. Türkiye'nin bu konuda attığı bir diğer önemli adımsa 1994 yılında Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme'ye (Ramsar Sözleşmesi) taraf olunmasıdır (T. C. Dışişleri Bakanlığı, t.y.). 2002 yılında, Ramsar Sözleşmesi'nin uygulanmasına dönük olarak Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği yayımlanmıştır⁵⁰. Bu yönetmelikle, sözleşmedeki kriterler göz önüne alınarak, Mutlak Koruma Bölgesi, Sulak Alan Bölgesi, Ekolojik Etkilenme Bölgesi ve Tampon Bölge gibi farklı koruma derecelerine sahip bölgeler ihdas edilmiştir. Ayrıca, sözleşme ve yönetmeliğin uygulanmasını gözetmek amacıyla çeşitli bakanlıklardan yetkililer, üniversitelerin biyoloji ve ziraat bilim dallarından akademisyenler ve sulak alanlarla ilgili çalışmalar yürüten sivil toplum kuruluşlarından temsilcilerin yer aldığı Ulusal Sulak Alan Komisyonu kurulmuştur. Yönetim planlarının sivil toplum kuruluşlarının katılımıyla, bütünsel bir yaklaşımla ve gelecek kuşakların gereksinimleri gözetilerek hazırlanmasını öngörmesi, yönetmeliğin olumlu yanlarıdır. Bununla birlikte, yönetmeliğe uyulmamasının yaptırımının Çevre Kanunu'nda öngörülen bir idari para cezasından ibaret olması ve ülkede çevre düzenlemelerinin genellikle etkin bir şekilde uygulanmıyor olması, düzenlemenin bu umut verici özelliklerine gölge düşürmektedir (Turgut, 2003, s. 565-567).

Öte yandan, yönetmelikte Ulusal Sulak Alan Komisyonu'nun üye bileşimi incelendiğinde 12 üyeden 8'ini kamu bürokrasisinin oluşturduğu, akademi ve sivil toplum kuruluşlarındansa 2'ser temsilcinin yer aldığı görülmektedir. Komisyonun toplantıya katılan üyelerin 2/3 çoğunluğuyla karar verebilmesine dair Yönetmelikteki düzenleme de dikkate alındığında ortaya yalnızca devlet yetkililerinin oylarıyla kararlar alıp uygulanabilecek bir yapı çıkmaktadır (Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği, 2002)⁵¹.

⁴⁹ Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği, R. G. Tarih 04 Eylül 1988, Sayı: 19919.

⁵⁰ R. G. Tarih: 30 Ocak 2002, Sayı: 24656.

⁵¹ R. G. Tarih: 30 Ocak 2002, Sayı: 24656

Benzeri bir durum, 2002 yılında çıkarılan yönetmeliğin yerini almak üzere 2005'te yayımlanan yeni yönetmelikte de görülmektedir (Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği, 2005)⁵². Bu metinde Komisyon'un 6'sı bürokrasi, 2'si akademi, 2'si sivil toplum kuruluşlarından olmak üzere toplam 10 üyeden oluşacak şekilde düzenlendiği, ancak bu defa da karar alımının nitelikli değil, salt çoğunluk koşuluna bağlandığı görülmektedir. Ayrıca, Komisyon'a görüşülen meseleye göre gözlemci statüsüyle davet edilebilecek sivil toplum temsilcilerinin yalnızca davete konu gündem maddesiyle ilgili oy kullanabilecekleri düzenlenmektedir (age.). Böylelikle, sivil toplum alanından katılımcıların karar alım süreçlerinde etkili olma şansının halen sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. 2010'da Yönetmelikte yapılan değişiklikte Komisyon'da sivil toplumun konumu tali niteliğini korurken, bu defa gözlemci statüsüyle toplantılara davet edilen temsilcilerin oy kullanamayacağına dair bir düzenleme getirilmiştir (Sulak Alanların Korunması Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, 2010)⁵³. Ancak, bu değişikliğin yürütmesi, Ramsar Sözleşmesi'nin Türkiye'deki STK Odak Noktası konumundaki WWF-Türkiye'nin açtığı dava neticesinde Danıştay tarafından durdurulmuştur. Kararda ayrıca 2010 değişiklikleri arasında yer alan tampon bölgelerin daraltılması, sanayi alanı olarak ilan edilen bölgelerdeki faaliyetler yönünden karar alım yetkisinin o dönemki adıyla Çevre ve Orman Bakanlığı'na verilmesi, kentsel gelişimi zorunlu olarak koruma bölgelerinde kalan yerlerde yerleşim yerlerinin gelişimine olanak tanımak amacıyla özel hüküm bölgeleri ilan edilmesine dair düzenlemelerin de yürütmesi durdurulmuştur (WWF-Türkiye, 2014).

2014 yılında, 2005 yılında yayımlanan yönetmeliğin yerini alan yeni bir Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği yayımlanmıştır (Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği, 2014)⁵⁴. Bu Yönetmelikte de Ulusal Komisyon'un oluşumu ve karar alım sürecinde sivil toplum kuruluşlarından katılımcıların dezavantajlı bir konumda olduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, bir önceki metne açılan dava neticesinde alınan kararlar uyumlu olarak, toplantılara gözlemci statüsüyle katılan sivil toplum temsilcilerinin, katıldığı konu başlığıyla sınırlı olmak kaydıyla oy kullanma hakkı tekrardan tanınmıştır. Ancak, Danıştay kararıyla yürütmesi durdurulan bir diğer husus

⁵² R. G. Tarih: 17 Mayıs 2005, Sayı: 25818

⁵³ R. G. Tarih: 26 Ağustos 2010, Sayı: 27684.

⁵⁴ R. G. Tarih: 04 Nisan 2014, Sayı 28962.

olan özel hüküm bölgeleri ilanına dair düzenlemenin bu defa benzer bir içerikle kontrollü kullanım bölgesi adı altında geri getirildiği görülmektedir (age.). Ramsar Sözleşmesi ile görece daha uyumlu olan önceki yönetmeliğin aksine, bu düzenlemede sulak alanların korunma düzeyinin zayıflatıldığı görülmektedir. Bu bağlamda, sulak alanların içme suyu temini ve diğer amaçları içeren projeler doğrultusunda kullanımının önü açılmakta ve sulak alanların etrafına yapılacak inşaat faaliyetleri için öngörülen asgari mesafe azaltılmaktadır. Bu gibi önceden getirilen koruyucu düzenlemeleri zayıflatan değişikliklerle, madencilik, yol, köprü ve HES projelerinin önündeki engellerin kaldırılmaya çalışılmakta, bu da hükümetin kalkınmaya ve başka ekonomik çıkarlara çevreden daha çok öncelik verdiğinin bir göstergesi olarak ön plana çıkmaktadır (Turgut, 2016, s. 386).

Koruma altındaki alanlara enerji üretimi veya başka amaçlı altyapı tesisleri yapılmasına dair hukuki düzenlemeler, Sulak Alanlar Yönetmeliği ile sınırlı kalmamış, yasa ve yönetmelik düzeyinde pek çok değişiklik ile koruma alanları aşama aşama kullanım alanlarına dönüştürülmüştür. Söz gelimi, 5346 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun'un 8. maddesine, 2010 yılında yapılan değişiklikle eklenen fıkrada şöyle denilmektedir⁵⁵:

Milli park, tabiat parkı, tabiat anıtı ile tabiatı koruma alanlarında, muhafaza ormanlarında, yaban hayatı geliştirme sahalarında, özel çevre koruma bölgelerinde ilgili Bakanlığın, doğal sit alanlarında ise ilgili koruma bölge kurulunun olumlu görüşü alınmak kaydıyla yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik üretim tesislerinin kurulmasına izin verilir.

Milli Parklar Yönetmeliği'nde 2014'te yapılan bir değişiklikle Yönetmeliğin 5. maddesine eklenen bölüm ise şöyledir (Ocak, 2014):

İçme suyu temini açısından yapımı aciliyet gösteren ve kamu yararı açısından vazgeçilmez ve kesin bir zorunluluk arz eden tesisler için uzun devreli gelişme planı şartı aranmaz. İlgili kurumların görüşleri alındıktan sonra yapılan bu tesisler uzun devreli gelişme planlarına işlenir.

⁵⁵ 5346 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun (nihai metin), <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5346.pdf> (20 Eylül 2020).

Çevre mevzuatında koruma altındaki alanlara yönelik tartışma yaratan konulardan bir diğeri, Tabiatı ve Biyolojik Çeşitliliği Koruma Kanunu Tasarısı olmuştur. 2010’da hazırlanan tasarı ile ulusal mevzuatın Avrupa Birliği’nin çevre müktesebatı ve BM Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ile uyumlu hale getirilmesinin amaçlandığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte, tasarının, halihazırda var olan ve bağımsız kurullarca yönetilen çeşitli koruma rejimlerinin kaldırılmasını ve bunun yerine pek çok farklı ekolojik değeri koruyacak yeni bir rejimin oluşturulmasını öngörmesi, çevreciler arasında kaygı uyandırmıştır. Tasarı ile tesis edilmesi öngörülen Ulusal Biyolojik Çeşitlilik Kurulu’nun üyelerinin çeşitli bakanlıkların müsteşarlarından oluşması, kurulun bağımsız ve tarafsız davranmayacağı endişelerine yol açmıştır. Ayrıca, tasarıda başvuruyla söylen, ekolojik değeri korunmasından ziyade kullanılmasına dair bir eğilim ve niyete işaret etmektedir (Turgut, 2012b, s. 419).

Tabiatı ve Biyolojik Çeşitliliği Koruma Kanunu Tasarısı’na ilişkin TBMM Çevre Komisyonu’nda yapılan toplantıların ardından, Komisyon’un görüşleri 18 Haziran 2012’de bir rapor halinde TBMM Başkanlığı’na sunulmuştur. Raporda tasarı üzerinde 31 Mayıs ve 5 Haziran 2012’de, Orman ve Su İşleri Bakanı, Çevre ve Şehircilik Bakanı, bu iki bakanlığın da aralarında bulundukları çeşitli bakanlıklardan temsilciler, Çevre Mühendisleri, Ziraat Mühendisleri, Orman Mühendisleri, Peyzaj Mimarları Odası ile diğeri birtakım STK’lerden temsilcilerin katılımıyla görüşmeler yapıldığı belirtilmektedir. Görüşmelerde, Tasarı’ya yönelik olarak çeşitli eleştiri veya önerilerin getirildiği, ancak bunların toplantı sonucunda Komisyon’da kabul edilen metne yeterince yansımadığı görülmektedir. Bu çerçevede, ilk olarak, toplantılardaki itirazlara karşın, Tasarı’daki “sürdürülebilir kullanım” ifadesinin “sürdürülebilirlik” biçiminde değiştirilmemiştir. İkincisi, özel koruma alanlarının ilanı konusunda uzman bir kurulun yetkilendirilmesi önerisi dikkate alınmayarak bu konuda Bakanlar Kurulu’na öneride bulunma yetkisi, Orman ve Su İşleri Bakanlığı’na tanınmıştır. Tasarı’nın 8. Maddesi, barındırdığı “üstün kamu yararı” ve “çevreye yarar” ifadelerinin içeriğinin belirsizliği ve kötüye kullanılma riski görüşmelerde dile getirilmesine rağmen, Komisyon’da aynen kabul edilmiştir. Ayrıca, koruma altına alınacak yerlerin planlanması veya halihazırda bu statüde bulunan yerlerin durumlarının değerlendirilmesine ilişkin süreçlerde vatandaşların katılımlarına dair düzenlemeler içeren 7 ve 9. maddelerde, yurttaşların görüşlerinin bağlayıcılığının

artırılmasına dönük değişiklik önerileri Komisyon'daki çoğunluğun kabulünü görmemiştir (TBMM, 2012, s. 16-20).

Turgut'a (2013, s. 430) göre Tasarı, AB'nin Natura 2000 müktesebatı veya Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nde öngörülen koruma kıstasları ile örtüşmediği gibi, milli parklar, kültürel ve doğal alanlara dair yürürlükteki koruyucu düzenlemelerin de kaldırılmasını öngörmektedir. Gelişmeler, söz konusu düzenlemelerin, ticaret ve yatırımların önünde bir engel gibi görüldüğü ve bu nedenle kaldırılmak istendiği izlenimini vermektedir (age.). Tabiatı ve Biyolojik Çeşitliliği Koruma Yasa Tasarısı üzerine tartışmalar, 2013'te de sürmüştür. Tasarının yılın ilk aylarında TBMM gündemine sunulması üzerine 86 STK'nin oluşturduğu Tabiat Kanunu İzleme Girişimi, bir imza kampanyası başlatarak, tasarının geri çekilmesini talep etmiştir. Girişim, Tasarı'nın gerek hazırlanış biçimi, gerek yürürlüğe girmesi halinde korunan alanlara dair öngördüğü karar alma süreçleri bakımından katılımcılıktan uzak olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca, Tasarı'nın, açık bir tanımını yapmadığı "üstün kamu yararı" kavramı üzerinden, şu ana kadar koruma altında bulunan doğal alanların çeşitli amaçlarla yatırıma açılmasına zemin hazırlamakta olduğunu vurgulamıştır. Bu gerekçelerle internet ortamında başlatılan kampanya ile bir hafta içinde yaklaşık 30.000 kişi katılmıştır (Tabiat Kanunu İzleme Girişimi, 2013). Haziran 2013'te TBMM Genel Kurul gündemine alınarak görüşülmesi planlanan Tabiatı ve Biyolojik Çeşitliliği Koruma Yasa Tasarısı, Gezi Parkı Eylemlerinin etkisiyle meclisteki iktidar partisi grubunun başvurusu üzerine, daha ileri bir tarihte yeniden ele alınmak üzere, gündemden geri çekilmiştir (NTV, 5 Haziran 2013).

Öte yandan, Tabiatı ve Biyolojik Çeşitliliği Koruma Kanunu Tasarısı yasalaşma olanağı bulamamış olsa da, ilgili düzenlemenin gündemi meşgul ettiği esnada başka başlıklar altında yapılan farklı değişikliklerle koruma altındaki alanların kullanıma açılmasının önü açılmıştır. 2011 yılında çıkartılan 644 sayılı KHK ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığı kurulurken, o ana kadarki düzenleme geleneği terk edilerek doğa ve kültür varlıklarının korunması rejimi ikiye ayrılmıştır. Doğa varlıkları Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın (ÇŞB), kültür varlıkları Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın yetkisine bırakılmıştır (Özlüer, 2014b). 2012'de ÇŞB tarafından Korunan Alanların Tespit, Tescil

ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmelik (2012) (Korunan Alanlar Yönetmeliği) yayımlanmıştır. Yönetmelik, doğal sit alanlarının yeniden değerlendirilerek gerekirse koruma derecelerinde değişiklik yapılmasının önünü açan düzenlemeler içermektedir. Yönetmelik ile farklı derecelere sahip doğal sit alanlarının yerine kesin korunacak hassas alanlar, nitelikli doğal koruma alanları, sürdürülebilir koruma ve kontrollü kullanım alanlarından oluşan yeni bir sınıflandırma yürürlüğe girmiştir⁵⁶.

Özlüer (2014b), 2011’de Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu’na eklenen bir geçici madde ile daha önceden sit alanı ilan edilen yerlerde de Korunan Alanlar Yönetmeliği hükümlerinin uygulanmasının öngörüldüğünü vurgulamaktadır. Yazar, bu düzenlemenin ardından ÇŞB’nin önceden sit alanı olarak ilan edilen bölgelere nitelikli doğal koruma alanları, sürdürülebilir koruma ve kontrollü kullanım alanı gibi muamele ettiğini, böylelikle mutlak korumacı perspektifin terk edildiğini ileri sürmektedir (age.). 2013’te ÇŞB bünyesindeki Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, doğal sit alanlarının statüsünün yeniden değerlendirilmesine dönük bir çalışmanın başlatıldığını açıklamıştır (Hürriyet, 20 Mart 2013). 2014’te ise Bakanlar Kurulu’nun yayımladığı bir İlke Kararı ile bu yeniden değerlendirme süreci tamamlanmadan dahi 1, 2 ve 3’üncü derece doğal sit alanlarında, bölge halkının su kullanım ihtiyaçları ve biyolojik çeşitliliğe dair gerekli önlemlerin gözetilmesi koşuluyla HES projelerine izin verilmesinin önü açılmıştır (Özlüer, 2014b).

Korunan Alanlar Yönetmeliği’nde 2020’de yapılan değişiklikler, yeni koruma alanı sınıflandırması çerçevesinde belirlenmiş alanların da yapılaşmaya açılmasına dönük pek çok düzenleme barındırmaktadır (TMMOB Mimarlar Odası, 2020). Bu çerçevede nitelikli doğal koruma alanlarında turizm amaçlı bazı yapılaşma faaliyetlerine izin verilmektedir. Ayrıca, sürdürülebilir koruma ve kontrollü kullanım alanlarında madencilik yapılmasının önü açılmaktadır. Gerek bu madencilik faaliyetleri, gerek korunması gerekli tabiat varlıkları, bunların yer aldığı koruma alanları ve doğal sit alanlarındaki faaliyetler bakımından karar verme yetkisi Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Komisyonlarına (Bölge Komisyonları) bırakılmaktadır. Her ne kadar ilgili kararların Tabiat Varlıklarını Koruma Merkez Komisyonunca alınan ilke kararları

⁵⁶ R. G. Tarih: 19 Temmuz 2012, Sayı: 28358.

doğrultusunda verileceği metinde belirtilmiş olsa da (Korunan Alanlar Yönetmeliği - nihai metin)⁵⁷. TMMOB Mimarlar Odası (2020), böylesi stratejik kararların Bölge Komisyonlarına havale edilmesinin alanların korunması yönünden isabetli olmadığını savunmaktadır.

3.2.4. Enerjide Liberalleşme ve Piyasacı Düzenlemeler

Türkiye ekonomisi, 1980’den itibaren Washington Konsensüsü ile uyumlu, küresel piyasalara eklemlenme temelli, neoliberal bir yeniden yapılandırma sürecine girmiştir. Bu bağlamda, devletin kamu hizmetlerinden ve piyasadan elini çekmesini öngören Washington Konsensüsü çerçevesinde 1980’lerden başlanarak uygulanan neoliberal politikaların önemli unsurlarından birini kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi oluşturmaktadır (Voyvoda, 2014, s. 320-321). Bunun çevre üzerinde önemli etkilere yol açacak bir boyutu, enerji ve bununla bağlantılı olarak madencilik sektöründeki piyasacı düzenlemelerdir. Bu çerçevede, enerjinin üretim, iletim, dağıtım ve ticaretindeki kamu tekelinin ortadan kaldırılarak çok merkezli bir yapının tesisine dönük olarak mevzuatta değişiklikler yapılmıştır (age.). Enerji sektörünün liberalleşmesine dönük çabalar 1980’lerin ilk yarısında başlamış olmakla birlikte, 1990’lar boyunca bürokrasi ve yargının direnciyle karşılaşarak ağır ve kademeli bir ilerleme sergilemiş, sürecin hakiki anlamda tamamlanması 2000’li yıllarda IMF’nin borç vermek için getirdiği koşulların etkisi ve AKP hükümetinin siyasi tercihleri bağlamında gerçekleşmiştir (Erensü, 2017, s. 125). Bu dönüşümün sonucu olarak, 1990’larda elektrik enerjisi üretiminde kamunun ve özel sektörün payları sırasıyla % 90 ve % 8-9 iken, 2011’e gelindiğinde bu dağılım % 32,1 ve % 60 olarak değiştiği görülmektedir (TEİAŞ, t.y.’den aktaran Voyvoda, 2014, s. 324-325).

Aslan (2016, s. 119), eski EPDK başkanı Hasan Köktaş’ın 2014 yılında gerçekleşen Uluslararası Enerji Kongresi’nde yaptığı konuşmada sarf ettiği “*Abone olarak tanımlandığımız bir dönemden müşteri konumuna geldik. Enerji artık bir kamu hizmeti değil, bir ticaret haline geldi. Devletin garanticiliği altına sığınan bir yapıdan rekabetçi, risk üstlenen bir yapıya kavuştu*” sözlerini alıntılararak enerji sektöründeki

⁵⁷ Korunan Alanların Tespit, Tescil ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmelik, <https://www.mevzuat.gov.tr/> (20 Temmuz 2020).

rasyonalite dönüşümüne dikkat çekmektedir. Yazar, bunun salt enerji alanına özgü olmayıp eğitim ve sağlık gibi pek çok faaliyet kolunda bir özelleştirme eğiliminin söz konusu olduğunu, hatta artık tekil bireylerin de kendi hayatlarında birer firma gibi davranmaya yönlendirildiğini savunmaktadır (age.). Aslan (2016, s. 119-120), neoliberalizmin tezahürü olarak gördüğü bu dönüşümün özelliklerinden ilkinin, bunun devlete dönük bir muhalefetin ürünü olarak sunularak, gerçekte devletle piyasa arasındaki bağlantıların üstünün örtülmesi olarak ifade etmektedir. Bu dönüşümün ikinci niteliği, arz ve talep tarafındaki özneleri piyasanın durumuna göre en uygun davranışları sergileyen rasyonel aktörler olarak kodlamak suretiyle alınabilecek kararları ve ortaya çıkabilecek sorunların toplumsal değil, bireysel olduğu algısını yaratması ve karar alım süreçlerinden kitleleri dışlamasıdır. Nihayet, bu neoliberal dönüşüm, meşruiyetini yerelliklerde hakim olan söylemler ve iktidar dinamikleri ile eşgüdüm içerisinde hareket ederek temin etmektedir (age.).

Türkiye’deki enerji sektöründeki neoliberal dönüşümün ilk adımları 1980’lerde atılmıştır. Bu dönemde enerji alanı ve genel olarak ekonomideki liberalleşme politikaları, 1970’lerde gıda ve enerjiye erişimde yaşanan, bakkal ve tüp kuyruklarında somutlaşan sıkıntılara değinen söylemlerle meşrulaştırılmıştır (Erensü, 2018, s. 149-150). Bu doğrultuda başvurulmuş bir diğer ikna savı, piyasada isabetli kararların alınıp uygulanabilmesi için devletin hantal, bürokratik ve verimsiz yapısı yerine özel sektörün etkinlik, hız ve dinamizmine gereksinim duyulduğu iddiası olmuştur (Aslan, 2016, s. 120-121). Bu bağlamda, Türkiye’de elektrik enerjisi sektöründeki piyasalaşmaya yönelik yasal düzenlemelerden ilki 1984’te yapılmıştır. 3096 Sayılı Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtımı ve Ticareti ile Görevlendirilmesi Hakkındaki Kanun⁵⁸ ile anılan alanlarda Türkiye Elektrik Kurumu’nun (TEK) yanı sıra özel şirketlerin de faaliyet gösterebilmesinin önü açılmıştır (AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı Cilt I, 2001, s. 311). Söz konusu kanun, elektrik enerjisinin üretimi ile iletim ve dağıtımını dikey olarak birbirinden ayırtırmakta, bu alanlarda faaliyet gösterecek özel şirketlerin bölgeler halinde yatay olarak da birbirinden ayırtırılmasının bir yönetmelikle düzenlenmesini öngörmektedir. Yasa, kamunun, enerji tesisleri ve üretimin mülkiyeti devlette kalmak

⁵⁸ R. G. Tarih: 19 Aralık 1984, Sayı: 18610.

üzere, özel şirketleri bu alanda taraflar arasında imzalanacak imtiyaz sözleşmesi ile belirli süreyle yetkilendirmesini içeren Yap İşlet Devret (YİD) ve İşletme Hakkı Devri (İHD) modellerini düzenlemektedir (Voyvoda, 2014, s. 330-331). Kanunun ilk halinde söz konusu sözleşmelerce tayin edilecek yetki süresinin 99 seneye kadar varabilmesi öngörülmüşken, sonradan yapılan bir değişiklik ile azami süre 49 yıl olarak belirlenmiştir (Kızıl Voyvoda ve Voyvoda, 2019, s. 136).

1985'te 3096 sayılı yasanın uygulanması ve bu doğrultuda YİD modeliyle hayata geçirilecek elektrik enerjisi projelerinin hukuki altyapısının oluşturulması amacıyla iki yönetmelik yayımlanmıştır (AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı Cilt I, 2001, s. 311). Bunlar, Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşlara Elektrik Enerjisi Tesis Kurma ve İşletme İzni Verilmesi Esaslarını Belirleyen Yönetmelik ile Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Görevlendirilecekleri Bölgeler Hakkında Yönetmelik'tir⁵⁹. 1987'de, üç yıl önce yürürlüğe giren 3096 sayılı kanunun uygulanması çerçevesinde, Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtım ve Ticareti Konusunda Görev Verilmesi Esasları Hakkında Yönetmelik yayımlanmıştır (AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı Cilt I, 2001, s. 311). 1990'da yayımlanan 3613 sayılı kanunla⁶⁰, 1984 tarihli 3096 sayılı kanunda, özel şirketlerce yapılacak elektrik enerjisi projelerine mali destek sağlanmasına yönelik olarak Elektrik Enerjisi Fonu (EEF) kurulmuş, bir sonraki yıl yayımlanan Elektrik Enerjisi Fonu Yönetmeliği ile bunun işleyiş esasları belirlenmiştir⁶¹.

3096 sayılı yasa ile öngörülen elektrik enerjisinin üretimi ile iletim ve dağıtımını dikey olarak birbirinden ayrıştırılması, TEK'in Türkiye Elektrik Üretim İletim Anonim Şirketi (TEAŞ) ve Türkiye Elektrik Dağıtım Anonim Şirketi (TEDAŞ) olarak ikiye ayrılmasını düzenleyen bir Bakanlar Kurulu kararı ile 1993'te uygulamaya geçirilmiştir. Bir yıl sonra yayımlanan 3996 sayılı Bazı Yatırım ve Hizmetlerin YİD Modeli ile Gerçekleşmesine dair Kanun⁶² ile teknoloji ve finansman gerektiren diğer bazı altyapı

⁵⁹ Her ikisi de R. G. Tarih: 04 Eylül 1985, Sayı: 18858

⁶⁰ R. G. Tarih: 15 Mart 1990, Sayı: 20462.

⁶¹ R. G. Tarih: 03 Nisan 1991, Sayı 20834.

⁶² R. G. Tarih: 13 Haziran 1994, Sayı: 21959.

projelerinin de YİD yoluyla yapılmasının önü açılmıştır. Söz konusu yasanın, kamu ile özel şirketler arasında bu çerçevede yapılacak sözleşmelerin imtiyaz sözleşmesi niteliğinde olmayıp özel hukuka tabi olduğuna dair 5. maddesi, daha sonra bir Anayasa Mahkemesi kararı ile iptal edilmiştir. Anayasa Mahkemesi, bu maddede düzenlenen faaliyetlerin kamu hizmeti niteliğinde olduğu ve bunların devletçe özel sektöre yaptırılmasının özel hukuka değil, bir idari sözleşme niteliğindeki imtiyaz sözleşmesine bağlı olduğuna hükmetmiştir. Enerji Bakanlığı bu kararı etkisiz kılmak amaçlı olarak, yalnızca termik santralleri kapsayan ve tesislerin mülkiyetinin yetkilendirilen şirketlerde kalmasına olanak tanıyan Yap-İşlet (Yİ) modelini devreye sokmuştur. Bu doğrultuda 4283 sayılı Yap-İşlet Modeli ile Elektrik Enerjisi Üretim Tesislerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Enerji Satışının Düzenlenmesi Hakkında Kanun⁶³ yayımlanmıştır (Voyvoda, 2014, s. 331-334).

1990'lar boyunca, elektrik enerjisi hizmetlerinin yerli veya yabancı sermaye eliyle yürütülmesine ilişkin sözleşmelerin Danıştay denetimine tabi imtiyaz sözleşmesi vasfından çıkartılmasına yönelik benzeri diğer bazı düzenlemeler de Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmiştir. Ayrıca, söz konusu sözleşmelerde yer alan uyuşmazlıkların çözümünde uluslararası tahkime başvurulmasını öngören maddeler de bu alanda münhasıran yetkili olduğunu savunan Danıştay'ın itirazıyla karşılaşmıştır. 1990'lar, elektrik enerjisinin üretim, iletim ve dağıtımının stratejik bir kamu hizmeti olduğunu savunan ve bu alandaki sözleşmeleri denetleyen yargı ile bunların özelleştirilmesinden yana olan yürütme erkinin gerilimine tanıklık etmiştir. Bu bağlamda, özelleştirme yanlıları, Danıştay'ın YİD ve İHD sözleşmelerine yönelik denetiminin sözleşmelerin imzalanması ve projelerin hayata geçirilmesini geciktirdiğini ileri sürmüştür (age., s. 332-333). Sonuçta, 1990'ların sonuna değin elektrik enerjisi brüt üretiminde kamunun payı % 90 düzeyinde seyretmeyi sürdürmüştür (Kızıl Voyvoda ve Voyvoda, 2019, s. 139).

1990'ların sonuna gelindiğindeyse yargı denetimini aşmak amacıyla önemli bir mevzuat değişikliği yapılmıştır. Anayasa'nın 47, 125 ve 155. maddelerinde yapılan ve 14 Ağustos 1999'da Resmi Gazete'de yayımlanan değişikliklerle aralarında enerjinin de

⁶³ R. G. Tarih: 19 Temmuz 1997, Sayı: 23054.

bulunduğu kamu sektörlerinde özelleştirmelerin önünü açan düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede, kamu hizmetlerine ilişkin imtiyaz sözleşmelerinden doğan uyuşmazlıkların çözümü için ulusal veya uluslararası tahkime gidilebileceği hükmü getirilmiştir (Turgut, 2000, s. 507-508). Anayasa'nın 155. maddesindeki Danıştay'ın görevlerine dair “*imtiyaz şartlaşma ve sözleşmelerini incelemek*” ifadesi, “*kamu hizmetleri ile ilgili imtiyaz şartlaşma ve sözleşmeleri hakkında iki ay içinde düşüncesini bildirmek*” şeklinde değiştirilmiştir⁶⁴. Bu değişiklik, Danıştay'ın imtiyaz sözleşmeleri üzerindeki denetim ve çevrecilerin bunlara dair yargıya erişim hakkının sınırlandığı gerekçesiyle, aralarında çevrecilerin de bulunduğu bazı toplumsal kesimlerin muhalefetiyle karşılaşmıştır (Turgut, 2000, s. 508). Bu Anayasa değişikliğinin bir uzantısı olarak, 2001'de 4686 sayılı Milletlerarası Tahkim Kanunu yayımlanmıştır (Turgut, 2002, s. 491-493)⁶⁵.

Türkiye'nin 2001'de yaşadığı ekonomik kriz ve bu sebeple Uluslararası Para Fonu'ndan (IMF) talep edilen mali yardımın koşulları arasında enerji sektöründeki liberalleşmenin yer alması, 1990'larda beklendiği şekilde hayata geçirilemeyen bu alandaki politikalar doğrultusunda yeni adımlar atılmasına zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede Birleşik Krallık'ta benimsenen modelden esinlenen, Dünya Bankası'nın yardımıyla hazırlanan, kamunun mülkiyetindeki enerji santrallerinin özelleştirilmesi ve özel hukuk koşullarına tabi bir enerji piyasası oluşturulmasına dayalı 4628 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu⁶⁶ yasalaştırılmıştır (Erensü, 2018, s. 151). Kanun ile TEAŞ, Elektrik Üretim A. Ş. (EÜAŞ), Türkiye Elektrik İletim A. Ş. (TEİAŞ) ve Türkiye Elektrik Taahhüt ve Ticaret A. Ş. (TETAŞ) olmak üzere üç ayrı tüzel kişiliğe bölünerek, EÜAŞ ve TEDAŞ'ın özelleştirilmesi öngörülmüştür (Voyvoda, 2014, s. 341). Ayrıca, IMF ve Dünya Bankası (DB) gibi uluslararası finans kurumlarının yapısal koşulları arasında yer alan özerk bağımsız düzenleyici kuruluş niteliğinde olan ve adı sonradan Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK) olarak değiştirilecek Elektrik Piyasası Düzenleme Kurulu kurulmuştur (age., s. 336; 341).

⁶⁴ Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun, Kanun No. 4446, RG 14.08.1999, Sayı: 23786; Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (18/6/1999 tarihli ve 4388 sayılı Kanun ile değişik hali), <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709-19990618.pdf> (değişiklik öncesi metin)

⁶⁵ 4686 sayılı Milletlerarası Tahkim Kanunu. R. G. Tarih: 05 Temmuz 2001, Sayı: 24453.

⁶⁶ R. G. Tarih: 3 Mart 2001, Sayı: 24335 (Mükerrer).

Enerji sektöründe 2000’li yıllarda gerçekleştirilen özelleştirmeler, elektrik sektörü ile bağlantılı olan madencilik alanında da etkisini göstermiştir. Bu çerçevede daha önceden devletin bünyesindeki Türkiye Kömür İşletmeleri’nin mülkiyetindeki linyit sahalarının rödövans adı verilen bir sistem çerçevesinde özelleştirilmesi yönünde 1990’larda yaygınlaşmaya başlayan uygulama, 2004’te maden mevzuatına açıkça dahil edilmiştir. İlgili düzenleme çerçevesinde madenlerin mülkiyet hakkı devlette kalmakla birlikte işletme hakkı özel şirketlere devredilmekte, bunlar çıkardıkları linyiti önceden belirlenmiş fiyatlarla kömürlü termik santrallere satmaktadır (Ercan ve Oğuz, 2015, s. 117). Neoliberal politikaların Türkiye enerji sektöründeki etkisi, bu alanı doğrudan ilgilendiren düzenlemelerle sınırlı kalmamış, Dünya Bankası’nın girişimiyle ülkede 2001’de uygulanmaya başlanan Tarım Reformu Uygulama Projesi, çiftçilere dönük fiyat desteği, teşvikler ve borçlanma olanaklarını büyük ölçüde ortadan kaldırarak onları piyasa koşullarına karşı savunmasız bırakmıştır. Böylelikle, Soma’daki maden faciasını ele alan Adaman ve diğerlerinin (2019, s. 522-527) dikkat çektiği gibi artık tarımsal üretimle geçimini sağlayamaz hale gelen kırsaldaki bölge sakinlerinin başta madencilik olmak üzere maaşlı işlere yönelmek durumunda kalmasına zemin hazırlanmıştır.

Erensü (2018, s. 152), AKP iktidarının enerji sektöründeki neoliberal politikalarına yönelik 1990’lardaki gibi bir yargısal denetimin söz konusu olmamasını temin etmek açısından, kendisini kurulu düzen ya da bürokratik vesayet karşıtı olarak konumlandıran bir söyleme başvurarak iş çevreleri ve seçmen tabanının desteğini sağladığını iddia etmektedir. Yazara göre siyasi iktidar, ayrıca altyapı projelerine karşı açılan davalara yanıt olarak ÇED sürecinin kurlsızlaştırılması, idari yargının kamu yararı temelinde yerindelik denetimi yapmasını yasaklayan anayasa değişikliği ve acele kamulaştırma gibi hukuksal araçlara başvurmaktadır (age.). Bu itibarla Erensü (age., s. 152-154), aslında enerji sektöründe 1980’lerden bu yana yaşanan özelleştirme ve özerk yönetim süreçleriyle tezat bir biçimde devletin enerji sektörüne başta arazi paylaşımı alanındakiler olmak üzere ihtilafları yatırımcı lehine çözümleyen bir fail olarak geri döndüğü bir süreç yaşandığını ileri sürmektedir.

Siyasi iktidarın karar alım süreçlerine yargı yoluyla katılımı güçleştirmek amacıyla başvurduğu kimi uygulamalara bu çalışmanın önceki bölümlerinde

değinilmiştir⁶⁷. Çalışmanın bu bölümünde ise olağan ve acele kamulaştırma yollarının enerji sektöründe yaygın olarak kullanımı ele alınacaktır. Türkiye’de enerji projelerine dönük arazi edinimi için kamulaştırmalara yaygın olarak başvurulmaktadır. Bunun hukuki dayanağını, 6446 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu’nun 19. Maddesi oluşturmakta olup, bu çerçevede önlisans veya lisans sahibi yatırımcıların kamulaştırma talepleri EPDK tarafından ele alınarak, uygun görülenler hakkında kamu yararı kararı verilmektedir⁶⁸. Kamulaştırma işlemleri elektrik üretiminde bulunacak yatırımcılar yönünden Hazine ve Maliye Bakanlığı, üretilen enerjinin dağıtımında rol alacak yatırımcılar bakımından TEDAŞ tarafından yapılmakta, ancak kamulaştırma bedeli ve diğer giderler yatırımcıca karşılanmaktadır. Millî Emlak Genel Müdürlüğü’nün verilerine göre, 2014, 2015 ve 2016 yıllarında hidroelektrik santrali (HES) projeleri için sırasıyla 69, 40 ve 420 kamulaştırma, rüzgar enerjisi santrali (RES) projeleri içinse sırasıyla 37, 18 ve 123 kamulaştırma gerçekleştirilmiştir (T. C. Maliye Bakanlığı Millî Emlak Genel Müdürlüğü, 2017, s. 50). 2017’de 129 adet enerji projesi kapsamında 4.417 adet gayrimenkul (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Millî Emlak Genel Müdürlüğü, 2018, s. 77), 2018’de 45 enerji projesi kapsamında 2.123 gayrimenkul (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Millî Emlak Genel Müdürlüğü, 2019, s. 78), 2019 yılında 93 enerji projesi kapsamında toplam 3.000 gayrimenkul kamulaştırılarak yatırımcılara tahsis edilmiştir (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Millî Emlak Genel Müdürlüğü, 2020, s. 88).

Olağan kamulaştırma yöntemine ek olarak enerji, madencilik ve altyapı projelerinde arazi edinimi için sıklıkla başvurulanan bir diğer prosedür, 2942 sayılı Kamulaştırma Kanunu’nun 27. Maddesinde düzenlenen acele kamulaştırmadır. Kökenleri 1940’larda devletin savaş hali gibi acil durumlarda hızlıca arazi edinmesine imkan vermek üzere getirilen bu usul, 2000’li yıllarda siyasal iktidarca yeniden keşfedilene değin fazla sık uygulanmamıştır (Erensü, 2017). Olağan kamulaştırma yolundan farklı olarak, acele kamulaştırmada araziye değer takdirinin hemen ardından, diğer işlemler bilahare tamamlanmak kaydıyla, devletçe el konulmaktadır (Arslanoğlu, 2013, s. 205). İzmir Efemçukuru’ndaki bir maden projesi nedeniyle gerçekleştirilen acele kamulaştırmalara dair çalışmasında Kaya (2011, s. 195-196), acele kamulaştırma

⁶⁷ Bkz. bu çalışmada 3.3.2. Hak Temelli Düzenlemeler bölümü

⁶⁸ 6446 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu, RG Tarih: 30.03.2013, Sayı: 28603, <https://www.mevzuat.gov.tr/> (20 Temmuz 2020).

kararlarına karşı yargı yoluna gitmek mümkün olmakla birlikte, yargı süreci devam ederken yatırımcı firmanın bu kararı bir ikna aracı olarak kullanarak, kamulaştırma endişesi yaşayan yerel halktan arazilerin çoğunu satın aldığını aktarmaktadır.

Erensü (2017, s. 127-128), 2004-2014 döneminde yaklaşık 1.500'ü enerji üretimi projeleriyle doğrudan bağlantılı olmak üzere toplam 1.785 acele kamulaştırma kararı alındığını belirtmektedir. Araştırmacı gazeteci Toker'in (2014) derlediği verilere göre ise yalnızca 2014 yılının ilk yarısında 44'ü HES, 35'i RES projelerine dair olmak üzere toplamda 165 acele kamulaştırma kararı verilmiştir. Millî Emlak Genel Müdürlüğü'nün (2017, s. 72) istatistiklerine göre 2016 yılında EPDK ile bağlantılı olarak 88 acele kamulaştırma işlemi gerçekleştirilmiş, yıl içerisinde acele kamulaştırma işlemleri ile ilgili olarak kurum aleyhine 24 dava açılmış, ayrıca devam eden davalardan 17'si kurum lehine, 6'sı ise aleyhine sonuçlanmıştır.

3.3. Türkiye'de Devlet, Çevre ve Toplum

Devletler, demokratik meşruiyet gerekliliği çerçevesinde kendilerini topluma çevre sorunlarına çözümler geliştiren ve doğayı koruyan yapılar olarak sunmak gereksinimini duymaktadır. Hausknost'un da (2020, s. 24) dikkat çektiği gibi 20. yüzyılın ikinci yarısında devletlerin bünyesindeki çevre kurumlarının ve bu alanda geliştirilen politikaların ortaya çıkışını, çevre sorunlarının doğurduğu toplumsal hoşnutsuzlukları gidermeye dönük bir demokratik meşruiyet gerekliliği bağlamında okumak mümkündür. Bu kapsamda, ilk etapta meşruiyet temini yönünden stratejik konumdaki toplumsal kesimlerin yaşam dünyasındaki çevre sorunlarının başka mekan ve nüfuslara yöneltilerek görünmez kılınarak belirli ölçüde meşruiyet sağlanmaktadır. İkinci evrede ise küresel iklim değişikliği gibi daha büyük ölçekli problemleri devletin sorumluluk alanının ötesine geçen ve insan uygarlığının tümünün inisiyatif alması gerekli meseleler olarak konumlandırıran bir dile başvurulmaktadır (age., s. 25-30).

Devletlerin çevre politikası alanında geliştirdiği söylemler, meşruiyet temini işlevinin ötesinde, belirli bir çevrecilik çerçevesi çizerek, meseleleri bu doğrultuda kavrayıp davranışlar geliştirecek özneler inşa etmek işlevi de görmektedir. Bu şekilde devlet, izlediği siyaseti hegemonik bir ideoloji olarak konumlandırıp, kitlelerin hem

rızasını hem de gerektiğinde katılımını sağlayabilmektedir. Birleşik Krallık'ta çevreci devlete dönüşüm sürecinin retorik unsurlarını, siyasi söylevler, politika belgeleri ve raporlar üzerinden inceleyen Hatzisavvidou (2020, s. 97-104), devletin ekonomik değerlendirme, verimlilik ve rekabetçilik gibi neoliberal esaslar üzerine kurulu bir çevrecilik zihniyetini Gramscigil anlamda hegemonik hale getirdiğini savunmaktadır. Bilimsel bilgiye ve nicel verilere dayanarak geliştirilen söylemler, çevre siyasetinin sayısal olarak ölçülebilir ve tartışmaya kapalı hale gelmesine hizmet ederken, kitlelerin bakış açısına da yön vererek onların nezdinde de meşruiyet kazanabilmektedir (age.). Bireylerin algılarına yön vermenin neoliberal çevreci öznelerin inşasına hizmet etmekteki önemi bakımından çalışmanın yeşil yönetimsellik bölümündeki açıklamaların yeniden anımsanmasında fayda vardır. Çevreci vatandaşlık ya da tüketicilik gibi bireylerin belirli yönde davranmaya koşullandırılması ve onların kendi yaşamlarını düzenlemesine dönük stratejiler, ekolojik krizde daha önemli rol oynayan devlet veya şirketlere meydan okumayan bir çevrecilik kurgulanmasına zemin hazırlamaktadır (Rutherford, 2007, s. 299-300)⁶⁹.

Öte yandan, devletlerin neoliberal ve dolayısıyla kısıtlı bir çevrecilik anlayışını hegemonik bir düşünce ve eylem biçimi haline getirerek yaygınlaştırması, ekolojik sorunların önüne geçilmesindeki başarısının sınırlı düzeyde kalmasına yol açmaktadır. Hausknost (2020, s. 24-26), bunu cam tavan metaforundan yararlanarak açıklamaktadır. Hausknost'a (age.) göre devletin çevre tahribatına karşı ancak bunun seçmen tabanında doğrudan yarattığı etki ve hoşnutsuzluk ölçüsünde eyleme geçmesi, daha sistemsal ve büyük ölçekli sorunların çözümünün önünde cam bir tavan bulunmaktadır. Hatzisavvidou'ya (2020, s. 109-111) göre ise neoliberalizm, insanlara seçme özgürlüğü veriyormuş ve değişime açılmış izlenimi vermekle birlikte gerçekte kendi lehine olanlarla varlığını tehdit eden alternatifleri birbirinden ayıran bir cam tavan işlevi görmektedir. Bu bağlamda, neoliberal çevrecilik ve yeşil büyüme anlayışı hakiki anlamda çevreci bir dönüşümün önünde bir engel oluşturmaktadır.

Türkiye'de de devlet yetkililerinin çevre alanındaki söylemleri incelendiğinde bir yandan çevrecilik alanında demokratik meşruiyet temini, diğer yandan çevre

⁶⁹ Ayrıca bkz. bu çalışmanın “Yönetimsellik, Denetim ve “Yeşil Devlet”” bölümü.

meselelerine dönük olarak belirli bakış ve davranış biçimlerini yaygınlaştırma çabaları dikkati çekmektedir. Bu bağlamda, yetkililerin ekolojik söylemlere başvuran toplumsal muhalefete yanıt vererek, devletin uzmanlık ve rehberliğinde hegemonik bir çevrecilik anlayışı kurgulamaya çalıştığı görülmektedir. Bu çerçevede, bir yandan toplumsal muhalefetin ekolojik meselelere temas eden söylemleri çeşitli gerekçelerle itibarsızlaştırılmaya çalışılırken, diğer yandan çeşitli kampanyalar vasıtasıyla bireyler çevresel alanda sorumluluklar üstlenmeye yönlendirilmektedir.

3.3.1. “Asıl Çevreci Biziz”: Çevrecilik Alanında Hegemonya Mücadelesi

Devlet yetkililerinin çevre alanındaki söylemleri incelendiğinde göze çarpan noktalardan biri, ekolojik sorunlara temas ederek idarenin politikalarına meydan okuyan toplumsal hareketlerin savlarına çürütürerek demokratik meşruiyeti muhafaza etme gayretidir. Siyasetçi ve yetkililerin çevre alanındaki beyanlarının bu alanda yaşanan toplumsal gerilimlerle bağlantılı olarak şekillendiği görülmektedir. Bu çerçevede devlet erkanı, çevreye ilişkin taleplerle kendisine meydan okuyan sosyal hareketlerin aslında samimi ekolojik kaygılar barındırmadığını, buna karşılık kendilerinin gerçek anlamda doğa hassasiyetiyle icraatlerde bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu bağlamda, gerek çevreye dönük iktidar partisinin siyasi geleneğiyle bağlantılı kültürel veya dinsel referanslara, gerekse Hausknost’un (age., s. 26-27) da dikkat çektiği gibi kitlelerin gündelik yaşamına doğrudan temas eden çevresel hoşnutsuzlukların giderilmesine dönük atıflara başvurulmaktadır.

2000’li yıllarda çevre alanında devlet yetkililerinin söylemlerinin, öncelikle ekoloji söylemine başvuran HES karşıtı toplumsal hareketler, daha sonrasında da Gezi Parkı eylemlerine karşı demokratik meşruiyetin muhafazası amacıyla artan bir görünürlük ve yoğunluk kazandığı gözlemlenmektedir. Bu kapsamdaki dikkat çekici çıkışlardan ilki, dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan’ın, 2008 yılında kendi memleketi Rize’de inşa edilen bir HES projesine dönük muhalefeti eleştirirken kullandığı “*Ben çevrecinin daniskastım. Asıl çevreci benim.*” sözleridir (Habertürk, 23 Ağustos 2008). Erdoğan’ın, HES projelerine karşı çıkanlara dönük olarak ise “*Bunlara 'ne yaparsınız' dersin, inanın şöyle ele avuca gelecek bir şey yok. Sadece onların boş vakitlerini değerlendirmek için yaptıkları iş bu...*” ifadelerini kullanmaktadır (age.).

Ayrıca, itiraz eden kitlenin küçük ve söylemlerinin yanıltıcı olduğunu ileri sürerek ve devletin gerekirse vatandaşların şikayetlerine yanıt vermeye açık olduğunu dile getirerek demokratik meşruiyetini muhafaza etme çabası göstermektedir (age.):

Medya her zaman bu 50-60 kişinin yanına yağılır, gösteri yaparlar. Yürüdüler, sanki millet yürüdü. Milletin falan yürüdüğü yok. Ondan sonra bizim hemşehrilerimizin bazılarını takarlar yanlarına, 'derelerimizi şöyle yaptınız, böyle yaptınız' derler. Hatalar vardır, doğrudur. Varsa düzeltiriz, bunlar giderilir ama yapılan işin doğru olup olmadığını önce bakacağız.

Bunun iki yıl ardından yine Rize’de bir HES açılışında söz alan Erdoğan, “Bazı çevreci adı altında tipler çıkıyor, gruplar çıkıyor. Bu sıfatla bu HES'lere karşı çıkıyorlar. Her türlü enerji yatırımına karşı çıkıyorlar. Yalan yanlış bilgilerle kamuoyunu yanıltıyorlar.” ifadelerini kullanmaktadır (Yeni Asır, 12 Ağustos 2010). Dönemin başbakanı, buna karşılık “Tabiat bize emanettir ve onu hassasiyetle koruruz. Herkesten önce biz koruruz. Biz doğa aşığyız, doğa delisiyiz.” sözleriyle çevre alanında asıl duyarlılık sahibi olanın siyasi iktidar olduğu mesajını kitlelere aktarmayı amaçlamaktadır (age.).

Devlet yetkililerinin çevreci olduklarını vurgulama gereksinimini 2013 yılındaki Gezi Parkı Eylemleri esnasında ve sonrasında daha fazla hissettikleri gözlemlenmektedir. Bu kapsamda dönemin başbakanı Erdoğan, henüz eylemler sürerken İstanbul’da katıldığı bir açılışta şunları söylemiştir (Bianet, 2 Haziran 2013):

Biz ki şu ana kadar 3 milyara yakın fidan ve ağaç dikmiş bir iktidarı. Bakın 3 milyon demiyorum 3 milyar diyorum ve 160 civarında milli park inşa eden bir iktidarı. Böyle 5 dönüm, 10 dönüm değil hektarlarca. Belediye başkanlığı yaptığım dönemde oralardaki 10 yaş üzerindeki çınar ağaçları bunların hepsi yerel iktidarımızın diktiği ağaçlardır. Bunları yapan bir iktidar çevre düşmanı, ağaç düşmanı olabilir mi?

Erdoğan yine eylemler esnasında bu defa Ankara’da yaptığı konuşmada gerek kendisi gerekse aynı siyasi parti çatısı altında görev yaptığı yerel yöneticilerin çevreci olduğunu şu sözlerle iddia etmektedir (En Son Haber, 10 Haziran 2013):

Şu anda havalimanına giderken gördüğünüz ağaçlar gökten zembille gelmedi, AK Parti iktidarı döneminde geldi. Biz çevreciyiz, çevre sadece yeşil demek değildir. Çöpleri kaldırmak, hava kirliliğini düzeltmek vardır. Ben bunları yaptım, Melih Bey de bunları yaptı.

Bu çerçevede salt yetkililerce basına veya kamuoyuna verilen demeçlerin ötesinde, çevre bürokrasisinden iki ismin, devletin ve iktidardaki siyasetçilerin çevreci olduğunu kanıtlamaya dönük kitaplar kaleme aldıkları dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, halihazırda Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nda bakan yardımcısı ve 2015'ten bu yana Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi müzakerelerinde ülkemizin başmüzakerecisi olarak görev yapmakta olan Mehmet Emin Birpınar'dır. Birpınar, 2003-2011 seneleri arasında İstanbul Çevre ve Orman İl Müdürü, 2011-2012 dönemindeyse İstanbul Çevre ve Şehircilik İl Müdürü vazifelerini ifa etmiştir. Birpınar'ın (2015) *Çevreye Aşık Lider / A Leader and Environmentalist: Recep Tayyip Erdoğan* adlı kitabının Türkçe ve İngilizce anlatımı bir arada içermesi, ulusal kamuoyunun ötesinde uluslararası çevrelere de dönük bir söylem geliştirme çabasının söz konusu olduğunu düşündürmektedir. Birpınar (age., s. 10), çalışmasının önsözünde kitabın yazılış amacını şu sözlerle açıklamaktadır:

Gezi Parkı eylemlerine katılan gençler Y kuşağı dediğimiz, daha çok 90'lı yıllarda doğmuş gençlerden oluşuyor. Yıllar önce sağ-sol çatışmalarından nostalji devşiren ağabeylerine özenerek sokağa dökülen bu gençlerin, başta İstanbul olmak üzere ülkenin siyasi, sosyal birçok meselesinin yanı sıra çevreyle ilgili problemlerinin de teker teker nasıl çözüldüğünü, istifa çağrısında bulundukları Cumhurbaşkanı'nın aslında ne kadar çevreci olduğunu bir de bizim kalemimizden öğrenmeleri kaçınılmaz olmuştur.

Devletin ve yönetici konumundaki siyasetçilerin çevreci olduğunu savunan bir diğer bürokrat ise 2007-2012 döneminde Çevre ve Orman Bakanlığı'nda uzman yardımcılığı ve uzmanlık görevlerinde bulunan, 2012'de ise Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü İklim Değişikliği Dairesi Başkanlığı Politika ve Strateji Geliştirme Şubesi Müdürlüğü'nde şube müdürü olarak görev alan Gürcan Seçgel'dir. Seçgel (2015, s. 14), *Biz Ezelden Çevreciyiz: Çevre Medeniyetimizde Bir Lider* başlıklı kitabında Gezi Parkı eylemlerini "Yapılmak istenen ekolojik duyarlılığı başkaldırı için bir araç olarak kullanmaktı" sözleriyle yorumlamaktadır. Seçgel (age., s. 15), Erdoğan'ın çevreye ve doğal değerlere önem veren Anadolu ve İslam medeniyeti geleneği bünyesinde yetişmiş ve "çevreye olan katkılarına ilişkin söylemiyle iktidara gelmiş" bir lider olduğunu savunmaktadır. Birpınar ve Seçgel'in kitaplarında başvurduğu söylemler, kendilerinin çevre bürokrasisinde bulundukları konum itibarı ile genel

anlamda devletin ekoloji alanındaki tutumunu da temsil gücüne sahip oldukları göz önüne alındığında önem arz etmektedir.

Devlet yetkililerinin çevre konusunda hassasiyet gösterdiklerine dair meşruiyet zemini oluşturmak amacıyla kullandıkları söylemlerin bir bölümünü, genellikle dini veya kültürel atıflarla da desteklenen doğayı bir emanet olarak konumlandıran beyanlar oluşturmaktadır. Bu söylemin erken dönem örneklerinden birine dönemin başbakanı Erdoğan'ın *"Tabiat bize emanettir ve onu hassasiyetle koruruz."* ifadelerini kullandığı 2010 yılındaki bir konuşmasında rastlanmaktadır (Yeni Asır, 12 Ağustos 2010). Bu söylemin izleyen yıllarda da devletin farklı kurum ve kademelerindeki yetkililerce kullanıldığı ve kimi zaman İslam kültürüne dair referanslarla desteklendiği gözlemlenmektedir. Söz gelimi, 2014 yılında dönemin başbakanı Ahmet Davutoğlu, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın düzenlediği bir törende belediye başkanlarına *"Şehirlerimizi muhafaza edin. Bize emanet edilen mekana sahip çıkın. (...) Bu bizim için ahlaki bir sorumluluktur."* (Demirel, 2014) diye seslenirken sözlerine şu ifadelerle açıklık getirmektedir (age.):

Devletler insan için vardır. İnsan, mekan içinde yaratılmıştır. O mekanı koruduğu zaman kendi geleceğini koruyabilir, kendi varlığını muhafaza edilebilir. Bu yatırımların her biri sadece mekanik yatırımlar değildir. Arkasında bir ahlak felsefesi, insani bir felsefe barındırır. Bizim hükümetler olarak en önemli görevi, misyonumuz insanımızın hayat kalitesini yükseltmek ve dünya standartlarının üstünde bir doğa, insan, şehir, çevre buluşmasını sağlamak. Şehirler, insanın oluşturduğu, imar ettiği mekanlardır. Doğa imar edilmiş olarak insana sunulan mekanlardır. Şehir ile doğa arasındaki uyumu bozduğunuz zaman bu faaliyet İbn-i Haldun'un tabiriyle umran olmaktan çıkar. Vahşi çöplük, vahşi arıtma denilen dönemlerdeki bir vahşi faaliyet halini alır.

2016 yılında dönemin Çevre ve Şehircilik Bakanı Mehmet Özhasseki, bir konuşmasında *"çevrenin de kendilerine bırakılan bir emanet olduğunu"* dile getirmektedir (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü, 5 Aralık 2016). Halihazırda görevini sürdürmekte olan Çevre ve Şehircilik Bakanı Murat Kurum ise 2018'de BMİDÇS'nin 24. Taraflar Konferansı'ndaki konuşmasında *"Biz çevreyi de Allah'ın bir emaneti gören ve en iyi şekilde çocuklarımıza bırakmayı öğütleyen bir medeniyetin temsilcileriyiz."* sözlerini sarf etmektedir ("COP24 Katowice 2018", 12

Aralık 2018). Bakan Kurum, Bakanlığın 2019-2023 Stratejik Plan'ının sunuş yazısında da *“Çevreyi gelecek nesillere karşı bir sorumluluk bilinciyle ele alıyoruz ve çevre kirliliğinin önlenmesi ile korunan alanların yönetilmesi çalışmalarını bu emanet şuuruyla titizlikle sürdürüyoruz.”* demektedir (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2019, s. 10). Sıfır Atık Projesi'ni himaye etmekte olan (T. C. Cumhurbaşkanlığı, t.y.) Emine Erdoğan, konuyla ilgili bir toplantıda yaptığı konuşmada *“Misafiri olduğumuz yeryüzünü bize emanet edildiği şekliyle bizden sonrakilere bırakmak hepimizin temel sorumluluğudur.”* ifadelerini kullanmaktadır (T. C. Cumhurbaşkanlığı, 2018).

Diyanet İşleri Başkanı Ali Erbaş, Sıfır Atık Sıfır İsraf Projesi kapsamında Diyanet İşleri Başkanlığı'nda düzenlenen programdaki konuşmasında *“çevre, Yüce Allah tarafından Kur'an'ın fermanıyla insana emanet edilmiştir. Bu açıdan, insan-çevre ilişkisinde en üst ve belirleyici yaklaşım, emanet bilincidir.”* ifadelerini kullanmaktadır (Diyanet Haber, 20 Mart 2019). Çevre ve Şehircilik Bakanlığı bürokratlarından Gürcan Seçgel (2015, s. 19-22), İslam medeniyetinin çevreyi Allah'ın bir eseri olarak gördüğü, bu sebeple çevreciliğin bu kültürü benimseyenlerin nezdinde *“ilahi bir nezaket ve bir ahlak düsturu”* olarak algılandığını, doğal varlıkları gözetmenin de insanların Allah'a karşı mesuliyetleri kapsamında görüldüğünü iddia etmektedir. Seçgel (age., s. 23; 29), bu savını desteklemek için *“Müslüman bir ağaç diker de ondan bir insan veya hayvan veya kuş yerse, bu onun için kıyamet gününe kadar bir sadaka olur”* hadisi ile *“Andolsun ki nimetlerden sorulacaksınız”* ayetini örnek göstermektedir. Ayrıca, Hz. Muhammed'in doğaya bir “emanet” gözüyle baktığını belirterek, yaşadığı dönemde çevre sağlığı ve yeşil alanların muhafazası üzerinde titizlikle durduğunu savunmaktadır. İslam'da çevrenin bir emanet olmanın haricinde, yararlılık (menfaat) kuramı çerçevesinde bir nimet ve Allah'ın yaratılışının işareti ve ayeti niteliğinde kabul edilmesi yönüyle kirlenmemesi ve israf edilmemesi gerekli varlıklar olarak görüldüğünü ifade etmektedir (age., s. 55-58). Seçgel (age., s. 64-82), Osmanlı İmparatorluğu döneminde de çevre temizliğine, ağaçlar, su kaynakları, kuşlar ve sokak hayvanları gibi doğal varlıkların korunmasına önem verildiğini savunmaktadır.

Devlet yetkililerinin 2000'li yıllarda çevreye ilişkin söylemleri incelendiğinde öne çıkan bir diğer tema, başta İstanbul olmak üzere Türkiye'nin büyük kentlerinde

geçmişte yaşanan bazı çevre sorunlarının giderilmesinde ve çevre sağlığı hizmetlerinin temininde kaydedilen aşamaya yapılan vurgudur. Kullanılan bu dil, Hausknost'un (2020, s. 26-28) gelişmiş ülkelerdeki devletlerin 1960'lı yıllarda görünürlüğü artan çevre sorunlarının etkilerini hafifleterek veya başka coğrafyalara kaydırarak demokratik meşruiyet kazanmasına dair açıklamalarını anımsatmaktadır. Gelişmekte olan bir ülke niteliğindeki Türkiye'de ise çevre sorunlarının görünürlüğünün artışı ve bununla bağlantılı olarak ekolojik hareketlerin yükselişi, gelişmiş ülkelere farklı olarak 1980'ler sonrasında gerçekleşmiştir. Bunda serbest piyasa ekonomisine geçişle birlikte endüstrileşmenin hızlanması, özel sektör üzerindeki denetimlerin daha da zayıflaması gibi etmenler rol oynamıştır (Duru, 2002, s. 180). Çağlar (1998, s. 18-21), toprak erozyonu örneğindeki gibi bazı çevre sorunlarına dair farkındalığın Antik Yunan'a değin uzandığını, ancak çevre alanındaki duyarlılığın ve uzmanlaşmanın 1980'li yıllardan itibaren yeni bir alan gibi daha fazla gündeme getirilmesinin ardında siyasal tartışma eksenini daha az riskli alanlara çekme gibi bir kaygının bulunduğunu ileri sürmektedir. Devlet yetkililerinin günümüzde başvurduğu söylemler 1980'lerden itibaren kentlerde görünürlüğü artan ve 1990'ların başında gündelik yaşamı ciddi ölçüde olumsuz etkileyecek boyutlara ulaşan kimi çevre sorunlarının artık büyük şehirlerde söz konusu olmadığı savları etrafında şekillenmektedir.

Bununla birlikte bu demeçler, çevre sorunlarının kentlerde görünürlüğünün belirli düzeyde azalmasına karşılık, ülkenin farklı coğrafyalarında ve yurttaşlarının büyük bölümünün gözünden uzak mekanlarda ne gibi ekolojik sorunların bulunduğu temas etmemektedir. Hatta birazdan değinileceği üzere, bu farklı yerelliklerdeki çevre sorunlarının kökeni, bizihi kentlerdeki bazı sorunların giderilmesine dönük girişimler olabilmektedir. Adaman ve diğerleri de bu konudaki çelişkiye dikkat çekerek, ABD'deki Yale Üniversitesi'nin hazırladığı Çevre Performansı Endeksi'nin 2012 verilerine göre Türkiye'nin çevresel sağlık hizmetlerinde 132 ülke arasında 67. sırada yer alır iken, ekosistem canlılığının korunmasında 118., genel sıralamada ise 109. olduğunu vurgulamaktadır (Adaman vd., 2016, s. 293). Endeksin 2020 verileri incelendiğinde Türkiye'nin 180 ülke arasında çevresel sağlık alanında 58., ekosistem canlılığının yönünden 139., genel sıralamada ise 99. olduğu görülmektedir (Yale University, 2020). Adaman ve diğerleri (2016, s. 293), devletin ekonomik büyüme sayesinde özellikle yerel

yönetimlere çevre sağlığı ile ilgili alt yapı hizmetleri için daha fazla kaynak aktararak bu alanda görece daha iyi bir performansı yakalayabildiği değerlendirmesini yapmaktadır. Çağlar (1998, s. 18-21) ise özellikle kentsel çevre sorunlarına vurgu yapılmasının, bunların kırsaldaki problemlere nazaran, toplumsal dönüşüm gerektirmeyen teknolojik birtakım önlemlerle giderilmeye ve bu itibarla piyasa için yeni pazarlar oluşturmaya daha uygun nitelikte olmasına bağlamaktadır.

2008 yılında dönemin başbakanı Erdoğan, “*Ben çevrecinin daniskasıyım*” sözleriyle anımsanacak konuşmasının devamında, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı görevinde bulunduğu dönemde kentte hayata geçirdiği çevre sağlığı hizmetlerinin üzerinde durmaktadır (Habertürk, 23 Ağustos 2008):

Belediye başkanlığımdan beri çevrecilik konusunda neler yaptığımızı özellikle İstanbul'da yaşayanlar çok iyi bilir. Nasıl ağaçlar diktim İstanbul'a, İstanbul nasıl ağaçlandı bunu orada yaşayanlar çok iyi bilir. Biz İstanbul susuzdu, 180 kilometreden su getirdik.

2013 senesinde Gezi Parkı Eylemleri sürecinde Kazlıçeşme’de düzenlenen “Milli İradeye Saygı” mitinginde konuşan dönemin başbakanı Erdoğan, toplumsal muhalefetin eleştirilerini yanıtlarken, yine yerel yönetimde bulunduğu esnadaki hizmetlerine değinerek çevrecilik bağlamında meşruiyet zemini oluşturmaya çalışmaktadır (Milliyet, 16 Haziran 2013):

Bu Başbakanınız İstanbul'da çöp dağlarını kaldıran İstanbul'u hava kirliliğinden susuzluğundan kurtaran bir belediye başkanı oldu. Benden önceki CHP'li belediye başkanı döneminde çöp dağları vardı susuzluk vardı. İki yakada İstanbul'un hava kirliliğini kaldıran bir belediye başkanıyım. Haliç'in nasıl koktuğunu biliyorsunuz değil mi Haliç'i o kokudan kurtaran Belediye Başkanı kim?

İstanbul'daki hizmetlerimiz ortada, bu Başbakanınız İstanbul'da çöp dağlarını ortadan kaldıran susuzluğu gideren bir Başbakan, ahhh gençler özellikle 20 yaşındaki gençler hatırlamabilir, onlara doğruları anlatmak lazım, İstanbul'a 180 km'den su getirdik.

Erdoğan, Cumhurbaşkanlığı görevi döneminde de çevre ile ilgili mesajlarında belediye başkanlığı esnasındaki çevre sağlığı hizmetlerine atıfta bulunmayı sürdürmektedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, son olarak 22 Mayıs 2020’de Dünya Biyolojik Çeşitlilik Günü’ne dair sosyal medya paylaşımında şu ifadeleri kullanmaktadır (İhlas Haber Ajansı, 23 Mayıs 2020):

Milletimize hizmet etme şerefine eriştiğimiz ilk günden beri tabiata sevgimizi, çevreye olan duyarlılığımızı kaybetmeden, Allah'ın yarattığı tüm canlıları koruyarak, her birine derin saygı duyarak çalışıyoruz. Tıpkı 26 yıl önce bir bataklığa dönüşmüş olan Haliç'i tüm canlılar için masmavi, tertemiz bir yaşam alanına çevirdiğimiz gibi, ülkemizin dört bir yanında biyolojik çeşitliliği korumaya ve artırmaya devam edeceğiz.

Gerek Birpınar (2015), gerek Seçgel (2015), özelde Cumhurbaşkanı Erdoğan, genelde de devletin çevre alanındaki hassasiyetini kanıtlamaya dönük kitap çalışmalarında 1990'larda başta İstanbul olmak üzere büyük kentlerdeki çevre sorunlarının çözümüne dönük çabaların üzerinde durmaktadır. Seçgel (2015, s. 91-98), 1990'ların başında İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerde çevre sorunlarından söz ederek özellikle İstanbul'da çöplerin toplanması, hava kalitesi ve suya erişim anlamında ciddi sorunlar yaşandığını aktarmaktadır. Birpınar (2015, s. 14) da Erdoğan'ın İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı'na gelişinin öncesinde şehirde su sıkıntısı, çöplerin toplanması ve depolanmasındaki sorunlar, yeşil alanların kısıtlılığı ve Haliç'teki kirlilikten mustarip olduğunu vurgulamaktadır. Seçgel'e (2015, s. 114) göre Erdoğan'ın ilerleyen yıllardaki siyasi yükselişinde *"İstanbul'daki çevre duyarlılığı ve çevre yatırımları"* da rol oynamıştır. Birpınar (2015, s. 16) da Erdoğan'ın belediye başkanlığı döneminde Istranca Dağları'ndan su getirerek suya erişim sıkıntısına son verdiğini, merkezi yönetimdeki iktidarı esnasında ise Melen'den su getirerek İstanbul'un su sorununu uzun vadeli olarak çözdüğünü öne sürmektedir.

Bununla birlikte, İstanbul'un çevre sorunlarının giderildiğine dair iddialarına karşın, sivil toplum kuruluşlarının raporları incelendiğinde, Hausknost'un (2020, s. 26-27) gelişmiş ülkelerdeki çevreci devletler yönünden dikkat çektiği gibi çevre sorunlarının aslında tamamen çözülmeyp, gerçekte yalnızca etkilerinin bazı stratejik toplumsal kesimlerin görüş alanından uzaklara ötelendiği anlaşılmaktadır. TMMOB Çevre Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi'nin (2019, s. 9; 19) hazırladığı raporda dikkat çektiği gibi, kentin kendi su kaynaklarının değerlendirilmesi yerine, daha yüksek maliyetlere katlanmak suretiyle şehir dışından su taşınması yoluna gidilmektedir. Bu arada kentin önemli su havzaları ise İstanbul Havalimanı, Kanal İstanbul ve Kuzey Marmara Otoyolu projeleri sebebiyle yapılaşma baskısı ve yok olma tehdidiyle karşı karşıyadır (age.). Öte yandan, İstanbul'un su gereksinimini karşılamak üzere başka havzalardan su aktarımının

aşağıdaki gibi ekolojik etkilere yol açabileceğine dikkat çekilmektedir (TMMOB Çevre Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi, 2016, s. 23):

- *Nehir sistemlerinin bağlantılarının kesilmesi, yapısının değişmesi*
- *Balık göçlerinin kesintiye uğraması, üremelerinin azalması*
- *Sucul canlıların yaşam alanlarını kaybetmesi*
- *Deltanın yapısının bozulması, kıyı erozyonu ve tuzlanma*
- *İstilacı türlerin artması*

TMMOB Çevre Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi (2019, s. 16), kentteki deniz kirliliği sorununun gerçek anlamda giderilmediğini, yalnızca atıkların İstanbul Boğazı'nın dip akıntıları vasıtasıyla Karadeniz'e yönlendirilmesi suretiyle görece görünmez kılındığını şu sözlerle ortaya koymaktadır:

İstanbul atık suyunun sadece %30'luk kısmı biyolojik arıtma (gerçek arıtma) tesislerinden geçirilmekte olup, kalan büyük kısmıysa sadece ızgaradan geçirilerek (halk değimiyle elekte süzülerek), deniz deşarjıyla Marmara denizi dip akıntısına bırakılmaktadır.

Bazı çevre sorunlarının ise aslında kentli kitleler üzerindeki etkilerinin dahi tam anlamıyla ötelenmediği, bunun yerine etkin ve şeffaf bir verilemenin yokluğu nedeniyle kamuoyunun gözünden kaçırıldığı izlenimi oluşmaktadır. TMMOB Çevre Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi (age., s. 5-8), Dünya Sağlık Örgütü'nün standartları esas alındığında Türkiye'nin nüfusunun yarısının hava kirliliğine maruz kaldığını, İstanbul gibi büyük şehirlerde hava kirliliğinin görüldüğü yıllık gün sayısının 250'yi bulduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca İstanbul bakımından sağlıklı bir hava kalitesi verisinin mevcut olmadığını zira 2 milyon sakini bulunan bölgelerde 2018'de hemen hemen hiç ölçüm gerçekleştirilmediği, 6 milyonluk nüfusu kapsayan bir bölgedeyse güvenli bir veri akışının söz konusu olmadığını belirtmektedir. Söz gelimi, SO₂ değerlerine yönelik tablo incelendiğinde kent genelinde ortalama 192 günde ölçüm yapılmadığının ortaya çıktığına dikkat çekmektedir (age.).

3.3.2. Ağaçlandırma Kampanyaları: Çevreci Vatandaşlık İnşası ve Tahribatın 'İkamesi'

Ağaçlandırma faaliyetleri ile bir taraftan devletin sürece özel kişi ve kurumları da dahil etmesiyle çevreci vatandaşlık inşası söz konusu olmakta, diğer yandan yeşil alanları etkileyen alt yapı projelerinin ekolojik etkilerinin telafi edilmesine dönük çevreci

politikalar izlendiği algısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Ağaçlandırma faaliyetlerinin seferberlik gibi ifadelerle anılmasıyla ortak bir ülkü etrafında bir araya gelme algısı oluşturulmakta, ancak madalyonun öbür yüzünde de devletin kendi sorumluluk alanlarını belirli ölçüde yurttaşlara devrettiği görülmektedir.

1995 yılında 4122 sayılı Milli Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Seferberlik Kanunu yasalaşmıştır⁷⁰. Kanunun metninde düzenlemenin “*kamu kurum ve kuruluşları ile gerçek ve tüzel kişiler tarafından yapılacak ağaçlandırma ve erozyon kontrolü*” faaliyetlerini kapsadığı ifade edilmektedir (age.). Kanunun 4. maddesi ile aralarında bakanlıklar, üniversiteler, Diyanet İşleri Başkanlığı, Karayolları Genel Müdürlüğü, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları, Devler Su İşleri Genel Müdürlüğü, belediyeler, odalar, meslek kuruluşları, sendikalar, vakıflar, derneklerin de bulunduğu pek çok kamu kurumu ve sivil toplum kuruluşunun kendi tasarruflarında bulunan veya kendilerine bu amaçla özgülünen arazilerde ağaçlandırma yapması düzenlenmektedir. Söz konusu maddede bu uygulamalar, özellikle kamu kuruluşları bakımından kendi bünyelerindeki personel, hatta öğrencilerin de sorumluluk alarak yerine getirecekleri bir yükümlülük biçiminde tanzim edilmiştir. Sözelimi, polis okulu öğrencilerinin “*her yıl üç adetten az olmamak üzere fidan diktirerek*” “*Emniyet Ormanları*” oluşturacağı, bunun bakım ve muhafazasını yapmak ya da yaptırma ödevinin de onlara ait olduğu belirtilmektedir (age.).

Çağlar (1998, s. 143-144), 4122 sayılı kanunun 1995’te TEMA’nın çabalarının bir yansıması olarak yasalaştığını, ancak düzenlemenin içeriğinde Orman Bakanlığı’nın kaynak sıkıntısına çözüm getirme amacı bulunduğunu ve bu itibarla uzmanlık durumuna bakılmaksızın pek çok kamu kuruluşuna ağaçlandırma ve erozyonla mücadele ödevi yüklediğini belirtmektedir. Gerçekten de bir önceki paragrafta ele alınan düzenlemeler, devletin ormancılık teşkilatının yürütmesi gereken faaliyetlere dair sorumlulukları gerek başka kamu kurumları, gerekse bireyler ve STK’lar arasında bölüştürdüğünü gözler önüne sermektedir. Böylelikle devlet, gerekli gördüğü durumlarda çevre politikası anlamında sorumluluklarının bir bölümünü yurttaşlara devredebileceği bir çevreci vatandaşlık çerçevesi de inşa etmektedir. Ağaçlandırma kampanyaları, günümüzde de

⁷⁰ Milli Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Seferberlik Kanunu, RG Tarih: 26 Temmuz 1995, Sayı: 22355.

sürmekte olup, bunun güncel örneklerinden birisi, 11 Kasım 2019’da 11 milyon fidanın ekimi ile başlatılan “Geleceğe Nefes Seferberliği”dir (T. C. Tarım ve Orman Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü, t.y.). Kampanyanın internet sayfası incelendiğinde nihai hedefin bu yıl içerisinde toplam 83 milyon fidanın ekilmesi olduğu, bu kapsamda devletin yurttaşları fidan bağışı yapmaya veya tayin edilen bölgelere bizzat fidan ekerken çekilmiş fotoğraflarını siteye yüklemeye davet ettiği görülmektedir (age.).

Öte yandan kimi ormancılık uzmanları, ağaçlandırma faaliyetlerinin gerçek anlamda bilinçli bir şekilde yürütülmediğini, dolayısıyla bazen meselenin yalnızca kitlelere dönük çevrecilik algısı oluşturmaktan ibaret kaldığını ileri sürmektedir. Çağlar (2011, s. 38), bu durumu “[A]ğaçlandırma yapmak saygınlık kazandırıyor; ağaçlandırma yapmak, bir bakıma bir başka egemen ideoloji... Dolayısıyla tüm ideolojiler gibi geçerliliği, anlamlılığı çoğu zaman hiç ama hiç sorgulanmıyor.” ifadeleriyle yorumlamaktadır. Çağlar (1998, s. 33-34), yalnızca fidan dikme temelli sivil çevrecilik inisiyatiflerini eleştirirken, bunların büyük bölümünün konu hakkında yeterince bilinç sahibi olmamaktan dolayı yalnızca fidan dikme aşamasında kalarak, sonrasında bu alanların gerçek anlamda bir orman ekosistemine dönüşebilmesi için gerekli olan uzun vadeli periyodik faaliyetleri yerine getirmediğini belirtmektedir. Ayrıca, yine ağaçlandırma faaliyetlerinin gerekli farkındalıkla gerçekleştirilmemesi sebebiyle bazı ekosistemlerin tahribata uğratıldığını dile getirmektedir. Bu bağlamda, bozkırlardaki bitki türlerinin de tıpkı ağaçlar gibi toprağı tutma işlevi bulunmasına karşın, bu alanların ülkemizde erozyon ve ormansızlaşma gerekçesiyle düzenlenen ağaçlandırma kampanyaları çerçevesinde bilinçsizce ağaçlandırılarak özünden uzaklaştırıldığını ileri sürmektedir (2011, s. 37).

Çağlar (1998, s. 140-142), 4122 sayılı Milli Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Seferberlik Kanunu ve Orman Bakanlığı bünyesindeki Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Genel Müdürlüğü (AGM), çeşitli yerel yönetimler ve gönüllü kuruluşlarca yapılan ağaçlandırma kampanyalarına değinirken, bu faaliyetlerde dikilecek fidanların türü, dikimin yapılış yöntemi ve sonrasında yapılacak bakımlarla ilgili yeterli bir farkındalığın bulunmadığını savunmaktadır. Yazar, bu faaliyetlerde öncelikle ağaçlandırma amacı sonrasında da buna uygun türlerin belirlenmesinin ve dikilecek

bölgenin ekolojik koşullarının analiz edilmesi gerektiğine, aksi takdirde bazı bölgelerde yanlış tercihler sebebiyle dikilen fidanların kısa süre zarfında kurduğuna dikkat çekmektedir (age.).

Ağaçlandırma faaliyetlerinin kamu hizmetlerinin kısmen bireylere havale edilmesi ve yurttaşların ortak bir amaç etrafında seferber edilmesi gibi barındırdığı çevreci vatandaşlık inşası unsurları haricinde bir diğer işlevi, devletin meşruiyetini sürdürme amaçlı başvurduğu bir ikna aracı niteliğinde olmasıdır. Parker'e (2017, s. 110) göre, 2000'li yıllarda yetkililerce kullanılan kalkınmacılık söyleminin önemli ayaklarından birini iktidarın çevrecilik tanımını yeniden kurarak kendilerinin gerçek çevreci olduğunu ileri sürmesi oluşturmaktadır. Bu doğrultuda en çok başvurulmuş söylem, ağaçlandırma çalışmaları ve ekilen fidan sayısına atıf yapılmasıdır. Bu dil, çevreciliği iktidarın kendi çıkarları doğrultusunda kullanabileceği bir boş gösteren haline getirmekte, asıl önemli olanın ağaç sayısı değil ekosistem bütünlüğü olduğu gerçeğini ve mega projelerin yarattığı çevre tahribatını örtmektedir (age., s. 110-111).

Çağlar (1998, s. 93-95), ormanlara yönelik Türkiye toplumundaki algının, gerçekte binlerce canlı ve cansız varlık türünden oluşan karmaşık bir ekosistemi, ağaç veya ağaççıklar topluluğu gibi görmek yönünde olduğunu, bu konudaki bilinç eksikliğinin ormanların korunamamasının ardında yatan ana etken olduğunu savunmaktadır. Yazar, söz konusu sorunlu bakış açısının bürokrasi, akademi ve diğer yurttaşların ötesinde ormancılık alanında eğitim görüp çalışanlarda dahi mevcut olduğunu, ülkedeki ormancılık ve ağaçlandırma politikalarının dahi ormanlara hammadde odun deposu muamelesi yapan bir zihniyet içerdiğini belirtmektedir (age.). Ormanlara dönük bu algı, aynı zamanda çeşitli ekonomik faaliyetler nedeniyle gerçekleşen orman tahribatının, farklı bölgelerde yapılan ağaçlandırmalar yoluyla telafi edilebileceği algısını da beraberinde getirmektedir.

Somersan (1993), 1990'ların başında kaleme aldığı kitabında o dönemde Orman Bölge Müdürü olarak görev yapan bir bürokratin, yetki alanındaki ağaç kesimlerine dair bunların yerlerine dikilen fide sayısına dikkat çekerek aslında orman alanında artış meydana geldiğini savunduğunu aktarmaktadır. Buna karşılık yöre halkı, *“Devlet burada kesim yapalı 15 yılı geçiyor. Bir tane ağaç bitmedi. Devlet doğadan anlamıyor. Ektiği*

fidan yetişmiyor” sözleriyle bu iddialara yanıt vermektedir (age., s. 87). Erdoğan, Başbakanlık görevi esnasında 2008 yılındaki bir konuşmasında, geçmişte İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı döneminde şehrin su sıkıntısını gidermek için Istranca Dağları’ndan su taşınması projesinin çevresel etkilerine dönük toplumsal muhalefetten söz ederken, bölgede ağaçlandırma yaparak bu etkilerin telafi edildiğini ima etmektedir (Habertürk, 23 Ağustos 2008):

Çevreciler o zaman da karşımıza dikildi. Ne dediler, 'bunlar ağaçları söküyorlar' dediler. İnsanoğluna su götürüyoruz kardeşim. Bir şeyler sökülecek tabi. Dağları deldik, tüneller yaptık, bu tünellerden su getiriyoruz İstanbul'a. Kurumuş İstanbul... Millet evinin banyosunu, küvetini, bidonlarını su dolduruyor. Ama 800 bin fidan diktik Istranca'ya. Bu adımları attık, yapılanları görmüyorlar.

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı bürokratlarından Gürcan Seçgel (2015, s. 138), 3. Köprü projesi gibi büyük ölçekli projelerin çevresel etkilerini değerlendirirken şu ifadeleri kullanmaktadır⁷¹:

*[G]ünümüz dünyasında **sürdürülebilir kalkınma** olarak tabir edilen ve doğayı koruma ve kullanma dengesi içerisinde ele alan bir büyüme anlayışı hakimdir.*

Bu açıdan yatırım yapılan alanlarda proje güzergâhı üzerinde ağaç, yeşil alan olması doğaldır. Şimdi bu ağaç topluluklarını başka bir alana taşımak başka bir şeydir ama bir orman ekosisteminin tamamını yok ederek bir yatırım gerçekleştirmeye kalkışmak çok daha başka bir şeydir. Mesela 3. Köprü projesi yatırımı, ormanlık alana en az zarar verecek şekilde gerçekleştirilecektir. Ağaç transplantasyonu şeklinde taşınan ağaçlar da yeni bir alanda dikilerek çevre korunacaktır. Taşınan alan da kendi ekosistemini birkaç yıl içerisinde tekrar oluşturacaktır.

Dönemin Orman ve Su İşleri Bakanı Veysel Eroğlu da Yavuz Sultan Selim Köprüsü ve Kuzey Marmara Otoyolu projesine dair güzergah seçiminde “*doğal hayata en az zarar verecek şekilde hassas davranıldığını*” ileri sürmektedir (Subaşı, 2016). Bakan, “*Belirlenen güzergahta ise taşınabilmesi mümkün olan ağaçları taşıyarak başka yerlere diktik. Tabii bu proje oluşturulurken kesilen her ağaç için 5 ağaç dikme şartını da getirdik.*” ifadelerini kullanmaktadır (age.). Bu çerçevede otoyolun kenarlarında kalan alanlara toplam 604 bin fidan dikileceğini belirten Bakan Eroğlu, “*Bu projeleri hayata*

⁷¹ Vurgu özgün metinde.

geçirirken hükümet olarak çok hassas davrandığımızı herkesin bilmesi lazım. Gelmiş geçmiş en çevreci hükümet bizim hükümetimiz.” iddialarında bulunmaktadır (age.).

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı bürokratlarından Gürcan Seçgel (2015, s. 57-58), Hz. Muhammed’in Medine dolaylarındaki Zureybu’t-Tavîl mevkiinin ormanlaştırılması için gayretlerinden ve *“Kim buradan bir ağaç kesecek olursa, onun karşılığı olmak üzere bir ağaç diksın”* talimatından söz ederek, bunun ormanlardan yararlanma hususunda bir ilke olarak kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Oysa konunun uzmanlarının da dile getirdiği gibi ormanlar, yalnızca belirli sayıda ağaçtan ibaret alanlar değil, çok çeşitli türleri bünyelerinde barındıran ekosistemlerdir. Bu bağlamda, WWF-Türkiye (2018, s. 67), Kuzey Marmara Otoyolu gibi pek çok ekosistemi etkileme olasılığı bulunan Kanal İstanbul Projesi’nin muhtemel çevresel etkilerine dair hazırladığı raporda şu ifadelere yer vermektedir:

(...) bu tür projelerin çevresel etkileri genellikle ormanlardan kesilecek ağaç sayısı gibi yüzeysel parametreler üzerinden tartışılmaktadır. Ancak büyük projelerin doğa üzerindeki etkileri arasında en önemlisi habitatların (doğal yaşam ortamlarının) parçalanmasıdır.

Raporda ayrıca *“ağaçlandırmayla orman kurmak faydalı olsa da, var olan ormanları korumak birincil hedef olmalıdır”* (age., s. 100) ve *“Orman tahribini telafi etmek ve gereken izinleri almak adına başka alanlara dikilecek ve taşınacak ağaçlar tahrip edilen ekosistemlerin sağladıkları hizmetleri sunamayacaklardır.”* (age., s. 102) ifadelerine yer verilmektedir.

Türkiye Ormancılar Derneği’nin (2019, s. 44) hazırladığı raporda ise Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Seferberliği Eylem Planı (2008-2012)’nda yer alan *“2 milyar adet fidanın toprakla buluşturduğu”* iddiası çerçevesinde işaret edilen alanın % 72’sini rehabilitasyon çalışması yapılarak iyileştirilen bölgelerin oluşturduğu tespitine yer verilmektedir. Ayrıca, herhangi bir ağaçlandırma veya silvikültürel çalışmalar yapılmaksızın salt koruma ile iyileştirildiği ve verimli ormana dönüştürüldüğü savunulan oldukça geniş arazilere yer verildiği, ancak bu iddianın tarafsız ve bilimsel çalışmalarla desteklenmediği vurgulanmaktadır (age.). Ayrıca, raporda Orman Genel Müdürlüğü’nün 2003-2018 döneminde 4 milyar 39 milyon fidanın toprakla buluşturulduğu beyanına da değinilerek ormancılık faaliyetlerinin fidan sayısı şeklinde kamuoyuyla paylaşılmasının

ne geçmişteki kamu teamülleri ne de uluslararası sözleşmelerdeki envanter tutma usulleriyle uyduğu belirtilmektedir. Raporda Orman Genel Müdürlüğü (OGM) tarafından paylaşılan verilerin yanlış yorumlanmaya açık olduğu şu sözlerle aktarılmaktadır (age., s. 108):

Ancak OGM tarafından istatistiklerde ormansızlaşma, yeniden ormanlaştırma ya da orman tahribatı ile ilgili verilere doğrudan ulaşılamamaktadır. Bunun yerine, yapılan çalışmaları yapay bir şekilde artırmaya veya karşılaştırılamayacak bir hale getirmeye çalışır gibi, çalışmalar fidan sayısına indirgenmekte ya da birbiri ile ilgili olmayan faaliyetler bir arada verilmektedir. Aslında fidan sayısı incelendiğinde, ülkemizde son 15 yılda 4 milyar fidanın toprakla buluşturulduğu iddiası, fidanlıklarda yetiştirilen ve ormanlardan toplanan tohumlar dikkate alındığında, doğrudur. Ancak bu fidanların tamamının ormana dönüşmediği de açıktır. OGM tarafından verilen fidan sayıları vatandaşlara dağıtılan fidanları, okul, hastane ve ibadethane bahçelerine, üniversite kampüslerine ve mezarlıklara dikilen fidanlarla yol kenarı ağaçlandırmalarında kullanılan fidanları da kapsamaktadır. Benzer şekilde köylüler için gelir getirici türlerle yapılan ağaçlandırmalarda kullanılan fidanlarla bir orman kurulmasa da, toplam fidan sayısı içinde bunlar da yer almaktadır. Ayrıca ekilen tohumların da, fidan sayısına dönüştürülerek, toplam fidan sayısına eklenmesi, doğru bir yaklaşım değildir.

Ağaçlandırma faaliyetleri kapsamında öne çıkan bir diğer tartışma başlığı, büyük kentlerdeki yeşil alanların sınırlılığıdır. Bu çerçevede yetkililer, ağaçlandırma çalışmalarını aynı zamanda kentlerdeki yeşil alan ihtiyacının da bir telafisi olarak konumlandırabilmekte, ancak yer yer bu yaklaşımın sınırlılığını kendileri de itiraf etmektedir. Söz gelimi Birpınar (2015, s. 16; 34), İstanbul'da 1994'te yüzde 1,5 olan yeşil alan oranının, E-5 hattı da dahil olmak üzere var olan tüm boş alanların ağaçlandırılmasıyla ancak yüzde 3'e çıkarılabildiğini belirtmekte ve bunun 1936'daki yüzde 25,4'lük oranın halen oldukça uzağında olduğunu kabul etmektedir. Yazar, 2012'de 6,05 metrekare olarak tespit edilen kentteki kişi başına düşen kentsel yeşil alan büyüklüğünün, İmar Planı Yapılması ve Değişikliklerine Ait Esaslara Dair Yönetmelik'teki 10 metrekare eşiğinin altında kaldığını da itiraf etmektedir (age., s. 34). Öte yandan Birpınar (age.), aslında İstanbul'un kuzeyindeki ormanlara dikkat çekerek şehrin yüz ölçümünün yarısının ormanlık alanlarla kaplı olduğu ve bu açıdan dünyada metropollerinden daha iyi durumda olduğu ve fakat kentsel yerleşimlerin güneyde toplanması nedeniyle kent sakinlerinin yeşilliği hissedemediğini savunmaktadır. Yazar,

yerleşimlerin bulunduğu alanda dünya metropollerini ölçeğinde yeşil alanlar yaratmanın güç olduğunu ileri sürmektedir (age., s. 34):

Zira 15 milyon insanın yaşadığı şehrin canlı kısmında karşımıza binalar, kaldırımlar ve yollar çıkıyor. Ağaç dikilebilecek en ufak bir boşluk kalmamış durumda. Şehirdeki insanların nefes almalarını sağlayacak büyük park alanlarının oluşturulması teknik olarak mümkün görünmüyor. İmar planlarında yeşil alan olarak bırakılan yerlerin belli bir yıl geçtikten sonra imara açılması ve yapılaştırılması sonucu bu duruma geldik. Bu saatten sonra İstanbul'un daha yeşil bir şehir olması çok kolay gözüküyor.

Yetkililer, kentlerdeki yeşil alanların yaygınlaştırılmasının olası bulunmadığını öne sürmekte ise de bir yandan bu yönde kullanılabilecek fırsatların değerlendirilmemesi ve kalan yeşil alanların da yapılaşmaya açılmakta olması izaha muhtaç bir husustur. Söz gelimi, ülkenin pek çok kentinde pek çok mahalle kentsel dönüşüm kapsamında yıkılıp yeniden inşa edilirken yeni mekanların planlamasında yeşil alanlara daha fazla alan ayırma önceliği güdülmemiştir. Ankara'nın çeşitli mahallelerindeki kentsel dönüşüm çalışmalarını mercek altına alan Atasoy (2017, s. 669-670), kentlerdeki gecekonduların yıkılarak apartmanların inşasıyla buralarda tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yapıldığı var olan bağ, bahçe, dere ve su kaynaklarının da betonlaşmış olduğunu aktarmaktadır. İstanbul Kent Savunması ve Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB) ise 17 Ağustos 1999 Depremi sonrasında İstanbul'da deprem toplanma alanı olarak belirlenen 407 arazinin büyük çoğunluğunun konut ve alışveriş merkezi projeleri için imara açılması sonucu kentte 77 toplanma alanı kaldığını aktarmaktadır (Bianet, 26 Eylül 2019). Ayrıca kent içinde kalan son yeşil alanlar arasında yer alan eski askeri arazilerin de buraları kullanmakta olan birliklerin şehir dışına taşınmasının ardından, mevcut halleriyle korunmak yerine, birer birer TOKİ'ye devredilerek imara açılmakta olduğu basına yansımaktadır (Ocak, 2020). Dolayısıyla, çevre bürokrasisinden yetkililerin başta İstanbul olmak üzere ülkedeki büyük kentlerin yeşil alan konusundaki eksikliklerine dair farkındalıkları kimi söylemlerine yansımakta ise de devletin süregelen icraatlerinden bu durumu gerçek anlamda çözümlemek yönünde bir siyasi iradenin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

3.3.3. ‘Çevreciyiz Ama Özel Koşullarımız Var’: Hegemonik Kalkınma İdeolojisi ve Çevre

Türkiye’de devlet yetkililerinin çevre politikalarına bakışında devletin ekonomik kalkınma ihtiyacını ekolojik hassasiyetler karşısında önceleyen bir dil egemen olmuştur. Bunda çalışmanın önceki bölümlerinde de sözü edilen ülkede Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinden beri etkisini hissettiren, ülkenin gelişiminin ve çağdaşlaşmasının ekonomik büyümeden geçtiğine dair hegemonik kalkınma ideolojisinin etkisi olmuştur. Bu bağlamda, 1990’lı yıllarda yetkililerin söylemleri ele alındığında Türkiye’nin gelişmekte olan bir ülke olduğu ve çevreyi gözetmenin ülkemiz açısından adeta henüz bir lüks niteliğinde olduğu açıkça dile getirilmektedir. 2000’li yıllara gelindiğinde ise, aslında yine benzer alt metne sahip söylemlerin, bu defa gelişmiş ülkelerin doğa tahribatı alanındaki tarihsel sorumluluğuna vurgu yapan ve buna karşılık Türkiye’nin bu anlamdaki etkisinin sınırlı olduğunun altını çizen bir çerçeve ile yinelendiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, özellikle iklim değişikliği alanındaki politikalar yönünden BMİDÇS’de yer alan ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar ilkesi ile Türkiye’nin sözleşmedeki özel koşullara sahip bir EK-I ülkesi olmasına dair vurgulara başvurulmaktadır. Bu anlamda, Hausknost’un dikkat çektiği devletlerin iklim değişikliği gibi daha sistemsel ve dolayısıyla daha köklü çözümler gerektiren ekolojik sorunları, bizatihi kendi sorumluluklarında konular olmaktan ziyade, tüm insanlığın ortak çabasıyla üstesinden gelinmesi gereken meseleler olarak konumlandırma eğiliminin (Hausknost, 2020) izlerine Türkiye’de yetkililerin bazı söylemlerinde de rastlanmaktadır.

Türkiye’deki çevre politikasında uzun yıllar egemen olan ve etkisini halen bir nebze sürdüren söylem, ülkenin başta gezegen ölçeğindeki olmak üzere ekolojik problemlerin meydana gelmesinde payının söz konusu olmadığı ve bunların sonuçlarından mustarip olmadığı, dolayısıyla bunların çözümüne dönük yükümlülükler üstlenmenin hakkaniyetle bağdaşmadığı biçiminde olmuştur (Cerit Mazlum, 2007, s. 294). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda “Çevre sorunlarının kalkınmaya ayrılmış fonları olumsuz yönde etkilemeksizin çözülmesi esastır.” ile “Çevre sorunları ile ilgili olarak uluslararası düzeyde sürdürülecek çalışma ve yasal düzenlemelerde Türkiye’yi sanayileşerek kalkınma hedefinden saptıracak hiçbir yükümlülük kabul edilmeyecektir.”

ifadeleri dikkat çekicidir (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1973, s. 866). Somersan (1993, s. 36), Eski Turizm ve Kültür Bakanlarından Mükerrerem Taşçıoğlu'nun *"Türkiye için çevre bir lükstür, dilenciye kravat takmaya benzer"* sözlerini aktarmaktadır. 1991 seçimleri öncesindeki bir açık oturumda dönemin DYP Genel Başkanı ve seçim sonrasında başbakanlık görevini üstlenecek olan Süleyman Demirel ise *"Türkiye mutlaka kalkınmalıdır. Kalkınmanın maliyeti büyüktür biliyorsunuz. Çevre maliyeti de özellikle büyüktür. Az gelişmiş bir ülke olarak Türkiye buna katlanmalıdır"* ifadelerini kullanmaktadır (age., s. 52). 1991'de gerçekleştirilen Çevre Şurası'nda dönemin DYP Çevre Komisyonu Başkanı Baki Durmaz, *"Türkiye sanayileşmiş ülkeler kadar çevreci olamaz. Buna gücümüz yetmez"* demektedir (age.).

Rio Zirvesi'ne Çevre Bakanlığı'nın Dış İlişkiler Dairesi Başkanı sıfatıyla katılan Talu, Türkiye devlet heyetinin Zirve öncesi tartışmalarında, dönemin Sanayi Bakanı Müsteşarı merhum Akın Çakmakçı'nın, Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin (BMİDÇS) imzalanmasına *"Siz Türkiye'nin büyümesini nasıl engellersiniz!"* sözleriyle muhalefet ettiğini aktarmaktadır (Talu, 2015, s. 327). Cerit Mazlum (2006, s. 297, d. n. 10) da dönemin Çevre Bakanı'nın BMİDÇS ile ilgili *"... Tamam kirletmeyelim, ama biz henüz kalkınmamızı tamamlamadık. Bizim kalkınmamız için enerjiye ... ihtiyacımız var. Bir süre daha havayı kirleten santralleri yapacağız. Kalkınmamızı engelleyecek bir sözleşmeye imza atamayız"* yorumunu aktarmaktadır. Türkiye, OECD üyesi olması sebebiyle örgüte üye diğer devletlerle birlikte BMİDÇS'nin gelişmiş ülke kategorisine karşılık gelen EK-II listesine dahil edilmiştir (Cerit Mazlum, 2018, s. 38-39). Bunun sonucunda, sözleşmenin imzaya açıldığı 1992 tarihinde imzacı olmaktan kaçınmış, sözleşmeye taraf olunarak müzakere süreçlerinde söz sahibi hale gelmenin ülkenin çıkarlarına olduğu kanaatinin devlet kurumları arasında yaygınlaşmaya başlamasıyla sözleşmeye katılıma dair bir yasa tasarısı 1996'da TBMM'ye sevk edilmiştir. Mecliste farklı komisyonların görüşleri de alınarak, sözleşmenin tüm eklerinden çıkılması veya ülkenin sözleşmedeki konumunun başka bir yolla iyileştirilmesi şartları yerine getirilince sözleşmeye taraf olunabileceği kararlaştırılmıştır (Talu, 2015, s. 328-330).

Türkiye'nin AB'ye üyelik süreci başta olmak üzere dış politikadaki gelişmeler, ülkemizin iklim değişikliği politikalarının üzerinde durması yönünde etki yaratmış olmakla birlikte, ulusal kalkınma ve çağdaşlaşma öncelikleri, devletin bu alanda eyleme geçme iradesini kısıtlayan etmenler olagelmıştır (Turhan vd., 2016, s. 449). 2000'li yıllarda yenilenebilir enerji gibi yeşil sektörlerin ön plana çıkması ve Kyoto Protokolü'ne taraf olunma sürecinde desteği söz konusu olmakla birlikte, enerji, çimento ve demir-çelik gibi endüstri kollarının devletin iklim değişikliği alanındaki siyasetinde daha fazla belirleyicilik gücüne sahip olduğu ifade edilmektedir (Cerit Mazlum, 2018, s. 48). Kyoto Protokolü'ne taraf olunmasının Meclis Araştırma Komisyonu'nda tartışılması esnasında TOBB temsilcisi *“Türk sanayisinin büyümesi duracak”* diyerek Protokole *“mutlaka taraf olunacaksa da özel bir statüyle girilmesi gerektiği”* görüşünü dile getirmiştir (age.).

İklim değişikliği müzakerelerine katılan resmi heyetlerin yıllara yayılan çabaları neticesinde nihayet 2001'de Marakeş'te gerçekleşen 7. Taraflar Konferansı'nda Türkiye'nin özel koşulları tanınarak Ek-I listesinde kalması ve Ek-II listesinden çıkarılması kararının alınmasını izleyen dönemde ülkemiz Mayıs 2004'te sözleşmeye resmen taraf olmuştur (Talu, 2015, s. 331-333). Türkiye, halen EK-I'de bulunan bir ülke olarak, bu listede yer almayan gelişmekte olan ülkelere yönelik Yeşil İklim Fonu ve Teknoloji Mekanizması'ndan yararlanma olanağına sahip bulunmaması nedeniyle, konumunda lehine bir değişiklik söz konusu olmasını Paris Anlaşması'na katılım için bir ön koşul olarak ileri sürmektedir. Bununla birlikte, Paris'teki 21. Taraflar Konferansı ile izleyen yıllardaki zirvelerde bu yöndeki diplomatik çabaları henüz bir başarıya ulaşamamıştır (Cerit Mazlum, 2018, s. 39). Devletin “özel koşullar” tutumu ile ilgili olarak Talu'nun (2015, s. 332) yorumu ise şu şekildedir:

Bahsi geçen “özel koşullar” aslında “Ben büyüme hızımı düşürmem, iklim değişikliğiyle mücadele için sera gazlarının salımını da azaltmam. Uluslararası toplum bana mali ve teknolojik destek vermezse kılımı bile kıpırdatmam.” anlamına geliyor.

Türkiye'nin kendi gelişmişlik düzeyini gerekçe göstererek iklim değişikliği alanında ciddi taahhütler altına girmekten kaçınma yönündeki tutumu, devletin bu konuda hazırladığı resmi belgelere de yansımaktadır. 2010'da hazırlanan Türkiye İklim Değişikliği Stratejisi'nin (İDES) Giriş bölümünde *“Türkiye, iklim değişikliğinin*

etkilerinin azaltılmasına yönelik küresel çabalara kendi özel şartları ve imkânları çerçevesinde katkıda bulunmak maksadıyla “Ulusal İklim Değişikliği Stratejisi”ni hazırlamıştır.” ifadeleri yer almaktadır (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2010, s. 6). Belgede yine bu doğrultuda Türkiye’nin kişi başı Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla bakımından ortaya çıkan refah seviyesinin gelişmiş ülkeler ile geliştirmekte olan ülkelerin bir bölümünün altında olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca ülkemizin endüstrileşme, kişi başı salımlar, kişi başı birincil enerji tüketimi ve tüm bunların ışığında tarihsel sorumluluk anlamında BMİDÇS EK-I ülkeleri arasında en son sırada yer aldığının altı çizilmektedir (age., s. 8-9). Belgede düşük karbonlu ekonomiye geçişten söz etmekle birlikte buna dair zamansal veya sayısal hedefler içermemektedir (Turhan vd., 2016, s. 450).

Türkiye’nin 2011’de hazırladığı İklim Değişikliği Eylem Planı’nda (İDEP) birincil enerji yoğunluğunun 2008-2015 döneminde % 10 azaltılması, kamu kurumlarının binalarında enerji tüketiminin 2023’e değin % 20 azaltılması, 2017’den başlamak üzere yeni inşa edilen yıllık enerji talebinin asgari % 20’sinin yenilenebilir kaynaklardan karşılanması ve 2023’e kadar yeni yerleşim alanlarındaki sera gazı salım düzeyinin halihazırdaki yerleşim alanlarına nazaran en az % 10 azaltılması gibi önemli hedefler vardır (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2011, s. 10-11). Çevre ve Şehircilik Bakanlığı bürokratlarından Gürcan Seçgel (2015, s. 121), İDEP’in “*Türkiye’nin ilk yeşil büyüme stratejisi niteliğinde*” olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte, İDEP’te ulusal ölçekte emisyon azaltımına dair sayısal bir hedefe yer verilmemesi, yenilenebilir enerji kaynakları yönündense kaynak temelli değil, kümülatif bir hedefin tercih edilmesi eleştirilmektedir (Talu, 2015, s. 338). Ayrıca İDEP ile 10. Beş Yıllık Kalkınma Planı gibi diğer resmi belgelerdeki enerji verimliliği hedeflerinin uyuşmaması bir diğer olumsuz noktadır (Turhan vd., 2016, s. 450).

Devletin farklı politika belgeleri arasında iklim siyasetine dönük hedefler açısından birbiriyle tutarlı olmayan hususlar, İDEP’e özgü bir olgu değildir. Bu çerçevede, rüzgar enerjisinde erişilmesi amaçlanan kurulu gücün, 2015’te BMİDÇS Sekreteryası’na sunulan Ulusal Katkı Beyanı’nda 2030 için 16 GW olarak belirlenmesi karşısında, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı’nın 2015-2019 stratejisinde 2023 itibarı ile 20 GW’a ulaşılması hedefinin mevcut olduğuna dikkat çekilmektedir (Cerit Mazlum,

2018, s. 41). Turhan ve diğerkleri (2016, s. 450), resmi belgelerdeki bu tutarsızlıkları, Türkiye'nin BMİDÇS çerçevesindeki ulusal bildirimlerini raporlama süreçlerindeki gecikmelerle birlikte ele alarak, devletin iklim değışikliği politikası konusunda net bir konum belirlemekteki isteksizliği ve bu alanda kurumsallaşmış araştırma faaliyetlerinin eksikliğinden kaynaklı olgular olarak yorumlamaktadır.

Somersan (1993, s. 173-174), Türkiye'deki yetkililerin enerji tüketim düzeyini bir gelişmişlik göstergesi olarak gördüğünü ve bunun sürekli artmasını arzuladıklarını savunmakta, buna karşılık enerji talebindeki artış ile ilgili kamu ve özel sektörün projeksiyonlarının abartılı olduğunu ve gerçek hayata yansımadığını vurgulamaktadır. Yazar, buna dayanak olarak 2000 yılı için 1984'te öngörülen 200 milyar kilovat saatlik enerji talebi kestiriminin 1991'de 110 – 165 kilovat saat olarak revize edilmesini göstermektedir (age.). Benzer bir eğilim, Türkiye'nin günümüzdeki ekonomik büyüme hedeflerinde de kendisini göstermektedir. Bu bağlamda, 2023 yılında dünyadaki en büyük 10. ekonomi olma hedefinin, ülkede 2003-2013 döneminde ortalama % 5,3 büyüme görülmesi ve amacın gerçekleşmesi bakımından bunun yıllık ortalama % 9 olarak seyretmesi gerekliliğine karşın, dile getirilmesinin, ülkede kömür dahil olmak üzere doğal kaynakların yoğun bir şekilde kullanımına dönük politikaları meşrulaştırma işlevi gördüğü ifade edilmektedir (Turhan vd., 2016, s. 451). Bu politikaların sonuçları, ülkenin sera gazı salım istatistiklerine de yansımakta, 1990-2018 döneminde emisyonlarda % 137,5'lik artış meydana gelirken, enerji sektörü aynı dönemdeki % 167,3 artış oranıyla salımlar yönünden başı çekmektedir. 2016 yılında Türkiye, küresel salımların % 1'ini yaparak bu alanda dünyada 17. sırada yer almıştır (TÜİK, 2020a).

Enerji talebi ve dolayısıyla emisyonlarda yüksek artış öngören projeksiyonlar Türkiye'nin BMİDÇS kapsamında sunduğu Ulusal Katkı Beyanı'na da damgasını vurmuştur. Belgede ülkemizin 2030 yılında belirlenen bir baz senaryoya göre ortaya çıkan salım artışı üzerinden % 21'e kadar azaltım yapacağı taahhüdüne yer verilmiştir ("Republic of Turkey Intended", 2015). Öte yandan, İklim Eylem Takipçisi (*Climate Action Tracker – CAT*) (2019), Türkiye'nin bu artıştan azaltım taahhüdünün sera gazı salımlarını mevcut miktarının iki katına çıkartması anlamına geldiğini ve dolayısıyla açıklanan hedefin küresel iklim değışikliğinin etkilerini sınırlamak bakımından "*kritik*

düzeyde yetersiz” olduğunu belirtmektedir. Ayrıca CAT, ülkenin BMİDÇS’ne yönelik 7. Ulusal Bildirimi hazırlanırken başvuru baz senaryo ile alınacak tedbirleri esas alan senaryonun temel aldığı ekonomik büyüme öngörülerinin uluslararası ekonomik kuruluşlarca belirlenen tahminlerin oldukça üzerinde olduğunu altını çizmektedir (age.).

Türkiye’nin geliştirmekte olan bir ülke olmasını ve kalkınma ihtiyacını öne sürerek kömürlü termik santrallerden enerji üretiminin yaygınlaştırılmasında ısrarını sürdüreceğine dair en çarpıcı gelişmelerden biri 2016 yılında yaşanmıştır. 22 Nisan 2016’da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda düzenlenen törenle imzaya açılan Paris Anlaşması’nı imzalayan dönemin Çevre ve Şehircilik Bakanı Fatma Güldemet Sarı (CNN Türk, 23 Nisan 2016), New York’tan dönüşünün hemen ardından 24 Nisan 2016’da Adana’da bir linyit kömürlü termik santralin açılışına katılmıştır (CNN Türk, 24 Nisan 2016). Esasen o dönemki Bakan Sarı’nın Paris Anlaşması’nı imzalarken başvurduğu söylemler, iklim değişikliğine karşı alınacak önlemlerde ülkelerin tarihsel sorumlulukları oranında katkıda bulunması ve Türkiye’nin de geliştirmekte olan bir ülke olduğuna dair vurgularla bu tutumun habercisi gibidir (CNN Türk, 23 Nisan 2016):

Anlaşmanın başarısı yeterli finansman ve teknoloji transferi ile ilgili taahhütlerin gerçekleştirilmesine bağlı olacaktır. Bu açıdan gelişmiş ülkeler düşük karbonlu ve iklim dayanıklı dünya ekonomisine geçişte gerekli olanakları sağlamak için sorumluluklarını yerine getirmelidirler. Bu aynı zamanda benim ülkem için de önemli bir konudur. Türkiye’nin Paris anlaşmasını geliştirmekte olan bir ülke olarak imzaladığını ve ulusal katkısını buna göre ortaya koyduğunu vurgulamak isterim.

Açılıştaki konuşma yapan Cumhurbaşkanı Erdoğan: “*Milletimizin refah düzeyinin, şehirleşmenin artması enerji talebini artırıyor. Enerji talep artışının en fazla olduğu ülke Türkiye’dir. Enerji talebimiz katlanarak sürecektir.*” sözleriyle (Habertürk, 24 Nisan 2016) enerji tüketimi ve kalkınma arasında bağ kuran anlayışın Türkiye’de devlet nezdinde halen baskın konumda olduğunu ispat etmektedir. Öte yandan, ilgili habere konu termik santrali inşa eden konsorsiyumun ortakları arasında Almanya merkezli bir enerji şirketinin de yer alması ve firmanın CEO’sunun da törende hazır bulunması dikkat çekicidir (CNN Türk, 24 Nisan 2016). 2004 yılına geri gidildiğinde de Almanya kökenli başka şirketlerin oluşturduğu bir ortaklık tarafından Adana’da inşa edilen ve ithal taş kömürü kullanan (“Teknik Özellikler”, t.y.). İsen-Sugozü Termik

Santrali'nin açılışına dönemin Başbakanı Erdoğan ile birlikte Alman mevkidaşı Gerhard Schröder'in de katıldığı görülmektedir (Hürriyet, 24 Şubat 2004). Bu durumdan hareketle, bu çalışmanın bu bölümünün odak noktası Türkiye'nin “yeşil devlet” tartışmaları bağlamındaki konumu olmakla birlikte, bazı gelişmiş ülkelerin de gerçek anlamda yeşil bir devlet haline gelmekten uzak olduğunu not düşmek gerekmektedir. Çevre sorunları devletlerin sınırlarını aşan nitelikler arz etmekle birlikte bazı gelişmiş devletlerin, kendi sınırları içerisinde yenilenebilir enerji dönüşümünü belirli ölçüde hayata geçirirken, özellikle gelişmiş ülkelerdeki birtakım kirletici projelere destek vermekten de geri durmamakta olduğu dikkat çekicidir.

Türkiye’de devlet yetkililerinin söylemlerinde ülkenin iklim değişikliği sorununun ortaya çıkışında gelişmiş ülkeler denli sorumluluk sahibi olmadığına dair vurgular ön plana çıkmaktadır. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, 2020 yılında Birleşmiş Milletler’in 75. Genel Kurul etkinlikleri çerçevesinde düzenlenen Biyolojik Çeşitlilik Zirvesi’ne gönderdiği video mesajda, *“Tarihi mesuliyetimiz 'yok' denecek kadar az olmasına rağmen iklim değişikliği ile mücadelede en ön saflarda yer alıyoruz.”* sözlerini kullanmaktadır (Beyaz, 2020). Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın tarihsel sorumluluk vurgusunun, Endüstri Devrimi’nden bu yana geline süreçte atmosfere salınan sera gazlarının içerisinde Türkiye’nin kaynaklık ettiği orana işaret ettiği sanılmaktadır. Zira 2016’da da dönemin Çevre ve Şehircilik Bakanı Mehmet Özhaseki, bir konuşmasında dünyadaki ülkelerin karbon emisyonlarını azaltma çabalarından söz ederken, *“Türkiye, aslında dünyayı en az kirleten ülkelerin başında geliyor. Dünyayı binde 7 civarında kirletiyoruz. Yüzde 1 bile değil. Olsun yine de mücadeleye devam etmemiz gerekiyor.”* ifadelerini kullanmaktadır (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü, 5 Aralık 2016). Bakanın burada 1850-2010 dönemindeki küresel sera gazı salımlarının binde 7’sinin Türkiye’den kaynaklandığı verisine (den Elzen vd., 2013’ten aktaran Turhan vd., 2016, s. 454) göndermede bulunarak ülkemizin bu anlamda tarihsel sorumluluğunun hafif olduğunu öne sürme çabası gösterdiği anlaşılmaktadır. Öte yandan, bunu yaparken kullandığı dil, ilgili verinin sadece sera gazı salımlarına dair olmanın ötesinde genel bir ekolojik sorumluluk bilançosu olarak algılanması biçiminde bir yanılgı yaratmaya açıktır. Bu anlamda, Türkiye’nin Yale Üniversitesi’nin Çevre Performansı Endeksi’nin 2020 verilerine göre 180 ülke arasında genel sıralamada 99., ekosistem

canlılığı yönünden ise 139. olarak pek olumlu bir tablo sergilemediğini anımsatmakta fayda vardır (Yale University, 2020). Ayrıca salt sera gazı salımları esas alınsa dahi, ülkenin 2016 yılındaki küresel salımların % 1'inden sorumlu olduğu ve bu anlamda dünyada 17. sırada olduğu hatırlanmalıdır (TÜİK, 2020a). Ayrıca, 2008-2018 döneminde toplam sera gazı salımının yaklaşık % 34'lük bir artışla 387,6 milyon ton CO₂ eşdeğerinden, 520,9 milyon ton CO₂ eşdeğerine yükselmesi de (TÜİK, 2020b), ülkemizin bu alanda da sorumluluğunun giderek ağırlaşmakta olduğuna işaret etmektedir.

Görüldüğü gibi, Türkiye'nin sera gazı salımları halen tarihsel anlamda bazı gelişmiş ülkelere göre düşük bir oranda olsa bile yakın geçmişte hızlı bir artış sergilemekte olup, dünyadaki ülkelerin pek çoğuna göre daha yüksek bir miktardadır. Üstelik Türkiye, yerli kaynaklara öncelik tanınması şiarıyla aralarında linyitli termik santrallerin de yer aldığı tesislerin yaygınlaştırılmasına dönük izlediği enerji politikalarıyla sera gazı salımlarındaki artışı yavaşlatma doğrultusundan da uzak durumdadır. Bu durumda, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Türkiye'nin iklim değişikliği ile mücadelede öncü konumda olduğuna dair iddiasının geçerli dayanakları bulunduğunun savunulması oldukça güçtür.

Çevre ve Şehircilik Bakanlığı bürokratlarından Gürcan Seçgel (2015), kömür kullanımı ve nükleer santral projeleri ile ilgili eleştirilere, kömür kullanımının daha önceki iktidarlar döneminde de söz konusu olduğu ve gerek kömür gerek nükleer enerjinin gelişmiş ülkelerin de kalkınma sürecinde başvurduğu kaynaklar olduğu karşılığını vermektedir. Yazar, fosil yakıtların dünyada halen yaygın olarak tüketildiğini, yenilenebilir enerji kaynaklarının *“teamüldeki piyasa arzlarına dönük problemler”* aşıldıktan sonra daha da yaygınlaşabileceğini ileri sürmektedir (age., s. 137). Seçgel (age.), *“Bu hususta aksini söyleyen idealist teorik çevrecilik söylemleri pratikte uygulanabilir değildir henüz.”* ifadesini kullanmaktadır.

Seçgel (age., s. 186), ülkemizin 2005-2015 dönemindeki ekonomik ve çevresel performansından söz ederken *“Türkiye son on yılda, ortalama % 5'lik bir büyüme oranı yakalamıştır. Bununla birlikte, aynı dönemde karbon yoğunluğumuzu % 6 azaltarak iklim dostu bir büyüme süreci yaşanmıştır.”* ifadelerini kullanmaktadır. Bununla birlikte, WWF-Türkiye ve Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi'nin işbirliğiyle

çeşitli araştırmacılarca hazırlanan çalışmada, 1990-2011 döneminde dünyadaki diğer ülkelerin aksine, ülkemizin karbon yoğunluğunda kaydettiği düşüşün yeterli düzeyde olmadığı belirtilmektedir (Yeldan vd., 2015, s. 49):

1990-2011 yılları arasında Çin ekonomisinin karbon yoğunluğu yüzde 54, OECD üyesi ülke ekonomilerinin karbon yoğunluğu ortalama yüzde 31, küresel ekonominin karbon yoğunluğu ise yüzde 23 oranında azaldı. Türkiye ekonomisindeki düşüş ise sadece yüzde 3.1 seviyesinde kaldı.

3.3.4. Pasif ve Aktif Dışlama Arasında: Türkiye’de Devlet ve Çevre Hareketleri

Türkiye’de çevre hareketinin genellikle 1980 sonrası dönemde devlet tarafından çevreyi koruma alanındaki etkinliklerin görece daha tehlikesiz olarak görülmesi neticesinde yaygınlaştığı ifade edilmektedir (Duru, 2013, s. 4). Duru (age.), çevreciliğin kamuoyunun bünyesinde yaygın olarak örtük bir biçimde de olsa sahiplenildiğini, bu durumun resmi makamlara da sirayet etmesinin ekoloji hareketlerine diğer toplumsal hareketlere nazaran daha fazla hoşgörü gösterilmesinde rol oynadığını iddia etmektedir. Bununla birlikte, 1980’ler öncesinde kurulan çevre STK’leri de mevcut olup, bunlara örnek olarak Türkiye Tabiatını Koruma Derneği (1955), Doğal Hayatı Koruma Derneği (1975) ve Türkiye Çevre Vakfı (1978) verilebilir (Paker, 2013, s. 12). Akkuyu Nükleer Enerji Santrali projesine karşı 1977’de Silifke’de gerçekleştirilen eylem, 1980’ler sonrasında daha da yaygınlaşacak çevre hareketlerinin ilk örnekleri arasında gösterilmektedir (Duru, 2013, s. 5). 1985’te Gökova’daki termik santral projesine, 1988’de Dalyan İztuzu’da deniz kaplumbağalarının üreme bölgesi üzerinde otel inşasına karşı eylemler söz konusu olmuştur (Talu, 2015, s. 640). Türkiye’de çevre hareketi, sivil toplum kuruluşları, toplumsal hareketler ve siyasi partiler üzerinden örgütlenmekle birlikte Gerze termik santraline karşı mücadelede Greenpeace – yerel hareketler ortaklığı veya Aliağa’daki termik santral karşıtı eylemlerde Yeşiller Partisi’nin rolü gibi bunların birlikte hareket ettiği durumlar da söz konusu olabilmektedir (Paker, 2013 s. 12).

Cerit Mazlum (2006, s. 300-301), Dryzek ve diğerlerinin (2003) sınıflandırmasından hareketle Türkiye’de devletin çevre örgütlerine dönük tutumunun, onları aktif şekilde engellemeyen ancak kendi tercihleri doğrultusunda konumlanmayanların düşüncelerini görmezden gelen pasif dışlayıcı bir nitelikte olduğunu vurgulamaktadır. Yazara göre bu tutum, karar alım süreçlerine katılımı

devletin uyguladığı seçicilik, katılım olanaklarının yeterli olmaması, katılan tarafların eşit düzeyde bilgilendirilmemesi, kamunun kendi bünyesinde bir karara vardıktan sonra bununla ilgili dışarıdan görüş alması ve bunlara nihai kararda yer vermemesi gibi farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, çevre örgütleri ve hareketlerinin düşüncelerine göre çevre ve kalkınma için faydalı veyahut bunlara karşıt gibi sınıflandırılarak kamuoyuna verilen mesajlar yoluyla toplumun algısının şekillendirilmeye çalışılması da dışlamanın bir diğer görünümü olarak değerlendirilmektedir (age.). Bununla birlikte Çavuşoğlu (2016a, s. 92-94), 2000’li yıllarda hak temelli talep ve protestoların, siyasi iktidarın korporatist ideolojisine dönük tehditler oluşturmaları itibarı ile devlet ve medya tarafından terör, dış güçler gibi odaklarla ilişkilendirilerek kıyılaştırılmakta ve suçlaştırılmakta olduğunu iddia etmektedir. Bu itibarla devletin özellikle son yıllarda çevre hareketlerine dönük olarak da aktif dışlama tutumu içerisine girdiği izlenimini doğuran örnekler üzerinde durulmasında da fayda vardır.

Talu (2015, s. 616-617), son yıllarda mevzuatta karar alım süreçlerine farklı kesimlerden oyuncuların katılımının önü kağıt üzerinde açılmış görünse de uygulamada devletin sivil toplumu içermeye görüntüsü oluşturmak gayesiyle kendi politikalarına ciddi ölçüde muhalefet etmeyecek kuruluşları davet etmek biçiminde “örtük bir dışlayıcılık” davranışı içinde olduğunu savunmaktadır. Parker ve diğerleri (2013, s. 766) de devletin sivil toplum örgütlerine karşı katılımcı ve içermeci söylemlere başvuran bir görüntü çizmekle birlikte gerçekte yalnızca kendi modernist önceliklerine muhalefet etmediği durumlarda sivil toplum kuruluşları ile işbirliğine açık davrandığını aktarmaktadır. Devletin seçici içermeye tutumunun bir yansıması olarak, İklim Değişikliği Koordinasyon Kurulu’nun oluşumuna dair genelgede katılımcılar arasında çevre örgütleri veya TMMOB gibi çevre ile ilgili meslek kuruluşların anılmamış olması örneği verilmektedir (Cerit Mazlum, 2006, s. 311, d.n. 51). Devletin değişik birimlerinin çevre alanındaki taleplere yaklaşımları farklı olabilmekte ve bazı kurumların çevre STK’leri ile diyaloga daha açık tavır sergileyebilmektedir. Bununla birlikte, kamu kurumları arasında karar alım süreçlerindeki belirleyicilik açısından, kalkınma önceliğinin ağır bastığı Sanayi ve Enerji Bakanlıkları gibi birimler lehine bir hiyerarşinin söz konusu olduğu ifade edilmektedir (Paker vd., 2013, s. 768).

Öte yandan, karar alım süreçlerinde temsil edilmek de doğrudan sürecin çıktılarında belirleyiciliğe dönüşmemekte, zaman zaman sivil toplum kuruluşlarının dile getirdiği düşüncelerin nihai kararlara yansımadağı gözlemlenmektedir (Talu, 2015, s. 617). Paker ve diğçerlerinin (2013, s. 767) araştırmaları çerçevesinde görüştükleri sivil toplum kuruluşu temsilcileri, katılımın çoğunlukla kağıt üzerinde kaldığı ve sundukları öneri veya bilimsel raporların nihai karar veya mevzuatın biçimlendirilmesinde göz önüne alınmadığından yakınmaktadır. Söz gelimi, İklim Değışikliği Eylem Planı hazırlık sürecinde sivil toplum kuruluşlarının sunduğı görüşlerin, belgenin nihai metnine yansıtılmadağı iddia edilmektedir (Talu, 2015, s. 338). Devletin samimi anlamda görüşlerini almak değıl, AB gibi dış çevreler nezdinde sivil toplumun süreçlere dahil edildiğı izlenimi oluşturmak için kendileriyle ilişkilendiğini düşünen bazı STK temsilcileri, buna AB Başmüzakerecisi'nin 500 STK'yi sadece bir günlük ve dolayısıyla gerçek manada bir görüş alışverişinin olanaklı bulunmadığı bir toplantı için davet etmesini örnek göstermektedir (Paker vd., 2013, s. 767).

Talu (2015, s. 618), Türkiye'de bilhassa 2000'li yıllarda siyasi iktidarın, kendi görüşlerini destekleyecek sivil toplum kuruluşlarının kurulması suretiyle bu alanı denetim altına alma stratejisi izlediğini ileri sürmektedir. Paker ve diğçerleri (2013, s. 767) de devletin hangi STK'lerle ilişkileneceğı hususunda seçici davranmasında, denetimler, fonlara erişim ve iççerme / dışlama gibi ödöl veya ceza mekanizmalarını kullanarak bazı kuruluşları kendi saflarına kazanma arzusunun etkili olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, özel sektörün de devletin bu seçici ilişkilene tutumundan faydalanarak kendi yatırımları lehine çıkar temin etme girişimlerinde bulunduğuna dair savlar gündeme gelmektedir. Söz gelimi, bir rüzgar enerjisi santrali projesinin ÇED süreci esnasında kurulan İzleme ve Değıerlendirme Komisyonu'na Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nca sivil toplum kuruluşu olarak davet edilen bir derneğin yöneticileri arasında söz konusu projenin sahibi olan şirketin avukatlarının da bulunduğuna dair iddialar basına yansımıştır (Ulu, 2016).

2000'li yıllarda çevre hareketlerine dönük devletin tutumunun giderek pasif dışlamadan aktif dışlamaya doğru kaydığına dair örnekler görölmektedir. Bu çerçevede çevre eylemleri, ceza mevzuatındaki bazı suç türleriyle ilişkilendirilerek protestocular yargılanmakta veya bazı idari yaptırımlar, çevre eylemleri aleyhine yorumlanarak

uygulanmaktadır. Söz gelimi, Erzurum'un Tortum ilçesinde 2011 yılında bir HES projesine karşı düzenlenen eylemlere katılan 260 kişinin emniyet güçlerince ifadesi alınmış, 17 yaşındaki bir eylemciye “*HES eylemcileriyle görüşmeme ve çalışma alanlarına girmeme*” cezası verilmiş, itiraz üzerine ceza belirlenen 13 kişi ile görüşmeme biçiminde sınırlandırılmıştır (Cumhuriyet, 13 Ekim 2011). Artvin Cerattepe’de 2016 yılında maden firmasının araçlarının proje alanına girişini önlemeye çalışan eylemcilerden bir bölümüne Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’na muhalefetten dolayı 2 yıl 1 ay hapis cezası verilmiş, hüküm giyenlerden üçünün cezaları ertelenmemiştir (Evrensel, 24 Ocak 2020).

Son dönemde meslek örgütlerinin kuruluş yasaları ile seçim sistemlerinin değiştirilmesi ile ilgili hazırlıklar, devletin yalnızca tabandaki çevre hareketlerine değil, sivil toplum kuruluşlarına dönük olarak da aktif dışlama tutumu içine girmekte olduğuna dair izlenimlere yol açmaktadır. Türk Mimar Mühendis Odaları Birliği (TMMOB) Yönetim Kurulu Başkanı Emin Koramaz (2020) hazırlanan yasa taslağıyla TMMOB’a bağlı odaların yönetimlerinin etkisizleştirilerek yürütme erkinin vesayeti altına alınmasının amaçlandığını iddia etmektedir. Ziraat Mühendisleri Odası (ZMO) Başkanı Baki Remzi Suiçmez, meslek odalarının termik santral projelerine karşı dava açılması örneğindeki gibi ekolojik anlamda hak savunuculuğu misyonu da üstlendiğini anımsatarak, siyasi iktidarın planladığı kanun değişikliği ile “*kendine bağlı, hiçbir şekilde muhalif açıklama yapmayan iptal davası açmayan, yaptıklarını onaylayan*” meslek örgütleri yaratmak amacıyla olduğunu öne sürmektedir (Sayın, 2020). Yapısı ve seçim sistemi üzerinde değişikliklerin planlandığı bir diğer meslek örgütü ise barolardır. Bu konuda bir açıklama yayınlayan İstanbul Barosu Başkanlığı (2020), değişiklikler ile baroların ve avukatların sindirilmesinin amaçlandığını, bunun da halkın hak arama özgürlüğünün geriletilmesi ile sonuçlanacağını iddia etmektedir.

Bu bölümde ele alınan konu başlıklarında da görüldüğü gibi Türkiye’de devlet, kuruluş evresinden beri ekonomik kalkınmanın siyaset üstü bir uzlaşıyla kabul gördüğü bir çağdaşlaşma koduyla hareket etmektedir. Öte yandan, modernleşmecî yaklaşımlar aynı zamanda gelişmiş ülkelerin sahip olduğu kurumsal modelleri ülkemize de uyarlamayı gerektirdiğinden devlet yetkilileri, çevre alanında da diğer ülkelerdeki

gelişmeleri izleyerek kimi adımlar atmaktadır. Bu alanda, ülkenin uzun yıllar gündeminde olan Avrupa Birliği'ne tam üyelik perspektifi ve onun getirdiği AB müktesebatıyla uyum kaygısı da önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur. Bununla birlikte, devlet yetkililerinin söylemlerinde sıklıkla ülkenin henüz gelişmişlik düzeyi anlamında model aldığı diğer devletlerin gerisinde yer aldığı ve bu sebeple ekolojik anlamda onlar kadar duyarlı olma “lüksünün” bulunmadığı vurgusu da göze çarpmaktadır.

Çevre mevzuatının yürürlüğe konuluş ve uygulanış tarzı ele alındığında, bu alanda biçimsel düzeyde bir kapasite oluşturmakla yetinildiği ancak ekonomik faaliyette bulunan yatırımcıları ciddi anlamda bağlayacak ve denetleyecek düzenlemelerden kaçınıldığı görülmektedir. Özellikle 2000’li yıllarda bu alandaki yasa, yönetmelik ve prosedürlerin devleti yönetenlerce yatırımların önündeki bürokratik engeller olarak görüldüğü, bizzat kendi beyanlarında bunların “kılçık” olarak nitelenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, son dönemlerde giderek var olan düzenlemelerin de getirilen istisnalar veyahut değişikliklerle giderek etkisiz hale getirildiği görülmektedir. Dolayısıyla, devletin yeşilleşme doğrultusunda bir dönüşümden geçtiğinden söz edilmesi güç olup, bilakis başta enerji, madencilik ve altyapı projeleri olmak üzere, ekonomik faaliyetleri ekolojik açıdan denetleme potansiyeline sahip çevre düzenlemelerinin devletçe devredışı bırakılarak özel sektöre “kılçıksız yatırım” olanaklarının sunulduğu bir gidişat söz konusudur.

Bu çerçevede, 1980’lerden itibaren dünyada yaşanan neoliberalleşme eğiliminin Türkiye’deki yansımalarının da önemli bir rol oynadığından söz edilmesi gerekmektedir. Ferguson, neoliberalizmde devletin rolünün liberalizme nazaran nasıl değişkenlik gösterdiğini açıklarken “*devletin çekirdek işlevleri dahi ya özel sağlayıcılara taşere edilmekte veya (deyim yerindeyse) bir ticari iş gibi yönetilmektedir*” ifadelerini kullanmaktadır (Ferguson, 2010, s. 172’den aktaran İşlar, 2012b, s. 323). Enerji alanındaki piyasacı düzenlemelerin ele alındığı başlıkta işaret edildiği gibi Türkiye’de de devletin enerji ve madencilik başta olmak üzere pek çok alandaki sorumluluklarını özel şirketlere devrettiği, halen kendi denetiminde bulunan işletmelerde de piyasacı bir rasyonaliteyi benimsediği gözlemlenmektedir. Kamu yararı düşüncesi yerine tamamen kâr odaklı bir yaklaşımı beraberinde getiren bu yeni ekonomik paradigma, yatırımların

toplumsal ve çevresel etkilerinin giderek daha fazla ihmal edilmesine zemin hazırlamıştır. Ülkenin neoliberalleşmesi ve devletin sorumluluklarını başka faillere devri eğilimi ile uyumlu olarak, çevre alanında da ağaçlandırma kampanyaları gibi girişimler vasıtasıyla kamu kurumlarının bazı görevlerini vatandaşlara havale ettiği gözlemlenmektedir. Bu şekilde kurgulanmaya çalışılan çevreci vatandaşlık anlayışı da yönetsellik anlayışı çerçevesinde gündeme getirilen neoliberal özne inşası süreçlerinde betimlendiği gibi hak taleplerinde bulunmaktan ziyade, belirli yükümlülükleri yerine getirerek devletin sosyal güvence ağlarının zayıf olduğu bir ortamda ekolojik risklere karşı kendi kendisini korumakla mükellef bir yurttaşlık paradigması biçiminde tezahür etmektedir.

Özetle, bu bölümde ele alınan konu başlıkları ışığında Türkiye’de devletin ideal “yeşil devlet” tipolojisinin oldukça uzağında kaldığının iddia edilmesi mümkündür. Varılan bu yargının, izleyen bölümde bir defa da ülkedeki yenilenebilir enerji politikalarından hareketle sınanması amaçlanmaktadır.

4. TÜRKİYE’DEKİ YENİLENEBİLİR ENERJİ POLİTİKASI

Gerek genel anlamda sürdürülebilirlik, gerekse yeşil devlet kavramı özelindeki tartışmalarda yenilenebilir enerjinin kullanımının yaygınlaştırılması önemli bir yer tutmaktadır. Devletlerin yenilenebilir enerjiye dönük teşvik politikaları geliştirmesi, onların yeşil devlet idealine yaklaşması yönünde kritik bir adım olarak ele alınmaktadır. Ayrıca, yenilenebilir kaynaklardan enerji üretiminin çevresel etkilerinin fosil yakıtlara nazaran daha hafif olduğu varsayımından hareketle, bunların kullanımının yaygınlaştırılması suretiyle ekonomik faaliyetlerin ekolojik etkilerden ayrıştırılması yönünde de mesafe katedilebileceği savunulmaktadır. Bununla birlikte, meseleye eleştirel açıdan yaklaşanların önceki başlıklar altında da ele alındığı üzere, yenilenebilir enerji politikalarının ardında ekolojik değil, ekonomik bir rasyonalitenin bulunduğu yönünde tespitleri vardır.

Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye’deki yenilenebilir enerji politikasının bu farklı argümanların oluşturduğu spektrumda nasıl bir yerde konumlandırılabilceği tartışılacaktır. Bu doğrultuda, öncelikle yenilenebilir enerji kavramı ve bu alanda uygulanan teşvik politikalarının çeşitlerinden kısaca söz edilecektir. Daha sonra, Türkiye’de yenilenebilir enerjinin teşvik edilmesine dönük mevzuatın gelişimi değerlendirilecektir. Bu alanda hayata geçirilen düzenlemelerin arka planında nasıl bir rasyonalitenin söz konusu olduğunun anlaşılabilmesi açısından, düzenleme metnlerinin yanı sıra, yetkililerin konu hakkındaki bazı söylemlerine de değinilecektir. Bir sonraki aşamada ise yenilenebilir enerjinin türlerinden biri olduğu kabul edilen jeotermal enerjiye dair Türkiye’deki mevzuat ve uygulama ele alınacaktır. Özellikle jeotermal enerji alanına odaklanılmasının temelindeki gerekçelerden ilki, ülkemizde son yıllarda bu tür projelerde yaşanan yaygınlaşma ve bunların olumsuz etkileri hususunda farklı yerelliklerde hoşnutsuzluklar ve eylemliliklerin baş göstermesidir. Yenilenebilir enerji gündeminde genişçe yer tutan bir diğer alan olan hidroelektrik santraller konusunda yakın dönemlerde sosyal bilimler disiplininin pek çok akademik çalışmanın yapılmış bulunması karşısında (Adaman vd., 2016; Erensü, 2011; 2017; Evren, 2016; Göner ve Rebello, 2017; Harris, 2002; Işlar, 2012a; 2012b; Konak, 2019), jeotermal enerji santralleri hakkındaki

Çalışmaların henüz büyük ölçüde fen bilimleri dalındakilerle sınırlı olduğu gözlemlenmektedir (Aslan, 2010; Baba, 2015; Aksoy vd., 2015; Dağ, 2015). Bu bağlamda, jeotermal enerji sahaları ve tesislerinin teknik özellikleri ile bunların çevresinde yer alan tarım alanlarında gözlemlenen etkiler üzerine çeşitli ölçüm ve tespitler yapılmış olmakla beraber, bu alandaki faaliyetlerin çevresel ve toplumsal etkileri üzerine sosyal bilim perspektifiyle eğilen çalışmaların da yaygınlaşmasına yönelik bir ihtiyaın söz konusu olduğu ortadadır.

4.1. Yenilenebilir Enerji ve Teşvik Politikaları

Yenilenebilir enerji kaynakları, çoğunlukla geleneksel enerji kaynakları konumundaki fosil yakıtlara alternatif ve temiz enerji kaynakları olarak tanımlanmaktadır (Atlı, 2012, s. 23-24). Ayrıca, söz konusu kaynakların fosil yakıtlar gibi sınırlı bir stoğa sahip olmayıp doğal süreçlerle kendisini yenileyen bir nitelik arz ettiği üzerinde durulmaktadır (NRDC, t.y.). Bu bağlamda güneş enerjisi, rüzgar enerjisi, jeotermal enerji, dalga veya gelgit enerjisi, biyoenerji ve hidrolik enerji yenilenebilir enerji şemsiyesi altında sınıflandırılmaktadır (IEA, t.y.).

Yenilenebilir enerji kaynaklarının tanımlama biçimlerine eleştirel mercekten bakanlarca Cox'un (1981, s. 133'ten aktaran Atlı, 2012, s. 23) yaklaşımından hareketle yenilenebilir enerji tanımının da sahip olduğu evrensel geçerlilik iddiasına karşın belirli tarihsel ve toplumsal koşulların ürünü olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu doğrultuda, yenilenebilir enerji kaynaklarının bugün bir alternatif olarak sunulmasına karşın gerçekte Endüstri Devrimi'ne kadar süregelen oldukça uzun bir tarih kesitinde temel enerji kaynağı olduğuna dikkat çekilmektedir. Ayrıca, tanımın fosil yakıtlara alternatif oluşturma unsuruna odaklanıldığında gerçekte üretim sürecinde bunlardan da zararlı çevresel etkiler oluşturabilen biyoyakıtların dahi yenilenebilir enerji olarak sınıflandırılabil-diği vurgulanmaktadır (age., s. 24). Aynı şekilde, büyük barajlar da nehirlerin doğal akışını, onlardan faydalanan canlının yaşamlarını olumsuz etkileyecek şekilde değiştirdiği ve azalttığı gerekçesiyle bazı yaklaşımlarca gerçekte yenilenebilir olmayan bir enerji kaynağı olarak görülmektedir. Dalga ve gelgit enerjisinden yararlanmak için kullanılan bazı yöntemlerin deniz ekosistemine zarar verebildiği,

jeotermal enerji tesislerininse kullandığı akışkan ve buharı kaynağa geri enjekte etmesi koşuluyla düşük emisyonlu olarak değerlendirilebileceği belirtilmektedir (NRDC, t.y.).

Yenilenebilir enerji kaynaklarının ticari amaçlarla kullanımının devletlerce teşvik edilmesi, özellikle 1980’lerden itibaren ağırlık kazanmıştır. Devletlerin yenilenebilir enerjiye dönük teşviklerinin altında yatan gerekçelerden ilkinin, petrol krizi ve Almanya örneğindeki gibi nükleer karşıtı toplumsal hareketlerin baskısıyla enerji arzını çeşitlendirerek arz güvenliğini sağlamak olduğu ifade edilmektedir (REN, 2010, s. 9; Lipp, 2007, s. 5483; Jacobsson ve Lauber, 2006, s. 271’den aktaran Atlı, 2012, s. 27). OECD ve IEA (1997’den aktaran Jacobsson ve Johnson, 2000, s. 625) istatistikleri, 1973’teki ilk petrol krizinden bu yana devletlerin yenilenebilir enerji alanındaki araştırma ve geliştirme faaliyetlerine bütçe ayırdığını göstermektedir.

Petrol krizlerinin devletleri yenilenebilir enerji alanına daha fazla yoğunlaşmaya itmesinin bir örneği olarak dönemin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Jimmy Carter’ın 1979 yılında yaptığı “Güven krizi (*Crisis of confidence*)” başlıklı konuşma dikkat çekicidir (Carter, 1979’dan aktaran Zahran vd., 2008, s. 419). Carter, konuşmasında OPEC ülkelerinden petrol ithalatına aşırı bağımlılığın ABD’ye yönelik bir güvenlik tehdidi oluşturduğunu ve bunun ülkenin kendi kaynaklarından enerji üretimine dair bir seferberliği, bir “enerji savaşı”nı gerekli kıldığını savunmaktadır (age.). Carter’ın bu kapsamda özellikle güneş enerjisinden faydalanmaya önem verdiği ve başta ısınma alanında olmak üzere güneş enerjisine ağırlık verilmesi suretiyle 2000 yılına gelindiğinde ülkenin ihtiyacının beşte birinin bu kaynaktan karşılanmasını öngördüğü ifade edilmektedir (age.). Hatta başkan bu kapsamda Beyaz Saray’ın çatısına su ısıtma amaçlı güneş panelleri yerleştirtmiş olup, bu konuda kendisine teknik destek veren Fred Morse, başkanın 1973-1974 Arap petrol ambargosuna atıfla güneşe ambargo konulamayacağını söyleyerek enerji bağımsızlığı motivasyonunun altını çizdiğini nakletmektedir (Bello, 2010). Bununla birlikte, bu dönemdeki yenilenebilir enerji araştırma geliştirme faaliyetlerine bütçeden kaynak ayrılması ve rüzgar ile güneş enerjisi kurulumlarına vergi kesintisi getirilmesi gibi önlemlerin, Carter’dan sonra başkanlığa gelen Ronald Reagan döneminde terk edildiği ve daha ucuz olarak görülen fosil yakıtlara dayalı enerji politikalarına geri dönüldüğü belirtilmektedir. Carter döneminde Beyaz Saray’ın çatısına

yerleştirilen güneş panellerinin de bu dönüşümden nasibini alarak Reagan döneminde kaldırıldığı aktarılmaktadır (age.).

İkinci olarak, 1980'lerden itibaren yenilenebilir enerji çevresel amaçlarla da desteklenmeye başlanmıştır. Bunda 1980'lerde Çernobil faciası ve asit yağmurları gibi diğer enerji kaynaklarının olumsuz etkilerini sergileyen olayların yaşanması ve 1990'larda imzalanan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi ve Kyoto Protokolü ile oluşturulan iklim değişikliği rejimi çerçevesinde bazı ülkelerin sera gazı salımlarını azaltma taahhüdüne girmesi etkili olmuştur (Jacobsson ve Lauber, 2006, s. 271'den aktaran Atlı, 2012, s. 27). Son olarak, devletlerin yenilenebilir enerji yatırımlarını desteklemesinin altında bu alanda yeni teknolojiler geliştirerek ihracat ve istihdam olanakları yaratmak gibi ekonomik amaçlar rol oynamakta olup, yenilenebilir enerjinin arz güvenliği ve çevresel getirilerinin ötesindeki ekonomik katkılarının özellikle 2008'deki küresel ekonomik krizin ardından daha da çok vurgulandığı gözlemlenmektedir (Lipp, 2007, s. 5483'ten aktaran Atlı, 2012, s. 27).

Tienhaara (2014, s. 188), 2008'deki küresel ekonomik krizin sonrasında başta iklim değişikliği olmak üzere çevre sorunlarının siyasetçiler, aktivistler ve basın mensuplarının söylemlerinde giderek ekonomik fırsat olarak sunulduğuna dikkat çekmektedir. Yazar, bu dönemde “Yeşil Yeni Düzen (*Green New Deal*)”, “Yeşil Teşvik (*Green Stimulus*)” ve “Yeşil Ekonomi (*Green Economy*)” olmak üzere üç ana başlıkta öneriler getirildiğini vurgulamaktadır (age.). Yazar, Yeşil Yeni Düzen düşüncesinin kapsamlı bir şekilde ilk olarak Londra merkezli düşünce kuruluşu *New Economics Foundation* öncülüğündeki Yeşil Yeni Düzen Grubu (*Green New Deal Group – GNDG*) tarafından Temmuz 2008'de yayımlanan raporda ele alındığını belirtmektedir. Raporda ekonomik krizin temelinde yer aldığı düşünülen finans sektörünün daha etkin bir şekilde düzenlenerek küçültülmesi gibi önerilerin yanı sıra yenilenebilir enerjiye dönük kamu ve özel sektör yatırımlarına dönük bir programın da yer aldığını belirtmektedir (GNDG, 2008'den aktaran age., s. 189).

Yeşil Yeni Düzen, 2019 yılında ABD'de Demokrat Parti mensupları Kongre Üyesi Alexandria Ocasio-Cortez ile Senatör Edward J. Markey'in hazırladığı bağlayıcı olmayan düzenleme teklifi ile yeniden gündeme gelmiştir (Friedman, 2019). Teklifte

öngörülen on yıllık yol haritasında hayata geçirilmesi planlananlar arasında ABD'nin enerji talebinin tamamının yenilenebilir kaynaklardan karşılanması, üretim ve endüstrideki emisyonların teknolojik olarak olanaklı olduğu ölçüde ortadan kaldırılması için yenilenebilir enerjiye dayalı üretime geçiş ve yenilenebilir enerji alanındaki araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin desteklenmesi yer almaktadır (H. Res. 109, 2019). Metinde önerilen stratejinin uygulanması halinde ABD'de yaşayanlar için iyi ödeme koşullarında milyonlarca istihdam yaratılacağı ve sistemsiz adaletsizliklerin giderilmesi suretiyle bireylerin ekonomik güvenlik ve refaha kavuşacağı vurgulanmaktadır (age.). Bununla birlikte, Demokrat Parti içerisinde dahi tam anlamıyla destek bulamayan teklif, Senato'daki oylamada reddedilmiştir (Grandoni ve Sonmezi 2019). Yeşil Yeni Düzen, son olarak 2020 yılında ABD'deki başkanlık seçimleri için Demokrat Parti'nin aday adayları arasında yer alan Bernie Sanders'ın (t.y.) vaatleri arasında kendisine yer bulmuştur. Sanders'ın (age.) programında Yeşil Yeni Düzen başlığı altında elektrik ve ulaşım alanında 2030'a kadar yüzde yüz yenilenebilir enerjiye geçiş, 2050'ye kadar da tüm ekonominin karbonsuzlaşması hedefi yer almaktadır. İklim krizinin çözülmesi için aralarında yenilenebilir enerjinin de yer aldığı çeşitli sektörlerin desteklenmesi suretiyle 20 milyon yeni istihdam yaratılacağı savunulmaktadır.

Yeşil Teşvik başlığı altında gündeme getirilen öneriler ise finansal teşvikler yoluyla hem istihdam hem de çevre alanındaki sorunlara çözüm getirilmesini öngören "kazan – kazan" formüllerini esas almaktadır. Bu doğrultuda, yenilenebilir enerji sektörünün fosil yakıtlara nazaran daha emek yoğun olduğu, bu alanda yapılacak yatırımların istihdam yaratmak, enerji faturalarını azaltmak ve hava kirliliği gibi çevre sorunlarından kaynaklı sağlık maliyetlerini önlemek gibi pek çok faydayı bir arada sağlayacağı savunulmaktadır (Pollin vd. 2008; Robins vd. 2009; Engel ve Kammeni, 2009; Houser vd. 2009'dan aktaran Tienhaara, 2014, s. 190). Tienhaara (age., s. 191), böylelikle gerçekte ekonomik ve çevresel sorunların kökenindeki nedenlere yönelik bir çözüm getirilmeksizin yalnızca ekonomik alanda alınacak önlemlerle çevre sorunlarının da belirli ölçüde hafifletileceğine dair bir varsayımın söz konusu olduğunu vurgulamaktadır. HSBC'nin Avrupa Birliği ve 11 ülkedeki teşvik paketlerini kendi oluşturduğu İklim Değişikliği Endeksi ışığında incelediği raporunun, hangi yatırımların yeşil olarak kabul edileceği hakkında referans noktası oluşturduğu ifade edilmektedir

(Robins vd. 2009'dan aktaran age.). Öte yandan, söz konusu endeksin düşük karbonlu enerji üretimi, enerji verimliliği ve su, atık ve kirlilik kontrolü kategorilerinden herhangi birinin altına giren yatırımları, kendi özgül koşullarını ve çevresel etkilerini göz önüne almaksızın yeşil olarak sınıflandırması eleştiri konusu olmaktadır (Bowen and Stern 2010'dan aktaran age.).

Son olarak, Yeşil Ekonomi başlığı altındaki yol haritaları, UNEP'in 2008 sonlarında hayata geçirdiği Yeşil Ekonomi İnisiyatifi ve hazırladığı raporlar etrafında şekillenmektedir (age., s. 192). Birleşmiş Milletler'in yeşil ekonomi alanındaki faaliyetlerini inceleyen Turhan ve Gündoğan (2016, s. 99), Soğuk Savaş'ı izleyen yıllarda örgütün eğitim, sağlık, insan hakları, çevre gibi farklı konu başlıklarında düzenlediği bir dizi zirvenin ortak noktasının ekonomik büyüme ve özel sektörün konumunu tartışmaya açmayacak bir sürdürülebilir kalkınmayı öngören ekolojik modernleşme vizyonunu temel almaları olduğunu savunmaktadır. Yazarlar, sürdürülebilir kalkınma kavramına yaygınlık kazandıran 1992 Rio Zirvesi'nin 20. yıldönümünde aynı kentte düzenlenen zirvenin yeşil ekonomi kavramını siyasi gündeme taşıdığını vurgulamaktadır (age., s. 100). Zirvenin hazırlık aşamasında yayımlanan UNEP'in (2011'den aktaran age.) Yeşil Ekonomi Raporu, *“gelirdeki ve istihdamdaki büyümenin karbon salımları ve kirliliği azaltacak, enerji ve kaynak verimliliğini artıracak, biyoçeşitliliğin kaybını önleyecek sistemlere yatırım yapılması”* suretiyle temin edileceği bir kalkınma stratejisi önermektedir. Raporda yeşil ekonomi, *“insan refahı ve sosyal eşitliği artırırken çevresel risk ve ekolojik kırıltıları azaltan bir ekonomi”* olarak tanımlanmaktadır (UNEP, 2011'den aktaran age.). Raporun ağırlık merkezini basitçe doğanın insanlara sunduğu faydalar olarak tanımlanabilecek ekosistem hizmetlerinin ücretlendirilmesi oluşturmakla birlikte, yenilenebilir enerji ve enerji verimliliğine yatırım yapılmasına dönük çağrılar da öneriler arasında yer aldığı görülmektedir (UNEP, 2011'den aktaran Tienhaara, 2014, s. 193).

Tienhaara (age., s. 195), Yeşil Yeni Düzen yanlılarının mevcut halini sürdürülebilir bulmadıkları finansal sistemin daha etkin düzenlenip denetlenmesinden taraf olduklarını, buna karşılık Yeşil Teşvik ve Yeşil Ekonomi ekollerinin yaklaşımlarını geliştirenlerden kimilerinin finans sektörü kökenli olduğu ve piyasa temelli çözümleri

savunduklarını belirtmektedir. Bernie Sanders'ın (t.y.) önerdiği Yeşil Yeni Düzen programında üretilecek yenilenebilir enerjinin federal hükümete bağlı Güç Pazarlama İdarelerinin (*Power Marketing Administration - PMA*) mülkiyeti ve işletmesi altında olacağına dair vurgu, Yeşil Yeni Düzen ekolünün piyasacılıktan ziyade devletin daha etkin bir rol üstlenmesinden yana tavır alma eğilimlerinin bir uzantısı olarak değerlendirilebilecektir.

Her üç yaklaşım da sürdürülebilirliğin sağlanmasında teknolojinin rolüne önem vermekle birlikte, bunlar tercih edilebilecek teknoloji türleri ve teknoloji kullanımına verimlilik ve tüketim azaltımının eşlik edip etmemesi konusunda ayrıışmaktadır. Bu kapsamda Yeşil Yeni Düzen yenilenebilir enerji ve enerji verimliliğine odaklanırken, ekolojik modernleşmeci esaslardan hareket eden Yeşil Teşvik ekolü nükleer enerji ile karbon yakalama ve depolamayı (*carbon capture and storage – CCS*) da denkleme dahil edebilmekte, Yeşil Ekonomi de aynı şekilde daha geniş bir yelpazedeki teknolojik seçeneklere kapıyı açık bırakmaktadır. Ayrıca, Yeşil Teşvik ve Yeşil Ekonomi yaklaşımları, ekonomik faaliyetlerin ekolojik etkilerden mutlak olarak ayrıştırılması (*absolute decoupling*) konusunda iyimserken, Yeşil Yeni Düzen yanlıları teknolojik ilerlemelere tüketimin azaltılması gibi toplumsal dönüşümlerin de eşlik etmesi gerektiğinin altını çizmektedir. Yeşil Yeni Düzen yaklaşımı, ekonomik büyümeye dayalı paradigmayı sorgulama eğiliminde iken Yeşil Teşvik ve Yeşil Ekonomi ekolleri, ekonomik büyümenin çevre ile uyumlu hale getirilebileceğinden yana tavır almaktadır (Tienhaara, 2014, s. 195-196).

Devletlerin yenilenebilir enerji üretimini teşvik etmek için kullandığı çeşitli araçlardan ilki, tarife garantisi politikalarıdır. Bunların türlerinden biri olan sabit fiyat garantisinde (*feed-in tariff*) devlet, yenilenebilir kaynaklardan üretilen elektriği kimi zaman 20 yıla varan uzun sürelerle üreticiden satın almayı taahhüt etmektedir. Buna benzer nitelikteki bir diğer teşvik türü olan prim garantisinde (*feed-in premium*) ise satın alım işlemi, piyasa fiyatlarının üzerine bir miktar prim ilave edilerek gerçekleştirilmektedir (Akdoğan, 2018, s. 90-95). Tarifeli alım garantilerini içeren teşvikler, yalnızca büyük şirketlere dönük olarak değil, yurttaşların kendi enerjilerini üreterek fazlasını şebekeye satmalarına dönük modellerde de uygulanmaktadır.

Almanya'nın ünlü *Energiewende* (enerji dönüşümü) politikasında sunulan bu olanakla kentsel ve kırsal alandaki yurttaşların yenilenebilir enerji üretimine dönük girişimlerinin önü açılmıştır. Bunun sonucunda yenilenebilir kaynakların ülkenin enerji üretimindeki payı toplam üretimin üçte birini aşarken, bu alandaki tesislerin üçte birinden fazlasının da yurttaşlara ve kooperatiflere ait olduğu belirtilmektedir (Holemans ve Van de Velde, 2020, s. 8).

Yenilenebilir enerji alanında başvurulmuş bir diğer devlet politikası çeşidi ise kota yükümlülüğüdür. Bu uygulamada, söz konusu enerji kaynaklarının toplam arzdaki payını artırmak amacıyla üretici şirketlere elektriğin belirli bir kısmını yenilenebilir enerjiden temin mecburiyeti getirilmektedir (Akdoğan, 2018, s. 90-95). Ayrıca, kota yükümlülüğü ile bağlantılı olarak üreticilere yenilenebilir kaynaklardan elde ettikleri enerjiye karşılık olarak yenilenebilir enerji sertifikası veya yeşil sertifika gibi adlarla anılan belgeler verilmektedir. Üreticiler, bu belgeleri kendi aralarında alıp satabilmekte, böylelikle eksik kalan kotalarını tamamlayabilmekte veya fazladan ürettikleri miktar üzerinden kazanç sağlayabilmektedir (Deloitte, 2011, s. 6'dan aktaran Atlı, 2012, s. 33). Bununla birlikte, bu sistemin yerleşik büyük üreticileri ve halihazırda gelişmiş yenilenebilir enerji teknolojilerini kayırdığı, yenilenebilir enerji alanındaki inovasyonları ve yeni girişimcileri teşvik eden nitelikte olmadığı eleştirileri mevcuttur (Jacobsson vd., 2009).

Devletlerin yenilenebilir enerjiyi teşvik etmek amacıyla başvurduğu bir diğer araç, vergi teşvikleridir. Bu çerçevede, devletlerin yenilenebilir enerji yatırımlarını özendirmek amacıyla yatırım, üretim veya mülkiyet maliyetlerini azaltmaya dönük vergi teşvikleri söz konusudur (Akça, 2008, s. 94'ten aktaran age.). Vergi teşvikleri de tıpkı tarifeli alım garantilerinde olduğu gibi büyük ölçekli yatırımcılar kadar, yurttaş girişimlerinin de lehine kullanılabilecek bir araç olarak ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede Danimarka'da devletin hanelere kendi enerjilerini üretmeleri için vergi muafiyeti tanınması, vatandaşların örgütlenerek yenilenebilir enerji kooperatifleri kurmasına zemin hazırlamıştır (Holemans ve Van de Velde, 2020, s. 8). Öte yandan vergi politikalarına, fosil yakıta dayalı enerji üretimine yönelik bir caydırıcılık unsuru olarak kullanılmak suretiyle yenilenebilir enerjiye geçişi teşvik etmek biçiminde de başvurulabilmektedir. Söz gelimi, Almanya'da 1999'dan bu yana enerji sektöründe

uygulanan karbon vergisinin bu alandaki yeşil dönüşümü tetiklediği ifade edilmektedir (age.). Son olarak, yenilenebilir enerji yatırımlarını artırmak için başvuru yöntemlerinden biri de rekabetçi ihalelerdir. Burada devlet, daha önceden kapasite ve fizibilite yönünden etüt edilmiş belirli bir bölgede yapılacak yenilenebilir enerji santrali kurulumu için ihaleye çıkmakta ve en düşük teklifi veren firmayla kuracakları tesisten uzun yıllara yayılan sabit fiyat garantisi ile enerji alımını öngören anlaşma yapılmaktadır (Akça, 2008, s. 87; Deloitte, 2011, s. 7’den aktaran Atlı, 2012, s. 34).

Atlı (age., s. 31), devletlerin altyapı projeleri konusundaki yatırımlarda karar alıcı olduğu kalkınmacı rasyonalitenin aksine, yenilenebilir enerji projelerinde yatırım kararlarını özel sektör alırken devletin bunları teşvik etmek ve piyasanın oluşumunu sağlayacak düzenlemeleri yasalaştırmakla yetindiği neoliberal bir rasyonalitenin söz konusu olduğu vurgulamaktadır. Bu, Hausknost’un (2014, s. 364-366) açıklamalarında gündeme getirilen, liberal demokrasilerde devletin doğrudan sorumluluk almaktan ve meşruiyet krizlerinden kaçınmak adına sorunların çözümünü piyasaya havale etmesi eğilimi ile örtüşmektedir⁷². Bu çerçevede devlete düşen rol, piyasada belirli değişiklikleri ve özel girişimleri desteklemek amacıyla teşvikler ve yatırım programları gibi hukuki çerçeveler oluşturmakla sınırlı kalmaktadır (age., s. 367). Bununla birlikte, her ne kadar devlet bu şekilde kendisini belirli ölçüde siyasi sorumluluktan yalıtma çabasında olsa da gerçekte piyasacı bir siyaset izlemek de politik bir tercihtir ve kaynakların farklı toplum kesimleri arasında paylaşımı açısından belirli bir yönde sonuçlar doğurmaktadır. Yunanistan’da güneş panellerine dönük piyasacı teşvikleri ele alan Siamanta, izlenen politikaların, kamusal ve özel finansal kaynakların çok uluslu güneş paneli imalatçıları ile bunların tedarik ve kurulumunda rol oynayan şirketlerin elinde toplanması ile sonuçlandığını iddia etmektedir. Yazar, bu duruma “finansal yeşil el koyma (*financial green grabbing*)” adını vermektedir (Siamanta, 2017). ABD’deki rüzgar ve güneş enerjisini teşvik etmeye dönük politikaları inceleyen Harris ise bunların enerji bağımsızlığına dair milliyetçi bir söylem ve yerelde istihdam yaratma iddiaları ile gündeme getirildiğini, ancak gerçekte yatırımlardan rüzgar türbini ve güneş paneli

⁷² Bkz. bu çalışmada 2.4.2. Neoliberal Hegemonyanın Aracı Olarak “Yeşil Devlet” Söylemi bölümü

teknolojisine egemen konumdaki çok uluslu firmaların kazançlı çıktığını ileri sürmektedir (Harris, 2010).

Özetle, yenilenebilir enerji kaynaklarından faydalanılmasına dönük politikalar, 1970'lerdeki petrol krizinin ardından öncelikle enerji güvenliği kaygılarıyla gündeme getirilmiş, ancak 1980'lerin sonlarından itibaren bu alandaki söylemlerde çevresel etmenler de kendine yer bulmaya başlamıştır. Ancak, yenilenebilir enerji politikaları ve teşvik mekanizmalarında ekonomik çıkarların belirleyiciliği sürmüştür. Bu bakımdan, yenilenebilir enerjinin desteklenmesi seçeneği, başta ekonomik durgunluk dönemleri olmak üzere, farklı zaman kesitlerinde çoğunlukla istihdam olanakları ve kalkınma ile bağlantılandırılarak kitlelere sunulmuştur. Bununla birlikte, söz konusu söylemlerle tezat olarak, bu teşviklerin uygulanış biçimi incelendiğinde, genellikle kamu kaynaklarının belirli başlı bazı özel şirketlere aktarımına vasıta oluşturdıkları ve bu anlamda egemen neoliberal paradigmanın izdüşümleri niteliğinde oldukları görülmektedir. Böylelikle, yenilenebilir enerji yatırımları, gerçek anlamda ekolojik amaçlarla yaygınlaştırılan bir görünümünden ziyade, yeni bir sermaye birikimi yöntemi izlenimi vermektedir.

4.2. Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Politikaları

Türkiye'de yenilenebilir enerji kaynaklarının değerlendirilmesinin, hidrolik enerjiyi bir bütün olarak yenilenebilir enerji sınıflandırmasında ele alan değerlendirmeler benimsenecek olursa köklü bir geçmişe sahip olduğu savunulabilir. Bununla birlikte, 1930'lardan itibaren devlet eliyle hayata geçirilen büyük baraj projelerinde ekonomik gelişmeyi diğer kaygıların önünde tutan kalkınmacı bir rasyonalitenin egemen olduğunu anımsamakta fayda vardır (Yüksel, 2010, s. 1473'ten aktaran Atlı, 2012, s. 46). Resmi belgeler incelendiğinde ülkenin enerji üretiminde fosil yakıtlara ciddi bir bağımlılığın söz konusu olduğu, bunun ekonomi, güvenlik gibi alanlardaki kaygılarla sorunsallaştırıldığı görülmektedir. Bu çerçevede yerli kaynak konumundaki su ve kömürün daha fazla değerlendirilmesi ve nükleer enerjinin enerji arzına dahil edilmesinin uzun yıllar ülkenin gündemini işgal ettiği görülmektedir. Öte yandan, 1970'lerde yaşanan petrol bunalımlarıyla birlikte, dünyadaki eğilimle paralel olarak, ülkemizde de enerji arzının daha da çeşitlendirilmesine dönük arayışların çoğaldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, su kaynaklarının haricinde alternatif ya da yenilenebilir kaynaklar adı altında güneş ve

rüzgar enerjisi ile jeotermal enerji seçeneklerinin dillendirilmeye başlandığı gözlemlenmektedir.

2000’li yıllara gelindiğindeyse yenilenebilir enerji kaynaklarının uluslararası çevre rejimlerine katılım ve uluslararası finans kurumlarıyla ilişkiler çerçevesinde artık hukuki düzenlemelerle de teşvik edilmeye başlandığı görülmektedir. Bununla birlikte, resmi belgelerde başvuru dil ve uygulama incelendiğinde, devletin meseleye ekolojik değil, ekonomik bir rasyonaliteyle yaklaştığı, enerji arz güvenliği ve kaynak çeşitlendirmesi gibi önceliklere ağırlık verdiği izlenimi oluşmaktadır. Ayrıca, teşviklerin uygulanma biçimi ele alındığında, bir önceki başlıkta ele alınan Almanya ve Danimarka örnekleri gibi yenilenebilir enerji üretiminin belirli ölçüde toplumsallaşmasını sağlayacak düzenlemeler yerine özel sektördeki enerji şirketlerinin merkezi ve büyük ölçekli üretiminden yana tavır alındığı gözlemlenmektedir. Bu başlıkta öncelikle devletin yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik ilgisinin süreç içerisinde nasıl geliştiğine değinilecek, daha sonra yenilenebilir enerjiye dönük teşvikler üzerinde durulacaktır.

4.2.1. Türkiye’de Yenilenebilir Enerji: Çevre mi Arz Güvenliği mi?

Başta Kalkınma Planları olmak üzere resmi belgeler, enerji üzerine düzenlenen konferanslarda farklı çevrelerce dile getirilen görüşler ve yetkililer ile akademisyenlerin basına yansıyan düşünceleri incelendiğinde Türkiye’nin enerji politikalarında uzun yıllardır süregelen bir dışa bağımlılık sorununun söz konusu olduğu görülmektedir. Fosil yakıt ithalatından kaynaklı bu problemin giderilmesi açısından ilk etapta enerji arzının hidrolik kaynaklarla çeşitlendirilmesi gündeme gelmekte, daha sonra nükleer enerji ve yerli kömür kaynakları da seçenekler olarak değerlendirilmektedir. Öte yandan, 1970’lerdeki petrol bunalımları ve enerji ithalatı maliyetlerinde yaşanan dalgalanmalarla birlikte enerji temininde farklı kaynaklara yönelmenin yetkililer nezdindeki aciliyeti daha da artmaktadır. Bu çerçevede alternatif enerji kaynakları başlığı altında rüzgar, güneş, jeotermal gibi yenilenebilir kaynaklara dair önerilerin de gündeme girmeye başladığına tanık olunmaktadır. Uluslararası alanda 1980’lerin sonunda sürdürülebilir kalkınma, 2000’li yıllarda yeşil büyüme söylemlerinin yaygınlaşmasıyla aynı doğrultuda ülkemizde de yakın geçmişte yenilenebilir enerjinin yalnızca kaynak çeşitlendirmesi değil, çevresel temalarla da eşleştirildiği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, enerji arz güvenliği

söyleminin resmi dildeki baskınlığını halen koruması ve yenilenebilir enerjinin yanı sıra yerli kömür kaynaklarının da desteklenmesi gibi olgular karşısında, bu alanda devletin yaklaşımının ne denli ekolojik olduğu hususunda ciddi şüpheler mevcuttur.

1963-1967 dönemini kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndaki verilere göre birincil enerji kaynakları arasında petrol ürünlerinin payı % 12,6, hidrolik enerjinin payı ise % 3,3'tür (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1963, s. 373). Planda ülkede senede 53 milyar kwh olarak hesaplanan kayda değer bir hidrolik enerji potansiyeli bulunduğu, “[b]oş yere akıp giden bu büyük enerji kaynağından daha çok yararlanmak” esasının benimsendiği belirtilmektedir (age., s. 379). İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda ise petrol ürünlerinin enerji tüketimindeki payı % 29,4'e kadar yükselirken, hidrolik enerjinin payının yine %3,3'te kaldığı görülmektedir (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1968, s. 554). Planda imalat endüstrisindeki gelişme ve kentleşme nedeniyle enerjiye talebin artmakta olduğu, bunun petrol ürünlerinin tüketimine de artış olarak yansımalarının öngörüldüğü belirtilmektedir (age., s. 553). Planda artan enerji talebinin karşılanması amacıyla önceliğin hidrolik kaynaklara verileceği, ancak nükleer enerji santrallerinin de kurulmasına dönük hazırlıkların başlatılacağı belirtilmektedir (age., s. 558-559). Bu plan döneminde görev yapan 33., 34. ve 35. Hükümetlerin programlarında da enerji alanında önceliğin yerli kaynaklara verileceğine dönük vaatler yer almaktadır (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013a, s. 3277; 3475; 3638.). Görüldüğü gibi, enerji talebine yanıt verme ve kaynaklarda dışa bağımlılık endişeleri, enerji arzını farklı şekillerde çeşitlendirmeye dönük planlamaları gündeme getirmektedir.

1970'lerde yaşanan petrol bunalımları ile birlikte, hidrolik enerjinin yanı sıra güneş, rüzgar, jeotermal gibi diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik ilginin, ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir. Bu yıllarda gerek devletin resmi siyaset belgelerinde gerekse üniversiteler, enerji alanındaki kamu kurumları veya sivil toplum kuruluşlarından kimi temsilcilerin düzenlenen çeşitli konferanslar vesilesiyle veya basın için kaleme aldıkları yazılarda ülkenin enerji alanında fosil yakıtlara ve dolayısıyla ithalata bağımlılığının sakıncalarına dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda, çeşitli alternatif enerji kaynaklarına dönük önerilerin dile getirildiği gözlemlenmektedir.

26-30 Haziran 1972’de İstanbul’da Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti’nce Türkiye’nin Enerji Sorunu ve Enerji İhtiyacı Semineri tertip edilmiştir. Seminerde söz alan dönemin İktisadi Kalkınma Vakfı Genel Sekreteri Haluk Ceyhan, petrolün ülkenin genel enerji arzındaki payının % 36 olduğuna ve tüketiminin büyük bir ivmeyle arttığına dikkat çekmektedir (Akdaş, 2020). Ceyhan buna karşılık sahip olduğu üretim potansiyeline karşın hidrolik enerjinin payının yalnızca % 4,5 olduğunu vurgulamaktadır. Ülkemizde enterkonnekte şebekenin de henüz yeterince yaygın olmadığını ve buna bağlı olmayan pek çok yerde elektrik üretiminde dizel santrallerinin kullanıldığını belirten Ceyhan, enerji politikalarında değişikliğe gidilmediği ve yurtiçi kaynaklardan daha iyi yararlanılmadığı takdirde petrole dolayısıyla dışa bağımlılığın daha da artacağı uyarısında bulunmaktadır. Ceyhan, enerjide başvurulabilecek seçeneklerden söz ederken *“Bugünün ticari kaynakları taş kömürü, linyit, petrol, tabii gaz, akarsular ve nükleer enerji iken; geleceğin ticari kaynakları jeotermal enerji, güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi ve denizlerin gel-git enerjisidir.”* ifadelerini kullanmaktadır (age.).

Aynı seminerde söz alan dönemin Atom Enerjisi Kurumu Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi Müdürü Ahmet Yüksek, ülkenin ileriki yıllarda daha da artacak enerji talebi nedeniyle ortaya çıkacak açığın giderilmesinde nükleer enerjiden istifade edilebileceğini dile getirmektedir. Bununla birlikte, halihazırda yaygın bir şekilde kullanılma olasılığı zayıf olmakla birlikte yakın gelecekte güneş ve rüzgar enerjisinin sağlayabileceği katkıya, bu enerji türlerinin temiz olmasına da dikkat çekerek şu sözlerle değinmektedir (age.):

Küçük sanayi ve ev ihtiyaçları için Türkiye’de rüzgâr ve bilhassa güneş enerjisinin yakın gelecek için primer enerji kaynakları olarak büyük bir potansiyel teşkil ettikleri söylenebilir. Güneş ve rüzgâr enerjisinden faydalanmanın en büyük avantajlarından biri bu yolla elde edilen enerjiyi doğuran proseslerin diğer konvansiyonel enerji üretim proseslerinin tamamen aksine olarak hiçbir suretle çevre kirliliğine yol açmamalarıdır.

1973’te hazırlanan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda Petrol Bunalımı’nın etkisi henüz hissedilmemekle birlikte, dış enerji kaynaklarına bağımlılığın arttığından söz edilmekte ve ülkede değerlendirilmeye başlanacak yeni birincil enerji türleri arasında doğalgaz ve nükleer enerjinin yanı sıra jeotermal enerjinin de anıldığı görülmektedir (T.

C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1973, s. 565; 570). Ayrıca, elektrik enerjisi üretiminde önceliğin yerli kaynaklara verileceği ve termik santrallerin hidroelektrik santrallerle dengeleneceği belirtilmektedir (age.).

Dönemin Hacettepe Üniversitesi Rektör Yardımcısı Gürol Ataman (1977), 1977’de kaleme aldığı bir yazıda, Türkiye’nin ithal fuel-oil kullanan santrallere dayalı enerji politikasını eleştirerek, bu alanda iyi planlama yapılmamasının ülkeyi bir enerji darboğazıyla karşı karşıya bıraktığını savunmaktadır. Bununla birlikte yazar, Silifke yakınlarında bir nükleer santral kurmayı planlayan hükümet ile çeşitli bilim çevrelerinin, nükleer enerjiyi çözüm olarak görmesine de çevre, maliyet ve güvenlik kaygılarıyla karşı çıkmaktadır. Türkiye’nin *“henüz 600 kadar baraj yapabilme olanağı bulunan”* bir ülke olduğundan bahisle, enerji açığının öncelikle termik ve hidroelektrik santrallerle giderilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ataman, ayrıca *“Isınma ve küçük çaplı fakat büyük toplam tutan gereksinimler için ise güneş, rüzgâr ve jeotermal enerjilerinin kullanımı geliştirilmelidir.”* önerisini getirmektedir. Bunun dışında, enerji nakil şebekesinin yenilenerek üretilen enerjinin sağlıklı bir şekilde iletiminin temini ve enerji tasarrufu gibi seçenekleri de gündeme getirmektedir (age.).

1979’da dönemin Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) Fen Kurulu Üyesi Muzaffer Andaç (1979) tarafından yazılan satırlarda *“Türkiye büyük bir enerji darboğazı içindedir. Enerji sağlamak için petrole verilen döviz, bütün ihraç ürünlerinden elde edilen gelir bile karşılamamaktadır.”* ifadeleri dikkat çekmektedir. Öte yandan, Türkiye’nin kişi başına enerji tüketim düzeyi halihazırda Batı ülkelerinin gerisinde olduğundan çözümün enerji tasarrufunda değil, ülkenin daha yüksek yaşam standartlarını ve sanayileşmeyi yakalamasını sağlayacak alternatif kaynaklara yönelmesinde olduğunu savunmaktadır. Yazar, özellikle elektrik üretimi ve ısıtmada kullanılan petrolü ikame edebilecek, su enerjisi, jeotermal enerji ve uranyum yatakları gibi kaynakların bulunduğunu vurgulamaktadır (age.).

Andaç, ülkede elektrik üretiminin 8.5 milyar kwh’nin barajlar, kalan 12 milyar kws’nin kömür ve petrolle çalışan termik santrallerce gerçekleştirildiğini, Sovyetler Birliği ve Bulgaristan’dan 2 milyar kwh’lik elektrik ithalatının söz konusu olduğunu aktarırken, aslında ülkenin henüz kullanılmayan 91.5 kwh’lik hidroelektrik enerji

potansiyeli bulunduğuna dikkat çekmektedir. Yazar, “*Yani her yıl 25 milyon ton petrole eşdeğer enerji denizlere akmaktadır.*” ifadesini kullanmaktadır (age.). Bu cümlede ifadesini bulan, üzerine baraj kurularak enerjisinden faydalanılmayan suların boşa aktığı biçimindeki düşünce tarzı, yıllar sonra da siyasetçilerin söylemlerinde halen kendisine yer buluyor olması bakımından çarpıcıdır. Söz gelimi, 2013’te aralarında barajların da bulunduğu çeşitli tesislerin toplu açılış töreninde söz alan dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, 11 yılda 268 baraj inşa ettiklerini vurgulayarak “*Artık ‘su akar Türk bakar’ yok. Artık ‘su akar Türk yapar’*” sözlerini sarf edecektir (Milliyet, 11 Aralık 2013).

Dördüncü Kalkınma Planı’nda enerji alanında giderek artan talebi karşılamakta sıkıntı yaşandığına dikkat çekilerek “*başta elektrik enerjisi olmak üzere enerji sektörü giderek ülke ekonomisinde darboğaz yaratan bir sektör durumuna gelmiştir*” denilmektedir (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1979, s. 394). Bu bağlamda özellikle petrole dönük talebin yüksek bir ivmeyle arttığı ve buna karşılık 1973 sonrasında petrol fiyatlarında dört kata yakın bir yükseliş meydana gelmesiyle petrol ithalatının ciddi bir problem oluşturduğu vurgulanmaktadır. Öte yandan, birincil enerji tüketiminin 1977 itibarı ile % 65,2’sini oluşturan petrol ürünlerinin ve 1977’de % 50’ye kadar gerileyen üretimin tüketimi karşılama oranı karşısında, yerli kaynakların kullanımında arzu edilen artışın gerçekleştirilemediği belirtilmektedir (age., s. 395-397).

Enerjide petrol ürünlerine bağımlılığın, maliyetlerdeki artışın yanı sıra rezervlerdeki azalma öngörüsü yönünden de sorunlu olduğu dile getirilen planda “*(...) alternatif kaynakların ve güneş enerjisinin kullanımı için araştırma ve geliştirilme çalışmaları ayrıca büyük önem kazanmaktadır. Ülkede var olan enerji açığının kapatılmasında en büyük katkının linyitten gelmesi öngörülmektedir*” ifadeleri kullanılmaktadır (age., s. 401). “*Yeni enerji kaynaklarından yararlanılabilmesi için gerekli araştırmalara devam edilecektir*” denilen planda ayrıca yerli kaynaklara öncelik verileceği, hidroelektrik santrallerin termik santraller karşısındaki payının artırılmasına çaba gösterileceği ve nükleer enerji santrali kurulması çalışmalarının sürdürüleceği ifade edilmektedir (age., s. 407). Plan döneminde devreye alınması tasarlanan elektrik santralleri arasında 1981’de işletmeye girmesi öngörülen 15 MW kurulu güce sahip bir

jeotermal enerji santrali de yer almaktadır (age., s. 408). Planda “*elektrik enerjisi üretiminin petrole dayalı olma oranı hızla düşürülecektir*” denilmekte, ancak bu bağlamda öncelikli seçenekler olarak su ve kömür kaynakları gösterilmektedir (age., s. 662).

1970’lerde yaşanan Petrol Bunalımı, devletin enerji politikalarında da yansımaları bulmuş, 1980’lerin başlarında enerji tasarrufu ve alternatif enerji kaynakları üzerinde durulmaya başlanmıştır. 1982 yılında ilk kez düzenlenen Enerji Tasarrufu Haftası’nın açılışında o dönemde başbakanlık makamında bulunan Bülend Ulusu, vatandaşları “*en ucuz enerji kaynağı*” olarak betimlediği enerji tasarrufuna davet ederken, “*Tasarruflar kişisel giderlerin azalmasına, tasarruf edilen enerji de sanayimizin daha fazla üretmesine yarayacaktır*” ifadelerini kullanmaktadır (Milliyet, 11 Ocak 1982). Ulusu, bu sözleriyle enerji tasarrufuna ekolojik değil, ekonomik bir bakış açısıyla yaklaştığını ortaya koymakta, sözlerini devamında da enerji tüketimi ile kalkınma arasında bir bağlantı kurduğunu açığa vurmaktadır. “*Tarih boyunca insanoğlu enerjiyi kullandığı oranda uygarlıkta ilerlemiş ve daha üst yaşama seviyelerine ulaşmıştır*” ifadelerini kullanan Ulusu, 1973’teki Petrol Bunalımı’na değin enerjinin görece ucuz olması nedeniyle bazı ülkelerde israfın görüldüğü, ancak sonrasında enerji politikalarında değişikliklerin yaşandığını belirtmektedir (age.). Ulusu, Türkiye’nin enerji ihtiyacının hemen hemen yarısını ithalat yoluyla karşıladığını ve bunun ekonomi üzerinde baskı yarattığını vurgulayarak “*Enerji yetersizliği üretimimizi ve günlük hayatımızı etkilemekte en önemli darboğazı oluşturmaktadır*” sözlerini sarf etmektedir (age.).

Bülend Ulusu, enerji tasarrufunun yanı sıra “*jeotermal, nükleer, güneş ve biyogaz gibi alternatif enerji kaynaklarından yararlanmak için çalışmalar yapılacağını*” ifade etmektedir (age.). Bir sonraki yılki Enerji Tasarrufu Haftası çerçevesinde tekrardan söz alan Ulusu, yine 1973’teki Petrol Bunalımı’nı anımsatarak, bu dönemde ülkelerin önlem olarak enerji tasarrufu, yeni ve yenilenebilir kaynakların kullanımı ve enerji verimliliği teknolojilerinin geliştirilmesine yöneldiğine dikkat çekmektedir. Dönemin başbakanı ayrıca, “*Nükleer enerji, jeotermal enerji, güneş enerjisi endüstrisi ile küçük hidroelektrik santralleri çalışmalarının hızlandırılacağını*” dile getirmektedir (Milliyet, 10 Ocak 1983).

Bu dönemde devletin, alternatif enerji kaynaklarını TRT yayınları vasıtasıyla kamuoyuna tanıtmaya çalışması içerisinde de olduğu görülmektedir. Söz gelimi, 1984’de yayınlanan “Enerji Kaynaklarımız” adlı bir televizyon programı, bölümlerinden birini “yeni ve yenilenebilir enerjiler” temasına ayırmaktadır (Milliyet, 27 Mayıs 1984). Programın tanıtımında ele alınacak konular arasında “dünyadaki ülkelerin büyük bir bölümündeki enerji açığının kapatılması amacı ile oluşturulan politikalar” ile “ülkemizin enerji sorununun çözümünde klasik enerji kaynaklarımızın dışında kalan “Yeni Enerjiler” olarak tanımlanan güneş, jeotermal, rüzgâr, biyogaz, nükleer enerji gibi kaynaklardan yararlanma çalışmaları” gösterilmektedir (age.). 1985 senesinde ise “güneş, rüzgâr, biyogaz ve jeotermal enerji kaynaklarının ülkemizde ve dünyada kullanılma alanlarını ele alan” dört bölümden oluşan “Alternatif Enerji” isimli bir program dizisinin yayına hazırlandığı haberi göze çarpmaktadır (Milliyet, 25 Şubat 1985). Ayrıca, televizyon yayın akışında “Akarsularımız Barajlarımız” adında bir diğer program da hidrolik enerji projelerine devletçe atfedilen önemin bir işareti olarak dikkat çekmektedir (Milliyet, 25 Şubat 1985).

1985-1989 dönemini kapsayan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda “Enerji hammaddelerinin arama ve üretiminde kamu dışı kaynaklardan yararlanılmaya çalışılacak, bu konuda özel sektör ve yabancı sermaye girişimleri desteklenecektir.” denilmektedir (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1984, s. 103). Petrolün birincil enerji kaynakları arasındaki payının halen % 44,6 ile en yüksek düzeyde yer aldığı belirtilmekle birlikte, enerji açığının kapatılması doğrultusunda linyit ve hidrolik kaynaklardan yararlanma düzeyinin artırılmasıyla bunun % 44,1’e geriletilmesinin hedeflendiği belirtilmektedir (age., s. 102-103). Her ne kadar önceki planlardan farklı olarak “kaynakların ve çevrenin korunması” enerji sektöründe izlenecek ana ilkeler arasında sayılsa da (age., s. 104) izleyen bölümlerde kullanılan şu ifadeler, devlet nezdinde ekonomik kaygıların ekolojik kaygılara nazaran baskın konumda olduğunu düşündürmektedir (age., s. 105):

Enerji tüketiminde ekonomik olmak kaydıyla yerli kaynak kullanımına ve ithal kaynaklı ucuz primer enerjiye öncelik verilecektir. Elektrik enerjisi darboğazının aşılması için kısa dönemde düşük kalorili linyitlere dayalı termik santrallerle, uzun dönemde hidrolik kaynaklara ağırlık verilmesi sağlanacaktır.

Ekonomik olmayı başat bir ölçüt olarak ortaya koyan devlet, termik santrallerin doğa ve halk sağlığı üzerinde yarattığı dışsal maliyetleri göz ardı eden bir fayda-zarar hesaplamasıyla enerji üretiminde linyit kaynaklarına öncelik vermektedir. DPT, bu planda ilk kez yenilenebilir enerji kavramını kullanarak güneş, jeotermal, biyogaz başta olmak üzere bu kaynaklardan faydalanmak için çalışmaların teşvik edileceğini belirtse de enerji arzında önceliğin “*güvenilir ve ucuz kaynaklara*” tanınacağını bir kez daha vurgulamaktadır (age.). Planda 1989 yılına gelindiğinde birincil enerji üretimine güneş enerjisinden 14.900 ton eşdeğer petrol (TEP) miktarında katkının sağlanmasının amaçlandığı belirtilmektedir (age., s. 109). Öte yandan, elektrik enerjisi üretim hedeflerinde güneş enerjisine yer verilmemesi sebebiyle bu kaynaktan öncelikle su ısıtma gibi farklı amaçlarla faydalanılacağı anlaşılmaktadır.

O dönemde Gazi Üniversitesi Kimya Mühendisliği Bölümü’nde Termodinamik ve Temel İşlemler Ana Bilim Dalı Başkanı olarak görev yapmakta olan Hayri Yalçın (1986), 1986’da kaleme aldığı yazıda fosil yakıtların stoklarının sınırlı olması ve çevre kirliliğine yol açması gibi sorunlar barındırdığını ifade etmektedir. Yazar, Türkiye bakımından üçüncü bir sorunun ülkemizin bu kaynaklar yönünden fakirliği olduğuna dikkat çekerek 1985 verileriyle enerji tüketiminin % 42’sinin dış kaynaklardan temin edildiğini vurgulamaktadır. Aynı verilere göre enerji tüketiminde konut ısıtmasının payının % 45, sanayininse % 28 olduğunu aktaran Yalçın (age.), sanayideki tüketilen enerjinin en az yarısının düşük sıcaklıklı ısı enerjisi olduğunu belirtmektedir. Yalçın (age.), Türkiye’nin fosil yakıtlardaki fakirliğinin aksine güneş enerjisi ve jeotermal kaynaklar bakımından şanslı olduğunu ve bunların değerlendirilmesi halinde fosil yakıt tüketiminden büyük ölçüde tasarruf sağlanabileceğini belirtmektedir.

1980’li yılların sonlarında Türkiye’nin uluslararası alandaki gelişmeleri daha yakından izlemeye başlaması, bu dönemde çevre ve iklim değişikliği politikalarının da ülke gündemine girmesine vesile olmuştur. Bu bağlamda, özellikle Ortak Geleceğimiz Raporu’nun, o dönemki adıyla Türkiye Çevre Sorunları Vakfı tarafından dilimize tercüme edilmesi ve 1989’da Devlet Planlama Teşkilatı’nın düzenlediği toplantıda raporun farklı kesimlerin katılımıyla tartışılması önemli bir dönüm noktası olarak gösterilmektedir (Talu, 2015, s. 323-325). Gerek DPT’nin konuya ilgisi, gerekse 1992’de

düzenlenecek Rio Konferansı'na dönük ön hazırlıklar, 1990-1994 dönemini kapsayan Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın çevrenin diğer alanlardaki politikalar bakımından göz önünde bulundurulacak bir etmen olarak ele alındığı ilk plan olmasını beraberinde getirmiştir (age., s. 325-326).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda teşvik politikasının kapsamına alınacak faaliyetler arasında “*çevre kirliliğini önleme, enerji tasarrufu, doğal kaynakları harekete geçirme*” de sayılmaktadır (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1989, s. 31). Planda enerji talebinin karşılanması doğrultusunda “*ekonomik olmak kaydıyla yerli veya ithal bütün enerji kaynakları değerlendirilecek*” denilmektedir (age., s. 39). Planda enerji politikasının ana esasları olarak “*yerinde, zamanında, güvenilir, ucuz ve kaliteli enerjinin sağlanması*” ve bu gereksinimin “*ülke ve kullanıcı için en ekonomik tarzda karşılanması*” gösterilmekte, bu alanda öncelik verilecek yerli kaynakların yetersiz kaldığı durumlarda ekonomik olması koşuluyla ithalata gidilebileceği belirtilmektedir (age., s. 257-258). Planda petrole ithalatına bağımlılığın azaltılması ve Avrupa Topluluğu politikalarıyla uyum yönünden enerji temininde kaynak çeşitlendirilmesi yönünde adımlar atılacağı belirtilmektedir (age., s. 351). Bu çerçevede plan döneminde doğal gaz kullanımının yaygınlaştırılacağı ve Atatürk Barajı ile ithal kömür kullanan bir termik santralin faaliyete geçirileceği belirtilmekte, ayrıca “*başta hidrolik enerji olmak üzere, jeotermal ve güneş enerjisi gibi yenilenebilir enerji kaynaklarından daha büyük oranlarda yararlanılabilmesi*” doğrultusunda çalışmalar yapılacağı aktarılmaktadır (age., s. 258). Öte yandan, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının “*ekonomik olmak kaydıyla*” söz konusu olabileceği hususu vurgulanmaktadır (age., s. 351).

Planın “Çevre Sorunları” bölümünde daha önceki planlardan farklı olarak enerji üretimi ve tüketiminin çevresel etkileri üzerinde görece daha ayrıntılı bir biçimde durulduğu dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, bu bölümde “*Enerji üretimi, iletilmesi, dönüştürümü ve kullanımında çevre faktörünü gözönüne alan ekonomik değerlendirme yapılacaktır*” denilerek ekolojik kaygıların ekonomik çıkarlar yanında talileştirildiği gözlemlenmektedir (age., s. 313). Enerji üretiminde çevre kirliliğinin azaltılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarından faydalanılması için araştırma-geliştirme faaliyetlerine

yoğunlaşılacağı belirtilerek ekolojik modernleşme yaklaşımına benzer bir şekilde çevre sorunlarına teknolojik çözümler getirilmesinin üzerinde durulduğu görülmektedir (age.).

Plandaki çarpıcı bir diğer gelişme ise *“Büyük hidroelektrik santrallerin ekolojik ve sosyo-ekonomik dengede oluşturduğu önemli değişikliklerin boyutları belirlenecek ve etkilerini azaltacak tedbirler geliştirilecektir”* ifadelerine yer verilmesidir (age.). Bu yorumlar, dünyada da büyük barajların çevresel ve toplumsal etkilerinin daha eleştirel bir mercekten değerlendirildiği bir döneme denk gelmektedir. Nitekim sürdürülebilir kalkınma kavramının küresel kamuoyunda yerleşikleşmesine vesile olan 1987 tarihli ünlü Ortak Geleceğimiz Raporu’nda Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, *“bir hidroelektrik santral yalnızca daha çok elektrik elde etmenin bir yolu olarak görülmemeli, yerel çevre üzerindeki etkileri ile yerel toplum yaşamı üzerindeki etkileri de bilançoya dahil edilmelidir”* demektedir (Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, 1991 [1987], s. 83). Öte yandan, plandaki yaklaşım, etkilerin önüne geçilmesi amacıyla gerekirse baraj projelerinin gözden geçirilerek bunlardan vazgeçilmesi değil, etkileri azaltacak önlemler alınması yönündedir.

1996-2000 dönemini kapsayan Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda 1994 son itibarı ile birincil enerji tüketiminin % 49’unun ithal kaynaklara dayalı olduğu belirtilmektedir (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1995, s. 136). Yerli kaynaklar arasında yer alan linyitin arzın 1980’lerden itibaren artırıldığı, ancak elektrik üretiminde hidroelektrik santrallere ağırlık verilmesi sebebiyle talebin düşük düzeyde kaldığı belirtilmektedir (age.). 1994 senesi verileriyle 101 milyar kwh’lik arz kapasitesine karşılık talebin 78 milyar kwh düzeyinde gerçekleştiği dile getirilmekle birlikte, talepteki hızlı artışa ve 1990’dan itibaren yeni yatırımlardaki yavaşlamaya dikkat çekilerek yakın dönemde elektrik açığı olasılığından söz edilmektedir. 1990’larda yeni enerji yatırımlarını olumsuz yönde etkileyen unsurlar arasında *“mevcut çevre mevzuatı ve uygulamasındaki sorunlar”* da sayılmaktadır (age., s. 137). Planda yenilenebilir enerji kaynaklarından daha fazla faydalanılması hedefi dile getirilmekle birlikte bunun madencilik yatırımları ve nükleer teknolojinin kullanımı ile aynı cümlede ele alınması (age., s. 138), baskın kaygının enerji arzını çeşitlendirmek olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan, planda enerji verimliliği ile tasarrufunun artırılması hedefi dile getirilirken,

bunun sebepleri arasında yerli kaynakların stok ve potansiyel olarak sınırlılığı ve yüksek maliyeti ile ithalatın döviz yükü gibi ekonomik gerekçelerin yanı sıra, “aşırı enerji kullanımının çevre sorunu yaratması” da sayılmaktadır (age.).

2001-2005 dönemi için hazırlanan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda ilk defa beş yıllık amaçların haricinde bir de 2001-2023 dönemini kapsayan bir uzun vadeli gelişme stratejisi yer almaktadır (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 2000, s. 21-23). Bu bağlamda aralarında “*bilgi toplumuna dönüşüm*”, “*yeni teknolojilerin geliştirilmesi*” ve “*çevrenin korunması*”nın da yer aldığı hedeflerle birlikte senelik ortalama % 7 büyüme ile 2023’te ekonomik büyüklük yönünden dünyada ilk ona girilmesi perspektifi yer almaktadır. Söz konusu büyümenin % 30 civarının toplam faktör verimliliği kökenli olmasının planlandığı belirtilmektedir (age.). Toplam faktör verimliliği (TFV), “*üretilen çıktının üretimde kullanılan girdilerin miktarı ile açıklanamayan kısmı*” olarak tanımlanmakta, girdilerin üretimde etkin ve yoğun olarak kullanılması ölçüsünde arttığı ifade edilmektedir (UNDP Türkiye, 2018, s. 15). Üretim süreçlerinde yeni teknolojiler ve dijitalleşmenin yaygınlaştırılması, işgücü ve enerji verimliliğinin artırılması TFV’ye destek olacak faaliyetler olarak gösterilmektedir (age., s. 52-54). Bununla birlikte, TFV’yi ölçüt alan değerlendirmeler, ekonomik büyümenin hızlanmasında doğal kaynakların sömürsünün artışının oynadığı örtük rolü yeterince hesaba katmadığı ve ekolojik modernleşme yaklaşımında olduğu gibi teknolojiden faydalanarak ekonomik büyümenin sınırsızca sürdürülebileceği algısını yarattığı gerekçeleriyle eleştirilmektedir (Burkett, 2006). Dokuzuncu Kalkınma Planı’nda TPV’nin ülkenin 2001-2005 dönemindeki ekonomik büyüme performansına % 42’ye varan bir katkısının olduğu ileri sürülmektedir (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 2006, s. 14). Ancak, UNDP Türkiye (2018, s. 15), TFV’nin Türkiye’nin ekonomik büyümesindeki rolünün istikrar arz etmediği, sınırlı olduğu ve bu durumun büyümenin sürdürülebilirliğine dönük riskler barındırdığını savunmaktadır. Bu bağlamda, 2012-2016 döneminde TFV’nin ekonomik büyümedeki payı % 13’te kaldığı dile getirilmektedir (age.).

Sekizinci Kalkınma Planı’nda GAP kapsamında o döneme değin elektrik üretimi işlevli 10 barajın inşa edildiği, 2 barajın inşaatının sürdüğü, bunların dışında

projesi hazır olan ve planlama aşamasında başka hidroelektrik santrallerin mevcut olduğu ifade edilmektedir (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 2000, s. 64-65). Planda *“Bilimsel ve teknolojik gelişmeler sağlayarak uluslararası düzeyde rekabet gücü kazanmak”* amacıyla akademi-kamu-özel sektör işbirliğinde Ar-Ge girişimlerinin destekleneceği belirtilmektedir. Ar-Ge faaliyetlerinin destekleneceği alanlar arasında *“temiz enerji teknolojileri”*, kurulması planlanan Endüstri Parklarının faaliyet sahaları arasında *“çevreci enerji teknolojileri”* de sayılmaktadır (age., s. 126-127).

Planda enerji arzı ve tüketiminde tasarrufun ve sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının esas alınmasına dair vurgular dikkat çekmektedir. Bunun altında yatan gerekçeler olarak küresel fosil yakıt kaynaklarının kısıtlılığı ve buna bağlı olarak fiyatlarında öngörülen artış, enerji kaynakları yönünden % 62’yi bulan ithalat oranı ve enerjinin üretimi ile tüketiminden kaynaklanan çevre sorunlarının ciddi bir maliyet oluşturmaları gösterilmektedir. Ayrıca, kişi başına enerji tüketimi miktarının artık bir kalkınma emaresi niteliğinde görülmediği, bunun yerine belirli düzeyde enerji ile azami üretim ve refah temininin esas alındığı vurgulanmaktadır (age., s. 142). Bu doğrultuda, Türkiye’nin enerji yoğunluğunun gelişmiş ülkelere kıyasla oldukça fazla olduğu, ancak tasarrufa dönük önlemlerin yeterince hayata geçirilemediğinden yakınılmaktadır (age., s. 145).

1999 yılı itibarı ile birincil enerji tüketimi içerisinde hidrolik enerji % 4, yenilenebilir enerji kaynakları ise yalnızca % 0,2 paya sahiptir (age., s. 147). 2000 senesi verileriyle elektrik enerjisinde hidroelektrik santrallerin 11.115 MW, jeotermal enerji santrallerinin 15 MW, rüzgar enerji santrallerininse 48 MW kurulu güce sahip olduğu görülmektedir (age., s. 150). Planda *“Doğanın korunması amacı dikkate alınarak”* yenilenebilir enerjinin enerji tüketimindeki payının artırılması yolunda çaba gösterileceği dile getirilmekle birlikte izleyen cümlede bunun aralarında fosil yakıt rezervlerinin de aralarında olduğu yerli enerji potansiyelinden azami düzeyde istifade edilmesi bağlamına oturtulması dikkat çekmektedir (age., s. 152).

2007-2013 dönemini kapsayan Dokuzuncu Kalkınma Planı’nın Giriş bölümünde, belgenin *“İstikrar içinde büyüyen, gelirini daha adil paylaşan, küresel ölçekte rekabet gücüne sahip, bilgi toplumuna dönüşen, AB’ye üyelik için uyum*

sürecini tamamlamış bir Türkiye” vizyonu ve Uzun Vadeli Strateji (2001-2023)” çerçevesinde hazırlandığı belirtilmektedir (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 2006, s. 1)⁷³. Planda *“Enerji talebi karşılanırken çevresel zararların en alt düzeyde tutulması ... esastır”* denilmekte, ayrıca enerji arzında yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarının payının olabildiğince artırılmasının hedeflendiği belirtilmektedir (age., s. 69). Ancak yerli ve yenilenebilir enerjinin arz güvenliği ve kaynak çeşitlendirmesi bağlamında ele alınması ve çeşitlendirme hedefine dönük olarak nükleer enerji santrali inşasından söz edilmesi dikkat çekmektedir (age.). Ayrıca, *“hidroelektrik santral projelerinin en düşük maliyetlerle ve hızlı şekilde”* neticelendirilmesinden bahsedilmesi (age.), ekonomik kaygıların baskınlığına dair bir emaredir.

Öte yandan, planın hazırlık aşamasındaki Çevre Özel İhtisas Komisyonu Raporu’nda yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının, Türkiye’nin BMİDÇS’den kaynaklanan yükümlülüklerinin ifası ve sera gazı salımlarının azaltımı bağlamında ele alındığı görülmektedir (T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 2007, s. 27-29). Raporda ülkede birincil enerji tüketiminde hidrolik enerjinin % 4’lük payına karşılık, petrolün % 38, linyit ve taşkömürünün toplam % 26, doğal gazınsa % 23 payının bulunduğu belirtilmektedir. Elektrik enerjisi üretiminde 2004 yılı verileriyle hidrolik enerjinin % 30, jeotermal ve rüzgar enerjisinin toplamda % 0,1 paylarına karşılık, doğal gazın % 41, kömürünse % 23 pay sahibi olduğu dile getirilmektedir. Hidroelektrik santraller dahil olmak üzere yenilenebilir enerji tesislerinden üretim miktarının 2020 yılına gelindiğinde üç kat artması, ancak toplam üretimdeki paylarının yine de azalmasının öngörüldüğü belirtilmektedir (age., s. 28). Raporda, ülkenin BMİDÇS kapsamındaki yükümlülüklerini, sözleşmenin *“ortak fakat farklı yükümlülükler ilkesi doğrultusunda, kalkınma önceliklerini/hedeflerini ve artan nüfusun gereksinimlerini gözeterek”* yerine getireceği belirtilmektedir (age.). Gerek bu ifadeler, gerekse hemen izleyen cümlede dile getirilen *“Enerji isteminde oluşan artışlar ve geleceğe yönelik öngörüler, Türkiye’de enerjinin doyma noktasına ulaşmadığını ve gelecek birkaç on yılda da ulaşmayacağını ortaya koymaktadır.”* vurgusu (age.), ülkenin enerji politikalarında ekonomik kaygıları gözeterek köklü değişimlerden kaçınma eğilimine işaret eder

⁷³ Vurgu özgün metinde. Planda belgenin AB’ye üyelik süreci sebebiyle AB mali takvimi göz önüne alınarak önceki planlardan farklı olarak 5 değil, 7 yıllık bir dönem için hazırlandığı ifade edilmektedir (s. 2).

niteliktedir. Bu bağlamda, ülkenin sera gazı salımlarının azaltımına dair doğrudan bir düzenlemeye sahip olmadığı, ancak enerjinin tasarruflu ve verimli kullanımı ile yenilenebilir kaynakların değerlendirilmesinin yaygınlaştırılması ile bu sürece dolaylı katkı sağlanabileceğine değinilmektedir (age., s. 28-29).

Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda *“Sanayi ve çevre politikalarının uyumu gözetilerek büyümenin sürdürülebilirliği sağlanacaktır.”* denilmektedir (age., s. 79). Onuncu Kalkınma Planı'nda ise ilk kez yeşil büyüme kavramı kullanılarak, bu paradigma ile *“üretim sektörlerinde temiz üretim ve eko-verimlilik ile hem çevrenin korunması hem de rekabetçiliğin artırılması mümkün görülmekte”* olduğu dile getirilmektedir (T. C. Kalkınma Bakanlığı, 2013, s. 13). Plan çerçevesinde 25 farklı alanda Öncelikli Dönüşüm Programları oluşturulmuş olup bunlardan biri, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı koordinatörlüğünde yürütülmesi planlanan Yerli Kaynaklara Dayalı Enerji Üretim Programı'dır (T. C. Kalkınma Bakanlığı, 2015a, s. iii). Söz konusu programa ilişkin eylem planı incelendiğinde, programın amacının, yenilenebilir kaynakların da aralarında bulunduğu mümkün olan tüm yerli kaynakların değerlendirilmesi suretiyle enerjide ithal kaynaklara bağımlılığın azaltılması olarak ortaya konulduğu gözlemlenmektedir. Bu amaç ortaya konulurken, enerji talebinin hızla büyümesi bir ön kabul olarak ortaya konmakta, yine ekonominin yüksek ve istikrarlı olarak büyüebilmesi, bunun hangi farklı yollarla temin edilebileceği sorunsallaştırılmadan verili bir hedef olarak yer almaktadır (age., s. 1). Oysa bir diğer Öncelikli Dönüşüm Programı olan Enerji Verimliliğinin Geliştirilmesi Programı'na ilişkin eylem planında da dile getirildiği gibi, Türkiye, birim üretim başına tüketilen enerjiyi ifade eden enerji yoğunluğu bakımından OECD ve AB ortalamasının üzerindedir (T. C. Kalkınma Bakanlığı, 2015b, s. 1). Enerji Verimliliğinin Geliştirilmesi Programı'ndan temin edilecek çıktıların enerji talebinin düzeyine etkisi tartışma konusu edilmeksizin mümkün olan tüm yerli kaynakların değerlendirilmesi biçiminde bir hedefin ortaya konulması, devletin ekolojik modernleşme yaklaşımlarına benzer bir şekilde üretimin çevresel etkilerden arındırılması suretiyle yeşilleşme biçiminde bir iddiayı gerçek anlamda ortaya koymadığı izlenimini doğurmaktadır.

Yerli Kaynaklara Dayalı Enerji Üretim Programı Eylem Planı'nda öngörülen hedefler incelendiğinde devletin yenilenebilir enerjiye çevresel önceliklerle değil, enerji

arzını çeşitlendirme doğrultusunda başvurulacak seçeneklerden biri olarak yöneldiğine dönük emarelere rastlanmaktadır. Zira planda yerli kaynakların enerji üretimindeki payının artırılması bağlamında yerli kömüre dayalı enerji santrallerine önemli bir ağırlık verildiği görülmektedir. Plandaki hedeflere göre yerli kömüre dayalı santrallerden elde edilen elektriğin miktarında 25 TWh'lik bir artış öngörüldürken, (su harici) yenilenebilir kaynaklar bakımından planlanan elektrik üretim artışı 19 TWh'dir (T. C. Kalkınma Bakanlığı, 2015a, s. 2). 2011 – 2015 döneminde görev yapan 61. Hükümetin programında yer alan *“Cari açığı daha düşük seviyelere indirmek ve enerjide dışa bağımlılığı azaltmak amacıyla yenilenebilir enerji kaynaklarının enerji arzı içindeki payını artıracamız”* ifadesi de yenilenebilir enerji kaynaklarına dönük ekonomik bakışın göstergesidir (Neziroğlu ve Yılmaz, 2013b, s. 8349). Ayrıca, gerek söz konusu program (age.), gerekse de 2015-2016 döneminde görev yapan 64. Hükümet programı'nda (T. C. Başbakanlık, 2015, s. 92-95) *“yerli ve yenilenebilir enerji kaynakları”* vurgusu bağlamında yenilenebilir enerjinin, yerli kömür kaynaklarını da içeren bir yelpaze bünyesinde anıldığı dikkati çekmektedir.

2019-2023 yıllarını kapsayan On Birinci Kalkınma Planı'nda 2013-2018 döneminde elektrik üretiminde (hidrolik enerji dahil) yenilenebilir enerji kaynaklarının payının % 28,9'dan % 32,5'e; yerli kömürün payınınsa % 12,6'dan % 14,9'a çıktığı belirtilmektedir (T. C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019, s. 20). Planda yenilenebilir enerji üretimine sağlanan destekler, yerli kömür, doğal gaz depolama tesisleri ve Akkuyu Nükleer Enerji Santrali projesi ile birlikte enerji arz güvenliğinin artırılmasına dönük faaliyetler olarak anılmaktadır (age., s. 20-21). Planda elektrik üretiminde yenilenebilir enerji kaynaklarından daha fazla yararlanılacağı belirtilmektedir. Bu doğrultuda, YEKA benzeri modeller, enerji depolama sistemleri, lisanssız güneş ve rüzgar enerjisi santrallerinden yararlanılacağı belirtilmektedir (age., s. 119-120). Planda, 2018'de % 32,5 olarak gerçekleşmesi öngörülen yenilenebilir enerjiden elektrik üretim payının 2023'te % 38,8'e yükseltilmesi, buna karşılık doğal gazın payınınsa % 29,85'ten % 20,7'ye geriletilmesi hedefleri yer almaktadır (age., s. 121). Bununla birlikte, planda enerjide dışa bağımlılık ve cari açığın azaltılması amacıyla linyit ve kaya gazı gibi fosil yakıtlara dönük arama ve üretim faaliyetlerinin artırılacağı belirtilmektedir. Planda bu çerçevede *“Linyit rezervlerimizin çevre standartlarına uygun şekilde elektrik enerjisi*

üretiminde kullanımı artırılacaktır” ve “Temiz kömür teknolojilerine ilişkin Ar-Ge projeleri desteklenecektir” ifadeleri yer almaktadır (age., s. 120-121).

Planın “Çevre Hedefleri” bölümünde 2023 yılına kadar kurulacak yenilenebilir enerji santralleri ile 18 milyon ton karbondioksit salımının önüne geçileceği öne sürülmektedir. Bu veri hakkında *“azaltılacak kümülatif karbondioksit miktarı doğalgazdan elektrik üretiminin yenilenebilir elektrik üretimi ile ikamesi yöntemiyle hesaplanmıştır”* açıklamasına yer verilmektedir (age., s. 185). Bununla birlikte, planda yer verilen elektrik üretiminde linyit kaynaklarından daha fazla yararlanılması hedefinin ne miktarda sera gazı emisyonuna yol açacağı konusunda bir değerlendirmeye yer verilmemektedir. Ayrıca, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde de daha ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, yenilenebilir enerji santrali olarak sınıflandırılan jeotermal enerji santrallerinin de ülkemizdeki bazı jeotermal sahaların jeolojik özellikleri nedeniyle dünyadaki emsallerine nazaran daha fazla karbondioksit salımına yol açtığı dile getirilmektedir (Aksoy, 2015). Dolayısıyla, yeni kurulacak her yenilenebilir enerji santralinin karbondioksit emisyonlarında azaltıma yol açacağı varsayımının da genel bir geçerliliğe sahip olmayabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Türkiye’de enerji alanındaki dışa ve fosil yakıtlara bağımlılık halen sürmektedir. Ülkemizde 2017 yılındaki birincil enerji arzının % 75,7’si ithal edilen kaynaklardan karşılanmakta olup üretimde fosil yakıtların payı % 88,1’dir. Enerjide dışa bağımlılık oranı 1990 yılında % 51,6 iken bu verinin özellikle 1990’ların ortasından itibaren tırmanışa geçtiği ve 1990-2017 döneminde toplam enerji ithalatında % 306,73’lük ciddi bir artışın söz konusu olduğu görülmektedir (TMMOB Makina Mühendisleri Odası Enerji Çalışma Grubu, 2019, s. 13-19). Bu durum sebebiyle devletin enerji arzında yerli kaynaklara yönelme yönünde bir tercihi söz konusu olup, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı’nın 2018 Faaliyet Raporu’nun sunuş yazısında, Bakan Fatih Dönmez’in şu ifadelerine yer verilmektedir (T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. 2019, s. 1):

Milli Enerji ve Maden Politikamız doğrultusunda enerji portföyündeki yerli ve yenilenebilir enerji payının artırılması stratejimiz ile yerli kömürün yanı sıra rüzgâr, güneş, hidrolik, jeotermal ve diğer yenilenebilir enerji kaynaklarımız sürdürülebilirlik ilkesi doğrultusunda çevreci bir anlayış ile değerlendirilmektedir.

Her ne kadar yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı açısından sürdürülebilirliğe ve çevreciliğe temas edilse de enerji politikasının ana başlığındaki millilik vurgusu, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımında birincil olarak enerji güvenliği ve dışa bağımlılığın azaltılması kaygılarının güdüldüğünü düşündürmektedir. Bakanın 2018’de devreye alınan elektrik enerjisi kurulu gücünden söz ederken linyitli termik santralleri de hidroelektrik, rüzgar, güneş ve jeotermal enerji santralleri ile birlikte “yerli ve yenilenebilir” başlığı altında anması (Temizer, 2019) da bu kanıyı güçlendirmektedir. Bakanın, Siirt’te bir hidroelektrik santrali ziyareti esnasında kullandığı *“Yerli ve yenilenebilir enerji kaynaklarına desteklerimiz gelecekte de devam edecek. Çünkü, mümkün olduğu kadar yerli kaynakları kullanmak suretiyle enerjide dışa bağımlılığı azaltmak zorundayız”* ifadeleri de yine aynı bağlamda değerlendirilebilir (Barlık ve Tepe, 2019):

Türkiye’de 2019 yılında lisanslı elektrik üretiminin % 30,20’si HES’lerden, % 7,35’i RES’lerden, % 3,03’ü JES’lerden, % 1,45’i biyokütle enerji santrallerinden (BES), % 0,07’si GES’lerden sağlanmıştır (EPDK, 2020, s. 20-21). Lisanslı elektrik üretiminde 2018 senesine nazaran doğal gazla çalışan termik santrallerin oranında % 11’in üzerinde, ithal kömürlü termik santrallerin payındaysa % 1’in biraz altında bir gerileme görülürken, üretimde payı artan santraller arasında % 10’a yaklaşan artış oranıyla HES’ler başı çekmektedir (age.). 2019 yılı sonu verileriyle lisanslı kurulu gücün % 33,54’ünü HES’ler, % 8,85’ini RES’ler, % 1,78’ini JES’ler, % 0,85’ini BES’ler, % 0,20’sini ise GES’ler oluşturmaktadır (age., s. ii).

Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Dönmez (2020), Ağustos 2020’de kaleme aldığı “Milli Enerji Politikamız” başlıklı makalede, mensubu bulunduğu siyasal partinin iktidara geldiği 2002’den bu yana “Bağımsız Enerji, Güçlü Türkiye” şiarı ile hayata geçirdiği projelerle övünürken, bu kapsamda Türkiye’nin yenilenebilir kaynaklara dayalı kurulu gücünün ulaştığı düzeye işaret eden şu ifadeleri kullanmaktadır (age., s. 22):

Bugün rahatlıkla söyleyebiliriz ki yenilenebilir enerjide dünyada önde gelen ülkeler arasında yer alıyoruz. Kaynaklarımızı verimli ve etkin kullanarak izlediğimiz politikalarımızla yenilenebilir kurulu gücünde dünyada on üçüncü, Avrupa’da altıncı sıradayız. Jeotermalde Avrupa’da birinci, hidroelektrikte ikinci, rüzgâr ve güneşte yedinci, biyokütlerde ise on birinci sıradayız.

Bununla birlikte, makalenin başlığındaki millilik ve enerji politikasının düsturundaki bağımsızlık ve güç vurgularının yanı sıra, Bakanın gündeme getirdiği diğer bazı hususlar da yenilenebilir enerji kaynaklarından yararlanılmasında enerji arz güvenliği ve ekonomik kaygıların rol oynadığını düşündürmektedir. Enerji politikasının ana sütunlarını “yerlileştirme, arz güvenliği ve öngörülebilir piyasalar” olarak sıralayan Bakan Dönmez (age.), “*Temel hedefimiz Türkiye’nin enerji ithalatını azaltmak. Yerli ve yenilenebilir enerjiyi, enerji piyasalarımızın kalbine yerleştirmek.*” ifadelerini kullanmaktadır (age., s. 23).

4.2.2. Yenilenebilir Enerji Teşvikleri: Kamu Yararı mı Özel Sektör Kârı mı?

Ülkemizde yenilenebilir enerji kaynaklarına dönük teşvik niteliğindeki ilk düzenleme 2003 yılında Elektrik Piyasası Lisans Yönetmeliği’nde yapılan değişikliklerle yenilenebilir enerji santrallerine iletim ve dağıtım ağına erişimde öncelik tanınması, yıllık lisans ücretlerinin ilk sekiz yıl boyunca indirimli olarak uygulanması ve inşaat ruhsatında % 1 indirim getirilmesi olmuştur (Akça, 2008, s. 146; Erdoğan, 2009, s. 1366 aktaran Atlı, 2012, s. 47). Türkiye’de yenilenebilir enerjiden elektrik üretiminin devletçe desteklenmesi amacıyla yapılan kanun düzeyindeki ilk düzenleme ise 2005 yılında yasalaşan 5346 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun’dur. Yasanın çıkartıldığı tarih de dikkate alınarak, ülkemizin yenilenebilir enerji politikasında diğer birçok ülkeyi geriden izlediği yorumları getirilmektedir (Berksoy ve Akdoğan, 2018, s. 24). Yasa, Türkiye’nin Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi’ne taraf olmasını izleyen yıl çıkartılmış olmakla birlikte, Atlı (2012, s. 49), Türkiye Rüzgar Enerjisi Birliği (TÜREB) ve Biyogaz Yatırımlarını Geliştirme Derneği’nde (BiyogazDer) gerçekleştirdiği mülakatlarda bu konuda devlet yetkililerini asıl etkileyen etmenin, yurtdışından finansman temin edebileceklerini belirten özel sektör temsilcileri olduğunu tespit etmiştir. Atlı’nın (age., s. 44) görüştüğü Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı’nda yenilenebilir enerji politikalarının oluşumunda görev alan bir yetkili, Türkiye’de yenilenebilir enerji piyasası ile bu alandaki kurumsal ve hukuki altyapının oluşumunda Avrupa Birliği üyeliğine adaylık ve bu çerçevedeki uyum sürecinin etkili olduğunu dile getirmiştir. Öte yandan, Görkem (2019, s. 86) ise yasanın çıkartılmasının yanı sıra, yenilenebilir enerji

politikalarının bütçeye eklenmesinde de gecikme yaşandığına işaret etmektedir. Buna göre kanun 2005'te çıkmakla birlikte, yenilenebilir enerji kaynaklarına değinilen ilk Orta Vadeli Program 2009-2011, ilk Orta Vadeli Mali Plan 2014-2016 dönemini kapsamaktadır (age.).

Yasa ile yenilenebilir enerji üretimine dönük olarak çeşitli teşvik mekanizmaları getirilmiş olup, bunların başında bir sabit fiyat garantisi niteliğindeki Yenilenebilir Enerji Kaynakları Destekleme Mekanizması (YEKDEM) gelmektedir (Berksoy ve Akdoğan, 2018, s. 24). Buna göre, 31 Aralık 2020'den önce üretime başlayan yenilenebilir enerji projeleri, ilk 10 yıllık işletim süreleri boyunca kanunda belirlenen tarifeler üzerinden elektrik satışı yapabilecektir (Sarı ve Saygın, 2018, s. 21). Kanunla getirilen teşvikler, sabit fiyat garantisi ile sınırlı olmayıp, tesislerde kullanılacak malzemelerin yurt içinde üretilmesi ve güneş ile biyokütle enerjisinden istifade etmeye dönük AR-GE yatırımları da Cumhurbaşkanlığı kararı ile teşvikten yararlanabilmektedir. Ayrıca, Yasanın sekizinci maddesi ile kurulacak tesisler için kullanılacak kamu arazileri bakımından, *“Yatırım döneminde izin, kira, irtifak hakkı ve kullanma izni bedellerine yüzde elli indirim uygulanır.”* denilmektedir (5346 sayılı Kanun, 2005).

2020 yılı itibarı ile YEKDEM'den yararlanan 818 elektrik santralının bulunduğu, bunların toplam kurulu gücünün 21.872,2 MW olduğu ve ülkenin elektrik enerjisi kurulu gücünün % 23'ünü oluşturduğu aktarılmaktadır (Bayrak, 2020, s. 350; 353). Bayrak'ın (age., s. 354) naklettiği verilere göre, 2019 sonu istatistikleriyle, kurulu güçler yönünden *“hidrolik santrallerin % 89,2'sinin, biyokütle santrallerinin % 67,4'ünün, jeotermal santrallerinin % 83,5'inin, rüzgar santrallerinin % 86,7'sinin ve güneş santrallerinin % 98,5'inin”* bu teşvik türünden yararlanmakta olduğu görülmektedir. Öte yandan, mekanizmadan tüm yenilenebilir enerji kaynakları faydalanmakla birlikte, destek alanlar arasında en yüksek kurulu gücü hidroelektrik santrallerin oluşturması, hatta kapasitesi oldukça yüksek bazı barajlı santrallerin dahi YEKDEM'den faydalandırılması eleştiri konusu olmaktadır (age., s. 350-353). Mekanizmanın mevcut durumuyla amaçlarını oldukça aşan bir şekilde kullanıldığı ve toplumun enerji maliyetlerinin yükselmesi pahasına kamu kaynaklarından belirli enerji şirketlerine büyük ölçekli kâr aktarımı işlevi gördüğü iddia edilmektedir (Türkyılmaz vd.,

2020, s. 442; 446). Bu bağlamda, YEKDEM çerçevesindeki fiyatların döviz cinsinden belirlenmesi sebebiyle kurla birlikte maliyetlerin de arttığı ve bunların elektrik faturalarına aksettirilmesi sebebiyle, Covid-19 salgını gibi başta kimi sanayi tesisleri olmak üzere tüketicilerin elektrik tüketiminin istisnai bir şekilde azaldığı bir dönemde dahi fatura bedellerinin arttığına dikkat çekilmektedir (Yakan, 2020a).

YEKDEM'in dışında, devletin yenilenebilir enerji projelerini teşvik etmek amacıyla başvurduğu bir diğer yöntem, yenilenebilir enerji üretimi potansiyeli bulunan belirli arazilerde Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanları (YEKA) olarak anılan bölgelerin tespit edilerek buralarda enerji üretimine dönük projelerin desteklenmesidir. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nın (ETKB) 2015-2019 Stratejik Planı'ndaki politika hedeflerinden biri olarak anılan (T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2014a, s. 44) bu alanın hukuksal altyapısını oluşturan Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanları Yönetmeliği (YEKA Yönetmeliği), 9 Ekim 2016'da Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir⁷⁴. Bakanlığın bir yıl önceki planında bu alanların kamu ve hazine arazileri arasından seçileceği dile getirilmişken (T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2014a, s. 44), YEKA Yönetmeliği'nde bu kapsama özel mülkiyete tabi gayrimenkullerin de alındığı dikkat çekmektedir.

Yönetmeliğin 5/2-k maddesinde, YEKA olarak belirlenen bölgenin enerji yatırımına hazır duruma getirilmesi yönünden ihtiyaç duyulan aralarında çevresel etki değerlendirmesi ve kamulaştırmanın da yer aldığı işlemlerin, Enerji İşleri Genel Müdürlüğü'nce yapılabileceği veya yaptırılabilceği düzenlenmektedir (YEKA Yönetmeliği, 2016). Yönetmeliğin 18. Maddesinde YEKA olarak belirlenen alanın doğallığı ve sürdürülebilirliğinin muhafazası yönünden, buradaki yenilenebilir enerji kaynağının niteliklerine etki edecek her tür plan için Enerji İşleri Genel Müdürlüğü'nün fikrine başvurulması yükümlülüğü getirilmektedir (age.). Ayrıca maddede "*YEKA'da ulusal güvenlik ile ilgili haller dışında bu kaynaktan yararlanmayı engelleyici nitelikte işlem tesis edilemez.*" denilerek, enerji üretiminin devlet yönünden ne denli öncelikli bir mesele olduğu ortaya konulmaktadır (age.). Yönetmeliğin 19/1-b maddesinde ise Enerji

⁷⁴ Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanları Yönetmeliği, R. G. Tarih: 09.10.2016, Sayı: 29852.

İşleri Genel Müdürlüğü'ne dönük olarak “*Arazi izinlerinin alınmasında yöntem ve süreçleri azaltıcı yönde çalışmalar yapar.*” denilmektedir (age.).

YEKA Yönetmeliği kapsamında güneş enerjisi üretimi için iki adet ihale ilanına çıkılmış olup bunlardan yalnızca biri hayata geçirilmiştir. Konya Karapınar'da belirlenen alan yönünden Mart 2017'de yapılan ihaleyi, 2000'li yıllarda pek çok alt yapı projesinin ihalesini kazanan yerli bir şirket ile Güney Kore menşeli bir firmanın konsorsiyumu kazanmıştır. İhale şartnamesinde Karapınar'da 1.000 MW'lık bir güneş enerjisi santralinin kurulmasının haricinde yerli üretim güneş paneli fabrikasının inşası da öngörülmektedir. Ancak, Güney Kore kökenli firmanın Ocak 2019'da konsorsiyumdan çekilmesi ve yerli ortağa gerek santral gerekse fabrika yönünden süre uzatımı tanınması gibi gelişmeler neticesinde projenin hayata geçirilmesinde gecikmeler yaşanmıştır (Özgür, 2020, s. 311-312). Bununla birlikte, Ağustos 2020'de proje kapsamındaki güneş paneli üretim fabrikasının açılışı gerçekleştirilmiş olup, Karapınar GES'in de bu tesislerden üretilen panellerin aşama aşama kurulumu ile 33 ay içerisinde tam kapasite üretime geçeceği ifade edilmektedir (Erkul Kaya, 2020). Güneş enerjisi alanındaki ikinci YEKA ihalesi için 1.000 MW'lık toplam kapasitenin Şanlıurfa – Viranşehir (500 MW), Hatay – Erzin (200 MW) ve Niğde – Bor (300 MW) arasında bölüştürülmesi ve Bor'da santralin yanı sıra enerji depolama sisteminin kurulması gibi şartlar öngörülmüşse de Bakanlık ihaleyi iptal etmiştir. Üçüncü ihalenin bu defa 10'ar MW kapasiteli toplam 100 alan için düzenlenmesinin planlandığı aktarılmaktadır (Özgür, 2020, s. 313-314).

YEKA kapsamında rüzgar enerjisi için de yine yerli malzeme imalatı veya kullanımı koşullarına bağlanan ihaleler ile toplam 2000 MW'lık kurulu güç tahsis edilmiştir. Bu alanda Ağustos 2017'de yapılan ihalenin ardından Edirne, Sivas, Eskişehir ve Kırklareli'ndeki rüzgar enerjisi projeleri için EPDK'ya yapılan önlisans başvurularının halen değerlendirme evresinde olduğu aktarılmaktadır (Teneler, 2020, s. 289). Mayıs 2019'da 250 MW'lık dört ayrı ihale halinde gerçekleştirilen ikinci rüzgar enerjisi YEKA sürecinde Aydın, Çanakkale, Muğla ve Balıkesir'de gerçekleştirilecek projeler yönünden ETKB ile şirketler arasında sözleşmelerin imzalandığı belirtilmektedir (age., s. 289-290). ETKB tarafından, Saros, Kızılköy ve Gelibolu'da deniz üstünde (*offshore*) yapılacak RES'ler için 2018'de bir YEKA ihalesi düzenlenmesi teşebbüsünde bulunulmuşsa da

ihaleye katılım olmamıştır. 2019’da bu alanda önde gelen ülke konumundaki Danimarka ile teknoloji ve yer tercihinde destek almak amaçlı ikili anlaşma imzalayan ETKB’nin bu alandaki girişimlerini sürdüreceği anlaşılmaktadır (age., s. 290). Öte yandan YEKA modeli, kısa vadede yenilenebilir enerji kullanımının yaygınlaşması bakımından olumlu bir izlenim vermekle birlikte, piyasada halihazırda güçlü konumda bulunan enerji şirketlerini kayırdığı gerekçesiyle eleştirilere de konu olmaktadır (Gürbüz, 2017). Bu çerçevede, büyük ölçekli ve merkezi yenilenebilir enerji santralleri yerine farklı yerelliklerde halkın oluşturduğu ve gelirinden yararlandığı kooperatiflerin daha küçük ölçeklerde dağıtık halde yenilenebilir enerji üretmesine dayalı bir modelin benimsenmesi gerektiği dile getirilmektedir (age.).

Büyük ölçekli üretime dönük YEKA ihalelerinin haricinde, yenilenebilir enerji üretiminin daha küçük ölçeklerde gerçekleştirilmesine de olanak tanımak üzere 2018’de EPDK tarafından Elektrik Piyasasında Tüketim Tesisleri İle Aynı Ölçüm Noktasından Bağlı ve Güneş Enerjisine Dayalı Üretim Tesisleri İçin Lisanssız Üretim Başvurularına ve İhtiyaç Fazlası Enerjinin Değerlendirilmesine İlişkin Usul ve Esaslar yayımlanmıştır. Böylelikle, enerjinin tüketileceği yerde, kurulu gücü 10 kW’tan fazla olmamak üzere güneş enerjisi santralının kurulmasının hukuki altyapısı hazırlanmıştır (Özgür, 2020, s. 304). 2019’da Elektrik Piyasasında Lisanssız Elektrik Üretim Yönetmeliği (Lisanssız Elektrik Yönetmeliği) yayımlanmıştır⁷⁵. Yönetmelik ile lisanssız güneş enerjisi santralleri yönünden, tüketimden artan elektriğin satış bedelinin tahsiline dair problemleri giderici mahsuplaşma düzenlemeleri getirilmiştir. Bununla birlikte, yaz ile kış arasındaki üretim ve tüketim düzeylerindeki farklılıklar sebebiyle mahsuplaşmanın aylık değil, yıllık olarak düzenlenmesinin, bu alandaki yatırımcılar açısından daha cazip koşullar sunacağı belirtilmektedir (Özgür, 2020, s. 304). Yapıların çatı ve cephelerine kurulan GES’ler yönünden 2019 sonu itibarı ile 610 MW’lık 775 başvuru ile sanayi tesislerinin başı çektiği, konutlar yönündense 1.188 başvuru bulunmakla birlikte kurulu güç miktarının 12 MW’ta kaldığı görülmektedir (age.).

Düşük karbonlu ekonomiye geçişin ve yenilenebilir enerji kaynaklarının teşvik edilmesi yönünden önem arz eden bir diğer siyasi araç, bu politikalara kaynak yaratmak

⁷⁵ Elektrik Piyasasında Lisanssız Elektrik Üretim Yönetmeliği, R. G. Tarih: 12 Mayıs 2019, Sayı: 30772.

veya kirlletici enerji türlerinin kullanımını caydırmak amaçlı başvurulabilecek çevre vergileridir. Nitekim Koch ve Fritz'in (2014, s. 687) refah devleti ile çevreci devlet arasında bir sinerji bulunup bulunmadığına dair çalışmasında, çevreci vergiler her durumda ekolojik ayak izini azaltmasa bile bunların en azından yenilenebilir kaynaklardan enerji üretimini artırılması sonucunu doğurmaya elverişli olduğu ortaya konulmaktadır. Ancak, Telli ve diğerlerinin (2008, s. 323) dikkat çektiği gibi, Türkiye'de çevresel anlamdaki politika araçları büyük ölçüde enerji vergileri ile kirliliğe dönük parasal cezalar ile kısıtlı olup, bunların kirlilik vergileri, emisyon ticareti ile izinleri ve daha düşük enerji yoğunluğunu mali yönden teşvik edecek düzenlemelerle zenginleştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Bazı değerlendirmelerde Türkiye'de çevresel vergi gelirlerinin diğer ülkelere göre daha yüksek olduğuna dair bulgulara yer verilmektedir (Heine vd., 2012, s. 5). Öte yandan, bunun ardında yatan sebep, ülkedeki akaryakıt vergilerinin OECD üyeleri arasındaki en yüksek düzeye sahip olması ve sürekli artış eğiliminde olmasıdır. Buna karşılık, bu yüksek vergilendirmede çevresel değil, mali kaygıların rol oynadığı, zira akaryakıt vergilerinin diğer vergi türlerine göre ödemekten kaçınılması daha güç nitelikte olduğu ve buradan elde edilen gelirlerin bütçe açığının kapatılmasında kullanıldığı ifade edilmektedir (age., s. 19). Zira ülkede özellikle beyana dayalı gelir vergisi gibi vergilerin tahsilatında öteden beri var olan ve ekonomik durgunluk dönemlerinde daha da ciddileşen bir sıkıntı söz konusudur (Gökçe, 2020). OECD'nin yeşil büyüme göstergelerine dair verilerine göre bu bağlamda dahi çevresel vergilerin istikrarlı bir şekilde yükselişinden söz edilmesi mümkün değildir. Zira bu vergilerden elde edilen gelirlerin GSYH'ye oranı 1995'te % 1,19 iken 2005'te % 3,96'ya kadar yükselse de sonradan yeniden düşüşe geçerek %2,32'ye kadar gerilemektedir (OECD, t.y.). 2006-2019 döneminde çevre alanına ayrılan kamu kaynaklarını inceleyen Gökem (2019, s. 77-78), bu dönemde atık yönetimi, atık su yönetimi, kirlilik azaltımı, doğal çevre ve biyoçeşitliliğin korunması, çevrenin korunması ile ilgili araştırma ve geliştirme hizmetleri gibi başlıklar altındaki çevreyi koruma hizmetlerinin bütçedeki ortalama payının yalnızca % 0,09 olduğunu ortaya koymaktadır. İncelenen yıllar içerisinde 2007 haricindeki tüm yıllarda ilgili hizmetlerin bütçedeki payı son sırada yer aldığı, 2014'ten itibaren bu payda bir azalma eğilimine girildiği görülmektedir (age.). Gökem (age., s. 81-82), kamu bütçesinde çevre

politikalarının yerine dair değerlendirmesinde petrol ve doğal gaz ürünlerinden alınan Özel Tüketim Vergisi (ÖTV), Motorlu Taşıtlar Vergisi ve motorlu taşıtlardan alınan ÖTV'yi çevre vergileri kapsamında ele almaktadır. Yazar, bunun nedenini ilgili vergilerin öncelikle çevresel kaygılarla getirilmemiş olmakla birlikte, ilgili metaların tüketimini azaltarak dolaylı ekolojik faydalar sağlama olasılığı olarak göstermektedir. Bu değerlendirmeye göre bile, çevresel nitelikli olduğu kabul edilen vergilerin bütçe gelirlerindeki payının, 2006'da % 15,9 iken, 2019'da % 11,3'e gerilediği görülmektedir (age.).

Öte yandan, Türkiye'de akaryakıt ve motorlu taşıtlardan alınan vergilerin çevresel nitelikli olduğu varsayımının ciddi anlamda sorgulanması gerekmektedir. Zira bu sav ilgili vergilerin tüketicilere dönük dolaylı bir caydırıcılık oluşturacağı kabulüne dayanmakla birlikte, Türkiye'de vatandaşları motorlu taşıtların ve dolayısıyla akaryakıt ürünlerinin kullanımından caydırmaya dönük bir siyasi iradenin varlığından söz edilmesi güçtür. Aksine, ülkenin ulusal katkı beyanında ulaşımda emisyonların azaltılması yönünden demiryolu taşımacılığına önem verilmesi taahhüdüne yer verilmekle birlikte ("Republic of Turkey Intended", 2015), uygulamada halen karayolu ulaşımını önceliklendirme temelli yaklaşımlar göze çarpmaktadır. Bu çerçevede, Ekim 2009'da düzenlenen 10. Ulaştırma Şurası'nda, tüm ulaşım türlerinin entegre bir şekilde kullanımına değil, karayollarının yaygınlaştırılmasına dönük bir yol haritasının ortaya çıktığı dile getirilmektedir (Kent ve Demiryolu, 8 Ekim 2009). Nitekim son dönemde ön plana çıkan karayolu projelerinden biri olan Gebze-İzmir Otoyolu Projesi çerçevesinde inşa edilen Osman Gazi Köprüsü'nün ihale hazırlıkları esnasında gündemde olan ve dönemin Türkiye Cumhuriyeti Devlet Demiryolları (TCDD) Müdürü'nün beyanlarına da yansıyan demiryolu geçişi, sonradan projeden çıkarılmıştır (Kent ve Demiryolu, 27 Mayıs 2009). O dönemde basında bu değişikliğin *"müteahhitlerin talebi üzerine, maliyetli olduğu ve gelir kaybı yaşayacakları düşüncesiyle"* gerçekleştirildiği aktararak en azından Çanakkale Boğazı üzerinde inşa edilecek köprüde raylı geçişe yer verilmesi önerilmiştir (Onat, 2016). 2014 yılında dönemin Ulaştırma Bakanı bir demecinde Çanakkale Boğazı Köprüsü projesinin kendi talimatıyla üzerinden demiryolu geçecek şekilde revize edildiğini dile getirmiştir (Sabah, 23 Aralık 2014). Bununla birlikte, 2020'de Ulaştırma Bakanı'nın yaptığı açıklamada artık 1915 Çanakkale Köprüsü ve

Kınalı-Tekirdağ-Çanakkale-Savaştepe Otoyolu olarak anılan projeden yalnızca bir karayolu inşaatı olarak söz edildiği, devam eden demiryolu çalışmaları arasında da 2014'te dönemin Bakanının ifade ettiği tarzda bir projeye yer verilmediği görülmektedir (TGRT Haber, 12 Haziran 2020).

Mock (2016), Türkiye'de otomotiv sektörünün ülke ekonomisinin önemli bir bileşeni olduğunun, araç satışlarının senelik artış hızı % 8 düzeyindeyken, ülkede üretilen taşıtların yaklaşık % 75'inin ihraç edildiğinin altını çizmektedir. Yazar, yeni otomobiller ile hafif ticari araçlara dair bir zorunlu karbondioksit standardı uygulamadığını ve dolayısıyla yeni araçlara dair emisyon azaltım düzeyinin, Avrupa'da ilgili standartların uygulandığı ülkelere göre araç ithalatının bu anlamda olumlu etkisine karşın görece düşük kaldığını vurgulamaktadır (age., s. 1-3). Öte yandan, Mock'un 2016 tarihli çalışmasını izleyen yıl araçların salımları ile ilgili 1 Eylül 2019 itibarı ile yeni bir standarda geçiş dönük yapılan düzenlemedeki yürürlük tarihi, otomotiv sanayiinin talebi üzerine bir ay daha ertelenmiştir (Horuz, 2019).

Türkiye'nin ulaşım politikalarının ekolojik açıdan ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, başlı başına ayrı bir araştırma konusu oluşturabilecek bir husus olup, bu çalışmanın kapsam ve çerçevesini aşan niteliktedir. Bununla birlikte, burada devletin bu alandaki yaklaşımına kısaca da olsa değinilmesindeki amaç, "yeşil devlet" kavramına dair ampirik çalışmalarda başvuru göstergelerin ardında yatan varsayımların her zaman isabetli olmayabileceğine işaret etmektir. Bu bağlamda, düşük karbonlu ekonomiye geçiş etkisi yaratacağı farz edilen akaryakıt ve taşıt vergileri, ulaşım salımlarının azaltılmasına dönük bütünsel bir stratejinin yokluğunda, hatta aksi yönde karayolu ulaşımını daha da teşvik eden politikaların varlığında, yalnızca bütçeye dönük gelir kalemleri oluşturmanın ötesinde bir işlev görmemektedir. Türkiye'de devlet, inşaat ve otomotiv gibi ekonomide büyük pay sahibi sektörlerin maddi çıkarlarını ve bu alanlardan vergilendirme yoluyla temin edilecek ekonomik getirileri, karbonsuzlaşmanın doğuracağı ekolojik fayda ve kamu yararının üstünde tutmaktadır. Demiryolu taşımacılığının yaygınlaştırılması gibi alternatif ulaşım politikaları, resmi belgelerde ve yetkililerin beyanlarında yer bulmakla birlikte kritik karar alım kavşaklarında yapılan tercihler, yine karayolu taşımacılığı lehine olmaktadır. Bu bağlamda, biraz önce de değinilen OECD'nin yeşil büyüme

göstergelerindeki çevre vergisi paylarının da aralarında olduğu bazı veriler üzerinden, Türkiye’yi “oturmuş bir ekodevlet (*established ecostate*)” olarak sınıflandıran Koch ve Fritz’in (2014, s. 691) değerlendirmesine katılmak güçtür.

Meselenin yenilenebilir enerji teşvikleri başlığı altında gündeme getirilmesi ile hedeflenen bir diğer husus, Koch ve Fritz’in (age., s. 701-703) çevreci devletlere dair karşılaştırmalı çalışmasındaki kıstaslardan birinin, ilgili ülkelerdeki yenilenebilir kaynaklardan (hidrolik dahil) elektrik üretiminin toplam arza oranı olmasıdır. Çalışmada incelenen ülkelerden biri olan Türkiye de bu alanda 1995’teki % 41,6’lık orana göre kayda değer bir düşüş göstermekle birlikte 2010’da sahip olduğu % 26,4’lük oranla, ortalamanın üstünde bir tablo çizmektedir (age.). Bununla birlikte, yenilenebilir enerjiden elektrik üretiminin artırılmasının başlı başına devletin çevreciliğine dair bir gösterge olarak ele alınması sağlıklı bir yaklaşım değildir. Zira bu çalışmanın önceki bölümlerinde de değinildiği gibi yenilenebilir enerji başlığı altında değerlendirilen kimi projeler de hayata geçiriliş biçimlerine bağlı olarak ekolojik paylaşım ve çevre adaleti yönünden sorunlara yol açabilmektedir⁷⁶.

Türkiye’de yenilenebilir enerji kurulu gücünün toplam elektrik üretimi kurulu gücündeki payı, 2006-2018 döneminde % 32,5’ten % 52,3’e yükselmiştir (TEİAŞ, t.y.b). Uluslararası Enerji Ajansı’nın öngörülerine göre ülkedeki yenilenebilir enerji kurulu gücünün 2019-2024 döneminde, % 75’i güneş ve rüzgar enerjisi alanında devreye girecek yeni kapasitelerden kaynaklı olmak üzere % 50 daha artarak 63 gigavata ulaşması ve ülkenin bu alanda Avrupa’da ilk 5’e girmesi beklenmektedir (IEA, 2019’dan aktaran Erkul Kaya, 2019). Yenilenebilir enerjide şu ana kadarki kurulu güç artışının önemli bir bölümü hidroelektrik santrallerden (HES) kaynaklanmakta olup bu alandaki kurulu güç 2003-2015 döneminde neredeyse iki katına çıkmıştır (Erensü vd., 2016). Rüzgar enerjisi santrallerinin (RES) kurulu gücünün de 2008’den bu yana her yıl yaklaşık % 30 oranında arttığı dikkat çekmektedir (Özçam, 2019, s. 61).

Bununla birlikte, Türkiye’de son yıllarda yenilenebilir enerji çerçevesi içerisinde hayata geçirilen projelere dair yapılan akademik çalışmalar, bunların “yeşil devlet”

⁷⁶ Bkz. bu çalışmada 2.4.4. Ekolojik Paylaşım İhtilafları, Çevresel Adalet, Enerji Demokrasisi ve Yenilenebilir Enerji bölümü.

paradigmasıyla uyumlu olmadığını gözler önüne sermektedir. Bu çerçevede, HES'leri mercek altına alan çalışmalarda nehir tipi HES'lerin kümülatif çevresel etkilerinin yeterince dikkate alınmadığı (Erensü, 2011), uzun süreli su kullanım hakkı anlaşmaları ile nehirlerin özel şirketlere tahsisi ve arazi kamulaştırmaları vasıtasıyla su ve arazi gaspının söz konusu olduğu (Işlar, 2012a) ve su kaynaklarının yönetimi süreçlerine halkın katılımı konusunda sorunlar bulunduğu (Özerol, 2013) aktarılmaktadır. HES'lere karşı açılan pek çok davanın avukatlığını yürüten Yakup Okumuşoğlu, HES'lerin lisanslandırma ve ÇED süreçlerindeki yasalar ile uygulayıcıların keyfi ve sermaye dostu durumu hakkında şunları söylemektedir (Türkiye Barolar Birliği, 2008, s. 115):

...[M]evzuat o kadar kötü düzenlenmiştir ki, mevzuatta usuli eksiklik yoksa elektrik üretim lisansını iptal ettiremiyorsunuz, su kullanım hakkı anlaşmasını iptal ettiremiyorsunuz. Elinizde bir tek ÇED kalıyor, ÇED'i de arkadaşlarımız biliyorlar, 1993'te çıktı. 1993'en 2003'e kadar dört defa esaslı değişti ve defalarca da küçük küçük değişiklikler geçirdi ve ÇED'in 1993'ten 2003'e kadarki süreci izlediğim zaman, her değişiklik biraz daha yatırımcıyı rahatlatacak bir değişiklik oldu, her değişiklik biraz daha yatırımcının önünü açacak bir değişiklik oldu. Dolayısıyla ÇED'e de baktığınız zaman, ... , tamamen formaliteden ibaret ve hiçbir esprisi olmayan, hiçbir anlam taşımayan bir bürokratik süreçten ibaret. Bir işlem Çevre Bakanlığı'na ÇED'le ilgili olarak gittiği zaman, ben biliyorum ki oradan yatırımcı nasıl istiyorsa öyle bir karar alınacak.

RES'lerle ilgili olarak ise İzmir ilinin kırsal kesimlerinde yoğunlaşan büyük ölçekli RES'lerin tarım arazilerin kamulaştırılması ve bölge sakinlerinin mülksüzleşmesine yol açtığı iddia edilmektedir (Özçam, 2019, s. 62). Projelerden etkilenen Karaburun Yarımadası'nda gerek ulusal kararlarla koruma altındaki doğal alanlar, gerekse Nesli Tehlike Altında Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme (CITES Sözleşmesi) ve Avrupa Yaban Hayatı ve Yaşam Ortamlarının Korunması Sözleşmesi (Bern Sözleşmesi) gibi uluslararası anlaşmalarla korunan türlerin yer aldığı belirtilmektedir (Özcan Cive ve Arslan Avar, 2019, s. 2968). Bununla birlikte, ulusal mevzuatta RES'lerin yer seçimi ile ilgili kısıtlar getirilmemesi, ÇED gerekliliği bulunmaması gibi etmenler nedeniyle RES'lerin bölgede hızlıca yayılma olanağı bulunduğu iddia edilmektedir (Özçam, 2019, s. 72).

4.2.3. Uluslararası Finans Kuruluşları, İklim Finansmanı Mekanizmaları ve Türkiye

Türkiye’deki yenilenebilir enerji projelerinin birçoğu sürdürülebilir enerji üretimi veya iklim değişikliği finansmanı gibi başlıklar altında pek çok uluslararası finans kuruluşundan finansman desteği almaktadır. Yasal altyapısı enerjide liberalleşmeye dönük düzenlemelerle hazırlanan elektrik piyasasındaki özel yenilenebilir enerji yatırımları, Dünya Bankası (DB), Alman Kalkınma Bankası (KfW Bankengruppe), Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (IBRD), Avrupa Konseyi Kalkınma Bankası (CEDB), Fransa Kalkınma Ajansı (AFD), Japonya Uluslararası İşbirliği Bankası (JBIC), İslam Kalkınma Bankası, Avrupa Yatırım Bankası (EIB), Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB), Karadeniz Ticaret ve Kalkınma Bankası (BSTDB) gibi pek çok uluslararası kuruluştan finansman desteği almaktadır (PWC, 2009, s. 10’dan aktaran Atlı, 2012, s. 48; Aslan, 2016, s. 122; Rosca, 2019). Adı geçen kuruluşların temin ettiği fonların bir bölümü, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB), Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) veya Türkiye’de faaliyet gösteren çeşitli özel bankalar vasıtasıyla proje sahiplerine kullandırılmaktadır (Aslan, 2016, s. 122).

Öte yandan, Türkiye’deki yenilenebilir enerji projeleri bakımından gündemde olan bir diğer uluslararası finansal mekanizma ise karbon ticaretidir. Türkiye, BMİDÇS’de gelişmiş ülkelerle birlikte Ek I’de yer alması sebebiyle Kyoto Protokolü’ndeki piyasa temelli mekanizmalardan yararlanamamakla beraber, ülkedeki şirketlerin projeleri, 2005’ten bu yana gönüllü karbon piyasalarında yer almaktadır (Turhan ve Gündoğan, 2019, s. 518). Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (t.y.a), gönüllü karbon piyasasının küresel karbon piyasalarının küçük bir bölümünü oluşturduğunu ifade etmekle birlikte, gönüllü karbon piyasasında faaliyet göstermenin gelecekte karbon ticareti mekanizmalarına katılım yönünden önemli olduğuna dikkat çekmektedir. Nitekim DB, aralarında Türkiye’nin de bulunduğu gelişmekte olan ülkelerin karbon ticareti mekanizmalarına eklemlenmesi için Karbon Piyasasına Hazırlık Ortaklığı (*Partnership for Market Readiness – PMR*) adı altında bir teknik destek programı yürütmekte olup ülkemizde bu kapsamdaki faaliyetler Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın koordinasyonu altında gerçekleştirilmektedir (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, t.y.b.).

Uluslararası finans kuruluşları ile iklim finansmanı mekanizmalarının çeşitli ülkelerdeki yenilenebilir enerji projelerine sağladığı finansal ve teknik destek, bu ülkelerde uygulanan yenilenebilir enerji politikaları üzerinde etkisini birkaç farklı şekilde göstermektedir. Öncelikle, uluslararası finans kuruluşları, yenilenebilir enerji yatırımlarının gerçekleştirilmesine dönük yasal ve kurumsal altyapının hazırlanması konusunda işbirliği yaptıkları devletleri etkilemektedir. İkinci olarak, bu kuruluşların finansman sağladığı projelere dönük belirledikleri çevresel ve toplumsal etki değerlendirmesi politikaları, projelerin gerçekleştiği ülkelerdeki kamu kurumları ve özel bankaların kendi uyguladıkları ilkelere yön vermektedir. Üçüncüsü, bu kuruluşlarla işbirliği halinde çalışılması, devletlerin kendi uyguladıkları birtakım politikalara meşruiyet kaynağı oluşturabilmektedir. Bu çerçevede, yenilenebilir enerji projelerinin bu kuruluşlarca yeşil veya sürdürülebilir enerji üretimi adı altında desteklenmesi, bunların uygulanış biçimi sorgulanmaksızın doğrudan çevreci olarak varsayılmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla, bu projelerin salt ekonomik bir rasyonalite ile uygulanması durumunda ortaya çıkabilecek kimi olumsuz çevresel etkilerin üzerinde yeterince durulmaması söz konusu olmaktadır.

Uluslararası kuruluşların devletlerle işbirliği halinde çalışmasını devletler üzerinde yarattığı bu anılan etkiler, bu çalışma bağlamında da uluslararası iklim finansmanı mekanizmalarının Türkiye'deki yenilenebilir enerji politikalarında nasıl bir rol oynadığının değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Dolayısıyla, çalışmanın bu bölümünde öncelikle ilgili kuruluşların kendi çevre politikalarını nasıl oluşturdukları ve bu alanda belirlenen ilkelerin uygulanmasında söz konusu olan sorunlara değinilecektir. Daha sonra bu kuruluşların çevre alanında ürettikleri bilgiler ile nasıl bir iktidar odağı konumunda oldukları ve işbirliğine gittikleri devletleri de bu bağlamda daha fazla meşruiyet ve iktidar sahibi kıldıkları üzerinde durulacaktır. Son olarak, uluslararası iklim finansmanı kuruluşları ve mekanizmalarının Türkiye'deki yenilenebilir enerji politikaları ve projelerine dönük etkilerine temas edilecektir.

Uluslararası finans kurumları, başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere ilişkilene halinde bulundukları devletler üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahiptir. DB, 1980'lerden itibaren gelişmekte olan ülkelere kredi kullandırırken yapısal uyum programı

adı altında getirdiği, aralarında bazı kamu hizmetlerinin özelleştirilmesinin de yer aldığı bir dizi koşulla neoliberal ekonomi politikalarının dünya sathına yayılmasında rol oynamıştır (Goldman, 2007, s. 388-389; Barlow, 2008, s. 57). EBRD ise öncelikli olarak geçmişte Sovyetler Birliği çatısı altında bulunan Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde neoliberal bir serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine destek vermek amacıyla kurulmuştur (Shields, 2020, s. 231-234; 236-237). Bu çerçevede, EBRD'nin kuruluşuna yönelik müzakerelerde, ABD'nin diplomatik girişimleriyle kurumun kamu mülkiyetindeki kuruluşlara kullandıracağı kaynağın toplam faaliyetlerinin % 40'ını geçemeyeceği esası benimsenmiştir (Buzar, 2008, s. 420). Böylelikle, EBRD'nin öncelikle özel teşebbüsü ve piyasa ekonomisini destekleyen bir çizgide konumlandırılması yönündeki eğilim pekiştirilmiştir.

Uluslararası finans kuruluşlarının kendilerinden finansman temin eden ülkelerdeki yönetsel anlamdaki dönüştürücü etkisi, çevre politikaları alanında da kendisini göstermektedir. Bu kuruluşlar, adeta bir devlet gibi farklı coğrafyalarda incelemelerde bulunarak buralara ilişkin bilgi üretme, ekonomik faaliyetlerin çevresel ve toplumsal etkileri üzerine ilkeler ve değerlendirme prosedürleri oluşturma gibi işlevler üstlenmektedir. Aynı zamanda, finansman sağladıkları devletlerde de bu bağlamda kurumsal ve hukuksal altyapının oluşturulması veya geliştirilmesinde rol oynamaktadır. Öte yandan, başta DB olmak üzere bu kuruluşların çevresel politikalarının oluşum süreci izlendiğinde tıpkı devletlerin 1960'ların sonundan itibaren deneyimlediği gibi öncelikle çevre hareketlerinin tepkilerine yanıt olarak bir meşruiyeti muhafaza çabasının ürünü niteliğinde reformlar gerçekleştirildiği görülmektedir. Bununla birlikte, yine devletler bakımından gözlemlendiği gibi, bu kuruluşların da çevre alanında oluşturdıkları normların uygulamadaki etkinliği başta ekonomik kaygılar olmak üzere çeşitli gerekçelerden dolayı sınırlı kalmaktadır. Hatta bu kuruluşların geliştirdiği çevresel ve toplumsal etki değerlendirmesi gibi mekanizmaların kitleler nezdinde oluşturduğu olumlu algı, gerçekte olumsuz çevresel ve toplumsal etkileri bulunan bazı projelerin bile ciddi bir meşruiyete sahip olmasını olanaklı kılmaktadır.

Uluslararası finans kuruluşlarının çevre alanında politikalar geliştirme sürecine dair önemli örneklerden biri, DB'nin bu doğrultuda geçirdiği dönüşümdür. DB, Brezilya,

Hindistan ve Endonezya gibi gelişmekte olan ÷lkelerde finanse ettiği kimi projelerin olumsuz çevresel etkileri sebebiyle 1980'lerin başlarından itibaren ABD, Avrupa ve bazı gelişmekte olan ÷lkelerdeki STK'ların baskısına maruz kalmış ve bunun üzerine bu alanda çeşitli reformlar gerçekleştirmeye yönelmiştir (Rich, 1990, s. 306). Bu çerçeve, ilk olarak 1980'de gön÷lsüz yeniden yerleşim ile ilgili 2.33 sayılı Operasyonel Kılavuz (*Operational Manual Statement*), ardından DB'nin faaliyetlerinden etkilenen yerli halklarla ilgili 2.34 sayılı Operasyonel Kılavuz yayımlanmıştır (World Bank, 1997, s. 8). 1984'te ise Banka alışmalarının Çevresel Hususları Hakkında 2.36 sayılı Operasyonel Kılavuz (*Operational Manual Statement 2.36 on Environmental Aspects of Bank Work – OMS 2.36*) yürürlüğe konulmuştur. DB, kılavuzun çevresel standartlardan ziyade kılavuz ilkeler oluşturmayı amaçladığını ve bunların gelişmekte olan ÷lkelerin değişken ve kendine özgü koşulları göz önünde bulundurularak her bir özel duruma uygulanacağını vurgulamaktadır (age.). OMS 2.36'da benimsenen sekiz ilke şu şekildedir (age., s. 8-9):

- a. Banka, yenilenebilir doğal kaynakları etkileyen her bir projenin çevrenin kendini yenileyici kapasitesini aşmamasını temin etmeye gayret edecektir;
- b. Banka, türlerin soyunun tükenmesi dahil olmak üzere ciddi veya geri dönüşü olmayan çevresel zarara yol açacak projeleri, Banka yönünden kabul edilebilir hafifletici tedbirler olmaksızın, finanse etmeyecektir;
- c. Banka, halkın sağlık ve güvenliğini haksız yere tehlikeye atacak projeleri finanse etmeyecektir;
- d. Banka, insanları yerinden edecek veya belirli kırılgan gruplar için ciddi anlamda dezavantaj oluşturacak projeleri, Banka yönünden kabul edilebilir hafifletici tedbirleri olmaksızın, finanse etmeyecektir;
- e. Banka, ilgili üye ÷lkenin taraf olduğu herhangi bir uluslararası çevre anlaşmasına aykırı projeleri finanse etmeyecektir;
- f. Banka, komşu bir ÷lkenin çevresini, o ÷lkenin rızası olmaksızın, ciddi anlamda zarara uğratacak projeleri finanse etmeyecektir. Banka, böylesi bir zararın meydana gelebileceği durumlarda uygun çözümler bulmak için komşu üyelere yardım etmeye hazırdır;
- g. Banka, uluslararası sözleşmelerce Dünya Mirası alanı veya Biyosfer Rezervi olarak veya ulusal mevzuatça milli park, yaban hayatı sığınağı veya diğer korunan alan olarak tanımlanan doğal alanları ciddi anlamda değiştirecek projeleri finanse etmeyecektir; ve
- h. Banka, çevre için kaçınılmaz olumsuz sonuçları bulunan projelerin, gerektiğinde biraz daha yüksek ilk maliyetlere yol açsa bile, çevresel hasarın asgari düzeye indirileceği bölgelerde konumlandırılmasını temin etmeye gayret edecektir.

DB'nin bu ilkeleri benimsemiş olması kuşkusuz önemli bir gelişmedir ve biraz önce anıldığı gibi çevre hareketlerinin uyguladığı baskıların belirli ölçüde başarılı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, ilgili ilkeler söylemsel olarak incelendiğinde, belirli koşulların sağlanması kaydıyla projelerin hayata geçirilmesinden yana bir taraflılığı içeren bir alt metnin varlığından söz edilmesi mümkündür. Bu çerçevede özellikle “*Banka yönünden kabul edilebilir hafifletici tedbirler*” ifadesinin içinin ne şekilde doldurulacağı konusundaki muğlaklık göze çarpmaktadır. DB'nin bu tedbirlerin ne ölçüde yerine getirildiğine dair nasıl bir izleme süreci işleteceği de bu ilkelerin etkinliği açısından belirleyici olacak bir diğer konudur. Çevresel politikaların gelişim sürecinin özetlenmesinin ardından ele alınacağı gibi gerek DB, gerekse diğer uluslararası finans kuruluşlarının çevresel değerlendirme ve izleme süreçlerinin yeterince etkin işletmediği ve daha ziyade projelere yönelik ikna araçları işlevi gördüğü gözlemlenmektedir.

DB'nin geçmiş dönemdeki projelere ilişkin özeleştirici ve çevresel anlamda yeni politikalar ortaya koyma süreci 1987 yılında DB'nin o dönemki Başkanı Barber Conable'ın açıklamalarıyla sürmüştür. Conable, Washington'da kamuoyuna hitabında Banka'nın geçmişte izlediği politikalarla çevresel ve toplumsal anlamda bazı sorunların oluşumunda rol oynadığını kabul etmiştir. Ayrıca, bu durumu düzeltmek için DB'nin çevresel personelini ve çevresel anlamda faydalı projelere sağladığı finansmanı artıracığını açıklamıştır (Rich, 1990, s. 306). 1989'da 4.00 sayılı Operasyonel Yönerge (*Operational Directive - OP*) Ek A: Çevresel Değerlendirme olarak yürürlüğe konulan ve 1991'de 4.01 sayılı Çevresel Değerlendirmeye dair Operasyonel Yönerge (OD 4.01) olarak güncellenen yönerge DB'nin tüm projelerinin olası çevresel etkilerine göre sınıflandırılarak değerlendirilmeye tabi tutulması esasını getirmiştir (World Bank, 1997, s. 9). OD 4.01 ile projeler tür, yer, ölçek ve potansiyel etkiler yönünden A, B ve C Kategorilerine ayrılmıştır. Kategori A'da yer alan projeler, barajlar gibi ciddi ve geri dönüşü olmayan çevresel etkilere yol açabilecek nitelikte olup bu nedenle ödünç alan tarafça tam bir Çevresel Değerlendirme (EA) hazırlanmasını gerektirmektedir. Küçük ölçekli sınai tarım, turizm gibi örnekleri bulunan Kategori B'deki projeler, tam bir EA gerektirmemekle birlikte çevresel analizi gerektirmektedir. Olumsuz çevresel etkisi bulunması muhtemel olmayan aile planlaması, eğitim, sağlık ve beslenme gibi projeler

ise Kategori C’de yer almakta olup EA veya çevresel analiz gerektirmemektedir (age., s. 10).

1993 yılından itibaren tüm Operasyonel Yönergeler güncellenmeye ve Operasyonel Politikalar (OP), Banka Prosedürleri (BP) ve İyi Uygulama (GP) başlıkları altında yeni bir sisteme dahil edilmeye başlanmıştır (age., s. 9). Bu çerçevede, 1999’da Çevresel Değerlendirme başlıklı 4.01 sayılı OP yürürlüğe girmiş, düzenleme 2013’te güncellenmiştir (World Bank, t.y.a). İlgili düzenlemenin halkın katılımına ilişkin 14. Maddesinde Kategori A ve B’ye giren projelerin çevresel değerlendirme sürecinde finansman alan tarafın projeden etkilenenlerle yerel STK’ların görüşlerine başvurması ve bunları dikkate alması gerektiği belirtilmektedir. Özellikle Kategori A kapsamındaki projeler bakımından görüş alma sürecinin, çevresel değerlendirme sürecinin kapsamı nihai olarak belirlenmeden önce ve taslak çevresel değerlendirme raporu hazırlandıktan sonra olmak üzere en az iki kez yapılması gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca, halkın düşüncelerine projenin uygulanması süresince de başvurulması gerektiği vurgulanmaktadır (age.). Ağustos 2016’da ise DB Çevresel ve Sosyal Çerçeve (*Environmental and Social Framework – ESF*) başlığı altında yeni bir çevresel ve toplumsal politikalar sistemini benimsemiş olup, ESF 1 Ekim 2018 itibarı ile DB’nin tüm yeni yatırım proje finansmanlarına uygulanmaktadır. Halihazırda süregelen projeler bakımından önceki politikaların geçerliliğinin süreceği ve iki sistemin tahminen yedi yıllığına birlikte uygulanacağı ifade edilmektedir (World Bank, t.y.b). DB’nin yeni çevresel ve toplumsal politikasını açıklayan ESF belgesine göre, DB tarafından tüm projeleri yüksek risk, esaslı risk, orta derecede risk veya düşük risk kategorilerinden biri altında sınıflandırılacağı belirtilmektedir (World Bank, 2017, s. 6). Çevresel ve toplumsal değerlendirme sürecinin projenin gerektirdiği önlemlere göre Çevresel ve Toplumsal Etki Değerlendirmesi (ÇSED), Çevresel ve Toplumsal Denetim, Tehlike veya Risk Değerlendirmesi, Kümülatif Etki Değerlendirmesi, Toplumsal Analiz ve İhtilaf Analizi, Çevresel ve Toplumsal Yönetim Planı, Çevresel ve Toplumsal Yönetim Çerçevesi, Bölgesel ÇSED, Sektörel ÇSED ve Stratejik Çevresel ve Toplumsal Değerlendirme gibi bileşenlerin bir bölümü veya tamamından oluşabileceği belirtilmektedir (age., s. 23-24).

DB gibi başka uluslararası finans kuruluşları da finansman temin ettikleri projeler yönünden belirli çevresel ve toplumsal değerlendirme politikaları geliştirmiştir. Söz gelimi Guyett, diğer çok taraflı kalkınma bankalarının projelerine ilişkin olumsuz çevre sorunlarının da etkisiyle, EBRD'nin kuruluş aşamasında bu anlamda daha proaktif bir yaklaşım izleme iradesi ortaya koyduğuna dikkat çekmektedir (Guyett, 1992, s. 889-890). EBRD ilk olarak 1992 yılında yürürlüğe koyduğu Çevresel Politika belgesini 1996 ve 2003'te güncellemiş, 2008'de bu defa Çevresel ve Toplumsal Politika (ÇTP) adı altında revize ettiği belgeyi 2010, 2014 ve 2019'da güncellemiştir. 1 Ocak 2020'den itibaren başlayan projelere uygulanacak olan 2019 tarihli belgenin 2024'te yeniden gözden geçirileceği ifade edilmektedir (EBRD, t.y.). Gerek 2014 (EBRD, 2014, s. 3-4), gerekse 2019 tarihli (EBRD, 2019, s. 19-20) ÇTP belgelerinde, EBRD'nin doğrudan yatırımda bulunacağı projeler bakımından, DB'nin sınıflandırmasına benzer şekilde, projelerin olası çevresel etkilerinin nitelik ve ölçeğine göre Kategori A, B ve C başlıkları altında gruplandırıldığı görülmektedir. Buna karşılık, EBRD'nin finansal araçlar vasıtasıyla finansman kullandıracağı projeler bakımından 2014 tarihli ÇTP belgesinde bunlara dayanarak gerçekleştirilen alt projelerde projenin değerlendirilmesi ve denetimi yükümlülüğünün finansal araçlarda olduğu düzenlemesi dikkat çekmektedir (EBRD, 2014, s. 4). Bununla birlikte, ilgili ifade belgenin 2019'da güncellenen halinde yer almamakta olup, ayrıca belgenin Ek A bölümünde finansal aracının denetim için EBRD'ye yönlendirmesi gereken projelere dair bir listeye yer verildiği görülmektedir (EBRD, 2019, s. 8; 73). Bu değişiklikte, Balkanlardaki küçük ölçekli HES projeleri örneğindeki gibi EBRD'nin finansal araçlar vasıtasıyla finansman sağladığı kimi yatırımlara dönük ilgili ülkelerdeki sivil toplum tepkisinin rol oynadığı ifade edilmektedir (Jovanović, 2019).

Öte yandan, çok taraflı kalkınma bankalarının çevresel ve sosyal alanda politikalar geliştirmekle birlikte, bunların uygulamaya yeterince yansımadağı ve kimi projelerde ihlal edildiğine dair eleştiriler söz konusudur. Rich (1990, s. 308) yeni kurumsal düzenlemeler ve politikaların geliştirilmesinin tek başına reform ve değişimi getirmekte yeterli olmadığını, DB'nin yeni yeşil çehresinin ardında yine eskiden olduğu gibi gelişmekte olan ülkelere sermaye yoğun projeler veya serbest piyasa doğrultusunda ekonomik dönüşümler için büyük paralar aktarmayı sürdürdüğünü savunmaktadır. Yazar,

çevresel politikalar geliştirmesi için DB'ye baskı uygulayan STK'lerin bu gelişmeler karşısında, kampanyalarıyla aslında büyük ölçüde değişmeyen bir gerçekliği perdeleyen Orwellyen bir yeşilkonuş retoriği oluşmasına vesile olduklarından yana kaygılı olduklarını ileri sürmektedir (age.). DB'nin projelerinde kendi politikalarını ihlal ettiğine dair iddialar, çeşitli raporlama çalışmalarıyla da teyit edilmiş durumdadır. Söz gelimi, DB'nin finanse ettiği Hindistan'daki Sardar Sarovar Barağı'na dair Kanadalı diplomat Bradford Morse'un başkanlığındaki Morse Komisyonu'nun Raporu'nda DB'nin çevresel etki değerlendirme ve gönülsüz yeniden yerleşim ile ilgili politikalarının sistematik bir şekilde ihlal edildiği belirtilmektedir (Hunter, 2001, s. 63). 1992 yılında o dönem DB'nin Başkan Yardımcısı konumundaki Willi Wapenhans tarafından hazırlanan bir diğer raporda ise DB'ye egemen olan onaylama kültürünün, projelerin çevresel ve toplumsal etkileri üzerinde yeterince durulmaksızın finansal kaygılarla desteklenmesi neticesini doğurduğu dile getirilmektedir (age.).

Rich (1990), DB'nin çevre politikalarını etkin bir şekilde uygulamamasının ardında DB'nin kendi kurumsal yapısı ve dış baskıların bulunduğunu savunmaktadır. Yazara göre, DB'nin yapılanmasında kredileri hazırlayan birimler ile Çevre Departmanı'nın da aralarında bulunduğu politika, planlama ve araştırma birimleri arasında koordinasyon eksikliği bulunmaktadır. Ayrıca, DB'nin üst düzey yönetimi bazen çevre biriminden gelen tavsiyeleri devre dışı bırakacak kararlar alabilmektedir. Bunun dışında, Rich'e (age.) göre DB personelinin kariyerlerindeki ilerlemenin büyük krediler hazırlayıp bunların hızlıca aktarılmasını sağlamalarına bağlı olması, çevresel ve toplumsal kaygılarla projelerin akışını yavaşlatmama doğrultusunda bir güdülenmeye yol açabilmektedir. Yazar, benzer endişelerin, finansman sağlanacak projenin türüne ilişkin tercihleri de etkileyebildiğini, daha düşük parasal tutarlar içeren ve hazırlanması daha güç olan verimlilik ve korumaya dair krediler yerine büyük ölçekli enerji altyapısı projelerinden yana bir eğilimin söz konusu olduğunu iddia etmektedir (age., s. 316-318). Rich (age.), DB'nin çevresel politikaları yürürlüğe koymasına çeşitli dış baskıların da engel olduğunu öne sürmektedir. Yazar, bu çerçevede ABD gibi DB'ye büyük miktarlarda bağış veren devletlerin, projelerin hızlı bir şekilde hazırlanarak uygulanması ve böylelikle paranın bir an önce gelişmekte olan ülkelere aktarılması yönünde DB üzerinde baskı oluşturduğunu iddia etmektedir. Buna karşılık, bazı gelişmekte olan

lkelerdeki devlet yetkililerinin ise DB'nin çevresel anlamda koulluluk uygulamasına muhalefet ettiğini ileri sürmektedir (age., s. 318-320). DB'den farklı olarak, kuruluşunun ardından erken bir dönemde çevresel politikasını ortaya koyduğu biraz önce dile getirilen EBRD'nin de buna rağmen özellikle ilk yıllarında zamansal kısıtlılıklar veya borçlanan tarafın üzerindeki mali baskılar gibi gerekçelerle kendi çevresel prosedürlerini yeterince iletmediği ileri sürülmektedir (CIEL, 1995'ten aktaran Buzar, 2008, s. 411).

Goldman (2005), DB'deki çevresel değerlendirme sürecine dair aksaklıkları, kendisinin katılımcı gözlemci olarak iştirak ettiği, DB'de bu konuda verilen bir personel eğitimine dayanarak aktarmaktadır. Buna göre, bir diğer enerji santrali inasından ziyade enerji verimliliğini artırmaya dönük bir projenin tercih edilmesi gibi alternatiflerin ele alınması yönünde bir gereklilik bulunmasına karşın, iletilen süreçlerin sadece yarısında bunların gözetildiği belirtilmektedir. Ayrıca, Goldman (age., s. 115), biraz önce anıldığı gibi çevresel hassasiyet açısından en öncelikli sınıfta yer alan, Kategori A projelerinin bile % 40'ından azının uygulama sürecinde bankaca denetime tabi tutulduğunu ve kurum içi eğitimi veren kişinin denetim dışı kalan projelerin çevresel etkileri hakkında bilgi sahibi olmadıklarını itiraf ettiğini aktarmaktadır. Buzar (2008, s. 421-422), EBRD'nin de erken dönemdeki evre politikası belgelerinde projenin yapılmaması alternatifi gibi etmenleri çevresel etki değerlendirmesi sürecine dahil etmediği, eleştiriler üzerine 1994'te salt enerji arzı artıı odaklı değer, enerji verimliliğini de göz önünde bulunduran bir politika güncellemesine gitmekle birlikte faaliyetlerinin çevresel sonuçlarına dair özgül taahhütlerde bulunmaktan kaçındığını iddia etmektedir.

Goldman (2005), DB'nin dünyadaki en ücra ülke ve coğrafyalara uzanan, başka hiçbir kurumun sahip olmadığı ölçüde bir erişim ve buralardan bilgi derleme olanağı bulunduğuna dikkat çekmektedir. Böylelikle DB'nin çevresel değerlendirme süreçleri vasıtasıyla çevresel bilgi üretimi anlamında, dünya genelinde iktisatçılar, i insanları, politika yapıcılar ve akademisyenlerce referans alınan, hegemonik bir otorite haline geldiğini savunmaktadır. Yazar, DB'nin bilgi toplama süreçlerinin, projeyi hızlandırmak için süre kısıtlamalarının uygulanması, ele alınan etmen ve meselelerin kapsamının DB ve ulusal hükümetin çıkarları doğrultusunda çerçevelenmesi gibi sağlıksız yönlerine karşın, bu bilgilerin DB etiketi ile yaygınlatırılmasının bunlara büyük bir meşruiyet

sağladığını iddia etmektedir (age., s. 151-180). Öte yandan Shields (2020), EBRD'nin ekonomik öngörü ve risk yönetimine dair ürettiği bilgi ve analizlerle politika yapıcılar ve izlenecek politikalara dair tartışmaları etkilediğini, dolayısıyla gerek ulusal hükümetler, gerekse diğer uluslararası finans kuruluşlarının EBRD'nin ürettiği uzmanlık bilgisini esas aldığını iddia etmektedir. Yazar ayrıca, EBRD'nin de destek verdiği projelere dönük olarak finansman katkısının yanı sıra, EBRD uzmanlığının devrede olduğu ve ilgili risk değerlendirmelerinin tamamlandığına dönük bir onaylama işlevi görmek suretiyle uluslararası sermaye nezdinde ilgili yatırımın düşük riskli olduğu algısının oluşumuna zemin hazırladığını savunmaktadır (age., s. 233-234).

Bakü – Tiflis – Ceyhan Boru Hattı Projesi (BTC Projesi) kapsamında IFC, EBRD ve projede yer alan firmaların işlettiği çevresel ve toplumsal değerlendirme süreçlerini mercek altına alan Carroll (2012, s. 282), bu tip mekanizmalara sosyal neoliberalizm adını vermekte ve bunların çeşitli etki değerlendirme ve katılım prosedürlerinin yardımıyla piyasa mantığını toplumsal yaşama da yayma işlevi gördüğünü ileri sürmektedir. Yazar, siyasi teknolojiler olarak adlandırdığı bu mekanizmaların ardındaki başat kaygının vatandaşları daha fazla yetki ve güç sahibi kılıp program ve projelerin geliştirilmesinde görüşlerine başvurmak değil, belirli gündemler için destek zemini oluşturmak ve muhalefeti kıyılaştırmak olduğunu iddia etmektedir (age., s. 289). BTC Projesi'nin Gürcistan'ın kırsal kesiminde yerel halktaki yansımalarına dair gözlemlerini aktaran Carroll (age., s. 293-294), çevresel ve toplumsal etki değerlendirmesi süreçlerinde cisimleşen teknokratik kalkınma modellerinin, bu tür projelerde devlet ve sermayeyle asimetrik ilişkiler içerisinde bulunan kıyılaştırılmış toplulukların deneyimlediği etkilerin belirlenmesi ve denetiminde yetersiz kaldığını savunmaktadır.

Uluslararası finans kuruluşları, yalnızca BTC Projesi gibi fosil yakıt projeleri değil, yenilenebilir enerji başlığı altında destekledikleri projelerden bazıları nedeniyle de eleştirilerle karşı karşıyadır. Bu bağlamda, söz gelimi EBRD ve DB'nin Balkan ülkelerinde destekledikleri küçük ölçekli HES projeleri bölgedeki yerel halkların direnişiyle karşılaşmış, bunun üzerine 2015'te DB, 2017'de EBRD birer projeden finansal desteklerini geri çekmiştir (Jovanović, 2019). Ayrıca EBRD, Balkanlarda çeşitli

şehirlerde halkın katılımına dönük toplantılar gerçekleştirerek buradan elde ettiği geri bildirimler temelinde Çevresel ve Toplumsal Politikası'nda güncellemelere gitmiştir. Buna göre, EBRD'nin finansal araçlar vasıtasıyla finansman sağladığı, aralarında tüm hidrolik enerji projelerinin de yer aldığı, tüm yüksek riskli projelerde finansal araçları bu projeleri ek değerlendirme için EBRD'nin kendi ekibine yönlendirmekle yükümlü tutacaktır (age.).

Goldman (2005, s. 97), DB'nin kendisinden finansman alan ülkelere, orman, arazi ve su mevzuatını güncellemeleri, çevre koruma kurumları tesis etmeleri gibi unsurlar içeren çevresel uyum politikaları dayattığını savunmaktadır. Laos Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin (Laos) Mekong Vadisi'nde DB'nin girişimiyle gerçekleştirilen baraj projelerine değinen Goldman (2001, s. 500), DB'nin kendisinden borç alan ülkelere yönelik olarak öngördüğü yeşil düzenleyici rejimler ile geleneksel devlet egemenliği, failliği ve iktidarı biçimlerini dönüştürdüğünü ileri sürmektedir. Yazara göre bu süreç, doğaya ilişkin ulusal ve küresel doğruluk rejimlerinin değiştirilmesi, doğal kaynaklar ile bunlara bağımlı nüfusların haklarına dair düzenlemelerin daha etkin ve piyasacı bir denetim doğrultusunda yeniden şekillendirilmesi ve ulusal sınırlar ile dünya sistemi içerisinde işleyecek yeni devlet otoritelerinin inşası ile gerçekleşmektedir. Bu şekilde Küresel Güney'de ortaya çıkan çevreci devletler, ekolojik modernleşme teorisyenlerinin savunduğunun aksine birleşik ve rasyonel değil, parçalı, katmanlı ve eşitsiz bir şekilde sınıraşırılaşmış konumdadır (age.). Goldman (age.), değerlendirmesinde devleti merkezi bir konumda ele almaktan ziyade iktidar ilişkilerinin çok katmanlı yapısı üzerinde duran Foucault'nun yönetim sanatı ya da yönetsellik kavramsallaştırmasına başvurmaktadır. Yazar, yönetim sanatının, öz yönetim, ailenin yönetimi ve devletin yönetiminin yanı sıra, modern rasyonel öznelerin üretimi ile onların doğal ülkeleri ile ilişkilerinin düzenlenmesini de içerdiğini belirterek, yeni kurum ve kurallar vasıtasıyla söz konusu ilişkilerin tanzim edildiği bu süreçte eko-yönetsellik (*eco-governmentality*) adını vermektedir (age., s. 500-501).

Öte yandan, DB ile gelişmekte olan ülkelerin işbirliği, yalnızca küresel güç asimetrisi bağlamında okunacak bir süreç niteliğinde olmayıp, söz konusu devleti iç siyasette de belirli açılardan daha fazla iktidar sahibi kılan bir nitelik arz etmektedir.

Ferguson (1990, s. 256'dan aktaran Goldman, 2005, s. 188), DB tarafından finanse edilen Lesotho'daki büyük ölçekli bir tarım ve hayvancılık projesinin, ülkedeki devleti *“bürokratik iktidar ile yoksulluk, devlet ve kalkınmayı siyaset dışılaştırarak (depoliticize) bir ideolojik aygıt ile tahkim ettiğini”* iddia etmektedir⁷⁷. Goldman ise Laos'ta DB ve diğer bazı uluslararası kuruluşların yürüttüğü kalkınma projeleri çerçevesinde çıkarılan yasalar ve oluşturulan yeni kurumsal yapıların, ormancılık ve arazi kullanımı gibi alanlardaki geleneksel yerel rejimlerin yerini aldığını ve merkezi devlet otoritesini güçlendirdiğini öne sürmektedir (age., s. 200-207). Her iki yazarın tespitlerinden hareketle, DB gibi uluslararası kuruluşların yürüttüğü kalkınma projelerinin, ilgili faaliyetlerin gerçekleştirildiği ulus devletlere belirli politikaları uygulamak hususunda ilave güç ve meşruiyet sağladığı sonucuna ulaşılması mümkündür.

Uluslararası finans kuruluşları, diğer bazı gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de farklı alanlarda yeni yasal düzenlemeler ve kurumların inşasına yön veren bir rol üstlenmiştir. Bu kapsamda, DB'nin Türkiye'de enerji üretiminin liberalleştirilmesi ve bu alandaki hizmetlerin özelleştirilmesi sürecindeki etkisi, bu çalışmanın önceki bölümlerinde ele alınmıştır. Bu çerçevede, DB'nin özellikle 2001'deki ekonomik kriz döneminde IMF ile birlikte Türkiye'ye bunalımdan çıkış için önerdiği yapısal reformlar arasında enerji sektöründeki kimi piyasacı düzenlemelerin de bulunduğu anımsanmalıdır. Bu bağlamda, DB'nin 2001'de yasalaşan Elektrik Piyasası Kanunu'nun içeriğine ve bu yasayla kurulan EPDK'nin oluşumuna görüşleriyle yön verdiğine yine bu çalışmanın ilgili bölümünde değinilmiştir⁷⁸. DB, enerji sektöründeki özelleştirme politikalarının bir uzantısı olarak, 2000'li Türkiye'de özel sektörün yenilenebilir enerji yatırımlarının yaygınlaşmasında da sağladığı finansmanlarla teşvik edici bir rol oynamıştır. Bu çerçevede, birazdan ele alınacağı gibi, DB'nin Türkiye'de yürüttüğü projeler, ülkede yenilenebilir enerji alanındaki ulusal mevzuat ve kurumsal kapasite üzerinde dönüştürücü etkiye sahip olmuştur.

DB'nin Türkiye'de özel sektörün yenilenebilir enerji yatırımlarının yaygınlaştırılmasında kritik rol oynayan adımı, 2004 yılında başlayan Yenilenebilir

⁷⁷ Vurgu özgün metinde.

⁷⁸ Bkz. bu çalışmada 3.2.4. Enerjide Liberalleşme ve Piyasacı Düzenlemeler bölümü.

Enerji Projesi olmuştur. DB, proje kapsamında, Türkiye’deki Elektrik Piyasası Kanunu ile oluşturulan piyasa temelli rejim çerçevesinde, hükümet garantilerine gereksinim duyulmaksızın, özel sektör yatırımcılarının gerçekleştireceği yenilenebilir enerji projeleri için Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) ve Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) aracılığıyla 202,03 milyon Amerikan Doları (USD) finansman sağlamıştır (World Bank, t.y.c). Projenin performans göstergeleri arasında, özel sektörün mülkiyetindeki hidrolik enerji ve rüzgar enerjisi tesislerinden üretilecek elektrik enerjisi miktarının artırılması, bu alanda yeni kurulu güç ilavesi ve fosil yakıtlardan enerji temininin yenilenebilir kaynaklarla ikamesi suretiyle karbon salımlarında temin edilen azaltım sayılmaktadır (World Bank, 2004, s. 3). Proje için hazırlanan değerlendirme belgesinde, DSİ ve Elektrik İşleri Etüt İdaresi Genel Müdürlüğü’nün (EİE) toplamda 3.400 MW kurulu güce karşılık gelmek üzere, Türkiye’deki 26 havzada kurulu gücü 30 MW’ın altında 344 küçük ölçekli HES projesi belirlediği aktarılmaktadır. Ayrıca, ülke genelindeki havzalarda yapılan incelemeler neticesinde buna ilave olarak 5.000 MW kurulu güce karşılık gelen bir küçük ölçekli HES potansiyelinden söz edilmektedir (age., s. 5). Bunun dışında ülkede 11.000 MW’a varan rüzgar enerjisi santrali ile 4.500 MW’a ulaşan jeotermal enerji santrali potansiyeli bulunduğu tahmin edildiği belirtilmektedir (age.). 2010’da projenin tamamlanması neticesinde hazırlanan raporda, proje çerçevesinde başlangıçta belirlenen 500 MW hedefinin üzerine çıkılarak, 618,5 MW’lık ilave yenilenebilir enerjiye dayalı kurulu gücünün devreye alındığı aktarılmaktadır (World Bank, 2010, s. 3). Proje kapsamında 18’i HES, 4’ü JES ve 1’i RES olmak üzere 23 yenilenebilir enerji santralinin finanse edildiği belirtilmektedir (age., s. 3; World Bank, 2015, s. 159). Ayrıca, TSKB ve TKB’nin söz konusu yatırımlar için DB’nin sağladığı finansmana ek olarak, başka uluslararası finans kurumlarından ilave 400 milyon Amerikan doları fon elde etmeyi başardığı aktarılmaktadır (World Bank, 2010, s. 3).

DB’nin Yenilenebilir Enerji Projesi’nin Türkiye’de yenilenebilir enerji alanında çeşitli hukuki düzenlemelerin hayata geçirilmesine ortam hazırladığı, gerek DB’nin kendi raporları, gerekse başka kaynaklardan anlaşılabilmektedir. DB’nin projeye dair değerlendirme raporunda yatırımların ilk evrede yavaş ilerlediği, ancak 2005’te Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun’un (Yenilenebilir Enerji Kanunu) yasalaşması ve 2007’de yasada 10 yıllık enerji

satın alma anlaşmalarının yapılması ve 5.5 Amerikan senti / kWh taban fiyat uygulamasının getirilmesi ile uygulamanın hız kazandığı ifade edilmektedir (age., s. 2). Nitekim Yenilenebilir Enerji Kanunu'nun TBMM Genel Kurulu'ndaki görüşmeleri esnasında söz alan dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı'nın beyanları, yasanın hazırlanmasına DB'nin projesi ve TSKB aracılığıyla temin ettiği finansmanın zemin hazırladığını ortaya koymaktadır (TBMM Tutanak Dergisi, 2005, s. 379):

(...) [K]alkınmakta olan ülkelerin enerji ihtiyacında, mutlaka, yerli kaynaklarına çok ağırlık vermesi lazım ve biz de bunu yapıyoruz ve yenilenebilir enerjiyle ilgili hükümetimiz döneminde, 200 000 000 dolarlık da ayrıca teşvik çıkardık. Bu, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası vasıtasıyla veriliyor. Yani, bu yasa çıkmadan önce de, biz, yenilenebilir enerjiyle ilgili, parasını hazır ettik. Zaten, en önemli şey parayı temin etmektir; bunu yaptık. Şimdi de, bunların projelendirilmesiyle beraber, bu yasanın çıkmasıyla beraber, büyük bir patlama olacağına inanıyoruz, özellikle yatırımlar konusunda ve bu noktada da, dediğim gibi, kararlı bir şekilde çalışmalarını sürdürüyoruz.

DB'nin Türkiye'deki mevzuata yönelik bir diğer dönüştürücü etkisi, HES'ler ve su kaynaklarının yönetimine dair düzenlemeler alanında meydana gelmiştir. 2001'de yasalaşan Elektrik Piyasası Kanunu, özel şirketlere HES inşa etme olanağı tanımaktadır. Bununla birlikte, HES'lere ilişkin lisans süreçleri ve tarafların su kullanımına dair hakları ile ödevleri ile ilgili hususların ancak 2003'te yayımlanan Elektrik Piyasasında Üretim Faaliyetinde Bulunmak Üzere Su Kullanım Hakkı Anlaşması İmzalanmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik (Su Kullanım Hakkı Anlaşması Yönetmeliği) ile açıklık kazandığı ifade edilmektedir. DB, ilgili yönetmeliğin hazırlanmasında kendilerinin sağladığı yenilenebilir enerji finansmanlarının kullanımına dair bir metodoloji oluşturma kaygısının rol oynadığını vurgulamaktadır (World Bank, 2015, s. 159).

DB'nin yenilenebilir enerji projelerine sağladığı finansmanlar, Türkiye'deki kurumsal kapasite üzerinde de sonuçlar doğurarak, bazı kurumların geçmişten bu yana taşıdığı bazı işlevleri yeni meşruiyet unsurlarıyla tahkim etmiştir. Bu çerçevede özellikle kamuda Elektrik İşleri Etüt İdaresi Genel Müdürlüğü'nün (EİE) tarihsel süreçteki dönüşümü üzerinde durulması gerekmektedir. EİE, ilk olarak 1935 yılında, ülkenin hidrolik enerji potansiyelini belirlemek ve bu kaynaklardan yararlanılarak elektrik enerjisinin ülke genelinde yaygınlaştırılmasını planlamak amacıyla kurulmuştur.

Kurumun Keban, Oymapınar, Karakaya, Atatürk gibi pek çok büyük barajın da aralarında olduğu ülkedeki HES'lerin büyük bir bölümünün projelendirilme aşamasında mühendislik hizmetlerini üstlendiği ifade edilmektedir (T. C. Enerji Verimliliği ve Çevre Dairesi Başkanlığı, t.y.). EİE, 1981'de ETKB tarafından yeni ve yenilenebilir enerji kaynakları üzerine çalışmakla, daha sonraki dönemde 3096 sayılı Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtımı ve Ticareti ile Görevlendirilmesi Hakkında Kanun kapsamında hayata geçirilen HES ve RES projelerinin tesis, işletme denetimi ve danışmanlık faaliyetleriyle görevlendirilmiştir. Ayrıca, 4628 sayılı Enerji Piyasası Düzenleme Kurumunun Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun çerçevesinde HES'lerle ilgili yapılan lisans başvurularının değerlendirilmesi ve projeler için yapılacak kamulaştırmaların yürütülmesi de kurumun bir diğer işlevi olmuştur (age.). Biraz önce de değinildiği gibi, DB'nin Yenilenebilir Enerji Projesi'nin hazırlıkları çerçevesine EİE, DSİ ile birlikte toplamda 3.400 MW kurulu güce karşılık gelmek üzere, Türkiye'deki 26 havzada kurulu gücü 30 MW'ın altında 344 küçük ölçekli HES projesi belirlemiştir (World Bank, 2004, s. 5). Böylelikle, devletin ülkedeki su kaynaklarını enerji üretiminde değerlendirmek biçimindeki uzun bir geçmişe dayanan ve öncelikli olarak ekonomik bir rasyonaliteye dayanan siyasi tercihleri ve bu doğrultuda oluşturulan kurumlar, DB'nin finansman projelerinin etkisiyle yeşil enerji üretimi gibi yeni anlamlar ve meşruiyet kaynakları edinmiş olmaktadır.

Uluslararası finans kuruluşlarının Türkiye'deki yenilenebilir enerji projelerine finansman sağlaması, yalnızca kamu kurumlarının değil, özel sektördeki kuruluşların üzerinde de dönüştürücü etkiler yaratmaktadır. Bu çerçevede, özellikle Türkiye'deki ulusal bankaların uluslararası finans kuruluşlarıyla ilişkilene süreçlerinde kendi deneyimlerini ve kurumsal kapasitelerini uluslararası standartları esas alarak geliştirdikleri gözlemlenmektedir. DB'nin yenilenebilir enerji projelerine finansman sağlamasının, daha önceden enerji finansmanı alanında yeterli deneyim sahibi bulunmamaları sebebiyle yatırımlara finansman sağlamaktan çekinen Türkiye'deki bankaların bu tutumunu değiştirmekte etkili olduğu ifade edilmektedir. Buna göre, başta TKB ve TSKB olmak üzere ülkedeki bankaların proje değerlendirme ekiplerinin, DB ile işbirliği içinde çalışarak süreçle ilgili bilgi ve deneyim kazanmaları, bu kuruluşları daha

sonrasında yenilenebilir enerji projelerini desteklemek hususunda cesaretlendirici etki yaratmıştır (World Bank, 2015, s. 110).

Ayrıca, ulusal bankaların uluslararası finans kuruluşlarıyla birlikte çalışmaları ve bazı projelerde onların kredilerini kullandıran finansal araçlar konumunda bulunmaları vesilesiyle uluslararası finans kuruluşlarının çevresel ve toplumsal etki değerlendirme kurallarını model alan kurumsal politikalar geliştirdikleri görülmektedir. Bu tür kuralların uygulanmasının söz konusu bankalara dönük bir meşruiyet ve güvenilirlik algısının oluşmasına katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir ulusal banka temsilcisi, projelere sağladıkları finansmanlar yönünden asgari gerekliliğin ulusal mevzuata uyum olduğunu, ancak yenilenebilir enerji projeleri gibi pek çok projede IFC, EBRD gibi uluslararası finans kuruluşlarıyla birlikte çalışıldığı için onların koşullarının da uygulandığını ifade etmektedir (Görüşme 20, 26.08.2020). Katılımcı, proje finansmanı öncesinde projeye ilişkin uzmanlığı bulunan danışmanların katkısıyla bir Çevresel ve Sosyal Aksiyon Planı oluşturularak yatırımcı ile müzakere edildiğini ve kredi sözleşmesinde bu planın gereklerinin yerine getirileceğine dair bir taahhüdün de yer aldığını ifade etmektedir. Ayrıca, projenin uygulama sürecinde bu taahhütlerin yerine getirilip getirilmediğinin izlenmesi amacıyla gerektiğinde danışmanlarca saha ziyaretleri gerçekleştirilebildiğini aktarmaktadır. Katılımcı, bankanın finanse ettiği bir projeyle ilgili ortaya çıkabilecek olumsuzlukların kurumun repütasyonu için risk oluşturabileceğini ve dolayısıyla bankanın bunların meydana gelmemesi için çaba gösterdiğini belirtmektedir (age.). Katılımcının söz ettiği prosedürlere çeşitli ulusal bankaların hazırladıkları çevresel ve toplumsal politika belgelerinde de değinildiği görülmektedir (Akbank, t.y.; Garanti BBVA, t.y.; TSKB, t.y.; Türkiye İş Bankası, t.y.).

Türkiye'nin faydalandığı uluslararası iklim finansmanı mekanizmaları bağlamında üzerinde durulması gereken bir diğer başlık, İklim Yatırım Fonları'dır (*Climate Investment Funds – CIF*). CIF, Japonya, Birleşik Krallık ve ABD'nin öncülüğünde, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere toplamda 40 devletin bir araya gelerek mekanizmanın tasarımı üzerinde vardığı anlaşma sonucu 2008 yılında oluşturulmuştur (Climate Investment Funds, t.y.). CIF, Temiz Teknoloji Fonu (*Clean Technology Fund – CTF*) ile Stratejik İklim Fonu (*Strategic Climate Fund – SCF*) olmak

üzere iki ayrı bileşenden oluşmaktadır. CTF, orta gelirli ülkelerdeki temiz ulaşım, enerji verimliliği, düşük karbonlu teknolojiler ve yenilenebilir enerji alanındaki yatırımları desteklemeyi amaçlamaktadır. SCF ise düşük gelirli ülkelerde yenilenebilir enerji tesisleri, iklim değişikliğine karşı dayanıklılığı artırmaya dönük projeler ve ormanlara yönelik yatırımları için finansman temin etmek hedefindedir (age.).

CTF çerçevesinde 2009'da hazırlanan Türkiye Yatırım Planı'nda, ülkeye sağlanacak finansmanın CTF ile DB, Uluslararası Finans Kurumu (IFC) ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın (EBRD) eşgüdümü ile tedarik edileceği ifade edilmektedir (Climate Investment Funds, 2009, s. 2). Belgede ülkenin CO₂ salımlarında enerji sektörünün önemli bir rol oynadığına dikkat çekilerek, bu alanın CTF'nin *"yenilenebilir enerji üretimi ve muhafazası için düşük karbonlu teknolojilerin gösterilmesi, kurulumu ve aktarımına odaklı"* adımları için ana sektör olarak belirlendiği vurgulanmaktadır (age., s. 13). Belgede Türkiye Hükümeti'nin, CTF kaynaklarının özel sektörün yenilenebilir enerji yatırımları, yenilenebilir kaynaklardan üretilen enerjinin kesintisiz iletimi için akıllı şebeke geliştirilmesi ve enerji verimliliği alanlarında kullanılmasını temin edeceği ifade edilmektedir. Yenilenebilir enerji alanında desteklenecek yatırımlar olarak rüzgar, biyokütle, güneş enerjisi, jeotermal enerji ve kurulu gücü 10 MW ve altında olan küçük ölçekli hidrolik enerji projeleri sayılmaktadır. Böylelikle yenilenebilir enerji alanında yaklaşık 800 MW ilave kurulu gücün devreye alınması üzere yıllık 3,1 mt olmak üzere 2020'ye gelindiğinde toplamda 49 mt sera gazı salımı azaltımının başarılabacağı ileri sürülmektedir (age., s. 14). Belgede Türkiye Hükümetinin Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi kapsamındaki Birinci Ulusal Bildirimi'nde 2020 yılına gelindiğinde baz senaryoya göre % 11'lik salım azaltımı öngördüğü, ancak Hızlandırılmış Emisyon Azaltım Senaryosu çerçevesinde bu oranı % 31'e yükseltmek için CTF desteğine gereksinimini dile getirdiği vurgulanmaktadır (age., s. 2; 7; 14).

2012 yılında CTF Türkiye Yatırım Planı'na dair hazırlanan Güncelleme Notu'nda, DB'nin CTF ile işbirliği halinde yürüttüğü projelerden Özel Sektör Yenilenebilir Enerji ve Enerji Verimliliği (PSREEE) projesinin, RES'ler ve küçük ölçekli HES'ler ile sanayide enerji verimliliğinin yaygınlaşmasında katkısının olduğu ifade edilmektedir. Proje çerçevesinde IBRD'nin ilk açıklanan 500 milyon Amerikan Doları

(USD) finansmana ek olarak 500 milyon USD daha finansmanı 2011’de onayladığı aktarılmaktadır. CTF’nin sağladığı 100 milyon USD’lik finansmanın 1,53 milyar USD daha finansmanın harekete geçirilmesinde etkili olduğu, TKB ile TSKB’nin ise diğer uluslararası finansörlerden ayrıca 1 milyar USD’lik fon temin etmeyi başardığı ifade edilmektedir. Haziran 2012 itibarı ile ilave 969 MW yenilenebilir enerji kurulu gücü ve 17 enerji verimliliği projesi ile toplamda 3.2 milyon ton CO₂ eşdeğeri sera gazı salımı azaltımının gerçekleştirildiği iddia edilmektedir (Climate Investment Funds, 2012, s. 4).

CTF Türkiye Yatırım Planı’nda eşgüdüm içerisinde bulunulacak kuruluşlar arasında anılan EBRD, 2010’da Türkiye Orta Ölçekli Sürdürülebilir Enerji Finansman Programı’nı (MidSEFF), 2011’de Türkiye Sürdürülebilir Enerji Finansman Programı’nı (TurSEFF) yürürlüğe koymuştur. MidSEFF özel sektörden yatırımcılara, TurSEFF ise hem özel hem de kamu sektöründen yatırımcılara, Türkiye’de faaliyet gösteren bazı bankalar aracılığıyla, yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği alanındaki projelerde değerlendirilmek üzere kredi kullanılmasını öngörmektedir. CTF Türkiye Yatırım Planı’nda TurSEFF projesi çerçevesinde programın CTF’den 40 milyon USD, EBRD’den 160 milyon USD’lik özgün bütçesine ek olarak EBRD, JBIC ve CTF’den ek 85 milyon USD finansmanın seferber edildiği ifade edilmektedir. TurSEFF ile jeotermal, biyogaz, rüzgar ve hidrolik enerji santrallerinden oluşan toplam 290 yenilenebilir enerji projesinin desteklendiği belirtilmekte ve enerji verimliliği projeleriyle birlikte toplamda 760.000 ton CO₂ eşdeğeri sera gazı salımı azaltımını sağlanmasının beklendiği ileri sürülmektedir (Climate Investment Funds, 2012, s. 4-5). TurSEFF çerçevesinde CTF ve EBRD’nin yanı sıra Avrupa Birliği’nin de teknik yardım için finansman sağlayarak programa katkı sunmuştur (Rozanova, 2020). Ayrıca, TurSEFF projesi sayesinde Türkiye’deki bankalarla geliştirilen ilişkiler sonucunda EBRD’nin EIB ile işbirliği içerisinde toplam 1,268 milyar USD’lik finansmandan oluşan MidSEFF projesini de 2011’den itibaren hayata geçirdiği belirtilmektedir. Proje çerçevesinde 1.500 MW’lık yenilenebilir enerji kurulu gücünün inşasının ve 2 milyon ton CO₂ eşdeğeri sera gazı salımı azaltımının hedeflendiği belirtilmektedir (Climate Investment Funds, 2012, s. 5).

Tıpkı DB gibi EBRD de Türkiye’deki projelere destek verirken salt finansman sağlamakla sınırlı kalmayarak, devlet kurumları bünyesinde bazı politikaların

geliştirilmesinde de rol oynamıştır. EBRD, Türkiye'nin ilk Yenilenebilir Enerji Eylem Planı'nın hazırlanmasında ETKB ile işbirliği halinde çalışmıştır (T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2014b). Planın AB üyelik müzakereleri bağlamındaki Enerji Faslı kapsamındaki AB müktesebatına uyum çalışmaları çerçevesinde, Yenilenebilir Kaynaklardan Elde Edilen Enerji Kullanımının Teşviki Hakkındaki 2009/28/EC sayılı Direktif'in belirlediği hedeflere uyum sağlanması amacıyla hazırlandığı ifade edilmektedir (age., s. 8). Planda yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği alanındaki özel sektör yatırımlarının hızlı bir şekilde hayata geçirilebilmesi açısından, AB Direktiflerinde belirlenen ilkelere atıfla, idari prosedürlerin maliyetini hafifletici ve sürelerini azaltıcı önlemler alınmasına dönük önerilere yer verilmektedir (age., s. 36). Ayrıca EBRD, ÇŞB ile işbirliği halinde yürüttüğü "Türkiye'deki Jeotermal Kaynakların Kümülatif Etki Değerlendirmesi" başlığı altındaki proje çerçevesinde ülkedeki jeotermal kaynakların kullanımıyla ilgili sorunların giderilmesi ve mevzuatın iyileştirilmesi alanında öneriler getirmektedir (EBRD ve T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, t.y.). Söz konusu projeye kapsamında hazırlanan belgelere çalışmanın Türkiye'deki jeotermal enerji santrallerine ilişkin bölümünde ayrıntılı olarak değinilecektir. Öte yandan, Avrupa Birliği de Türkiye'ye sağladığı teknik yardım finansmanı kapsamında ülkedeki çevre mevzuatının geliştirilmesi ve uygulamaların iyileştirilmesi amaçlı kimi teknik yardım projelerinin yürütülmesine önayak olmaktadır. Söz gelimi, Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) Kapasitesinin Güçlendirilmesi için Teknik Yardım Projesi çerçevesinde ÇŞB ÇED, İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü'nün kapasitesinin geliştirilmesi ve AB ülkelerindeki ÇED düzenlemelerine dair belirlenecek olumlu örneklerin Türkiye mevzuatına da yansıtılmasının hedeflendiği ifade edilmektedir (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Çevresel Etki Değerlendirmesi, İzin ve Denetim Müdürlüğü, t.y.).

Türkiye'deki yenilenebilir enerji projelerinin faydalandığı bir diğer piyasacı mekanizma gönüllü karbon piyasalarıdır. Bu çerçevede, gönüllü karbon piyasasına dönük projelerin kayıt altına alınması ve bunlarla bağlantılı olarak çıkartılan karbon sertifikalarının izlenmesine dair usul ve esasların belirlenmesi için 2013'te Gönüllü Karbon Piyasası Proje Kayıt Tebliği yayımlanmıştır⁷⁹. 2017 itibarı ile ülkede gönüllü karbon piyasaları için hazırlanmış 142 hidrolik enerji, 129 rüzgar enerjisi, 10 jeotermal

⁷⁹ Gönüllü Karbon Piyasası Proje Kayıt Tebliği, R. G. Tarih: 9 Ekim 2013, Sayı: 28790.

enerji projesi bulunmaktadır (Özdemir, 2017'den aktaran Turhan ve Gündoğan, 2019, s. 519). Bununla birlikte, projeler hakkında piyasada satışa sunulabilecek karbon sertifikalarının tanımlanması için BMİDÇS nezdinde akreditasyona sahip bağımsız denetçi kuruluşun onayı gerekmektedir. Bu bakımdan, Mayıs 2012 itibarı ile Türkiye'de gönüllü karbon piyasalarına dönük hazırlanan projelerin % 18'inin sertifika almış olduğu belirtilmektedir (T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2012, s. 2-3). Binboğa, Türkiye'deki çoğu projenin, Kyoto Protokolü çerçevesindeki Temiz Kalkınma Mekanizması'nın (*Clean Development Mechanism – CDM*) standartlarına benzerliği ile bilinen Gold Standard esaslarına göre geliştirildiğini dile getirmektedir (Binboğa, 2014, s. 5752).

Öte yandan, Dünya Bankası'nın Karbon Piyasasına Hazırlık Ortaklığı (*Partnership for Market Readiness – PMR*) projesi çerçevesinde elektrik sektörü ve diğer özel sektör dallarındaki şirketlerin sera gazı emisyonlarının raporlanması, emisyon ticareti başta olmak üzere piyasa temelli mekanizmaların kullanımına dair bilgilendirme ve hazırlık çalışmaları yapılmaktadır (age.). Böylelikle, gelecekte Türkiye'deki projelerin gönüllü karbon piyasasıyla sınırlı kalmayarak diğer emisyon ticareti mekanizmalarına katılımına zemin hazırlanmaktadır. Bu çerçevedeki faaliyetler arasında, 2007'deki BMİDÇS Taraflar Konferansı neticesinde ortaya çıkan Bali Eylem Planı'ndaki salım azaltımına dönük “ölçülebilir, raporlanabilir ve doğrulanabilir (*measurable, reportable, and verifiable – MRV*)” yöntemlerin geliştirilmesi esası temelinde Türkiye'deki salımların takibi sisteminin hukuki ve kurumsal altyapısının oluşturulması için yürütülen bir proje de yer almaktadır (“Sera Gazı Emisyonlarının İzlenmesi...”, t.y.). Bu çerçevede 2012'de yayımlanan Sera Gazı Emisyonlarının Takibi Hakkında Yönetmelik, 2014'te yürürlükten kaldırılarak yerini alacak aynı adlı yeni bir yönetmelik yayımlanmıştır. Ayrıca, Sera Gazı Emisyonlarının İzlenmesi ve Raporlanması ile Sera Gazı Emisyonlarının Doğrulanması ve Doğrulayıcı Kuruluşların Akreditasyonu başlıkları altında tebliğler yayımlanmıştır (age.). PMR kapsamında Türkiye'de İklim Değişikliği Kanunu ile Sera Gazı Emisyon Ticareti Sistemine (ETS) dair yönetmeliklerin hazırlanması ve karbon fiyatlandırma politikalarının uygulanması konularında hukuki ve kurumsal altyapının hazırlanması da gündemdedir (PMR Türkiye, t.y.).

Bu başlık kapsamında aktarılanların da gösterdiği gibi uluslararası finans kuruluşları, piyasa mekanizmaları ve Avrupa Birliği'nin enerji politikaları, Türkiye'de yenilenebilir enerji projelerine dair finansal ve yasal altyapının oluşumunda ve dolayısıyla bu projelerin yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu süreçte, gerek kamu kurumları, gerek Türkiye'deki ulusal bankalar, bu kuruluşlarla işbirliği halinde çalışarak, onların politikalarını ve düzenlemelerini örnek alan dönüşümlerden geçmiştir. Bu süreçte, uluslararası finans kuruluşlarının Türkiye'de devletle birlikte yürüttüğü projeler, devletin enerji politikalarına ek bir meşruiyet kaynağı işlevi de görmektedir. Geçmişten bu yana ülkedeki başta hidrolik kaynaklar olmak üzere yerli kaynakları değerlendirmek ve enerjide dışa bağımlılığı azaltmayı hedefleme iddiasıyla çeşitli politikalar izleyen devletin⁸⁰, artık bu alandaki projeleri ekolojik bir ambalajla kamuoyuna sunarak kitleleri ikna etmesi olanağı da doğmaktadır. Ayrıca, pek çok yenilenebilir enerji santralinin inşasına dönük programlar, özellikle 2000'li yıllarda daha da belirgin hale gelen inşaat ve mekanın yeniden tanzimi üzerinden sermaye birikimine dönük ekonomi politikalarıyla da örtüşmektedir⁸¹.

Öte yandan, uluslararası finans kuruluşlarının ve finansman mekanizmalarının yarattığı elverişli koşulların etkisiyle yaygınlaşan yenilenebilir enerji projelerinden bazıları, planlanış ve uygulanış biçimleriyle farklı yerelliklerde olumsuz etkiler doğurmuştur. Bu kapsamda özellikle gerek DB'nin gerekse CTF'nin hazırladığı proje belgelerinde yer verilen küçük ölçekli HES projeleri ön plana çıkmaktadır. Her iki kuruluşun yürüttüğü projeler çerçevesinde küçük ölçekli HES'lerin sera gazı salımlarının azaltımında rol oynayabileceği ileri sürülerek bu projeler temiz enerji üretimi kisvesi altında meşrulaştırılmaktadır. Bu yeşil enerji savı, sağlanan finansman ve oluşturulan yasal altyapı ile birleştiğinde Türkiye'deki küçük HES projelerinin yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Biraz önce değinildiği gibi DB'nin Yenilenebilir Enerji Projesi hazırlıkları çerçevesinde EİE, DSİ ile birlikte ülkedeki su havzalarında küçük HES potansiyelini değerlendirerek pek çok proje alanı belirlemiştir. Ayrıca, yine bu proje kapsamında küçük HES'lerin inşa sürecini kolaylaştırmak kaygısıyla Su Kullanım Hakkı Anlaşması Yönetmeliği yayımlanmıştır. Bununla birlikte, Anadolu'nun dört bir yanına

⁸⁰ Bkz. bu çalışmada 4.2.1. Türkiye'de Yenilenebilir Enerji: Çevre mi Arz Güvenliği mi? bölümü.

⁸¹ Bkz. bu çalışmada 3.1.3. 1980'lerden Günümüze: Neoliberalleşme ve Mekanda Metalaşma bölümü.

yayılan küçük HES projeleri, planlama aşamasında kümülatif etkilerin dikkate alınmaması ve inşaat süreçlerinin iyi denetlenmemesi sebebiyle korunması gereken pek çok doğal alan ve tür üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır (İşlar, 2012a). Ayrıca, Su Kullanım Hakkı Anlaşması Yönetmeliği çerçevesinde imzalanan anlaşmalarla derelerin kullanım hakkının uzun vadeli olarak özel şirketlere devredilmesi “su gaspı” tartışmalarını beraberinde getirmiştir (age.). Hatta dönemin Çevre ve Şehircilik Bakanı da “HES’lerle ufak dereleri mahvediyoruz. 10 megavattan az enerji üretecek HES’lere kesinlikle izin vermeyeceğiz.” sözleriyle küçük HES projelerinin doğa tahribatına yol açtığını itiraf etmiştir (Çelikkan, 2013). Erensü (2011, s. 6), Türkiye’de enerji üretiminin eş zamanlı olarak özelleştirilmesi ve yeşilleştirilmesine dair sürecin, DB, IMF, OECD ve AB gibi uluslararası kuruluşların bu alandaki politikalarından bağımsız okunamayacağını iddia etmektedir. Yazar, bu bağlamda küçük ölçekli HES’lerin DB’nin yenilenebilir enerji finansmanlarından yararlanmasının ve gönüllü karbon piyasalarında yer almasının bu projelere dönük yeşil enerji algısı ve buradan kaynaklı meşruiyeti pekiştirdiğini ileri sürmektedir. Yazar, küçük ölçekli HES’lere yönelik yeşil enerji algısının, Greenpeace ve WWF gibi belirli başlı çevre STK’lerinin bunların çevresel etkilerine karşı açıkça tavır almaktan çekinmesine yol açtığını iddia etmektedir (age.).

Öte yandan, özel sektörün yürüttüğü HES projelerinde çevresel sürdürülebilirlik sorunları, havza temelli planlama eksikliği, inşaat sürecinin yeterince denetlenmemesi, yeterince deneyimli olmayan yüklenicilerin bazı projeleri üstlenmesi gibi problemlerin bulunduğu bizzat DB tarafından da kabul edilmektedir (World Bank, 2015, s. 111). Bu çerçevede 2004-2010 yılları DB tarafından “hidro projelere hücum dönemi” olarak adlandırılmakta, bu zaman diliminde ehil olmayan şirketlerce üzerinde yeterince iyi çalışılmamış yüzlerce yeni projenin geliştirildiği, DSI’nin % 10 can suyu bırakılması koşulu getirmek gibi gerekli adımları ancak pek çok projenin halihazırda inşaatına başlanmasının ardından attığı dile getirilmektedir (age., s. 161). Ayrıca ÇED süreçlerinde kümülatif etkilerin değerlendirilmemesi, anlamlı ve erişilebilir bir halktan görüş alma sürecinin söz konusu olmaması, acele kamulaştırmaların ulusal öncelik gerekçesiyle hemen hemen tüm yenilenebilir enerji projelerinde uygulanması, özellikle projelerin ilk yaygınlaştığı dönemlerde firmaların inşaat sürecinde özensiz davranarak çevreye zarar vermesi de DB tarafından eleştiri konusu edilmektedir. DB, böylesi kötü örneklerin halkta

iyi uygulamaların hayata geçirilmesine de engel olacak bir şekilde tüm HES projelerine yönelik bir tepkiye neden olduğunu belirtmektedir (age., s. 161-162).

Bununla birlikte, HES projeleriyle ilgili biraz önce anılan tüm sorunların varlığını bizzat kabul eden ve eleştiren DB'nin, buna karşın konu hakkındaki değerlendirmesini “*Yine de, başarılan önemlidir ve büyük bir başarı kabul edilebilir*” tespiti (age., s. 163) ile kapatması dikkat çekicidir. Bu yorumu, DB ve diğer uluslararası finans kuruluşlarıyla ilgili bu bölümde değinilen, ekolojik kaygıların gözetilmesinden ziyade projelerin bir şekilde hayata geçirilmesi ve finansmanların kullandırılmasının asıl başarı ölçütü olarak kabul edilmesi şeklindeki kurum kültürünün bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan, DB'nin Türkiye'ye finansman sağladığı Yenilenebilir Enerji Projesi'ne dair uygulamaların değerlendirildiği belgede göze çarpan bir husus da bu kurum kültürünün kuruluşun çevresel kıstaslarına yansıdığının bir diğer işareti olarak dikkat çekmektedir. Buna göre, proje çerçevesinde ilk etapta DB'nin çevresel değerlendirme süreçlerine dair biraz önce değinilen 4.01 numaralı Operasyonel Politikası çerçevesinde A Kategorisi'ne giren yatırımlara finansman tanınmadığı belirtilmektedir (World Bank, 2010, s. 5). Bunun sebebinin, DB'nin kendi kıstaslarında ÇED sürecinde en az iki kez halkın görüşlerine başvurulmasını öngördüğü halde Türkiye'deki mevzuatın yalnızca bir kez görüş almakla yetindiğine dair izlenim olduğu ifade edilmektedir. Buna karşılık, daha sonra Türkiye'deki ÇED sürecinde taslak raporun halkın yorumlarına açılması ve değerlendirme süreci neticelenmeden önce bir kez daha yorumların göz önünde bulundurulması usulünün söz konusu olduğunun ve bunun DB'nin kriterlerini karşıladığının anlaşıldığı vurgulanmaktadır (age.). Böylelikle DB, Türkiye'deki uygulama biçimi halkın görüşlerinin yeterince göz önünde bulundurulmaması sebebiyle oldukça tartışmalı olan ÇED sürecini, yalnızca şekli bir incelemeye dayanarak halkın katılımı yönünden yeterli kabul ederek bu alandaki uygulamalara meşruiyet kazandırmaktadır.

EBRD tarafından ulusal bankalar aracılığıyla yenilenebilir enerji finansmanı kullandırılan kimi projeler de çevresel ve toplumsal etkileri bakımından tartışmalı niteliktedir. Söz gelimi, Arhavi'de yerleşim alanının içerisine yapılması sebebiyle tartışmalara yol açan, hakkında protestolar düzenlenen, açılan davalar neticesinde ÇED

Olumlu kararı iki kez iptal edilen ve buna rağmen hayata geçirilen bir HES projesinin (Sputnik Türkiye, 21 Eylül 2018), MidSEFF çerçevesinde finansman kullandığı anlaşılmaktadır (MidSEFF, 2014). EBRD'nin bir bölümüne finansmanlarıyla yardımcı olduğu JES projeleriyle ilgili yerel halkın hoşnutsuzluklarının yoğunlaşmasının ardından, bunların kümülatif etkilerinin değerlendirilmesine dönük bir proje yürütmeyi kararlaştırması da bu projelerle ilgili hazırlık aşamasında çevresel ve sosyal etkilerin yeterince ölçülemediğinin kabulü niteliğindedir. Gerek EBRD, gerek diğer uluslararası finans kuruluşlarının Türkiye'de JES'lerin yaygınlaşmasındaki rolüne çalışmanın ilgili bölümünde daha ayrıntılı olarak değinilecektir.

Özetle, uluslararası finans kuruluşları ve iklim finansmanı mekanizmaları, Türkiye'de devletin genel anlamda elektrik enerjisi ve özel olarak yenilenebilir enerji politikasının piyasacı bir çizgide biçimlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu kuruluşlar, finansman temini süreçlerinde getirdikleri koşul ve önerilerle enerji projelerinin özel sektör marifetiyle hayata geçirilmesi ve doğal varlıkların bu süreçte özelleştirilmesi doğrultusunda hukuki adımların atılmasına önayak olmuştur. Ayrıca, bu kuruluşların aralarında küçük ölçekli HES'lerin de bulunduğu projeleri yeşil enerji çerçevesi içinde değerlendirerek desteklemesinin sağladığı ikna gücü, devletin yerli kaynaklardan enerji üretimini destekleme yönündeki politikalarını hayata geçirmesini kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda, özellikle 2000'li yıllarda inşaat sektörü ve mekan üzerinden sermaye birikimine dayalı bir ekonomik kalkınma politikası izleyen devlet, bunun bir parçası olan enerji projeleri için cazip finansman ve meşruiyet söylemini bir arada elde etme olanağına sahip olmuştur. Öte yandan, ilgili uluslararası kuruluşların kendi bünyelerinde çevre politikası geliştirme ve uygulama süreçleri incelendiğinde, esasen bunların da gerçek anlamda ekolojik kaygılardan değil, meşruiyetlerini muhafaza etme endişelerinden hareket ettiği görülmektedir. Ancak, uygulama sürecinde gerek kurum kültürü, gerek finansmanların asli kaynağını oluşturan gelişmiş ülkelerin baskıları neticesinde finansman temini ve yatırımların gerçekleştirilmesinin hızlandırılmasının, çoğunlukla çevresel değerlendirme süreçlerinin titizlikle yürütülmesine baskın geldiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan, uluslararası kuruluşların tutumları, onları oluşturan devletlerin ulusal düzeydeki tavırları ile benzerlik göstermekte olup, devletlerin gerçek anlamda yeşilleşemeyeceğine dair çalışmanın ilk temel varsayımını teyit eder niteliktedir.

4.3. Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Bağlamında Jeotermal Enerji Santrali Projeleri

Jeotermal enerji, yağışlar vasıtasıyla toprağa indikten sonra yeraltındaki kayalar içinde biriken ve tektonik kırıklardaki magma hareketlerinin etkisiyle ısınan akışkanların sağlık, ısıtma veya buhar enerjisinden yararlanarak elektrik üretimi amacıyla kullanılmasına dayalı bir enerji türüdür (Özyer, 2015, s. 42). Jeotermal kaynaklardan yararlanmanın kaplıcalarda kullanım bağlamında yüzyıllardır süregelen bir geçmişi bulunmakla birlikte jeotermal sahaların enerji üretimi amaçlı kullanımı görece daha yeni bir olgudur. İlk jeotermal enerji santrali (JES) 1904 yılında İtalya’da geliştirilmiş olup, konutların ısınması amaçlı kullanım 1928’de İzlanda’da başlamıştır. JES’lerden elektrik üretimi ABD’de 1960’larda yaygınlaşmaya başlamış olup, 1990’lardan itibaren ise jeotermal ısı pompalarının kullanımı artagelmıştır (Avcı vd., 2020a, s. 7).

Jeotermal enerji santralleri, kullanılan teknolojiye göre kuru buhar, buhar püskürtmeli ve binary santraller olarak sınıflandırılmaktadır. Direkt-buharlı çevrime dayalı santraller buhar ağırlıklı sahalarda kullanılırken, Türkiye’deki santraller “Doğrudan Buharlaşma – Yoğuşma Çevrimli Santral” (Flash-F) ve “İki Akışkan Çevrimli Santral” (Binary-B) tiplerindedir (Zaim ve Çavşı, 2018, s. 51). 180 °C ve üstü sıcaklıklardaki akışkanların bulunduğu sahalarda tercih edilen “Flash” tipi santrallerde, “sıvıdan ayrıştırılan buhar doğrudan buhar türbinine verilerek elektrik üretilir” (Argün, 2015, s. 2). Termal suyun 100-180 °C sıcaklıklarda olduğu sahalarda inşa edilen ve “İki Akışkan Çevrimli (Binary) Santral” tipinde ise enerji üretimi şu şekilde gerçekleştirilmektedir (age.):

Binary Enerji Santralında jeotermal akışkan ısısı, ısı değiştiricilerde pentan, izo-pentan, izo-bütan gibi sıvılaşma ısısı düşük ikinci bir akışkana yüklenir. Basınç altında türbinde genişleyen ikinci akışkanın (motive fluid) enerjisi türbin kanatlarını iterek dönme momentine dönüşür. Türbin çıkışından yeniden çevrime girmek üzere yoğuşturucuda (kondenserde) sıvılaştırılarak Rankin çevrimi kapalı devre tekrarlanır, enerji üretimi sürdürülür.

4.3.1. Türkiye’de Jeotermal Enerjinin Yaygınlaşması

Türkiye’deki jeotermal kaynak arama faaliyetlerinin görece uzun bir geçmişi olmakla birlikte, jeotermal enerji santrallerinin yaygınlaşması ise bununla tezat olarak çok daha yakın bir geçmişte kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Jeotermal kaynakların da diğer yenilenebilir enerji kaynakları gibi başlangıçta uzmanlar ve yetkililerce fosil yakıt ithalatının bir alternatifi olarak konumlandırıldığı, ancak daha sonra kaynağın yenilenebilirliği bağlamında ekolojik savlarla da desteklendiği gözlemlenmektedir. Türkiye’de 1960’lara değin jeotermal kaynaklar, yalnızca kaplıca ve tedavi amaçlarıyla kullanılmış olup, kaynak arama ve kimyasal analiz çalışmaları 1962’de başlamış, ilk jeotermal kuyu sondajıysa 1963’te İzmir Balçova’daki sahada gerçekleştirilmiştir (Hepbaşlı ve Özgener, 2004, s. 438). Jeotermal kaynak arama çalışmaları kapsamında Kızıldere’deki ilk araştırma faaliyetleri 1965’te başlamış, bölgedeki ilk saha 1968’de bulunmuştur (Avcı vd., 2020a, s. 12). Kızıldere’deki arama çalışmaları, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın (UNDP) desteğiyle gerçekleştirilmiştir (Hepbaşlı ve Özgener, 2004, s. 438). UNDP’nin aracılığıyla yurtdışından alanlarında önde gelen kimi uzmanların da Kızıldere sahasındaki çalışmalara katıldığı aktarılmaktadır (Aksoy, 2019, s. 16). Görüldüğü gibi Türkiye’de jeotermal kaynakların enerji üretimine dönük olarak kullanımına dönük çalışmalara ilk etapta bir uluslararası kalkınma kuruluşu önyak olmuştur. Benzer şekilde, JES’lerin yaygınlaşması sürecinde uluslararası finansman kuruluşlarının sağladığı desteğe birazdan temas edilecektir.

1974’te Kızıldere’deki sahada 0,5 MW kapasiteli bir pilot JES kurulmuş (Hepbaşlı ve Özgener, 2004, s. 439), bu santralden civardaki köylere ücretsiz elektrik enerjisi temin edilmiştir (Aksoy, 2019, s. 16). 1975 yılında Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü’nün (MTA) teknik personelince Kızıldere’de halihazırda kullanılan türbinin yerini alacak daha büyük kapasiteli bir türbinin geliştirilme çalışmalarından söz edilen haberde, jeotermal enerjinin düşük maliyeti nedeniyle elektrik üretimi için cazip olduğu, fakat enerji sorununu tamamıyla çözecek bir seçenek olarak değerlendirilmediği ifade edilmektedir (Milliyet, 18 Nisan 1975). Öte yandan, 0,5 MW’lık türbinin yerini alacak 5 MW’lık türbinin inşası faaliyetleri sonuçsuz kalmıştır (Aksoy, 2019, s. 16).

Dönemin Ege Üniversitesi Yer Bilimleri Fakültesi'nden Doç. Dr. Nezih Tuzcu, Fransa'da 13 bin apartman dairesinin jeotermal sularla ısıtıldığına ve bunun 500 bin konuta yaygınlaştırılmasının planlandığına dikkat çekerek, bunun ülkemizde de uygulanması çağrısında bulunmaktadır (Tuzcu, 1979). Tuzcu (age.), Genel Enerji Bütçesinin % 51'inin petrole dayalı olduğunu ve bunun % 85'inin ithalatla karşılandığını ve buna ayrılan kaynağın ihracat gelirlerinin % 60'ına karşılık geldiğini vurgulamaktadır. Tuzcu (age.), gerek bu ithalat kaleminin düşürülmesi, gerek Ankara gibi kentlerdeki hava kirliliğinin önüne geçilmesi bakımından ısıtmada jeotermal kaynaklara yönelinmesi ve bundan sonraki yerleşim planlamalarının bunların coğrafi konumları göz önüne alınarak yapılması önerisinde bulunmaktadır.

Dönemin MTA Fen Kurulu Üyesi Doç. Dr. Muzaffer Andaç, Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılık nedeniyle yaşadığı sıkıntılardan söz ederken, jeotermal enerjiyi *"Türkiye'de halk tarafından bilinmeyen ve elektrik elde edilebilecek çok ucuz bir enerji türü"* olarak takdim etmektedir (Andaç, 1979). MTA'nın Denizli'nin Sarayköy ilçesine bağlı Kızıldere yöresinde 500 kwh'lik bir deneme türbini ile üç köyün aydınlatılmasını sağlayan elektriği üretmekte olduğunu ve yıl içinde 5000 kwh'lik bir türbinin oraya yerleştirileceğini belirtmektedir. Yalnızca Menderes Grabeni'nin 200.000 kwh'lik bir jeotermal enerji potansiyelini barındırdığının öngörüldüğünü belirtmektedir. Ayrıca Erzurum ve Pasinler ovalarında da bir jeotermal enerji potansiyeli umudunun bulunduğu ve bunun için bölgede arama faaliyetlerine geçilmesi gerektiğini dile getirmektedir (age.).

1982 yılında dönemin Enerji Bakanının, Aydın'ın Germencik ilçesi ve Çanakkale'de yeni jeotermal sahalar keşfedildiği, özellikle Germencik'teki kaynağın Denizli'den daha büyük potansiyele sahip olduğuna dair beyanları basına yansımaktadır (Milliyet, 5 Aralık 1982). 1983'te yayımlanan bir haberde dönemin Cumhurbaşkanının çeşitli Ege illerini ziyaret edeceği ve Germencik'teki jeotermal sondaj kuyusu ile Sarayköy'deki jeotermal tesislerinde incelemelerde bulunacağı aktarılmaktadır (Milliyet, 6 Nisan 1983). İlgili dönemde bölgedeki jeotermal kaynak arama faaliyetlerindeki yoğunlaşma, basındaki başka haberlerden de izlenebilmektedir. Bunlardan birinde MTA'nın Ege bölgesindeki jeotermal arama faaliyetlerini 1983 yılında yoğunlaştırdığı, Germencik'te Haziran, Kasım ve Aralık aylarında açılan üç kuyudan alınan sonuçların

bölgede jeotermal kaynaklardan elektrik üretimi umutlarını artırdığı aktarılmaktadır (Zıddıoğlu, 1983). Bir diğer haberde ise Aydın'ın Germencik ilçesinden il merkezine uzanan 30 kilometrelik bir şeritte MTA tarafından yapılan aramalarda oldukça zengin kaynakların bulunduğu, Ömerbeyli köyünde açılan kuyulardan çıkan akışkanın sıcaklığının 235 dereceyi bulduğu ve yüksek basınçlı olduğu belirtilmektedir. MTA yetkilileri, kuyu başına 3-4 MW'lık bir elektrik enerjisi kapasitesi bulunduğuna dikkat çekmekle birlikte, *“Enerji sorunumuzun her geçen gün büyüdüğü günümüzde jeotermal enerji kısıtlı da olsa bir alternatif olarak düşünülebilir”* ifadelerini kullanmaktadır (Milliyet, 17 Aralık 1983a).

1983'te yayımlanan bir haberde jeotermal enerjinin diğer kaynaklara göre % 50-70 daha ucuz olduğu, bu itibarla en ucuz enerji kaynağı olduğu savunulmaktadır. Ayrıca, Türkiye'nin 4500 MW'lık elektrik ve 31000 termal MW'lık ısıtma potansiyeli bulunduğu dile getirilmektedir (Milliyet, 17 Aralık 1983b). Öte yandan, aynı yıl dönemin İzmir Valisi, ilin jeotermal enerji kaynakları yönünden zengin olduğunu, Seferihisar'da bu kaynaklardan yılda 2 milyar 880 milyon kilovat saat elektrik enerjisi temini potansiyeli bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yine bölgedeki kaynakların seracılıkta kullanılması halinde ısıtma masraflarında yüzde 90'a varan tasarrufun mümkün olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca Balçova'daki jeotermal kaynaklar kullanılarak, İzmir'de halihazırda fuel oil ile ısıtılmakta olan 70-100 bin konutun ısıtılabilceğini, böylelikle hem maliyetlerden yüzde 50-70 tasarrufun, hem de hava kirliliği sorununun önüne geçilmesinin olası olduğunu savunmaktadır (Milliyet, 7 Ocak 1983).

O dönemde Gazi Üniversitesi'nde görev yapmakta olan kimya mühendisi Doç. Dr. Hayri Yalçın (1983), kaleme aldığı yazıda *“Enerji sıkıntısı çeken ülkemizde, böylesine büyük boyutlara varan jeotermal enerji kaynaklarının değerlendirilememiş olması çok üzücüdür”* tespitinde bulunmaktadır. Yalçın (age.), MTA'nın son 20 yıl içerisinde sondajlarla Türkiye'nin pek çok yerinde jeotermal kaynaklar tespit ettiğini, jeotermal enerjiden elektrik üretimi, kaplıca, konut ısıtma, soğuk hava depoculuğu, seracılık gibi pek çok farklı alanda yararlanabileceğini belirtmektedir. Yazar, akışkanların sıcaklığı düşene kadar gerektirdiği sıcaklık düzeyine göre önceliklendirilmek suretiyle bir

tesisten diğetine verilerek farklı alanlarda kullanılmasına dönük bileşik sistemler kurulmasını önermektedir (age.).

Yalçın (age.), Türkiye'nin jeotermal enerjiden istifade için gerekli teknik kapasiteye sahip olmakla birlikte bundan uzun yıllar yalnızca kaplıca alanında yararlanıldığını, bu gecikmenin yasal boşluklar ve plansızlıktan kaynaklandığını belirtmektedir. Yazar, özel sektörün elinde jeotermal enerjiden yararlanmak için gerekli imkanların bulunmadığını, bu olanakları elinde bulunduran kamu kurumlarının da harekete geçmekte isteksiz davrandığını savunmaktadır. Buna örnek olarak jeotermal kaynaklara yakın konumdaki kamu kurumlarının ısınma için halen fosil yakıtları kullanmasını göstermektedir. *“Jeotermal enerji, ne külü ne dumanı olan bitmez tükenmez bir enerji kaynağıdır”* diyerek bu fosil yakıtlardan farklı olarak jeotermal enerjinin temiz ve (kendisi o dönemde bu kavramı anlamamakla birlikte) yenilenebilir nitelikte olduğunu savunmaktadır (age.).

1984 yılında Kızıldere sahasında ticari üretime dönük ilk JES 15 MW kurulu güç ile hizmete girmiştir (Aksoy, 2019, s. 16). 1985'te söz konusu sahada ülkedeki ilk jeotermal enerji kullanan sera ısıtma sistemi devreye alınmış, 1986'da yine aynı bölgede faaliyetteki JES'in yanında sıvı CO₂ ve kuru buz üretimine dönük yıllık 40.000 ton kapasiteli bir fabrika faaliyetlerine başlamıştır (Hepbaşlı ve Özgener, 2004, s. 439). Özellikle değinilen bu son gelişme oldukça dikkat çekicidir, zira Türkiye'deki bazı jeotermal kaynakların, ticari anlamda değerlendirilme seçeneğini gündeme getirecek denli ciddi bir CO₂ gazı yoğunluğu barındırdığına dair bir farkındalığın 1980'lerde dahi söz konusu olduğunu göstermektedir. Oysa erken dönemde mevcut bulunan bu önemli bilgiye karşın, birazdan değinileceği gibi uluslararası finansman kuruluşları, Türkiye'deki JES'lerin yaygınlaşmasını iklim değişikliğine dair sera gazı salımı azaltımı politikalarının bir parçası olan finansmanlar vasıtasıyla desteklemekte bir sakınca görmemişlerdir.

1985 yılında basına yansıyan bir haberde dönemin başbakanı Turgut Özal'ın, ABD ziyareti esnasında finans çevreleriyle temalarında yap-işlet-devret modelini gündeme getirerek 13 hidroelektrik santrali, 2 termik santral, 4 otoyol ve Türkiye Elektrik Kurumu Germencik Jeotermal Enerji Santrali projeleri için dış finansman talebinde

bulunduğunu aktarmaktadır. Haberde Yabancı Sermaye Başkanlığı'nın projeleri hazırlayan kamu kuruluşlarınca hazırlanan bilgilendirici dosyaları yabancı ülke temsilciliklerine ileteceği belirtilmektedir (Doğan, 1985). Bir önceki bölümde de ele alındığı gibi devletin enerji üretimi alanındaki sorumluluklarını özel sektöre devretme yönündeki eğilimi yansıtan bu teşebbüs, jeotermal enerji santrali yönünden o dönemde arzu edilen başarıya ulaşamamıştır. 1996 yılında ise Bakanlar Kurulu'nun 8 Haziran 1996 tarihinde Resmi Gazete'de yayımlanan kararıyla yerli ve yabancı özel şirketlere elektrik enerji santrali kurulması imkanı tanındığı aktarılan haberde, hidroelektrik, jeotermal ve nükleer enerji üretiminin kararın kapsamı dışında olduğu belirtilmektedir (Milliyet, 9 Haziran 1996).

1980'ler ve 1990'larda jeotermal enerjiden elektrik üretimi alanında bir ilerleme kaydedilememekle birlikte 2000'li yıllar bu anlamda bir kırılma noktası oluşturmuştur. Aksoy (2019, s. 16), Kızıldere'de faaliyete geçen ilk JES'in ardından uzun dönem yeni bir santralin gündeme gelmemesini elektrik üretiminin devletin tekelinde olması, üretimden sorumlu olan Türkiye Elektrik Kurumu'nun isteksizliği ve açılan ilk santralden beklenen verimin kabuklaşma sorunu nedeniyle alınamaması gerekçelerine bağlamaktadır. Bununla birlikte, yazara göre 2001'de elektrik piyasasındaki liberalleşme ile birlikte özel sektörden yatırımcıların JES projeleri hazırlaması için elverişli bir ortam oluşmuştur (age.). Bu çerçevede, jeotermal kaynakların değerlendirilmesi ve bu alanda gerekli düzenlemelerin yapılması konusunda özel sektörün belirleyici bir rol oynadığına dikkat çekmek gerekmektedir. 2000 yılında basına yansıyan bir haberde beş yıllık aralıklarla düzenlenen Uluslararası Jeotermal Kongresi'nin (IGA) o seneki toplantısında ilk defa Türkiye oturumunun yapıldığı, *"Kongrede adeta bir Türkiye rüzgarı esti"* cümlesiyle müjdelenmektedir (Tekeoğlu, 2000). Oturuma başkanlık eden dönemin Avrupa Jeotermal Kurumu Başkanı Orhan Mertoğlu, Türkiye'nin son 5 yılda jeotermal enerjideki atılımıyla ısıtma alanında Çin, İzlanda ve ABD'nin ardından dördüncü sıraya yerleştiğini, elektrik üretimi alanındaysa Türkiye'nin dünyada ilk 14 ülke arasında olduğunu aktarmaktadır. Mertoğlu, ülkedeki büyük potansiyel göz önüne alınarak devletin, Almanya, Fransa ve İtalya örneklerinde olduğu gibi bu alanı yatırımlarla desteklemesi halinde daha da iyi yerlere gelineceğini savunmaktadır (age.). Mertoğlu, bu alanda yasal düzenlemenin gecikmeksizin yapılması gerektiğine işaret etmektedir.

Isıtmada 2010 yılı hedefinin 500 bin konutla ülkenin % 30'unun jeotermalle ısınması olduğunu kaydeden Mertoğlu, 2000 yılı itibarı ile bu alandaki enerji potansiyelinin ancak % 2,5'inin değerlendirilebildiğinden yakınmaktadır. Jeotermal enerjinin ısınma amaçlı kullanım maliyetlerinin yarısını tüketicilerin, kalanını da yatırımcıların karşılayacağını ifade eden Mertoğlu, yatırımcıların kullanacağı krediler için devletten Hazine garantisi beklentisini dile getirmektedir. Haberde jeotermal enerjiden “*çevreye en az zarar veren, en ucuz ve yeniden dönüşebilir*” ifadeleriyle bahsedilirken, dünya devletlerinin çevreci duyarlılıkları doğrultusunda bu alandaki yatırımların da çoğaldığı vurgulanmaktadır (age.).

2000 yılında Uluslararası Jeotermal Kongresi'nin önemli gündem maddelerinden biri haline gelen Türkiye, 2005'te düzenlenen bir sonraki kongrede ise bu defa ev sahibi sıfatıyla ön plana çıkmaktadır (Kaya, 2005). “*Jeotermal Enerji: Yerli, Yenilebilir, Yeşil Seçenek*” başlığıyla düzenlenen kongrede, Türkiye'nin elektrik enerjisi gereksiniminin % 5'i, ısıtma alanındaki ihtiyacının ise % 30'unu jeotermal kaynaklardan karşılayabileceği vurgulanmıştır (age.). Aynı sene basına yansıyan bir diğer haberde ise özel bir şirketin ilk defa jeotermal kaynaklardan elektrik üretimine dönük bir projeyi Aydın Salavatlı'da hayata geçirme sürecinde bulunduğundan söz edilmekte olup (Milliyet Business Gaziantep eki, 25 Aralık 2005). ilgili JES 2006 yılında faaliyete geçmiştir (Aksoy, 2019, s. 16). 2007 yılında ise birazdan daha ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi 5686 sayılı Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu⁸² ile Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu Uygulama Yönetmeliği⁸³ yürürlüğe girmiştir. Aynı yıl Kızıldere'de faaliyette olan JES özelleştirilmiştir (Aksoy, 2019, s. 16).

Görüldüğü gibi 2000'li yılların başlangıcıyla birlikte Türkiye'deki jeotermal kaynakların özel sektördeki yatırımcılarca değerlendirilmesi düşüncesi daha fazla gündeme getirilmeye başlanmış ve bu da son yıllarda bu alanda yaşanan hızlı gelişime zemin hazırlamıştır. Böylelikle, Türkiye'nin jeotermal kaynaklardan elektrik üretimine dayalı kurulu gücü, 2005 yılı ile Temmuz 2020 arasını kapsayan dönemde yüksek ivmeli

⁸² R. G. Tarih: 13 Haziran 2007, Sayı: 26551.

⁸³ R. G. Tarih: 11 Aralık 2007, Sayı: 26727.

bir artış kaydederek 15 MW'tan (TEİAŞ, t.y.b) 1.514,7 MW'a (TEİAŞ, 2020) ulaşmıştır. Türkiye'deki jeotermal enerji potansiyelinin rüzgar enerjisi ve hidrolik enerjiye nazaran oldukça düşük olmasına karşın, kurulu gücün gelişimindeki bu hızlı ivmenin sebeplerinden birinin YEKDEM çerçevesinde JES'lere sağlanan 10,5 Amerikan senti / kwh'lik alım garantisi olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca, yine RES ve HES'lerden farklı olarak, JES'lerin elektrik üretiminin mevsimsel değişkenlikler göstermemesi ve bu itibarla bunların güvenilir bir enerji kaynağı olarak görülmesinin de bir diğer etmen olduğu ifade edilmektedir (World Bank, 2015, s.113). Saha araştırması çerçevesinde görüşülen yatırımcı firma temsilcileri de JES'lerin diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı tesislerden farklı olarak baz yükü karşılayabilecek nitelikte olmaları itibarı ile önem arz ettiğini dile getirmiştir (Görüşme 17, 25 Aralık 2019).

Çalışmanın önceki bölümlerinde Türkiye'de yenilenebilir kaynakların devletçe desteklenmesinde öncelikli olarak bu kaynakların enerji ithalatının azaltılması ve enerji arz güvenliğinin sağlanmasındaki paylarına vurgu yapan bir siyasi söylemin söz konusu olduğuna değinilmektedir. JES'ler bakımından da bu bölümde alıntılanan bazı MTA yetkilileri ve akademisyenlerin, jeotermal enerjiyi Türkiye'nin enerjide dışa bağımlılığını belirli ölçüde azaltabilecek bir alternatif olarak sundukları gözlemlenmektedir. Öte yandan, devletin JES'ler yönünden izlediği rasyonaliteyi daha da belirgin bir biçimde ortaya koyan, Aydın'da bir jeotermal enerji santralinin (JES) temel atma töreninde konuşan dönemin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanının şu sözleridir (Yeni Asır, 13 Mayıs 2012):

Bugüne kadar yerli kaynak olarak sadece kömürü biliyorduk. Ama yenilenebilir kaynak siz kullandıkça arkasından kendisini yeniliyor. Jeotermalde su alınıyor, tekrar kaynağı yeniliyorsunuz. Bu ülkenin kaynaklarını kullandırmak istemeyen çeşitli lobiler oldu. Çanak çömlek çalanları hariç tutuyorum. Biz bu oyuna gelmeyeceğiz. Aydın bu oyuna gelmedi. Çünkü Aydın aynı zamanda yerli kaynaklarımızdan yapacağımız bütün işlemlerin ithal kaynaklarımızı engellediğini biliyor. 2007'de kanun çıkarılmasının ardından 480 milyon dolarlık jeotermal ihalesi yapıldı, bunun yalnızca 350 milyon doları Aydın'dan. Aydın İl Özel İdaresi bu gelirden 65 milyon TL pay aldı. Özel sektörün yapacağı yatırımların bitmesi halinde 2 milyar dolara yakın bir yatırım Aydın'da gerçekleşmiş olacak. Bunlar az paralar değil. İşte bu manada özel sektörün de yapılan kanuni düzenlemelerle ülkedeki siyasi istikrara olan güveni,

dayanışması, hukuki zeminin daha da güçlenmesi yatırım zemininin de güçlenmesi ile beraber Türkiye yerli kaynaklarına daha hızlı kavuşmuş olacak.

Görüldüğü gibi Bakan, JES'lerin yaygınlaşmasını çevreci enerji üretimi değil, enerji ithalatının önlenmesi çerçevesinden ele almaktadır. Bakan, temel atma törenini takiben JES yatırımcısı firmayı ziyaretinde de bu zihniyeti yansıtan “*Yerli kaynaklarımızı daha fazla değerlendirmemiz lazım. Amacımız, ithal enerjilerden tamamen değil ama olabildiğince yerli kaynaklara dönebilmektir. Her bir megavata bu manada yerli kaynak olarak değer veriyoruz.*” sözlerini kullanmaktadır (age.). Öte yandan, Bakanın temel atma töreninde Aydın’da gerçekleştirilen jeotermal enerji ihalelerine katılan özel firmalar vasıtasıyla Aydın İl Özel İdaresi’nin temin ettiği gelirden söz etmesi, devletin jeotermal kaynaklara özelleştirilerek mali gelire tahvil edilmesi öngörülen metalar olarak baktığının göstergesidir.

Türkiye’de JES’lerin yaygınlaşmasında önemli rol oynayan bir diğer etmen, uluslararası finansman kuruluşlarının bu projelere sağladığı finansmanlar olmuştur. Söz konusu finansmanlar, JES projelerine dönük mali destek oluşturmak kadar, bunların temiz enerji kaynakları olarak sunulması ve meşruiyet sahibi kılınmasında da rol oynamıştır. Bu çerçevede, DB’nin 2004’te başlattığı Yenilenebilir Enerji Projesi kapsamında finanse edilen 23 yenilenebilir enerji santralinin 4’ünün JES’ler olduğu belirtilmektedir (World Bank, 2010, s. 3; World Bank, 2015, s. 159). Ayrıca, bu projenin, JES’lerin de yararlanmakta olduğu, YEKDEM’e temel oluşturan Yenilenebilir Enerji Kanunu’nun yasalaşmasında da rol oynadığına çalışmada daha önce değinilmiştir⁸⁴. CIF çerçevesinde başlı başına Türkiye’deki jeotermal enerji projelerini desteklemeye dönük finansman programları da yürütülmüştür. 2015’te onaylanan ve CIF’in EBRD ile birlikte yürüttüğü Jeotermal Geliştirme Borçlandırma Programı (*DPSP I: Geothermal Development Lending Facility – GeoDELf*) çerçevesinde 5 milyon USD CIF finansmanı ile 312 milyon USD eş finansman sağlanacağı ifade edilmektedir (Climate Investment Funds, t.y.b). Yine 2015’te onaylanan ve CIF’in IBRD ile birlikte yürüttüğü Jeotermal Geliştirme Projesi’nde 39,8 milyon USD CTF finansmanı ile 316 milyon USD eş finansman temin edileceği belirtilmektedir (Climate Investment Funds, t.y.c). EBRD,

⁸⁴ Bkz. bu çalışmada 4.2.3 Uluslararası Finans Kuruluşları, İklim Finansmanı Mekanizmaları ve Türkiye bölümü

tezin önceki bölümlerinde değinildiği üzere TurSEFF ve MidSEFF programları çerçevesinde yenilenebilir enerji projeleri için ulusal bankalar vasıtasıyla finansman kullandırmaktadır⁸⁵. MidSEFF programı çerçevesinde 3'ü Aydın, 1'i Çanakkale ilinde olmak üzere 4 JES projesine toplamda 94,2 milyon Avro finansman sağlandığı belirtilmektedir (MidSEFF, t.y.b). EBRD, bunun yanı sıra bir JES'in kapasite artırımı projesi çerçevesinde, AIIB ve BSTDB ile birlikte doğrudan finansman da temin etmektedir (Rosca, 2019).

EBRD, gerek finansal araçlar vasıtasıyla, gerek doğrudan finansman kullandığı projelerin sera gazı emisyonlarının azaltımına hizmet edeceğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede MidSEFF bağlamında finanse edilen 4 JES ile toplamda 0,08 milyon ton CO₂ / yıl karbon emisyonu azaltımı sağlandığı iddia edilmektedir (MidSEFF, t.y.b). Ayrıca, EBRD'nin Türkiye'deki bir JES projesine doğrudan finansman sağlaması üzerine değerlendirmelerde bulunan kurumun o dönemki Güç ve Enerji Direktörü Nandita Parshad şunları söylemektedir (Rosca, 2015):

EBRD olarak biz, Türkiye'nin enerji bileşiminde ileriye dönük bir yol olarak jeotermal enerji kaynaklarının güçlü destekçileriyiz. Jeotermal teknoloji, yüksek verimliliği yenilenebilir enerjiyle birleştirir ve ayrıca baz yük talebini karşılamaya da hizmet edebilir. Ülke 4 GW'lık jeotermal potansiyelinin tamamını gerçekleştirirse, bu 12-15 GW daha rüzgar veya güneş enerjisi eklemesine eşit olacaktır.

Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere EBRD yetkilileri, JES projelerini RES ve GES projeleri gibi yenilenebilir enerji statüsünde kabul etmekte, hatta mevsimsel etmenlerden etkilenmediklerinden dolayı JES'leri diğer seçeneklere göre daha üstün görmekte ve Türkiye'nin enerji alanındaki gelişimi yönünden önemli bulmaktadır.

Öte yandan, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı olarak değinileceği gibi, Türkiye'deki jeotermal sahalar, dünyadaki emsallerine göre, aralarında CO₂'nin de yer aldığı yoğunlaşmayan gazların kaynaktaki yoğunluğu yönünden daha zengindir (Aksoy vd., 2015)⁸⁶. Aslında bu durumun daha erken dönemlerde de tespit edildiğine ve 1986'da Buharkent'teki sahada faaliyette bulunan JES'ten kaynaklı CO₂ salımlarının sıvı CO₂ ve

⁸⁵ Bkz. bu çalışmada 4.2.3 Uluslararası Finans Kuruluşları, İklim Finansmanı Mekanizmaları ve Türkiye bölümü

⁸⁶ Ayrıca bkz. bu çalışmada 4.3.3 Jeotermal Enerji Santrallerinin Çevresel Etkileri bölümü.

kuru buz üretiminde değerlendirilmesine yönelik olarak bir fabrikanın çalışmalarına başladığına biraz önce değinilmiştir (Hepbaşlı ve Özgener, 2004, s. 439). Bu duruma karşılık, faaliyetleri esnasında atmosfere CO₂ salan JES'lerin CO₂ salımının azaltılması iddiasıyla finanse edilmesi, yenilenebilir enerji projelerinin esasen ekolojik değil, ekonomik kaygılarla desteklendiğine dair kuşklar uyandırmaktadır. Uluslararası finans kuruluşlarının JES'lere dair izlediği bu tutum, Türkiye'de devletin bu projeleri temiz enerji üretimi söylemi ile bağdaştırarak meşruiyet devşirmesine de zemin hazırlamaktadır. Nitekim Türkiye'nin BMİDÇS 25. Taraflar Konferansı'nda, ülkenin BMİDÇS'nin gelişmiş ülkeleri içeren Ek I listesinden silinmesine dönük olarak hazırladığı önerinin gerekçesinde, bu değişikliğin Türkiye'nin iklim değişikliği ile mücadele azmine hanel getirmeyeceği savunulurken gösterilen dayanaklardan biri, ülkedeki JES projeleridir ("Proposal from Turkey...", 2019).

Mayıs 2016 verileriyle 8 jeotermal enerji projesinin 2'sinin Gold Standard çerçevesinde sertifikalandırılmış olduğu aktarılmaktadır (Markit, 2016'dan aktaran Can, 2018, s. 9). Aksoy , Türkiye'de karbon piyasalarından faydalanan JES projelerinin bu sayede senelik 20.000 USD / MW kazanç sağlayabildiğini aktarmaktadır. Bununla birlikte, ülkedeki jeotermal sahalarındaki karbondioksit (CO₂) yoğunluğu sebebiyle bundan yalnızca söz konusu gazı işleme tesislerine satabilen ve böylelikle sıfır salımlı üretim yapabilen az sayıdaki santralin yararlanabildiğini belirtmektedir. Ancak yazar, ülkedeki ticari CO₂ pazarının doygunluğa ulaşması nedeniyle yeni JES'lerin bu imkana sahip olamayabileceği hatta bilakis salımlarını telafi etmek amacıyla karbon sertifikası satın almak durumunda dahi kalabileceğini iddia etmektedir (Aksoy, 2013, s. 228). EBRD'nin Özel Sektör Erken Evre Jeotermal Geliştirme Çerçevesi Programı (*The Private Sector Early Stage Geothermal Development Framework – PLUTO*) çerçevesinde aktarılan bilgilere göre 2016 itibarı ile ticari CO₂ pazarında kullanılan gaz miktarı, JES'lerin toplam salımının yalnızca % 12'sine karşılık gelmektedir (EBRD, 2016, s. 17).

Günümüzde Türkiye'deki öngörülen jeotermal enerji potansiyeli 60.000 MW düzeyinde olmakla birlikte, jeotermal sahaların sadece % 6'sı elektrik enerjisi üretimine elverişli olup, kalan % 94'ü ısıtma ve termal turizm gibi faaliyetler yönünden uygun olan düşük ve orta sıcaklıklı niteliktedir. Jeotermal kaynakların bölgesel dağılımında ise başı

% 79 ile Batı Anadolu çekmekte olup bu bölgeyi % 7,5'er oranla İç Anadolu ve Marmara Bölgeleri, % 4,5 pay ile Doğu Anadolu, % 0,5 ile diğer bölgeler izlemektedir. Açılan üretim ve reenjeksiyon kuyularının bölgesel dağılımı da bununla paralellik göstermekte olup, bunların % 80'i Batı Anadolu'da yer almaktadır (Akkuş, 2018'den aktaran Avcı vd., 2020b, s. 2). Batı Anadolu'daki jeotermal sahalar arasında ise Büyük Menderes Grabeni'nde yer alanların, Gediz Grabeni'ndekilere göre daha yüksek rezervuar sıcaklığına sahip olduğu ifade edilmektedir (Haklıdır Tut ve Balaban Özer, 2018'den aktaran age., s. 4).

Jeotermal enerji potansiyeli bakımından dünyada yedinci sırada yer alan (Zaim ve Çavşı, 2018, s. 49). Türkiye, jeotermal enerjiden elektrik üretimi alanında kurulu güç bakımından ABD, Endonezya ve Filipinler'in ardından dördüncü sıradadır (Çağatay, 2019). Türkiye, 2018 ve 2019 yılları içerisinde dünyada jeotermal enerjiden elektrik üretimi yönünden kurulu gücünü en çok artıran ülke, 2019'da jeotermal enerjinin doğrudan ısınma amaçlı kullanımında ise en çok büyüme kaydeden ikinci ülke olmuştur (REN21, 2020, s. 20). 2018 yılı verileriyle Türkiye, jeotermal enerjiden konut ve sera ısıtmasında faydalanma yönünden 872 MWt doğrudan kullanım kapasitesi ile Avrupa ikincisi konumundadır (Mertoğlu vd., 2019'dan aktaran Avcı vd., 2020b, s. 3). Elektrik üretimi yönünden ise 2019 yılında ülkedeki lisanslı JES kurulu gücü, 2018'e göre % 18,10'luk bir artışla 1.282,52 MW'tan 1.514,69 MW'a yükselmiş olup, ülkedeki toplam lisanslı kurulu gücün % 1,78'ini oluşturmaktadır (EPDK, 2020, s. ii)⁸⁷. Lisanslı JES'lerden üretilen elektriğin toplam lisanslı üretimdeki payının da 2018-2019 döneminde % 2,51'den % 3,03'e artış kaydettiği görülmektedir (age., s. iii). Öte yandan, JES'lerde kurulu güç yönünden yaşanan bu artışa ve bu alanda dünya sıralamasındaki tırmanışa karşılık, Türkiye'deki JES'lerin dünyadaki emsallerine nazaran düşük kapasite ile çalıştığı dikkat çekmektedir. Buna göre, Fransa ve Portekiz'de % 69, İtalya ve İzlanda'da % 75 olan JES kapasite faktörünün, ülkemizde % 49 düzeyinde kaldığı ifade edilmektedir (Avcı vd., 2020b, s. 3).

⁸⁷ Söz konusu kaynakta derlenen verilere göre ülkedeki lisanssız elektrik üretimi, güneş, doğal gaz, biyokütle, rüzgar ve hidrolik kaynaklardan gerçekleştirilmekte olup jeotermal enerjiden lisanssız elektrik üretimi söz konusu değildir (age., s. iv).

EPDK'nin (t.y.) verilerine göre halihazırda elektrik üretim lisansı yürürlükte olan 60 JES bulunmakta olup, bunlardan 53'ü işletme, 7'si ise halen inşaat halindedir. Aşağıda EPDK'nin sitesinden derlenen verilere göre Türkiye'de elektrik üretim lisansına sahip işletme ve inşaat halindeki JES'lerin sıralandığı bir tabloya yer verilmektedir. Tablo 1'de de görülmekte olduğu gibi ülkedeki JES'ler büyük ölçüde Ege Bölgesi'nde yoğunlaşmakta olup, bu bağlamda işletme halindeki 29 JES ile Aydın ili, 14 JES ile Manisa ili ve 7 JES ile Denizli ili ön plana çıkmaktadır. Öte yandan, Orta ve Doğu Anadolu'da da jeotermal kaynaklardan elektrik üretimine dönük bir potansiyelin belirlendiği ifade edilmektedir (Avcı vd., 2020a, s. 534). Nitekim bu alanda yatırımları bulunan bir firmanın ağ sayfası incelendiğinde Yozgat ve Adıyaman illerinde JES projelerinin geliştirilme aşamasında olduğu görülmektedir (Zorlu Enerji, t.y.).

Tablo 1: Türkiye'deki Elektrik Üretim Lisansına Sahip Jeotermal Enerji Santralleri

Tesis Adı	Tesis İli	Tesis İlçesi	Kurulu Gücü (MWm)	Kurulu Gücü (MWe)	İnşa Halindeki Kapasite (MWe)	İşletmedeki Kapasite (MWe)
Emirler 1 JES	Denizli	Sarayköy	9,9	9,9	9,9	0
Greeneco JES 6	Denizli	Sarayköy	26,4	26	26	0
RSC-1 Seferihisar JES	İzmir	Seferihisar	12	12	12	0
İDA JES	Çanakkale	Ayvacak	11,75	11,75	11,75	0
Kızıldere JES	Denizli	Sarayköy	7,06	6,85	0	6,85
KEN 3 JES	Aydın	Efeler	24,8	24,8	0	24,8
Ken Kipaş Santrali	Aydın	Merkez	24	24	0	24
Özmen-3 JES	Manisa	Alaşehir	19	18,62	0	18,62
Efe-8 JES	Aydın	Germencik	50	50	50	0
Ala 2 JES	Manisa	Alaşehir	30	30	0	30
Salihli JES-2	Manisa	Salihli	24,5	24,5	0	24,5
Salihli JES 3	Manisa	Salihli	30	30	0	30

Greeneco JES 5*	Denizli	Sarayköy	28,5	28,05	0	28,05
Pamukören JES4	Aydın	Kuyucak	32	32	0	32
Türkerler Jeotermal Enerji Santrali-3	Manisa	Alaşehir	120	120	120	0
Mis-III JES	Manisa	Alaşehir	48,73	48	0	48
Sultanhisar JES-2	Aydın	Sultanhisar	22,51	22,51	0	22,51
3S Kale Jes-1	Aydın	İncirliova	25	25	8	17
BAKLACI JES	Manisa	Alaşehir	19,4	19,4	0	19,4
Efe-7 JES	Aydın	Germencik	25	25	0	25
Melih JES	Aydın	Germencik	33	33	0	33
Alaşehir-2 JES	Manisa	Alaşehir	18,6	18,6	18,6	0
Umurlu-2 JES	Aydın	Köşk	12,37	12	0	12
Karkey Umurlu JES	Aydın	Köşk	12,37	12	0	12
Greeneco JES-3	Aydın	Buharkent	26	25,6	0	25,6
AFJES	Afyonkara hisar	Merkez	2,97	2,755	0	2,755
Efe 6 JES	Aydın	Germencik	22,6	22,6	0	22,6
Maspo Jeotermal Enerji Tesisi IV	Manisa	Alaşehir	10	10	0	10
Buharkent JES	Aydın	Buharkent	14,1	13,77	0	13,77
MEHMETHAN JES	Aydın	Germencik	24,8	24,8	0	24,8
Kubilay JES	Aydın	Germencik	24	24	0	24
Mis-1	Manisa	Alaşehir	12,5	12,3	0	12,3
Özmen-1 JES	Manisa	Alaşehir	24	23,52	0	23,52
Alaşehir JES 2	Manisa	Alaşehir	24	24	0	24
Kızıldere-3 JES	Denizli	Sarayköy	165	165	0	165

* EPDK'nin lisans sorgulama sayfasında tesisin konumu üzerine bilgi yer almaması üzerine yapılan araştırmada tesisin Denizli ili Sarayköy ilçesinde yer almakta olduğu belirlenmiştir. Kaynaklar: Enerji İşleri Genel Müdürlüğü Yatırımlar Dairesi Başkanlığı, "Türkiye Elektrik Yatırımları 2019 Yılı Ekim Ayı Özet Raporu", <https://www.enerji.gov.tr/File/?path=ROOT/1/Documents/E%C4%B0GM%20Periyodik%20Rapor/Elektrik%20Yat%C4%B1r%C4%B1mlar%C4%B1%202019%20Ekim%20Ay%C4%B1k%20%C3%96zet%20Raporu.pdf> (9 Temmuz 2020); Greeneco Enerji Elektrik Üretim A.Ş., "Denizli – Sarayköy", http://www.greeneco.com.tr/lng/lng_3/1951-DEN%C4%B0ZL%C4%B0-SARAYK%C3%96Y.html (9 Temmuz 2020).

Kuyucak JES	Aydın	Kuyucak	18,37	18	0	18
Çelikler Sultanhisar Jeotermal Elektrik Üretim Tesisi	Aydın	Sultanhisar	13,8	13,8	0	13,8
Pamukören JES 3	Aydın	Kuyucak	22,51	22,51	0	22,51
Greeneco JES	Denizli	Sarayköy	26	25,6	0	25,6
PAMUKÖREN JES 2	Aydın	Kuyucak	22,51	22,51	0	22,51
Tosunlar 1 JES	Denizli	Sarayköy	4	3,807	0	3,807
Kerem JES	Aydın	Germencik	24	24	0	24
Kızıldere II JES	Denizli	Sarayköy	80	80	0	80
Enerjeo Kemaliye Santrali	Manisa	Alaşehir	24,9	24,9	0	24,9
Efeler JES	Aydın	İncirliova	114,9	114,9	0	114,9
Babadere Jeotermal Elektrik Üretim Tesisleri	Çanakkale	Ayvacak	8,5	8	0	8
Gök JES	Denizli	Sarayköy	3	3	3	0
Dora IV JES	Aydın	Köşk	17	17	0	17
Deniz (Maren II) JES	Aydın	Germencik	24	24	0	24
Türkerler Alaşehir JES	Manisa	Alaşehir	24	24	0	24
Alaşehir Jes	Manisa	Alaşehir	45	45	0	45
Çelikler Pamukören Jeotermal Elektrik Üretim Tesisi	Aydın	Kuyucak	67,53	67,53	0	67,53
Gümüşköy JES	Aydın	Germencik	13,2	13,2	0	13,2
Salihli JES-1	Manisa	Salihli	15	15	0	15
Dora III JES	Aydın	Köşk	34	34	0	34
Maren Santrali	Aydın	Germencik	44	44	0	44
Kızıldere JES	Denizli	Sarayköy	15	15	0	15
Dora-2 Jeotermal Enerji Santrali	Aydın	Köşk	9,5	9,5	0	9,5
Tuzla	Çanakkale	Ayvacak	7,5	7,5	0	7,5

Galip Hoca Jeotermal Elektrik Santrali	Aydın	Germencik	47,4	47,4	0	47,4
Dora-1	Aydın	Sultanhisar	7,951	7,951	0	7,951

Kaynak: EPDK, t.y.

ETKB'nin 2016 Faaliyet Raporu'na göre, Jeotermal Enerji Geliştirme Programı çerçevesinde, jeotermal enerji alanında projeler gerçekleştiren yatırımcılara, Dünya Bankası'nın 250 milyon dolar kredi, Temiz Teknoloji Fonu'nun (CTF) ise 39,8 milyon dolar hibe sağlaması söz konusudur (T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, 2017, s. 111). Bu çerçevede TSKB (2016a), Dünya Bankası'ndan 150 milyon dolar kredi temin etmiştir. Jeotermal enerji santrallerinde üretilen elektrik, Yenilenebilir Enerji Kaynakları Destekleme Mekanizması (YEKDEM) kapsamında kilovatsaat başına 10,5 dolar/cent teşvikten yararlandırılmaktadır (Çağatay, 2019). YEKDEM'den yararlanan santrallere dair veriler incelendiğinde JES'ler yönünden sayıların 2011 itibari ile 4 katılımcı ve 72 MW kurulu güçten, 2019 yılında 45 katılımcı ve 1.252,7 MW kurulu güce ulaştığı görülmektedir (EPDK, 2020, s. 67-68).

İleride daha ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi ülkemizde elektrik üretimine elverişli jeotermal enerji sahalarının büyük bölümüne ve dolayısıyla işletme veya planlama halindeki jeotermal enerji santrallerinin (JES) çoğunluğuna Aydın ili ev sahipliği yapmaktadır. Aydın ili, Aydın Dağları ve Menteşe Dağları arasında yer alan geniş ve verimli ovalar ile Büyük Menderes Nehri başta olmak üzere irili ufaklı birçok akarsuya ev sahipliği yapmaktadır (T. C. Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü, t.y.). Aydın ilinin ekonomik faaliyetleri mercek altına alındığında kurutulmuş meyve, süt ve süt ürünlerinin üretimi ile tarıma dayalı sanayi kollarının başat bir konuma sahip olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, özellikle ilde tarıma elverişli arazilerin ve sulama olanaklarının bolluğu, iklimin yılın her dönemi tarımsal faaliyetlere izin veren yapısı dolayısıyla tarımda katma değeri yüksek ürünlerin üretiminin söz konusu olabildiği ifade edilmektedir (T. C. Güney Ege Kalkınma Ajansı, 2017, s. 2-3). Bu bağlamda yakın dönemlerde sağlanan desteklerle incir ve kestanenin paketlenerek satışı konusunda tesislerin kurulduğu, ilin organik tarım üreticileri ve ürün miktarında da ülkede ilk sırada yer aldığı belirtilmektedir (age., s. 4). Ayrıca Aydın'a ilişkin ihracat verileri, gıda

ürünlerinin ihracat içerisinde önemli bir yer tuttuğunu gözler önüne sermektedir (age., s. 5). Aydın topraklarının verimliliği, ilden “*Dağlarından yağ, ovalarından bal akar.*” şeklinde söz edilmesine vesile olmuştur. Söz konusu deyişe Aydın Valiliği’nin resmi internet sitesinde de yer verilmekte, ayrıca tarımsal ürünler arasında ön plana çıkan incir, “*dünyanın en kalitelisi*” olarak takdim edilmektedir (T. C. Aydın Valiliği, t.y.). İncir kadar ön planda olmamakla birlikte bölgede zeytincilik ve narenciye alanında da kayda değer bir üretim hacmi söz konusudur (T. C. Güney Ege Kalkınma Ajansı, 2017, s. 3).

Çalışmanın bu bölümündeki alt başlıklarda, öncelikle jeotermal enerjiye dair hukuksal düzenlemeler ile bunlara dönük eleştiriler ele alınacaktır. Daha sonra JES’lerin yol açtığı iddia edilen olumsuz çevresel ve toplumsal etkilerden söz edilecektir. Ayrıca, JES’lere ilişkin karar alım süreçlerinde söz konusu olduğu dile getirilen şeffaflık ve katılımcılığa dair sorunlar üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede, saha görüşmelerinden elde edilen bilgilerin yanı sıra, akademik çalışmalar ve basına yansıyan bilgiler gibi ikincil kaynaklardan yararlanılacaktır.

4.3.2. Jeotermal Enerji Mevzuatının Gelişimi

Jeotermal kaynakların değerlendirilmesi hususu, mevzuatta ilk kez, termal suların kullanımını ve bundan temin edilen gelirleri il özel idarelerinin kontrolüne bırakan, 927 sayılı Sıcak ve Soğuk Maden Sularının Kullanımı ve Kaplıcalar Tesisatı Kanunu ile düzenlenmiştir (Kolomoyets, 2010, s. 152). 1957’de yapılan bir düzenleme ile şifalı suların 1593 sayılı Hıfzıssıhha Kanunu hükümleri çerçevesinde denetim ve işletmesinin il özel idarelerince belediye ve köylere devri öngörülmüştür. Jeotermal suların enerji üretimine dönük olarak değerlendirilmesine dönük arama çalışmaları ise Maden Tetkik ve Arama Genel Müdürlüğü’nce kurumun faaliyetlerini düzenleyen 2804 sayılı kanunun hükümlerine dayanarak yürütülmeye başlanmıştır. Söz konusu arama yetkisi ve buna ek olarak işletme yetkisi belirli bir dönem Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı’na da tanınmış olmakla birlikte, bu düzenleme belirli bir süre sonra yürürlükten kaldırılmıştır. Jeotermal enerji faaliyetleri, bir süre 6309 sayılı Maden Kanunu, sonrasında ise bunun yerini alan 3213 sayılı Maden Kanunu kapsamında sürdürülmüştür (age., s. 152-153).

Jeotermal enerji faaliyetleri, günümüzde 2007’de yasalaşan 5686 sayılı Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu (“Jeotermal Kanunu”) ile 11.12.2007 tarih ve 26727 sayılı Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu Uygulama Yönetmeliği (“Jeotermal Yönetmeliği”) kapsamındadır. Kanunun gerekçesinde, geçmiş dönemdeki mevzuatın büyük ölçüde jeotermal kaynakların termal turizm amaçlı değerlendirilmesiyle sınırlı kaldığı ve elektrik üretimi, ısıtma ve seracılık gibi amaçlara dönük düzenlemelerin yetersiz olduğuna veya bulunmadığına dikkat çekilmiştir (TBMM, 2006). Yasanın hazırlık sürecinde farklı tasarıların gündeme geldiği ve bunlardan her birinin konuyla ilgili meslek odalarının eleştirilerine maruz kaldığı ifade edilmektedir. Buna karşın ortaya çıkan nihai metnin merkezle yerel arasında çeşitli yetki karmaşaları ve uygulamada muğlaklıklar giderecek nitelikte olduğu ve yönetmeliğin de bu belirsizliklerin önüne geçmek yerine büyük ölçüde yasadaki ifadeleri yinelemekle yetindiği belirtilmektedir (Öngür ve Serpen, 2009, s. 338). Saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir jeoloji yüksek mühendisi, yasanın dönemin MTA Genel Müdür Yardımcısı tarafından hazırlandığını, hazırlık aşamasında MTA’da yapılan tanıtım toplantılarına katılıp itirazlarını dile getirmek istediklerinde toplantının yarıda kesildiğini aktarmıştır (Görüşme 04, 9 Kasım 2019).

5686 sayılı yasanın “Amaç” başlıklı 1. maddesinde jeotermal kaynakların “*çevre ile uyumlu olarak ekonomik şekilde değerlendirilmesi*”nden söz edilmektedir (5686 sayılı Jeotermal Kanunu)⁸⁸. Burada yasakoyucunun ekolojik modernleşme yaklaşımlarında olduğu gibi doğal kaynakların sürdürülebilir bir biçimde kullanılabileceği varsayımından hareket ettiği söylenebilecektir. Kanunun “Arama ruhsatı” başlıklı 5. Maddesinde “*Aynı yer için aynı anda birden fazla talep olması halinde, projeler incelenerek en hızlı ve en fazla yatırımı teklif eden proje sahibinin talebi tercih edilir.*” denilmektedir (age.). İlk maddedeki çevresel sürdürülebilirlik göndermesine karşın, burada arama ruhsatı tanınacak yatırımcı tercihi bakımından çevresel veya toplumsal değil, salt ekonomik bir kıstasın getirilmiş olması düşündürücüdür.

TMMOB adına Jeotermal Kanunu ile o dönem hazırlıkları süren uygulama yönetmeliği ile ilgili görüşlerini Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı’na bir yazı ile ileten

⁸⁸ Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu, Kanun No. 5686 RG, 13.06.2007, Sayı: 26551.

Genel Sekreter Vekili Hakan Genç, yasanın “*kaynakların kamu yararına ve sürdürülebilir kullanımına ilişkin esasları düzenlemekten uzak; getirmiş olduğu temel tanımların dahi bilimselliği tartışmalı, yürürlükteki birçok yasaya ve özellikle de Anayasaya aykırı hükümler içeren bir nitelikte*” olduğunu savunmaktadır. Bu bağlamda, öncelikle yasada ruhsat başvuruları bakımından, başvurunun yapıldığı sahaya dair bir araştırma ve değerlendirme yapmış olma koşulunun aranmamasının sakıncaları da dile getirilmektedir. Bu durumun, jeotermal enerji faaliyetleriyle ilgili herhangi bir birikim ve uzmanlığa sahip olmaksızın, salt maddi getiri kaygısıyla keyfi bir şekilde yapılan pek çok başvurunun ruhsatlandırılmasına kapı araladığı ifade edilmektedir. Bu itibarla, “*Yasanın işletmeleri, kaynakları, kaynak alanlarının yenilenebilirliğini, işletmelerin sürdürülebilirliğini ve toplumsal yararını koruyabilecek araçlarla donatılmış olması*” yönündeki beklentinin karşılanmadığı vurgulanmaktadır (Öngür ve Serpen, 2009, s. 338).

Yasanın, jeotermal sahalarının uzmanlık temelinde belirgin olarak tanımlandığı bir envantere dayalı bir ruhsatlandırma sistemi öngörmediği, bunun da parçalı bir ruhsat yapısı oluşturduğu belirtilmektedir. Bu durumun, jeotermal sahalarının yenilenebilirliğini muhafaza edecek bütünleşik bir yaklaşımla işletilmesini önleyecek ve ruhsat sahiplerinin birbirlerinin çıkarları ve sahanın korunumunu gözetmeksizin faaliyet göstermelerine cevaz verecek bir tablo oluşturduğu vurgulanmaktadır (age., s. 338-339). KED Projesi ekibi, ruhsatlandırma düzenlemelerindeki hatalardan dolayı pek çok yatırımcının aynı rezervuarı kullandığını, bu durumun kaynakların sıcaklık, basınç ve debilerinde ciddi değişikliklere yol açtığını savunmaktadır. Bu çerçevede, ruhsat verilirken rezervuar bütünlüğünün nazara alınması, halihazırda aynı veya bitişik rezervuardaki ruhsat sahiplerinin ruhsatlarının bir küçük olanların büyük olanlara anlaşmalı olarak devri veya müşterek işletilmesi biçiminde öneriler getirilmektedir (Avcı vd., 2020a, s. 307).

Jeotermal sahaların ruhsatlandırılması konusundaki mevzuat ve uygulamaya yatırımcılardan da eleştiriler söz konusudur. Saha araştırması kapsamında görüşülen bir yatırımcı firmanın temsilcileri, Avrupa Birliği ülkelerinde jeotermal sahalardan yararlanılması konusu düzenlenirken bunun enerji üretimi haricinde tarım gibi farklı uygulama alanlarını da göz önüne alan bir bölgesel gelişim planı çerçevesinde hareket edildiğini, ancak Türkiye’de böyle bir uygulamanın söz konusu olmadığını ifade

etmektedir (Görüşme 17, 25 Aralık 2019). Firma temsilcileri, jeotermal sahaların MTA tarafından öncelikle kâr amacı güdülerek ihale edildiğini, bunun sonucunda konu ile ilgili yeterince liyakat sahibi bulunmayan bazı şirketlerin alanda faaliyet göstermesinin sadece yerel halk değil, diğer yatırımcı şirketlerde de rahatsızlık yarattığını ileri sürmektedir (age.).

Kanun ve uygulama yönetmeliğinin, ruhsatlandırılan alanların çevresinde yatırımcının başvurusu ve MTA'nın olumlu görüşüyle idarece arama ve işletme faaliyetlerine kapalı bloke alanlar ilan edilmesine imkan verdiği görülmektedir. Ancak, uygulamada henüz arama faaliyetlerinin devam ettiği ve dolayısıyla nitelikleri yeterince iyi bilinmeyen sahaların çevresinde de bloke alanlar ilan edildiği iddia edilmektedir. Ayrıca, MTA'nın herhangi bir başvuru bulunmaksızın kendi inisiyatifiyle bazı alanları bloke alan ilan ettiği belirtilmektedir. Böylelikle, bazı sahalarda ileride işletme faaliyetlerinin geliştirilebileceği kimi alanların atıl konuma düşürüldüğünün altı çizilmektedir. Dolayısıyla, kaynakların yapısı bozulmadan işletilmesini sağlamak amacıyla kullanılabilecek olan bu yasal aracın, yeterince iyi bir şekilde düzenlenmediği için uygulamada amacından saptırıldığı ifade edilmektedir (Öngür ve Serpen, 2009, s. 339-340). Halihazırdaki Jeotermal Kanunu ve Uygulama Yönetmeliği'nin pek çok bakanlık, genel müdürlük ve kuruma sorumluluk paylaştırdığını vurgulayan KED Projesi ekibi, mevzuattaki tüm teknik görevleri yerine getirmek ve bu çerçevede MTA yerine de söz sahibi olmak üzere Enerji İşleri Genel Müdürlüğü şemsiyesi altında bir Jeotermal Kaynaklar Daire Başkanlığı kurulmasını önermektedir (Avcı vd., 2020a, s. 306-313).

Öngür ve Serpen (2009, s. 340), yasada öngörülen liberal ruhsat rejiminin, jeotermal enerji üzerine uzmanlığı bulunmayan pek çok kişinin de ruhsat edinmesine izin verdiğini ileri sürmektedir. Yazarlar, yasanın ruhsat başvuru sahipleri bakımından yeterli kısıtlar getirmemesi ve başvurularda il özel idarelerinin yetkilendirilmesinin, ülkede pek çok ilde sayıları yüzlerle ifade edilen arama ruhsatı edinilmesinin önünü açtığı iddia etmektedir. Bu süreçte, pek çok kişinin edindiği ruhsatları başka yatırımcılara pazarlamaya çalıştığı bir ruhsat pazarının oluştuğunu öne sürmektedir. Ayrıca, sahaların niteliği konusunda da bir bilgi kirliliğinin söz konusu olduğuna dikkat çekmektedir. Yazarlar, bu bağlamda, MTA ülkedeki toplam jeotermal elektrik üretimi kapasitesini

2000-3000 MW olarak öngörmekte iken, önceden edindiği ruhsatları başka yatırımcılara satmak isteyenlerin sırf Bursa ilinde 6000 MW'lık elektrik üretimi potansiyelinden söz ettiğini belirtmektedir (age.).

Yasa üzerine TBMM'de gerçekleştirilen komisyon görüşmelerine dair raporda *“Jeotermal kaynakların çıkarılması ve kullanılmasında özel sektörün önünün açılması ve devletin sadece denetim rolünü üstlenmesi gerektiği hatta denetimin de özel sektör tarafından yapılabileceği”* hususu vurgulanmıştır (TBMM, 2006, s. 48). Ayrıca, Yenilenebilir Enerji Kanunu'nda yatırımcıların kamu arazilerini kullanım bedellerine yönelik indirim düzenlemesiyle paralel bir şekilde Jeotermal Kanunu'nun 12. Maddesinin 7. Fıkrasında *“Hazinenin özel mülkiyetinde veya Devletin hüküm ve tasarrufundaki yerlerde yapılan faaliyetler için bu Kanunun yürürlük tarihinden sonra kira, eciri misil alınmaz.”* denilmektedir (5696 sayılı Jeotermal Kanunu). Komisyon raporunda, bu hükmün yatırımcılara dönük bir teşvik amacıyla kanuna dahil edildiğinin altı çizilmiştir (TBMM, 2006, s. 50).

Komisyon görüşmelerine dair rapora göre, ikinci fıkrada yatırımcılara eksikliklerin giderilmesi için tanınan süre, nihai metinde teklifin ilk halindeki iki ay yerine altı ay olarak öngörülmüştür. Ayrıca, ikinci ve üçüncü fıkrada teklifin ilk halinin aksine, tanınan sürede eksikliklerin giderilmemesi halinde ruhsatın iptali yerine faaliyetlerin durdurulması yaptırımı getirilmiştir. Raporda söz konusu değişikliklerin jeotermal enerji faaliyetlerinin devamlılığına olanak tanımak ve yatırımı güvence altına almak amacıyla gerçekleştirildiği ifade edilmektedir (age., s. 52). Yasakoyucunun ruhsat iptalini son çare olarak konumlandıran bu tercihi, ruhsatlandırma işlemlerini en baştan tekrarlamak yerine eksiklikler giderilerek enerji temini faaliyetlerinin sürdürülmesinin kamu yararına daha uygun görüldüğü şeklinde yorumlanmaktadır (Kolomoyets, 2010, s. 226). Düzenlemenin, teklifin yasalaşmış nihai metninde de aynen korunduğu görülmektedir (5686 sayılı Jeotermal Kanunu).

Jeotermal Kanunu'nun hazırlık aşamasında Sanayi, Ticaret, Enerji, Tabii Kaynaklar, Bilgi ve Teknoloji Komisyonu'nda üç farklı teklif üzerinden görüşmeler gerçekleştirilmiştir (TBMM, 2006), Görüşmelerde sunulan farklı metinler arasında yapılan tercihlerde doğanın korunmasını değil, yatırımların sürdürülmesini önceleyen

ekonomik bir rasyonalitenin söz konusu olduğu gör÷lmektedir. Jeotermal enerji santrallerinin çevresel etkilerine dair alınacak önlemler, gösterilecek teminatlar ve bunlara dair sürelerle ilişkin farklı seçeneklerden, yatırımcının lehine olanların tercih edildiği, kamu yararının projelerin devamlılığını sağlamak üzerinden tanımlandığı komisyonun sonuç raporuna da yansıyan bir olgudur. Ayrıca, tesislerin faaliyetleri esnasında ortaya çıkabilecek ekolojik tahribatın yatırımcı tarafından sağlanacak mali teminatlar yoluyla telafi edilebileceği varsayımı, neoliberal yönetimselliğin hayatı ekonomik hesaplamalar üzerinden okuma ve doğal varlıklara nicel değerler atfetme niteliğini yansıtmaktadır.

Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu Uygulama Yönetmeliği (Jeotermal Uygulama Yönetmeliği) 11 Aralık 2017 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmıřtır⁸⁹. Yönetmeliğin 2. maddesinde “*faaliyetlerin, kaynağın ve çevrenin denetlenmesi*” de düzenlemenin kapsamı içerisinde sayılmaktadır. Tanımlar ilişkin 4. maddenin ilk fıkrasının g bendinde “*Jeotermal akışkanın kullanımından sonra reenjekte edilemeyen kısmının veya tamamının çevre kirliliğine neden olmayacak şekilde başka alıcı ortamlara gönderilmesi*” biçiminde bir deşarj tanımına yer verilmesi dikkat çekmektedir (Jeotermal Uygulama Yönetmeliği).

Yönetmeliğin 5. maddesinde jeotermal kaynaklar ve doğal mineralli suların mülkiyetinin bulundukları bölgedeki arazilerin maliklerine değil, devlete ait olduğunun, dolayısıyla kaynağa dair faaliyetler yönünden devletten ruhsat alınması gereğinin altı çizilmektedir. Arama ruhsatının alınmasına dair 7. maddede ruhsatın ilk etapta üç yıllık bir dönem için verildiği, ancak ilave etütlere gereksinim duyulması halinde idareye başvuru üzerine sürenin bir yıl daha uzatılabileceği belirtilmektedir. Maddenin üçüncü fıkrasında “*Arama ruhsatı döneminde İdareye bilgi verilmek koşuluyla sadece test amaçlı üretim yapılabilir. Bu testler sırasında üretilecek akışkanın çevre mevzuatındaki kapasite ve limitleri aşmaması gerekir.*” denilmektedir (age.). Maddenin son fıkrasında ise arama faaliyetleri sonucunda ruhsat sahibince diğer talepte bulunanlara kapatılmak üzere bloke alan ilanı isteminde bulunulabileceği düzenlemesine yer verilmektedir.

⁸⁹ Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu Uygulama Yönetmeliği, R. G. Tarih: 11 Aralık 2007, Sayı: 26727.

Yönetmeliğin işletme ruhsatına dair 9. Maddesinde işletme faaliyetlerinin kapsamı arasında enjeksiyon ve reenjeksiyon ile birlikte deşarj da sayılmaktadır. İşletme ruhsatlarının otuz yıllık süreyle verildiği ve istem üzerine onar yıllık dönemlerle uzatılabildiği belirtilmektedir. Yönetmeliğin ilk metninde işletme ruhsatının alınmasının ardından ÇED sürecine dair ÇED olumlu veya ÇED gerekli değildir kararı ile diğer gerekli izinlerin en geç iki yıl içerisinde alınması gerektiği, aksi takdirde ruhsatın iptal edileceği belirtilmektedir. Ancak, yönetmelikte 2013 yılında yapılan bir değişiklikle gerekli izinlerin tamamlanması için tanınan süre iki yıldan üç seneye çıkarılmıştır⁹⁰. Ayrıca, *“Çevresel Etki Değerlendirmesi işlemleri tamamlanmadan ve gerekli izinler alınmadan işletme faaliyetlerine başlanmaz”* denilmektedir. Öte yandan TMMOB, yönetmelik taslağında da yer alan bu düzenlemenin Çevre Kanunu’nun 10. maddesindeki *“Çevresel Etki ve Değerlendirmesi olumlu kararı veya Çevresel Etki Değerlendirmesi gerekli değildir kararı alınmadıkça projelerle ilgili onay, izin, teşvik, yapı ve kullanım ruhsatı verilmez.”* hükmüne aykırı olduğunu savunmaktadır (Genç, 2007).

KED Projesi çerçevesinde Uygulama Yönetmeliği’ne Stratejik Çevresel Değerlendirme Prosedürü’nün (SÇD) de dahil edilmesi önerilmektedir. Bununla birlikte, bu tavsiyenin gerekçesi olarak *“güncel olarak tecrübe edilen kamusal tepkinin minimize edilmesi, kaynağın değerlendirilmesinde yatırımcının planlarını riske etmeden gerçekleştirebilmesi”* denilmesi (Avcı vd., 2020a, s. 312) düşündürücüdür. Zira SÇD’nin Eckersley’in (2004, s. 111-113) “yeşil devlet” kavramsallaştırmasında öngördüğü gibi karar alım süreçlerinde projeden etkilenebilecek tüm tarafları kapsama iddiasını (*ambit claim*)⁹¹ gerçekleştirecek bir araç olarak değil, yatırımcının toplumsal muhalefetle karşılaşma tehdidini ortadan kaldıracak bir yöntem olarak çerçevelendiği görülmektedir. Bu itibarla, söz konusu yaklaşımın, Dunlap ve Fairhead’in (2014, s. 945-946) Meksika’daki büyük ölçekli rüzgar enerjisi projelerinde katılımcılık adı altında yatırımcının projeyi bir şekilde gerçekleştirmesi için toplumsal kabulün temini odaklı

⁹⁰ Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu Uygulama Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, RG Tarih: 24 Eylül 2013, Sayı: 28775.

⁹¹ Ayrıca bkz. bu çalışmada 2.2.1. Müzakereci Demokrasi, Kapsama İddiası ve “Yeşil Devlet”

mekanizmaları betimlerken başvurduğu içermeci denetim (*inclusionary control*) paradigması⁹² ile benzerlikler içerdiği söylenebilir.

Yönetmeliğin 9. maddesinde ayrıca işletme faaliyetlerinde ruhsat başvurusunda sunulan projeye riayet edilmesi gerektiği ve bunun dışında izinsiz faaliyette bulunulamayacağı şu şekilde belirtilmektedir (Jeotermal Uygulama Yönetmeliği):

İşletme ruhsat sahibi, işletme projesinde belirtmiş olduğu faaliyetler dışında İdareden izin almadan proje değişiklikleri ve revizyonlar yapamaz, projede yer alan herhangi bir kuyu lokasyonunun değiştirilmesi, kuyu sayısının ve kapasitesinin artırılması, gradyan, enjeksiyon, reenjeksiyon, üretim ve diğer amaçlara yönelik sondaj faaliyetlerinde bulunamaz.

İzinsiz faaliyetlerin tespiti halinde faaliyetin durdurulacağı ve önceden yatırılan teminatın irat kaydedileceği, ancak bunun üç katı tutarında yeni bir teminatın yatırılması ve söz konusu faaliyetin idarece uygun görülmesi veya bundan doğan zararın giderilmesi durumunda faaliyetlere yeniden izin verilebileceği düzenlenmektedir. Bununla birlikte, izinsiz faaliyetlerin yinelenmesinin yaptırımının ruhsat iptali olduğu belirtilmektedir.

Yönetmelikte yatırılacak teminatın miktarı 19. maddede “*Arama ve işletme ruhsatlarının alanlarına bağlı olarak hektar başına ruhsat harcının yüzde biri tutarında teminatı İdarece alınır. Teminat miktarı 15000 Türk Lirasından az olamaz.*” denilerek tayin edilmektedir (age.). Ayrıca, maddede teminatın miktarının beş yılda bir Maliye Bakanlığı’nca belirlenen yeniden değerlendirme oranına göre güncelleştirileceği belirtilmektedir.

Yönetmeliğin 10. maddesinde arama ve işletme evrelerindeki faaliyetlerin tamamının jeoloji mühendisi veya faaliyetin niteliğine göre uzman bir başka mühendisin teknik sorumluluğunda yürütülmesinin zorunlu olduğu ifade edilmektedir. Teknik sorumlunun nezaretinde faaliyette bulunulmadığının tespiti halinde, faaliyetlerin teknik sorumlu atanana kadar durdurulacağı düzenlenmektedir (age.). Yönetmeliğin 12. maddesinde faaliyetlerin denetiminin her sene idare veya onun istemi doğrultusunda MTA tarafından gerçekleştirileceği, faaliyetlerin önceden projeye ilgili belirlenen tedbirlere uygun yürütülmediğinin tespiti halinde gereken tedbirlerin alınması için ruhsat

⁹² Ayrıca bkz. bu çalışmada 2.4.3. Yönetimsellik, Denetim ve “Yeşil Devlet” bölümü.

sahibine en çok bir yıl süre verilerek durdurulacağı düzenlenmektedir. Verilen süre zarfında gerekli tedbirlerin alınmaması durumunda ruhsatın iptal edileceği ifade edilmektedir. Maddede “denetlenen faaliyetin mahiyeti ve özelliğine göre ilgili mühendis veya mühendisler, mali uzman ile hukukçudan oluşturulacak en az üç kişilik bir heyet tarafından” gerçekleştirileceği belirtilmektedir (age.). Denetimlerde üzerinde durulacak hususlar arasında “jeotermal sistemin ve çevrenin korunması ile ilgili tedbirlerin alınıp alınmadığı” ve “reenjeksiyon ve deşarjin teknik kurallarına ve çevre mevzuatına uygunluğu” da sayılmaktadır (age.).

Yönetmeliğin 22. maddesi, jeotermal kaynak arama ve işletme faaliyetleri esnasında ruhsat sahibinin özel mülkiyete tabi araziler üzerinde irtifak hakkı tesisini veya bu alanların kamulaştırılmasını talep edebilmesine dönük şu düzenlemeleri içermektedir (age.):

Arama ruhsat sahibi, arama faaliyetlerini, özel mülkiyete konu tarla, bağ, bahçe gibi alanlarda taşınmazın sahibinden izin alınarak sürdürür. Taşınmazın sahibinden izin alınamaması halinde, İdareye müracaat edilerek irtifak hakkı talebinde bulunulabilir. Talep İdare tarafından incelenir ve en geç üç ay içinde karara bağlanır. İdarece talebin uygun bulunması halinde kamu yararı kararı alınır.

İşletme ruhsatı sahibi, ruhsat süresince işletme faaliyetlerini varsa özel mülkiyete konu taşınmaz sahibinden izin alarak yürütür. Ruhsat sahibi, işletme için gerekli sondaj yerleri, isale hatları, boru hatları, kaptaj, akışkanın kullanımına yönelik tesis, vb. için gerekli yer ve güzergâha yönelik taşınmaza olan ihtiyacını taşınmazın sahibi ile anlaşma yoluyla sağlayamaması halinde İdareye başvurarak irtifak hakkı veya kamulaştırma talebinde bulunabilir. Talep İdare tarafından incelenir ve en geç üç ay içinde karara bağlanır. İdarece talebin uygun bulunması halinde kamu yararı kararı alınır.

Maddede ruhsat sahibinin irtifak hakkı veya kamulaştırma vasıtasıyla kullanmaya başladığı araziye adı geçen işlemlerde belirtilen amaçlar dışında kullanması durumunda çevreye, kaynağa ve rezervuara verdiği zararları karşılamak ve araziye amaç dışı kullanım öncesi haline getirmekle yükümlü olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, arazilerin projede belirtilen süre sınırları çerçevesinde kullanımı sonrasında çevreyle

uyumlu olacak şekilde doğaya yeniden kazandırılarak terk edilmemesi durumunda oluşan zararların tazmininin yine ruhsat sahibinin sorumluluğunda olduğu ifade edilmektedir.

Yönetmeliğin 23. Maddesinde kaynak rezervuarının korunması ve üretimin sürdürülebilirliğinin temini doğrultusunda alınması gerekli tedbirler içerisinde “*bu akışkanın yeraltına reenjeksiyonu için uygun lokasyonlar ve uygun kapasitede kuyu sayıları*” da sayılmaktadır (age.). Ayrıca hazırlanacak Koruma Alanları Etüt Raporu çerçevesinde jeotermal tesislerin çevresindeki kaynak koruma alanlarında madencilik, kanal, yol yapımı ve yapılaşma gibi faaliyetlerin idarenin iznine tabi olacağı ve bu alanların sınırlarının imar planlarına da işleneceği ifade edilmektedir.

Yönetmeliğin 24. maddesinde ruhsat sahibinin jeotermal akışkanı kullanımın ardından kimyasal analizlere göre bileşimi çevre limitlerinin üzerinde ise bunu mevzuattaki sınırlar altına düşecek şekilde arıtarak uygun bir alıcı ortama deşarj edebileceği belirtilmektedir. Bununla birlikte, arıtma işleminden geçen akışkanın içeriğinin çevre mevzuatına uygunluğunun üç ayda bir yapılacak kimyasal analizlerle takibinin gerektiği belirtilmektedir. Maddenin ikinci fıkrasında akışkanın içeriğinin çevre mevzuatındaki sınırlarla uyumlu olmaması halinde reenjeksiyon yükümlülüğünün söz konusu olduğu, ancak bunun da rezervuara olumsuz bir etkide bulunmayacak şekilde yapılması gerektiği düzenlenmektedir. Üçüncü fıkrada, reenjeksiyonun mümkün olmadığının anlaşılması ve bunun MTA tarafından yapılan analizlerle de teyidi halinde çevre kirliliğini engelleyecek önlemler alınarak deşarj yapılabileceği belirtilmektedir. Son fıkradaysa, entegre jeotermal kaynak kullanım alanı dışındaki müstakil kaplıca ve doğal mineralli su işletmelerinde çevre mevzuatı yönünden ilgili Bakanlığın değerlendirmesine başvurularak reenjeksiyon şartı aranmaksızın deşarjın söz konusu olabileceği belirtilmektedir. Jeotermal Uygulama Yönetmeliği’nin 26. maddesinin son fıkrasında kamu arazilerinde kurulacak jeotermal tesisler için Kanunun yürürlük tarihinden sonra kira, ecir misil alınmayacağı belirtilmektedir (age.).

4.3.3. Jeotermal Enerji Santrallerinin Çevresel Etkileri

Jeotermal enerji santralleri, fosil yakıtlarla değil, yeraltındaki termal sıvıları kullanarak enerji ürettiği için yenilenebilir ve çevreci bir enerji kaynağı olarak görülmektedir. Zira fosil yakıtlara dayalı enerji üretiminde gerek havayı kirletici partiküller, gerekse küresel iklim değişikliğine yol açan sera gazları atmosfere salınmaktadır. Jeotermal enerji santralleri yönünden ise elektrik enerjisine dönüştürülecek ısı enerjisinin temini için fosil yakıtların yakılması değil, yüksek sıcaklıklı termal akışkanların kullanımı söz konusu olduğundan fosil yakıtlara dayalı enerji üretiminden kaynaklı çevre sorunlarının ortaya çıkmayacağı varsayımı söz konusudur. Bu ön kabulden hareket edildiğinde söz konusu tesislerin, yeşil devlet tartışmalarında özellikle ekolojik modernleşme bağlamında öngörülen ekonomik faaliyetlerin ekolojik etkilerden ayrıştırılması savına bir model oluşturması beklenecektir. Bununla birlikte, jeotermal enerji santralleri, gerçekte kuruldukları arazinin jeolojik özellikleri ve çevresel tedbirlerin alınmaması gibi gerekçelerle su, toprak ve hava kirliliğine yol açabilmektedir. Bu bölümde Türkiye'deki jeotermal enerji santrallerinin çevresel sürdürülebilirlik açısından taşıdığı bazı sorunlar ele alınacaktır.

Ege Bölgesi'ndeki JES projelerine ilişkin toplumsal muhalefet, projelerden bir bölümüne finansman temin eden Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın (EBRD) da dikkatini çekmiş, ilgili kurumun sağladığı fonlar ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ile imzalanan teknik işbirliği anlaşması çerçevesinde "Türkiye'de Jeotermal Kaynakların Kümülatif Etki Değerlendirmesi" (KED Projesi) adlı bir proje yürürlüğe konulmuştur (Avcı vd., 2020b, s. 1). Bu bağlamda, meselenin turizm, ziraat, sağlık ve güvenlik, ekolojik, hukuki, teknik boyutları üzerine akademisyenler ile deneyimli uzmanlardan müteşekkil bir ekip oluşturulmuştur. Ayrıca, yerel halk, bölgedeki resmi kurumlar, işletmeler, STK'ler gibi paydaşların katılımını sağlamak amacıyla bölgede çalıştaylar ve odak grup toplantıları planlanmış, daha geniş kitlelere erişim için de ayrıca bir anket çalışması gerçekleştirilmiştir (age., s. 1-2). Proje çerçevesinde Denizli - Sarayköy, Aydın – Germencik, Manisa – Alaşehir'de düzenlenen paydaş katılım toplantılarında yerel halktan bazı yurttaşların etkinliğin yeni yatırımlara destek vermek hedefiyle düzenlendiği kanısıyla toplantıyı protesto etmiş olması (age., s. 39; 43; 48), bölgedeki jeotermal enerji

projelerine dönük hoşnutsuzluğu teyit eder niteliktedir. Ayrıca, WWF-Türkiye (2020) de KED Projesi tamamlanıncaya değin bölgede yeni projelere izin verilmemesi ve halihazırda faaliyette olan JES'lerin çevre ve halk sağlığı üzerindeki etkilerinin önlenmesi için gerekli yasal düzenleme ile denetimlerin hayata geçirilmesi çağrısında bulunmuştur.

Türkiye'deki jeotermal enerji santrallerine ilişkin ekolojik sorunlardan ilki, bu santrallerin bazılarının inşa ve işletme faaliyetleri esnasında yol açtığı ileri sürülen su ve toprak kirliliğidir. Jeotermal kaynaklardan temin edilen termal suların içerisinde, sondajın yapıldığı bölgeye göre değişen miktarlarda arsenik, bor, selenyum, kurşun, kadmiyum, hidrojen, sülfür, cıva, amonyak, radon, karbondioksit ve metan maddelerine rastlanabilmektedir (Erkul, 2012, s. 128). Yerel halk, JES projelerinin hazırlık aşamasında gerçekleştirilen sondajlarda açığa çıkan akışkan ile çamurun denetimsizce çevreye bırakıldığını ve bunun bölgede tarımsal sulamada kullanılan yeraltı sularını olumsuz etkileyebildiğini iddia etmektedir (Avcı vd., 2020b, s. 8). Buna karşılık, görüşülen yatırımcı firma temsilcileri, sondaj esnasında açığa çıkacak akışkan ve çamurun muhafazası için havuzlar inşa edildiğini, burada biriktirilen malzemenin daha sonra çevre mevzuatına uygun bir şekilde bertaraf edildiğini öne sürmektedir (Görüşme 17, 25 Aralık 2019). Ayrıca, sondaj aşamasında yaşanan patlamalarla püsküren sıvıların da tarım alanlarına zarar verdiği görülmektedir (Baba, 2015, s. 328). Yerel halk, JES projeleri çerçevesinde gerçekleştirilen test çalışmaları esnasında da akışkanların yüzey sularına deşarj edilebildiği ve bunun ilgili kaynaklarda kirlenmeye yol açabildiği endişelerini dile getirmektedir (Avcı vd., 2020b, s. 8). Saha araştırması çerçevesinde görüşülen yenilenebilir enerji projelerine finansman sağlayan uluslararası bir bankanın temsilcisi, geçmiş dönemde jeotermal sondaj kuyusu faaliyetleri esnasında çevreye denetimsizce akışkan bırakıldığına dair duyumların kendilerine ulaştığını aktarmaktadır (Görüşme 19, 30 Temmuz 2020). Söz konusu projelere finansman sağlayan ulusal bir bankanın temsilcisi ise geçmiş dönemde deneme kuyularından akışkan ve sondaj çamurlarının doğrudan doğaya bırakıldığını, ancak daha sonradan düzenlemelerde yapılan değişikliklerle bunların sızdırmaz havuzlarda biriktirilerek bertarafı yükümlülüğünün getirildiğini ifade etmektedir⁹³. Nitekim Çevre ve Şehircilik Bakanlığı

⁹³ Yenilenebilir enerji projelerine finansman sağlayan ulusal bir bankanın temsilcisi ile görüşme (Görüşme 20), 26.08.2020.

Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü'nce yayımlanan 2012/15 sayılı Sondaj Çamurlarının ve Krom Madeninin Fiziki İşleme Tabi Tutulması Sonucu Ortaya Çıkan Atıkların Bertarafına İlişkin Genelge'de jeotermal sondajları sonucu ortaya çıkan sondaj çamurlarının Atıkların Düzenli Depolanmasına Dair Yönetmelik hükümlerine tabi olduğunun düzenlendiği görülmektedir⁹⁴. Genelgede ayrıca sondaj sonrası açığa çıkan çamurun kimyasal maddeler içermesi durumunda havuz tabanının jeomembran veya kil gibi geçirimsiz malzeme ile kaplanması gerektiği belirtilmektedir (age.).

Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği'nin (2004) “*Alıcı Su Ortamına Doğrudan Boşaltım*” başlıklı 27. maddesinin ilk halinde debisi 50 L/sn ve üzerinde olan jeotermal akışkanların kaynağına reenjekte edilmesi zorunlu kılınmış, bunu yapmayanlara işletme ruhsatu verilemeyeceği düzenlenmiştir⁹⁵. Bununla birlikte, “*Reenjeksiyonun mümkün olmadığı bilimsel olarak ispatlanmış bu tür termal suların bertaraf yöntemi yapılacak bir çevresel etki değerlendirmesi sonucu belirlenir.*” denilerek (age.) bazı durumlarda bu işlemin gerçekleştirilmemesine de kapı aralanmaktadır. Öte yandan, düzenleme 2008'de değiştirilerek reenjeksiyon zorunluluğu için eşik debi değeri 10 L/sn olarak güncellenerek yükümlülüğün kapsamı genişletilmiştir⁹⁶. Ancak, bu yeni düzenlemede de belirli koşullar altında reenjeksiyon işleminin yapılmamasına olanak veren şu hükme yer verilmiştir (age.):

Ancak, reenjeksiyonun mümkün olmadığı bilimsel olarak ispatlanması hâlinde; alıcı ortama deşarj edilecek olan suların içerisinde çözülmüş hâlde bulunan mineral ve elementlerin miktarlarının belirlenmesi için yapılacak jeokimyasal analizlerin sonucuna göre Bakanlıkça belirlenecek deşarj standartları esas alınarak izin verilebilir.

Saha araştırması kapsamında düşüncelerine başvurulana JES'lere finansman sağlayan ulusal bir bankanın temsilcisi, JES'lerin ilk yaygınlaşmaya başladığı dönemde sondajla ilgili teknolojiler yeterince gelişmediği için kuyu açma çalışmaları esnasında sıklıkla patlamalar ve sızmalar meydana geldiğini aktarmaktadır. Katılımcı, zaman

⁹⁴ T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü, Sondaj Çamurlarının ve Krom Madeninin Fiziki İşleme Tabi Tutulması Sonucu Ortaya Çıkan Atıkların Bertarafına İlişkin Genelge (2012/15), <http://haliccevre.com/images/PDF/2012-15.PDF> (29 Ağustos 2020) (Genelge metnine Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü'nün Genelgeler ile ilgili <https://cygm.csb.gov.tr/genelgeler-i-442> adresindeki resmi ağ sayfası üzerinden erişim mümkün olmaması üzerine farklı kaynaklara yönelinmiştir.)

⁹⁵ Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği, R. G. Tarih: 31 Aralık 2004, Sayı: 25687.

⁹⁶ Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, R. G. Tarih: 13 Şubat 2008, Sayı: 26786.

içerisinde teknolojideki ilerlemeler ve mevzuatta yapılan daha etkin kimi düzenlemelerle bunların eskisine nazaran azaldığını öne sürmektedir (Görüşme 20, 26 Ağustos 2020). Öte yandan, jeofizik mühendisi Mehmet Ali Danışman (aktaran Özzyer, 2015, s. 43) ise maliyetten kaçınılarak gerekli ekipman ve uygun teknikler olmaksızın soğuk su sondajı gibi yürütülen jeotermal sondaj faaliyetlerinin yüksek basınçlı akışkanın patlamaya sebep olmasıyla sonuçlandığını belirtmektedir. Böylesi bir patlamada çevreye yayılan çamur ve minerallerin tarımsal üretimi ciddi biçimde olumsuz etkilediğini ve karıştığı içme suyu kaynaklarını kullanılamaz hale getirdiğini ifade etmektedir (age.).

Öte yandan, termal akışkanların santralde enerji üretiminde kullanıldıktan sonra da yeraltına reenjekte edilmesi gerekmekte; fakat ülkemizdeki santrallerin büyük bölümünde bu işlemin, maliyet fazlalığı ve teknoloji yetersizliği gibi gerekçelerle yapılmadığı öne sürülmektedir (Aydın, 2017, s. 22). Bu sıvılar enerji üretiminin ardından denetimsiz bir şekilde yüzeye salındığı takdirde çevre kirliliğine yol açabilmektedir (Baba, 2015, s. 328). Sözelimi Erkul (2012, s. 125), Denizli Kızıldere’de yer alan jeotermal sahalarda 9’u elektrik enerjisi üretiminde kullanılan 21 sondaj kuyusuna karşılık sadece 1 adet reenjeksiyon kuyusunun bulunduğunu iddia etmektedir. Jeofizik mühendisi Mehmet Ali Danışman, maliyet gerekçesiyle reenjeksiyonun ihmal edilmesi durumunda akışkanın verildiği derelerden sulanan bitkilerin öleceğini vurgulamaktadır (Özzyer, 2015, s. 43).

Reenjeksiyon yönünden dile getirilen bir diğer sorun ise sistemi kullanan santrallerde dahi enerji üretiminde kullanılan akışkanların tamamının yeraltına aktarılamadığı iddialarıdır. Örneğin, Aydın Germencik’te faaliyet gösteren bir santrali işleten firma yetkilileri, reenjeksiyon sürecinde % 12’lik bir firenin söz konusu olduğunu kabul etmektedir (T. C. Efeler Belediyesi, 2017, s. 1). Bölgede yapılan incelemeler, bor içeren termal suların çoğunluğunun tarımda sulama amaçlı da kullanılan Büyük Menderes Nehri’ne boşaltılarak nehirde ötrofikasyon ve kirliliğe yol açtığının altını çizmektedir (Erkul, 2012, s. 129; Baba ve Ármannsson, 2006).

Ülkemizdeki jeotermal enerji santrallerinin çoğunun yer aldığı Aydın ilinde jeotermal sıvıların, Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği’nde öngörülen normal değerlerin 190 katına varan bor ve 250 katına varan arsenik içerdiği belirtilmektedir. Ayrıca yine su

kirliliği ölçütleri arasında yer alan elektriksel iletkenliğin ise Aydın'da İmamköy ile Çıldır Havaalanı mevkiinde bulunan yer altı sularında gerçekleştirilen ölçümlerde yüksek düzeyde olduğu aktarılmaktadır (Aydın, 2017, s. 22). Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın hazırladığı Aydın İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu'nda, Büyük Menderes Havzası'nda bor kirliliğinden söz edilerek bunda Sarayköy ile Salavatlı'da bulunan jeotermal enerji santrallerinin rol oynadığı belirtilmektedir. Raporda jeotermal akışkanlarının su kaynaklarındaki etkilerinin yanı sıra toprak kirliliğine de sebep olduğuna dikkat çekilmektedir (T. C. Aydın Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2017, s. xiv-xv). Ege Bölgesi'nde jeotermal enerji santrallerinin bulunduğu bölgelerdeki yeraltı sularında bor ve kurşun gibi ağır metallerin yoğunluğunun arttığı tespit edilmiştir (Baba, 2015, s. 328). Batı Anadolu, ülke tarımı için önem arz eden bir bölge olup, bor kirliliği nedeniyle bazı tarım arazileri kullanılamaz hale gelmiş durumda olduğu ifade edilmektedir (Baba ve Ármannsson, 2006, s. 271). Reenjeksiyonun tam olarak yapılmamasının doğuracağı öne sürülen kirlilik harici bir diğer risk ise bunun arazide yol açabileceği ifade edilen çöküntülerdir. Jeotermal Enerji Kümülatif Etki Değerlendirmesi Projesi çerçevesinde görüşülen bazı meslek odası temsilcileri ve akademisyenler, jeotermal sahalarındaki test, sondaj ve reenjeksiyon faaliyetlerinin yeterince denetlenmemesi nedeniyle böylesi bir tehlikenin mevcut olduğunu iddia etmektedir (Avcı vd., 2020b, s. 8).

Öte yandan, katıldığı bir televizyon programında konuyla ilgili eleştirileri yanıtlayan Jeotermal Elektrik Santral Yatırımcıları Derneği (JESDER) Başkanı Ufuk Şentürk, JES projelerinin yeni yaygınlaşmaya başladığı 2010 yılı ve izleyen dönemde reenjeksiyonla ilgili bazı eksiklik ve hatalar olduğunu kabul etmekle birlikte bunların sonradan giderildiğini savunmaktadır (Aydın, 2020). Şentürk, şu anda santrallerde kullanılan akışkanın tamamının yeraltına reenjeksiyon pompalarıyla basıldığını ifade etmektedir. Akışkanın dış ortama veya 100-150 metre gibi düşük derinliklere gönderilmesinin bilimsel anlamda da mümkün olmadığını, zira her bir JES'in saatte 1000 ton akışkan kullandığını ve bu kadar büyük miktarda akışkanın sığ derinliklerde saklanması olasılığının bulunmadığını belirtmektedir. Şentürk, böylesi büyük miktarda akışkanların sürekli rezervuar harici ortamlara aktarılması durumunda sahadaki akışkanın 6 ay gibi bir sürede tükeneceği ve santralin çalışamaz hale geleceğini öne sürmektedir.

Bu sözleriyle, reenjeksiyon yapmanın aslında yatırımcının da faaliyetlerini sürdürmesine imkan tanıyan, dolayısıyla onun yararına bir durum olduğuna dikkat çekmektedir (age.).

Saha araştırması çerçevesinde görüşülen akademisyenlerden biri, küresel iklim değişikliğinin etkisiyle yağış rejimlerinde meydana gelen değişiklikler ve kuraklıkların jeotermal kaynakların kendi kendisini yenileme kabiliyeti üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceği uyarısında bulunmaktadır (Görüşme 02, 8 Kasım 2019). Jeofizik mühendisi Mehmet Ali Danışman da yağışların azalması göz önünde bulundurulduğunda buna bir de reenjeksiyonun yapılmamasının eklenmesi halinde jeotermal kaynakların kullanım süresinin oldukça azalacağını savunmaktadır (Özyer, 2015, s. 43). Saha çalışması çerçevesinde görüşülen yatırımcı firma temsilcileri de bölgedeki tekstil sektörünün olumsuz çevresel etkilerine dikkat çekmektedir (Görüşme 17, 25 Aralık 2019).

Türkiye'deki jeotermal enerji santrallerine ilişkin dile getirilen ekolojik sorunlardan ikincisi, bu santrallerden salınan buharda yer alan gazlardan kaynaklandığı öne sürülen hava kirliliğidir. Aksoy ve diğerleri, jeotermal kaynaklardan çıkan buharda karbondioksit, hidrojen sülfür, amonyak, azot, hidrojen ve metan gibi gazların yer aldığını belirtmektedir. Yazarlar, söz konusu gazların, jeotermal sıvının kullanımı esnasında sıvı hale dönüşmemesi sebebiyle yoğunlaşmayan gazlar (*non-condensable gas – NCG*) olarak anıldığını ifade etmektedir (Aksoy vd., 2015, s. 1). Yıldırım Özcan ve Gökçen (, Kızıldere'deki jeotermal sahalarındaki yoğunlaşmayan gaz oranının, dünyadaki emsallerine göre oldukça yüksek düzeyde olduğunu tespit etmiştir. Buna göre Yeni Zelanda'daki Wairakei ve ABD'deki Cjina Lake jeotermal sahalarındaki yoğunlaşmayan gaz oranı % 0,2 iken bu oran Kızıldere'de % 10 ile % 21 arasında değişmektedir (Yıldırım Özcan ve Gökçen, 2009, s. 174).

Saha araştırması çerçevesinde görüşülen avukatlardan biri, Aydın'ın Efeler ilçesinde yaşadığını ve gece saatlerinde havada kendisini uykudan uyandıracak kadar yoğun bir hidrojen sülfür gazı kokusunun söz konusu olduğunu aktarmaktadır. Kokunun yoğunluğunun camlar kapalı olduğunda bile içeri sızabilecek düzeyde olduğunu vurgulamaktadır. Kokunun genellikle gece 3 sularında yoğun olarak geldiğini ifade ederek, JES'lerin hidrojen sülfür gazını daha çok bu saatlerde saldıgını düşündüğünü dile

getirmektedir (Görüşme 06, 13 Kasım 2019). Kızılcaköy’de inşa edilmek istenen JES’e karşı eylem yapan köylü kadınlardan biri, katıldığı bir televizyon programında mücadelelerinin sadece köylerini değil, tüm Aydın’ı ilgilendirdiğini zira kentin tüm sakinlerinin JES’lerden kaynaklı çok kötü bir koku içinde yaşamak durumunda bırakıldığını öne sürmektedir (Koç, 2020).

Aydın’da düzenlenen Çevre Kurultayı sonucunda hazırlanan raporda jeotermal enerji santrallerinin Aydın’da hava kirliliğine de yol açtığına dikkat çekilerek bu tesisler kaynaklı kökenli kükürt dioksit emisyonlarının, Aydın’ı Bursa ile birlikte yaz dönemi kükürt dioksit ortalaması en yüksek il haline getirdiği ifade edilmektedir. Kükürt dioksit gazının asit yağmurlarının oluşumunda rol oynadığı hatırlatılmaktadır (Aydın, 2017, s. 21). Jeotermal enerji santrallerinin arama ve işletme faaliyetleri kaynaklı hidrojen sülfür salımlarının Aydın’da hava kirliliğine yol açtığı, kamu kurumlarının hazırladığı raporlarda da vurgulanmaktadır (T. C. Aydın Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2017, s. xiv). Aydın’da Efeler Belediyesi’nin Germencik’te faaliyet gösteren bir santralde gerçekleştirdiği incelemelerde firma yetkililerince, bu gazların yoğunlaştırılarak akışkanla birlikte reenjekte edilmesinin güç olması nedeniyle havaya salındığının kabul edildiği görülmektedir. Bununla birlikte, santrali işleten firma, salınan gazlar içerisinde yer alan hidrojen sülfürün miktarının düşük olması sebebiyle çevreye etkisinin yaydığı kokuyla sınırlı olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca, jeotermal akışkanın soğutulması esnasında açığa çıkan su buharının, bölgedeki nem oranını artırarak tarımsal faaliyetler üzerinde olumsuz etki oluşturmadaki payının, yöredeki barajlardan kaynaklı buharlaşmaya nazaran ihmal edilebilir düzeyde olduğunu iddia etmektedir (T. C. Efeler Belediyesi, 2017, s. 1).

Efeler Belediyesi’nin İmamköy mahallesindeki bir santralde gerçekleştirdiği incelemelerde ise firma yetkililerinin reenjeksiyon işleminde akışkan yönünden herhangi bir firenin söz konusu olmadığını savunduğu ve fakat yoğunlaşmayan karbondioksit, azot ve hidrojen sülfür gazlarının havaya salındığını kabul ettiği görülmektedir. Bununla birlikte, firma yetkilileri doğaya salınan hidrojen sülfür miktarının 1 ppm’den az olduğu ve bu itibarla çevrede yaşayanlar bakımından bir risk oluşturmadığını iddia etmektedir. Ayrıca, bu salım sebebiyle bölgede oluşan rahatsız edici kokuların giderilmesi üzerinde

alışmalar yürütüldüğü belirtilmektedir (age.). Köşk ilçesinde faaliyet gösteren bir jeotermal enerji santralini işleten firma yetkilileriye, tesisin faaliyetlerinde açığa çıkan yoğunlaşmayan gazların depolandığını savunmuş, santrali ziyaret eden Efeler Belediyesi'nin yetkilileri de santralin çevresinde gaz salımına dair herhangi bir emare ya da koku bulunmadığını ifade etmiştir (age., s. 2). Efeler Belediyesi'nin ziyaret ettiği üç jeotermal enerji santralinin işletmecileri, jeotermal enerjinin gerçek anlamda yenilenebilir ve çevreci bir enerji türü olarak nitelendirilebilmesi açısından santrallerin yerleşim alanlarından olabildiğince uzakta kurulması, akışkanlarının tamamen enjekte edilmesi ve yoğunlaşmayan gazların havaya salınmaması koşullarının tamamının yerine getirilmesi gerektiği üzerinde uzlaştığı belirtilmektedir (age.).

KED Projesi çerçevesinde hazırlanan Taslak Kümülatif Etki Değerlendirme Raporu'nda (Taslak KED Raporu) JES'lerin hava kalitesi üzerindeki etkileri değerlendiriliyorken JES'lerin bulunduğu bölgede evre ve şehircilik Bakanlığı (şB) ile İl Mdrlklerine gerçekleştirilen hava kalitesi ölçümleri ile hazırlanan evre Durum Raporlarının ele alındığı dile getirilmektedir. Bununla birlikte, bu bulguların aslında pek çok faaliyetin kümülatif etkisini yansıttığı, *"zellikle jeotermal santrallerinin bulunduğu alanlarda sürekli ve düzenli ölçümler alınmadığı için"* hava kalitesine olumsuz etki eden faaliyetlerin açıkça belirlenemediği ifade edilmektedir (Avcı vd., 2020a, s. 81).

Aydın'da çşB tarafından mobil analiz cihazlarıyla farklı bölgelerde gerçekleştirilen hava kalitesi ölçümlerinde H₂S değerlerinin Dünya Sağlık rgt'nün (DSÖ) hava kalitesi sınır değerleri (150 µg/m³ - 24 saatlik ortalama ve 100 µg/m³ - 1/14 gün) ile Sanayi Kaynaklı Hava Kirliliğinin Kontrolü Yönetmeliği'nde (SKHKKY) belirlenen sınır değerin (20 µg/m³) altında olduğu aktarılmaktadır. Bununla birlikte, belirlenen değerlerin DSÖ'nün koku rahatsızlığı meydana gelmemesi yönünden belirlediği 7 µg/m³ değerinin ise üzerinde olduğu belirtilmektedir (age., s. 83-84). Aydın evre ve şehircilik İl Müdürlüğü'nün 2016-2018 döneminde ildeki 9 JES'in etki alanında toplam 2 ay süreyle gerçekleştirdiği ölçümlerin bulgularında ise tespit sınırının altındaki değerlerle 1,62 µg/m³ değeri arasında değişen miktarlardaki H₂S değerlerinin koku rahatsızlığı ile ilgili DSÖ referans değerinin de altında olduğu tespitine yer verilmektedir (age., s. 86). Bununla birlikte, Dokuz Eylül niversitesi evre Mühendisliği Bölümü'nce

Aydın Germencik ve Manisa Alaşehir ilçelerinde gerçekleştirilen ölçümlerde 28,76 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ 66,69 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ arasında değişen H_2S derişimleri tespit edilmiştir (age., s. 87).

Öte yandan, Efeler Belediyesi'nin kendi cihazı ile gerçekleştirdiği ölçümlere dair yayınladığı açıklamalarda ise dönem dönem çok daha yüksek değerlerin belirlendiğine dair iddialar mevcuttur. Belediye, ilgili verileri Yılmazköy Mahallesi'nde jeotermal kuyusundaki çalışmalar esnasında 1 Mayıs 2020'de gerçekleşen patlamayı izleyen günlerde açıklamaya başlamıştır. Olayın meydana geldiği tesislerin dışında yapılan ölçümlerde H_2S değerinin 232 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ düzeyine kadar ulaştığı ileri sürülmektedir (T. C. Efeler Belediyesi, 2020a). Efeler Belediyesi, bu bulgunun haricinde Şubat 2020'den itibaren ilçenin farklı mahallelerinde gerçekleştirilen ölçümlerin sonuçlarını da açıklamıştır. Buna göre, Kocagür Mahallesi'nde 17 Şubat 2020'de 370,544 $\mu\text{g}/\text{m}^3$, 5 Nisan 2020'de 149,201 $\mu\text{g}/\text{m}^3$, 9 Nisan 2020'de 420,771 $\mu\text{g}/\text{m}^3$, 15 Nisan 2020'de 114,173 $\mu\text{g}/\text{m}^3$, 21 Nisan 2020'de 150,547 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ olarak tespit edildiği iddia edilen günlük H_2S değerleri dikkat çekmektedir. Ayrıca paylaşılan tabloda pek çok gün SKHKKY'de belirlenen 20 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ değerinin üstünde bulguların belirlendiği iddiası gözlemlenmektedir (T. C. Efeler Belediyesi, 2020b). Efeler Belediyesi, o dönemden bu yana gerçekleştirdiği hava kalitesi ölçüm sonuçlarını resmi ağ sayfasından yayınlamaktadır (T. C. Efeler Belediyesi, t.y.).

Aydın Büyükşehir Belediyesi'nden yapılan açıklamada ise TÜBİTAK'a ve özel bir firmaya Aydın'ın 7 farklı noktasında ölçümler yaptırıldığı elde edilen bulgulardan bazılarının ÇŞB'nin referans aldığı SKHKKY'de yer verilen 20 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ 'lük sınır değerinin üstünde olduğu iddiasına yer verilmektedir (BirGün, 10 Şubat 2020). Ölçümlerdeki sınır değeri aşan bulgular incelendiğinde elde edilen verilerin 22,81 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ ile 45,55 $\mu\text{g}/\text{m}^3$ arasında değiştiği görülmektedir. Bununla birlikte Büyükşehir Belediye Başkanı'nın ilgili açıklamasında Buharkent ve Salavatlı mevkilerinde gerçekleştirilen ölçümlerde elde edilen neticelerin sınır değerinin altında olduğu bilgisine de yer verilmektedir (age.). Öte yandan, Başkan'ın açıklamasında kullandığı *“Amacımız bağcıyı dövmek değil. Ülkemizin enerji ihtiyacının da farkındayız. Bu üretimi yaparken insan sağlığına zarar vermemek gerekiyor.”* sözleri (Aydın Kulis, 9 Şubat 2020). Türkiye'deki kalkınma ideolojisinin hegemonik niteliğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Muhalefet partisine mensup bir

yerel yönetici, siyasi iktidarın JES’lerin enerji ihtiyacının temininde gerekli olduğuna dair söylemini sorgulamaksızın içselleştirmekte, yalnızca bunun yapılış yöntemini sorunsallaştırmaktadır.

İktidar partisinin Aydın milletvekili ise Aydın Büyükşehir Belediyesi’nin açıkladığı ölçüm sonuçlarının “geçerliliği ve güvenilirliği bulunmamakta” olduğunu ileri sürmektedir (Manşet Aydın, 12 Şubat 2020). Buna göre, ölçümleri yapan laboratuvarlar ÇŞB’den yeterlilik belgesi almış bulunmakla birlikte, ölçümler yalnızca 15 gün süre ile yapılmıştır. Oysa milletvekilinin iddiasına göre, pasif örnekleme metoduyla gerçekleştirilen ölçümler yönünden SKHKKY’de belirtilen süre en az 2 aydır. Milletvekili, yurttaşların “vatandaşların resmi olmayan ölçüm raporlarına itibar etmemesi gerektiğini” iddia etmektedir (age.). SKHKKY’nin Ek-2 listesi incelendiğinde pasif örnekleme yöntemi ile yapılan hava kalitesi ölçümlerinde, en az dört pasif örnekleme noktası belirlenerek iki ay süre ile ölçüm yapılmasının öngörüldüğü görülmektedir⁹⁷. Yerel yönetimlerce gerçekleştirilen JESDER Başkanı Ufuk Şentürk, belediyelerin sonuçlarını açıkladığı ölçümlerin bilimsel yöntemlere uygun olarak yapılmadığını öne sürmektedir. Şentürk’e göre, sağlıklı sonuç alınabilmesi için ölçümlerin bacanın hemen yanından değil, tesisin etkileşim alanından yapılması gerekmektedir (Aydın, 2020).

KED Projesi ekibi de proje kapsamında Kasım 2019’da Aydın Germencik ve İncirlioğlu’daki JES’lere gerçekleştirdikleri ziyarette havada H₂S kaynaklı çürük yumurta kokusu ile karşılaştığını aktarmaktadır. Bununla birlikte, bölgede söz konusu gazın salımına sebep olabilecek hayvancılık, tekstil ve kağıt sanayii, katı atık depolama alanları gibi diğer faaliyetlerin bulunmasının da bu yönde bütünleşik bir etki yaratabileceğine dikkat çekmektedir (Avcı vd., 2020a, s. 87). Bu çerçevede, JES’lerin bulunduğu bölgeler ve çevresinde aynı zamanda çok sayıda düzensiz katı atık sahası ile endüstriyel veya kentsel atık su deşarj noktaları bulunduğu, ancak bunların etkilerine dair ayrıca ölçümlerin bulunmadığı vurgulanmaktadır (age., s. 94).

⁹⁷ Sanayi Kaynaklı Hava Kirliliğinin Kontrolü Yönetmeliği, R. G. Tarih: 03 Temmuz 2009, Sayı: 27277, <https://www.mevzuat.gov.tr/> (25 Temmuz 2020).

Öte yandan, Kasım 2019’da proje teknik ekibince Aydın Germencik’te yapılan gözlemlerde JES’lerin kuyularında yer alan susturuculardan (*silencer*) basıncın dengelenmesi maksadıyla dönem dönem yoğun bir şekilde buhar salımı olduğunun belirlendiği ifade edilmektedir. Ayrıca, ilgili sahada bulunan JES’lerin soğutma kulelerinden, bunların soğutma işleminde su veya hava kullanmasına göre salınan buhar ve/veya yoğunlaşmayan gazlar yönünden re-enjeksiyon veya tutularak endüstriyel tesislere satış gibi herhangi bir tedbirin mevcut olmadığı ifade edilmektedir (age., s. 87). Susturucu ve soğutma kulelerinden buhar çıkışının mevcut olduğu ve buna dair bir tedbirin bulunmadığı tespiti, KED proje ekibinin Manisa Alaşehir ve Salihli ile Denizli Sarayköy’de bulunan JES’lere gerçekleştirdiği ziyaretler yönünden de söz konusudur (age., s. 90-91).

Görüldüğü gibi JES’lerin hava kalitesi üzerindeki etkilerine dair dönem dönem farklı kaynaklardan değişken bulgular sunulmakta, bu konuda sağlıklı, tutarlı ve sistemli bir izleme ve geri bildirim faaliyetinin söz konusu olmadığı görülmektedir. Nihayet Temmuz 2020’de Aydın ilini ziyaret eden Çevre ve Şehircilik Bakanı tarafından sene sonuna kadar ilgili yönetmelikte yapılacak bir değişiklik ile tüm JES’lere hava kalitesini sürekli olarak ölçecek cihazları takma zorunluluğu getirileceğini duyurmuştur (TRT Haber, 25 Temmuz 2020). Haberde bu sonuçların Bakanlıkça internet ortamından anlık olarak izlenebileceği aktarılmaktadır (age.). Buna karşılık, bu verilerin aynı zamanda kamuoyuyla da aleni bir şekilde paylaşılacağına dair bir beyanda bulunulmadığı dikkat çekmektedir. JES’lerin faaliyette bulunduğu bunca yıl böylesi bir zorunluluk getirilmemiş olması ve daha önceden kamu kurumları ile yerel yönetimler ve akademisyenlerin bulguları arasındaki tutarsızlıklar göz önünde bulundurulduğunda bundan sonraki süreçte Bakanlığın bu izleme faaliyetini ne denli şeffaf ve güvenilir bir şekilde yerine getireceğine dair soru işaretleri oluşması kaçınılmaz olmaktadır.

JES’lere dair öne çıkan bir diğer ekolojik problem, bunların iklim dostu bir enerji olduğu ön kabulüne karşılık, Türkiye’deki sahaların kendine has jeolojik nitelikleri gerekçesiyle CO₂ emisyonuna yol açmalarıdır. Aksoy ve diğerleri, yaptıkları çalışmalarda, Türkiye’deki jeotermal santrallerin büyük çoğunluğunun yer aldığı Menderes Masifi’ndeki kayaç yapısının karbonat içeren kayalardan oluşması sebebiyle,

bu bölgedeki jeotermal enerji santrallerinin faaliyetleri esnasında karbondioksit salımı meydana geldiği bulgusuna ulaşmıştır. Yazarlar, jeotermal enerjinin dünyada iklim dostu ve yenilenebilir bir enerji kaynağı olarak bilinmesine karşın, Türkiye’deki jeotermal sahalarındaki bu özgül koşullar sebebiyle santrallerin CO₂ emisyon düzeylerinin kömürlü termik santrallerden bile yüksek olduğunu ifade etmektedir (Aksoy vd., 2015, s. 5). Dünya Bankası’nın hazırladığı bir raporda, doğal gazlı termik santrallerde 580 g CO₂ / kwh, kömürlü termik santrallerde ise 1.030 g CO₂ / kwh düzeyinde seyreden salım değerlerinin, Menderes ve Gediz grabenlerindeki JES’lerde 900 – 1.300 g CO₂ / kwh olarak ölçüldüğü belirtilmektedir (World Bank, 2016, s. 2). Çalışmada jeotermal akışkandaki CO₂ içeriğinin çoğunun jeotermal sistemdeki kayaçlardan kaynaklandığı, İtalya’nın Toskana bölgesi ile Batı Türkiye’deki karbonatlı kayaç yapısının diğer sahalara nazaran daha fazla CO₂ salımına yol açtığı dile getirilmektedir (age., s. 8; 19). Jeotermal enerji, yenilenebilir bir kaynak olarak kabul edildiğinden, ülkemizde jeotermal enerji santrallerinin karbondioksit salımını sınırlayan veya yatırımcılara bunları raporlama yükümlülüğü getiren bir yasal düzenleme bulunmamaktadır (TSKB, 2016b, s. 10).

Bununla birlikte, saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir katılımcı, bir sürdürülebilir enerji finansmanı projesi çerçevesinde JES’lere finansman sağlayan çok taraflı kalkınma bankasının proje kapsamındaki çevresel kriterleri arasında yoğunlaşmayan gaz salım oranının 350 kg CO₂ / MWh düzeyinde olması koşulunun bulunduğunu aktarmaktadır (Görüşme 18, 24 Temmuz 2020). Katılımcı, emisyon miktarını bu seviyeye düşürmeyi taahhüt ederek finansman temin eden yatırımcıların daha sonraki süreçte izlenerek, vaatlerini yerine getirmeyenlere sağlanan kaynakların geri çekildiğini ifade etmektedir (age.). Katılımcının söz ettiği sürdürülebilir enerji finansmanına yönelik projenin uygunluk koşullarında ilişkin çevrimiçi sayfa incelendiğinde de kurulu gücü 5 – 50 MW arasında bulunan JES’ler bakımından böylesi bir koşulun yer aldığı teyit edilebilmektedir (MidSEFF, t.y.c). Ayrıca, projede rol alan çok taraflı kalkınma bankasının Çevresel ve Toplumsal Politika belgesi incelendiğinde, yatırımcının *“projenin tasarım ve işletmesi esnasında proje ile bağlantılı sera gazı salımlarından kaçınmak veya bunları asgari düzeye indirmek için alternatifleri göz önünde bulunduracağı ve teknik ve finansal anlamda fizibil ve maliyet-etkin seçeneklerin uygulayacağı”* hususunun vurgulandığı görülmektedir (EBRD, 2014, s. 23).

Öte yandan, saha araştırması çerçevesinde görüşülen yatırımcı firmanın temsilcileri, az sayıda da olsa santralde karbondioksiti tutarak gaz ve içecek sektörlerinde değerlendirilmek üzere satılmasını sağlayan sistemler kurulmuş durumdadır (TSKB, 2016b, s. 10). Sözgelimi, Denizli Kızıldere’de yer alan bir jeotermal enerji santralinden bu yolla yılda 120 bin ton kuru karbondioksit buzu temin edildiği ifade edilmektedir (TBMM, 2006, s. 19). Dünya Bankası da Türkiye’de faaliyet gösteren en az iki JES’te akışkandaki karbondioksitin tutularak kuru buz veya sıvı gaz halinde satışının söz konusu olduğunu aktarmaktadır (World Bank, 2016, s. 19). Avcı ve diğerleri (2020a, s. 10) ise ülkemizde 4 jeotermal tesisin CO₂ emisyonlarının ticari amaçlarla kullanıldığını ifade etmekte, söz konusu gazın alg yetiştiriciliği, polimer, çimento, beton ve metanol imalatı gibi alanlarda da kullanılabileceğini dile getirmektedir. Bununla birlikte saha araştırması çerçevesinde görüşülen jeoloji yüksek mühendisi, ülkedeki kuru buz veya sıvı gaz halindeki karbondioksit dönük talebin sınırlı olduğunu ve bu gazın katı veya sıvı halde uzun mesafeler muhafaza edilip taşınmaya elverişli olmadığını ifade etmektedir (Görüşme 04, 9 Kasım 2019). Bu itibarla, gazı bu şekilde değerlendirmenin ekonomik açıdan fizibil olmadığını, dolayısıyla bu yöntemin az sayıdaki JES’in ötesinde yaygınlaşması olasılığının zayıf olduğunu iddia etmektedir (age.). Ancak, kendisi JES’lerde üretim yapıldıkça rezervuardan çıkan CO₂ düzeyinin zaman içerisinde kayda değer bir oranda azaldığını da savunmaktadır. Hatta bu gerekçeyle, kaynaktaki basıncın da azalması sebebiyle akışkanın çıkarılabilmesi için kuyuların çaplarının genişletilmesi veya pompa kullanılması gibi ek önlemlere gereksinim duyulduğunu aktarmaktadır (age.).

KED Projesi çerçevesinde hazırlanan Taslak KED Raporu’nda da CO₂ düzeylerinin üretim sürecinde zaman içerisinde azaldığına değinilmekte, bu çerçevede az önce görüşlerine değinilen katılımcının dikkat çektiğine benzer bir şekilde kuyu sayılarının artışı ve pompa kullanımının başlaması bu durumun göstergeleri olarak anılmaktadır. Salımlardaki düşüş oranının rezervuarın büyüklüğü ile ters orantılı bir seyir izlediği aktarılmaktadır (Avcı vd., 2020a s. 97-98). Öte yandan, raporda emisyonlardaki azalma yönünden gerekçelerden biri olarak *“re-enjeksiyon işlemlerinin daha sık ve kontrollü yapılması ve çekime bağlı rezervuar suları ile yüzey sularının karışmaya başlaması”* etmeninin anılması (age.) dikkat çekicidir. Bu ifade, JES’lerde kullanılan

akışkanların kaynağına geri gönderilmesi işleminin en azından geçmiş dönemlerde gereği gibi gerçekleştirilmediğini düşündürmektedir. Ayrıca, kaynaktan akışkan kullanımının zaman içerisinde arazi yapısındaki etkileri nedeniyle termal akışkanlarla yüzey suları arasında karışmalar meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu itibarla, jeotermal kaynakların kullanımının bölgedeki su ve toprak üzerinde bazı ekolojik etkileri bulunduğu dair kaygıların tamamen haksız olmadığı değerlendirilmesinde bulunulması mümkündür. Ancak, yine de gerek ekolojik sürdürülebilirlik gerek ekonomik anlamda kaynağın kullanımının sürdürülebilirliği açısından bu değerlerin düzenli takibinin yapılması gerekliliği üzerinde durulmaktadır (age., s. 97).

Öte yandan, JES'ler kaynaklı CO₂ salımlarının etkilerinin belirli ölçüde telafi edilmesi veya bu emisyonların kaynağında önlenmesine dair çalışmaların da söz konusu olduğu dile getirilmektedir. Saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir yatırımcı şirketin temsilcileri, tesislerinden kaynaklı CO₂ emisyonlarından dolayı faaliyetlerini karbon nötr hale getirebilmek amaçlı olarak Orman Bakanlığı ile işbirliği halinde ağaçlandırma faaliyetlerinde bulunduklarını aktarmaktadır. Bu çerçevede, şu ana kadar 240 bin fidan dikildiği ve bu sayının 1 milyonu geçmesinin hedeflendiği belirtilmektedir (Görüşme 17, 25 Aralık 2019). Yatırımcı firma temsilcileri, bununla yetinmeyerek gazları kaynağa geri enjekte etmenin yollarını da ayrıca araştırdıklarını, zira rezervuardaki gaz yoğunluğunun azalmasının aslında iç basıncın düşmesi ve akışkanı yüzeye çıkarmanın daha maliyetli hale gelmesine yol açtığını dile getirmektedir (age.). 2018 yılında başlayan Jeotermal Emisyon Gaz Kontrolü (*Geothermal Emission Gas Control - GECO*) adlı Avrupa Komisyonu projesi çerçevesinde İzlanda, İtalya, Türkiye ve Almanya'da belirlenen jeotermal sahalarda CO₂ gazlarının yoğunlaştırılarak akışkanla birlikte kaynağa reenjekte edilmesi veya ticari amaçla değerlendirilmesi olanaklarının araştırıldığı ifade edilmektedir (European Commission, t.y.). Projeye Türkiye'den bir yatırımcı firma ile bir üniversitenin de katıldığı görülmektedir (age.).

JES'lere ilişkin bir diğer ekolojik kaygı, bu tesislerden atmosfere salınan su buharının iklim üzerindeki etkilerine dair iddialardır. Su buharının uzun erimli olarak bir sera etkisine yol açmamakla birlikte, mikroklima etkisine neden olabileceği ifade edilmektedir. Ancak, KED Projesi ekibi, JES'lerin bulunduğu bölgedeki meteoroloji

istasyonlarının ölçümlerine dair somut bulgular bulunmadığından dolayı buna dair ayrıntılı bir tespit yapılamadığını aktarmaktadır (Avcı vd., 2020a s. 99). JES tesislerinden su buharı salımı gerçekleşmesinin gerekçeleri olarak kuyu debilerindeki azalmanın önlenmesi amacıyla buhar basıncı set değerinin düşürülmesi, başta uzun mesafe kat edenler olmak üzere akışkan iletim hatlarındaki hava atıcı ile kondens-stopların, hatların tasarım şartlarında çalıştırılmaması sebebiyle, sıkça çevreye salım yapması, enerji üretimini azami düzeye ulaştırmak için JES’e giren buhar miktarının artırılması gösterilmektedir (age.). Bu değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere, jeotermal enerji çevreci bir enerji türü olarak anılmakla birlikte, ülkemizdeki uygulamalarda ekonomik bir rasyonalite ile ekolojik dışsallıklar meydana getirmek pahasına üretimi artırma kaygısının öncelikli olarak gözetilmesi ve bu amaçla olağan tasarım koşullarının dışına çıkılması söz konusudur.

4.3.4. Jeotermal Enerji Santrallerinin Toplumsal Etkileri

Jeotermal enerji santrallerinin yarattığı ekolojik tahribat, kuruldukları bölgelerdeki toplumsal hayatı da olumsuz etkilemektedir. Söz konusu etkiler, kendisini özellikle halk sağlığı ve geçimlik faaliyetler üzerinde göstermektedir. JES’lerin geçimlik faaliyetler üzerinde oluşturduğu iddia edilen etkiler, santraller nedeniyle yapılan kamulaştırmalarla birleştğinde ekolojik paylaşım ihtilafı niteliğinde uyuşmazlıklar ortaya çıkmaktadır.

Ülkemizdeki jeotermal santrallerin olumsuz toplumsal etkilerinden biri, söz konusu tesislerin ekolojik etkileri ile bağlantılı olarak meydana geldiği ileri sürülen halk sağlığı sorunlarıdır. Saha araştırması esnasında katılım sağlanan JES’lerin etkileriyle ilgili bir paneldeki⁹⁸ konuşmacılardan Aydın Tabip Odası Başkanı Dr. Hakan Karagözlü, ABD ve İzlanda gibi ülkelerde jeotermal enerji santrallerinin saldıdığı H₂S gibi gazların kalp-damar hastalıkları, erken doğum, pankreas ve lenf kanseri gibi sağlık sorunlarının görülme sıklığında artışlara yol açtığına dair çeşitli araştırmaların bulunduğundan söz etmiştir (“Jeotermale Hayır” paneli, 12 Kasım 2019). Dr. Karagözlü, Aydın’daki jeotermal kaynaklardaki H₂S oranının dünyadaki emsallerine nazaran yüksek olmasına

⁹⁸ Nazilli Çevre Platformu ve Aydın Çevre Platformu’nun 12 Kasım 2019 tarihinde Nazilli Beldiyesi Tiyatro Salonu’nda düzenlediği “Jeotermale Hayır” başlıklı panel

karşın, JES'lerin olası olumsuz etkilerine dair halk ve sağlık kuruluşlarına yeterli bilgi verilmediğinden yakınmıştır (age.). Gerçekten de jeotermal enerji santrallerinin bulunduğu diğer ülkelerde bunların sağlık üzerindeki etkilerine dair akademik çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Söz gelimi, İtalya'nın Toskana Bölgesi'ndeki Mt. Amiata jeotermal sahasındaki JES'lerden kaynaklı düşük düzeyli H₂S salımına kronik olarak maruz kalınması ile solunum yolu hastalıklarında artış arasında bir bağlantı bulunduğu tespit edilmiştir (Nuvolone vd., 2019). Yeni Zelanda, İzlanda ve İtalya'daki jeotermal sahalarına yakın bölgelerde yapılan farklı araştırmaların sonuçlarını derleyen bir çalışmaya göre ise düşük derişimli H₂S salımına maruziyet ile solunum yolu rahatsızlıkları belirtileri gösterilmesi, astım ilacı kullanımı ve solunum yolu hastalıkları ile akciğer kanserine bağlı ölüm oranı arasında doğru orantı bulunmaktadır (Bustaffa, 2020). İlgili çalışmaya göre yüksek düzeyde H₂S salımına maruz kalınması ise solunum yolu hastalıkları, merkezi sinir sistemi rahatsızlıkları ve kalp-damar hastalıklarından dolayı tedavi görme oranında artışla ilişkilidir (age.).

Saha araştırması kapsamında görüşülen bir meslek odası temsilcisi, Aydın ilinde dolaşım sistemi hastalıkları, kanser ve solunum sistemi hastalıklarına bağlı ölümlerin Türkiye ortalamasına göre daha yüksek olduğunu iddia etmektedir. Katılımcı, bu durumda Büyük Menderes Havzası'nın kentsel ve endüstriyel atıklar, maden atıkları, tarımda kullanılan kimyasallar, zeytin fabrikalarının atıkları ve jeotermal tesislerden kaynaklı atıklarla kirlenmesinin rol oynadığını belirtmektedir (Görüşme 11, 14 Kasım 2019). TÜİK'in (t.y.) ölüm nedenleri ile ilgili istatistikleri incelendiğinde, Aydın ilinin 2017 yılı verileriyle özellikle dolaşım sistemi hastalıklarına bağlı ölümlerin ildeki toplam ölümlere oranı bakımından Türkiye genelindeki orana göre daha yüksek bir ölüm oranına sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca, söz konusu oranın, aynı ilde 2009 yılındaki verilerde gözlemlenen orana göre daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir (age.). Saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir akademisyen, jeotermal kaynaklarda bulunan toryum, radyum, radon gibi izotopik elementlerin jeotermal kaynak arama ve JES işletme faaliyetleri esnasında yapılan gaz ve akışkan salımları nedeniyle doğaya karışabildiğini ve bunların insan sağlığı üzerinde olumsuz etkileri bulunduğunu dile getirmektedir. Ayrıca, Potasyum-40 adı verilen bir izotopun akciğer kanseri riskini artırdığını belirtmektedir (Görüşme 09, 14 Kasım 2019).

Aydın Çevre Kurultayı'nın değerlendirme raporunda Dünya Sağlık Örgütü'ne rapor edilen hastalıkların % 80'inin ve yaşam kayıplarının % 25'inin çevresel etmenlerden kaynaklandığına dikkat çekilmektedir (Aydın, 2017, s. 20-21). Raporda 2010-2013 yıllarında ülkemizde en çok görülen hastalıklar olduğu ifade edilen dolaşım sistemi rahatsızlıkları, kanser, solunum sistemi rahatsızlıkları ve endokrin-metabolizma-beslenme sorunlarından kaynaklı ölümlerde Aydın ilindeki artış oranının ülke ortalamasının üzerinde olduğu kaydedilmektedir. Söz konusu yaşam kayıplarının özellikle Menderes nehrine yakın meskenlerde yoğunlaştığı vurgulanmaktadır. Raporda Menderes Nehri'ndeki kirlenmenin sebepleri arasında sanayi atıkları, belediye atıkları, evsel atıklar, aşırı gübre ve ilaçlama, madencilik atıkları ile birlikte jeotermal enerji santrallerinin yeraltına enjekte etmek yerine nehre bıraktığı sızıntılar da gösterilmektedir. Yoğun ve denetimsiz bir şekilde yapılan jeotermal sondaj çalışmalarının aynı zamanda Aydın ilinin içme ve kullanma suyu gereksiniminin % 80'inden fazlasını karşılayan yeraltı sularında da kirliliğe yol açtığı savunulmaktadır (age.).

KED Projesi çerçevesinde Aydın – Germencik'te gerçekleştirilen paydaş katılımı toplantısında yerel halkın şikayetlerinin arasında jeotermal projelerinin sağlık üzerindeki olumsuz etkilerine dair iddiaların başı çektiği ve bu bağlamda ana problem olarak hava kirliliğinin ön plana çıktığı aktarılmaktadır (Avcı vd., 2020b, s. 43). Ayrıca, JES'lerin Aydın ilinde sayıca fazlalığının bölge sakinleri üzerinde olumsuz psikolojik etkilerinin de söz konusu olduğunun gündeme geldiği belirtilmektedir (age.). KED Projesi çerçevesinde Manisa – Alaşehir'de düzenlenen paydaş katılım toplantısına bölge halkından katılanlar, jeotermal enerji projelerinin bölgede sağlık sorunlarına yol açtığından yakınlardan, özellikle su kaynaklarındaki kirliliğin sorun yarattığı ve bunun jeotermal faaliyetlerden kaynaklandığını iddia etmektedir (age., s. 48).

Jeotermal enerji santrallerinin kuruldukları bölgelerdeki toplumsal yaşam üzerindeki bir diğer olumsuz etkisi, yerel halkın geçimlik faaliyetlerini sürdürmesini güçleştirmesidir. Jeotermal enerji santrallerinin akışkan ve gaz salımları, su, toprak ve hava kirliliğine yol açarak bulundukları bölgelerdeki tarımsal faaliyetleri olumsuz etkilemektedir. Bu çerçevede Dağ (2015, s. 117-119), doktora tezi çalışmasında jeotermal enerji santrallerine yakın bölgelerdeki incir ağaçlarının verim ve kalitesini incelemek

üzere Aydın'ın Germencik ilçesindeki bir tesise farklı mesafelerdeki bahçelerde ölçümler gerçekleştirmiştir. Yazar, çalışma sonucunda jeotermal enerji santrallerine yakınlaştıkça havadaki bağıl nem oranının arttığı, bunun özellikle kuru incir temini sürecinde kalite kayıplarına yol açabilecek nitelikte olduğu belirlenmiştir (age.). Ayrıca, incir bahçelerinden alınan yaprak örneklerinde, jeotermal enerji santrallerine yakın olan bahçelerdeki azot, fosfor, magnezyum, manganez, bor, kadmiyum, krom, kobalt oranının, diğer yerlerdekine göre daha yüksek olduğunu saptamıştır. Özellikle bor elementinin yoğunluğunun, bitkilerin gelişme evresinin sonlarında 546.757 ppm'e kadar yükselmesi, incirin borun toksik etkilerine duyarlı ürün çeşitleri arasında yer alması ve bu konudaki sınır değerin 300 ppm olduğu göz önüne alındığında kaygı verici bir bulgu olarak ortaya çıkmaktadır. Bir diğer üzerinde durulması gereken bulguysa, yüksek miktarlarda olması bitkilerin demir alımını önleyen kobalt elementinin de referans değer 0.3 ppm iken, jeotermal enerji santrallerine yakın ve orta mesafeden alınan örneklerde sırasıyla 7.250 ve 8.280 ppm olarak bulunmasıdır (age., s. 121-122).

Saha araştırma çerçevesinde görüşülen akademisyenlerden biri ise başka bazı meslektaşlarıyla birlikte Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı Tarımsal Araştırmalar Genel Müdürlüğü'nün (TAGEM) bir araştırma projesi kapsamında Aydın ilinde çeşitli bölgelerdeki toprak ve yeraltı suyu kuyularında gerçekleştirdiği ölçümlerden söz etmiştir (Görüşme 09, 14 Kasım 2019). Buna göre, tarımsal sulama için kullanılan sularda bor yoğunluğu bakımından sınır değer incir gibi bitkiler yönünden 1 ppm, zeytin gibi bir nebze daha dayanıklı bitkiler bakımından ise 2 ppm iken, sulama kuyularından alınan örneklerde 8-10 ppm'e kadar çıkan bor yoğunluğu sonuçları tespit edilmiştir. Öte yandan, söz konusu akademisyen, toprakta belirli oranda bor bulunmasının bitkilerin beslenmesi için gerekli olduğunu, ancak bor yoğunluğunun belirli bir düzeyin üzerine çıkması halinde bunun bitkiler açısından toksik nitelik arz ettiğini vurgulamıştır. Bu çerçevede, topraktaki bor yoğunluğu açısından ise sınır değerin 4 ppm olduğunu, 4,5 ppm'den itibaren toprakta bor toksikitesi olgusunun ortaya çıktığını, 5 ppm ve üzeri değerlerde ise en dayanıklı bitkilerin dahi zarar gördüğünü ifade etmiştir. Aydın ilinin toprak yapısının bazı bölgelerde tuzlu alkali özellikler arz ettiğini, bu tür topraklarda borun kristal hale geldiğini ve bu durumda bor birikiminin doğal süreçlerle değil, ancak 40 derece üstü sıcaklıkta temiz sularla yıkanarak giderilebileceğini söylemiştir. Bu itibarla, Aydın

ilindeki arazi yapısının, JES'lerin kurulu olduğu diğer ülkelerdeki doğal süreçlerle daha kolay yıkanabilen toprak tiplerinden farklılık arz ettiğinin altını çizmiştir. TAGEM araştırma projesi kapsamında yapılan toprak ölçümlerinde Aydın ilinde bor yoğunluğunun 10-12 ppm'i bulduğu arazilerin mevcut olduğunun, hatta JES'lerin büyük bölümünün yer aldığı Germencik ilçesindeki bazı arazilerde bu sayının 25 ppm'e kadar çıktığının belirlendiğini ifade etmiştir (age.).

Aydın'da 2016'da düzenlenen Çevre Kurultayı'nın sonuç raporuna göre ildeki kuru incir üretimi, 2014 yılında bir önceki yıla göre yarı yarıya azalmıştır. 2015 yılındaysa Aydın'dan Hırvatistan'a ihraç edilen incir ürünlerinin bir bölümünde kilogram başına 19 miligram sülfat saptanmış ve ürünler geri gönderilmiştir (Aydın, 2017, s. 24-25). Pamukören'de görüşülen bir mahalle sakini, komşu araziye kurulan JES'in kuyu çalışmaları sırasında köyün yakınından geçen iki çaydan batıdaki Kayran Çayı'na termal akışkan bırakıldığını iddia etmiştir. Kış dönemi bu akarsudan sulanan bahçelerdeki ağaçların sulamanın miktar ve süresine göre ya hastalandığını ve veriminin düştüğünü veyahut tamamen kurduğunu ileri sürmüştür. Bu savını desteklemek için onunla birlikte arazisine gidildiğinde gerçekten de ağaçların halen kurumuş vaziyette olduğu görülmüştür. Görüşülen kişi, topraktaki kirlenme endişesi nedeniyle korkudan artık küçükbaş hayvanlarını da bu arazide otlatamadığını bunun yerine dışarıdan ot satın aldığını ifade etmiştir (Görüşme 14, 16 Kasım 2019).

Dolayısıyla, bölgede yaşayanların tarımsal faaliyetlerden gelir elde etme şansı tehlikeye girdiği, gelir dağılımında enerji yatırımcıları lehine ve çiftçiler aleyhine bir dengesizlik olduğu yönünde bir kanı söz konusudur. KED Projesi kapsamında Denizli – Sarayköy'de gerçekleştirilen paydaş katılım toplantısında jeotermal enerji projeleri hakkındaki en çok yakınılan konunun bunların tarıma yönelik etkileri olduğu, Aydın – Germencik'teki toplantıda ise başta incir ve zeytin olmak üzere tarımsal ürünlerin projelerden olumsuz etkilendiğine dair şikayetlerin bulunduğu aktarılmaktadır (Avcı vd., 2020a, s. 39; 43). Benzer şekilde, Manisa – Alaşehir'de düzenlenen toplantıda da başta üzüm üretimi olmak üzere tarımsal faaliyetlerin jeotermal enerji yatırımlarından etkilendiği iddiasının gündeme getirildiği gözlemlenmektedir (age., s. 48). Bölgedeki halk, basın mensuplarınca kendileriyle yapılan röportajlarda yakın gelecekte tarımsal

faaliyetlerini sürdüremez noktaya geleceklerine ve fabrikalarda daha olumsuz maddi koşullarda işçi olarak çalışmak durumunda kalacaklarına dair kaygılarını dile getirmektedir (Yalçınalp, 2019). Kızılcaköy'e yapılması planlanan JES'e karşı eylem yapan köy sakinlerinden biri, katıldığı bir televizyon programında köyün geçimini zeytin ve incir tarımıyla sağladığını ifade ederek *"Sen benim güzelim toprağıma gelip de jeotermali yaparsan bu halk nereye gidecek, bu halk neyle geçinecek?"* diye sormaktadır (Koç, 2020). Köy sakini, programdaki *"Zenginlerin karnı doyacak diye fakirler ölsün mü?"* sözleriyle JES'lerin yatırımcı ve yerel halk arasında kaynakların paylaşımı yönünden ikinci grup aleyhine bir adaletsizliğe yol açtığına dikkat çekmektedir (age.).

Öte yandan, KED Projesi çerçevesinde hazırlanan Taslak KED Raporu'nda, Büyük Menderes ve Gediz Havzalarında toprak kirliliğine yol açan başat faaliyetin tarım ilaçları ile gübrelerin bilinçsiz ve aşırı kullanımı olduğu ileri sürülmektedir. Raporda JES'lerin çalışması esnasındaki yanlış uygulamaların da akışkan içeriğindeki metaller gerekçesiyle toprakta olumsuz etkiler doğurma olasılığı bulunduğu kabul edilmekle birlikte, bu yönde bir illiyet bağının kurulmasına olanak verecek düzeyde kapsamlı bir toprak analizi çalışmasının henüz bulunmadığı iddia edilmektedir. Ayrıca, bölgede JES'ler inşa edilmeden evvel gerçekleştirilen ölçümlerde de yerüstü sularında yüksek bor değerlerinin kaydedildiği, bu itibarla durumun doğrudan söz konusu tesislerle bağlantılı olmayabileceği öne sürülmektedir (Avcı vd., 2020a, s. 103-104). Bununla birlikte, bölgede kullanılan jeotermal akışkanların yüksek oranda bor içerdiği de kabul edilerek *"hiçbir şekilde akışkanın yerüstü su kaynaklarına deşarjı yapılmamalıdır"* denilmektedir (age., s. 110). Ayrıca, Denizli ve Aydın'da belirli bölgelerde jeotermal tesislerden deşarjlar gerekçesiyle yüzey sularında yüksek bor değerlerinin tespit edildiği aktarılmaktadır (BMHYP, 2018; Günhan, 2014'ten aktaran age. s. 113). Bununla birlikte, jeotermal tesis ifadesinin JES'lerle sınırlı olarak değil, geniş anlamıyla değerlendirilmesi gerekmektedir, zira söz gelimi Manisa'da yüzey sularındaki bor değerlerinin yükselmesinde kaplıcalar ve ısıtma amaçlı açılan sığ kuyuların etkisinden bahsedilmektedir (age., s. 121). Ayrıca, Büyük Menderes Havzası'ndaki yeraltı sularında yapılan analizlerde sondaj kuyularından alınan örneklerde arsenik ve bor oranının yüksek olmasının sebepleri arasında Jeotermal Kanunu ile Uygulama Yönetmeliği'ne aykırı şekilde gerçekleştirilen jeotermal faaliyetler de sayılmaktadır (age., s. 128).

JES'lerden olumsuz anlamda etkilendiği ileri sürülen geçimlik faaliyetlerden bir diğeri ise hayvancılık ve arıcılıktır. Saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir meslek odası temsilcisi, JES'lere yakın bulunan hayvan çiftliklerinde süt ve et veriminde düşüşler, ölü doğum ve anomali görülme sıklığında ise artışlar yaşandığını ileri sürmektedir (Görüşme 11, 14 Kasım 2019). Katılımcı, ayrıca başta propolis olmak üzere arı ürünlerinden alınan numunelerde özellikle Germencik ve Buharkent ilçelerinde bor oranının dünya ortalamasının üzerinde çıktığını iddia etmektedir (age.). Saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir diğeri meslek odası temsilcisi ise santrallerden salınan gazların etkisiyle arı ölümleri meydana geldiğini iddia etmektedir (Görüşme 05, 12 Kasım 2019). JES'lerle ilgili bir belgesel çalışması kapsamında görüşülen Aydın'ın İmamköy Mahallesi'nin bir sakini Mart 2016'da arılarının tesislerden salınan gazlardan etkilendiği için öldüğünü öne sürmektedir (Yüksel ve Yıldırım, 2020). Konu basına da yansımış olup, söz konusu yurttaşın 500 kovan arısından 450'sinin öldüğü aktarılmaktadır. Haberde mağdur olan arıcının yetkili makamlara başvurularının da sonuçsuz kaldığı, bazı yetkililerin sözlü olarak olaydan JES'lerin sorumlu olduğunu kabul etmesine karşın, yatırımcıdan çekinmeleri sebebiyle konuyla ilgili işlem yapmadığı iddiasına da yer verilmektedir (Akdemir, 2017c). Bu durumdan mağdur olan yurttaş, yeni bir JES projesine dair ÇED toplantısında kendini yakmaya teşebbüs etmiştir (Akdemir, 2017a). Bu haberden iki yıl sonra yayınlanan bir diğeri haberde, ilk olayın ardından Aydın Valiliği'nce arıcı yurttäşa verildiği öne sürülen kovanlardaki arılardan bazılarında tekrardan ölümler görüldüğü iddia edilmektedir (Akdemir, 2019).

JES'leri kaynak paylaşımı ve çevre adaleti açısından sorunlu hale getiren bir diğeri durum da projeler için yerel halkın arazilerine çeşitli şekillerde el konulmasıdır. Bu süreç kimi zaman acele kamulaştırmalar yoluyla olmakta, kimi durumlarda da Pamukören Mahallesi sakinleriyle yapılan görüşmelerden birinden edinilen bilgiye göre yerel halk arazisini gönüllü olarak satmadığı takdirde daha düşük bedelden kamulaştırma yoluna gidilebileceğine dair telkinlerle karşılaşmaktadır (Görüşme 14, 16 Kasım 2019). Aşağıdaki Tablo 2'de JES projeleri doğrultusunda gerçekleştirilen acele kamulaştırmalara dair Resmi Gazete'den derlenen kararlar, gerekçeleriyle birlikte sıralanmaktadır. Bu kapsamda, JES tesisinin kendisi haricinde sondaj kuyuları, iletim

boruları ve enerji nakil hatları sebebiyle de acele kamulaştırmaların söz konusu olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Jeotermal Enerji Santrali Projeleri Kapsamında Gerçekleştirilen Acele Kamulaştırmalar

Yer	Kurum	Amaç	Biçim	Cumhbş. / Bak. Kurulu Kararı Sayısı	Resmi Gazete Tarihi	Resmi Gazete Sayısı
Denizli – Sarayköy – Tırkaz Mahallesi	TEİAŞ	JES’e ait enerji iletim hattının yapımı	Kısmen Mülkiyet, Kısmen İrtifak Hakkı Kurulması	1128	22.05.2019	30781
Manisa – Salihli ve Kemalpaşa	TEİAŞ	JES’e ait enerji iletim hattının yapımı	Kısmen Mülkiyet, Kısmen İrtifak Hakkı Kurulması	962	18.04.2019	30749
Manisa – Alaşehir – Yeniköy, Çağlayan ve Piyadeler – Yayalar Mahalleleri	TEİAŞ	JES’e ait enerji iletim hattının yapımı	Kısmen Mülkiyet, Kısmen İrtifak Hakkı Kurulması	59	05.09.2018	30526
Manisa Alaşehir Alkan Mahallesi	Maliye Bakanlı ğı	JES yapımı	Mülkiyet	2018/11824	26.06.2018	30460 (Mükerrer)
İzmir Seferihisar Kavakdere Mahallesi	Maliye Bakanlı ğı	JES yapımı	Mülkiyet	2018/11446	24.03.2018	30370
Manisa – Alaşehir – Baklacı ve İstasyon Mahalleleri	Manisa Valiliği YİKOB	Sondaj, akışkan iletimi ve reenjeksiyon boru hatlarının geçişi	Mülkiyet	2016/9698	12.01.2017	29946
Aydın – Buharkent – Kızıldere Mahallesi	Maliye Bakanlı ğı	Kızıldere III JES yapımı	Mülkiyet	2016/9589	17.12.2016	29921
Aydın - Köşk	TEİAŞ	JES’e ait enerji iletim hattının yapımı	Kısmen Mülkiyet, Kısmen İrtifak Hakkı Kurulması	2016/8734	20.04.2016	29690
Manisa – Alaşehir – Çağlayan Mahallesi	Maliye Bakanlı ğı	JES yapımı	Mülkiyet	2016/8386	20.03.2016	29659

Denizli – Sarayköy – Tekke ve Kabağaç Mahalleleri ve Aydın – Buharkent – Kızıldere Mahallesi	Denizli Valiliği YİKOB	JES yapımı	Kısmen İrtifak Hakkı Kurulması, Kısmen Mülkiyet	2015/8255	22.11.2015	29540
Aydın – Köşk – Yavuzköy Mahallesi	Aydın Valiliği YİKOB	Sondaj kuyusu, isale hatları, kuyu başı tesisi, akışkan kullanımına yönelik diğer tesisler	Mülkiyet	2015/8229	18.11.2015	29536
Aydın – Efeler – İmamköy, Kocagür ve Yılmazköy Mahalleleri	Aydın Valiliği YİKOB	Kuyulardan akışkan taşıyacak boru hatlarının geçişi	İrtifak Hakkı Kurulması	2015/7688	01.06.2015	29373
Aydın – Efeler – İmamköy ve Kocagür Mahalleleri	Aydın Valiliği YİKOB	Kuyuların açılması	Kısmen İrtifak Hakkı Kurulması, Kısmen Mülkiyet	2014/6922	26.12.2014	29217
Manisa - Alaşehir	TEİAŞ	JES’e ait enerji iletim hattının yapımı	Kısmen Mülkiyet, Kısmen İrtifak Hakkı Kurulması	2014/7046	26.12.2014	29217
Aydın – Kuyucak – Yöre Mahallesi	Aydın Valiliği YİKOB	Sondaj çalışmaları	Mülkiyet	2014/6765	19.09.2014	29124
Manisa – Alaşehir – Yeniköy Mahallesi	Manisa Valiliği YİKOB	Sondaj çalışmaları	Mülkiyet	2014/6620	06.08.2014	29080
Manisa – Alaşehir – Soğukyurt Mahallesi	Manisa Valiliği YİKOB	Sondaj çalışmaları	Mülkiyet	2014/6487	30.06.2014	29046
Manisa - Alaşehir	TEİAŞ	JES’e ait enerji iletim hattının yapımı	Kısmen Mülkiyet, Kısmen İrtifak Hakkı Kurulması	2014/6371	31.05.2014	29016
Manisa – Alaşehir – Alhan ve Piyadeler Köyleri	Manisa İl Özel İdaresi	Boru hatlarının yapımı	Mülkiyet	2013/5486	09.11.2013	28816

Aydın – Germencik ve İncirliova İlçeleri – Ömerbeyli Köyü	EPDK	JES yapımı	Mülkiyet	2013/5027	27.07.2013	28720
Manisa – Alaşehir – Alhan Köyü	EPDK	Jeotermal enerjiye dayalı üretim tesisinin yapımı	Mülkiyet	2013/5005	26.07.2013	28719
Aydın – Germencik – Gümüş, Gümüşyeni, Tekin, Moralı, Üzümlü, Mursallı, Reis Köyleri ile Camikebir Mahallesi	EPDK	JES’e ait enerji nakil hattının yapımı	Mülkiyet	2012/3871	03.11.2012	28456
Manisa – Alaşehir – Piyadeler Köyü	EPDK	Jeotermal enerjiye dayalı üretim ve yardımcı tesislerinin yapımı	Mülkiyet	2012/3710	7.10.2012	28434

Kaynak: Resmi Gazete

JES projeleri çerçevesinde arazi mülkiyetindeki değişimlerin büyük bir bölümünün gönüllü satış yoluyla gerçekleştiği ve bu çerçevede önerilen bedellerin tam ikame değerinin üç katına varabilen miktarlara ulaştığı iddia edilmektedir (Avcı vd., 2020b, s. 10). Bununla birlikte, saha araştırması çerçevesinde gerçekleştirilen görüşmelerden edinilen bulgular, anlaşmalı satış yoluyla gerçekleştirilen arazi transferlerinde de devreye arazi sahiplerinin iradesini etkileyebilecek güç ve bilgi asimetrilerinin girebildiğini ortaya koymaktadır. Araştırma çerçevesinde görüşülen Pamukören Mahallesi sakinlerinden birinin arazisini JES yatırımcısına satması sürecindeki deneyimleri bu konuda bir örnek oluşturmaktadır (Görüşme 14, 16 Kasım 2019). Söz konusu kişi, bölgedeki JES kurma çalışmalarının yeni başladığı dönemlerde dedesinden kalan bir araziye JES yatırımcısı firmanın talip olduğunu, kendilerinin araziye satmak istememeleri nedeniyle meseleyi danışmak için o dönemde faaliyetlerini halen sürdürmekte olan Pamukören Belediyesi’ne gittiklerinde dönemin belediye başkanının

“araziyi vermekten başka şansları olmadığı” şeklinde karşılık verdiğini ileri sürmektedir (age.). Dönemin Pamukören Belediye Başkanı olup, belde belediyesinin kapatılmasının ardından yapılan yerel seçimlerde bu defa Kuyucak Belediye Başkanlığına seçilen söz konusu kişinin, *“mahallede nüfuzlu bir kimse olduğunu ve telkinlerinin burada yaşayanalar üzerinde önemli düzeyde etki yarattığını”* savunmaktadır (age.). Ayrıca, şirketin de kendilerine *“satışa rıza göstermedikleri takdirde arazinin daha düşük bir bedelle kamulaştırılacağını”* söylediğini iddia etmektedir (age.).

Saha araştırması çerçevesinde görüşülen Pamukören Mahallesi sakini, şirketlerin arazileri edinebilmek için değerinin çok üstünde bedeller teklif ettiğini, ekonomik açıdan güçsüz ve borçlu konumdaki köylülerin bu durumu ilk etapta fırsat olarak gördüğünü söylemektedir (age.). Ayrıca, şirketlerin arazisini satmakta isteksiz davranan köylülere, bu durumda *“yatırımda yaşanacak gecikme ve kazanç kayıplarından dolayı aleyhlerinde tazminat davası açılabileceği”* şeklinde gözdağı verdiğini öne sürmektedir (age.). İlgili kişi, o dönemde arazi sahibi aile olarak yerel yönetimden de arazi satışını destekler telkinlerle karşılaşmaları ve araştırmaları neticesinde Muğla’da termik santral nedeniyle arazi kamulaştırması yapıldığını öğrenmeleri neticesinde arazinin bir bölümünü satmak durumunda kaldıklarını belirtmektedir (age.).

Araştırmaya katılan bir meslek odası temsilcisi ise *“çoğu tarım arazisi 8 – 10 yıllık gelirine karşılık gelen bedeller karşılığında satıldı”* iddiasında bulunmaktadır (Görüşme 05, 12 Kasım 2019). Katılımcı, arazilerini satanların çoğunlukla bulundukları köylerden ilçe merkezine taşınarak yaşamlarını orada sürdürdüğünü aktarmaktadır (age.). Bu bakımdan, JES’lerle arazi mülkiyetinde ve kullanımında yaşanan dönüşümlerin, aynı zamanda köysüzleşme doğrultusunda bir toplumsal dönüşümü de tetikleme olasılığından söz edilmesi mümkündür. Bu durum, ülkede 1980’lerden itibaren gelişen ve 2000’lerden itibaren daha da hızlanarak devam eden köysüzleşme eğilimi (Öztürk, 2012, s. 139-164) ile de paralellik arz etmektedir. Erensü (2011, s. 17-18), bu durumun küçük ölçekli HES projelerinde de söz konusu olduğunu iddia ederken, köysüzleşmeyi hem HES projelerinin bir sonucu hem de bu projelerin yaygınlaşmasını kolaylaştıran bir etmen olarak ele almaktadır. Yazar, bir başka çalışmasında da 2000’li yıllarda izlenen politikaların,

köylerdeki arazileri enerji ve altyapı sektörünün hizmetine sunarak kırsal alanı dönüştürdüğünü savunmaktadır Erensü, 2018, s. 154).

KED Projesi çerçevesinde hazırlanan Taslak KED Raporu'nda arazi edinimlerinden yalnızca arazi maliklerinin değil, bunları kullananlar veya kiracı olanları da etkilediği, ancak uygulamada bunların maruz kalacağı etkilerin dikkate alınmadığı belirtilmektedir (Avcı vd., 2020a, s. 206). Öte yandan, jeotermal enerji yatırımcılarınca bölgedeki arazi sahiplerine mülklerinin olağan piyasa değerinin 3-4 katı daha fazla bedeller teklif edilmesinin, bölgedeki arsa değerlerinde tarımsal amaçla arazilerini genişletmek isteyen çiftçilerin aleyhine bir fiyat artışına neden olduğu ifade edilmektedir (Avcı vd., 2020b, s. 9). Ayrıca, kimi zaman arazilerini yüksek bedel teklif edilmesi sonucunda gönüllü olarak satanların da sonradan bu tercihlerinden dolayı pişman olabildikleri dile getirilmektedir. Saha araştırması çerçevesinde görüşülen Pamukören Mahallesi sakinlerinden biri, maddi kaygılarla arazisini jeotermal enerji yatırımcısına satan bir tanıdığının, sonradan jeotermal enerji kuyu çalışmalarından kaynaklı gürültü ve koku gibi olumsuz çevresel etkiler nedeniyle kendisine bu faaliyetleri durdurmak için başvurulabilecek bir yol olup olmadığını sorduğunu aktarmaktadır (Görüşme 16, 16 Kasım 2019).

JES yatırımlarının arazi kullanımında yarattığı değişiklikler, yalnızca arazilerin kamulaştırma veya gönüllü satış yoluyla el değiştirmesiyle sınırlı kalmamakta, projede kullanılan arazilerin yakınlarında bulunan arsalar da bundan etkilenebilmektedir. Bu etki yalnızca tarım sektörü ile sınırlı kalmamakta, termal turizm yatırımcıları da jeotermal akışkanları taşıyan boru hatlarının yol açtığı görsel kirlilik ve JES yatırımcılarının projelerden etkilenebilecek taraflarla temasa geçmediğinden şikayet etmektedir (Avcı vd., 2020b, s. 9).

Jeotermal enerji alanında söz konusu olan bir diğer toplumsal sorun, JES projelerinin özel şirketler eli ile yürütülmesi ve yerel halkın yatırımların yürütülmesi ve getirilerinin paylaşımında söz sahibi olmamasından kaynaklı enerji demokrasisi sorunudur. JES'ler yönünden, enerji demokrasisi yaklaşımlarında dile getirildiği

şekliyle⁹⁹ yerel halkın enerji kooperatifleri veya başka yöntemler yoluyla sürece dahil olması söz konusu olmamaktadır. Saha araştırması çerçevesinde görüşülen Pamukören Mahallesi sakinleri, çevrelerinde kurulan JES'lerin yatırımcılarının bölge dışından gelen iş insanları olduğunu, ayrıca kimi zaman santrallerin inşaat ve işletme evrelerinde istihdam edilmek üzere de şehir dışından işçiler getirildiğini öne sürmektedir (Görüşme 16, 16 Kasım 2019). Bu alanda yatırımlarda bulunan firmaların sahiplerinin bölge dışından iş insanları olduğu, bizatihi yatırımcılar tarafından da kabul edilen (Aydın, 2020) bir durumdur. Jeotermal enerji alanındaki yatırımların, yerel halkın geçim kaynaklarını olumsuz etkilediği gibi onlara dönük istihdam katkısının da kısıtlı bulunduğu dile getirilmektedir. Bu çerçevede yatırımlar çerçevesinde sağlanan iş olanaklarının da büyük ölçüde geçici süreli olduğu iddiaları KED Projesi çerçevesindeki temaslarda da dile getirilmektedir (Avcı vd., 2020b, s. 9).

Bununla birlikte, son dönemlerde yerel halktaki jeotermal kaynaklardan eşitsiz yararlanma algısından kaynaklı ekolojik paylaşım ihtilafını giderme kaygısıyla devlet ve yatırımcıların kimi adımlar attığı görülmektedir. Bu çerçevede, jeotermal kaynaklardan tarım ve kentsel ısınma gibi başka sektörlerde de yararlanılması ve böylelikle yerel halka bu enerji türüne dönük belirli ölçüde bir kabul oluşturulmasına dönük çabalardan söz edilmesi mümkündür. Bu alanda önemli gelişmelerden biri, Aydın'da jeotermal ısıtmalı seraların yer alacağı bir Tarıma Dayalı İhtisas Organize Sanayi Bölgesi (TDİOSB) kurulması için protokol imzalanması olmuştur. Protokole göre oluşturulan tüzel kişilik bünyesinde Aydın Valiliği Yatırım İzleme ve Koordinasyon Başkanlığı'nın (YİKOB) 12 pay, Aydın Ticaret Odası (ATO), Efeler Ziraat Odası Başkanlığı (EZOB) ve Aydın Ticaret Borsası'nın (ATB) ise 1'er pay sahibi olacağı öngörülmektedir (T. C. Tarım ve Orman Bakanlığı Aydın İl Tarım ve Orman Müdürlüğü, 2020). Gelişmeye dair Aydın Valiliği'nden yapılan açıklamada proje ile jeotermal kaynaklara dair yerel halkın bir bölümündeki hoşnutsuzluğun giderilmesinin hedeflendiği izlenimini oluşturan şu ifadeler dikkati çekmektedir (T. C. Aydın Valiliği, 2020):

Aydın'da Jeotermal gibi müthiş bir kaynağı var. Bu kaynağın tarımla buluşması lazım. (...) Aydın'ın bu tür önemli projeler için Aydın imkânları ile insanlarını kavga ettirmeyi

⁹⁹ Bkz. bu çalışmada 2.4.4.3. Enerji Demokrasisi bölümü.

birakması lazım. İmkanları ile insanlarını bir sinerji oluşturacak şekilde ileriye yönelik adımlar atması lazım.

AKP Aydın Milletvekili ve TBMM Kamu İktisadî Teşekkülleri (KİT) Komisyonu Başkanı Mustafa Savaş, proje ile birlikte Aydın'ın "ülkemizin en önemli tarım merkezi" niteliğini kazanacağını belirterek, "*Çiftçilerimiz daha fazla üretecek, ürettikçe daha fazla zenginleşecek. AK Parti iktidarıyla bu bereketli topraklardan yatırım fışkıracak.*" ifadeleriyle projenin ildeki istihdam olanaklarının artacağını ileri sürmektedir (Yörükce, 2020).

Öte yandan, Savaş'ın beyanlarındaki "*Ulusal ve uluslararası seviyede rekabete dayalı büyük ölçekli tarımsal üretimi gerçekleştirmek için muhteşem bir yatırımdan bahsediyoruz.*" sözleri (age.), kurulacak tesisin daha ziyade endüstriyel tarıma dönük olacağı kanısını uyandırmakta ve yerel üreticilerin bu yeni tarım paradigmasının semerelerinden ne denli faydalanabileceği hususunda soru işaretleri yaratmaktadır. Zira Atasoy'un (2017, s. 660) da dikkat çektiği gibi, devletlerce desteklenen neoliberal kalkınma stratejileri, küçük ölçekli tarım ile müşterek arazilere erişimi kısıtlarken büyük ölçekli ticari tarım ve emlak piyasasının arazilere erişiminin önünü açmaktadır. Bu çerçevede, Aydın'da kurulacak TDİSOB için bazı meraların hazineye devredildiği dikkat çekmektedir (Yörükce, 2020). Ayrıca, 30 Temmuz 2020'de Mera Yönetmeliği'nde yapılan bir değişiklik, jeotermal ısıtmalı seraların kurulması veya başka bir konumda kurulan bu seralara jeotermal akışkanların iletilmesi için nakil hatlarının inşa edilmesi amacıyla mera, yaylak ve kışlakların tahsis amacının değiştirilmesinin önü açılmaktadır¹⁰⁰. TDİSOB'ler kurulması etrafında şekillenen kırsal kalkınma modelinin ne gibi sosyoekonomik sonuçlar doğurabileceği başlı başına bir araştırma konusu oluşturabilecek kapsamda bir konudur. Dolayısıyla, bu çalışmada JES'ler kaynaklı ekolojik paylaşım ihtilaflarına dönük bir reçete gibi sunulan bu uygulamanın aslında kendine özgü yeni adaletsizlikler barındırma riski içerdiği anımsatılmakla yetinilecektir.

¹⁰⁰ Mera Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, R. G. Tarih: 30 Temmuz 2020, Sayı: 31201.

4.4. Jeotermal Enerji Santrali Projeleri ve “Yeşil Devlet” Paradigmasının Türkiye’deki Kısıtları

Çalışmanın giriş bölümünde de değinildiği gibi Türkiye’de devletin “yeşil devlet” yaklaşımlarında tarif edilen devlet türleri ile ne denli örtüştüğünün belirlenmesi açısından, ülkedeki JES’lere dair politika ve uygulamalar üzerine bir saha araştırması yapılması planlanmıştır¹⁰¹. Araştırmanın mekansal kapsamı tayin edilirken, ülkemizdeki JES’lerin büyük çoğunluğunun Aydın ilinde kurulu olması göz önünde bulundurularak, araştırmanın bu bölgeye odaklı olarak gerçekleştirilmesi yönünde karar alınmıştır. Bu çerçevede, ilgili kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları, avukatlar, akademisyenler, yerel halktan kişiler ve yatırımcılardan oluşan bir örnekleme yüz yüze görüşülerek açık uçlu sorularla yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Örneklem oluşturulurken, Aydın ili özelinden yola çıkılmakla birlikte, konu ile ilgili olabildiğince farklı taraftan bilgi alınarak meselenin çok yönlü ve nesnel olarak değerlendirilmesi gözetilmiştir. Tez çalışmasının kavramsal çerçevesinin, öncelikli olarak toplumsal hareketleri değil, “yeşil devlet” kavramı ve buna dönük eleştirileri kapsamı bakımından, ilk etapta ağırlıklı olarak bölgedeki çevre hareketlerini içeren ve bunlar arasında karşılaştırmalar kurma çabası etrafında kurgulanan bir örneklem tercihi yoluna gidilmemiştir.

Araştırma öncelikli olarak bir toplumsal hareket incelemesi niteliğinde olmamakla birlikte, görüşülen kişiler arasında özellikle sivil toplum kuruluşları ve avukatlardan yerel halkın JES’lerle ilgili hoşnutsuzluklarına dair bilgi alınması da mümkün olmuştur. Bu bağlamda vurgulanması gereken bir husus, görüşülen meslek odası temsilcilerinden birinin aynı zamanda ilde faaliyet gösteren bir çevre STK’sinin yöneticileri arasında yer aldığıdır. Bu itibarla, kendisinin konu ile ilgili mesleki uzmanlığından doğan bilgileri haricinde, toplumsal hareket içerisindeki konumundan kaynaklanan gözlemlerinden de faydalanılması mümkün olmuştur. Ayrıca, görüşülen diğer iki meslek odası temsilcisi de bölgedeki çevre STK’leri ile yakın iletişim halinde bulunan ve düzenledikleri etkinliklerde konuşmacı olarak söz alan kişilerdir. Yine de bununla yetinilmeyerek, sahada bulunulduğu dönemde, aktif bir ekolojik ihtilafın söz

¹⁰¹ Bkz. bu çalışmada 1.3 Çalışmanın Yöntemi bölümü

konusu olmasından ötürü, Kuyucak ilçesinin Pamukören Mahallesi'ndeki yerel halkla görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Mülakatlarda yöneltilen sorular, görüşülen tüm kişilere yöneltilecek daha genel nitelikli açılış ve kapanış soruları ile görüşülen kişinin temsil ettiği gruba göre değişkenlik arz eden farklı soru kümelerinden oluşmaktadır. Açılış sorularında ülke ve bölge çapındaki en önemli çevre sorunlarının neler olduğu ve devletin çevrenin korunmasında oynayabileceği role yönelik sorular yer almaktadır. Kapanış sorularında ise yine devlet – çevre ilişkisi ve bu bağlamda Türkiye'de devletin son yıllarda yeşilleşme doğrultusunda bir dönüşümden geçip geçmediği değerlendirilmeye çalışılmaktadır. Mülakatlarda yöneltilen sorulara ilişkin metne, bu çalışmanın ek bölümünde yer verilmiştir. Mülakatların bir bölümünde, katılımcıların süre kısıtları gerekçesi ile yalnızca temsil ettikleri gruplara yönelik sorularla sınırlı bir görüşme izlenmiştir. Katılımcılarla temas sağlandığında onlara araştırma bulgularının sadece bilimsel amaçlarla kullanılacağı, kişi isimlerinin saklı tutulacağı bildirilmiştir. Görüşmelerde katılımcının onamı söz konusu olduğu durumlarda ayrıca ses kaydı da alınmıştır.

Araştırma kapsamında öncelikle konuya ilişkin tüm tarafları temsil etme gücüne sahip olması hedeflenen bir görüşme listesi hazırlanarak burada yer alan isimlerle iletişime geçilmeye çalışılmıştır. İlk etaptaki bu girişimler çoğunlukla yanıtsız kalırken, cevap verenler arasında yer alan ve bölgedeki çevre sorunlarını izleyen bir sivil toplum kuruluşu temsilcisi ile bir pilot görüşme gerçekleştirilmiştir. Daha sonra, özellikle akademi, sivil toplum, meslek örgütleri ve yerel halk ayağında her bir görüşmede elde edilen bulgu ve öneriler doğrultusunda başka isimlerle temasa geçilerek görüşmeler gerçekleştirilmesi biçiminde bir kartopu örneklem yöntemi izlenmiştir. Ayrıca gerek görüşülen kişiler, gerek başka araçların yardımıyla daha önceden görüşülmesi planlanan isimlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, dört akademisyen, bir jeoloji yüksek mühendisi, iki avukat, farklı meslek örgütlerinden üç temsilci, iki kamu kurumunun toplamda dört çalışanı, Pamukören Mahallesi'nden bireysel görüşmeler ve iki grup görüşmesi halinde olmak üzere toplam sekiz yurttaş ve Ege Bölgesi'nde JES yatırımları bulunan bir firmanın üç yetkilisi, sürdürülebilir enerji finansmanı projelerinde yürütücü veya danışman olarak çalışan bir katılımcı, yenilenebilir enerji projelerine finansman

sağlayan uluslararası bir banka ile ulusal bir bankanın birer temsilcisi ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Böylelikle, pilot görüşme de dahil edildiğinde toplamda 28 kişiyle temas sağlanmıştır. Süreç içerisinde ilk aşamada belirlenen örneklemdeki isimlerin birçoğuna ulaşarak görüşme gerçekleştirme olanağı elde edilmiştir. Görüşmelerde yöneltilen sorular çalışmanın EK – I bölümünde, görüşmelere ilişkin bilgiler ise çalışmanın EK – II bölümünde yer alan Tablo 3’te sunulmuştur.

Saha araştırması kapsamında gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen bulgular tasnif edilir ve yorumlanırken, gerek “yeşil devlet” yaklaşımlarında öne çıkan konu başlıkları, gerek görüşmeler esnasında tekrarlandığı gözlemlenen temalar esas alınmıştır. Neuman’ın (2012, s. 673) dikkat çektiği gibi “*Nicel verilerin analiziyle karşılaştırıldığında, nitel veriler için stratejiler çok daha çeşitli, daha az standartlaştırılmış ve araştırmacılar tarafından daha az açık bir biçimde gösterilmiştir*”. Ayrıca yazar, veri analizinin veri toplama sürecinin ardından gerçekleştirildiği nicel analizden farklı olarak, nitel araştırmada veri toplama ve analiz aşamalarının iç içe geçmiş niteliğini şöyle vurgulamaktadır (age., s. 661):

Nitel araştırmacılar, örüntüler ya da ilişkileri bir araştırma projesinin başlarında, hala veri toplarken arar. Erken veri analizinin sonuçları, sonraki veri toplamaya kılavuzluk eder. Dolayısıyla, analiz, araştırmanın ayrı bir son aşaması olmaktan çok, bütün aşamalara yayılan bir boyutudur.

Yazar, nitel veri analizi ile ilgili yöntemlerin ortaklaştığı noktaları şu şekilde özetlemektedir (age., s. 673)¹⁰²:

Genel olarak veri analizi, verilerde örüntü arama anlamına gelir -tekrar eden davranışlar, nesneler, aşamalar veya fikirler. Bir örüntü belirlendikten sonra, bir toplumsal kuram veya içinde gerçekleştiği ortam açısından yorumlanır. Bu, nitel araştırmacının, tarihsel bir olayın veya toplumsal bir ortamın betimlemesinden daha genel bir yoruma doğru ilerlemesine olanak verir.

Neuman’ın (age., s. 677-678) nitel veri analizi ile ilgili söz ettiği yöntemlerden biri, sahadan elde edilen ampirik bulguların bir kuramı örneklemek veya yanlışlamak için

¹⁰² Vurgu özgün metinde.

kullanıldığı örnekleyici yöntemdir. Buna göre, yazında halihazırda var olan kuram, araştırmacıya boş kutular sunmakta, araştırmacı topladığı verilerle bu kutuları doldurarak ilgili kuramı doğrulayan veya yanlışlayan kanıtlar elde etmek için çaba göstermektedir. Bu yöntemin kuramın tekil bir örnek olaya uygulandığı olay netleştirme, çok sayıda örnek olayın aralarındaki benzerliklerden hareketle birlikte ele alınarak kuramın birden çok durumda geçerliği bulunduğunu ortaya koyan paralel kanıtlama ve belirli bir örnek olayla ilgili bulguların kuramdan veya başka çalışmalardan elde edilen örüntü veya kavramlarla eşleştiren örüntü eşleştirme biçiminde farklı uygulamaları mevcuttur (age.).

Saha araştırmasında sorular hazırlanırken örnekleyici yöntemden yola çıkılarak “yeşil devlet” yaklaşımlarında ön plana çıkan katılımcılık – dışlayıcılık, ekolojik rasyonalite – ekonomik rasyonalite gibi kuramda işaret edilen farklı uçlardaki olgulardan yola çıkılarak, elde edilecek bulguların bunlardan hangisini ne ölçüde doğrulayacağını ölçmeye dönük bir soru içeriği benimsenmiştir. Öte yandan, nitel araştırmalar açısından biraz önce işaret edilen, örüntüler ve ilişkilerin veri toplama sürecinde sürekli gözetilmesi ve bunların veri toplama sürecinin sonraki evrelerine yön vermesi esasına uygun bir şekilde, ilk etapta yapılan görüşmelerde tekrar ettiği gözlemlenen temalar, belirli başlıklar altında tasnif edilmiş ve bu başlıklar altında verilen yanıtlar, sonraki görüşmelerde elde edilen bulgular ve ikincil kaynaklardan bilgilerle devamlı olarak karşılaştırılarak sınanmıştır. Çalışmanın saha araştırmasına ilişkin bulgularının aktarıldığı bu bölümde, görüşmelerde tekrarlayan örüntüler niteliğinde olan konuların içeriğini yansıtan bir başlıklandırılması, her bir temada farklı bakış açılarından yanıtların aktarılması ve buradan hareketle yorumlar geliştirilmesi şeklinde bir yöntem izlenmiştir.

Saha araştırmasının biri bu tür çalışmalara özgü, diğeri ise çalışmanın yürütüldüğü dönemde ortaya çıkan küresel salgın koşulları kaynaklı başlıca iki kısıtı bulunmaktadır. Araştırmaya dair kısıtlardan biri, bazı tarafların bilgi paylaşmaktaki isteksizliği olmuştur. Bölgedeki JES projeleriyle ilgili kamu kurumlarıyla görüşme sağlama çabalarında kurumlardan bazıları, çalışmaya katılmaya sıcak bakmamıştır. Görüşme sağlanan kamu kurumu çalışanları ise JES'lere yönelik izin ve denetimlere dair bazı bilgiler paylaşmakla birlikte, bunların kurum görüşü olarak aktarılması hususundaki çekincelerini dile getirmiştir. Bu bakımdan, ilerleyen bölümde bu görüşmelerden edinilen

bilgiler, kurum adı belirtilmeksizin aktarılacaktır. Araştırmaya katılıma dair isteksizlik, kamu kurumlarıyla sınırlı kalmamıştır. JES'lere finansman sağlayan uluslararası kurumlardan biriyle gerek doğrudan gerekse bir aracı vasıtasıyla kurulmaya çalışılan temas girişimleri uzun süre sonuç vermemiştir. Daha sonrasında bu defa başka bir aracının yardımı sayesinde temas ve görüşme sağlanabilmiştir. Benzer şekilde sürdürülebilir enerji projelerinde yürütücü ve danışman olarak görev alan bir kişi, kendisiyle doğrudan temas kurma yolunda atılan adımları yanıtsız bırakırken, sonrasında bir aracının yönlendirmesi sayesinde kendisi ile görüşme sağlanabilmiştir. Bir başka uluslararası finans kurumunun Türkiye'deki ofisindeki temsilcilerle görüşme yapılabilmesi için yine bir aracı vasıtasıyla gerçekleştirilen girişimler ise sonuçsuz kalmıştır. Jeotermal enerjinin tarım alanındaki etkilerine dair çalışmaları bulunan iki araştırmacı ile JES'lerin çevresel etkileri üzerine çalışmaları bulunan iki diğer araştırmacı da temas girişimini yanıtsız bırakmıştır. Araştırmanın ilk evrelerinde Aydın ilindeki yerel yönetimlerle de temas kurulması girişimlerinde bulunulmuş, ancak bunlar yanıtsız bırakılmıştır. Diğer görüşmeler için Aydın'da bulunulduğu esnada bizzat kurumlar ziyaret edilerek görüşme sağlanmaya çalışılmış, ancak orada bulunulan süreç içerisinde bir görüşme organize edilmesi mümkün olmamıştır.

Saha araştırmasına dair bir diğer kısıtı ise Mart 2020'den itibaren ülkemizi etkileyen Yeni Koronavirüs (COVID-19) salgını oluşturmıştır. Salgın nedeniyle getirilen aralarında seyahat kısıtlamalarının da yer aldığı tedbirler nedeniyle saha araştırması bölgesine yeniden yapılması planlanan yolculuklar gerçekleştirilememiştir. Dolayısıyla, bu dönemde çevrimiçi olarak gerçekleştirilmesi mümkün olan bazı görüşmeler bu yöntemle yapılmıştır. Bu kısıtın giderilmesi için ayrıca çeşitli çevrimiçi ikincil kaynaklardan daha fazla yararlanılması yoluna gidilmiştir. Bu çerçevede, bölgedeki gelişmelere dair gerek yatırımcılar, gerek yerel halkın görüşlerine yer verilen belgeseller ve televizyon programları gibi kaynakların çevrimiçi olarak erişilebilir kayıtlarına ulaşılması yoluyla salgının oluşturduğu bilgiye erişim kısıtları telafi edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, jeotermal enerjinin Aydın ili ve bölgedeki gelişim ve yaygınlaşma seyrinin ortaya konulması Milliyet gazetesinin çevrimiçi olarak erişilebilen arşivi ile Aydın ilindeki yerel basın organlarının çevrimiçi sayfalarında yer alan haberlerden faydalanılarak olabildiğince kuşatıcı bir değerlendirme ortaya konulmaya gayret

edilmiştir. Bu kapsamda, Aydın ilindeki yerel basın organlarının, farklı olası araştırma bağlamlarına nazaran, bilgiye erişim açısından verimli bir zemin sağladığının söylenmesi mümkündür. İldeki meslek odası temsilcilerinden bazıları ile avukatlardan biri, kendi mesleki faaliyetlerinin yanı sıra, yerel basın organlarına düzenli olarak köşe yazıları yazarak ildeki gündeme dair gözlemlerini aktarmaktadır. Yerel halkın JES'lere dair yakınmaları da yazılı ve görsel yayın organları ile belgesel çalışmalarına yansımaktadır. Yakın dönemlerde yatırımcı firma temsilcilerinin de JES projelerine ilişkin toplumsal muhalefete karşılık vererek projelere ilişkin olumsuz algıyı dönüştürmek amacıyla yerel televizyon kanallarındaki bazı yayınlara katılarak açıklamalarda bulundukları gözlemlenmektedir. Özetle, Aydın ilindeki basın organlarında JES'lere ilişkin canlı bir tartışma ortamının bulunduğu ve bunun küresel salgının yarattığı ulaşım ve bilgiye erişim kısıtlarını belirli ölçüde de olsa telafi edici nitelikte olduğunun söylenmesi mümkündür.

4.4.1. Devlet – Çevre İlişkisine Dair Farklı Algılar: Eksik Olan Siyasi İrade mi Kurumsal Kapasite mi?

Saha araştırmasında devletlerin çevrenin korunmasındaki rolüne dair sorulara verilen yanıtlarda bazı katılımcılar, devletlerin doğanın korunmasında mevzuat ve denetim mekanizmaları yoluyla etkin olabileceği; ancak bu yönde bir siyasi iradenin bulunmadığı üzerinde durmaktadır. Bu itibarla, katılımcılardan bazıları, genel anlamda devletlerin gerçekten çevreci bir niteliğe sahip olabileceklerine kuşkuyla yaklaşmaktadır. Bir katılımcı, özellikle geçtiğimiz yıl gündemi meşgul eden Kanadalı bir maden firmasının Kaz Dağları'ndaki faaliyetlerinin bölgedeki doğa üzerinde yarattığı tahribatı örnek göstererek, “*Gelişmiş kapitalist ülkeler, kendi ülkelerinde çevreyi korumak için daha titizler, ama ellerinin uzandığı az gelişmiş ülkelerde de aksine tam manasıyla yıkıcılar*” ifadelerini kullanmaktadır (Görüşme 04, 9 Kasım 2019).

Türkiye bağlamında da katılımcıların büyük bölümünde devletin bu alandaki görevlerini yeterince yerine getirmediği kanısı hakimdir. Görüşülen kişilerden çoğu, devletin çevrenin korunması konusunda samimi bir yaklaşım içerisinde bulunmadığını savunurken, bazı katılımcılar kamu kuruluşlarının bu yönde çabaları bulunsa da henüz kapasitelerinin yetersiz olduğunu belirtmiştir.

Türkiye’de devletin çevrenin korunması alanında tutarlı bir politika izlemediğini savunan katılımcılar, bu bağlamda temel olarak devletin bu alanda kendi koyduğu yasaları bile etkin bir şekilde uygulamadığına değinmiştir. Görüşülen STK temsilcilerinden biri, genel anlamda devletlerin kendi egemenlik alanlarındaki canlı ve cansız varlıklarla kültür alanlarından sorumlu olduğunu bunların ona emanet olduğunu belirtmiştir. Devletlerin öncelikle kendi kanunlarına uyması gerektiğini, aksi takdirde devlet olma vasfını yitireceğini söylemiştir. Türkiye’de ise devletin Anayasanın 56. maddesindeki çevrenin korunması ödevini yerine getirmesi gerektiği halde aslında kendi koyduğu kuralları tam anlamıyla uygulamadığını, bilakis bunları değiştirerek şirketlerin önünü açtığını savunmuştur (Görüşme 01, 23 Ekim 2019). Jeoloji yüksek mühendisi katılımcı, devletin çevre alanındaki tutumunu “*tiyatrosu*” olarak değerlendirmiştir (Görüşme 04, 9 Kasım 2019). Hidroelektrik santrallerden örnek veren katılımcı, devletin çevreyi korumak bir yana, bunun gibi doğa üzerinde olumsuz etkiler doğuran projeler için bizzat yatırımcılara yer gösterdiğini savunmuştur. Çevreyi gerçek anlamda koruma iradesi gösteren bir devletin çevre yasalarında ve projelere izin verme evresinde daha katı bir tutum izlemesi gerekeceğini belirtmiştir (age.).

Avukat katılımcılardan biri, devletin birtakım yasalar çıkarmakla birlikte bunların etkin olarak uygulanmasını sağlayacak yaptırım düzenlemelerine yer vermediğini savunmaktadır (Görüşme 06, 13 Kasım 2019). Söz gelimi, 3573 sayılı Zeytinciliğin Islahı ve Yabanilerinin Aşılattırılması Hakkında Kanun (Zeytincilik Kanunu) gereği zeytinlik alanlarda ağaç sökülünün yasak olduğu, ancak bunun yaptırımının idari para cezasıyla sınırlı olduğunu ifade etmektedir. Benzer şekilde Anayasa’da düzenlenen çevre hakkı veya çevre ile ilgili karar süreçlerinin sivil toplumla temas halinde yürütülmesine dair mevzuattaki düzenlemeleri de teminat altına alan caydırıcı yaptırımlar bulunmadığından yakınmıştır. Katılımcı, bu durumun gerekçesini “*hukukun ekonomik sistemden bağımsız olmayan bir üst yapı kurumu niteliğinde olması*” olarak açıklamaktadır (age.).

Pamukören Mahallesi sakinleriyle yapılan grup görüşmesinde katılımcılardan biri “*Ben varsam devlet var*” diyerek yurttaşların vergileriyle faaliyet gösteren devletin gerektiğinde onların hakkını ve sağlığını korumak durumunda olduğunu ifade etmiştir

(Görüşme 15, 16 Kasım 2019). Devletin denetim mekanizmalarının iyi çalıştırılmadığından yakınmıştır. Bir diğer katılımcı ise devlet makamlarının sorunlarına ilgisizliği karşısında yaşam alanlarını korumak için kendileri harekete geçmek durumunda kaldıklarını belirterek *“Kendi kendimize devlet kurduk. Muhtar da biziz belediye başkanı da.”* demiştir (age.).

Türkiye’de devletin son dönemlerde yeşil bir devlet haline gelmek yönünde bir dönüşüm içerisinde olup olmadığına dair yöneltilen soruya katılımcılardan biri *“Tam tersi yönde”* yanıtını verirken, geçmişten günümüze devletin çevreye duyarlı bir nitelik kazandığı veya bu doğrultuda bir gelişim seyrine girdiği herhangi bir dönemin söz konusu olmadığını belirtmektedir (Görüşme 04, 9 Kasım 2019). Bir diğer katılımcı da konuyu yerel bağlamdaki gözlemlerinden de hareketle değerlendirerek, benzer bir kaniya sahip olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir (Görüşme 10, 14 Kasım 2019):

Asla olumlu bir değişimden söz edemeyiz. Ben Aydın’da yaşayan, bu çevre mücadelesinin içinde olan bir insan olarak, Aydın topraklarının ve Ege topraklarının gözden çıkarıldığını düşünüyorum. Bırakın yeşil bir devlet olmayı, çevreci bir devlet olmayı, Anayasadaki sosyal hukuk devleti adına orada belirlenen kuralların dahi uygulanmadığı, çevre hakkının tamamıyla gasp edildiği bir süreç yaşıyoruz.

Bir diğer katılımcı ise devletin doğadan ve yerel halktan değil, yatırımcılardan yana olduğuna dair iddiasını, Aydın ilindeki jeotermal enerji projelerini örnek göstererek şu şekilde ifade etmektedir (Görüşme 05, 12 Kasım 2019):

Jeotermal [enerji yatırımcıları] de yapsın ama biz de üretimimizi yapalım. Ama benim içme suyuma, sulama suyuma, bitkime hayvanıma, toprağıma bunlar zarar veremez, vermemeli. Devlet de bunların arkasında olmamalı. Bizim en çok zorumuza giden bu, devletin onların arkasında olması.

Öte yandan, kimi katılımcılar, devletin çevrenin korunması konusunda çaba sarf etmekle birlikte, bunun için henüz yeterli kapasite ve nitelikli kadrolardan yoksun olduğunu savunmuştur. Bu yönde görüş bildiren bir katılımcıya göre devlet, Avrupa Birliği uyum sürecinin de etkisiyle, çevrenin korunmasında yasal zemin oluşturabilecek düzenlemelere sahip durumdadır; ancak bunları uygulayabilecek kabiliyet veya teknik kapasiteden yoksundur (Görüşme 03, 8 Kasım 2019). Kurumsal olarak çeşitli hedefler

belirlense de bunların gerçekleştirilebilme düzeyi, mevcut kadroların nitelikli olup olmaması ve bürokratların kendini geliştirme iradesi sergileyip sergilememesi ile ilintilidir (age.). Bir diğer katılımcı, çevre – ekonomi arasındaki öncelik sıralamasını Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisinden hareketle ele alarak, çevresel önlemlerin ancak ekonomik faaliyetlerin etkileri gözlemlenmeye başladıktan sonra zamanla gelişme gösterdiğini belirtmektedir (Görüşme 02, 8 Kasım 2019). Teknolojinin ilerleme hızı karşısında bu gelişmelerin çevresel etkilerini bertaraf edebilecek ilerlemelerin buna ayak uyduramadığını ifade etmektedir. Bununla birlikte ilgili katılımcı, Türkiye özelinde kapasite geliştirme çalışmalarının eskisine göre daha ciddi bir şekilde yürütüldüğünü belirtmektedir (age.).

4.4.2. Dışlayıcı Devletin Emareleri: Şeffaflık, Katılım ve Tanınma Sorunları

Jeotermal enerji faaliyetlerine ilişkin yakınmaların önemli bir bölümü, karar alım süreçlerinin yeterince şeffaf ve katılımcı olmaması iddialarını kapsamaktadır. Bu iki unsurla bağlantılı olarak ayrıca özellikle yerel halkın söylemlerinde kendi yaşam tarzlarına gereğince saygı gösterilmediği ve bunu sürdürme olanaklarının ellerinden alındığı biçiminde çevre adaletinin tanınma boyutu ile ilişkili şikayetler de ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede saha araştırması ve ikincil kaynaklardan elde edilen bulgular, devletin JES’lere dair karar alım süreçlerinde ideal “yeşil devlet” tipolojisinin öngördüğü iletişimsel adalet ve çevre adaleti gibi ilkeleri (Eckersley, 2004, s. 7-10)¹⁰³ gereğince gözetmediği kanısını uyandırmaktadır. İlk olarak, JES projeleri ile ilgili şeffaflık sorunlarının söz konusu olduğu gözlemlenmektedir. Ekolojik bir demokrasinin gerek bireysel tercihler, gerek karar alım süreçleri bakımından yurttaşların çevresel bakımdan bilgilendirilmiş bir şekilde seçimler yapabilmelerine olanak veren demokratik bir müzakere ortamının sağlanmasını gerektirdiği ifade edilmektedir (Eckersley, 2006, s. 275-276). Ancak, Türkiye’de yerel halk, JES projeleri ile ilgili olarak sağlıklı bir şekilde bilgilendirilmemekten yakınmaktadır. JES projeleriyle ilgili bir belgesel kapsamında görüşülen dönemin Germencik Çevre ve Doğa Derneği Başkanı, “İlk önceleri bize temiz enerji yenilenebilir enerji kaynağı, istihdam sağlanacak diyerek bizi aldattılar, en temiz enerji dediler” sözleriyle JES’lerin olası çevresel etkileri hakkında

¹⁰³ Ayrıca bkz. bu çalışmada 2.2.1. Müzakereci Demokrasi, Ekolojik Rasyonalite ve “Yeşil Devlet” bölümü.

bilgilendirilmediklerini iddia etmektedir (Yüksel ve Yıldırım, 2020). Kızılcaköy sakinlerinden biri, katıldığı bir televizyon programında köye JES projesi nedeniyle ön incelemelerde bulunmak üzere gelenlerin kendilerine geliş amaçlarını soranlara “*Deprem araştırması yapıyoruz*” diye yanıltıcı cevaplar verdiklerini ileri sürmektedir (Koç, 2020). Saha araştırması çerçevesinde görüşülen Pamukören Mahallesi sakinlerinden biri, bir evin hemen yanında yer alan bir jeotermal akışkan kuyusundan söz ederken, yerel yönetimin burayı yeşil alan haline getireceğini belirterek araziye sahibinden edindiğini, ancak sonradan JES şirketine kuyu açmak için tahsis ettiğini öne sürmektedir (Görüşme 14, 16 Kasım 2019).

JES’lerle ilgili şeffaflık sorunları, projelere ilişkin ÇED süreçlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Saha araştırması çerçevesinde görüşülen Pamukören Mahallesi sakinlerinden biri, JES’lere ilişkin olarak ÇED süreçlerindeki tebliğ usullerine dair yetersizliklere dikkat çekmiştir. JES’lerle ilgili bir ÇED süreci başlatıldığında yalnızca Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü’nün resmi internet sitesinde bir duyurunun yayımlandığından, bunun haricinde başkaca bir bilgilendirme yapılmadığından, bu sebeple yerel halkın bazı projelerden ÇED aşamasında haberdar olamadığı ve hukuki yollara süresinde başvuramadığından söz etmiştir. Kendisinin yurtdışında yaşamış ve orada hukuk öğrenimi görmüş olması dolayısıyla, oradaki işleyişe aşina olduğunu ve söz konusu ülkede vatandaşları etkileyecek bir proje gündeme geldiğinde bu konuda ilgili herkese tebligat yapıldığını savunmuştur (age.).

Ayrıca, JES’lerin yalnızca karar alım süreçlerinde değil, işletme esnasındaki etkileri bağlamında da şeffaf bir tartışma ortamı söz konusu olmadığına dair çalışmanın önceki bölümlerinde değinilen bulguların da bu bağlamda anımsanmasında fayda vardır. JES’lerin hava, toprak ve su kalitesi üzerindeki etkilerine dair farklı taraflarca dönem dönem birbiriyle çelişen açıklamalar söz konusu olup, bu konuda kamuoyundaki kaygıları tamamen giderecek düzey ve içerikte bir bilgilendirmenin yapıldığının söylenmesi güçtür¹⁰⁴. Halihazırda faaliyet halinde bulunan JES’lerin çevresel etkilerine

¹⁰⁴ Bkz. bu çalışmada 4.3.3. Jeotermal Enerji Santrallerinin Çevresel Etkileri ile 4.3.4. Jeotermal Enerji Santrallerinin Toplumsal Etkileri bölümleri.

dair belirsizlik ve şüpheler, yeni tesisler kurulmasına dair planlamalarla ilgili karar alım süreçlerinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinin önünde de ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Jeotermal enerji faaliyetleri faaliyetler, türlerine göre ÇED Yönetmeliğinin farklı bölümlerinde düzenlenmekte olup farklı ÇED süreçlerine tabidir. Bu çerçevede, ısı kapasitesi 20 MWe üzerindeki jeotermal kaynağın çıkarılması ve kullanılması Yönetmeliğin EK-1 listesinde yer almaktadır. Isı kapasitesi 5 MWe üzerinde ve fakat 20 MWe altındaki jeotermal kaynağın çıkarılması ve kullanılması ise Yönetmeliğin EK-2 listesinde yer almaktadır. “*Sismik, elektrik, manyetik, elektromanyetik, jeofizik vb. yöntemle yapılan aramalar hariç*” olmak üzere jeotermal kaynak arama projeleri de yine Yönetmeliğin EK-2 listesinde yer almaktadır (Gökçen ve Yıldırım Özcan, 2009, s. 151; Aydın, 2017, s. 28). KED Projesi çerçevesinde kapasitesi 5 MW altındaki JES projelerinin de özgül koşullarına göre kimi çevresel ve toplumsal etkileri olabileceğine dikkat çekilerek, bunların tamamen ÇED Yönetmeliğinden muaf tutulması eleştirilmektedir (Avcı vd., 2020a, s. 315-316). JES projelerinde dünyadaki teamülün bu projelerin herhangi bir kapasite alt sınır değeri gözetilmeksizin ÇED sürecine tabi tutulması yönünde olduğu ifade edilerek, Türkiye’de de ÇED Yönetmeliğinin bu yönde değiştirilmesi önerilmektedir. Ayrıca, Uluslararası Finans Kurumu (IFC), EBRD ve DB gibi kuruluşların kapasitesine bakılmaksızın tüm projelerde Çevresel ve Sosyal Etki Değerlendirme çalışması yapılmasını öngördüğü vurgulanmaktadır (age.).

Bununla birlikte, halihazırda yürürlükteki mevzuat çerçevesinde kurulu gücü 5 MW altındaki projeler ÇED Yönetmeliği kapsamı dışında iken, EK-2 listesinde yer alan projeler bakımından da idarenin “ÇED gerekli değildir” kararı vermesi mümkündür. Bu çerçevede, başta kapalı çevrim yapısına sahip olmaları nedeniyle çevreye daha az etkisi olacağı varsayılan binary tipi santraller olmak üzere, pek çok santralin Valiliklerden “ÇED gerekli değildir” kararı alabildiği görülmektedir (Gökçen ve Yıldırım Özcan, 2009, s. 152; Aydın, 2017, s. 28). KED Projesi çerçevesinde hazırlanan Taslak KED Raporu’nda proje alanındaki o dönem itibarı ile işletmede bulunan JES’lere dair hazırlanan listede Aydın ilindeki işletme halindeki JES’lerin 26’sının binary, 1’inin flash tipte olduğu, 1’inin ise flash ve binary kombine sistem kullandığı görülmektedir (Avcı vd., 2020a, s. 480-481). Denizli ilinde işletme halindeki 9 JES’in tümünün binary tipte

olduğu, Manisa ilinde ise işletme halindeki 17 JES'in 15'inin binary tipte olduğu, 1'inin flash ve binary kombine sistem kullandığı, 1'i hakkında ise bilgi edinilemediği aktarılmaktadır (age.). Aksoy'un (2019, s. 15) 2018 yılı sonu itibarı ile aktardığı verilere göre Türkiye'deki 64 JES'in 57'si binary, 3'ü flash, 3'ü kombine (flash ve binary), 1'i ise bottoming binary tiptedir. Bottoming binary olarak isimlendirilen tipteki santralin flash türündeki başka bir santralin buharını ayrıştırıp kullandığı akışkanı daha sonra değerlendirerek enerji ürettiği belirtilmektedir (age., s. 18). Görüldüğü gibi, Türkiye'de işletme halindeki JES'lerden çoğunluğu binary türündedir, dolayısıyla ekolojik etkilerinin daha az olacağı ön kabulüyle “ÇED gerekli değildir” kararı almaya daha elverişli konumdadır. Nitekim KED Projesi çerçevesinde incelenen bölgedeki jeotermal işletmelerinin % 42'sinin “ÇED gerekli değildir” kararı ile hayata geçirildiği aktarılmaktadır (Avcı vd., 2020a, s. 212).

Öte yandan, ÇED Yönetmeliği'nin eklerinde JES'ler bakımından öngörülen kurulu güç temelli sınıflandırma da, diğer bazı enerji ve maden yatırımları bakımından çalışmanın önceki bölümlerinde ele alınan duruma benzer bir şekilde, yatırımcıların projeyi küçük birimlere bölerek ÇED süreci işletmekten kaçınmasına zemin hazırlamaktadır¹⁰⁵. Bu durum, Manisa Valiliği'nin 19,9 MW kurulu güçlü bir JES projesine dair “ÇED Gerekli Değildir” kararına karşı Alaşehir Ziraat Odası Başkanlığı'na açılan davada gündeme gelmiştir (Yakan, 2020b). Manisa 2. İdare Mahkemesi, “ÇED gerekli değildir” kararının iptaline hükmetmiş, kararında aynı sahada yatırımcı firmanın hakkında “ÇED Gerekli Değildir” kararı bulunan 19 MW'lık başka bir projesi daha bulunduğuna dikkat çekmiştir. Mahkeme, *“söz konusu firma tarafından jeotermal enerji santrali projesinin aynı ruhsat alanı içerisinde ısıtıcı gücü 20 MWe altında kalacak şekilde etaplar halinde gerçekleştirildiği görülmektedir”* değerlendirmesinde bulunmaktadır (age.). Mahkeme, bu tahlilden hareketle, bunun bağımsız bir proje değil, kapasite artırımı niteliğinde olduğu ve ÇED Yönetmeliği'nin hangi ekine gireceğinin ruhsat sahasındaki projelerin toplam kurulu gücü bir bütün olarak ele alınarak belirlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır (age.). Saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir ulusal banka temsilcisi de JES projelerinin büyük çoğunlukla fazlar halinde inşa edildiğini aktarmaktadır (Görüşme 20, 26 Ağustos 2020). Bununla birlikte katılımcı,

¹⁰⁵ Bkz. bu çalışmada 3.2.2. Hak Temelli Düzenlemeler bölümü.

yatırımcı ilerleyen fazlar için yeniden finansman almak amacıyla kurumlarına başvurduğunda, oluşturulan yeni kredi sözleşmesinde, projenin önceki fazlarla birlikte kümülatif etkilerine yönelik olarak ilave taahhütlere ve koşullara yer verilebildiğini ifade etmektedir (age.).

“Yeşil devlet” yazını, devletin yürütme erkinin iktidarının hukuki denetim gibi mekanizmalarla kontrolünün mümkün olduğunu savunmaktadır (Eckersley, 2004, s. 91-93). Türkiye bağlamında da “ÇED gerekli değildir” kararı alan bazı projeler bakımından yerel halk, idari yargı yoluna başvurarak valiliğin kararının bozulmasını ve projenin ÇED raporuna tabi hale gelmesini sağlayabilmektedir (Aydın, 2017, s. 28). Ancak, diğer alanlarda yaşandığı gibi JES projeleri bakımından da bazı durumlarda idare, yargıdan gelen yürütmeyi durdurma veya iptal kararlarına karşın, firmanın yeniden başvurusu üzerine bir kez daha “ÇED gerekli değildir” kararı verebilmektedir (Diken, 30 Haziran 2018). JES’lere ilişkin ÇED kararlarına karşı açılan idari davalarda yurttaşları temsil eden avukatlardan Akın Yakan (2020a), Aydın’da yatırımcı şirketlerin ÇED kararının iptal edildiği yargılamalarda henüz kesinleşen bir hüküm bile söz konusu değilken, hemen yeni bir ÇED süreci başlattıklarına dikkat çekmektedir. Yakan’a (age.) göre bu ısrar ve acelenin sebebi, firmaların YEKDEM’den yararlanmak için 31 Aralık 2020’ye kadar JES’i inşa edip işletmeye almaya çabalamasıdır.

ÇED süreçlerinin yürütüldüğü JES’ler bakımından ise süreçlerin yeterince katılımcı bir şekilde işletilmediği gözlemlenmektedir. ÇED süreçlerine dair önceden bilgi sahibi olan ve kaygılarını dile getirmek isteyen yerel halkın endişelerinin gereğince göz önünde bulundurulmadığı gözlemlenmektedir. Bu çerçevede, JES projelerine dair bir panelde söz alan Avukat Hicran Danışman, ÇED süreci kapsamında düzenlenen halkın katılımı toplantılarında, JES projelerine dair bildirilen olumsuz görüşlerin toplantı tutanaklarına geçirilmesi konusunda yetkililerin isteksiz davrandıklarını ileri sürmektedir (“Jeotermale Hayır” paneli, 12 Kasım 2019)¹⁰⁶. Bu bakımdan Orhan’ın (2014, s. 281) Türkiye’deki ÇED süreçlerinin geneli bakımından yaptığı halkın katılımı toplantılarının karar alım sürecine gerçek anlamda etki etmekten uzak olduğu ve yalnızca sembolik bir

¹⁰⁶ Nazilli Çevre Platformu ve Aydın Çevre Platformu’nun 12 Kasım 2019 tarihinde Nazilli Belediyesi Tiyatro Salonu’nda düzenlediği “Jeotermale Hayır” başlıklı panel

önem taşıdığı tespiti JES projelerinde işletilen süreçler bakımından da geçerlidir. Orhan’a (2014, s. 284) göre:

Yönetişim paradigmasından türetilen politika entegrasyonu, paydaşların katılımı, çevre bürokrasisinin yeniden örgütlenmesi ve güçlendirilmesi, bağımsız denetim kurumlarının kurulması gibi yeni politika söylemlerinin kullanımı ve bazen de sürdürülebilirlik hakkındaki söylemleri Türkiye’de çevresel kaygıları kıyılaştırmamanın araçları olarak kullanılmaktadır.

Benzer bir şekilde JES’lerle ilgili yaşanan süreç incelendiğinde, bir yandan sürdürülebilir enerji söylemi ve ÇED yoluyla paydaşların sürece katıldığı etrafında inşa edilen algı, diğer yandan yerel halkın ekolojik ve toplumsal kaygılarının büyük ölçüde kıyılaştırılması biçiminde bir fiili durum söz konusudur.

Ülkemizdeki ÇED süreçlerinde kümülatif etkilerin yeterince dikkate alınmaması biçimindeki genel alışkanlık, jeotermal santraller özelinde daha ağır bir sorun olarak belirmektedir. Zira jeotermal santrallerin büyük bir bölümünün görece dar bir coğrafyada kurulması söz konusudur. 20 Ocak 2016 tarihinde düzenlenen Aydın Çevre Kurultayı’nın değerlendirme raporunda Aydın ilindeki arazilerin % 80’inin, 2007’de yasalaşan Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu ile jeotermal enerji faaliyetlerine açıldığı ve ülkedeki jeotermal sahalarının % 85’inin bu ilde yer aldığı belirtilmektedir (Aydın, 2017, s. 22). Ayrıca, halihazırda işletmede bulunan jeotermal enerji santrallerinin % 70’i ile planlama aşamasındakilerin % 80’inin yine Aydın’da yer aldığı ve faal olanların % 70’inin de Germencik ilçesinde bulunduğu vurgulanmaktadır (age.). Germencik ilçesi, bölgede ihracata dönük olarak yapılan incir üretiminin önemli bir bölümünün yapıldığı yerdir (T. C. Aydın Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, 2017, s. 21). Böylesi bir durumda her bir projenin yalıtılmış bir şekilde ele alınarak “ÇED gerekli değildir” veya “ÇED olumlu” kararı verilmesi, bölgedeki toplumsal hayatı ve halk sağlığını santrallerin etkilerine karşı korunmasız bırakmaktadır.

Eckersley (2004), “yeşil devlet” idealinin gerçekleşmesinin ancak çevre hareketlerinin uzun soluklu mücadeleleriyle mümkün olduğunu vurgulamaktadır. Dryzek ve diğerleri (2003) de çevre hareketlerinin taleplerini devletin çekirdek gereklilikleriyle ilişkilendirebilmeleri halinde politika yapım süreçlerine nüfuz ederek devleti yeşil bir doğrultuda dönüştürebileceğini savunmaktadır. Türkiye’deki JES projelerine dair ÇED

sürecinin yeterince etkin, şeffaf ve katılımcı bir biçimde işletilmemesi ve yargı kararlarının idare tarafından etkisizleştirilmesi, bazı yurttaşları jeotermal enerji santrali projelerine karşı bulundukları bölgelerdeki idari amirlerle doğrudan temasa geçme veya sondaj ve inşaat faaliyetlerine karşı arazilerde nöbet tutma gibi alternatif çabalara yöneltmiştir. Bununla birlikte, yetkililerin bu tür eylemlilikler karşısındaki tutumu, devletle çevre hareketi arasındaki ilişkilere dair tartışmalarda anılan aktif dışlama olgusunu (Dryzek vd., 2003; Hunold ve Dryzek, 2005) anımsatır niteliktedir. Saha araştırması çerçevesinde Kasım 2019’da ziyaret edilen Pamukören Mahallesi’nde yaşananlar, halkın bu arayışlarına ve devletin onlara dönük tutumuna örnek oluşturacak niteliktedir.

Pamukören Mahallesi, aslen Kuyucak ilçesine bağlı bir belde statüsünde iken, kamuoyunda “Bütünşehir Yasası” olarak da bilinen 6360 sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’un yasalaşmasını izleyen dönemde Pamukören Belediyesi’nin kapatılması neticesinde idari açıdan artık mahalle statüsündedir. Pamukören sakinlerinin o dönem belde belediyesinin kapatılmasına karşı eylem ve imza kampanyaları düzenlediği basına yansımıştır (İhlas Haber Ajansı, 16 Temmuz 2012). Öte yandan, Pamukören Kuyucak İlçesi’ne mahalle olarak bağlandıktan sonra yapılan yerel seçimlerde, iki dönem bağımsız, iki dönem AKP bünyesinde Pamukören Belediyesi’nde başkanlık yapan Metin Ertürk’ün bu defa AKP tarafından Kuyucak Belediyesi için aday gösterilerek seçimi kazandığı ve 2019’da da bu başarısını yinelediği görülmektedir (T. C. Kuyucak Belediyesi, t.y.a).

Kuyucak Belediyesi’nin resmi internet sitesindeki tarihçe bölümü incelendiğinde 1860’larda bucak statüsü kazanan Kuyucak’ın ilçe haline gelmesinin 1953 yılında gerçekleştiği bilgisiyle karşılaşılmaktadır. Ayrıca, ilçedeki ekonomik faaliyetler arasında tarım, hayvancılık ve orman ürünlerinin önemli yer tuttuğu, tarımsal ürünler içerisinde pamuk, narenciye, incir ve zeytinin yer aldığı belirtilmektedir (T. C. Kuyucak Belediyesi, t.y.b). Kuyucak’a bağlı olan Pamukören Mahallesi’nin, geçmişte Gireniz adıyla anılırken, 1960’larda bölgedeki pamuk üretiminden dolayı günümüzdeki şekliyle yeniden isimlendirildiği ifade edilmektedir (“Pamukören’in Tarihçesi”, t.y.). Saha

araştırması çerçevesinde görüşülen bir Pamukören sakini de mahallenin adının eskiden buradaki pamuk üretiminin yaygınlığından kaynaklandığını, ancak zamanla üretim maliyetlerinin artışı sebebiyle tarımla uğraşanların daha çok incir ve zeytin üretimine yöneldiğini belirtmektedir (Görüşme 14, 16 Kasım 2019). Katılımcı, kendisinin de küçükbaş hayvancılık, incir yetiştiriciliği ve çeşitli ticari alım-satım işleri ile geçimini sürdürdüğünden söz etmiştir (age.). Mahallenin doğusunda akan çay halen buranın eski adı ile anılmakta olup, Gireniz Çayı'nın yanı sıra mahallenin batısında da Kayran Çayı yer almaktadır ("Pamukören'in Tarihçesi", t.y.). Bu akarsuların kış aylarında akarak Büyük Menderes Nehri'ne kavuştukları belirtilmektedir (T. C. Kuyucak Belediyesi, t.y.b). Pamukören Mahallesi sakinleriyle yapılan görüşmelerde öğrenildiği üzere burası, geçmişte Avrupa ülkelerine yoğun bir işçi göçü veren bir yerleşim yeridir. Bu şekilde yurtdışında yaşamaya başlayan ailelerden bazıları, yılın belirli dönemlerinde köyü ziyaret ederek burada vakit geçirirken, kimileri de bir süre sonra köye temelli dönüş yapmayı tercih etmiştir (Görüşme 14; 15; 16, 16 Kasım 2019).

Öte yandan, son yıllarda Pamukören Mahallesi, farklı mevkilerinde kurulu bulunan JES'ler ve bunlara akışkan sağlamak üzere açılan kuyularla gündemdedir. Bölgede halihazırda işletme halinde bulunan toplamda 5 JES mevcuttur. Bunlardan dördü bir firmaya, kalan bir tanesi ise farklı bir şirkete aittir (EPDK, t.y.). Ayrıca, söz konusu santrallere akışkan temin etmek için mahalle içerisinde pek çok farklı noktada kuyular açılmış olup, bunlardan bazılarının mahalle sakinlerinin evlerine 15-20 metre, hatta kimi yerlerde daha kısa mesafeler içerisinde bulunduğu, temas sağlanan bir mahalle sakini ile birlikte yerleşim yeri içerisi ve çevresinde dolaşılması suretiyle bizzat gözlemlenmiştir.

Saha araştırması çerçevesinde Kasım 2019'da ziyaret edilen Pamukören Mahallesi'nin sakinlerinden biri, yeni bir sondaj kuyusu açma çalışmasını önlemek amacıyla 6 aydır direniş halinde olduklarını ve 2 aydır da sahada çadır kurarak nöbet tuttuklarını aktarmıştır (Görüşme 14, 16 Kasım 2019). Görüşme sonrası katılımcı ile birlikte, Pamukören Mahallesi'nin Değirmendere mevkiinde bölgede işletme halinde olan JES'lerden birine akışkan temin etmek üzere yeni kuyu açma girişimlerinin olduğu bölgeye intikal edilmiştir. Söz konusu şantiye alanı, mahallenin doğu kesiminden akan Gireniz Çayı'nın yatağının hemen yanında yer almaktadır. Ayrıca alanın, görüşülen

mahalle sakinlerinden birinin konutuna sadece 20-25 metre mesafede olduğu gözlemlenmiştir. Mahalle sakinleri, şirketin arazide çalışma yapma girişimleri üzerine çalışmaları önleyebilmek gayretiyle komşu arazide çadır kurarak nöbet tutmaya başladıklarını, ancak şirketin Devlet Su İşleri ile protokol imzalayarak çay yatağı üzerinden yeni bir geçiş inşa ettiğini aktarmıştır (Görüşme 15, 16 Kasım 2019). DSİ'nin bu tutumu, araştırmaya katılan diğer bazı katılımcılarca da teyit edilmiştir (Görüşme 01, 23 Ekim 2019; Görüşme 06, 13 Kasım 2019).

Firma temsilcilerinin dere yatağı üzerindeki köprüyü DSİ ile imzalanan protokole dayanarak inşa ettiklerine dair beyanları basına da yansımış, Aydın Çevre Platformu Başkanı yapılanın suç olduğunu ileri sürmüştür (Özdemir, 2019). Haberde yol açılmasına engel olmaya çalışan yurttaşlara jandarmanın müdahale ettiği ve dört kişinin gözaltına alındığı da aktarılmaktadır (age.). Başka bir kaynakta ise jandarmanın bölgeye yatırımcı firmanın şikayeti üzerine geldiği ve gözaltına alınanların sonradan serbest bırakıldığı ayrıntılarına yer verilmektedir (Habertürk, 23 Ekim 2019). Bir diğer haberde kuyu çalışması yapılmak istenen sahanın yurttaşların evlerinin yakınında yer aldığı, jandarmanın müdahale esnasında güç kullanması sebebiyle fenalaşanlar olduğu ve inşaat araçlarının daha sonra jandarma nezaretinde yol çalışmasını tamamladığı aktarılmaktadır (Cintosun, 2019a). Saha araştırması çerçevesinde görüşülen Pamukören sakinlerinden biri, güvenlik güçlerinin bu tutumunu değerlendirirken “*Kolluk kuvvetleri adeta yatırımcı firmanın savunucusu gibi hareket ediyor*” ifadelerini kullanmıştır (Görüşme 15, 16 Kasım 2019).

Çadır nöbeti yoluyla iş makinelerinin araziye intikalini önleme çabaları DSİ'nin yatırımcı firma ile işbirliği ve kolluk kuvvetlerinin müdahalesi neticesinde sonuçsuz kalan mahalleliler, bu defa da yeni inşa edilen geçişin biraz gerisinde kalan bir alanda anayolun belirli bir şeridinin bir şahsın arazisinden geçtiği savıyla yolu o noktada bariyerlerle kısmen kapattıklarını ifade etmiştir. Anlattıklarına göre, bunun üzerine Aydın Büyükşehir Belediyesi'nden yetkililer gelerek ölçümlerde bulunmuş ve yolun belirli bir kısmının mahallelilerden birinin arazisi içerisinde kaldığı tespit edilmiştir (Görüşme 15, 16 Kasım 2019). Olay, görüşülen mahallelilerin aktardığı biçimiyle yerel basına da

yansırken, haberde mahalle halkının “*Yaşam alanımızı sizlere peşkeş çekmeyeceğiz*” beyanı dikkat çekmektedir (Cintosun, 2019b).

Gerçekten de bölge ziyaret edildiğinde yolun ilgili kısmında ölçüm sonrası zemine çizildiği izlenimi doğuran çeşitli işaretler görülmüştür. Bariyerle kapatılan alanın yolun tamamını kapsamadığı, açık olan alandan taşıtların geçebildiği, ancak sondaj faaliyetlerinde kullanılan vinç gibi geniş araçların geçişinin mümkün olmadığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte mahalleliler, yolun bir şeridini kapatmalarının ardından bölgeye gelen emniyet güçlerinin buranın açılması talebinde bulunduğunu, şirket temsilcilerinin de arazi sahibine bariyerleri kaldırmaması durumunda hakkında dava açılacağı biçiminde baskı kurmaya çalıştığını aktarmıştır. Mahalleliler, bunun üzerine yolun o gün açılarak bazı araçların geçişine izin verildiğini, ancak daha sonra bir avukatla görüşerek yurttaşın kendi mülkiyetindeki arazisini çevirmesinden dolayı yaptırımla karşı karşıya bırakılamayacağı bilgisini aldıktan sonra yolun ilgili şeridinin yeniden bariyerle kapatıldığını ifade etmiştir (Görüşme 15, 16 Kasım 2019).

Yolun bariyerlerle kapatılan şeridinin yer aldığı bölgeyi takiben, yeni sondaj kuyusu açma girişimlerinin bulunduğu bölgeye 20-25 metre mesafedeki bir mahalle sakininin evi ziyaret edilmiş ve evin bahçesinde evin sahibi olan aile ve diğer mahalle sakinlerinden bir grupla bir araya gelinmiştir. Gerek aile fertleri, gerekse mahalle sakinleri, geçmişte JES ve kuyu çalışmaları sebebiyle mahallenin batısındaki Kayran Çayı’nın halihazırda olumsuz etkilendiğini, burada sondaj çalışmalarına başlandığı takdirde Gireniz Çayı’nın da bundan nasibini alacağını ifade etmiştir. Görüşülen grup, kuyu çalışmalarının mahalledeki yerleşim alanlarına giderek artan bir şekilde sirayet ettiğini, dolayısıyla buradaki yeni kuyu açma faaliyetine karşı direnişi bu yayılımı durdurmak için son bir çaba olarak gördüklerini belirtmiştir. Mahalle sakinleri, bu gayretleri de sonuçsuz kaldığı takdirde giderek yayılan kuyu çalışmaları nedeniyle burasının kendileri için yaşanmaz hale gelebileceği endişesini dile getirmiştir (age.).

Grup görüşmesine katılan mahalle sakinlerinden birisi, JES yatırımcısının zeytinlik arazileri satın alıp oradaki ağaçlara ilaç dökerek kuruttuğunu, sonra da sökmeye başladığını ileri sürmüştür. Katılımcı, bunun üzerine Kuyucak Kaymakamlığı’na giderek durumdan şikayetçi olduklarını, ancak Kaymakamlığın kendilerine şirketin kendi

mülkiyetindeki arazide istediğini yapabileceği karşılığını verdiğini anlatmıştır. Ayrıca, bunula ilgili savcılığa yaptıkları suç duyurusunun da sonuçsuz kaldığını belirtmiştir (age.). Konu ile ilgili basına yansıyan bir haberde de ağaçların kurumasının bir kimyasal kullanımının sonucunda meydana geldiğinin Kuyucak İlçe Tarım ve Orman Müdürlüğü'nce verilen bir raporla da teyit edildiği iddia edilmektedir (Aydın Kulis, 16 Eylül 2019). Haberde ayrıca, Kuyucak Belediye Başkanı'nın bölgede nöbet tutan halka yönelik *“Siz burada boşuna nöbet tutmayın. Şirket izinleri, belgeleri almış. Onlar haklı. Ne yaparsanız yapın burada bu çalışma yapılacaktır.”* sözleriyle onları eylemlerinden vazgeçirmek yönünde baskı altına almaya çalıştığı öne sürülmektedir (age.). Öte yandan, görüşülen mahalle sakinlerinden biri, yetkililerin ilgisizliğinden yakınırken, jeotermal enerjiye değil, yapılış şekline karşı olduğunu savunmuştur (Görüşme 15, 16 Kasım 2019). JES'ler ve kuyuların yerleşim yerleri ile tarım arazilerinden uzakta yapılması ve kullanılan akışkanların gereği gibi yerin altına enjekte edilmesi halinde bölgede yaşayanlar bakımından bir sorunun ortaya çıkmayacağını vurgulamıştır (age.).

Saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir meslek odası temsilcisi, eskiden Aydın ilinde vali olarak görev yapan bir yetkilinin, görevi esnasında *“JES'lerden şikayeti olan makamıma gelmesin”* dediğini ileri sürmektedir (Görüşme 05, 12 Kasım 2019). Katılımcı, mahkemeler haricinde kamuda JES'lerden kaynaklı şikayetlere dair başvuru idari birimlerden sonuç alınamadığını iddia etmektedir (age.). Yalnızca Efeler Belediyesi'nin şikayetler üzerine zabıta ekiplerini göndererek bir JES firmasının faaliyetlerini durdurduğunu aktarmaktadır (age.). Ayrıca, bölge halkının valiliğin yurttaşları dinlemek için belirlediği günlerden birinde makamı ziyaret ederek şikayetlerini paylaşma çabası da güvenlik güçlerinin engellemesiyle karşılaştığı dile getirilmektedir. Köylülerden birinin kendilerini durduran polisler *“Biz terörist miyiz?”* diyerek tepki göstermesine karşılık orada bulunan bir komiserin *“Teröristten ne farkınız var?”* şeklinde karşılık verdiği ileri sürülmektedir (Açık Radyo, 1 Kasım 2018). Kamu görevlilerinin başvurduğu bu söylem, çevre hareketlerinin devlet nezdinde kaygıları dikkate alınması gereken özneler olarak değil, aktif dışlayıcı bir tutumla tasfiye edilmesi gereken tehdit unsurları olarak görülmekte olduğu kanısını güçlendirir niteliktedir.

Devletin aktif dışlayıcı tutumunun bir diğer örneğini saha araştırması çerçevesinde görüşülen avukatlardan birinin geçirdiği soruşturma deneyimine dair aktardıkları oluşturmaktadır (Görüşme 06, 13 Kasım 2019). Buna göre söz konusu avukat ile çeşitli STK ve meslek örgütü temsilcilerinin Aydın'ın bir mahallesinde gerçekleştirdikleri yerel halkı JES'lerin etkilerine dair bilgilendirmeye dönük bir toplantı hakkında ilgili ilçenin o dönemki kaymakamınca savcılığa suç duyurusunda bulunulmuştur. Bunun üzerine, kapalı bir mekan niteliğindeki bir kahvehanede gerçekleştirilen toplantı ile ilgili olarak, kendisinin de aralarında bulunduğu katılımcılar hakkında 2911 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na aykırılıktan dolayı soruşturma açılmıştır. Avukat katılımcı, ilgili toplantı açık bir alanda yapılmış olsa dahi, ulusal ve uluslararası mevzuatça korunan barışçıl toplantı hakkının kapsamında olması itibarı ile soruşturma konusu edilmesinin hukuka aykırı olacağını vurgulamaktadır. Nihayetinde kendilerinin savcılıktan ifade için davet aldıkları ve kaymakam hakkında karşı suç duyurusunda bulunmaya hazırlandıkları esnada, soruşturmanın takipsizlikle sonuçlandığı yönünde bilgilendirildiklerini aktarmaktadır. Avukat katılımcı, neticede davaya ve cezai yaptırıma dönüşmemiş olsa da başlıbaşına böylesi bir soruşturma açılmış olmasının dahi yıldırma ve korkutma amaçlarına hizmet ettiğini öne sürmektedir (age.).

Saha araştırması çerçevesinde gerçekleştirilen görüşmelerde JES'lerin tarım ve halk sağlığı üzerinde etkilerine dair bir bölümü akademik çalışmalarla da desteklenen birçok iddia gündeme gelmiştir. Bunun dışında, söz konusu etkilere dair şeffaf bir tartışma ortamının bulunmaması ve denetim mekanizmalarının yeterince işletilmemesine yönelik şikayetler de sorunun ayrı bir boyutunu oluşturmaktadır. JES'lerin tarım üzerindeki etkilerine dair görüşülen akademisyenlerden bazıları bu konuda kendilerinin de rol aldığı çeşitli akademik çalışmaların bulgularının yeterince dikkate alınmadığından yakınmaktadır. Görüşülen akademisyenlerden biri, 2011 – 2012 yıllarında JES'lerin tarım üzerindeki etkilerine dair yerel halkta yükselen kimi şikayetler üzerine Aydın Valiliği'nin görev yaptığı üniversiteye resmi bir yazı yazarak buna dair bir bilimsel çalışma bulunup bulunmadığını sorduğunu ifade etmiştir. Akademisyen, bunun üzerine o dönemdeki doktora öğrencisiyle birlikte JES'lerin incir tarımı üzerindeki etkisini ölçmek amaçlı bir çalışma planladıklarını belirtmiştir (Görüşme 08, 14 Kasım 2019). Kendisi, doktora tez öğrencisi ile gerçekleştirdikleri araştırmanın bulgularının erişime açık olduğunu, ayrıca

JES'lerle ilgili tarafları içeren kimi görüşme ve toplantılarda bunları şifahen de paylaştığını ifade etmektedir. Bununla birlikte, devlet yetkililerinin henüz bu konuyla ilgili etkili bir adım atmadığını, yatırımcı firma temsilcilerinin ise çalışmanın güvenilirliğini sorgulayan yorumlarda bulunduğunu savunmaktadır (age.). Görüşülen bir diğer akademisyen ise TAGEM projesi kapsamında yaptıkları çalışmanın metnini, TAGEM'in oluru bulunmadığı için paylaşmadığını, ancak çeşitli görüşmelerde şifahen aktarabildiğini ifade etmektedir. Bilim insanına güven ve bilgi temelli sağlıklı bir diyalog ortamı bulunmadığından yakınmaktadır (Görüşme 09, 14 Kasım 2019).

Devletin yatırımcılarla halk arasında çifte standartlı ve JES projelerine karşı çevre hareketlerine dönük dışlayıcı tutumlarının bir diğer örneği Yeni Koronavirüs (Covid-19) salgını döneminde yaşanmıştır. Salgın nedeniyle getirilen kısıtlamalar sebebiyle pek çok yurttaş evlerinde kalmak durumundayken, JES yatırımcısı şirketlerin çalışmaları yönünden böylesi bir kısıtlama söz konusu edilmemiş, bu durum da ilgili firmalardan bazılarınca faaliyetlerine toplumsal muhalefetle karşılaşmadan devam etmek için bir fırsat olarak görülmüştür (Akdemir, 2020). Bu durumda, YEKDEM'den yararlanmak bakımından tesislerin işletmeye girmesi gereken son tarihin 31 Aralık 2020 olmasının ve salgın koşullarının inşaat faaliyetlerini sekteye uğratmasının yatırımcılarda yol açtığı endişelerin (LBF Partners, 2020) de payı olduğu söylenebilir. Nitekim yenilenebilir enerji alanındaki yatırımcılar, bu sebeple ETKB'nin salgını hukuki anlamda bir mücbir sebep olarak değerlendirerek YEKDEM'den yararlanma sürelerini buna uygun olarak uzatması yönünde çağrıda bulunmuştur (age.). YEKDEM'den yararlanma süresi dolmadan JES'leri faaliyete geçirmek isteyen yatırımcıların jeotermal sahalardaki faaliyetlerine devletçe herhangi bir müdahalede bulunulmazken, bu çalışmaları protesto etmek amacıyla alana giden yerel halktan kişilere salgınla ilgili tedbirleri ihlal ettikleri gerekçesiyle para cezası kesilmiştir (Akdemir, 2020).

JES'lerle ilgili yerel halkın yakınmaları incelendiğinde, çevre adaletinin şeffaflık ve katılımı somutlaşan usuli boyutunun yanı sıra yerel yaşam tarzlarına saygıyı ifade eden tanınma unsuruna dönük uygulamadaki sorunlar da göze çarpmaktadır. Saha araştırmasında görüşülen Pamukören Mahallesi sakinlerinden biri, geçmişte bu yerleşim yerinden Avrupa'ya göç eden bir ailenin yurtdışında doğup büyüyen bir çocuğu olmasına

karşın, sırf burada doğayla iç içe, sakin ve huzurlu bir yaşam sürmek amacıyla bulunduğu ülkeden ayrılarak buraya yerleştiğini dile getirmektedir (Görüşme 14, 16 Kasım 2019). Katılımcı, buna karşılık yaşadığı bölgede yayılmaya başlayan JES projelerinin yalnızca gelir kaynağı olan tarımsal faaliyetleri tehdit etmekle kalmayıp, buraya yerleşmesine sebep olan özlemini duyduğu doğal ve sakin yaşam tarzını da olumsuz etkilemekte olduğunu aktarmaktadır (age.).

Yerel bir televizyon kanalının yayınına katılan Kızılcaaköy sakinlerinden biri, *“Bizim yaşam alanımız burası. Atalarımızdan burası bize miras kalmış, biz bu mirası çocuklarımıza bırakacağız”* ifadelerini kullanmaktadır (Koç, 2020). Böylelikle yaşadığı yere, kökenleri geçmişe uzanan bir aidiyet duygusu beslediğini ve ilgili tüm taraflarca bu bağın tanınmasına dönük beklentisini dile getirmektedir. Programdaki bir diğer konuk ise *“Onlardan yat istemiyoruz, apartman dairesi istemiyoruz, villa istemiyoruz, limuzin de istemiyoruz, biz eşeğin üstüne binip gezmek istiyoruz ya. Biz böyle istiyoruz, böyle yaşamak istiyoruz”* sözlerini sarf etmektedir (age.). Bu sözler, bölgedeki yurttaşların JES’lerle ilgili kaygılarının yalnızca geçimlik faaliyetlerinin olumsuz etkilenmesiyle yaşamaları muhtemel maddi kayıplarla sınırlı olmadığını, alışkın oldukları ve sürdürmeyi arzuladıkları yaşam tarzının bozulmasının ekonomik endişelerden bağımsız ve bunların ötesinde bir kaygı olarak ön plana çıktığını göstermektedir. Yerel halkın en azından bir bölümü açısından, yıllardır benimsedikleri yaşam tarzına atfettikleri değerin tanınması ve buna saygı gösterilmesi, onlara önerilebilecek herhangi bir ekonomik getiriden daha anlamlı ve kıymetli konumdadır.

4.4.3. Eylemsizlik ve Belirsizlikten Beslenen Denetimsizlik: Gri Devlet

JES’lere ilişkin katılımcılarca çokça dile getirilen önemli bir konu başlığı, denetimlerin yetersizliğine ilişkin iddialar olmuştur. Söz konusu yakınmalar gerek izin ve ruhsatlandırma süreçlerini, gerekse JES’lerin kurulum ve çalışma evrelerini kapsamaktadır. JES projelerinde diğer yenilenebilir enerji projelerinden daha farklı ve yoğun olarak ön plana çıkan bir mesele de projelerin hava, su ve toprak üzerindeki etkilerine ilişkin sistemli ve şeffaf veri toplama ve paylaşma mekanizmalarının yokluğudur. Söz gelimi bir HES projesinin inşaatı esnasında doğaya denetimsizce hafriyat bırakıldığının veya santralin işletilmesi esnasında dere yatağına yeterince

cansuyu bırakılmadığının tespiti, çoğu zaman özel bir teknik bilgi veya olanak gerektirmeksizin de mümkün olabilmektedir. Ancak, bir JES projesinin gerek arama ve sondaj çalışmaları, gerekse işletme aşamasında hava, su ve toprağa etkilerinin tespiti ve belgelendirilmesi için bilimsel ölçüm ve izleme faaliyetlerine gereksinim bulunmaktadır.

Bununla birlikte, devletin JES'ler bakımından hava, su ve toprak kalitesine ilişkin yaygın, düzenli ve sistemli ölçümlerde bulunmadığı, yalnızca dönem dönem belirli ölçüm sonuçlarını sınırlı bir şekilde kamuoyuyla paylaşarak santrallerin çevre üzerinde herhangi bir olumsuz etkisinin tespit edilmediği iddiasında bulunduğu görülmektedir. Buna karşılık, gerek Aydın'daki kimi yerel yönetimler, gerekse bilim insanlarınca gerçekleştirilen bazı ölçüm ve araştırmalar ortaya bununla çelişen sonuçlar koymaktadır. Dolayısıyla, JES'lerin çevre üzerinde hangi etkilerinin bulunduğu ve bunların ne düzeyde olduğuna dair pek çok belirsizlik mevcuttur. Ancak, devletin bu belirsizliklerin üzerine giderek bunları gidermek değil, bunları JES'lerin riskli olmadığına dair bir karine olarak sunmak biçiminde bir yol izlediği görülmektedir.

Orhan (2012), Türkiye'deki hava kirliliği sorununa ilişkin çalışmasında meseleye ilişkin ölçüm ve bilgi paylaşımında söz konusu olan eksikliklere dikkat çekerken *“kanıt bulunmamasının bir kanıt niteliğinde olduğu”* tespitinde bulunmaktadır. Yazar, Bachrach ve Baratz'ın (1963, s. 632'den aktaran age., s. 5), *“baskın toplum değerleri, mitler ve siyasi kurumlar ve usullerin manipüle edilmesi yoluyla karar almanın güvenli kabul edilen meselelere odaklanacak şekilde kısıtlanması veya sınırlandırılması”* olarak tanımladığı *“karar almama (non-decision-making)”* kavramına atıfta bulunmaktadır. Orhan (age.), buradan yola çıkarak, *“iktidarın eylemi yönetmek kadar eylemsizliği yönetmek kapasitesinde de yattığını”* savunmaktadır. Yazar, Türkiye'de hava kirliliğine ilişkin etkin bir izleme yürütülmemesinin ardında devletin ekonomik kalkınmayı öncelemesi ve bunun çevresel etkilerinin, önlem alınması taleplerini gündeme getirecek bir şekilde görünür hale gelmemesi kaygısının rol oynadığını dile getirmektedir. Çalışmanın bu başlığında saha araştırması ve ikincil kaynaklardan elde edilen bulgulardan hareketle, devletin Türkiye'deki JES projelerine ilişkin tutumunda da benzer bir tavrın söz konusu olduğu tartışılacaktır. Bu bağlamda, devletin JES'lerin etkilerinin tespitine dair büyük ölçüde eylemsiz kalarak bu meselede belirsiz gri alanların oluşumuna

yol açtığı ve bu muğlaklığı meselenin enerji yatırımlarının devamlılığı lehine yönetimi için kullandığı savunulacaktır.

Bilindiği gibi dilimizde gri sözcüğü, somut anlamıyla siyah ve beyaz arasındaki ara tonlara karşılık gelmekte olup, bununla bağlantılı olarak kimi metaforik anlamlar da üstlenmektedir. Bu itibarla, gri, bir ara ton olması bakımından genel olarak belirsizlik içeren durumları tariflemekte kullanılmaktadır. Bununla bağlantılı olarak, insan kaynaklı hava kirliliği veya sis gibi meteorolojik koşullar sebebiyle görüş mesafesinin düşük olduğu durumlarda havaya gri bir tonun egemen olduğundan söz edilmektedir. Bunun dışında grilik, ne tertemiz, ne de tamamen kirli olmanın söz konusu olduğu ara biçimler için de başvurulabilen bir ifadedir. Bu bağlamda, Türkiye’de devletin çevre politikasında izleme ve denetim faaliyetlerindeki eylemsizlikler vasıtasıyla ekonomik kalkınmanın çevresel etkileri hakkında belirsiz gri alanlar oluşturduğu görülmektedir. Yine bu nedenle, ülkenin bazı kentsel kirlilik sorunlarını gidermede belirli ölçüde ilerleme kaydetmekle birlikte, vatandaşlarına tamamen sağlıklı bir çevre ortamı sağlayamayarak bu anlamda da gri bir görünüm çizdiği gözlemlenmektedir. Tüm bunlardan hareketle, Türkiye’de devletin çevre politikasını betimlemek üzere gerek “yeşil devlet” kavramı, gerekse gri renginin ilişkili bulunduğu anlam dünyasından ilhamla gri devlet tanımlaması önerilmektedir.

Jeotermal enerji projelerine ilişkin izin ve ruhsat süreçleri incelendiğinde, devletin gri alanlar oluşturmaya henüz konuya ilişkin yasal düzenlemeler yapma evresinde başladığı ve bunun doğal olarak ilgili mevzuatın uygulanmasına da yansıdığı görülmektedir. Saha araştırması kapsamında görüşülen jeoloji yüksek mühendisi katılımcı, devletin izin başvurularında yeterince katı davranmadığını, jeotermal enerji alanında çıkartılan yasanın da bu anlamda yeterli olmadığını öne sürmüştür (Görüşme 04, 9 Kasım 2019). 5686 sayılı Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu’nun hazırlanışı aşamasında jeotermal sahalarının jeolojik özelliklerinin yeterince göz önünde bulundurulmadığını, bu sebeple aynı kaynağın üzerinde 4-5 ayrı ruhsat verilmesi gibi durumların söz konusu olabildiğini ifade etmiştir. Böylesi durumlarda belirli bir noktada akışkan çekimi yapıldığında buraya 10 kilometre mesafedeki bir başka kuyunun basıncında düşüş meydana gelebildiğini belirtmiştir (age.). Jeotermal sahalarla ilgili

ruhsatlandırma kriterlerinin yeterince iyi olmadığı ve konu ile ilgili yeterince ehil olmayan şirketlerin de sektöre girmesine imkan tanıdığı, saha araştırması çerçevesinde görüşülen yatırımcı bir firmanın temsilcilerince de dile getirilmiştir (Görüşme 17, 25 Aralık 2019). JES’lerin de aralarında bulunduğu yenilenebilir enerji projelerine finansman temin eden ulusal bir bankanın temsilcisi, jeotermal enerjinin güneş ve rüzgar enerjisi denli yenilenebilir bir nitelik arz etmediğini, kaynakların sınırlı olduğunu aktarmaktadır (Görüşme 20, 26 Ağustos 2020). Katılımcı, santraller çoğaltıldıkça aynı sahanın bir sürü santrale paylaştırıldığını dile getirmektedir. Bunun sonucunda santrallerin üretim kapasitelerinde geçmişe nazaran düşüşler meydana geldiğini, kendilerine finanse ettikleri kimi JES’lerdeki enerji üretiminde azalmaya dair revizyonların ulaştığını belirtmektedir (age.).

Öte yandan, jeoloji yüksek mühendisi katılımcı, JES’lerin çalışma evresinde reenjeksiyonun takibine yönelik denetimlerin yetersiz olduğunu savunarak, söz gelimi Buharkent ilçesine bağlı Kızıldere’de ilk faaliyete geçen ve uzun dönem devletçe işletilen JES’in yıllarca akışkanlarını Büyük Menderes Nehri’ne deşarj ettiğini, ancak o dönemde çalışan başka JES bulunmadığından bunun yeterince dikkat çekmediğini ifade etmiştir (Görüşme 04, 9 Kasım 2019). Bununla birlikte, söz konusu santralin çevresel etkilerine dair farklı kaynaklarda aktarılan bilgilere de rastlanmaktadır. Söz gelimi, aynı zamanda maden mühendisi olan ve ilçedeki jeotermal kaynak arama çalışmalarında görev alan Buharkent’in eski belediye başkanlarından Kadri Ölçenoğlu, ilçede jeotermal kaynakların kullanılmaya başlanması ile gelişen süreci ve bunun olumsuz etkilerini şu sözlerle aktarmaktadır (Büke vd., 2014, s. 50):

Madenler, enerji kaynakları bulundukları coğrafyanın kaderini değiştirirler; ancak buhar, Burhaniye’nin ve yörenin kaderini olumlu anlamda değiştirmedir. 1987’de ilçe olup ‘Buharkent’ ismini aldık ama buhardan cismini yararlanamadığımız gibi zarar gördük. Yüksek düzeyde bor ihtiva eden jeotermal suların yeniden kaynağa enjekte edilmeyip Büyük Menderes Nehri’ne verilmesiyle su kaynakları ve toprakta kalıcı kirlilik oluşturdu. Bütün Büyük Menderes Havzası etkilendi kirlilikten. İlçenin ve bütün Havza’nın başlıca geçim kaynağı olan tarıma da olumsuz etkileri oldu kirliliğin.

Bu bakımdan, her ne kadar enerji politikasındaki neoliberalleşme ve şirketlerin kâr kaygısıyla yoğun bir şekilde bu alana yönelmesi sonucunda JES’lerin etkileri çok

daha görünür hale gelmiş olsa da aslında çevreci bir siyasi iradenin yokluğunda enerji üretiminin devletin mülkiyet ve idaresinde olmasının da farklı bir netice doğurmadığı görülmektedir.

Devletin JES'lerin etkilerine dair etkin bir denetim yürütmediğine işaret eden göstergelerden bir diğeri, denetim için görevlendirilen personelin uzmanlık anlamında yeterli olmadığına dair iddialardır. Nitekim denetçilerin etkileri tespit edebilecek yetkinliğe sahip olmadığı durumlarda herhangi bir çevresel olumsuzluk bulgusu da söz konusu olmamaktadır. Böylelikle bir yandan devlet, denetim yapıldığı savıyla meşruiyetini belirli ölçüde muhafaza edebilmekte, yatırımcılar ise faaliyetlerini ekolojik duyarlılıklar gösterme zorunluluğu hissetmeden devam edebilmektedir. Jeoloji yüksek mühendisi katılımcı idare tarafından denetim için görevlendirilen kişilerin sayı ve tecrübe anlamında yeterli olmadığını savunmuştur (Görüşme 04, 9 Kasım 2019). Denetimlerde görev yapan kişilerin gereğince uzmanlık sahibi bulunmadığı ve çoğu durumda santralde görev yapan kişilerin konu ile ilgili daha bilgili ve kalifiye olduğu saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir yatırımcı firmanın temsilcilerince de gündeme getirilmiştir (Görüşme 17, 25 Aralık 2019). Öte yandan, meslek odası temsilcisi bir katılımcı ise denetimlerden sorumlu kamu görevlilerinin sayı ve uzmanlık bakımından yetersizliğinin haricinde, yatırımlara dair olumsuz görüş bildirme hususunda da çekingen olduklarını öne sürmüştür. Katılımcı, JES'lerin etkileri ile ilgili menfi görüş bildiren bazı yetkililerin görev yerinin değiştirildiğini iddia etmiştir (Görüşme 05, 12 Kasım 2019).

Araştırma çerçevesinde görüşülen kamu kurumlarının temsilcileri ise JES'lere ilişkin denetimlerin düzenli olarak gerçekleştirildiğini ifade etmiştir (Görüşme 07, 14 Kasım 2019; Görüşme 12, 15 Kasım 2019). Katılımcılar, yerel halkın şikayetlerinin artması üzerine özellikle son iki yıldır kamu kurumlarının eşgüdümüyle JES'lerle ilgili bir denetim ekibi oluşturulduğunu, denetimlerin daha da sıkılaştırıldığını ve kurallara uymayan firmalara cezalar kesildiğini iddia etmiştir (age.). Bu noktada anımsatılması gereken bir husus, JES'lerin 2006 yılında ilk özel santralin faaliyete geçmesi ve 2007'de Jeotermal Enerji Kanunu'nun yasalaşmasıyla birlikte yaygınlaşmaya başladığıdır. Buna karşılık denetimlerin ancak son iki sene zarfında görece daha sistemli bir yapıya kavuştuğu görülmektedir. Halihazırdaki denetim rejiminin etkinliğinin de halen tartışmalı bir konu olduğu birazdan ele alınacaktır.

Saha çalışmasında görüşülen kamu kurumu temsilcilerinden biri, kendilerine ulaşan kaçak akışkan deşarjı şikayetleri sonucunda denetimlerde bulunulduğu ve ihlal tespit edildiği hallerde hem idari para cezası uygulandığı hem de savcılığa suç duyurusunda bulunulduğunu belirtmektedir (Görüşme 12, 15 Kasım 2019). 2018 yılında Aydın Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü tarafından yapılan açıklamada 2017 yılı boyunca ve 2018'in ilk dört ayında JES yatırımcılarına toplamda 808.937 Türk Lirası tutarında idari para cezası uygulandığı vurgulanmıştır (Eravcı, 2018). Bununla birlikte, saha araştırması çerçevesinde görüşülen avukat katılımcı, idari para cezalarının yatırımcı firmalar için caydırıcılık oluşturabilecek düzeyin uzağında olduğunu iddia etmektedir (Görüşme 06, 13 Kasım 2019). Meslek odası temsilcisi katılımcı ise yatırımcılara 3573 sayılı Zeytinciliğin Islahı ve Yabanilerinin Aşılattırılması Hakkında Kanun ile 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanım Kanunu çerçevesinde pek çok ceza yazıldığını, ancak bu işlemleri uygulayan il veya ilçe tarım müdürlerinin görev yerlerinin değiştirildiğini ileri sürmektedir (Görüşme 05, 12 Kasım 2019). Ayrıca, denetimlerden etkilenmek istemeyen yatırımcıların, mesai saatleri dışında ve tatil günleri akışkanlarını doğaya bıraktığını iddia etmektedir (age.). Benzer doğrultuda avukat katılımcının da H₂S'ten kaynaklı kötü kokuyu en çok gece saatlerinde duyduğunu naklettiğini (Görüşme 06, 13 Kasım 2019) burada bir kez daha anımsatmakta fayda vardır. Bu anlatılardan da anlaşıldığı gibi, denetimin söz konusu olması tek başına yeterli olmamakta, denetimlerin süreksizliğinden kaynaklanan gri alanlar, yatırımcılara durumu suiistimal ederek doğaya karşı özensiz davranma olanakları tanımaktadır.

Öte yandan, bu başlık altında tekrara düşmemek açısından ayrıntılı bir şekilde yeniden ele alınmamakla birlikte, JES'lerin hava ve toprak üzerindeki etkilerine dair net bulgular ortaya konulmasını elverecek tarzda ölçümlerin de yetkili makamlarca yapılmadığı anımsatılmalıdır¹⁰⁷. Çalışmada daha önce de dile getirildiği gibi EBRD ve ÇŞB'nin KED Projesi çerçevesinde hazırlanan raporda, bölgede JES'ler haricinde havayı kirletme olasılığı bulunan başka tesislerin de bulunduğu, ancak *“özellikle jeotermal santrallerinin bulunduğu alanlarda sürekli ve düzenli ölçümler alınmadığı için”* hava kalitesine olumsuz etki eden faaliyetlerin hangileri olduğunun açıkça belirlenemediği

¹⁰⁷ Bkz. bu çalışmada 4.3.3 Jeotermal Enerji Santrallerinin Çevresel Etkileri ve 4.3.4 Jeotermal Enerji Santrallerinin Toplumsal Etkileri bölümleri.

ifade edilmektedir (Avcı vd., 2020a, s. 81). Böylelikle, Orhan'ın (2012) biraz önce atıfta bulunulan hava kirliliğine ilişkin çalışmasındaki gibi devletin, çevre sorununun köken ve boyutlarını açıkça ortaya konulmasını sağlayacak ve belirli önlemler alınmasını gerektirecek ölçümleri yapmaktan kaçındığı ve bu eylemsizlikle aslında sorunun çözüme kavuşturulmaması sonucunu doğuracak bir “karar almama” hali içerisinde olduğu görülmektedir. Ayrıca, JES'lerin toprak ve yeraltı suyu kalitesi üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amacıyla TAGEM projesi kapsamında gerçekleştirilen ölçümlerin sonuçlarını içeren metnin yayınlanarak yaygınlaştırılmasına yine TAGEM'in olur vermemesi de bu çerçevede hatırlatılması gereken bir diğer olaydır¹⁰⁸. Bu itibarla devlet, iktidarını JES'lerin etkilerine ilişkin bulguların dolaşıma girmesi ve tartışılmasını önlemek yolunda kullanmaktadır. Böylelikle, JES'lerin yol açtığı etkilerle ilgili belirsizlik ve bilinmezliklerin sürmesine zemin hazırlamaktadır. Bu gri alan, deneyimledikleri çeşitli olumsuzluklar ile ilgili olarak JES'lerden şikayetçi olan yerel halk ve STK'lara karşı devlet ve yatırımcıların bölgede pek çok farklı ekonomik faaliyetin bulunduğu ve ilgili yakınmalarla JES'ler arasında doğrudan bir nedensellik bağının henüz tespit edilmediği biçiminde bir savunmaya sığınmasına olanak tanımaktadır.

Saha araştırması kapsamında görüşlerine başvuru alan yenilenebilir enerji projelerine finansman sağlayan uluslararası bir kurumun temsilcisi, Türkiye'de JES'leri denetlemek açısından yeterli düzenlemelerin bulunduğunu, ancak bunların ilgili devlet kurumları tarafından yeterince etkin bir şekilde uygulanmadığını ileri sürmüştür (Görüşme 19, 30 Temmuz 2020). Katılımcı, Türkiye'de jeotermal enerji projelerinin yaygınlaşmasının, ülkeye göre kaynaklar bakımından daha zengin olan Endonezya'ya kıyasla çok daha hızlı bir şekilde gerçekleştiğine dikkat çekerek, bu hızlı ivmenin denetimlerin etkinliği bakımından temel sorunu oluşturduğunu iddia etmiştir. Çevresel etkilerin önüne geçmek için elverişli teknolojilerin bulunmasına karşın, firmaların etkin denetimlerin yokluğunda çoğunlukla daha fazla kâr kaygısıyla bunları kullanmaktan kaçındığını vurgulamıştır. Finansman sağlayan kurumların da belirli koşullar uygulamakla birlikte, bunlarla ilgili taahhütlere uyulmaması durumunda finansmanı geri çekmenin ötesinde bir yaptırım gücü bulunmadığını iddia etmiştir. Bu bakımdan,

¹⁰⁸ Bkz. bu çalışmada 4.3.4 Jeotermal Enerji Santrallerinin Toplumsal Etkileri ve 4.4.2 Dışlayıcı Devletin Emlakları: Şeffaflık, Katılım ve Tanınma Sorunları bölümleri.

projelerin olumsuz çevresel dışsallıklarının önüne geçmek için asıl kritik rolün, ulusal mevzuatın gözetilmesini etkin bir biçimde denetlemesi gereken devlet kurumlarında olduğunu savunmuştur (age.).

Saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir ulusal banka temsilcisi ise uluslararası bankaların projelerde yer almamayı tercih etme gücünün daha fazla olduğunu ileri sürmüştür (Görüşme 20, 26 Ağustos 2020). Buna karşılık, “*Yerel politikaları, kalkınmayı destekleyici bir misyonumuz var*” ve “*Türkiye’nin enerji politikalarından ciddi anlamda kopuk hareket edemeyiz*” sözleriyle uluslararası finansman kuruluşları ile işbirliğinden kaynaklı bazı uluslararası standartların haricinde, ulusal bankaların finansman temininde devletin politika ve mevzuatı ile ayrılarak ek kıstaslar dayatma biçiminde bir hareket alanına sahip olmadığını ifade etmiştir (age.). Katılımcı, bu bağlamda, ulusal mevzuatta JES’lerden kaynaklı karbon emisyonlarına dönük bir sınır değer veya bertaraf yükümlülüğü bulunmadığını anımsatmıştır. Bundan dolayı, sadece karbon emisyonlarını gerekçe göstererek JES’lere finansman sağlamayı kategorik olarak reddetme olanağına sahip bulunmadıklarını aktarmıştır (age.).

JES’lerin denetimi ile ilgili bir diğer tartışma yaratan husus, bazı santrallerin iskan ruhsatı veya işyeri açma ve çalıştırma ruhsatı bulundurmadan çalıştırıldığına dair iddialardır. Bu meselede ruhsatlandırmanın ne tür bir rejime tabi olduğu ve bununla bağlantılı olarak bu konudaki yetkinin yerel yönetimlere mi merkezi idareye mi ait olduğu konusunda bir gri alan söz konusudur. Saha araştırması çerçevesinde Aydın’da bulunduğu esnada Aydın Barosu Çevre ve Kent Hukuku Komisyonu’nun haftalık toplantılarından birine katılma olanağı bulunmuş olup, toplantıda gündeme gelen hususlardan biri bu konu olmuştur (Aydın Barosu Çevre ve Kent Hukuku Komisyonu haftalık toplantısına katılım, 13.11.2019). Toplantıda komisyon üyesi avukatlar, Aydın’daki ilçe belediyelerine, yetki alanlarındaki JES’lerin ruhsat durumları hakkında bilgi verilmesi amacıyla resmi yazılar gönderildiğini ifade etmiştir. İlçe belediyelerinden bazılarının kendilerine yazılan yazıyı yanıtsız bıraktığı, diğerlerinin verdiği cevaplardan bazı belediyelerin yetki alanlarında ruhsatsız çalışmakta olan JES’lerin bulunduğu ortaya çıktığı görüşülmüştür. Ayrıca ilçe belediyelerinden birinin, konunun önceki aylarda gündeme gelmesi üzerine, daha önceden iskan ruhsatı ya da işyeri açma ve

çalıştırma ruhsatları yönünden eksiklikleri bulunduğu halde faaliyetlerini sürdüren JES'lerden bazılarına bu ruhsatları verdiği iddia edilmiştir. Toplantıda ilerleyen günlerde, bazı JES'lerin kuruluşlarından itibaren ruhsatsız çalışmasına göz yumdukları iddiasıyla yetkililer hakkında Aydın Barosu adına suç duyurusunda bulunulması hususu görüşülmüştür.

Anılan toplantıyı izleyen haftalarda Aydın Barosu'nun bir basın açıklaması yaparak il genelinde 23 JES'in gayrisihhi işletme ruhsatı bulunmadığı, 15'inin ise iskan ruhsatı (yapı kullanma izni) bulunmadığı iddiasıyla bunlar hakkında işlem yapmayan idari makamlar ve yerel yönetimler hakkında suç duyurusunda bulunulduğunu ilan ettiği basına yansımıştır (Karadağ, 2019). Bununla birlikte, suç duyurusu üzerine hakkında soruşturma izni istenen 13 görevli hakkında Aydın Valiliği'nce soruşturma izni verilmemiştir (İnmez, 2020). Ayrıca, Aydın Cumhuriyet Başsavcılığı da Aydın Barosu'nun suç duyurusu hakkında “*soruşturma yapılmasını gerektirecek nitelikte yeterli ve makul şüphe bulunmadığına*” hükmetmiş, bu karara İzmir Bölge İdare Mahkemesi Başkanlığı nezdinde yapılan itiraz da kesin olarak reddedilmiştir (Pektaş, 2020).

JESDER tarafından yapılan açıklamada bazı JES'lerin ruhsatsız çalıştırıldığı iddialarının gerçeği yansıtmadığı ileri sürülmüştür (Milliyet, 20 Kasım 2019). JESDER'in açıklamasında “*3572 Sayılı İş Yeri Açma ve Çalışma Ruhsatlarına Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun'un 2. Maddesi'nin B bendi gereği*” JES'lerin gayrisihhi müessese izni ruhsatından muaf olduğu iddia edilmektedir (age.). İlgili bentte kanunun “*Nerede açılırsa açılsın, yakıcı, parlayıcı, patlayıcı ve tehlikeli maddelerle çalışılan işlerle oksijen LPG dolum ve depoları, bunlara ait dağıtım merkezleri, perakende satış yerleri, taşocakları, akaryakıt istasyonları ve benzeri yerlere,*” uygulanmayacağı ifade edilmektedir¹⁰⁹. Bir TV programına katılan JESDER Başkanı Ufuk Şentürk, Aydın ilindeki JES'ler içerisinde yalnızca Germencik ilçesinde yer alanlardan ikisinin flash tipi olduğunu, kalan 27 tanesinin binary tipte olduğunu ileri sürmektedir. Şentürk, binary tipi JES'lerde eşanjörde ikincil sıvı olarak kaynama noktası suya göre daha düşük olan pentan gibi petrol türevi yanıcı nitelikteki

¹⁰⁹ 3572 Sayılı İş Yeri Açma ve Çalışma Ruhsatlarına Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun, R. G. Tarih: 17 Haziran 1989, Sayı: 20198.

sıvıların ısıtılarak türbinlere gönderildiğini aktarmaktadır. Dolayısıyla, bu tip santrallerin gayrisihhi müessese izni ruhsatına nazaran daha ağır koşullara bağlı olan izin süreçlerine tabi olduğunu iddia etmektedir (Aydın, 2020). KED Projesi çerçevesinde hazırlanan Taslak KED Raporu’nda proje alanındaki JES’lere dair hazırlanan listede Aydın ilindeki işletme halindeki JES’lerin 26’sının binary, 1’inin flash tipte olduğu, 1’inin ise flash ve binary bileşik sistem kullandığı görülmektedir (Avcı vd., 2020a, s. 480-481). KED Projesi çerçevesinde hazırlanan Taslak KED Raporu’nda, İşyeri Açma ve Çalışma Ruhsatlarına İlişkin Yönetmelik’te değişiklik yapılarak EK-2’de JES’lere yer verilmesi ve böylelikle santrallerin gayrisihhi müessese kategorisine alınması tavsiyesi yer almaktadır. Önerilen değişiklikte, JES’lerin halk sağlığı açısından ele alınması olanağının doğacağı ileri sürülmektedir (age., s. 313).

Bununla birlikte, saha araştırması çerçevesinde görüşülen bir kamu kurumundaki yetkililer, JES’lere bulundukları yerin belediyelerince gayrisihhi müessese ruhsatı verildiğinden söz etmiştir (Görüşme 07, 14 Kasım 2019). Ayrıca, yine araştırma çerçevesinde görüşülen bir avukat, İşyeri Açma ve Çalışma Ruhsatlarına İlişkin Yönetmelik çerçevesinde Birinci Sınıf Gayrisihhi Müesseseler sınıfına giren tesislerin işyeri ruhsatlarının büyükşehir belediyeleri, İkinci Sınıf Gayrisihhi Müesseseler sınıfına giren tesislerin işyeri ruhsatlarının ilçe belediyelerince verildiğini belirtmiştir (Görüşme 10, 14 Kasım 2019). Avukat katılımcı, İşyeri Ruhsatı Yönetmeliği’nin 23. Maddesinin ikinci fıkrasında yer alan *“Yetkili idareler, ikinci ve üçüncü sınıf gayrisihhi müesseseler için yapılacak beyan ve incelemelerde; insan sağlığına zarar verilmemesi, çevre kirliliğine yol açılmaması, (...) ve doğanın korunması ile ilgili düzenlemeleri esas alır.”* hükmüne de dikkat çekmiştir. Bu Yönetmeliğe uymayan çok daha küçük ölçekli işletmelerin dahi ruhsat alamama veyahut işletme esnasında kuralların dışına çıkmaları halinde mühürlenme yaptırımıyla karşı karşıya kaldığını vurgulayan avukat katılımcı, buna karşılık bazı JES’lerin ruhsatsız çalıştırılmasının ciddi bir çifte standart oluşturduğunu öne sürmüştür (age.).

İşyeri Açma ve Çalışma Ruhsatlarına İlişkin Yönetmelik’teki (2005) (İşyeri Ruhsatı Yönetmeliği) Gayrisihhi Müesseseler Listesi başlıklı EK-2 incelendiğinde, *“jeotermal enerji santralleri ile bu enerjiden 5 MW ve üzerinde kullanan tesisler”*ın

İkinci Sınıf Gayrisihhî Müesseseler başlığı altında yer aldığı görülmektedir¹¹⁰. Yönetmeliğin 4. maddesinin d bendindeki ikinci sınıf gayrisihhî müessese tanımı, *“meskenlerden mutlaka uzaklaştırılması gerekmemekle beraber izin verilmeden önce civarında ikamet edenlerin sıhhat ve istirahatleri üzerine gerek tesisatları ve gerekse vaziyetleri itibarıyla bir zarar vermeyeceğine kanaat oluşması için inceleme yapılması gereken işyerlerini”* kapsamaktadır (İşyeri Ruhsatı Yönetmeliği, 2005). Aynı zamanda Aydın Barosu Çevre ve Kent Hukuku Komisyonu üyesi olan Avukat Akın Yakan da JESDER’in açıklamasına cevaben kaleme aldığı yazıda, JES’lerin yatırımcıların öne sürdüğü istisnanın kapsamına girmediğini iddia ederek, İşyeri Ruhsatı Yönetmeliği çerçevesinde JES’lerin ikinci sınıf gayrisihhî müessese olduğunu savunmaktadır. Avukat Yakan, bu savını desteklemek üzere ayrıca Elektrik Tesisleri Proje ve Kabul Yönetmeliği’nin EK-12 listesi kapsamında elektrik üreten bir tesisin kesin kabul başvurusunda bulunabilmesi için anılan belgeler içerisinde gayrisihhî müessese iş yeri açma ve çalıştırma ruhsatının yer aldığına dikkat çekmektedir (Yakan, 2019).

Öte yandan, Çevre ve Şehircilik Bakanı’nın JES’lerin işyeri açma ve çalıştırma ruhsatı bulunmaksızın çalıştırıldığı iddialarına dair kendisine yöneltilen bir soru önergesine verdiği yanıt, tartışmalara yeni bir boyut getirmiştir. Bakan, verdiği yanıtta İşyeri Ruhsatı Yönetmeliği’nin EK-2 listesine göre JES’lerin ikinci sınıf gayrisihhî müessese olduğu, 5216 sayılı Büyükşehir Kanunu ve 5393 sayılı Belediye Kanunu’nun ilçe belediyelerinin görevlerine dair düzenlemelerine göre bunlara dair işyeri açma ve çalıştırma ruhsatı düzenlenmesi ve denetlenmesinin ilçe belediyelerinin görevi olduğunu savunmuştur (Aydınpost, 21 Mayıs 2020). Böylelikle Bakan, JESDER’in açıklamasının aksine, Aydın Barosu Çevre ve Kent Hukuku Komisyonu’nun savunduğu hukuki görüşü teyit eden bir tutum ortaya koymuştur. Ancak, Bakan’ın bu beyanına ilişkin olarak bir açıklama yapan Efeler Belediye Başkanı ise Manisa İdare Mahkemesi’nin, bir ilçe belediyesinin JES için yapılan işyeri açma ve çalıştırma ruhsatı başvurusunu reddi ile ilgili verdiği iptal kararını gündeme getirmiştir (Aydın Denge, 23 Mayıs 2020). Buna göre ilgili kararda JES’lerin üretim sürecinde kullandığı pentan maddesinin patlayıcı madde kabul edilerek, söz konusu tesis JESDER’in de gündeme getirdiği istisna maddesi

¹¹⁰ İşyeri Açma ve Çalışma Ruhsatlarına İlişkin Yönetmelik, R. G. Tarih: 10 Ağustos 2005, Sayı: 25902.

içerisinde kabul edilmiş ve ruhsatlandırma yetkisinin ilçe belediyesinde bulunmadığı yönünde karar verilmiştir (age.).

Avukat Yakan (2020c) ise Efeler Belediye Başkanı'nın açıklamalarına yanıt olarak, söz edilen mahkeme kararının, esas ve karar numaraları gizlenerek JESDER tarafından kendilerine de gönderildiğini, ancak ilgili dosyanın bu karar sonrasında Danıştay'a intikal edip etmediği, kararın kesinleşip kesinleşmediği konusunda bir bilgi bulunmadığını vurgulamaktadır. Yakan (age.), karar kesinleşmediği takdirde emsal oluşturma vasfının tartışmaya açık olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca, JES'leri yanıcı maddelerle çalışan tesislere dair istisnai düzenlemeye dahil etmenin zorlama bir yorum olduğunu öne sürmektedir. Dolayısıyla Çevre ve Şehircilik Bakanı'nın savunduğu görüşün isabetli olduğunu iddia etmektedir (age.).

Özetle, JES projelerinin yaygınlaşma sürecinde devletin yine ekolojik ve katılımcı değil, ekonomik ve dışlayıcı bir rasyonalite ile hareket ettiği anlaşılmaktadır. Devletin JES'lerle ilgili etkin bir denetim, ölçüm ve izleme faaliyeti yürütmediği, böylelikle santrallerin muhtemel çevresel etkileri ile ilgili bir belirsizlik halini egemen kılmakta olduğu gözlemlenmektedir. Böylelikle yerel halkın ve STK'ların konu ile ilgili muhalefetin ortaya çıkardığı sürecin yönetimi, bu failerin konu ile ilgili itirazları belirli ölçüde bu gri muğlaklık duvarına çarptığı için daha kolay hale gelmektedir. Bu bakımdan, ülkemizde yeşil değil, gri bir devletin söz konusu olduğunun savunulması mümkündür. Öte yandan, bir an için devletin böylesi bir iradeyle değil, JES'lerin denetimi alanında kapasitesinin bulunmadığı için bu alanda yetersiz kaldığı farz edilse bile böylesi bir konumdayken pek çok projeye ruhsat vermenin de neticede olumsuz çevresel ve sosyal dışsallıkların ortaya çıkmasını göze alan bir siyasal tercih niteliğinde olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla, enerji arzını bir an önce çeşitlendirmek ve egemenliği altındaki doğal kaynakları bir an önce ekonomik anlamda değerlendirmek dürtüsünün, kamu yararını ve çevresel sürdürülebilirliği gözetmeye nazaran daha baskın çıktığı sonucuna varılmaktadır. Projelere karşı toplumsal muhalefetin yükselişiyle birlikte devletin kitleler nezdinde meşruiyetini belirli ölçüde muhafaza etmek için denetimlerin yapıldığı algısını oluşturmaya dönük bazı adımlar attığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte, devletin yerel halkın kaygılarını karar alım süreçlerinde göz önüne almakta halen

isteksiz olması, projeleri protesto edenlere dönük kısılaştırma ve cezalandırma pratikleri ile açığa çıkmaktadır. Bu anlamda, JES projelerinde devletin tutumuna dair ulaşılan bulgular, Türkiye’de devletin konumunun ideal “yeşil devlet” tipolojisi ile örtüşmediğine dair çalışmanın önceki bölümlerinde varılan sonuçlarla uyumluluk göstermektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada “yeşil devlet”, “çevreci devlet”, “ekolojik devlet” gibi kavramlar ekseninde gelişen yaklaşımlar ışığında Türkiye’deki yenilenebilir enerji politikası ele alınmıştır. Çalışmada devletlerin gerçek anlamda yeşil bir nitelik kazanıp kazanamayacağı ile Türkiye’de devletin çevre ve yenilenebilir enerji politikalarının ideal “yeşil devlet” tipolojisiyle ne denli örtüştüğü sorularına yanıt aranmıştır.

Çalışmanın modern devletlerin “yeşil devlet” kavramı karşısındaki konumuna dair vardığı sonuç, modern devletlerin gerçek anlamda yeşil bir nitelik kazanamayacağı yönündedir. Modern devletlerin tutumlarına dahili düzenin muhafazası, uluslararası alanda rekabet edebilirlik, vergilendirme yoluyla faaliyetlerinin finansmanı, bununla bağlantılı olarak ekonomik büyümenin temini ve kitleler nezdinde (demokratik) meşruiyetin sağlanması gibi temel gereklilikler (*imperatives*) yön vermektedir (Dryzek vd., 2003). “Yeşil devlet” yaklaşımları, bu durumdan hareketle çoğunlukla devlet bünyesindeki politika yapım süreçlerinin nihai çıktılarına odaklanarak devleti yekpare bir yapı olarak ele almaktadır. Zira devletler için belirleyici olan temel gerekliliklerin varlığı ve devletlerin içerisinde hareket ettiği ekonomik sistemden ötürü özellikle ekonomik büyüme gerekliliğinin sahip olduğu öncelik, devletlerin farklı birimleri arasında çevre politikasına dönük bakışta çeşitli nüanslar söz konusu olsa dahi politika çıktılarının belirli bir doğrultuda şekillenmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda, dönem dönem devletlerin demokratik meşruiyet gerekliliğinden dolayı kitleleri çevrenin korunmasını gözettiklerine ikna etmek amaçlı kimi politikalar geliştirdikleri gözlemlenmekle birlikte, nihayetinde devlet bünyesindeki ekonomik bakış açısına sahip odakların siyasal tercihlerinin ön plana çıktığı görülmektedir (Hausknost, 2020). Dolayısıyla, devletlerin doğaya bakışında farklı ekosistemlerin ve onları oluşturan çeşitli türlerin yaşam tarzlarının özgül niteliklerini ve içkin değerlerini göz önünde bulunduran değil, onları ekonomik bağlamda sermaye birikimine tahvil etmeye dönük indirgemeci ve araçsal bir rasyonalite söz konusudur.

Modern devletler, kapitalist ekonomik sistemin gerekleri doğrultusunda hareket etmektedir. Kârlılığın devamı için sermayenin sürekli genişlemesine gereksinim duyan kapitalizm, ekonomik büyüme düşüncesini terk etmek bir yana, her türlü ekonomik durgunluğu arzu edilmeyen bir kriz hali olarak tanımlayan bir yapıya sahiptir (O’Connor,

1994). Ancak, sistemin üretim koşulları olarak da anılan insan emeği ve doğal varlıkların metalaştırılmasına dayanması itibarı ile zamanla kârlılığın azalması ile sonuçlanan içsel çelişkiler ve gerek ekonomik, gerek toplumsal kriz eğilimleri barındırdığı da bir gerçektir. Böylesi durumlarda devlet, yasalar veya başka araçlar ile piyasalara müdahalede bulunarak sermaye ile toplumsal hareketler ve doğa arasında bir tür aracılık rolü üstlenebilmektedir (Polanyi, 2001; O'Connor, 1994). Bu tür koşulların ürünü olan refah devletlerinin gelişimini mercek altına alan bazı çalışmalar, bu tarihsel süreçten hareketle devletlerin benzer bir biçimde ekolojik kaygıları da gözeterek bir evrim geçirebileceğini ileri sürmektedir (Meadowcroft, 2005; Gough ve Meadowcroft, 2011). Ayrıca, sivil toplumun belirli gelişmiş ülkelerde dönem dönem devletin siyaset yapım süreçlerine nüfuz edebilmesinden hareketle, çevre hareketlerinin ekolojik kaygıları devletin temel gereklilikleri ile bağlantılandıran mücadele stratejileri ile devlette yeşil bir dönüşümü tetikleyebileceği iddia edilmektedir (Dryzek vd., 2003).

Bununla birlikte, devletlerin çevre alanında kimi düzenlemeler getirme yoluna gitse bile bunu yalnızca sivil toplumun baskısının etkisiyle yaptığı ve ekonomik çıkarlara olabildiğince az etki edecek şekilde zayıf düzenlemeler getirdiği görülmektedir (Schnaiberg vd., 2002). Ayrıca, çevre hareketlerinin devletle ilişkilenme sürecinde kurumsallaşarak sivil toplum kuruluşları biçiminde örgütlenmeleri ve yönetim paradigması bünyesinde paydaşlar olarak yer almaları, onları daha ılımlı tutumlar almaya yönlendirebilmektedir. Çevre hareketlerinin kurumsallaşma sürecinde sistem karşıtı niteliklerini yitirmeleri, gerek devletin idari rasyonalitesinin sivil toplum kuruluşlarına da sirayet etmesinden (Hausknost, 2014; 2017), gerekse profesyonelleşen bu yapıların faaliyetlerini sürdürmek amacıyla maddi kaynak temin edebilme gereksinimlerinden (Foster ve Magdoff, 2014) kaynaklanmaktadır. Ayrıca, devletlerin sivil toplumla ortak bir noktada buluşma çabasına girmeksizin de güce başvurma ve yasalar aracılığıyla meşru olanı tayin etme tekelinin kolaylaştırıcılığı vasıtasıyla sermayenin yeni coğrafyalara doğru genişleyerek başka mekanları metalaştırmak suretiyle de krizleri aşabildiği görülmektedir (Harvey, 2003).

Bu anlamda devletlerin ekonomik büyüme gerekliliği, “yeşil devlet” haline gelme yönündeki dönüşümün önünde bir cam tavan niteliğindedir. Devletler ekonomik

büyümeden vazgeçemediği için yalnızca demokratik meşruiyet gerekliliği çerçevesinde kendilerini kitleler nezdinde çevreci olarak sunabilecekleri ölçüde bazı hukuksal ve kurumsal adımlar atmakla yetinmektedir (Hausknost, 2020). Bu itibarla, akademik yazında yeşilleşme doğrultusunda bir gidişatın göstergesi olarak sunulan önlemlerin aslında çevre sorunlarının önlenmesi değil, en iyi ihtimalle mekânsal veya zamansal anlamda ötelenmesinden ibaret bulunduğu gözlemlenmektedir. Çevre düzenlemelerinin kaynak çıkarımı yönünden değil, belirli atıkların salımına dair kısıtlamalar içerdiği, bu itibarla devletler çevre sorunlarının daha görünür etkilerini önleyerek meşruiyet temin ederken şirketlerin doğal kaynakları kullanma olanağını muhafaza ettiği ifade edilmektedir (Schnaiberg vd., 2002). Dolayısıyla, devletlerin 1970’lerden itibaren çevreci devlet halini almasına neden olan düzenlemelerin aslında devlet gerekliliklerine eklenmekte olan ekolojik bir boyutun tezahürü değil, devletin meşruiyet gerekliliğine dönük bir hamle olduğuna dair tespiti (Hausknost, 2020) katılmak gerekmektedir.

Devletlerin ekolojik krizin beraberinde getirebileceği meşruiyet sorunlarıyla karşılaşmamak amacıyla, başvurduğu bir diğer yöntem, bu alanda alınacak önlemlerle ilgili sorumluluğu piyasaya ve bireylere havale etmektedir. Böylelikle, bu konudaki tartışmalar, çevre sorunlarına dair bilimsel veriler, bunlara yanıt olarak benimsenecek teknolojik “çözüm”ler ile bunları hayata geçirecek olan piyasaların dinamikleri gibi siyaset ötesi alana ait olgular gibi konumlandırılmaktadır. Devletlerin çerçevesini çizdiği çevreci vatandaşlık paradigması, bireyleri enerji verimliliği ve tasarrufuna dönük önlemler alınması, “yeşil” ürünlerin tercih edilmesi, yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı elektrik tarifelerine abone olunması gibi davranışlara yönlendirmektedir. Böylelikle, onları belirli haklara sahip ve çevre politikası alanında siyasal dönüşümler talep edebilecek yurttaşlar değil, serbest piyasa koşullarında belirli yönde kararlar alarak ekolojik risklere karşı kendi kendilerini koruma sorumluluğundaki tüketiciler olarak konumlandırmaktadır. Bu yaklaşım, devletler ile büyük şirketlerin ekolojik krizin ortaya çıkışı ve giderek ağırlaşmasındaki sorumluluğunun tartışılmasının da önüne geçen bir nitelik arz etmektedir. Zira çevre sorunlarının meydana gelmesinde rolü bulunan mevcut ekonomik sistemin sorgulanmasına gereksinim bulunmaksızın, yalnızca tüketici tercihleri vasıtasıyla problemlerin üstesinden gelinebileceği algısını oluşturmaktadır.

Ekolojik modernleşmeci yaklaşımlar, devletlerin teknolojik gelişmeler, enerji verimliliği ve çevresel etkisi daha düşük olduğu kabul edilen yenilenebilir enerji türlerinin kullanımının yaygınlaşmasına dönük olarak piyasalar üzerinde uygulayacağı teşviklerle ekonomik faaliyetleri olumsuz ekolojik etkilerden ayırıştırabileceğini iddia etmektedir. Ancak, daha verimli teknolojilerin ortaya çıkışıyla birlikte üretimdeki kârlılık da artmakta, bu artan sermayenin yeni yatırımlarda değerlendirilmesi suretiyle aslında doğal kaynakların daha çok tüketilmesi ve kirletilmesinin önü açılmaktadır (Schnaiberg vd., 2002). Jevons Paradoksu kavramsallaştırmasının da gösterdiği gibi, üretimde enerji verimliliğini artıran teknolojik gelişmeler, beraberinde ekonominin daha fazla genişlemesini getirdiğinden, nihayetinde yeni üretim yöntemlerinin sağladığı enerji tasarrufu etkisi, artan üretim hacminin yol açtığı enerji tüketimi artışının gölgesinde kalmaktadır (Jevons, 1865’ten aktaran Foster ve Magdoff, 2014, s. 142). Egemen tüketim eğilimleri ve piyasa dinamiklerinde radikal bir dönüşümün yokluğunda ekonomik büyümenin ekolojik etkilerden yeterli ölçüde ayrıştırılması beklentisinin gerçeğe dönüşmeyeceği, karbon yoğunluğunun 1980-2008 dönemindeki seyrine dair yapılan ampirik analizlerle de belgelenmektedir (Hoffman, 2011’den aktaran Turhan ve Gündoğan, 2016, s. 102).

“Yeşil devlet” yaklaşımları, çevresel etki değerlendirmesi gibi araçlara önem atfederek, bunların ekonomik faaliyetlerden etkilenebilecek tüm birey ve doğal varlıkları kapsayacak müzakereci ve ekolojik bir demokrasi tesisi doğrultusunda işlevsel olabileceğini savunmaktadır. Bununla birlikte, bir tarafta bürokrasi ve yatırımcılar, diğer tarafta yerel halkların yer aldığı bir paradigmada, güç ve bilgi asimetrileri katılımcılık mekanizmalarının gerçek anlamda adil ve temsiliyetçi bir biçimde işlemesinin önünde bir engel oluşturabilmektedir. Bu durumda, ilgili düzenekler, “yeşil devlet” yazınının iyimser öngörülerinin aksine, yerel halkların toplumsal muhalefetini soğuracak ve onları yatırımları belirli değişikliklerle de olsa onaylamaya yönlendirecek bir rol oynayabilmektedir.

Devletlerin yenilenebilir enerji alanındaki politikaları da bir yandan ekonomik büyüme gerekliliği doğrultusunda yeni mekanları sermaye birikimine ekleme, diğer yandan demokratik meşruiyet gerekliliği bağlamında çevresel duyarlılık görüntüsü

çizerek kitleleri ikna etme amaçlarına hizmet etmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarından yararlanmaya dönük politikaların tarihsel gelişimi incelendiğinde, bunların 1970’lerde yaşanan petrol bunalımları çerçevesinde öncelikle enerji arz güvenliğini temin etmeye dönük alternatif kaynaklar olarak gündeme getirildiği gözlemlenmektedir. Aslen ekonomik kaygılarla dünya gündeminde kendine yer edinen yenilenebilir kaynaklar, 1980’lerin sonlarından itibaren küresel iklim değişikliğine dair endişelerin artan bir şekilde uluslararası platformlarda tartışılmasıyla birlikte çevrenin korunması bağlamında da ele alınır hale gelmiştir.

Öte yandan, yenilenebilir enerji projelerinin hayata geçiriliş biçimi değerlendirildiğinde, son dönemlerde bu kaynaklar etrafında geliştirilen çevreci söylemlerin aksine, karar alıcı ve yatırımcıların ekolojik değil, yine ekonomik bir rasyonalite ile hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, ilgili projelerin büyük ölçüde Endüstri Devrimi’nden bugüne varlığını sürdüren fosil yakıtlara dayalı merkezîyetçi enerji tedariki modelinin farklı teknolojilerle devam ettirilmesi görünümünde olduğu gözlemlenmektedir. Yenilenebilir enerji projelerinin teşvikine dönük politikalar incelendiğinde, bunların çoğunlukla halihazırda enerji sektöründe belirli bir güce sahip olan belli başlı bazı şirketlerin mülkiyetindeki büyük ölçekli tesislerde enerji üretimi ve dağıtımını destekleyen nitelikte olduğu ortaya çıkmaktadır. Bazı ülkelerdeki sınırlı düzeydeki uygulamalar haricinde, vatandaşların mülkiyetinde veya denetiminde, ademimerkezîyetçi bir biçimde enerji üretiminin yapıldığı ve üretilen enerjinin en azından bir bölümünün yerinde tüketildiği örnekler söz konusu değildir. Bu durum bir çelişkiyi de karşımıza çıkarmaktadır. Yenilenebilir enerji projeleri, çevrenin korunmasından doğan bir kamu yararı iddiasından hareketle, kamu kaynaklarından yani vatandaşların vergilerinden temin edilen gelirlerle devletlerce teşvik edilmektedir. Bununla birlikte, projelerin büyük bir bölümünün hayata geçiriliş biçimi incelendiğinde, ekonomik bir rasyonalitenin ve kâr elde etme odaklı bir bakış açısının söz konusu olduğu gözlemlenmektedir.

Yenilenebilir enerji projelerinde kendisini gösteren bu kâr güdüsü, bunların inşa ve işletmesi esnasında sosyoekolojik kaygıların gereğince gözetilmemesi sonucunu doğurmaktadır. Yenilenebilir enerji santrallerinin, fosil yakıt temelli enerji tesislerine

göre daha fazla arazi talep eden bir nitelik arz etmesi de yerel halklar ile devlet ve/veya yatırımcılar arasındaki ekolojik paylaşım ihtilaflarını ağırlaştıran bir etmen olmaktadır. Projelere dair karar alım ve uygulama süreçlerinde, tesise ev sahipliği yapması planlanan bölgedeki yerel halkların yaşam tarzları, onların ilgili coğrafyaya attıkları manevi değer ve buraya dönük aidiyet duygusu, orada sürdürdükleri geçimlik faaliyetlere dönük olası olumsuz etkiler gibi etmenlerin devlet ve yatırımcılarca yeterince tanınmadığı gözlemlenmektedir.

Ayrıca, kâr odaklı bakış açısı, yenilenebilir kaynakların enerji potansiyelinin sonuna kadar değerlendirilmesi biçiminde bir yaklaşıma zemin hazırlamakta, bu da ilgili kaynakların bulunduğu bölgelerde kümülatif çevresel ve sosyal etkiler göz önünde bulundurulmaksızın yoğun bir tesisleşmeye gidilmesine yol açmaktadır. Bu durum, o bölgedeki yerel halkın enerji tüketimi yönünden büyük bir paya sahip olmamakla birlikte, enerji üretiminin külfetinden orantısız bir biçimde etkilenmesi biçiminde bir çevre adaleti sorunu deneyimlemesi ile neticelenmektedir. Devletler, meşruiyet gerekliliği çerçevesinde daha stratejik kitleler olarak gördükleri kentlilerin bire bir olumsuz çevresel etkilere maruz kalmaksızın ekolojik açıdan sürdürülebilirliği tartışmalı olan mevcut yaşam tarzları ve refahlarını idame ettirebilmelerine olanak sağlamak için, ekolojik maliyetleri mekânsal olarak kırsal coğrafyalara ötelemektedir. Bu durum, yeşil yönetimsellik kavramsallaştırması çerçevesinde küresel iklim değişikliği riski gerekçe gösterilerek, bu krizin yönetilmesi çerçevesinde bazı coğrafya ve nüfus parçalarının feda edilebilir olarak tasnif edildiğine dair tahlillerle (Konak, 2019, s. 125) uyumluluk göstermektedir.

Bu çalışma, devletler bakımından öne sürülen bu savların, Türkiye bağlamında da jeotermal enerji ve daha genel anlamda yenilenebilir enerji politikası yönünden geçerli olduğu sonucuna varmaktadır. Türkiye’de devletin Osmanlı modernleşmesi döneminden devraldığı hegemonik kalkınma ideolojisi, ekonomik büyüme ve refahı diğer tüm sorunların çözümünü sağlayacak öncelikli bir hedef olarak konumlandırmaktadır. Ayrıca, kalkınmanın ancak toplumun farklı kesimlerinin uyum ve dayanışması ile gerçekleşebileceğine inanan, bu itibarla ister sınıfsal, ister ekolojik, isterse başka tür kaygılarla olsun hak taleplerine bu ahengi bozacak tehdit odakları gözüyle bakan

korporatist bir yaklaşımın devletin kuruluşundan itibaren yıllar içinde farklı biçimlerde de olsa varlığını sürdürdüğü dikkat çekmektedir. Bu doğrultuda devlet, başta enerji alanındakiler olmak üzere gerçekleştirilen altyapı yatırımlarının halkın yaşam standardını ve refahını artıracığından bahisle rıza temin etmektedir. Bu yatırımlar, devletin nüfuz etmekte zorlandığı coğrafyalara erişebilmesi, oradaki güç doğa koşullarını ehlileştirerek egemenliğini sağlaması ve oradaki nüfusu “medenileştirerek” siyasal otorite ile daha uyumlu hale getirebilmesi gibi farklı işlevleri bir arada üstlenmektedir. Ayrıca, başta altyapı projeleri olmak üzere inşaatlarda somutlaşan “çağdaşlaşma” ve “hizmet” algısının belirli toplum kesimlerinde devlete aidiyet ve siyasal iktidarlara destek biçiminde bir ikna yöntemi oluşturduğu dile getirilmektedir (Bora, 2017).

Öte yandan, devletin kalkınma anlayışı salt ekonomik kalkınma perspektifinden ibaret olmayıp, bir diğer yüzünü gelişmiş Batı ülkeleri gibi çağdaş kurum ve düzenlemelere sahip olmak oluşturmaktadır. Bu çerçevede 1970’lerden itibaren gelişmiş ülkelerden başlayarak dünyaya model oluşturan çevre politikası alanında artan duyarlılıklar ve kurumsallaşma, etkisini Türkiye’de de göstermiştir. Ayrıca, Avrupa Birliği’nin çevre düzenlemeleri ve standartlarıyla uyum, gerek üyelik perspektifinin, gerek devletin iç kamuoyu nezdinde modernleşme algısı oluşturarak meşruiyet temin etmesinin önemli unsurlarından olmuştur. Bu sebeple, ülkemizde de çevre alanında kurumlar tesis edilmiş ve hukuki düzenlemeler yürürlüğe konulmuştur. Ancak, çevre, ormancılık, su yönetimi gibi alanlardaki kurumlar doğaya bir ekonomik kaynak merceğinden bakan bir nitelikten kurtulamamış, bilakis Çevre ve Şehircilik Bakanlığı örneğindeki gibi giderek daha da fazla kalkınmacı bir çerçevenin içine hapsedilmiştir.

Bununla birlikte, tıpkı genel anlamda devletler bakımından gözlemlendiği gibi Türkiye özelinde de ekonomik kalkınma gerekliliği, meşruiyet gerekliliğine nazaran bir nebze daha ön planda olmuştur. Bu kapsamda, çevre alanındaki hukuksal düzenlemelere yürütme organınca uzun yıllar gerektiğinde etrafından çeşitli idari işlemlerle dolanılabilecek engeller olarak bakılmıştır. Buna karşılık, devletin yargı erkinin özellikle enerji alanında özelleştirme doğrultusunda yapılan düzenlemelere karşı kamu hizmeti ve kamu yararı kavramlarını yürütme erkinden farklı bir şekilde ele alarak bu alandaki kimi düzenleme ve işlemleri iptal eden kararlar aldığı görülmektedir. Bu bakımdan devletin

her daim yekpare bir yapıya sahip olmadığından ve farklı erklerinin çevre ve enerji politikasına bakış açısında dönem dönem nüansların söz konusu olduğundan bahsedilmesi mümkündür. Yasama ve yürütme erkinin tasarrufları sebebiyle olumsuz çevresel etkilere maruz kalan vatandaşlar, çevre davaları açarak yargı erki yoluyla karar alım süreçlerine katılmaya çalışmıştır.

2000’li yıllarla birlikte, yürütme erkinin hukuki düzenlemelerin etrafından dolanılmasına dönük örtük bakış açısının yerini, ilgili düzenlemelerin sıklıkla değiştirilerek etkisizleştirilmesi biçiminde açıktan bir kuralsızlaştırma eğilimi almıştır. Bu çerçevede çevre alanında pek çok başlık altında düzenlemeler ve kurullar bulunmakla birlikte bunlar, uygulamada doğanın korunması anlamında etkin bir işleyişe sahip olmaktan ziyade, doğal varlıkların metalaştırılmasına meşruiyet kazandıran yapılar olarak ön plana çıkmaktadır. Yönetmeliklerle tesis edilen doğal varlıkların korunmasına dair kurulların bileşiminde bürokrasi temsilcileri, tek başına karar alabilecek çoğunluğu oluşturmakta, sivil toplum temsilcilerinin katılımı sembolik ve etkisi sınırlı bir nitelik arz etmektedir. Dolayısıyla, çevre alanında kurumlar ve düzenlemeler çıkartılmasının tek başına bir devleti “yeşil” kılmayacağı ve sivil toplumun katılımına dair düzenlemelerin her daim gerçek anlamda müzakereci karar alım süreçlerine ortam hazırlamayacağı gerçeği, Türkiye örneğindeki uygulama ile de teyit edilmiş olmaktadır.

Devletin kalkınma projelerine toplumsal veya ekolojik kaygılarla karşı çıkanlara dönük tutumu ise biraz önce değinilen korporatist bakış açısının da etkisiyle, dönem dönem pasif şekilde dışlama, bazen de aktif bir biçimde kısıylaştırma biçiminde gelişmektedir. Aslında Türkiye’de mevzuatta “yeşil devlet” tipolojisindeki kapsama iddiasını ve katılımcı ekolojik demokrasiyi hayata geçirebilmek için başvurulabilecek bazı hak temelli düzenlemeler yer almaktadır. Bu anlamda öne çıkan hususlardan biri, Türkiye’nin Anayasasında, diğer pek çok ülkeden farklı olarak, “sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı” bulunmasıdır. Ayrıca, çevre mevzuatı bünyesinde de çevresel etki değerlendirmesi gibi projelerden etkilenmesi muhtemel kesimlerin temsiline olanak vermeye elverişli kimi hukuki araçlar mevcuttur. Ancak, bu düzenlemeler ancak devlet yetkililerinin ekonomik faaliyetlerden etkilenecek tüm tarafları kapsama iddiası ve müzakereci bir bakış açısıyla hareket ettiği ve çevreci vatandaşlık yazınında da işaret

edildiği gibi hakları ekolojik bir rasyonalite ile geniş bir şekilde yorumladığı bir siyasi iradeye sahip olduğu durumlarda etkin olarak uygulanabilmektedir. Ülkemizde ise Anayasadaki çevre hakkı, yalnızca yüksek mahkemelerin belirli içtihatlarında göz önünde bulundurulmuş bir etmen olmakla sınırlı kalmış, idarenin karar alım süreçlerine sirayet eden bir rasyonalite haline gelememiştir. Çevresel etki değerlendirmesi gibi düzenlemeler ise hem Çevre Kanunu'nun yasalaşmasının hemen ardından değil, oldukça gecikmeli bir şekilde yürürlüğe konulmuş hem de ilerleyen yıllarda yapılan çok sayıda değişikliklerle kapsam ve etki bakımından zayıflatılmıştır.

İdeal “yeşil devlet” tipolojisindeki katılımcı ve müzakereci yaklaşımları yeterince benimsemeyen devlet, buna karşılık çeşitli kampanya ve yasal düzenlemeler vasıtasıyla sınırlarını kendi çizdiği bir çevreci vatandaşlık modeli önermektedir. Bu çerçevede gerçekleştirilen ağaçlandırma kampanyaları, bir yandan devletin kendi sorumluluklarını vatandaşlar, dernekler ve şirketlere havale etmesine olanak vermekte, diğer yandan kalkınma faaliyetlerinin olumsuz çevresel sonuçlarının telafi edildiği algısının inşasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca, devlet yetkilileri, gerek bu kampanyalar, gerekse kitlelerin gündelik yaşamlarını etkileyen bazı çevre sorunlarının daha az görünür kılınması yönünde iddialar üzerinden meşruiyet temin etmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda, özellikle büyük kentlerdeki hava kirliliği, su kirliliği, temiz suya erişim sıkıntısı, katı atık depolama sorunları gibi çevre sorunlarının giderilmesine dönük vurgular göze çarpmaktadır. Ancak, bu sorunlara getirilen “çözümlerin” bir bölümünün aslında bunların etkileri ve maliyetinin mekânsal olarak ötelenmesine karşılık geldiği, dolayısıyla kırsal kesimlerde yaşayanlar bakımından çevre adaleti problemlerine yol açtığı unutulmamalıdır.

Mekanın yeniden dağıtımı veya nüfusun belirli bölgelerde iskanına dönük politikalar, Osmanlı modernleşmesi döneminden bu yana devletin güvenlik kaygılarının giderilmesi ve ekonomik kalkınma politikalarından doğabilecek toplumsal hoşnutsuzlukların önüne geçilmesi gibi farklı amaçlara hizmet etmektedir. Bu çerçevede, orman köylüleri ile kentlerin çeperlerindeki gecekondu sakinlerine mevzuatta tanınan kimi esneklikler veya imar afları yoluyla devletin doğa ve mekanın denetimsizce sömürüsüne hoşgörü göstererek sosyal güvence mekanizmaları oluşturma sorumluluğunu

yerine getirmemesini telafi etmeye çabaladığı görülmektedir. Bu durum, devletlerin kendileri yönünden meşruiyet sorununa yol açabilecek meseleleri, çeşitli maliyetleri mekânsal veya zamansal olarak öteleyerek “çözümleme” biçimindeki eğilimiyle örtüşmektedir.

Ampirik “yeşil devlet” çalışmaları, devletlerin yenilenebilir kaynaklardan enerji üretiminin payını veya çevre vergilerinin miktarını artırması gibi nicel değişkenlere odaklanarak çıkarımlara varmaya çalışmaktadır. Ancak, bu nicel etmenlerin yalnızca kendilerine eşlik eden nitel bir unsurun, yani doğayı korumaya dönük tutarlı bir siyasi iradenin varlığı halinde bir anlam ifade edebileceği gerçeği zaman zaman gözden kaçırılmaktadır. Türkiye’de yenilenebilir kaynaklardan üretilen elektrik enerjisinin payında bir artış söz konusu olduğu ve başta akaryakıt ürünleri olmak üzere belirli fosil yakıtların tüketiminin ciddi biçimde vergilendirildiği doğrudur. Bununla birlikte, bunlar doğanın korunması ve ekonominin karbonsuzlaşması doğrultusunda tutarlı bir yol haritasının parçasını oluşturan politikalar olmanın uzağındadır. Ülkedeki yenilenebilir enerji projeleri, eş zamanlı olarak enerji yoğunluğunu düşürmeye ve fosil yakıtların kullanımını azaltmaya dönük stratejilerle birlikte değil, yalnızca enerji arzını artırmaya ve ithal kaynakların kullanımını düşürmeye dönük bir bakış açısıyla hayata geçirilmektedir. Nitekim enerji üretiminin piyasacı yöntemlerle yerine getirilmesi, enerji kurulu gücünün agresif bir şekilde artırılması ve yerli kömür kaynaklarının kullanımının teşvikine dönük politikalar devam etmektedir. Akaryakıt kullanımına dönük vergilendirmeler söz konusu olmakla beraber bunlar kimi varsayımlarda ifade edildiği gibi fosil yakıt kullanımını caydırmaya dönük çevresel vergiler niteliğinde olmayıp, daha çok kamu bütçesine daha fazla mali kaynak oluşturmaya yönelik gelir kalemleridir. Zira bir yandan bu vergiler varlığını sürdürürken, diğer yandan ulaşım alanındaki politika ve projelere yansıyan siyasal tercihler, karayolu taşımacılığının ağırlığının devam etmesinden yanadır.

Türkiye’deki yenilenebilir enerji alanındaki projelerde temiz ve yerli bir kaynaktan enerji elde edilmesi, bir yandan iç kamuoyuna dönük olarak ekolojik ve ekonomik anlamda meşruiyet gerekliliğini yerine getiren bir ikna unsuru olarak ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftansa, yeşil ekonomi söyleminin küresel bağlamdaki hegemonik

gücünden de destek alınarak, 1980’lerden beri neoliberal enerji politikaları çerçevesinde devletin sorumluluklarını devrettiği özel enerji şirketlerinin kârlılığının çeşitli teşviklerle devamlılığının sağlanması ve uluslararası kuruluşlardan cazip koşullarda finansman temini suretiyle ekonomik büyüme gerekliliğinin karşılanması söz konusudur. Nihayetinde ekonomik kaygıların daha ağırlıklı olduğu, devletin bu projeleri “yerli ve yenilenebilir” başlığı altında yerli kömüre dayalı santrallerle aynı kategoride ele alması ve enerjide dışa bağımlılığın giderilmesine dönük vurgudan anlaşılmaktadır.

Öte yandan, çalışma kapsamında jeotermal enerji santralleri üzerine gerçekleştirilen saha araştırmasının ve ikincil kaynaklardan derlenen pek çok verinin de gösterdiği gibi Türkiye’de devletin bu alandaki politikası, akademik yazında resmedilen ideal yeşil devlet tipolojisinin çevresel ve toplumsal etkileri gözetken ekolojik rasyonalitesi ve katılımcı yapısından uzaktır. Bu çalışmada elde edilen bulgular ışığında, jeotermal kaynaklara dair hukuki düzenlemeler ve bunların uygulanış biçiminde ekolojik değil, ekonomik bir rasyonalitenin ön planda olduğu sonucuna varılmaktadır. Jeotermal kaynakların ruhsatlandırılmasına dair mevzuat, konuya dair uzmanlık sahibi olmayan yatırımcıların da salt kâr güdüsüyle sektöre girmesine karşı güvencelerden yoksun olarak hazırlanmıştır. Ayrıca, YEKDEM teşviklerinden yararlanmak bakımından getirilen projenin belirli bir tarihe kadar tamamlanmış olması koşulu getirilmesi, ilk yatırım maliyeti yüksek ve kaynak arama çalışmaları uzun ve karmaşık olan jeotermal sahalarda yatırımcıları projeleri süratli bir şekilde tamamlama endişesine sürüklemiştir. Bu iki durumun sonucunda kimi yatırımcılarda bazı çevresel tedbirlerin üzerinde yeterince durmama eğilimleri baş göstermiş olduğu ve kamu kurumlarının bunların önüne geçebilecek denetimleri yeterince etkin bir şekilde gerçekleştirmediği anlaşılmaktadır.

Çalışmada varılan bir diğer sonuç, jeotermal enerji projelerinin genellikle şeffaf ve katılımcı bir şekilde hayata geçirilmediğidir. Yerel halk, projelere dair yeterince bilgilendirilmemiş olup, kimi durumlarda ancak ÇED sürecinin çoktan tamamlanmış ve yargı yoluna başvuru süresinin geçmiş bulunduğu bir aşamada projeden haberdar olabilmektedir. Zira ÇED Yönetmeliği çerçevesinde bazı küçük ölçekli projeler tamamen ÇED süreci kapsamı dışında tutulurken, pek çok proje yönünden de ÇED gerekli değildir kararı verilebilmektedir. ÇED süreci işletildiğinde dahi gerçekleştirilen halkın katılımı

toplantılarında bölge sakinlerinin dile getirdiği kaygılar karar alım sürecinde gereğince dikkate alınmamaktadır. Halkın görüşlerinin etki doğurabilmesi için başvurduğu son çare niteliğindeki yargı yolu ise mahkemenin aldığı yürütmeyi durdurma veya iptal kararlarını takiben aynı proje hakkında hemen yeni bir ÇED süreci başlatılması ile etkisiz kılınmaktadır.

JES'lere ilişkin şeffaflık sorunu, projelerin olumsuz çevresel ve toplumsal etkilerine dair sağlıklı bir tartışma ortamı ve denetim sürecinin yürütülmesine de engel oluşturmaktadır. Projelerin bulunduğu bölgelerde kamu kurumları, yerel yönetimler ve akademisyenlerce gerçekleştirilen hava kalitesi ölçümleri ortaya birbiri ile çelişkili sonuçlar çıkarmaktadır. Kamu kurumları, JES'ler kaynaklı gaz emisyonlarının yasal sınırlar dahilinde olduğunu iddia ederken, yerel yönetimler ve araştırmacılarca yapılan ölçümlerde daha yüksek verilere rastlanmaktadır. JES'lerin kümülatif etkilerine dair gerçekleştirilen projede de ayrıca bağımsız ölçümler yapılmamış olup, kamu kurumları ve akademisyenlerin yaptığı ölçümlere yer verilmiştir. Bununla birlikte, daha sağlıklı bir sonuca varılabilmesi açısından bunların daha uzun vadeli ve sistemli olarak gerçekleştirilmesi gereğine işaret edilmiştir. Ancak, JES'lere ilişkin karar alım, ÇED ve yargı süreçlerindeki idarenin projelerden yana tutumu, halkta yetkililerin açıkladığı verilere güven duyma hususunda tereddütler yaşanmasına yol açmaktadır. Ayrıca, saha araştırması çerçevesinde gerçekleştirilen görüşmelerde, JES çalışmaları esnasında yaşanan kimi olumsuzluklarla ilgili olarak idari makamlara yapılan başvurulara geç yanıt verildiği veya herhangi bir işlem yapılmadığı gibi iddialar gündeme getirilmektedir.

JES'lerin çevresel ve toplumsal etkilerine dair pek çok farklı iddia gündeme getirilmektedir. Bu çerçevede, toprak, su ve hava kirliliği, tarım ürünlerinde verim düşüklüğü, ağaçlarda kuruma, arı ölümleri, bölgedeki kimi hastalıkların görülme sıklığında artış, sıcak suların denetimsizce bırakıldığı kanala düşülmesi sonucu yaşanan yanık vakaları gibi birçok başlık altında yakınmalar gerek saha araştırması, gerek basın taramasında ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, kamu kurumu temsilcileri ve yatırımcılar bölgedeki başka kirletici faaliyetlerin de varlığına işaret ederek bu şikayetlere konu olguların doğrudan JES'lerle bağlantılı olmayabileceğini ileri sürmektedir (Görüşme 07, 14 Kasım 2019; Görüşme 12, 15 Kasım 2019; Görüşme 17, 25 Aralık

2019). Konu ile ilgili bir diğ er iddia ise jeotermal kaynaklardan d onem d onem doğal olarak yaşanan çıkışların da çevredeki su ve toprak kaynaklarında kirlenmeye yol açabileceğidir.

Yerel halkın endişelerinin ne ölçüde isabetli olduğunun kesin bir şekilde tespiti ve bilimsel olarak kanıtlanması, bu çalışmanın kapsamının ve çalışmacının uzmanlık alanının  otesinde olan ve daha fazla araştırma yapılmasını gerektiren bir konudur. Zira bu santrallerin bazı etkileri, HES'ler gibi yenilenebilir enerji başlığı altında ele alınan diğ er bazı projelerden farklı olarak, tespit edilmesi bilimsel çalışma ve ölçümler gerektiren niteliklere sahiptir. Ancak, bu aşamada devletin, bölge halkının kaygılarının üzerinde yeterince durmadan, etraflı bir araştırma gerçekleştirmeden ve dar bir bölgede pek çok JES'in kurulmasının kümülatif etkilerini önceden göz önünde bulundurmadan kısa sürede pek çok JES projesinin gerçekleştirilmesine izin verdiği ve bunun bölge halkında bir hoşnutsuzluk ve güvensizlik oluşturduğunun söylenmesi mümkündür. Bu tutum, JES'lerle ilgili endişelerin ne denli haklı olduğundan bağımsız olarak, tek başına devletin ekolojik ve katılımcı bir rasyonaliteye sahip bulunmadığı sonucuna varılmasına izin verecek bir niteliktedir. Bu çalışmada, devletin JES'lerle ilgili etkilerin ölçülmesi ve kamuoyuna açık bir şekilde tartışılması yönünde değil, bu yönde eylemsiz kalarak bir belirsizlik ikliminin hüküm sürmesi yönünde tutum izlediği çıkarımına varılmaktadır. Bu sebeple, şeffaflık, katılımcılık ve çevresel etkilere maruz kalacak tüm tarafları kapsamak gibi özelliklere sahip olacağı dile getirilen ideal "yeşil devlet" olgusundan farklı olarak, Türkiye bakımından gri devlet nitelemesi önerilmektedir. Söz konusu niteleme,  evre sorunlarının niteliği ile ilgili belirsizliklerin giderilmesi bağlamındaki eylemsizliği ve bundan kaynaklanarak kimi ekonomik faaliyetlerin sürdürülmesi için devşirilen meşruiyeti gündeme getirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, bunun sonucunda devletin bazı  evre sorunlarına yönelik kimi yanıtlar geliştirirken, diğ er bazı problemler yönünden eylemsiz kalarak, çevresel performans anlamında da gri bir tonlamaya sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Bir an için JES projelerinin yerel halka dönük hiçbir olumsuz çevresel etkisi bulunmadığı farz edilse dahi aslında bunlar, bölgedeki kaynak paylaşımı dinamiklerini dönüştürerek sosyoekonomik etkiler doğuracak niteliktedir. Zira bunların büyük bir

bölümü, birinci sınıf tarım arazileri üzerine kurulmakta olup, ayrıca kuyular ve akışkan iletim boruları ile de etraflarındaki geniş bir bölgede arazi kullanımına yönelik kısıtlar oluşturmaktadır. Projeler çerçevesinde kullanılacak arazilerin bir bölümü kamulaştırma, bir kısmı ise gönüllü satış vasıtasıyla yatırımcıların eline geçmektedir. Ancak gönüllü satış yoluyla gerçekleşen kimi mülkiyet transferlerinde de arazinin ilk sahibinin kamulaştırma kaygısı veya arazi sahibi ile yatırımcı arasında bilgi ve mali güç yönünden söz konusu olan asimetrielerin etkili olabildiği gözlemlenmektedir. Ayrıca, yatırımcılarca araziler için teklif edilen yüksek meblağların emlak piyasasında yarattığı dalgalanmaların, bölgede arazilerini genişleterek tarımsal faaliyetlerini sürdürmek isteyen bireyler yönünden ekonomik bir bariyer oluşturduğu dile getirilmektedir (Avcı vd., 2020a). Özetle, JES projelerinde, yerel halkın geçimlik amaçla kullandığı doğal kaynaklara el konularak, onların enerji firmalarının kullanımına tahsisinde cisimleşen neoliberal ve kalkınmacı bir zihniyetin söz konusu olduğu sonucuna varılabilir.

Öte yandan, JES projelerinin, yerel halkın üzerinde yeterince durmadığı bir diğer çevresel etkisi ise bunların iklim dostu bir enerji üretimi yöntemi olarak sunulmasına karşın, Türkiye örneğindeki gibi sahaların jeolojik yapısından kaynaklı olarak yüksek düzeyde CO₂ salımlarının ortaya çıkabilmesidir. Bu emisyonların farklı biçimlerde değerlendirilmesi veya kaynağına geri enjekte edilmesi yolunda kimi teknolojilerin mevcut olduğu ve bunların yaygınlaştırılacağı ifade edilmektedir (Avcı vd., 2020a; Görüşme 17, 25 Aralık 2019; Görüşme 18, 24 Temmuz 2020; Görüşme 19, 30 Temmuz 2020). Bununla birlikte, JES’lerin ilk yaygınlaştığı evrede bu durumun üzerinde durulmaması, bunların uzun dönem temiz ve yenilenebilir bir enerji türü olarak takdim edilip sürdürülebilir enerji finansmanlarından yararlanması ve ancak zamanla bu hususa dönük belirli yanıtlar geliştirilmiş olması düşündürücüdür. Bu yaklaşım tarzı, devlet, yatırımcılar ve finansman sağlayan kuruluşların öncelikle yatırımların hayata geçirilmesinden yana ekonomik bir rasyonalite ile hareket ettiği izlenimini uyandırmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma, “yeşil devlet” yazınına dair farklı yaklaşımların tartışılarak eleştirel bir mercekten değerlendirilmesi çabalarına, bu tür çalışmalarda fazla ele alınmayan gelişmekte olan ülke bağlamından bir bakış açısı sunarak katkıda

bulunmuştur. Bu alanda yapılan kimi karşılaştırmalı çalışmalarda (örneğin Koch ve Fritz, 2014) gözlemlendiği gibi, yalnızca fosil yakıtlardan toplanan vergiler veya yenilenebilir enerji kurulu gücünün oranı gibi nicel verilerden hareketle gelişmekte olan ülkelerin çevre politikaları hakkında sonuçlara varılmasının isabetli olmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca, Türkiye’deki yenilenebilir enerji politikalarına dair yazında henüz üzerinde yeterince durulmamış konumdaki jeotermal enerji santrallerine dair gerek nitel yarı yapılandırılmış görüşmeler, gerekse geniş bir ikincil kaynak yelpazesinden pek çok bulgu elde edilmiştir. Böylelikle, Türkiye’deki başta HES’ler olmak üzere diğer yenilenebilir enerji projelerinden de belirli derecede aşına olunan katılım ve şeffaflık sorunlarının haricinde, JES’lerin kendi çalışma tarzları ve termal akışkan ile sahalarda bulunan yoğunlaşmayan gazların içeriğinden kaynaklı bazı özgül çevresel etkilerin de söz konusu olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, bu etkilerin kapsam ve şiddetine ilişkin sistemli ve bilimsel denetimlerin yapılmadığı ve yapılan kimi araştırmaların sonuçlarının yaygınlaştırılmasının önüne geçmeye çalışıldığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Bununla birlikte, devletlerin çevre yönetimi alanındaki tutumlarını, kurumların belirli konu başlıkları hakkında bilgi toplama ve denetim yapma hususundaki eylemsizliği ve bundan doğan belirsizliklere ilişkin gelecekte yapılacak başka araştırmalar, bu çalışmada elde edilen bulguları ve sonuçları tamamlayıcı nitelikte olacaktır. Benzer şekilde jeotermal enerji projeleri hakkında vatandaşların talepleri, tepkileri ve bunlar hakkında meselenin diğer taraflarıyla ilişkilene biçimleri üzerine yapılacak başka araştırmalar, bu çalışmada halihazırda elde edilen bulguların daha da derinleştirilmesine veyahut bir bölümünün yeni ve farklı bulgular ışığında tekrar gözden geçirilmesine hizmet edebilecektir.

Öte yandan, bu çalışma “yeşil devlet” kavramından yola çıkmak ve dolayısıyla devleti değerlendirmesinin merkezine almakla birlikte, Erensü’nün (2011) HES’ler bakımından gündeme getirdiği uluslararası finans kuruluşlarının devletin yenilenebilir enerji politikası ve mevzuatının şekillenmesinde ve meşruiyet temin etmesinde önemli bir rol oynadığı savını destekleyecek bulgulara da ulaşmıştır. Bununla birlikte, söz konusu kuruluşların çevresel ve sosyal etki değerlendirmesi ile ilgili politika belgeleri, finansman temin ettikleri projeler hakkında hazırladıkları etki değerlendirme raporları

ve/veya eylem planları gibi belgelerden oluşan oldukça kapsamlı bir düzenleme ve bilgi üretimi faaliyeti içerisinde oldukları gözlemlenmektedir. Bu çalışmada söz konusu kuruluşlar, daha çok devletlerin uygulamalarına ilham ve destek veren yönleriyle sınırlı olarak ele alındığından, bu kuruluşların adeta bir devlet gibi bazı işlevler üstlenmeleri üzerinde daha fazla durulmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu itibarla Goldman'ın (2001; 2005; 2007) Dünya Bankası zerine gerçekleştirdiği çalışmalara benzer bir yöntem ve içerikle, ilgili uluslararası finans kuruluşlarının Türkiye'deki evre ve enerji siyaseti alanındaki faaliyetleri üzerine yapılacak daha kapsamlı çalışmalar, bu çalışmayı tamamlayıcı nitelikte olacaktır.

Son olarak, çalışmanın ilk iki bölümünde değinildiği gibi son yıllarda evre politikası yazınında devlet line odaklanan ve devletin evre yönetimindeki rolünü sorgulayan çalışmalarda bir artış gözlemlenmektedir. Salt devleti merkezine alan çalışmaların ötesinde, evre hareketleri ve evre adaleti gibi kavramlar ekseninde gelişen yazında da devletin giderek daha fazla gündeme getirildiği ve zmlendiğine tanık olunmaktadır. “Yeşil devlet” veyahut başka bir kavramsallaştırma ile devletin evre politikası alanındaki rolünün mercek altına alındığı çalışmaların gelecekte de artarak devam etmesi, ekolojik krizde devletin de bir parçası olduğu iktidar ilişkilerinin nasıl rol oynadığının daha iyi anlaşılmasına olanak tanıyacaktır. Ayrıca, bu alanda gelecekte yapılacak çalışmalar, gri devlet nitelendirmesinde de grldği gibi devletlerin evre politikası araç ve uygulamalarının, esasen belirleyici karakterdeki belirsizliklerin yaratılmasında ne tür bir işlev gördüğünün daha iyi çözümlenmesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Arato, A. (2016). *Post Sovereign Constitution Making: Learning and Legitimacy*. Oxford: Oxford University Press.
- Barlow, M. (2008). *Mavi Sözleşme Küresel Su Krizi ve Su Hakkı Mücadelesi*. B. Cezar (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Birpınar, M. E. (2015). *Çevreye Aşık Lider / A Leader and Environmentalist: Recep Tayyip Erdoğan*.
- Bookchin, M. (2013). *Özgürlüğün Ekolojisi*. M. K. Coşkun (çev.). İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar: Türkiye’de Siyasî İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cole, L.W. ve Foster, S.R., (2001). *From the Ground Up: Environmental Racism and the Rise of the Environmental Justice Movement*. New York: NYU Press.
- Cudworth, E. (2003). *Environment and Society*. London: Routledge.
- Çağlar, Y. (1998). *Baltalar Kafamızda*. Ankara: Aksoy Matbaacılık.
- Çağlar, Y. (2011). *Çevreleme: Çevre Üzerine Sessiz Tartışmalar*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Death, C. (2016). *The Green State in Africa*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dobson, A. (2003). *Citizenship and the Environment*. Oxford: Oxford University Press.
- Dougherty J. E. ve Pfaltzgraff, Jr., R. L. (2001). *Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey*. London: Longman.
- Dryzek, J. S., Downes, D., Hunold, C., Schlosberg, D., ve Hernes, H. K. (2003). *Green states and social movements: environmentalism in the United States, United Kingdom, Germany, and Norway*. Oxford: Oxford University Press.
- Durgun, S. (2011). *Memalik-i Şahane’den Vatan’a*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu. (1991 [1987]). *Ortak Geleceğimiz*. B. Çorakçı (çev.). 3. Baskı, Ankara: Türkiye Çevre Sorunları Vakfı.

- Eckersley, R. (2004). *The Green State: Rethinking Democracy and Sovereignty*. Cambridge, MIT Press.
- Erder, S. (2018). *Zorla Yerleştirmeden Yerinden Etmeye: Türkiye’de Değişen İşkan Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Foster, J. B., ve Magdoff, F. (2014). *Her Çevrecinin Kapitalizm Hakkında Bilmesi Gerekenler, Kapitalizm ve Çevre Üzerine Bir Rehber*. Ö. Aksakal (çev.). İstanbul: Patika.
- Fraser, N. (1996) *Justice Interruptus: Rethinking Key Concepts of a ‘Postsocialist’ Age*. New York: Routledge.
- Goldman, M. (2005). *Imperial Nature: The World Bank and Struggles for Social Justice in the Age of Globalization*. New Haven and London: Yale University Press.
- Harvey, D. (2003). *Yeni Emperyalizm*. H. Güldü (çev.). İstanbul: Everest.
- Kaboğlu, İ. (1996). *Çevre Hakkı*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Kovel, J. (2007). *The Enemy of Nature: The End of Capitalism, or the End of the World?*. London: Zed Books.
- Martinez-Alier, J. (2002). *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing.
- Neuman, W. L. (2012). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar 2. Cilt*. S. Özge (çev.). İstanbul: Yayınodası.
- Ophuls, W. (1977). *Ecology and Politics of Scarcity*. San Francisco: W.H. Freeman and Company.
- Öztürk, M. (2012). *Agriculture, Peasantry and Poverty in Turkey in the Neo-liberal Age*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers. <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/34543/413361.pdf?sequence=1> (15 Temmuz 2020).
- Parla, T. (1993). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Polanyi, K. (2001). *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press.
- Roberts, J. T., ve Parks, B. C. (2007). *A Climate of Injustice: Global Inequality, North–South Politics, and Climate Policy*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Schlosberg, D. (2007). *Defining Environmental Justice*, Oxford: Oxford University Press.
- Scott, J. (1998). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven and London: Yale University Press.

- Seçgel, G. (2015). *Biz Ezelden Çevreciyiz: Çevre Medeniyetimizde Bir Lider*. İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- Somersan, S. (1993). *Olağan Ülkeden Olağanüstü Ülkeye: Türkiye’de Çevre ve Siyaset*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Talu, N. (2015). *Türkiye’de İklim Değişikliği Siyaseti*. Ankara: Phoenix.
- Turgut, N. (2012a). *Çevre Politikası ve Hukuku*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Weber, M. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization*. A. M. Henderson ve Talcott Parsons (çev.), New York: Oxford University Press.
- Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Makaleler, Kitap Bölümleri, Bildiriler, Yayınlanmamış Tezler

- Adaman, F., Akbulut, B., ve Arsel, M. (2016). Türkiye’de Kalkınmacılığı Yeniden Okumak: HES’ler ve Dönüşen Devlet-Toplum-Doğa İlişkileri. Aksu, C., S. Erensü ve E. Evren (Eds.). *Sudan Sebepler, Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 291-312.
- Adaman, F., Arsel, M. ve Akbulut, B. (2017). Introduction: Neoliberal Developmentalism in Turkey. Akbulut, B., F. Adaman ve M. Arsel (Eds.). *Neoliberal Turkey and its discontents: Economic policy and the environment under Erdogan* içinde. London: I. B. Tauris, 1-17.
- Adaman, F., Arsel, M., ve Akbulut, B. (2019). Neoliberal developmentalism, authoritarian populism, and extractivism in the countryside: the Soma mining disaster in Turkey. *The Journal of Peasant Studies*, 46(3), 514-536.
- Adaman, F., ve Arsel, M. (2012). Political economy of the environment in Turkey. Heper, M. ve S. Sayar (Eds.). *Routledge handbook on modern Turkey* içinde. London: Routledge, 317–327.
- Afzaal, A. (2012). Disenchantment and the Environmental Crisis: Lynn White Jr., Max Weber, and Muhammad Iqbal. *Worldviews: Global Religions, Culture, and Ecology*, 16(3), 239-262.
- Akbaş, K. (2012). Yeni Hukuk Düzeni ve Sermayenin Doğrudan Egemenliği. *Birikim*. 275, 8-17.

- Akbulut, B., Adaman, F. ve Arsel, M. (2014). Türkiye’de Çevre Siyasetinin Ekonomi-Politiği: Kurumlar ve Devletin İnşası. Aysan, A. F. ve D. Dumludağ (Eds.). *Kalkınmada Yeni Yaklaşımlar* içinde. Ankara: İmge Kitabevi, 277-288.
- Akdoğan, D. A. (2018). Yenilenebilir Enerjide Kamu Politikaları ve Türkiye. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.
- Akgül, Ö. E. (2019). Batı Anadolu’da Keresteciler, Köylüler ve Müşterekler: “Koskoca Bir Ormanın Tahribi ve İmhası”. *Toplumsal Tarih*. 312, 50-57.
- Aksoy, N. (17-20 Nisan 2013). Jeotermal Kaynaklı Elektrik Üretimi, Türkiye. *11. Ulusal Tesisat Mühendisliği Kongresi*. İzmir: TMMOB Makine Mühendisleri Odası, 223-229.
- Aksoy, N. (17-20 Nisan 2019). Türkiye’de Jeotermal Kaynaklardan Elektrik Üretimi. *13. Ulusal Tesisat Mühendisliği Kongresi*. İzmir: TMMOB Makine Mühendisleri Odası, 15-24.
- Aksoy, N., O. S. Gök, H. Mutlu, ve G. Kılınç (19-25 Nisan 2015). CO2 emission from geothermal power plants in Turkey. *Proceedings World Geothermal Congress 2015*, Melbourne, Avustralya.
- Argün, M. (21-24 Ekim 2015). Jeotermal Enerji Santralleri ve Ulusal Elektrik Sistemine Bağlantısı. *IV. Elektrik Tesisat Ulusal Kongre ve Sergisi*. İzmir: TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası İzmir Şubesi, 1-6. http://www.emo.org.tr/ekler/0514d3215b49a63_ek.pdf (10 Mayıs 2019).
- Ariza-Montobbio, P. (2013). Large-scale Renewable Energy? A transdisciplinary view on conflicts and trade-offs in the implementation of renewable energy. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.
- Arsel, M. (2005). Reflexive developmentalism? Toward an environmental critique of modernization. Adaman, F. ve M. Arsel (Eds.). *Environmentalism in Turkey: Between democracy and development?* içinde. Aldershot: Ashgate, 15-34.
- Arsel, M., Akbulut, B., ve Adaman, F. (2015). Environmentalism of the malcontent: anatomy of an anti-coal power plant struggle in Turkey. *Journal of Peasant Studies*, 42(2), 371-395.
- Arslanoğlu, M. (2013) Acele Kamulaştırma. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. 19(3), 203-224.
- Aslan, E. (2010). Alangüllü (Aydın) Jeotermal Kaynağının Kimyasal Özellikleri ve Çevreye Olan Etkilerinin Uzaktan Algılama ve CBS Kullanılarak Belirlenmesi. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Ege Üniversitesi FBE.
- Aslan, Ö. (2016). Yeni Türkiye’nin Yeni Sevdası: Enerji. Aksu, C., S. Erensü ve E. Evren (Eds.). *Sudan Sebepler: Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, 119-135.

- Atasoy, Y. (2017). Repossession, Re-informalization and Dispossession: The 'Muddy Terrain' of Land Commodification in Turkey. *Journal of Agrarian Change*, 17(4), 657-679.
- Atlı, B. (2012). Politics of Renewable Energy Policies in Turkey. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: The Berlin Graduate School of Social Sciences of Humboldt Universität Zu Berlin ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Aykan B. (2018). Saving Hasankeyf: Limits and Possibilities of International Human Rights Law. *International Journal of Cultural Property*. 25, 11-34.
- Baba, A. (2015). Application of geothermal energy and its environmental problems in Turkey. *International Journal of Global Environmental Issues*. 14(3-4), 321-331.
- Baba, A. ve Ármannsson, H. (2006). Environmental impact of the utilization of geothermal areas. *Energy Sources, Part B*. 1(3), 267-278.
- Bäckstrand, K. ve Kronsell, A. (2015). The Green State Revisited. Bäckstrand, K. ve A. Kronsell (Eds.). *Rethinking the Green State: Environmental Governance Towards Climate and Sustainability Transitions* içinde. London and New York: Routledge, Earthscan, 1-23.
- Bailey, D. (2015). The environmental paradox of the welfare state: The dynamics of sustainability. *New political economy*, 20(6), 793-811.
- Bailey, D. (2020). Re-thinking the fiscal and monetary political economy of the green state. *New political economy*, 25(1), 5-17.
- Balaban, O. (2016). İnşaat sektörü neyin lokomotifi?. Bora, T. (Ed.). *İnşaat Ya Resulullah* içinde. İstanbul: Birikim, 17-32.
- Barry, J. (1994). The limits of the shallow and the deep: Green politics, philosophy, and praxis. *Environmental Politics*, 3(3), 369-394.
- Barry, J. (1996). Connecting green politics and democracy. Doherty, B. ve M. de Geus (Eds.). *Democracy and Green Political Thought: Sustainability, Rights and Citizenship* içinde. London: Routledge, 113-129.
- Barry, J. ve Eckersley, R. (2005). An introduction to reinstating the state. Barry, J. ve R. Eckersley (Eds.). *The State and the Global Ecological Crisis* içinde. Cambridge, Mass and London: MIT Press, ix-xxv.
- Baykal, T. (2010). Türkiye'de Çevre Yönetim Sisteminin Merkezi Örgütlenmesi. *Mevzuat Dergisi*. 13(147), <http://mevzuatdergisi.com/2010/03a/02.htm> (10 Ekim 2017).
- Bell, D. (2005). Liberal environmental citizenship. *Environmental politics*, 14(2), 179-194.

- Bell, D. (2013). Environmental citizenship: global, local and individual. P. Harris (Ed.). *Routledge handbook of global environmental politics* içinde. London: Routledge, 347–358.
- Berksoy, T., ve Akdoğan, D. A. (2018). Yenilenebilir Enerjide Kamu Politikaları ve Türkiye. *Journal Of Life Economics*. 5(3), 19-42.
- Binboğa, G. (2014). Uluslar arası Karbon Ticareti ve Türkiye. *Journal of Yaşar University*, 9(34), 5732-5759.
- Bora, T. (2016). Türk Muhafazakârlığı ve İnşaat Şehveti: Büyük Olsun Bizim Olsun. Bora, T. (Ed.). *İnşaat Ya Resulullah* içinde. İstanbul: Birikim, 9-15.
- Bozdağlıoğlu, Y., & Özen, Ç. (2004). Liberalizmden neoliberalizme güç olgusu ve sistemik bağımlılık. *Uluslararası İlişkiler/International Relations*, 1(4), 59-79.
- Brand, U., & Wissen, M. (2015). Strategies of a green economy, contours of a green capitalism. In K. van der Pijl (Ed.), *The international political economy of production. Handbook of research on international political economy series* (pp. 508–523). Cheltenham: Edward Elgar.
- Burke, M. J., & Stephens, J. C. (2017). Energy democracy: Goals and policy instruments for sociotechnical transitions. *Energy research & social science*, 33, 35-48.
- Burkett, P. (2006). Total factor productivity: An ecological-economic critique. *Organization & Environment*. 19(2), 171-190.
- Bustaffa, E., Cori, L., Manzella, A., Nuvolone, D., Minichilli, F., Bianchi, F., & Gorini, F. (2020). The health of communities living in proximity of geothermal plants generating heat and electricity: A review. *Science of The Total Environment*, 706, 135998, 1-25.
- Buzar, S. (2008). Energy, environment and international financial institutions: the EBRD's activities in the Western Balkans. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*. 90(4), 409-431.
- Can, F. (2018) Türkiye'de Uygulanan ve Gönüllü Karbon Piyasalarında Faaliyette Bulunan Projelerin Paydaş Katılımı Açısından Değerlendirilmesi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*. 3(1), 1-17.
- Carroll, T. (2012). The Cutting Edge of Accumulation: Neoliberal Risk Mitigation, the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline and its Impact. *Antipode*, 44(2), 281-302.
- Castree, N. (2008). Neoliberalising nature: the logics of deregulation and reregulation. *Environment and planning A*, 40(1), 131-152.
- Cerit Mazlum, S. (2006). Dış Politika Sorunu Olarak Çevre: Rio'dan Johannesburg'a Türkiye'de Çevre Dış Politikası ve STK'lar. Cerit Mazlum, S. ve E. Doğan

- (Eds.). *Sivil Toplum ve Dış Politika: Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler* içinde. İstanbul: Bağlam Yayınları, 291-324.
- Cerit Mazlum, S. (2011). Çevrecilik ve Çevre Hareketleri. Kartal, B. ve B. Kümbetoğlu (Eds.). *Yeni Toplumsal Hareketler* içinde. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 206-245.
- Cerit Mazlum, S. (2018). İklim Değişikliği Politikası. Akman, E. ve C. Babaoğlu (Eds.). *Türkiye’de Kentsel Alan ve Çevre Politikası Analizleri* içinde. Bursa: Ekin Yayınevi, 23-56.
- Cerit Mazlum, S. (t.y.). Emergence of a Neo-liberal Environmental State: the Case of Turkey.
<https://www.stockholmresilience.org/download/18.27d31c1d12f067ae3ae800023299/> (25 Haziran 2020).
- Christoff, P. (1996a). Ecological citizens and ecologically guided democracy. Doherty, B. ve M. de Geus (Eds.). *Democracy and Green Political Thought: Sustainability, Rights, and Citizenship* içinde. Routledge, 149-166.
- Christoff, P. (1996b). Ecological modernisation, ecological modernities. *Environmental politics*, 5(3), 476-500.
- Christoff, P. (2005). Out of chaos a shining star? Towards a typology of green states. Barry, J. ve R. Eckersley, (Eds.). *The State and the Global Ecological Crisis* içinde. Cambridge, MA: MIT Press, 25-52
- Cox, R. W. (1983). Gramsci, hegemony and international relations: an essay in method. *Millennium*, 12(2), 162-175.
- Çavuşoğlu, E. (2016a). İnşaata Dayalı Büyüme Modelinin Yeni-Osmanlıcılıkla Bütünleşerek Ulusal Popüler Proje Haline Gelişi: Kadim İdeoloji Korporatizme AKP Makyajı. Bora, T. (Ed.). *İnşaat Ya Resulullah* içinde. İstanbul: Birikim, 77-94.
- Çavuşoğlu, E. (2016b). İslamcı Neoliberalizmde İnşaat Fetişi ve Mülkiyet Üzerindeki Simgesel Hâle. Bora, T. (Ed.). *İnşaat Ya Resulullah* içinde. İstanbul: Birikim, 131-152.
- Dağ, S. (2015). İncirde Verim ve Kalite Üzerine Jeotermal Enerji Tesislerinin Olası Etkilerinin Belirlenmesi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi FBE.
- Dean, H. (2001). Green citizenship. *Social Policy & Administration*, 35(5), 490-505.
- Dobson, A. (2006a). Citizenship. Dobson, A. ve R. Eckersley (Eds.). *Political Theory and the Ecological Challenge* içinde. Cambridge, Cambridge University Press, 216-231.

- Dobson, A. (2006b). Thick cosmopolitanism. *Political Studies*, 54(1), 165-184.
- Dobson, A. (2007). Environmental citizenship: towards sustainable development. *Sustainable Development*, 15(5), 276-285.
- Dobson, A. (2009). Ecological Citizenship. Reynolds, M., Blackmore, C., & Smith, M. J. (Eds.). *The Environmental Responsibility Reader* içinde. London / New York, Zed Books, 256-270.
- Dryzek, J. S. (1983). Ecological rationality. *International Journal of Environmental Studies*, 21(1), 5-10.
- Dryzek, J. S. (1990). Green reason: communicative ethics for the biosphere. *Environmental Ethics*, 12(3), 195-210.
- Dryzek, J. S. (1994). Ecology and discursive democracy: beyond liberal capitalism and the administrative state. M. O'Connor (Ed.) *Is Capitalism Sustainable?: Political Economy and the Politics of Ecology* içinde. New York: Guilford Press, 176-197.
- Dryzek, J. S. (1996). Political inclusion and the dynamics of democratization. *American Political Science Review*, 90(3), 475-487.
- Dryzek, J. S., Hunold, C., Schlosberg, D., Downes, D., & Hernes, H. K. (2002). Environmental transformation of the state: the USA, Norway, Germany and the UK. *Political studies*, 50(4), 659-682.
- Duit, A. (2016). The four faces of the environmental state: environmental governance regimes in 28 countries. *Environmental Politics*, 25(1), 69-91.
- Dunlap, A. (2014). Permanent war: Grids, boomerangs, and counterinsurgency. *Anarchist Studies*, 22(2), 55-79.
- Dunlap, A. (2017). Wind Energy: Toward a “Sustainable Violence” in Oaxaca: In Mexico’s wind farms, a tense relationship between extractivism, counterinsurgency, and the green economy takes root. *NACLA Report on the Americas*, 49(4), 483-488.
- Dunlap, A., ve Fairhead, J. (2014). The militarisation and marketisation of nature: An alternative lens to ‘climate-conflict’. *Geopolitics*, 19(4), 937-961.
- Duru, B. (2002). Türkiye’de Çevrenin Siyasallaşması: Yeşiller Partisi Deneyimi. *Mülkiye Dergisi*, 26(236), 179-199.
- Duru, B. (2013). Türkiye’de yeşiller hareketinin sürdürülebilirliği. *Perspectives*. 4, 4-7. <https://tr.boell.org/tr/2013/04/01/perspectives-413> (9 Haziran 2020).

- Dündar, F. (2017). When did the First World War End for Turkey?. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141, 209-206. <http://journals.openedition.org/remmm/9938> (10 Haziran 2019).
- Eberlein, C., Drillisch, H., Ayboga, E., ve Wenidoppler, T. (2010). The Ilisu dam in Turkey and the role of the export credit agencies and NGO networks. *Water Alternatives*, 3(2), 291-312.
- Eckersley, R. (1995a). Markets, the State and the Environment: An Overview. Eckersley, R. (Ed.). *Markets, the State and the Environment: Towards Integration* içinde. Melbourne: MacMillan Education Australia, 7-45.
- Eckersley, R. (1995b). Liberal democracy and the rights of nature: The struggle for inclusion. *Environmental Politics*, 4(4), 169-198.
- Eckersley, R. (2006). From the liberal to the green democratic state: upholding autonomy and sustainability. *International Journal of Innovation and Sustainable Development*, 1(4), 266-283.
- Eckersley, R. (2007). From cosmopolitan nationalism to cosmopolitan democracy. *Review of International Studies*, 33, 675-692.
- Eckersley, R. (2020). The green state in transition: reply to Bailey, Barry and Craig. *New Political Economy*, 25(1), 46-56.
- Emek İnan, C. (2014). Türkiye’de iskân siyaseti: iskâna yönelik örgütsel yapı üzerinden bir inceleme. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 12(22), 82-102.
- Eralp, A. (2011). Uluslararası İlişkiler Disiplininin Oluşumu: İdealizm-Realizm Tartışması. A. Eralp (Ed.). *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 57-88.
- Ercan, F., ve Oğuz, Ş. (2015). From Gezi resistance to Soma massacre: Capital accumulation and class struggle in Turkey. *Socialist Register*, 51(1), 114-135.
- Erensü, S. (14-18 Haziran 2011). Problematizing green energy: Small hydro plant developments in Turkey. *ESEE 2011 Conference*. İstanbul, 1-21. https://www.academia.edu/3057697/Problematizing_green_energy_Small_hydro_plant_developments_in_Turkey (15 Mart 2020).
- Erensü, S. (2016). Hareket, Devlet ve Sermaye Arasında bir İmkan Olarak Hukuk: Avukat Fevzi Özlüer ile Söyleşi. Aksu, C., S. Erensü ve E. Evren (Eds.). *Sudan Sebepler: Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 451-469.
- Erensü, S. (2017). Turkey’s Hydropower Renaissance: Nature, Neoliberalism and Development in the Cracks of Infrastructures. Akbulut, B., F. Adaman ve M. Arsel (Eds.). *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment Under Erdogan* içinde. London: I. B. Tauris, 120-146.

- Erensü, S. (2018). Powering neoliberalization: Energy and politics in the making of a new Turkey. *Energy Research & Social Science*, 41, 148-157.
- Erensü, S., Evren, E., & Aksu, C. (2016). Giriş: Yeğin Sular Daim Engine Akar. Aksu, C., S. Erensü ve E. Evren (Eds.). *Sudan Sebepler: Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 9-36.
- Erkul, H. (2012). Jeotermal Enerjinin Ekonomik Katkıları ve Çevresel Etkileri: Denizli-Kizildere Jeotermal Örneği. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10(19), 115-133.
- Evren, E. (2016). Bir Baraj Karşısı Mücadelenin Yükselişi ve Düşüşü: Yusufeli Barajı Projesi ve Hidrokalkınmanın Zaman-Mekân Siyaseti. Aksu, C., S. Erensü ve E. Evren (Eds.). *Sudan Sebepler: Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 269–287.
- Fairhead, J., Leach, M., & Scoones, I. (2012). Green grabbing: a new appropriation of nature?. *Journal of peasant studies*, 39(2), 237-261.
- Foucault, M. (2006). Governmentality. Sharma A. ve A. Gupta (Eds.). *The Anthropology of the State: A Reader* içinde. Malden: Blackwell Publishing, 131-143.
- Genç Yılmaz, A. (2013). Devlet Kapasitesi Ve Umumi Müfettişlikler Altyapısal İktidarın Yerelde İnşası. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 1(1), 43-65.
- Gledhill, J. (2007). Neoliberalism. Nugent, D. ve J. Vincent (Eds.). *A Companion to the Anthropology of Politics* içinde. Oxford: Blackwell Publishing, 332-348.
- Goldman, M. (2001). Constructing an environmental state: eco-governmentality and other transnational practices of a ‘green’ World Bank. *Social Problems*, 48(4), 499-523.
- Goldman, M. (2007). How “Water for All!” policy became hegemonic: The power of the World Bank and its transnational policy networks. *Geoforum*, 38(5), 786-800.
- Gough, I. (2013). Carbon mitigation policies, distributional dilemmas and social policies. *Journal of Social Policy*, 42(2), 191-213.
- Gough, I. (2016). Welfare states and environmental states: a comparative analysis. *Environmental Politics*, 25(1), 24-47.
- Gough, I. ve Meadowcroft, J., (2011). Decarbonising the welfare state. In: Dryzek, J. S., R. Norgaard, ve D. Schlosberg, (Eds.). *The Oxford Handbook of Climate Change and Society* içinde. Oxford: Oxford University Press, 490–503.
- Gökçen G. ve Yıldırım Özcan, N. (6-9 Mayıs 2009). Jeotermal Uygulamalar ve Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED). IX. Ulusal Tesisat Mühendisliği Kongresi Jeotermal Enerji Seminer Kitabı. İzmir: TMMOB Makine Mühendisleri Odası, 143-157.

- Göner, O. ve Rebello, J. T. (2017). State violence, nature, and primitive accumulation: dispossession in Dersim. *Dialectical Anthropology*, 41(1), 33-54.
- Görkem, H. (2019). Tracing Environmental Policies in Public Budget: The Case of Turkey (2006-2019). Mavroudeas, S., S. Akar ve J. Dobrev (Eds.). *Globalization, Poverty, Inequality, & Sustainability* içinde. London: IJOPEC, 75-89.
- Guyett, S. C. (1992). Environment and lending: Lessons of the World Bank, hope for the European Bank for Reconstruction and Development. *New York University Journal of International Law and Politics*, 24(2), 889-920.
- Gülen, İ., ve Özdönmez, M. (1981). Türkiye'de orman ve ormancılık. *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 31(2), 1-13.
- Hailwood, S. (2005). Environmental citizenship as reasonable citizenship. *Environmental Politics*, 14(2), 195-210.
- Harris, J. (2010). Going green to stay in the black: transnational capitalism and renewable energy. *Race & Class*, 52(2), 62-78.
- Harris, L. M. (2002). Water and conflict geographies of the Southeastern Anatolia Project. *Society & Natural Resources*, 15(8), 743-759.
- Harris, L. M., & Işlar, M. (2014). Neoliberalism, nature, and changing modalities of environmental governance in contemporary Turkey. Atasoy, Y. (Ed.). *Global Economic Crisis and the Politics of Diversity* içinde. London: Palgrave MacMillan, 52-78
- Hatzisavvidou, S. (2020). Inventing the environmental state: neoliberal common sense and the limits to transformation. *Environmental Politics*, 29(1), 96-114.
- Hausknost, D. (2014). Decision, choice, solution: 'Agentic deadlock' in environmental politics. *Environmental Politics*, 23(3), 357-375.
- Hausknost, D. (2017). There never was a categorical ecological imperative: a response to Ingolfur Blühdorn. *Global Discourse*, 7(1), 62-65.
- Hausknost, D. (2020). The environmental state and the glass ceiling of transformation. *Environmental Politics*, 29(1), 17-37.
- Hayward, T. (2005). Greeneing the constitutional state: Environmental rights in the European Union. Barry, J. ve R. Eckersley (Eds.). *The State and the Global Ecological Crisis* içinde. Cambridge: MIT Press, 139-158.
- Heine, D., Norregaard, J., & Parry, I. (2012). *Environmental tax reform: Principles from theory and practice to date*. IMF working papers WP/12/180. <https://www.cbd.int/financial/fiscaltax/g-fiscaltax-imf.pdf> (30 Mayıs 2020).

- Hepbaşı, A., ve Özgener, L. (2004). Development of geothermal energy utilization in Turkey: a review. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 8(5), 433-460.
- Hommes, L., Boelens, R., & Maat, H. (2016). Contested hydrosocial territories and disputed water governance: Struggles and competing claims over the Ilisu Dam development in southeastern Turkey. *Geoforum*, 71, 9-20.
- Honneth, A. (2001). Recognition or redistribution?. *Theory, Culture & Society*, 18(2-3), 43-55.
- Hunold, C. ve Dryzek, J. (2005). Green political strategy and the state: combining political theory and comparative history. *The State and the Global Ecological Crisis*, 75-96.
- Hunter, D. (2001). The World Bank: A lighter shade of green?. Schram Stokke, O. ve O. B. Thommessen (Eds.). *Yearbook of International Co-operation on Environment and Development* içinde. London: Earthscan, 59-67. <https://www.cbd.int/doc/articles/2002/-a-00200.pdf> (8 Ağustos 2020).
- Işlar, M. (2012a). Privatised hydropower development in Turkey: a case of water grabbing?. *Water Alternatives*, 5(2), 376-391.
- Işlar, M. (2012b). Struggles for recognition: privatisation of water use rights of Turkish rivers. *Local Environment*, 17(3), 317-329.
- İnsel, A. (2013). Neo-liberal Devletçi Otoritarizm. *Birikim*. 286, 10-14.
- Jacobsson, S. ve Johnson, A. (2000). The diffusion of renewable energy technology: an analytical framework and key issues for research. *Energy Policy*, 28(9), 625-640.
- Jacobsson, S., Bergek, A., Finon, D., Lauber, V., Mitchell, C., Toke, D., & Verbruggen, A. (2009). EU renewable energy support policy: Faith or facts?. *Energy Policy*, 37(6), 2143-2146.
- Jones, C. R., & Eiser, J. R. (2010). Understanding 'local' opposition to wind development in the UK: how big is a backyard?. *Energy Policy*, 38(6), 3106-3117.
- Karakuzu, S. (2010). Türkiye'de Çevre Politikalarının Gelişimi ve Çevre Vergilerinin Uygulanabilirliği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Edirne: Trakya Üniversitesi SBE.
- Karaosman, N. (2015). Doğa, Toplum ve Modern Devlet: Erken Cumhuriyet Dönemine Yeniden Bakmak. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi SBE.
- Kaya, A. Y. (2011). Neo-liberal mülkiyet ya da 'acele kamulaştırma' nedir?. *Toplum ve Bilim*, 122(1), 194-236.

- Kızıl Voyvoda, Ö., ve Voyvoda, E. (2019). Türkiye'de Enerji Sektörünün Yeniden Yapılandırılması Sürecinde Hukuk Düzenlemeleri – Elektrik Sektörü. *Çalışma ve Toplum*, 60(1), 127-154.
- Klinsky, S., ve Dowlatabadi, H. (2009). Conceptualizations of justice in climate policy. *Climate Policy*, 9(1), 88-108.
- Koch, M., & Fritz, M. (2014). Building the eco-social state: do welfare regimes matter?. *Journal of Social Work Practice*, 43(4), 679-703.
- Kolomoyets, S. (2010). Hukuki Açıdan Yenilenebilir Enerji Kaynaklarından Jeotermal Enerji: Avrupa Birliği ve Türkiye Örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 2010.
- Konak, N. (2008). Ecological modernization and eco-Marxist perspectives: Globalization and gold mining development in Turkey. *Capitalism Nature Socialism*, 19(4), 107-130.
- Konak, N. (2019). Küresel iklim değişikliği ve Türkiye’de kanal tipi hidro-elektrik santrallerin Foucault’nun biyo-iktidar, yönetimsellik ve güvenliğin biyopolitikası kavramları bağlamında analizi. *Alternatif Politika*, 11(1), 113-141.
- Lemke, T. (2001). 'The birth of bio-politics': Michel Foucault's lecture at the Collège de France on neo-liberal governmentality. *Economy and Society*, 30(2), 190-207.
- Linklater, A. (1998). Cosmopolitan citizenship. *Citizenship Studies*, 2(1), 23-41.
- Luke, T. W. (2016). Environmental governmentality. Gabrielson, T., C. Hall, J. M. Meyer, & D. Schlosberg (Eds.). *The Oxford Handbook of Environmental Political Theory* içinde. Oxford: Oxford University Press, 461–474.
- Lundqvist, L. J. (2001). A green fist in a velvet glove: The ecological state and sustainable development. *Environmental Values*, 10(4), 455-472.
- Martinez-Alier, J. (2004). Ecological distribution conflicts and indicators of sustainability. *International Journal of Political Economy*, 34(1), 13-30.
- Martinez-Alier, J. (2009). Social metabolism, ecological distribution conflicts, and languages of valuation. *Capitalism Nature Socialism*, 20(1), 58-87.
- McCarthy, J. (2015). A socioecological fix to capitalist crisis and climate change? The possibilities and limits of renewable energy. *Environment and Planning A*, 47(12), 2485-2502.
- Meadowcroft, J. (2005). From welfare state to ecostate. Barry J. ve R. Eckersley (Eds.). *The State and the Global Ecological Crisis* içinde. Cambridge, MA: MIT Press, 3–24.

- Meadowcroft, J. (2012). Greening the state. Steinberg P. F. ve S. D. Van De Veer (Eds.). *Comparative Environmental Politics: Theory, Practice, and Prospects* içinde. Cambridge, MA: MIT Press, 63–87.
- Methmann, C. P. (2010). ‘Climate protection’ as empty signifier: A discourse theoretical perspective on climate mainstreaming in world politics. *Millennium*, 39(2), 345-372.
- Mol, A. P. J. (2002). Ecological modernization and the global economy. *Global Environmental Politics*, 2(2), 92-115.
- Mol, A. P. J. (2016). The environmental nation state in decline. *Environmental politics*, 25(1), 48-68.
- Mol A.P.J. (2018). The Environmental State and Environmental Governance. Boström M., D. Davidson (Eds.). *Environment and Society. Palgrave Studies in Environmental Sociology and Policy* içinde. Palgrave Macmillan, Cham, 119-142.
- Mol, A. P. J. ve Sonnenfeld, D. A. (2000). Ecological Modernization Around the World: An Introduction, *Environmental Politics*. 9(1), 3 –16.
- Mol, A. P. J. ve Spaargaren, G. (2000). Ecological modernisation theory in debate: a review. *Environmental politics*, 9(1), 17-49.
- Mol, A.P.J. ve Spaargaren, G. (2002). Ecological modernization and the environmental state. Mol, A.P.J. ve F.H. Buttel (Eds.). *The Environmental State Under Pressure* içinde. Bradford: Emerald, 33–52.
- Nacak, O. (2020). Parlamenter ve cumhurbaşkanlığı hükümet sistemlerinden hareketle bakan ve bakanlıkların karşılaştırmalı analizi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 18(1), 138-157.
- Nuvolone, D., Petri, D., Pepe, P., & Voller, F. (2019). Health effects associated with chronic exposure to low-level hydrogen sulfide from geothermoelectric power plants. A residential cohort study in the geothermal area of Mt. Amiata in Tuscany. *Science of the Total Environment*, 659, 973-982.
- O’Connor, J. (1988). Capitalism, nature, and socialism: a theoretical introduction. *Capitalism, Nature, and Socialism*. 1, 11–38.
- O’Connor, J. (1991). On the two contradictions of capitalism. *Capitalism Nature Socialism*, 2(3), 107-109.
- O’Connor, J. (1994). Is sustainable capitalism possible? O’Connor M (Ed.). *Is Capitalism Sustainable?* içinde. Guilford: New York, 152-175.
- O’Connor, M. & Martinez-Alier, J. (1998) Ecological distribution and distributed sustainability, Faucheux, S. M. O’Connor & J. van der Straaten (Eds.).

- Sustainable Development: Concepts, Rationalities and Strategies. Economy & Environment*, vol 13. içinde. Dordrecht, Springer, 33-56.
- Okereke, C. (2010). Climate justice and the international regime. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 1(3), 462-474.
- Ophuls, W. (1973). The Return of Leviathan. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 29(3), 50-52.
- Orhan, G. (5-6 Ekim 2012). Lack of Evidence as Evidence: The Case of Air Pollution in Turkey. *The 2012 Berlin Conference on the Human Dimension of Global Environmental Change: Evidence for Sustainable Development*. Berlin, s. 1-16. http://www.berlinconference.org/2012/wp-content/uploads/2013/02/G%C3%B6rkhan-Orhan_paper.pdf (30 Eylül 2020).
- Orhan, G. (2013). Türkiye’de Çevre Politikaları: Değişen Söylemler, Değişmeyen Öncelikler. *MEMLEKET Siyaset Yönetim Dergisi*, 19-20, 1-24.
- Orhan, G. (2014). Public Participation as a Depoliticisation Process: The Case of Environmental Policy. Göymen, K. ve O. Sazak (Eds.). *Centralisation Decentralisation Debate Revisited* içinde. İstanbul, Sabancı Üniversitesi İPM ve Fredrich Neumann Stifting, 262-291.
- Öngür T. ve Serpen, Ü. (6-9 Mayıs 2009). Jeotermal Kaynaklar Yasasının Yarattığı Kargaşa. *IX. Ulusal Tesisat Mühendisliği Kongresi Jeotermal Enerji Semineri*. İzmir: TMMOB Makine Mühendisleri Odası, 335-344.
- Össbo, Å., & Lantto, P. (2011). Colonial tutelage and industrial colonialism: reindeer husbandry and early 20th-century hydroelectric development in Sweden. *Scandinavian Journal of History*, 36(3), 324-348.
- Özcan Cive, Y. ve Arslan Avar, A. (9-13 Temmuz 2019). Neoliberal Governance and Accumulation by Dispossession in Karaburun Peninsula, İzmir, Turkey. *AESOP Annual Congress 2019*. Venedik: Università Iuav di Venezia, 2964-2976.
- Özçam, Z. (2019). The Effects of Neoliberal Wind Power Policies on Rural Areas in Turkey: The Case of İzmir. *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*. 5, 60-78.
- Özerol G., Özen-Tacer, A. ve Işlar M. (2013). Public participation as an essentially contested concept: Insights from water management in Turkey. de Boer C., J. Vinke-de Kruijf, G. Özerol ve H. Bressers (Eds.). *Water Governance, Policy and Knowledge Transfer: International Studies on Contextual Water Management* içinde. London and New York: Routledge, 128–147.
- Özok-Gündoğan, N. (2005). “Social development” as a governmental strategy in the Southeastern Anatolia Project. *New Perspectives on Turkey*, 32, 93-111.
- Paker, H. (2013). Çevre hareketinin siyasî alana katılma biçimleri. *Perspectives*. 4, 12-15. <https://tr.boell.org/tr/2013/04/01/perspectives-413> (9 Haziran 2020).

- Paker, H. (2017). The 'politics of serving' and neoliberal developmentalism: The megaprojects of the AKP as tools of hegemony building. Akbulut, B., F. Adaman ve M. Arsel (Eds.). *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment Under Erdogan* içinde. London: I. B. Tauris, 103-119.
- Paker, H., Adaman, F., Kadirbeyoğlu, Z. ve Özkaynak, B. (2013). Environmental organisations in Turkey: Engaging the state and capital. *Environmental Politics*, 22(5), 760-778.
- Paterson, M., ve Stripple, J. (2010). My Space: governing individuals' carbon emissions. *Environment and Planning D: Society and Space*, 28(2), 341-362.
- Pérez-Rincón, M., Vargas-Morales, J., & Martinez-Alier, J. (2019). Mapping and analyzing ecological distribution conflicts in Andean Countries. *Ecological Economics*, 157, 80-91.
- Rich, B. (1990). The emperor's new clothes: the World Bank and environmental reform. *World Policy Journal*, 7(2), 305-329.
- Robertson, Morgan (2015), Environmental Governance: Political Ecology and the State. Tom Perreault, T., G. Bridge ve J. McCarthy (Eds.). *The Routledge Handbook of Political Ecology* içinde. London, UK: Routledge, 457-466.
- Rose, N., O'Malley, P., ve Valverde, M. (2006). Governmentality. *Annual Review of Law and Social Science*. 2, 83-104.
- Rutherford, S. (2007). Green governmentality: insights and opportunities in the study of nature's rule. *Progress in Human Geography*, 31(3), 291-307.
- Santoso, P. F., & Kusumasari, B. (2019). Key Elements of Environmental Justice in the Geothermal Power Plant Resistance Movement. *Jurnal Politik*, 5(1), 65-94.
- Scheidel, A., ve Şorman, A. H. (2012). Energy transitions and the global land rush: Ultimate drivers and persistent consequences. *Global Environmental Change*, 22(3), 588-595.
- Schnaiberg, A., Pellow, D.N., ve Weinberg, A. (2002). The treadmill of production and the environmental state. Mol, A.P.J. ve F. Buttel, (Eds.). *The Environmental State Under Pressure* içinde. Bradford: Emerald, 15-32.
- Semerci, C. (2019). Jeotermal Karşıtı Hareket: Aydın Örneği. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi SBE.
- Shields S. (2020). The EBRD, fail forward neoliberalism and the construction of the European periphery. *The Economic and Labour Relations Review*. 31(2), 230-248.

- Siamanta, Z. C. (2017). Building a green economy of low carbon: the Greek post-crisis experience of photovoltaics and financial 'green grabbing'. *Journal of Political Ecology*, 24(1), 258-276.
- Siciliano, G., & Urban, F. (2017). Equity-based natural resource allocation for infrastructure development: evidence from large hydropower dams in Africa and Asia. *Ecological Economics*, 134, 130-139.
- Slaughter, S. (2005). The republican state: an alternative foundation for global environmental governance. Barry, J. & R. Eckersley (Eds.). *The State and the Global Ecological Crisis* içinde. Cambridge: MIT Press, 207-227.
- Sommerer, T., & Lim, S. (2016). The environmental state as a model for the world? An analysis of policy repertoires in 37 countries. *Environmental Politics*, 25(1), 92-115.
- Spaargaren, G., & Mol, A. P. J. (1992). Sociology, environment, and modernity: Ecological modernization as a theory of social change. *Society & Natural Resources*, 5(4), 323-344.
- Stahl, D. J. (2019). A technopolitical frontier: The Keban Dam project and southeastern Anatolia. Inal, O. ve E. Turhan (Eds.). *Transforming Socio-Natures in Turkey* içinde. New York, Routledge, 31-51.
- Şengül, M. (2017). Türkiye'de "Sermaye Kapanı" ndaki Köylülerin HES Karşısı Mücadelesi: Köylülerin Korumaya Çalıştığı Doğa mı?. *İdealkent*, 8(21), 57-90.
- Tan Gülcan, D. (2016). Yeşil Düşünce'de Mülkiyet Kavramı: Ekoliberalizmin Kuramsal Bir Eleştirisi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBE.
- Tan Gülcan, D. (2018). Ekolojik Kriz Karşısında Devletin Rolü Üzerine İdeolojik Bir Tartışma. *Uluslararası İlişkiler/International Relations*, 15(59), 49-63.
- Tanrısever, O. F. (2011). Güç. A. Eralp (Ed.). *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 53-71.
- Tatar, C. (2019 [2017]). ÇED Mevzuatı. *Çevre ve Mühendis Dergisi Özel Sayısı*, 33, 12-19. http://www.cmo.org.tr/resimler/ekler/d90c50ce226892a_ek.pdf?dergi=904 (21 Temmuz 2020).
- Telli, Ç., Voyvoda, E. ve Yeldan, E. (2008). Economics of environmental policy in Turkey: A general equilibrium investigation of the economic evaluation of sectoral emission reduction policies for climate change. *Journal of Policy Modeling*, 30(2), 321-340.
- Tienhaara, K. (2014). Varieties of green capitalism: economy and environment in the wake of the global financial crisis. *Environmental Politics*, 23(2), 187-204.

- Tozoglu, A. E. (2020). A chapter in the modernization of Turkey: damming the rivers, claiming the natural landscape, and building of the Seyhan Dam in Cilicia. *Turkish Studies*, 1-30.
- Turgut, N. (2000). C. Turkey. *Yearbook of International Environmental Law*. 10(1), 503-508.
- Turgut, N. (2002). C. Turkey. *Yearbook of International Environmental Law*. 12(1), 491-493.
- Turgut, N. (2003). C. Turkey. *Yearbook of International Environmental Law*. 13(1), 564-568.
- Turgut, N. (2004). C. Turkey. *Yearbook of International Environmental Law*. 14(1), 524-528.
- Turgut, N. (2012b). C. Turkey. *Yearbook of International Environmental Law*, 21(1), 414-421.
- Turgut, N. (2013). C. Turkey. *Yearbook of International Environmental Law*, 23(1), 426-432.
- Turgut, N. (2016). C. Turkey. *Yearbook of International Environmental Law*, 25(1), 383-389.
- Turhan, E. ve Gündoğan, A. C. (2016). Yeşil Ekonominin Post-Politikası: Geleceği Sahiplenmek. Aksu, C., S. Erensü ve E. Evren (Eds.). *Sudan Sebepler, Türkiye’de Neoliberal Su-Enerji Politikaları ve Direnişler* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 93-118.
- Turhan, E. ve Gündoğan, A. C. (2019). Price and prejudice: the politics of carbon market establishment in Turkey. *Turkish Studies*, 20(4), 512-540.
- Turhan, E., Cerit Mazlum, S., Şahin, Ü., Şorman, A. H., & Cem Gündoğan, A. (2016). Beyond special circumstances: climate change policy in Turkey 1992–2015. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 7(3), 448-460.
- Türem, U. (2017). The state of property: From the empire to the neoliberal republic. Akbulut, B., F. Adaman ve M. Arsel (Eds.). *Neoliberal Turkey and its Discontents: Economic Policy and the Environment Under Erdogan* içinde. London: I. B. Tauris, 18-43.
- Urkidi, L., & Walter, M. (2011). Dimensions of environmental justice in anti-gold mining movements in Latin America. *Geoforum*, 42(6), 683-695.
- Voyvoda, E. (2014). Türkiye’de Enerji Sektörünün Yeniden Yapılandırılması: Hukuksal Düzenlemeler, Kurumlar ve Piyasalaşma. Özdemir A. M. ve M. Ketizmen (Eds.). *Türkiye’nin Hukuk Sisteminde Yapısal Dönüşüm* içinde. Ankara: İmge Kitabevi, 319-347.

- Walker, G. (1995a). Energy, land use and renewables: a changing agenda. *Land Use Policy*, 12(1), 3-6.
- Walker, G. (1995b). Renewable energy and the public. *Land Use Policy*, 12(1), 49-59.
- Wanner, T. (2015). The new 'passive revolution' of the green economy and growth discourse: Maintaining the 'sustainable development' of neoliberal capitalism. *New Political Economy*, 20(1), 21-41.
- Weber, M. (1994). The Profession and Vocation of Politics. Lassman, P. ve R. Speirs (Eds.). *Weber: Political Writings (Cambridge Texts in the History of Political Thought)* içinde. Cambridge: Cambridge University Press, s. 309-369.
- Yalçın, E., & Tigrek, S. (2016). Hydropower production without sacrificing environment: A case study of Ilisu Dam and Hasankeyf. *International Journal of Water Resources Development*, 32(2), 247-266.
- Yıldırım Özcan, N. ve Gökçen, G. (6-9 Mayıs 2009). Jeotermal Elektrik Santralleri ve Gaz Alma Sistemleri. IX. Ulusal Tesisat Mühendisliği Kongresi Jeotermal Enerji Seminer Kitabı. İzmir: TMMOB Makine Mühendisleri Odası, 173-190.
- Yurdusev, A. N. (2011). 'Uluslararası İlişkiler' Öncesi. A. Eralp (Ed.). *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar* içinde. İstanbul: İletişim Yayınları, 15-55.
- Zahran, S., Brody, S. D., Vedlitz, A., Lacy, M. G., & Schelly, C. L. (2008). Greening local energy: Explaining the geographic distribution of household solar energy use in the United States. *Journal of the American Planning Association*, 74(4), 419-434.
- Zaim, A., ve Çavşi, H. (2018). Türkiye'deki jeotermal enerji santrallerinin durumu. *Mühendis ve Makine*, 59(691), 45-58.

Mevzuat ve Yargı Kararları

- 1 Numaralı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, R. G. Tarih: 10 Temmuz 2018, Sayı: 30474.
- 167 sayılı Yeraltı Suları Hakkında Kanun. R. G. Tarih: 23 Aralık 1960, Sayı: 10688.
- 443 sayılı Çevre Bakanlığının Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. R. G. Tarih: 21 Ağustos 1991, Sayı: 20967.

- 644 sayılı Çevre ve Şehircilik Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. R. G. Tarih: 4 Temmuz 2011, Sayı: 27984 (mükerrer).
- 645 sayılı Orman ve Su İşleri Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. R. G. Tarih: 4 Temmuz 2011, Sayı: 27984 (mükerrer).
- 839 sayılı Sıtma Mücadelesi Kanunu. R. G. Tarih: 29 Mayıs 1926, Sayı: 384.
- 1255 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 131'inci maddesinin değiştirilmesine dair Kanun. R. G. Tarih: 22 Nisan 1970, Sayı: 13478.
- 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu. R. G. Tarih: 6 Mayıs 1930, Sayı: 1489.
- 1961 Anayasası. <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa61.htm> (15 Temmuz 2020).
- 2872 sayılı Çevre Kanunu, R. G. Tarih: 11 Ağustos 1983, Sayı: 18132.
- 2872 sayılı Çevre Kanunu (nihai metin) <https://www.mevzuat.gov.tr/> (21 Temmuz 2020).
- 3096 Sayılı Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtımı ve Ticareti ile Görevlendirilmesi Hakkındaki Kanun. R. G. Tarih: 19 Aralık 1984, Sayı: 18610.
- 3116 sayılı Orman Kanunu. R. G. Tarih: 18 Şubat 1937, Sayı: 3537.
- 3402 sayılı Kadastro Kanunu. R. G. Tarih: 9 Temmuz 1987, Sayı: 19512.
- 3572 Sayılı İş Yeri Açma ve Çalışma Ruhsatlarına Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun. R. G. Tarih: 17 Haziran 1989, Sayı: 20198.
- 3613 sayılı 3096 Sayılı Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Elektrik Üretimi, İletimi, Dağıtımı ve Ticareti ile Görevlendirilmesi Hakkında Kanunun Bir Maddesinin Değiştirilmesine Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü ile Aynı Kanunun Bir Maddesinde Değişiklik Yapılmasına ve Bu Kanuna Ek Maddeler Eklenmesine İlişkin Kanun. R. G. Tarih: 15 Mart 1990, Sayı: 20462.
- 3996 sayılı Bazı Yatırım ve Hizmetlerin YİD Modeli ile Gerçekleşmesine dair Kanun. R. G. Tarih: 13 Haziran 1994, Sayı: 21959.
- 4122 sayılı Milli Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Seferberlik Kanunu. R. G. Tarih: 26 Temmuz 1995, Sayı: 22355.
- 4283 sayılı Yap-İşlet Modeli ile Elektrik Enerjisi Üretim Tesislerinin Kurulması ve İşletilmesi ile Enerji Satışının Düzenlenmesi Hakkında Kanun. R. G. Tarih: 19 Temmuz 1997, Sayı: 23054.
- 4446 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinde Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun. R. G. Tarih: 14.08.1999, Sayı: 23786.

- 4628 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu. R. G. Tarih: 3 Mart 2001, Sayı: 24335-Mükerrer.
- 4686 sayılı Milletlerarası Tahkim Kanunu. R. G. Tarih: 05 Temmuz 2001, Sayı: 24453.
- 4856 sayılı Çevre ve Orman Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun. R. G. Tarih: 8 Mayıs 2003, Sayı: 25102.
- 4871 sayılı Sıtma Savaş Kanunu. R. G. Tarih: 21 Şubat 1946, Sayı: 6238.
- 5346 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun. R. G. Tarih: 18 Mayıs 2005, Sayı: 25819.
- 5346 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun (ilk metin).
<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5346-20050510.pdf> (20 Mayıs 2020).
- 5346 sayılı Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun (nihai metin).
<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5346.pdf> (20 Eylül 2020).
- 5491 sayılı Çevre Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. R. G. Tarih: 13 Mayıs 2006, Sayı: 26167.
- 5516 sayılı Bataklıkların Kurutulması ve Bundan Elde Edilecek Topraklar Hakkında Kanun. R. G. Tarih: 23 Ocak 1950, Sayı: 7413.
- 5686 sayılı Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu. R. G. Tarih: 13 Haziran 2007, Sayı: 26551.
- 6446 sayılı Elektrik Piyasası Kanunu. R. G. Tarih: 30 Mart 2013, Sayı: 28603.
<https://www.mevzuat.gov.tr/> (20 Temmuz 2020).
- 7402 sayılı Sıtmanın İmhası Hakkında Kanun. R. G. Tarih: 11 Ocak 1960, Sayı: 10402.
- Anayasa Mahkemesi Kararı. 15.01.2009 tarih ve E: 2006/99, K: 2009/9. R. G. Tarih: 08 Temmuz 2009, Sayı: 27282.
- Bakanlar Kurulu, Başbakanlık Çevre Örgütü Örgütlenme Biçimi ve Görevlerine İlişkin Karar (7/16041). R. G. Tarih: 12 Ağustos 1978, Sayı: 16375.
- Elektrik Enerjisi Fonu Yönetmeliği. R. G. Tarih: 03 Nisan 1991, Sayı 20834.
- Elektrik Piyasasında Lisanssız Elektrik Üretim Yönetmeliği. R. G. Tarih: 12 Mayıs 2019, Sayı: 30772.
- Gönüllü Karbon Piyasası Proje Kayıt Tebliği. R. G. Tarih: 9 Ekim 2013, Sayı: 28790.

- Hazineye Ait Tarım Arazilerinin Satışı Hakkında Kanun. R. G. Tarih: 19 Şubat 1995, Sayı: 22207.
- İşyeri Açma ve Çalışma Ruhsatlarına İlişkin Yönetmelik. R. G. Tarih: 10 Ağustos 2005, Sayı: 25902.
- Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu Uygulama Yönetmeliği. R. G. Tarih: 11 Aralık 2007, Sayı: 26727.
- Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu Uygulama Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. R. G. Tarih: 24 Eylül 2013, Sayı: 28775.
- Korunan Alanların Tespit, Tescil ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmelik. R. G. Tarih: 19 Temmuz 2012, Sayı: 28358.
- Korunan Alanların Tespit, Tescil ve Onayına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Yönetmelik (nihai metin). <https://www.mevzuat.gov.tr/> (20 Temmuz 2020).
- Mera Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. R. G. Tarih: 30 Temmuz 2020, Sayı: 31201.
- Sanayi Kaynaklı Hava Kirliliğinin Kontrolü Yönetmeliği. R. G. Tarih: 03 Temmuz 2009, Sayı: 27277. <https://www.mevzuat.gov.tr/> (25 Temmuz 2020).
- Stratejik Çevresel Değerlendirme Yönetmeliği. R. G. Tarih: 08 Nisan 2017, Sayı: 30032.
- Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği. (1988). R. G. Tarih 04 Eylül 1988, Sayı: 19919.
- Su Kirliliği Kontrolü Yönetmeliği. (2004). R. G. Tarih: 31 Aralık 2004, Sayı: 25687.
- Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği. (2002). R. G. Tarih: 30 Ocak 2002, Sayı: 24656.
- Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği. (2005). R. G. Tarih: 17 Mayıs 2005, Sayı: 25818.
- Sulak Alanların Korunması Yönetmeliği. (2014). R. G. Tarih: 04 Nisan 2014, Sayı 28962.
- Sulak Alanların Korunması Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. R. G. Tarih: 26 Ağustos 2010, Sayı: 27684.
- T. C. Anayasa Mahkemesi. (2019). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Gerekçeli)*. https://www.anayasa.gov.tr/media/6382/gerekceli_anayasa.pdf (20 Ağustos 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü, Sondaj Çamurlarının ve Krom Madeninin Fiziki İşleme Tabi Tutulması Sonucu Ortaya Çıkan Atıkların Bertarafına İlişkin Genelge. (2012/15). <http://haliccevre.com/images/PDF/2012-15.PDF> (29 Ağustos 2020).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (18/6/1999 tarihli ve 4388 sayılı Kanun ile değişik hali). <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709-19990618.pdf> (25 Eylül 2017).

Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşlara Elektrik Enerjisi Tesis Kurma ve İşletme İzni Verilmesi Esaslarını Belirleyen Yönetmelik. R. G. Tarih: 04 Eylül 1985, Sayı: 18858.

Türkiye Elektrik Kurumu Dışındaki Kuruluşların Görevlendirilecekleri Bölgeler Hakkında Yönetmelik. R. G. Tarih: 04 Eylül 1985, Sayı: 18858.

Yenilenebilir Enerji Kaynak Alanları Yönetmeliği. R. G. Tarih: 09 Ekim 2016, Sayı: 29852.

Diğer Kaynaklar

AB Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı Cilt I. (2001). https://www.ab.gov.tr/_195.html (22 Eylül 2017).

Açık Radyo. (1 Kasım 2018). Kızılcaaköy’de Kızılca Bir Kıyamet: Jeotermal Nöbeti Sürüyor. <http://acikradyo.com.tr/yesil-bulten/kizilcakoyde-kizilca-bir-kiyamet-jeotermal-nobeti-suruyor> (20 Nisan 2019).

Akbank. (t.y.). Çevresel ve Sosyal Etki Değerlendirme Sistemi. https://www.akbankinvestorrelations.com/tr/images/pdf/CEVRESEL_VE_SOSYAL_ETKI_DEGERLENDIRME_SISTEMI.pdf (3 Eylül 2020).

Akdaş, M. (4 Nisan 2020). *Türkiye’nin Enerji Sorunu ve Enerji İhtiyacı Semineri (1972)*. <https://benmuammer.wordpress.com/2020/04/04/102/> (23 Mayıs 2020).

Akdemir, Ö. (6 Haziran 2016). ‘Önce çevre’ diyen hakimler darmadağın. *Evrensel*. <https://www.evrensel.net/haber/281918/once-cevre-diyen-hakimler-darmadagin> (20 Eylül 2020).

Akdemir, Ö. (2 Şubat 2017a). JES’ler arılarını öldürünce arıcı intihara teşebbüs etti. *Evrensel*. <https://www.evrensel.net/haber/306685/jesler-arilarini-oldurunce-arici-intihara-tesebbus-etti> (30 Ağustos 2020).

Akdemir, Ö. (23 Temmuz 2017b). Son nefeste Artvin!. *Evrensel*. <https://www.evrensel.net/haber/327162/son-nefeste-artvin> (15 Eylül 2020).

Akdemir, Ö. (2 Şubat 2017c). 450 kovan arı JES’lerin saldıgı gazdan zehirlenerek öldü. *Evrensel*. <https://www.evrensel.net/haber/306540/450-kovan-ari-jeslerin-saldigi-gazdan-zehirlenerek-oldu> (10 Ağustos 2020).

- Akdemir, Ö. (30 Nisan 2019). Aydın'da arılar tekrar ölmeye başladı, olağan şüpheli ise JES. *Evrensel*. <https://www.evrensel.net/haber/378515/aydinda-arilar-tekrar-olmeye-basladi-olagan-supheli-ise-jes> (10 Ağustos 2020).
- Akdemir, Ö. (7 Haziran 2020). JES'e direnen köylülere 3 bin 150'şer lira sosyal mesafe cezası. *Evrensel*. <https://www.evrensel.net/yazi/86509/jese-direnen-koylulere-3-bin-150ser-lira-sosyal-mesafe-cezasi> (31 Temmuz 2020).
- Andaç, M. (20 Temmuz 1979). Türkiye'de Petrol, Enerji ve Uranyum. *Milliyet*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr> (12 Mayıs 2020).
- Angel, J. (2016). Strategies of Energy Democracy. *Rosa Luxemburg Foundation, Brussels Office*. https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publicationen/strategies_of_energy_democracy_Angel_engl.pdf (16 Mayıs 2020).
- Ataman, G. (13 Ekim 1977). Türkiye'nin Enerji Darboğazı ve Nükleer Enerji. *Milliyet*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr> (12 Mayıs 2020).
- Avcı, S., Baba, A., Blank, L., Bozkurt, C., Daylan, B., Evcı Kiraz, E.D., Kılıçoğlu, E., Gissurarson, L., Gunnarsson, G., Okdemir, S., Şener, G. D., Sözbilir, H., Sürmeli, S., Top, B. M., Velibeyoğlu, K., Yazdani, H. (2020a). Türkiye'de Jeotermal Kaynakların Kümülatif Etki Değerlendirmesi Kümülatif Etki Değerlendirme Raporu (Taslak Rapor). *EBRD ve T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı*. <http://www.jeotermalетки.com/Upload/files/%C3%87%C5%9EB-EBRD%20Jeotermal%20KED%20Raporu%20Temmuz%202020.pdf> (22 Temmuz 2020).
- Avcı, S., Baba, A., Blank, L., Bozkurt, C., Daylan, B., Gissurarson, L. R., Gunnarsson, G. Ö., Evcı Kiraz, E.D., Kılıçoğlu, E., Küçükdoğan, A., Okdemir, S., Şener, G. D., Sözbilir, H., Sürmeli, S., Top, B. M., Velibeyoğlu, K., Yazdani, H. (2020b). Türkiye'de Jeotermal Kaynakların Kümülatif Etki Değerlendirmesi Projesi Kapsam Raporu. *EBRD ve T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı*. <http://jeotermalетки.com/tr/Sayfa/25/kapsam-belirleme-raporu-nihai> (29 Haziran 2020).
- Aydemir, B. (4 Temmuz 2016). Bakan Eroğlu'ndan kılıksız proje önerisi. *Habertürk*. <https://www.haberturk.com/ekonomi/is-yasam/haber/1262532-bakan-eroglundan-kilciksiz-proje-onerisi> (25 Haziran 2020).
- Aydın Denge. (4 Ekim 2018). Aydın'da JES yapımına tepki. <http://www.aydindenge.com.tr/guncel/04/10/2018/aydinda-jes-yapimina-tepki> (30 Ağustos 2020).
- Aydın Denge. (23 Mayıs 2020). Başkan Atay: Çevre ve Şehircilik Bakanlığı kendisi ile çalışmaktadır. <http://www.aydindenge.com.tr/siyaset/23/05/2020/baskan-atay-cevre-ve-sehircilik-bakanligi-kendisi-ile-celismektedir> (7 Eylül 2020).

- Aydın Kulis. (16 Eylül 2019). Ertürk'ten JES'e karşı direnen köylülere baskı iddiası. <https://www.aydinkulis.com/siyaset/erturkten-jese-karsi-direnen-koylulere-baski-iddiasi-h9855.html> (15 Ağustos 2020).
- Aydın Kulis. (9 Şubat 2020). Çerçioğlu, JES ölçüm sonuçlarını açıkladı: Tam anlamıyla felaket. <https://www.aydinkulis.com/genel/cercioglu-jes-olcum-sonuclarini-acikladi-h14264.html> (25 Temmuz 2020).
- Aydın, M. (2 Haziran 2020). *Gündem Özel* [Televizyon Programı]. Aydın: tvDEN. Yayının video kaydına <https://www.youtube.com/watch?v=jxfOL9v9rG4> adresinden erişilebilmektedir (2 Haziran 2020).
- Aydın, M. (2017). Aydın Çevre Kurultayı Değerlendirme Raporu. T. C. Efeler Belediyesi. (Ed.). *Jeotermal Komisyon Raporu* içinde. Aydın: T. C. Efeler Belediyesi, 20-32. <http://efeler.bel.tr/guncel/duyurular/jeotermal-komisyon-raporu> (17 Nisan 2019).
- Aydınpost. (21 Mayıs 2020). Bugüne kadar hep farklı anlatılmıştı... Bakan Murat Kurum resmi yazıyla açıkladı: Jeotermal enerji santrallerini ruhsatlandırmak ilçe belediyelerinin görevi. <https://www.aydinpost.com/aydin/bugune-kadar-hep-farkli-anlatilmisti-bakan-murat-kurum-resmi-h910931.html> (7 Eylül 2020).
- Ayıkul, Ö. (2015). Türkiye'de Çevresel Etki Değerlendirme Hukuku. Yazıcı Gökmen, E., Erdemli Mutlu, Ö., Güler, R. İ., Ayıkul, Ö., Filcak, R. ve Özkaynak, B. (Eds.). *Avrupa Birliği'ne Uyum ve Çevresel Etki Değerlendirmesi Çalıştayı Sonuç Bildirgesi* içinde. TEMA Vakfı: İstanbul, 32-53. <https://cdn-tema.mncdn.com/Uploads/Cms/avrupa-birligine-uyum-ve-cevresel-etki-degerlendirmesi-calistayi-sonuc-bildirgesi.pdf> (15 Ağustos 2020).
- Bailey, D. (8 Mayıs 2017) The welfare state's role in the transition to sustainable prosperity. *Centre for the Understanding of Sustainable Prosperity*. https://www.cusp.ac.uk/themes/p/db_welfare-state/ (11 Temmuz 2020).
- Barlık F. ve Tepe, A. (21 Mart 2019). Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Dönmez: Enerjide Dışa Bağımlılığı Azaltmak Zorundayız. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/enerji-ve-tabii-kaynaklar-bakani-donmez-enerjide-disa-bagimliliği-azaltmak-zorundayız/1424896> (28 Mart 2019).
- Bayrak, Y. (2020). Yenilenebilir Enerji Kaynaklarından Elektrik Üretimini Destekleme Mekanizması (YEK-DEM). *Türkiye'nin Enerji Görünümü 2020* içinde. Ankara: TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yönetim Kurulu, 347-364. <https://www.mmo.org.tr/kitaplar/turkiyenin-enerji-gorunumu-2020> (22 Mayıs 2020).
- Bello, D. (6 Ağustos 2010). Where did the Carter White House's Solar Panels Go?. *Scientific American*. <https://www.scientificamerican.com/article/carter-white-house-solar-panel-array/> (11.03.2020).

- Beyaz, Z. F. (30 Eylül 2020). Cumhurbaşkanı Erdoğan: Kovid-19 salgını ekosistemdeki bozulmanın yansımalarından birisidir. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-kovid-19-salgini-ekosistemdeki-bozulmanin-yansimalarindan-birisidir/1991151> (30 Eylül 2020).
- Bianet. (9 Haziran 2011). Arınç: “Kurban Olduğum Allah Verdikçe Veriyor”. <http://bianet.org/bianet/diger/130603-arinc-kurban-oldugum-allah-verdikce-veriyor> (25 Ağustos 2020).
- Bianet. (2 Haziran 2013). Erdoğan: Taksim’e Cami de Yapacağız. <http://bianet.org/bianet/siyaset/147142-erdogan-taksim-e-cami-de-yapacagiz> (20 Mayıs 2020).
- Bianet. (26 Eylül 2019). İstanbul’da 407 Olan Afet Toplanma Alanı 77’ye Düştü. <https://bianet.org/bianet/yasam/213602-istanbul-da-407-olan-afet-toplanma-alani-77-ye-dustu> (15 Haziran 2020).
- BirGün. (10 Şubat 2020). Aydın’ın hava kirliliği raporu: Sınır değeri aşıldı. <https://www.birgun.net/haber/aydin-in-hava-kirliligi-raporu-sinir-deger-asildi-287404> (20 Temmuz 2020).
- Bizim Yaka Kocaeli. (5 Temmuz 2017). ÇMO: Kuzey Marmara Otoyolu ÇED’siz sürüyor. <https://www.bizimyaka.com/haber/3116938/cmo-kuzey-marmara-otoyolu-cedsiz-suruyor> (25 Haziran 2020).
- Bookchin, M. (3 Kasım 1990). The Meaning of Confederalism. *Green Perspectives*, No. 20, <http://dwardmac.pitzer.edu/bookchin/gp/perspectives20.html> (14 Mayıs 2018)
- Borchert, N. (2001). Land is life: traditional Sami reindeer grazing threatened in northern Sweden. http://library.arcticportal.org/554/1/Land_is_Life.pdf (19 Mart 2020).
- Bozoğlu, B. (2019). Önsöz. *Çevre ve Mühendis Dergisi Özel Sayısı*. 33, 3.
- Büke, A., Gültekin, M., Aksoy, A., Dıvrak, B. B., Göcek, Ç., Berke, M. Ö., Çeşmeci, H. (2014). Büyük Menderes Havza Atlası. Yaşayan Nehirler, Yaşayan Ege Projesi. https://wwftr.awsassets.panda.org/downloads/atlas_web_download.pdf (25 Ağustos 2020)
- Bump, P. (9 Ocak 2020). This is perhaps Trump’s most cynical comment about the environment yet. *The Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/politics/2020/01/09/this-is-perhaps-trumps-most-cynical-comment-about-environment-yet/> (10 Eylül 2020).
- Çağatay, G. (19 Mart 2019). ‘Jeotermalde sektör büyüklüğü 10 milyar dolara ulaştı’. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/jeotermalde-sektor-buyuklugu-10-milyar-dolara-ulasti/1422317> (28 Mart 2019).

- Cangı, A. A. (7 Aralık 2015). Çevrenin Düşmanı; 2009/7 Sayılı Genelge. *Haber Ekspres*. <https://www.haberekspres.com.tr/cevrenin-dusmani-20097-sayili-genelge-makale,4186.html> (10 Haziran 2020).
- Çapa, E. (29 Ekim 2015). DİDDK'ten 3'üncü Köprü Kararı: 'Anayasa Mahkemesi'nin ÇED muafiyetini iptal eden kararını göz önünde bulundurun'. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/diddk-3uncu-kopru-karari-anayasa-mahkemesinin-ced-muafiyetini-iptal-eden-kararini-goz-onunde-bulundurun-40007502> (25 Haziran 2020).
- Çelikkan, E. (22 Kasım 2013). Haklısınız, HES'ler dereleri mahvediyor. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/haklisiniz-hes-ler-dereleri-mahvediyor-25177587> (30 Ağustos 2020).
- Ceyhan, B. (7 Eylül 2015). Aydınlıların jeotermal feryadı. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/ege/aydinlilarin-jeotermal-feryadi-28377610> (10 Eylül 2020).
- Çiçek, D. (4 Haziran 2016). Yerli kömüre 'kılçıksız' yatırım modeli geliyor. *Habertürk*. <https://www.haberturk.com/ekonomi/enerji/haber/1248987-yerli-komure-kilciksiz-yatirim-modeli-gelior> (25 Haziran 2020).
- Cintosun, M. A. (15 Kasım 2019b). Kuyucak'ta köylüler yol kapattı!. *Nazilli Havadis*. <https://www.nazillihavadis.com/kuyucakta-koyluler-yol-kapatti-96393h.htm> (6 Ağustos 2020).
- Cintosun, M. A. (22 Ekim 2019a). Kuyucak'ta jeotermal gerginliği: 4 kişi gözaltında. *Nazilli Havadis*. <https://www.nazillihavadis.com/kuyucakta-jeotermal-gerginligi-4-kisi-gozaltinda-96332h.htm> (5 Ağustos 2020).
- Climate Action Tracker. (2 Aralık 2019). *Turkey*. <https://climateactiontracker.org/countries/turkey/> (8 Haziran 2020).
- Climate Investment Funds. (2009). *Clean Technology Fund Investment Plan for Turkey*. https://www.climateinvestmentfunds.org/sites/cif_enc/files/CTF_Turkey_Investment_Plan_01_16_09_web.pdf (8 Ağustos 2020).
- Climate Investment Funds. (2012). *Clean Technology Fund Investment Plan for Republic of Turkey: Update Note*. https://www.climateinvestmentfunds.org/sites/cif_enc/files/ctf_6_turkey_0.pdf (12 Ağustos 2020).
- Climate Investment Funds. (t.y.a). *History of the CIF*. <https://www.climateinvestmentfunds.org/timeline-cif> (8 Ağustos 2020).
- Climate Investment Funds. (t.y.b). *DPSP I: Geothermal Development Lending Facility (GeoDELf)*. <https://www.climateinvestmentfunds.org/projects/dpsp-i-geothermal-development-lending-facility-geodelf> (12 Ağustos 2020).

- Climate Investment Funds. (t.y.c). *Geothermal Development Project*. <https://www.climateinvestmentfunds.org/projects/geothermal-development-project> (12 Ağustos 2020).
- CNN Türk. (11 Aralık 2018). Heyet değişince aynı mahkeme Senoz Vadisi'nde kararını değiştirdi. <https://www.cnnturk.com/turkiye/heyet-degisince-ayni-mahkeme-senoz-vadisinde-kararini-degistirdi> (20 Eylül 2020).
- CNN Türk. (23 Nisan 2016). Türkiye Paris İklim Anlaşması'na imza attı. <https://www.cnnturk.com/dunya/turkiye-paris-iklim-anlasmasina-imza-atti> (8 Haziran 2020).
- CNN Türk. (24 Nisan 2016). Cumhurbaşkanı Erdoğan Tufanbeyli Termik Santrali'nin açtı. <https://www.cnnturk.com/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-tufanbeyli-termik-santralini-acti> (8 Haziran 2020).
- COP24 Katowice 2018 United Nations Climate Change Conference: Second part of the high-level segment. (12 Aralık 2018). <https://unfccc-cop24.streamworld.de/webcast/second-part-of-the-high-level-segment> (14 Mayıs 2020).
- Cumhuriyet. (13 Ekim 2011). HES direnişi kırıldı. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/hes-direnisi-kirildi-289874> (15 Haziran 2020).
- Cumhuriyet. (29 Temmuz 2011). CHP, KHK'leri Anayasa Mahkemesi'ne götürecek. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/269950/CHP_KHK_leri_Anayasa_Mahkemesi_ne_goturecek.html (23 Ekim 2017).
- Demirel, B. (25 Kasım 2014). Davutoğlu: Çevre için kaybedilen 1 saniyenin bedeli ağır olur. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/davutoglu-cevre-icin-kaybedilen-1-saniyenin-bedeli-agir-olur-27650263> (14 Mayıs 2020).
- Diken. (30 Haziran 2018). İlki İptal Edilmişti: Jeotermal Santral Projesine Dört Ay Sonra Yine ÇED İzni. <http://www.diken.com.tr/ilki-iptal-edilmisti-jeotermal-santral-projesine-dort-ay-sonra-yine-ced-izni/> (20 Nisan 2019).
- Diyanet Haber. (20 Mart 2019). Erbaş: Çevre, Allah tarafından Kur'an'ın fermanıyla insana emanet edilmiştir. <https://www.diyanethaber.com.tr/gundem/erbas-cevre-allah-tarafindan-kuranin-fermaniyla-insana-emanet-h4497.html> (20 Mayıs 2020).
- Doğan, S. (17 Haziran 2013). Devler jeotermale koşuyor. *Yeni Asır*. <https://www.yeniasir.com.tr/ekonomi/2013/06/17/devler-jeotermale-kosuyor> (10 Eylül 2020).
- Doğan, Z. (6 Kasım 1985). 19 dev proje için 1 trilyon lira aranıyor: Devlet, müşteri peşinde. *Milliyet*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).

- Dönmez, F. (Ağustos 2020). Milli Enerji Politikamız. *Ekovitrin*, https://www.ekovitrin.com/images/upload/2020/fatih_donmez_enerji_politika_m%C4%B1z.pdf (18 Ağustos 2020).
- Dunlap, A. (2 Şubat 2016). The green economy as a continuation of war by other means. *CNSJournal*. <http://www.cnsjournal.org/the-green-economy-as-a-continuation-of-war-by-other-means> (24 Şubat 2016).
- EBRD ve T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (t.y.) Jeotermal Kaynakların Kümülatif Etki Değerlendirmesi Projesi. <http://jeotermaletki.com/tr/> (15 Ağustos 2020).
- EBRD. (2014). *Environmental and Social Policy (ESP 2014)*. https://www.ebrd.com/cs/Satellite?c=Content&cid=1395238867768&d=&page_name=EBRD%2FContent%2FDownloadDocument (30 Ağustos 2020).
- EBRD. (2016). *Türkiye’de doğal kaynaklar bazlı CO₂’nin ticari amaçlar için kullanımının değerlendirilmesi*. <https://temizenerjifinansman.com/Uploads/Editor/files/2016-PLUTO-Turkey.pdf> (25 Ağustos 2020).
- EBRD. (2019). *Environmental and Social Policy (ESP 2019)*. <https://www.ebrd.com/documents/comms-and-bis/environmental-and-social-policy.pdf> (30 Ağustos 2020).
- EBRD. (t.y.). *Environmental and Social Policy (ESP)*. <https://www.ebrd.com/news/publications/policies/environmental-and-social-policy-esp.html> (30 Ağustos 2020).
- Ekoloji Kolektifi. (16 Nisan 2018). Danıştay, madencilik faaliyetlerini ÇED denetiminden çıkaran ÇED Yönetmeliği değişikliklerinin yürütmesini durdurdu. <https://ekolojikolektifi.org/portfolio/danistay-ced-yonetmeli-gidegisikliklerinden-ikisinin-yurutmesini-durdurdu/> (25 Haziran 2020).
- En Son Haber. (10 Haziran 2013). Erdoğan’dan Cem Boyner’e pankart mesajı. <https://www.ensonhaber.com/gundem/erdogandan-cem-boynere-pankart-mesaji-2013-06-10> (20 Mayıs 2020).
- Energy Democracy (t.y.). *Principles of energy democracy*. https://www.energy-democracy.net/?page_id=870 (11 Mayıs 2020).
- EPDK (2020). *Elektrik Piyasası 2019 Yılı Piyasa Gelişim Raporu*. <http://epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-24/yillik-sektor-raporu> (10 Haziran 2020).
- EPDK (t.y.). *Elektrik Piyasası Üretim Lisansları*. <http://lisans.epdk.org.tr/epvys-web/faces/pages/lisans/elektrikUretim/elektrikUretimOzetSorgula.xhtml> (15 Ağustos 2020).

- Eravcı, İ. (5 Haziran 2018). Aydın'da Jeotermal Firmalara 808 bin 937 TL Para Cezası Kesildi. *Yeni Söke*. <https://yenisokegazetesi.com/haber/4354868/aydinda-jeotermal-firmalara-808-bin-937-tl-para-cezasi-kesildi> (31 Temmuz 2020).
- Erdil, M. (11 Kasım 2016). Boş boş konuşmayın. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/bos-bos-konusmayin-40275466> (25 Ağustos 2020).
- Erdil, M. (20 Haziran 2015). Aydın'da jeotermal su çevre katliamına neden oluyor. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/aydin-da-jeotermal-su-cevre-katliamina-neden-oluyor-29325041> (10 Eylül 2020).
- Erkul Kaya, N. (21 Ekim 2019). Türkiye, yenilenebilir enerjide Avrupa'nın ilk 5 ülkesi arasına girecek. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-yenilenebilir-enerjide-avrupanin-ilk-5-ulkesi-arasina-girecek/1620937> (13 Temmuz 2020).
- Erkul Kaya, N. (19 Ağustos 2020). Türkiye'nin ilk entegre güneş paneli üretim fabrikası açıldı. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiyenin-ilk-entegre-gunes-paneli-uretim-fabrikasi-acildi-/1946990> (30 Ağustos 2020).
- Erlat, Ö. (2011). *Çevre, İnsan Sağlığı, Doğal ve Kültürel Değerlerin Tahribi ve Yağması Yolunda Hukukun Araç Olarak Kullanılması*. İzmir. <http://cehav.org/uploads/cevrebrosuru-yeni.rar> (13 Kasım 2014).
- Eroğlu, D. (17 Ağustos 2014). Söz milletin, ama imzalamıyoruz!. *BirGün*. <https://www.birgun.net/haber/soz-milletin-ama-imzalamiyoruz-67274> (15 Temmuz 2020).
- Eroğlu, D. (18 Aralık 2018). Defalarca iptal edilmesine rağmen inşaatı bitip çalışmaya başlayan Cengiz Holding'in Çanakkale'deki termik santralinde bugüne nasıl gelindi?. *Medyascope*. <https://medyascope.tv/2018/12/18/defalarca-iptal-edilmesine-ragmen-insaat-bitip-calismaya-baslayan-cengiz-holdingin-canakkaledeki-termik-santralinde-bugune-nasil-gelindi/> (15 Ağustos 2020).
- European Commission. (t.y.). *Horizon 2020 Geothermal Emission Gas Control*. <https://cordis.europa.eu/project/id/818169> (15 Haziran 2020).
- Evrensel. (10 Eylül 2019). Aydın Pamukören'de jeotermal enerji santrali protestosu. <https://www.evrensel.net/haber/386525/aydin-pamukorende-jeotermal-enerji-santrali-protestosu> (30 Ağustos 2020).
- Evrensel. (24 Ocak 2020). Cerattepe'de direnen yaşam alanı savunucularına hapis cezası. <https://www.evrensel.net/haber/395993/cerattepede-direnen-yasam-alani-savunucularina-hapis-cezasi> (15 Haziran 2020).
- Friedman, L. (21 Şubat 2019). What Is the Green New Deal? A Climate Proposal, Explained. *New York Times*.

<https://www.nytimes.com/2019/02/21/climate/green-new-deal-questions-answers.html> (12 Mart 2020).

Garanti BBVA. (t.y.). *Çevresel ve Sosyal Risk Yönetimi*. <https://surdurulebilirlik.garantibbva.com.tr/surdurulebilirlik-yaklasimimiz/odak-alanlarimiz/cevresel-ve-sosyal-risk-yonetimi/> (3 Eylül 2020).

Genç, N. H. (13 Eylül 2007). Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'na Jeotermal Kaynaklar Uygulama Yönetmeliği ile ilgili Gönderilen Görüş. <https://www.tmmob.org.tr/icerik/enerji-ve-tabii-kaynaklar-bakanligina-jeotermal-kaynaklar-uygulama-yonetmeli-ile-ilgili-0> (13 Haziran 2019).

Global Geothermal Alliance (2015). Joint Communiqué on the Global Geothermal Alliance. https://www.irena.org/EventDocs/GGA%20Joint%20Communique_COP21.pdf (10 Eylül 2020).

Gökçe, H. (16 Temmuz 2020). Vergi tahsilatında oran, bazı illerde % 2'ye kadar düştü. *Dünya*. <https://www.dunya.com/ekonomi/vergi-tahsilatinda-oran-bazi-illerde-2ye-kadar-dustu-haberi-475280> (16 Temmuz 2020).

Grandoni D. ve Sonmez, F. (27 Mart 2019). Senate defeats Green New Deal, as Democrats call vote a 'sham'. *The Washington Post*. https://www.washingtonpost.com/powerpost/green-new-deal-on-track-to-senate-defeat-as-democrats-call-vote-a-sham/2019/03/26/834f3e5e-4fdd-11e9-a3f7-78b7525a8d5f_story.html (12 Mart 2020).

Gümüüş, C. (2018). Türk Orman Devrimi. *Türkiye Ormancılar Derneği*. Ankara. <https://www.ormancilardernegi.org/dosyalar/files/1-min.pdf> (12 Haziran 2020).

Gürbüz, Ö. (8 Ağustos 2017). Rüzgâr ihalesi ve gerçekler. *BirGün*. <https://www.birgun.net/haber/ruzgar-ihalesi-ve-gercekler-173702> (22 Mayıs 2020).

Güzel, K. E. (27 Temmuz 2010). Anayasa değişikliği ve çevre hakkı örneğinde yerindelik denetimi. *Sendika.org*. <https://sendika63.org/2010/07/anayasa-degisikligi-ve-cevre-hakki-orneginde-yerindelik-denetimi-av-kazim-erkut-guzel-44799/> (15 Temmuz 2020).

H. Res. 109 Recognizing the duty of the Federal Government to create a Green New Deal. (7 Şubat 2019). <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-resolution/109/text> (12 Mart 2020).

Haber46. (20 Nisan 2015). Germencik'teki jeotermal kuyuları için 2 bin 500 imzalı suç duyurusu. <https://www.haber46.com.tr/guncel/germencik-teki-jeotermal-kuyulari-icin-2-bin-500-imzali-suc-duyurusu-h72827.html> (8 Eylül 2020).

- Habertürk. (23 Ağustos 2008). Ben çevrecinin daniskasıym. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/92874-ben-cevrecinin-daniskasiyim> (13 Mayıs 2020).
- Habertürk. (11 Mayıs 2012). Danıştay Başkanı'ndan nükleer espri!. <https://www.haberturk.com/gundem/haber/741543-danistay-baskanindan-nukleer-espri> (10 Eylül 2020).
- Habertürk. (24 Nisan 2016). İthal kömürün ülkemize gelmesine karşıyım. <https://www.haberturk.com/ekonomi/enerji/haber/1229663-enerjisa-tufanbeyli-termik-santrali-acildi> (8 Haziran 2020).
- Habertürk. (23 Ekim 2019). Aydın'da yine jeotermal gerginliği: Jeotermal firmasının şikayeti üzerine gözaltına alınan köylüler serbest bırakıldı. <https://www.haberturk.com/aydin-haberleri/72844363-aydinda-yine-jeotermal-gerginligijeotermal-firmasin-sikayeti-uzerine-gozaltina-alinan> (5 Ağustos 2020).
- Holemans, D. Van de Velde, K. (2020). *Yurttaş Enerjisi: Enerji Demokrasisini Gerçekleştirmek*. https://gef.eu/wp-content/uploads/2019/01/GEF_Oikos_Citizens-Energy_turkish_final.pdf (1 Haziran 2020).
- Horuz, M. E. (31 Ağustos 2019). Otomobiller ve hafif ticari araçlarda yeni emisyon için 1 aylık uyum süresi. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/otomobiller-ve-hafif-ticari-araclarda-yeni-emisyon-icin-1-aylik-uyum-suresi/1569583> (13 Temmuz 2020).
- Hürriyet. (24 Şubat 2004). Erdoğan ve Schröder enerji tesisi açtı. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogan-ve-schroder-enerji-tesisi-acti-204937> (13 Mayıs 2020).
- Hürriyet. (16 Kasım 2013). Karadeniz Sahil Yolu planı 8 yıl sonra iptal. <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/karadeniz-sahil-yolu-plani-8-yil-sonra-iptal-25132968> (15 Ağustos 2020).
- Hürriyet. (20 Mart 2013). Sit alanları sil baştan. <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/sit-alanlari-sil-bastan-22857138> (18 Ağustos 2020).
- IEA. (t.y.). *Renewables*. <https://www.iea.org/topics/renewables/> (21 Mayıs 2019).
- İhlas Haber Ajansı. (16 Temmuz 2012). Pamukören'de 'Beldemi Kapatma' Eylemi. <https://www.ihb.com.tr/aydin-haberleri/pamukoren-de-beldemi-kapatma-eylemi-179979/> (10 Temmuz 2020).
- İhlas Haber Ajansı. (23 Mayıs 2020). Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan 'Dünya Biyolojik Çeşitlilik Günü' paylaşımında Haliç vurgusu. <https://www.ihb.com.tr/haber-cumhurbaskani-erdogandan-dunya-biyolojik-cesitlilik-gunu-paylasiminda-halic-vurgusu-846791/> (23 Mayıs 2020).

- İnmez, M. (21 Şubat 2020). Aydın'daki 23 jeotermal santralin işletme ruhsatının olmadığı ortaya çıktı. *Cumhuriyet*. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/aydindaki-23-jeotermal-santralin-isletme-ruhsatinin-olmadigi-ortaya-cikti-1722231> (30 Ağustos 2020).
- International Renewable Energy Agency (IRENA) (t.y.). Geothermal energy. <https://www.irena.org/geothermal> (10 Eylül 2020).
- İstanbul Barosu Başkanlığı. (19 Mayıs 2020). *Avukatlık Yasa Teklifi ve İstanbul Barosu*. <https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=15725&Desc=Avukatlik-Yasa--Teklifi-ve-%C4%B0stanbul-Barosu> (15 Haziran 2020).
- Jovanović, S. (22 Mayıs 2019). EBRD tightens environmental, disclosure standards for all hydropower projects. *Balkan Green Energy News*. <https://balkangreenenergynews.com/ebrd-tightens-environmental-disclosure-standards-for-all-hydropower-projects/> (30 Ağustos 2020).
- Kaçar, M. (18 Kasım 2015). Rizeli çevreci Kazım Delal'den bilirkişi ücreti isyanı: Satacak başka ineğim yok. *Hürriyet*. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/satacak-baska-inegim-yok-40015646> (15 Temmuz 2020).
- Karadağ, A. (5 Aralık 2019). Aydın Barosu'ndan ruhsatsız JES'lerle ilgili suç duyurusu. *BirGün*. <https://www.birgun.net/haber/aydin-barosu-ndan-ruhsatsız-jes-lerle-ilgili-suc-duyurusu-278898> (30 Ağustos 2020).
- Karni A. ve L. Friedman. (8 Eylül 2020). Trump, Calling Himself 'the No. 1 Environmental President,' Green Washes His Record. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/09/08/us/politics/trump-drilling-environment-florida.html> (10 Eylül 2020).
- Kaya, P. (20 Nisan 2005). Dünya Jeotermal Kongresi Türkiye'de. *NTV*. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/319934.asp> (31 Temmuz 2020).
- Kent ve Demiryolu. (27 Mayıs 2009). Körfez'e Köprü Gerçek Raylı Geçiş Hayal. <http://kentvedemiryolu.com/korfeze-kopru-gercek-rayli-gecis-hayal/> (12 Temmuz 2020).
- Kent ve Demiryolu. (8 Ekim 2009). 10. Ulaştırma Şurasından Karayolu Ağı Çıktı. <http://kentvedemiryolu.com/10-ulasirma-surasindan-karayolu-agi-cikti/> (12 Temmuz 2020).
- Koç, A. (21 Mayıs 2020). *Sora Sora* [Televizyon Programı]. Aydın: tvDEN. Yayının video kaydına <https://www.facebook.com/dentvden/videos/996099954125819/> adresinden erişilebilmektedir (21 Mayıs 2020).
- Koramaz, E. (15 Mayıs 2020). Yasa değişikliği ile ne hedefleniyor?. *BirGün*. <https://www.birgun.net/haber/yasa-degisikligi-ile-ne-hedefleniyor-300948> (15 Haziran 2020).

- LBF Partners. (13 Nisan 2020). COVID-19 Pandemisinin Yenilenebilir Enerji Kaynakları Destekleme Mekanizmasına (YEKDEM) Etkileri. <http://www.lbfpartners.com/en/yayin/covid-19-pandemisinin-yenilenebilir-enerji-kaynaklari-destekleme-mekanizmasina-yekdem-etkileri.html> (31 Temmuz 2020).
- Lowrie, M. (27 Eylül 2019). Trudeau vows to use Trans Mountain pipeline revenues to plant 2 billion trees. *Global News*. <https://globalnews.ca/news/5960379/trudeau-plant-trees-climate-change/> (10 Eylül 2020).
- Mandel, K. (6 Nisan 2016). A Quarter of European Countries Have Now Quit Coal. *DESMOGUK*. <https://www.desmog.co.uk/2016/04/06/quarter-eu-countries-have-now-quit-coal> (5 Eylül 2020).
- Manşet Aydın. (12 Şubat 2020). Çerçioğlu'nun JES ölçümleri fos çıktı. <https://www.mansetaydin.com/haber/3646024/cercioglunun-jes-olcumleri-fos-cikti> (25 Temmuz 2020).
- Martinez, J., ve Davila, J. L. (2014). Windmills: the face of dispossession. *The land deal Politics Initiative and Institute for development studies*. Brighton.
- MidSEFF. (2014). *Kavak Hydro Electric Power Plant: Non Technical Summary (NTS)*. <https://www.midseff.com/assets/frontend/uploads/e3e588508dcd4da8629bc40259946443.pdf> (3 Eylül 2020).
- MidSEFF. (t.y.a). *MidSEFF*. <https://www.midseff.com/sayfa/facility> (3 Eylül 2020).
- MidSEFF. (t.y.b). *Jeotermal Enerji Projeleri MidSEFF İstatistikleri*. <https://www.midseff.com/midseff-projeleri> (15 Eylül 2020).
- MidSEFF. (t.y.c). *Uygunluk*. <https://www.midseff.com/page/eligibility> (25 Temmuz 2020).
- Milliyet Business Gaziantep eki. (25 Aralık 2005). İlk jeotermal enerji projesini hayata geçirdi. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Milliyet. (17 Aralık 1983b). “En ucuz enerji” Jeotermal nedir?. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Milliyet. (10 Ocak 1983). 2. “Enerji Tasarrufu Haftası” başladı: Ulusu: “Geçen yıl yüzde 10 tasarruf sağladık. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (12 Mayıs 2020).
- Milliyet. (11 Aralık 2013). Erdoğan: “Artık ‘su akar Türk bakar’ yok. Artık ‘su akar Türk yapar’”. <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogan-artik-su-akar-turk-bakar-yok-artik-su-akar-turk-yapar-1806001> (22 Mayıs 2020).
- Milliyet. (11 Ocak 1982). Ulusu: Ulaşımda Demiryolu ve Denizyoluna Ağırlık Verilecek. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (12 Mayıs 2020).

- Milliyet. (16 Ekim 2000). Zehir yatakları. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr> (12 Mayıs 2020).
- Milliyet. (16 Haziran 2013). Erdoğan Kazlıçeşme mitinginde konuştu!. <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/erdogan-kazlicesme-mitinginde-konustu-1723747> (3 Haziran 2020).
- Milliyet. (17 Aralık 1983a). Germencik jeotermal kaynaklardan elektrik enerjisi üretililecek. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Milliyet. (18 Ağustos 2016). İmar denetimlerini artık bakanlık yapacak. <https://www.milliyet.com.tr/gundem/imar-denetimlerini-artik-bakanlik-yapacak-2297278> (25 Haziran 2020).
- Milliyet. (18 Nisan 1975). Türkiye’de yeni bir jeotermal enerji türbini yapılacak. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (14 Mayıs 2020).
- Milliyet. (20 Kasım 2019). Jeotermal yatırımcılarından “ruhsat” açıklaması. <https://www.milliyet.com.tr/ekonomi/jeotermal-yatirimcilarindan-ruhsat-aciklamasi-6083563> (30 Ağustos 2020).
- Milliyet. (25 Şubat 1985). Alternatif Enerji. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Milliyet. (25 Şubat 1985). Bugünkü TV. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Milliyet. (27 Mayıs 1984). Enerji Kaynaklarımız: “Yeni ve Yenilenebilir Enerjiler. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Milliyet. (5 Aralık 1982). Ambarlı Elektrik Santrali ile İstanbul Gübre Fabrikası doğal gazla işletilecek. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (14 Mayıs 2020).
- Milliyet. (6 Nisan 1983). Evren ve MGK üyeleri bugün İzmir’e gidiyorlar. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (15 Mayıs 2020).
- Milliyet. (7 Ocak 1983). İzmir, Türkiye İller Ansiklopedisi, s. 234. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Milliyet. (9 Haziran 1996). Elektrikte yap – işlet dönemi. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Mock, P. (2016). *Türkiye’de Karayolu Taşımacılığı Sektörü Kaynaklı Emisyonların Azaltılmasına Yönelik Politikalar*. İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi-Sabancı Üniversitesi-Stiftung Mercator Girişimi. <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20200313-11030597.pdf> (13 Temmuz 2020)

- Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013a). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 5 (26 Mart 1971 – 17 Kasım 1974)*. Ankara: TBMM Basımevi. https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukümetler/hukümetler_cilt_5.pdf (31 Ağustos 2019).
- Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013b). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt 10 (11 Ocak 1999 –)*. Ankara: TBMM Basımevi. https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/hukümetler/hukümetler_cilt_10.pdf (31 Ağustos 2019).
- NRDC. (t. y.). *Renewable Energy: The Clean Facts*. <https://www.nrdc.org/stories/renewable-energy-clean-facts#sec-types> (21 Mayıs 2019).
- NTV. (5 Haziran 2013). Tabiatı Koruma Kanun Tasarısı geri çekildi. <https://www.ntv.com.tr/turkiye/tabiat-koruma-kanun-tasarisi-geri-cekildi,shlQjI5r0m4ConhLe2svg> (15 Ağustos 2017).
- Ocak, S. (19 Mart 2014). Milli Parklar da Elden Gidiyor. *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/cevre/milli_parklar_da_elden_gidiyor-1181994 (23 Kasım 2014).
- Ocak, S. (27 Şubat 2020). İstanbul’da askeri alanlar konut projelerine mi dönüyor?. *DW Türkçe*. <https://www.dw.com/tr/istanbulda-askeri-alanlar-konut-projelerine-mi-d%C3%B6n%C3%BCyor/a-52497417> (15 Haziran 2020).
- OECD (2008). *OECD Çevresel Performans İncelemeleri: Türkiye*. <https://www.oecd.org/env/country-reviews/42198785.pdf> (20 Ekim 2017).
- OECD (t.y.). *Green Growth Indicators: Turkey*. <https://stats.oecd.org/> (12 Temmuz 2020).
- Onat, O. (25 Ekim 2016). Çanakkale köprüsünden “hızlı tren” geçecek mi?. *CNN Türk*. <https://www.cnnturk.com/yazarlar/guncel/ozan-onat/canakkale-koprusunden-hizli-tren-gececek-mi> (12 Temmuz 2020).
- Özbudun, E., Arslan, Z., Atar, Y., Erdem, F. H., Köker, L., Yazıcı, S. (2007). Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Önerisi. http://www.cmo.org.tr/mevzuat/mevzuat_detay.php?kod=454 (15 Temmuz 2020).
- Özdemir, F. (23 Ekim 2019). “DSİ suç işliyor”. *Aydın Ses Gazetesi*. <https://www.sesgazetesi.com.tr/haber/3218715/dsi-suc-isliyor> (10 Ağustos 2020).
- Özgür, E. (2020). Türkiye’de Güneş Enerjisi. *Türkiye’nin Enerji Görünümü 2020* içinde. Ankara: TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yönetim Kurulu, 297-316.

- <https://www.mmo.org.tr/kitaplar/turkiyenin-enerji-gorunumu-2020> (22 Mayıs 2020).
- Özkaya Özlüer, I. (2018). *Çevresel Konularda Bilgiye Erişim Rehberi ve Aarhus Sözleşmesi*. Ankara: Ekoloji Kolektifi Derneği. <https://ekolojikolektifi.org/wp-content/uploads/2018/08/c%CC%A7evresel-konularda-bilgiye-eris%CC%A7im.pdf> (10 Temmuz 2020).
- Özkaynak, B. (2015). Etki Değerlendirme: Neden ve Nasıl? Yazıcı Gökmen, E., Erdemli Mutlu, Ö., Güler, R. İ., Aykul, Ö., Filcak, R. ve Özkaynak, B. (Eds.). *Avrupa Birliği'ne Uyum ve Çevresel Etki Değerlendirmesi Çalıştayı Sonuç Bildirgesi* içinde. TEMA Vakfı: İstanbul, 20-25. <https://cdn-tema.mncdn.com/Uploads/Cms/avrupa-birligine-uyum-ve-cevresel-etki-degerlendirmesi-calistayi-sonuc-bildirgesi.pdf> (15 Ağustos 2020).
- Özlüer, F. (2 Temmuz 2014a). İvedi Usulsüzlük. *Evrensel*. <http://www.evrensel.net/haber/87429/ivedi-usulsuzluk> (22 Kasım 2014).
- Özlüer, F. (13 Ağustos 2014b). Doğal Sitler ve Sermaye Birikiminde Evreler. *Evrensel*. <http://www.evrensel.net/haber/89875/dogal-sitler-ve-sermaye-birikiminde-evreler> (23 Kasım 2014).
- Özyer, B. (2015). Uyuyan Isıyı Uyandırmak! Jeotermal. *EKOİQ*. 55, 41-53.
- Pamukören'in Tarihçesi. (t.y.). <http://pamuk.tripod.com/history.htm> (20 Kasım 2019).
- Pektaş, G. (14 Mayıs 2020). Ruhsatsız JES'lere soruşturma izni yok. *Aydın Ses Gazetesi*. <https://www.sesgazetesi.com.tr/haber/4364704/ruhsatsiz-jeslere-sorusturma-izni-yok#> (30 Ağustos 2020).
- PMR Türkiye. (t.y.). <https://pmrturkiye.csb.gov.tr/pmr-turkiye/> (29 Ağustos 2020).
- Proposal from Turkey to amend the list of Parties included in Annex I to the Convention. (2019). https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cp2019_i03E.pdf (15 Ağustos 2020).
- REN21 (Renewable Energy Policy Network For the 21st Century) (2020). Renewables 2020 Global Status Report, https://www.ren21.net/wp-content/uploads/2019/05/gsr_2020_full_report_en.pdf (20 Haziran 2020).
- Republic of Turkey Intended Nationally Determined Contribution. (30 Eylül 2015). https://www4.unfccc.int/sites/submissions/INDC/Published%20Documents/Turkey/1/The_INDC_of_TURKEY_v.15.19.30.pdf (8 Haziran 2020).
- Rosca, O. (29 Haziran 2015). EBRD co-finances Turkey's largest geothermal power plant. <https://www.ebrd.com/news/2015/ebrd-cofinances-turkeys-largest-geothermal-power-plant-.html> (20 Ağustos 2020).

- Rosca, O. (25 Haziran 2019). EBRD, AIIB and BSTDB co-finance expansion of Turkey's largest geothermal power plant. <https://www.ebrd.com/news/2019/aiib-ebrd-and-bstdb-cofinance-expansion-of-turkeys-largest-geothermal-power-plant-.html> (15 Temmuz 2020).
- Rozanova, M. (26 Haziran 2020). *EBRD and EU mark 10 years of supporting clean energy in Turkey*. <https://www.ebrd.com/news/2020/ebrd-and-eu-mark-10-years-of-supporting-clean-energy-in-turkey.html> (20 Ağustos 2020).
- Sabah. (30 Mayıs 1997). Demirel'in sevdası: GAP. <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/05/30/r11.html> (14 Haziran 2020).
- Sabah. (23 Aralık 2014). Çanakkale Boğazı'na tren geliyor!. <https://www.sabah.com.tr/aktuel/2014/12/23/canakkale-bogazina-tren-geliyor> (12 Temmuz 2020).
- Sanders, B. (t.y.). The Green New Deal. <https://berniesanders.com/issues/green-new-deal/> (12 Mart 2020).
- Sarı A. C. ve Saygın, D. (2018). *Türkiye'de kullanılan elektriğin %50'den fazlası yenilenebilir kaynaklardan sağlanabilir: Enerji dönüşümünü destekleyen düzenleyici çerçevenin güçlendirilmesi için YEKA ihalelerini daha etkin kılan fırsatlar*. İstanbul: SHURA Enerji Dönüşümü Merkezi.
- Sayın, A. (7 Mayıs 2020). Barolar ve TMMOB'a bağlı odalar: AKP, seçim ve yönetim sistemine ilişkin hangi seçenekleri tartışıyor?. *BBC Türkçe*. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-52579366> (15 Haziran 2020).
- Sera Gazı Emisyonlarının İzlenmesi, Raporlanması ve Doğrulanması (MRV) Konusunda Kapasite Geliştirme Projesi. (t.y.). <http://www.carbon-turkey.org/tr/> (29 Ağustos 2020).
- Sirmen, A. (16 Nisan 2015). Nevzat Tandoğan ve Tek Parti. *Cumhuriyet*. <https://cumhuriyet.com.tr/yazarlar/ali-sirmen/nevzat-tandogan-ve-tek-parti-255421> (8 Eylül 2020).
- Soysal, A. (17 Şubat 2020). SÇD: Çevre için yeni bir umut mu, yeni sömürü aracı mı?. *Yeşil Gazete*. <https://yesilgazete.org/blog/2020/02/17/scd-cevre-icin-yeni-bir-umut-mu-yeni-somuru-araci-mi/> (4 Eylül 2020).
- Sputnik Türkiye. (15 Mart 2015). Erdoğan: Türkiye, anonim şirket gibi yönetilmeli. <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201503151014435942/> (20 Ağustos 2020).
- Sputnik Türkiye. (21 Eylül 2018). Arhavi'de 'Çılgın HES' deneme üretimine geçti, dere kurudu. <https://tr.sputniknews.com/cevre/201809211035311601-arhavi-hes-dere-cilgin/> (3 Eylül 2020).

- Subaşı, E. (27 Eylül 2016). Kuzey Marmara Otoyolu güzergahına 604 bin fidan. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/kuzey-marmara-otoyolu-guzergahina-604-bin-fidan/653455> (17 Temmuz 2020).
- Sweeney, S. (2012). Resist, Reclaim, Restructure: Unions and the Struggle for Energy Democracy. *Trade Unions for Energy Democracy, Cornell University ILR School The Worker Institute ve Rosa Luxemburg Stiftung New York Office*. <http://unionsforenergydemocracy.org/wp-content/uploads/2013/12/Resist-Reclaim-Restructure.pdf> (11 Mayıs 2020).
- T. C. Aydın Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü. (2017). Aydın İli 2016 Yılı Çevre Durum Raporu. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/Aydin_icdr2016.pdf (17 Nisan 2019).
- T. C. Aydın Valiliği. (16 Haziran 2020). Aydın'da Tarıma Dayalı İhtisas Organize Sanayi Bölgesi için Protokol İmzalandı. <http://www.aydin.gov.tr/aydinda-tarima-dayali-ihhtisas-organize-sanayi-bolgesi-icin-protokol-imzalandi> (31 Temmuz 2020).
- T. C. Aydın Valiliği. (t.y.) *İncir*. <http://www.aydin.gov.tr/incir> (20 Kasım 2019).
- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Birinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1963-1967.pdf> (9 Eylül 2019)
- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1968). *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/İkinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1968-1972.pdf> (9 Eylül 2019)
- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1973). *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Üçüncü-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1973-1977.pdf> (9 Eylül 2019)
- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Dördüncü-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1979-1983.pdf> (9 Eylül 2019)
- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1984). *Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Beşinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1985-1989.pdf> (9 Eylül 2019)
- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1989). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Altıncı-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1990-1994.pdf> (9 Eylül 2019)

- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1995). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Yedinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-1996-2000.pdf> (9 Eylül 2019).
- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Sekizinci-Beş-Yıllık-Kalkınma-Planı-2001-2005.pdf> (9 Eylül 2019).
- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Dokuzuncu-Kalk%C4%B1nma-Plan%C4%B1-2007-2013%E2%80%8B.pdf> (9 Eylül 2019).
- T. C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2007). *Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013 Çevre Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/09_Cevre.pdf (9 Eylül 2019).
- T. C. Başbakanlık. (25 Kasım 2015). *64. Hükümet Programı*. https://www.aa.com.tr/uploads/TempUserFiles/64.hukumet_programi.pdf (Erişim: 10 Eylül 2019).
- T. C. Çevre ve Orman Bakanlığı Çevresel Etki Değerlendirmesi ve Planlama Genel Müdürlüğü. (13 Şubat 2009). *Genelge 2009/7*. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/icerikler/2009-7_say-1-_genelge-20180729174058.pdf (10 Haziran 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2020). *İlk ÇED Yönetmeliği'nin yayımlandığı 1993 yılından 2019 yılı sonuna kadar verilen ÇED Kararları*. https://webdosya.csb.gov.tr/db/ced/menu/ced-karar-1993-2019_10022019_20200210095300.pdf (20 Eylül 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ÇED, İzin ve Denetim Müdürlüğü. (15-17 Nisan 2019). *Çevresel Etki Değerlendirmesi Çalıştayı Sonuç Bildirgesi ve Raporu*. <https://ced.csb.gov.tr/calistay-i-91743> (21 Temmuz 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Çevre Yönetimi Genel Müdürlüğü. (5 Aralık 2016). *Bakan Özhasseki: "Çevre Bize Bırakılan Bir Emanettir"*. <https://cygm.csb.gov.tr/bakan-ozhaseki-quot-cevre-bize-birakilan-bir-emanettir-quot-haber-95782> (13 Mayıs 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Çevresel Etki Değerlendirmesi, İzin ve Denetim Müdürlüğü. (t.y.) *Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED) Kapasitesinin Güçlendirilmesi için Teknik Yardım Projesi*. <https://ced.csb.gov.tr/cevresel-etki-degerlendirme-ced-kapasitesinin-guclendirilmesi-icin-teknik-yardim-projesi-i-82696> (1 Eylül 2020).

- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Millî Emlak Genel Müdürlüğü. (2018). *2017 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara. <https://milli.emlak.csb.gov.tr/faaliyet-raporlari-i-93111> (20 Ağustos 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Millî Emlak Genel Müdürlüğü. (2019). *2018 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara. <https://milli.emlak.csb.gov.tr/faaliyet-raporlari-i-93111> (20 Ağustos 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Millî Emlak Genel Müdürlüğü. (2020). *2019 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara. <https://milli.emlak.csb.gov.tr/faaliyet-raporlari-i-93111> (20 Ağustos 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2010). *Türkiye İklim Değişikliği Stratejisi 2010-2020*. http://iklim.cob.gov.tr/iklim/Files/Stratejiler/strateji%20kitapcik_turkce_pdf.pdf (18 Mayıs 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2011). *Türkiye Cumhuriyeti İklim Değişikliği Eylem Planı 2011-2023*. https://webdosya.csb.gov.tr/db/iklim/editordosya/file/eylem%20planlari/Iklim%20Degisikligi%20Eylem%20Plani_TR.pdf (18 Mayıs 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2012). *Türkiye’de Karbon Piyasası*. http://www.yegm.gov.tr/iklim_deg/document/karbon_piyasasi.pdf (28 Ağustos 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (2019). *2019-2023 Stratejik Plan*. <http://www.sp.gov.tr/tr/stratejik-plan/s/1740/Cevre+ve+Sehircilik+Bakanligi+2019-2023> (20 Mayıs 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (8 Nisan 2017). Stratejik Çevresel Değerlendirme Yönetmeliği 8 Nisan 2017 tarihli ve 30032 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. 17 Şubat 2020 <https://scd.csb.gov.tr/stratejik-cevresel-degerlendirme-yonetmeliği-8-nisan-2017-tarihli-ve-30032-sayili-resmi-gazetede-yayimlanmistir.-haber-232353> (4 Eylül 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (t.y.a.). *Gönüllü Karbon Piyasaları*. <https://iklim.csb.gov.tr/gonullu-karbon-piyasalari-i-4391> (29 Ağustos 2020).
- T. C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı. (t.y.b.) *PMR Türkiye*. <https://iklim.csb.gov.tr/karbon-piyasasina-hazirlik-ortakligi-pmr-i-4403> (29 Ağustos 2020).
- T. C. Cumhurbaşkanlığı (1 Kasım 2018). *Emine Erdoğan: “Gelecek nesillere, kaynakları tükenmiş bir dünya bırakamayız”*. <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/99501/emine-erdogan-gelecek-nesillere-kaynaklari-tukenmis-bir-dunya-birakamayiz-> (20 Mayıs 2020).

- T. C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/07/OnbirinciKalkinmaPlani.pdf> (2 Mayıs 2020).
- T. C. Cumhurbaşkanlığı,. (t.y.). *Sayın Emine Erdoğan'ın Himaye Ettiği Projeler*. <https://www.tccb.gov.tr/hanimefendi/projeler/> (20 Mayıs 2020).
- T. C. Dışişleri Bakanlığı. (t.y.). *Ülkemizin Taraf Olduğu Başlıca Çevre Anlaşmaları*. <http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/Anlasmalar.pdf> (8 Kasım 2017).
- T. C. Efeler Belediyesi. (2017). *Jeotermal Komisyon Raporu*. Aydın: T. C. Efeler Belediyesi <http://efeler.bel.tr/guncel/duyurular/jeotermal-komisyon-raporu> (17 Nisan 2019).
- T. C. Efeler Belediyesi. (5 Mayıs 2020a). *Jeotermaller Üst Sınırın da Üstünde*. <https://www.efeler.bel.tr/guncel/haberler/jeotermaller-ust-sinirin-da-ustunde> (20 Temmuz 2020).
- T. C. Efeler Belediyesi. (5 Mayıs 2020b). *09.02.202 – 30.04.2020 Günlük Gaz Ölçüm Değerleri*. <https://www.efeler.bel.tr/guncel/duyurular/09-02-2020-30-04-2020-gunluk-gaz-olcum-degerleri> (20 Temmuz 2020).
- T. C. Efeler Belediyesi. (t.y.). *Hava Kalitesi Ölçüm Sonuçları*. <https://www.efeler.bel.tr/efeler/hava-kalitesi-degerleri> (20 Temmuz 2020).
- T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2014a). *Stratejik Plan 2015-2019*. <http://www.sp.gov.tr/tr/stratejik-plan/s/1070/Enerji+ve+Tabii+Kaynaklar+Bakanligi+2015-2019> (1 Haziran 2020).
- T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2014b). *Türkiye Ulusal Yenilenebilir Enerji Eylem Planı*. <https://enerjiapi.etkb.gov.tr/Media/Dizin/EIGM/Mevzuat/136746-tu%CC%88rkiye-ulusal-yenilenebilir-enerji-eylem-plani.pdf> (30 Ağustos 2020).
- T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2017). *2016 Faaliyet Raporu*. <https://www.enerji.gov.tr/tr-TR/Faaliyet-Raporlari/Faaliyet-Raporlari> (15 Haziran 2020).
- T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. (2019). *2018 Yılı Faaliyet Raporu*. <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-yayinlar-faaliyet-raporlari> (2 Mayıs 2020).
- T. C. Enerji Verimliliği ve Çevre Dairesi Başkanlığı. (t.y.). *Hakkımızda*. <https://www.yegm.gov.tr/hakkimizda.aspx> (12 Ağustos 2020).
- T. C. Güney Ege Kalkınma Ajansı. (2017). *Aydın İli Yatırım Destek ve Tanıtım Stratejisi (2017-2023)*. https://geka.gov.tr/uploads/pages_v/aydin-ili-yatirim-destek-ve-tanitim-stratejisi_27112017173417.pdf (20 Kasım 2019).

- T. C. Kalkınma Bakanlığı. (2013). *Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018*. <http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/Onuncu-Kalkınma-Planı-2014-2018.pdf> (9 Eylül 2019).
- T. C. Kalkınma Bakanlığı. (2015a). *Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) Yerli Kaynaklara Dayalı Enerji Üretim Programı Eylem Planı*. http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/13Yerli_Kaynaklara_Dayali_Enerji_Uretim_Programi.pdf (Erişim: 10 Eylül 2019).
- T. C. Kalkınma Bakanlığı. (2015b). *Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) Enerji Verimliliğinin Geliştirilmesi Programı*. http://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/10/14Enerji_Verimliliğinin_Gelistirilmesi_Programi.pdf (10 Eylül 2019).
- T. C. Kuyucak Belediyesi. (t.y.a). “Kuyucak Belediye Başkanı Metin Ertürk”, <http://www.kuyucak.bel.tr/v2/baskan.asp> (10 Temmuz 2020).
- T. C. Kuyucak Belediyesi. (t.y.b). “Kuyucak Hakkında”. <http://www.kuyucak.bel.tr/v2/pamukoren.asp> (20 Kasım 2019).
- T. C. Maliye Bakanlığı Millî Emlak Genel Müdürlüğü. (2017). *2016 Yılı Faaliyet Raporu*. Ankara. <https://milli.emlak.cs.gov.tr/faaliyet-raporlari-i-93111> (20 Ağustos 2020).
- T. C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı. (2019). *Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum*. <http://yayin.gap.gov.tr/pdf-view/web/index.php?Dosya=8cb1457d30> (14 Haziran 2020).
- T. C. Tarım ve Orman Bakanlığı Aydın İl Tarım ve Orman Müdürlüğü. (18 Haziran 2020). Aydın’da ilk Tarıma Dayalı İhtisas Organize Sanayi Bölgesi (TDİOSB) Kuruluş Protokolü imzalandı. <https://aydin.tarimorman.gov.tr/Haber/876/Aydinda-Ilk-Tarima-Dayali-Ihtisas-Organize-Sanayi-Bolgesi-tdiosb-Kurulus-Protokolu-Imzalandi> (31 Temmuz 2020).
- T. C. Tarım ve Orman Bakanlığı Orman Genel Müdürlüğü. (t.y.). *Geleceğe Nefes*. <https://gelecegenefes.com/> (3 Haziran 2020).
- T. C. Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü. (t.y.). *Aydın (il)*. <http://www.tmo.gov.tr/upload/images/subeharita/kultur/izmiraydin.pdf> (21 Kasım 2019).
- T24. (17 Aralık 2012). Erdoğan: Kuvvetler ayrılığı önümüze engel olarak dikiliyor. <https://t24.com.tr/haber/erdogan-sisitem-duzenli-kurulmadigindan-karsimiz-cikiyor,219874> (15 Ağustos 2020).

- T24. (15 Kasım 2013). ‘Biz çevreciyiz be, kimse bizimle çevrecilikte yarışamaz’. <https://t24.com.tr/haber/biz-cevreciyiz-be-kimse-bizimle-cevrecilikte-yarisamaz,244080> (17 Temmuz 2020).
- Tabiat Kanunu İzleme Girişimi. (2013). Tabiatı ve Biyolojik Çeşitliliği Koruma Tasarısı TBMM Gündemi’nden Geri Çekilsin, <http://www.wwf.org.tr/?1620> (15 Ağustos 2017).
- TBMM Tutanak Dergisi. (5 Mayıs 2005). Dönem: 22, Cilt: 83, Yasama Yılı: 3, 95’inci Birleşim. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c083/tbmm22083095.pdf> (17 Mayıs 2019).
- TBMM. (2006). Kütahya Milletvekili Soner Aksoy ile 7 Milletvekilinin; Jeotermal Enerji Kaynakları ve Mineralli Sular Kanunu Teklifi, İzmir Milletvekili Hakkı Ülkü’nün; Jeotermal Kaynaklar ve Mineralli Sular Kanunu Teklifi ve Denizli Milletvekili Mehmet Yüksektepe’nin; Jeotermal Kaynakları ve Mineralli Sular Kanunu Teklifi ile Sanayi, Ticaret, Enerji, Tabii Kaynaklar, Bilgi ve Teknoloji Komisyonu Raporu (2/454, 2/76, 2/579). Dönem: 22, Yasama Yılı: 4, S. Sayısı: 1208. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c161/tbmm22161121ss1208.pdf> (17 Mayıs 2019).
- TBMM. (2012). *Tabiatı ve Biyolojik Çeşitliliği Koruma Kanunu Tasarısı ile Çevre Komisyonu Raporu* (1/627). <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss297.pdf> (22 Ekim 2017).
- TEİAŞ (2020), Temmuz 2020 Kurulu Güç Raporu, <https://www.teias.gov.tr/tr-TR/kurulu-guc-raporlari> (15 Ağustos 2020).
- TEİAŞ (t.y.a). Türkiye Kurulu Gücünün Yıllar İtibariyle Gelişimi (1913-2018). <https://www.teias.gov.tr/tr-TR/turkiye-elektrik-uretim-iletim-istatistikleri> (15 Ağustos 2020).
- TEİAŞ (t.y.b), Türkiye'nin yenilenebilir kaynaklarına ait kurulu gücünün toplam kurulu güç içindeki payının yıllar itibariyle gelişimi (2000-2018). <https://webapi.teias.gov.tr/file/de3678f4-b3cb-4754-b0c9-28f08389a7b2?download> (15 Ağustos 2020).
- Tekeoğlu, O. (8 Haziran 2000) “Jeotermalde dünya ligindeyiz”, *Milliyet*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Teknik Özellikler. (t.y.). <http://www.isken.com.tr/teknik-ozellikler.aspx> (13 Mayıs 2020).
- Temizer, M. (12 Ocak 2019). Enerjide kurulu güce yerli ve yenilenebilir damgası. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/enerjide-kurulu-guce-yerli-ve-yenilenebilir-damgasi/1362678> (28 Mart 2019).

- Temizer, M., Z. Duyar ve N. Erkul. (28 Temmuz 2017). Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Albayrak: Rüzgar enerjisi ihalesi haftaya neticelenecek. *Anadolu Ajansı*. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/enerji-ve-tabii-kaynaklar-bakani-albayrak-ruzgar-enerjisi-ihalesi-haftaya-neticelenecek/871574> (18 Ağustos 2020).
- Teneler, G. (2020). Türkiye’de Rüzgâr Enerjisi. *Türkiye’nin Enerji Görünümü 2020* içinde. Ankara: TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yönetim Kurulu, 283-296. <https://www.mmo.org.tr/kitaplar/turkiyenin-enerji-gorunumu-2020> (22 Mayıs 2020).
- TGRT Haber. (12 Haziran 2020). Bakan Karaismailoğlu yurt dışı uçuş takvimini açıkladı. <https://www.tgrthaber.com.tr/gundem/bakan-karaismailoglu-yurt-disi-ucus-takvimini-acikladi-2717282> (12 Temmuz 2020).
- TMMOB Çevre Mühendisleri Odası (2019). Dosya – ÇED ve Katılımcılık. *Çevre ve Mühendis Dergisi Özel Sayısı*. 33, 11-93.
- TMMOB Çevre Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi. (2016). *İstanbul Çevre Durum Raporu* (2016). http://politeknik.org.tr/wp-content/uploads/2016/06/cmo_cevre_durum_raporu.pdf (3 Haziran 2020).
- TMMOB Çevre Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi. (2019). *İstanbul Çevre Durum Raporu* (2019). http://www.cmo.org.tr/resimler/ekler/b3c04f8a7b8882b_ek.pdf?tipi=67&turu=H&sube=2 (3 Haziran 2020).
- TMMOB Çevre Mühendisleri Odası. (28 Ocak 2011). ÇMO’nun Açtığı Davada Danıştay ÇED Muafiyetine Dur Dedi. <https://www.tmmob.org.tr/icerik/cmonun-actigi-davada-danistay-ced-muafiyetine-dur-dedi> (25 Haziran 2020).
- TMMOB Makine Mühendisleri Odası Enerji Çalışma Grubu, “Türkiye Enerji Görünümü 2019”, 2019, https://www.mmo.org.tr/sites/default/files/gonderi_dosya_ekleri/MMO%20TEG%20%202019%20Sunumu%20Mart%202019_0.pdf (18 Mayıs 2019).
- TMMOB Mimarlar Odası. (8 Temmuz 2014). Mimarlar Odası: Hukuka Aykırı ÇED Muafiyeti Durduruldu!. <https://www.tmmob.org.tr/icerik/mimarlar-odasi-hukuka-aykiri-ced-muafiyeti-durduruldu> (25 Haziran 2020).
- TMMOB Mimarlar Odası. (3 Nisan 2020). Mimarlar Odası: Doğal Koruma Alanları İmara Açılmaz.... <http://www.tmmob.org.tr/icerik/mimarlar-odasi-dogal-koruma-alanlari-imara-acilamaz> (20 Temmuz 2020).
- TMMOB Şehir Plancıları Odası Yönetim Kurulu. (4 Aralık 2014). ŞPO: Bir Muafiyet Hikayesi: ÇED Yönetmeliği. <https://www.tmmob.org.tr/icerik/spo-bir-muafiyet-hikayesi-ced-yonetmeliği> (25 Haziran 2020).
- Toker, Ç. (14 Temmuz 2014). Altı buçuk aylık bilanço: 165 Acele Kamulaştırma Kararı!. *Cumhuriyet*.

- http://www.cumhuriyet.com.tr/koseyazisi/94011/Altı_bucuk_aylık_bilanco_1_65_Acele_Kamulastirma_Karari_.html (19 Kasım 2014).
- TRT Haber, (19 Mayıs 2020). Ilısu Barajı enerji üretimine başladı. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/ilisu-baraji-enerji-uretimine-basladi-485962.html> (14 Haziran 2020).
- TRT Haber. (25 Temmuz 2020). Jeotermal enerji tesislerine ölçüm cihazı zorunluluğu geliyor. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/jeotermal-enerji-tesislerine-olcum-cihazı-zorunluluğu-geliyor-504564.html> (15 Ağustos 2020).
- TSKB. (1 Aralık 2016a). *TSKB, jeotermal enerji için Dünya Bankası'ndan 150 milyon ABD Doları kredi temin etti.* <http://www.tskb.com.tr/web/101-3059-1-1/tskb-site-tr/tr-hakkimizda/tskdbden-haberler/tskb-jeotermal-enerji-icin-dunya-bankasindan-150-milyon-abd-dolari-kredi-temin-etti/> (28 Ocak 2019).
- TSKB. (2016b). *Türkiye Jeotermal Geliştirme Projesi (P151739) Çevresel ve Sosyal Yönetim Çerçevesi.* http://www.tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/final_esmf_cenvresel_sosyal_yonetim_cercevesi_12_08_2016-tr.pdf (28 Mart 2019).
- TSKB. (t.y.). *TSKB Çevre ve Sosyal Etki Politikası.* <http://www.tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/TSKB-cevre-ve-Sosyal-Etki-Politikasi.pdf> (3 Eylül 2020).
- TÜİK. (31 Mart 2020a). *Sera Gazı Emisyon İstatistikleri, 1990-2018.* <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=33624> (8 Haziran 2020).
- TÜİK. (5 Haziran 2020b). *İstatistiklerle Çevre, 2018.* <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=33675> (8 Haziran 2020).
- TÜİK (t.y.). *Daimi ikametgaha göre seçilmiş ölüm nedenlerinin dağılımı, 2009-2017,* http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1083 (8 Eylül 2020).
- Türk Tabipleri Birliği (11 Ocak 2016). *Aydın Çevre Kurultayı gerçekleştirildi.* https://www.ttb.org.tr/haber_goster.php?Guid=67a38e5e-9232-11e7-b66d-1540034f819c (9 Eylül 2020).
- Türkiye Barolar Birliği (2008). *Çevre Sorunları İçerikli Yargı Kararları ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi Toplantısı.* Ankara. <http://tbbyayinlari.barobirlik.org.tr/TBBBooks/cevre-sorunlari.pdf> (08 Kasım 2014).
- Türkiye Barolar Birliği. (2014). *Türkiye Barolar Birliği'nin Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu'nun Yeniden Yapılandırılmasına Dair Değerlendirme ve Önerileri.* <https://www.barobirlik.org.tr/dosyalar/duyurular/hsykrapor.pdf> (20 Ağustos 2020).

- Türkiye Barolar Birliği. (20 Eylül 2018). Danıştay, Akkuyu Nükleer Santrali ÇED Olumlu Kararına Oy Çokluğuyla Onay Verdi. <https://www.barobirlik.org.tr/Haberler/danistay-akkuyu-nukleer-santrali-ced-olumlu-kararina-oy-cokluguyla-onay-verdi-80135> (10 Eylül 2020).
- Türkiye Barolar Birliği ve İstanbul Barosu Çevre ve Kent Hukuku Komisyonları. (29 Mart 2017). *Anayasa Değişikliğinin Çevre Hukukuna Etkileri*. <https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=12295> (15 Ağustos 2020).
- Türkiye İş Bankası. (t.y.). *Çevresel Sosyal Etkiler*. <https://www.isbank.com.tr/bankamizitaninyin/cevresel-sosyal-etkiler> (3 Eylül 2020).
- Türkiye Ormancılar Derneği (2019). *Türkiye Ormancılığı: 2019*. https://www.ormancilardernegi.org/dosyalar/files/revize_rapor7%20web.pdf (18 Mayıs 2020).
- Türkyılmaz, O., Aziz Konukman, A. ve Kayadelen, M. (2020). Demokratik Enerji Programı Üzerine Notlar. *Türkiye'nin Enerji Görünümü 2020* içinde. Ankara: TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yönetim Kurulu, 439-449. <https://www.mmo.org.tr/kitaplar/turkiyenin-enerji-gorunumu-2020> (22 Mayıs 2020).
- TurSEFF. (t.y.). *Hakkında / TurSEFF*. <https://www.turseff.org/sayfa/facility> (3 Eylül 2020).
- Tuzcu, N. (13 Haziran 1979). Konutlar, Yeryuvarı Sıcaklığıyla Isıtılabilir.... *Milliyet*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (20 Mayıs 2020).
- Ulmen, G. L. (1985). The sociology of the state: Carl Schmitt and Max Weber. *State, Culture, and Society*, 1(2), 3-57.
- Ulu, G. (6 Ocak 2016). Böyle hülle görölmedi. *Sözcü*. <https://www.sozcu.com.tr/2016/emlak/boyle-hulle-gorulmedi-1031203/> (1 Mayıs 2020).
- UNDP Türkiye. (2018). *Toplam Faktör Verimliliği için Politika Çerçevesi Geliştirilmesi Destek Projesi Beyaz Kitap*. <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/poverty/toplam-faktoer-verimlili-projesi---beyaz-kitap.html> (28 Mayıs 2020).
- UNDP, IEA ve UNIDO. (2015). *Energy poverty: How to make modern energy access universal?*. https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/environment-energy/sustainable_energy/energy_poverty_howtomakemodernenergyaccessuniversal.html (12 Mayıs 2020).
- World Bank. (1997). *Introduction to Environmental and Social Assessment Requirements and Procedures for World Bank-Financed Projects*.

- <http://documents1.worldbank.org/curated/en/479901468174250106/pdf/multi0page.pdf> (28 Ağustos 2020).
- World Bank. (26 Şubat 2004). *Project Appraisal Document on a Proposed Loan in the Amount of US\$202.03 Million to the Republic of Turkey for a Renewable Energy Project*.
<http://documents1.worldbank.org/curated/en/165601468781784770/pdf/254970TR.pdf> (8 Ağustos 2020).
- World Bank. (27 Eylül 2010). *Turkey – Renewable Energy Project Implementation Completion Report Review*.
<https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/481231474659932327/turkey-renewable-energy-project> (8 Ağustos 2020).
- World Bank. (2015). *Turkey's Energy Transition: Milestones and Challenges*.
<https://www.worldbank.org/en/country/turkey/publication/assessing-turkey-energy-transition> (8 Ağustos 2020).
- World Bank. (2016). *Energy Sector Management Assistance Program Technical Report 009/16 Greenhouse Gases From Geothermal Power Production*.
<http://documents.worldbank.org/curated/en/550871468184785413/pdf/106570-ESM-P130625-PUBLIC.pdf> (2 Haziran 2020).
- World Bank. (2017). *The World Bank Environmental and Social Framework*.
<http://pubdocs.worldbank.org/en/837721522762050108/Environmental-and-Social-Framework.pdf> (25 Ağustos 2020).
- World Bank. (t.y.a). *OP 4.01 – Environmental Assessment*.
<https://policies.worldbank.org/en/policies/all/ppfdetail/1565> (8 Ağustos 2020).
- World Bank. (t.y.b). *Environmental and Social Policies*.
<https://www.worldbank.org/en/projects-operations/environmental-and-social-policies> (25 Ağustos 2020).
- World Bank. (t.y.c). *Renewable Energy Project*.
<https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P072480?lang=en> (8 Ağustos 2020).
- WWF-Türkiye. (2014). *Sulak Alanlar için Umut Işığı Doğdu*.
<https://www.wwf.org.tr/?22780> (21 Temmuz 2020).
- WWF-Türkiye. (2018). *Ya Kanal Ya İstanbul: Kanal İstanbul Projesinin Ekolojik, Sosyal ve Ekonomik Değerlendirmesi*.
<https://www.wwf.org.tr/yayinlarimiz/raporlarimiz/?9720/yakanalyaistanbul> (18 Mayıs 2020).

- WWF-Türkiye. (16 Temmuz 2020). *Jeotermal Enerji Tehdit Olmasın*. https://www.wwf.org.tr/yayinlarimiz/basin_bultenleri/?10120/Jeotermal-enerji-tehdit-olmasin (17 Temmuz 2020).
- Yakan, A. (25 Kasım 2019). JESDER'in açıklaması ve diğer ilçelerdeki ruhsatsız santraller. <https://www.aydinpost.com/jesder-in-aciklamasi-ve-diger-ilcelerdeki-ruhsatsız-santraller-makale,3092.html> (17 Ağustos 2020).
- Yakan, A. (18 Mayıs 2020a). YEKDEM gerçeği ve Jeotermal Enerji Santrallerinin telaşı. *Aydinpost*. <https://www.aydinpost.com/yekdem-gercegi-ve-jeotermal-enerji-santrallerinin-telasi-makale,3380.html> (31 Temmuz 2020).
- Yakan, A. (17 Ağustos 2020b). Manisa Alaşehir, jeotermal elektrik santral şehri haline mi gelecek?. *Aydinpost*. https://www.aydinpost.com/manisa-alasehir-jeotermal-elektrik-santral-sehri-haline-mi-gelecek-makale,3508.html#_ftn1 (17 Ağustos 2020).
- Yakan, A. (27 Mayıs 2020c). Bakan Murat Kurum mu, Efeler Belediye Başkanı Fatih Atay mı doğruyu söylüyor? JES'lere İşyeri Açma ve Çalıştırma Ruhsatı verme yetkisi kimin?. *Aydinpost*. <https://www.aydinpost.com/bakan-murat-kurum-mu-efeler-belediye-baskani-fatih-atay-mi-dogruyu-soyluyor-jeslere-isyeri-acma-ve-calistirma-ruhsatini-verme-yetkisi-kimin-makale,3391.html> (7 Eylül 2020).
- Yalçın, H. (11 Nisan 1983). Jeotermal Enerjiden Nasıl Yararlanabiliriz. *Milliyet*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Yalçın, H. (12 Aralık 1986). Yeni enerji türleri bulmak zorundayız. *Milliyet*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020).
- Yalçınalp, E. (19 Eylül 2019). *Jeotermal Enerji: Rekor büyüme ve sorunlar*. [Video Haber]. BBC Türkçe. <https://www.youtube.com/watch?v=H7m22GwUB34> (20 Eylül 2019).
- Yale University. (2020). *Environmental Performance Index 2020 Country Profile: Turkey*. https://epi.yale.edu/sites/default/files/files/TUR_EPI2020_CP.pdf (7 Haziran 2020).
- Yazıcı Gökmen, E., Erdemli Mutlu, Ö., Güler, R. İ., Aykul, Ö., Filcak, R. ve Özkaynak, B. (Eds.) (2015). *Avrupa Birliği'ne Uyum ve Çevresel Etki Değerlendirmesi Çalıştayı Sonuç Bildirgesi*. TEMA Vakfı: İstanbul. <https://cdn-tema.mncdn.com/Uploads/Cms/avrupa-birligine-uyum-ve-cevresel-etki-degerlendirmesi-calistayi-sonuc-bildirgesi.pdf> (15 Ağustos 2020). http://sertifika.tema.org.tr/Ki/CevreKutuphanesi/Documents/CEDRAP_ORU_2306160905.pdf (Erişim: 15 Nisan 2019).
- Yeldan, E., Voyvoda, E., Berke, M. Ö., Şahin, Ü., Gacal, F. (2015). *Türkiye için Düşük Karbonlu Kalkınma Yolları ve Öncelikleri*. İstanbul: WWF-Türkiye ve Sabancı Üniversitesi İstanbul Politikalar Merkezi.

http://www.wwf.org.tr/basin_bultenleri/raporlar/?4600/turkiye-icin-dusuk-karbonlu-kalkinma-yollari-ve-onceelikleri (20 Mayıs 2020).

Yeni Asır. (12 Ağustos 2010). ‘Bazı çevreci tipler halkı aldatıyorlar’. https://www.yeniasir.com.tr/politika/2010/08/12/bazi_cevreci_tipler_halki_aldatiyorlar (13 Mayıs 2020).

Yeni Asır. (13 Mayıs 2012). Salavatlı Jeotermal Elektrik Enerji Santrali’nin temeli atıldı. <https://www.yeniasir.com.tr/ekonomi/2012/05/13/salavatli-jeotermal-elektrik-enerji-santralinin-temeli-atildi> (8 Eylül 2020).

Yörükce, K. (7 Şubat 2020). Aydın sera cenneti olacak. *Yeni Asır*. <https://www.yeniasir.com.tr/ekonomi/2020/02/07/aydin-sera-cenneti-olacak> (31 Temmuz 2020).

Yüksel, M. (Yönetmen), Yıldırım O. (Danışman) (2020). *Jeotermal Yetti Gari* [Belgesel]. <https://www.gazeteduvar.com.tr/sinema/2020/04/08/jeotermal-yetti-gari-belgeseli-erisime-acildi> (9 Nisan 2020).

Zıddıoğlu, S. (16 Aralık 1983). Germencik’te bulunan sıcak su buharından elektrik üretilecek. *Milliyet*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/> (13 Mayıs 2020)

Zorlu Enerji. (t.y.). *Geliştirilen Projeler*. <https://www.zorluenerji.com.tr/tr/endustriyel-ve-enerji-tesisleri-insaati/projeler/gelistirilen-projeler> (9 Temmuz 2020).

EK – I: SAHA ARAŞTIRMASINDA KULLANILAN MÜLAKAT SORULARI

T. C. MARMARA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ SAHA ARAŞTIRMASI YARI YAPILANDIRILMIŞ
MÜLAKAT SORULARI

İşbu araştırma, “‘Yeşil Devlet’ Tartışmaları Ve Türkiye’deki Yenilenebilir Enerji Politikası” başlıklı doktora tez çalışması kapsamında gerçekleştirilmektedir.

“Yeşil Devlet” kavramı ekseninde gelişen akademik literatür, özetle devletlerin ekolojik ve katılımcı bir rasyonaliteyle hazırlayacakları politikalarla ekonomik faaliyetleri olumsuz çevresel etkilerden ayırtırmaya sevk etme kapasitesi bulunduğunu savunmaktadır. Bu çalışmanın amacı; Türkiye’nin jeotermal enerji santrallerine dair politikaları ve sahaya yansıyan uygulamadan hareketle, devletin yenilenebilir enerji politikasının çevresel performansının ölçülmesi ve yeşil devlet tartışmaları bağlamında Türkiye’nin durduğu yerin değerlendirilmeye çalışılmasıdır.

Araştırma bulguları, sadece bilimsel amaçlarla kullanılacak, kişi isimleri saklı tutulacaktır.

Katılımcıların rızası olması halinde görüşmeler esnasında ses kaydı alınabilecektir.

Açılış Soruları (Tüm görüşmelerde)

- Türkiye’deki (ve Aydın’daki) en önemli çevre sorunu nedir? / What is the most important environmental problem in Turkey?
- Devletin çevrenin korunmasındaki rolü nedir? (Türkiye’de devlet bu rolü yerine getirebiliyor mu? Yerine getirmek için neler yapmaktadır / yapması gerekenler nelerdir? / What is the role of the state in environmental protection? (Is the Turkish state able to fulfill this role? What are the steps (yet to be) taken in order to fulfill this role?)

- Jeotermal enerjinin çevresel etkilerine dair gözlemleriniz nelerdir? (What are your observations on the environmental impacts of geothermal energy?)
 - Jeotermal enerjiyi iklim değışikliğı sorununa iyi bir çözüm olabilir mi? (Could geothermal energy be a good solution towards addressing the climate change?)

Kamuyla yapılacak görüşmelerde

- Jeotermal enerjinin Türkiye'nin enerji politikasındaki yerini nasıl görüyorsunuz?
- Jeotermal enerjinin Aydın'ın toplumsal ve ekonomik yaşamındaki yerini nasıl yorumluyorsunuz?
- Jeotermal enerji santrallerine dair yer seçimi ve kurulum aşamasında hangi süreçler izlenmektedir?
 - (Kamu) Bu süreçlerde hangi güçlüklerle karşılaşmaktadır?
- Jeotermal enerjinin sizce çevre üzerinde ne gibi etkileri vardır? İdari makamlar, jeotermal enerji santrallerinin çevresel etkilerini denetlemek için neler yapmaktadır?
 - Jeotermal enerji santrallerinin olumsuz çevresel etkileri olduğuna dair geri dönüşler alındığında ne tür tedbirlere başvurulmaktadır?
- Jeotermal enerji santrallerine toplumun bakışına dair izlenim ve görüşleriniz nedir?

Yerel Halk (ve Meslek Odası Temsilcileri) ile yapılacak görüşmelerde

- Jeotermal enerji projeleri yaşamınızı ve geçim kaynaklarınızı nasıl etkiliyor?
 - Bu etkileri ne zaman daha belirgin bir şekilde hissetmeye başladınız?
 - Bu etkilere dair kaygılarınızı ne zamandan beri yetkili makamlara bildirmeye başladınız? Bunları hangi kanallardan iletiyorsunuz? Hangisinden daha etkili sonuç alabiliyorsunuz?
- Yaşadığınız bölgede planlanan jeotermal enerji santrali projelerinden ilk olarak nasıl haberdar oluyorsunuz?
 - Projelere dair yetkili makamlarca size bilgilendirme yapılıyor mu?
- Jeotermal enerji santrallerinin kurulması için yapılan kamulaştırmalardan arazileriniz etkilendi mi?
 - Kamulaştırma işleminden nasıl haberdar oldunuz?
 - Kamulaştırma işlemlerine karşı hukuki yollara başvurdunuz mu?
 - Kamulaştırma işlemlerinin geçim kaynaklarınız üzerinde etkileri oldu mu?
- Jeotermal enerji santrallerinin kuruluş aşamasında görüşlerinizi yetkili makamlarla paylaşabiliyor musunuz?
 - Projelere dair karar alım süreçlerine katılabiliyor musunuz?

- Jeotermal enerji santrali projelerine dair yerel yönetimlerin ve ilinizi temsil eden milletvekillerinin tutumunu nasıl değerlendiriyorsunuz?

Avukatlarla yapılacak görüşmelerde

- Türkiye'deki çevre mevzuatını bir insan hakkı olan çevre hakkı ile daha geniş çerçevedeki doğa hakkının korunması açısından nasıl görüyorsunuz?
- Jeotermal enerji santrallerine ilişkin mevzuatı çevrenin korunması ve karar alım süreçlerine katılım bakımından nasıl değerlendiriyorsunuz?
 - ÇED süreçlerine dair izlenim ve görüşleriniz nelerdir?
 - Yargı süreçlerinde mahkemelerin ve idarenin tutumunu nasıl değerlendiriyorsunuz?
 - Çevre mevzuatında değişikliğe gidilmesini önereceğiniz hususlar var mıdır? Varsa bunlar sizce nasıl daha iyi bir şekilde düzenlenebilir?

- Çevre hakkının korunmasında çevre davalarını etkili bir yöntem olarak görüyor musunuz? Sizce bu anlamda sonuç alabilmek adına hukuki başvuru yolları tek başına yeterli midir?

Finans kuruluşlarında yapılacak görüşmelerde

- Enerji finansmanı sağlayan bir kurum olarak jeotermal enerjiye bakışınızı kısaca özetleyebilir misiniz? / Could you briefly elaborate on your view with regard to geothermal energy as an institution providing energy finance?

- Jeotermal enerji projelerine finansman sağlanırken santrallerin çevresel ve toplumsal etkilerine yönelik nasıl bir değerlendirme süreci işletilmektedir? / What kind of assessment process is carried out about the environmental and social impacts of geothermal power plants during the financing of geothermal energy projects?

- Yerel halkın projelere dönük kaygılarının artmasının ardından bu süreçte temel alınan usul ve kriterlerde herhangi bir güncellemeye gidilmiş midir? / Were the procedure and criteria of this process updated after the increase in the concerns of local population with regard to the projects?

- Kamu kurumlarıyla bu konuda temas ediyor musunuz? / Are you in contact with the state authorities about this issue?

- Jeotermal enerji projelerine ilişkin finansmanlar iklim finansmanı olarak mı sınıflandırılmaktadır? / Does the financing provided for geothermal energy projects classify as climate finance?

- Devlet, jeotermal enerji projelerinin finansmanı ile ilgili nasıl bir yaklaşım izlemektedir? / What is the approach of the Turkish state with regard to the financing of geothermal energy projects?

Jeotermal elektrik santrali yatırımcıları ile yapılacak görüşmelerde

- Devlet, JES yatırımcılarına ne tür olanaklar sunmaktadır?
- JES'ler için sağlanan teşvikleri nasıl buluyorsunuz?
- JES yatırımlarının hayata geçirilmesi esnasında karşılaştığınız güçlükler nelerdir? Bunların giderilmesi için önerileriniz nelerdir?
- ÇED süreçleriyle ilgili görüşünüz nedir?

- JES'lerin faaliyeti esnasında açığa çıkan akışkan ve gazların çevreye etkilerine karşı ne gibi önlemlere başvurulmaktadır?
- Yöre halkının JES'lere yönelik tavrına dair izlenim ve görüşleriniz nelerdir?

Akademisyenlerle yapılacak görüşmelerde

- Araştırmalarınızda JES'lerin ne tür çevresel etkilerini tespit ettiniz?
- JES'lerin çevresel etkileriyle ilgili bulgularınızı devlet makamlarıyla veya yatırımcı firmalarla paylaştınız mı?
- JES'lerin olumsuz çevresel etkilerinin önüne geçilmesi mümkün müdür?
 - Buna dönük olarak alınması gereken önlemler nelerdir?
 - Bu tedbirlerle ilgili şu ana kadar herhangi bir aşama kaydedilmiş midir?

Kapanış Soruları (Tüm Görüşmelerde)

- Devletler çevrenin korunmasında etkin bir rol oynayabilir mi? Çevrenin korunması devletlerin görevleri arasında mıdır? Devletlerin ekonomik kalkınma ve enerji bağımsızlığı gibi başka amaçlar ile çevrenin korunması arasında bir tercih yapması gerektiğinde seçimleri hangisinden yana olur / olmalıdır?/ Could the states assume an effective role in protecting the environment? Is protecting the environment among the duties of the states? If the states are to make a choice between other goals such as economic development and energy independence, and environmental protection, which option would / should prevail?

- Türkiye’de devletin son yıllardaki enerji ve çevre politikaları bağlamında yeşil bir devlet haline gelmek yönünde bir değişim ya da dönüşümden bahsetmek mümkün müdür? / Is it possible to argue of a shift or transformation towards becoming a green state in context of the state’s energy and environmental policies in Turkey within the last years?

EK – II: SAHA ARAŞTIRMASI KAPSAMINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN GÖRÜŞMELER

Tablo 3: Saha Araştırması Kapsamında Gerçekleştirilen Görüşmeler

Görüşme Kodu	Görüşülen Kişinin Konumu	Görüşme Tarihi
Görüşme 01	Sivil Toplum Kuruluşu Temsilcisi	23 Ekim 2019
Görüşme 02	Akademisyen	8 Kasım 2019
Görüşme 03	Akademisyen	8 Kasım 2019
Görüşme 04	Jeoloji Yüksek Mühendisi	9 Kasım 2019
Görüşme 05	Meslek Odası Temsilcisi	12 Kasım 2019
Görüşme 06	Avukat	13 Kasım 2019
Görüşme 07	Kamu Kurumu Temsilcileri (3 Katılımcı – Grup Görüşmesi)	14 Kasım 2019
Görüşme 08	Akademisyen	14 Kasım 2019
Görüşme 09	Akademisyen	14 Kasım 2019
Görüşme 10	Avukat	14 Kasım 2019
Görüşme 11	Meslek Odası Temsilcisi	14 Kasım 2019
Görüşme 12	Kamu Kurumu Temsilcisi	15 Kasım 2019
Görüşme 13	Meslek Odası Temsilcisi	15 Kasım 2019
Görüşme 14	Pamukören Mahallesi Sakini	16 Kasım 2019
Görüşme 15	Pamukören Mahallesi Sakinleri (5 Katılımcı – Grup Görüşmesi)	16 Kasım 2019
Görüşme 16	Pamukören Mahallesi Sakinleri (2 Katılımcı – Grup Görüşmesi)	16 Kasım 2019
Görüşme 17	Yatırımcı Firma Temsilcileri (3 Katılımcı – Grup Görüşmesi)	25 Aralık 2019
Görüşme 18	Sürdürülebilir Enerji Finansmanı Projelerinde Yürütücü / Danışman	24 Temmuz 2020
Görüşme 19	Yenilenebilir Enerji Projelerine Finansman Sağlayan Uluslararası Kurum Temsilcisi	30 Temmuz 2020
Görüşme 20	Yenilenebilir Enerji Projelerine Finansman Sağlayan Ulusal Banka Temsilcisi	26 Ağustos 2020